

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 13

Кам'янець-Подільський
2004

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ:

В.А.Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор;
Л.В.Баженов, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **І.С.Винокур**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **В.П.Газін**, доктор історичних наук, професор; **В.С.Степанков**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор); **О.М.Завальнюк**, кандидат історичних наук, професор; **А.О.Копилов**, академік УАІН, професор; **С.А.Копилов**, кандидат історичних наук, професор (заступник відповідального редактора); **М.Б.Петров**, кандидат історичних наук, професор; **С.В.Трубчанинов**, кандидат історичних наук, доцент; **А.Г.Філінюк**, кандидат історичних наук, професор; **В.В.Газін**, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський державний університет
вул.Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “Історичні науки” (Бюлетень ВАК України. – 2001. – №3)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Реснт О.П. – член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (м. Київ)
Ботушанський В.М. – доктор історичних наук,
професор (м. Чернівці)

**Н 16 Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету:
Історичні науки.** – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.13. –
592 с.
ISBN 966-7975-45-2

*Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського
державного університету 11 листопада 2004 р., протокол №10.*

ISBN 966-7975-45-2

ЗМІСТ

ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Пивоваров С.В.</i> Археологічні дослідження на Хотинщині в 2000–2003 рр.	7
<i>Якубовський В.І.</i> Середньовічний літописний Губин в історії України XII–XIII ст.	31
<i>Баженов О.Л.</i> Військово-політичні події на Пониuzzi в XII–XIII ст.	37

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

<i>Газін В.В.</i> Український гетьманат наприкінці 50-х – в першій половині 60-х рр. XVII ст. Боротьба навколо питання про суть та прерогативи гетьманської влади	49
<i>Філінюк А.Г.</i> Зовнішня політика Росії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. та її вплив на геополітичне положення Правобережної України	62
<i>Кузема О.Л.</i> Чисельність та етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.	73
<i>Криськов А.А.</i> Урядова політика стримування міграцій з Правобережної України у другій половині XIX ст.	82
<i>Плаксі Т.М.</i> Економічні питання у діяльності міських та земських органів самоврядування на початку XX ст.	88
<i>Дубінський В.А.</i> Аграрне питання в програмних документах і відозвах РУП–УСДРП на початку XX ст.	100
<i>Федьков О.М.</i> Партія соціалістів-революціонерів і селянство в Правобережній Україні у 1905 році	111

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

<i>Завальнюк О.М.</i> Генеральний секретар народної освіти І.Стешенко: курс на національну вищу школу (червень 1917 – січень 1918 р.)	125
<i>Лозовий В.С.</i> Продовольча політика Української Держави П.Скоропадського і селянство	136
<i>Васильєв В.Ю.</i> Світова революція та Україна: конфлікти у керівництві КП(б)У (1918–1919 рр.)	149
<i>Комарницький О.Б.</i> Становище єврейських громад у добу гетьманату П.Скоропадського (на матеріалах містечок Правобережної України)	165

<i>Розовик Д.Ф.</i> Освітня політика урядів України щодо національних меншин в роки національно-демократичної революції	176
<i>Телячий Ю.В., Ільїнський В.М.</i> З історії створення державного герба УНР в період української національно-демократичної революції	183
<i>Подкур Р.Ю.</i> Діяльність ВЧК–ГПУ у ліквідації сіоністських організацій в середині 20-х рр. XX ст.	195
<i>Мельничук О.А., Кузьмінець Н.П.</i> Заходи радянської влади по боротьбі із безробіттям в Україні у 20-ті рр. XX ст.	213
<i>Лубчинський А.А.</i> Землевпорядні заходи радянського уряду як підготовка до впровадження колективної форми аграрного виробництва.	220
<i>Мельничук Т.А.</i> Динаміка змін національного складу сільського населення України (1989–2001 рр.)	229
<i>Колос Р.Л.</i> З досвіду організації науково-дослідної роботи у Військово-інженерному інституті Подільської державної аграрно-технічної академії (1991–2000 рр.)	234

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

<i>Петров М.Б.</i> Організація та розвиток внутрішньої торгівлі Кам'янець-Подільського у XV–XVIII ст.	241
<i>Скоциляс І.</i> Намісницький поділ Львівсько-Галицько-Кам'янецької православної єпархії на Поділлі в другій половині XVI–XVII ст.	258
<i>Шевчук А.В.</i> Вільні люди Волинської губернії XIX – початку XX ст.: національний аспект при влаштуванні земельного устрою	277
<i>Михайлик А.О.</i> Форми розвитку ринкових відносин у Подільській губернії в першій половині XIX ст.	288
<i>Шостак І.В.</i> Ліквідація маєтків римо-католицького духовенства на Волині після 1830 року	294
<i>Трембіцький А.М.</i> До історії археологічних досліджень Є.Й.Сіцинського на Поділлі	300
<i>Зваричук Е.О.</i> Суспільно-політична діяльність римо-католицького духовенства на Поділлі (60-ті рр. XIX – початок XX ст.)	311
<i>Прищепя П.П.</i> Водопостачання та нові види зв'язку у міському господарстві Волині в другій половині XIX – на початку XX століття	319
<i>Макарова О.В.</i> Вихідці із Австро-Угорської монархії на території Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)	329

<i>Нестеренко В.А.</i> Єврейський радикальний рух на Поділлі у 1905–1907 рр.	346
<i>Кучеров Г.Г.</i> Становлення й особливості діяльності сільських просвітницьких осередків Подільської губернії в умовах царської цензури (1906–1907 рр.)	358
<i>Стецюк В.Б.</i> Вінницьке повітове земство в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр.	364
<i>Коваль В.В.</i> Журнал “Освіта” Та освітні процеси на Поділлі (кінець 1918 – березень 1919 рр.)	373
<i>Прокопчук В.С.</i> Особливості розвитку українського краєзнавства першої половини 20-х років ХХ ст.	381
<i>Вавринчук М.П.</i> Діяльність спецслужб фашистської Німеччини на території Кам’янець-Подільської області в 1941–1944 рр.	390
<i>Алещенко М.І.</i> Суспільно-політичне життя Хмельниччини в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років	404

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

<i>Борисов А.А., Василенко Ю.В.</i> Україна во внешнеполитической стратегии США	411
<i>Михайленко В.И.</i> Россия, Украина, Европа: цивилизационный и политический аспект сотрудничества	421
<i>Нечитайло В.В.</i> Розвиток фермерських господарств у країнах з ринковою та перехідною економікою на початку нового тисячоліття	442
<i>Борисов А.А.</i> Мультикультурализм: понятие и смысловые уровни	451
<i>Боровицкая А.Е.</i> И.М.Майский и деятельность Советского посольства в Лондоне по формированию образа СССР и советского народа в годы Второй мировой войны	461
<i>Блох Ю.М.</i> Завершення епохи “блискучої ізоляції”: особливості міжнародного становища Великої Британії на початку ХХ століття	471
<i>Козій О.І.</i> ЗУНР у зовнішній політиці Великої Британії в Центрально-Східній Європі (січень 1919 р.)	481
<i>Постоловський Р.М.</i> Формування традицій демократичної ідеології громадянського суспільства в Чеських землях в ХІХ – початку ХХ ст.	491

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

<i>Дзира І.Я.</i> Органічний зв’язок мови “Літопису Самовидця” й роману П.Куліша “Чорна рада”	501
--	-----

Копилов С.А. Проблеми історії полабських і балтійських слов'ян в українській історіографії другої половини XIX ст.	507
Баженов Л.В. Поділля в науково-краєзнавчій спадщині В.К.Гульдмана (до 150-річчя від дня народження)	518
Баженова С.Е. Розвиток капіталістичних відносин на Волині й Поділлі і першій половині XIX ст. у творчості Ю.Коженювського	525
Костриця М.Ю. Роль Д.П.Журавського у становленні організаційних форм українського краєзнавства в середині XIX ст.	531
Задорожнюк А.Б. Документи з фондів Російського державного історичного архіву – важливе джерело для вивчення промислового та ремісничого виробництва у містах і містечках Поділля наприкінці XVIII – у XIX ст.	539
Малєєва Т.І. Неопублікована праця В.Василенка у фамільному архіві О.Кістяківського	546
Кожолянко О.Г. Світоглядно-ідеологічні основи календарної обрядовості українців (історіографія проблеми)	556
Атаманенко В.Б. Склад описово-статистичних джерел з історії Волині XVI – першої половини XVII ст.	562
Трубчанінов С.В. Джерела історичної географії України та їх використання	576
Коротко про авторів	587

ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 902.2 (477.85)“2000-2003”

С.В.Пивоваров

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ХОТИНЩИНІ В 2000-2003 рр.

У статті здійснюється аналіз археологічних досліджень, що проводилися в Хотинському районі Чернівецької області протягом 2000-2003 рр. Зокрема, аналізуються матеріали, що були виявлені на території Хотинської фортеці.

Територія Хотинщини – один із найбільш насичених археологічними старожитностями регіонів Буковини. Тут виявлено понад 200 пам'яток (стоянок, поселень, городищ, могильників, скарбів, поодиноких знахідок) від доби палеоліту до пізнього середньовіччя¹. На багатьох із них проведені археологічні дослідження, які дозволили отримати важливі матеріали з давньої історії Середнього Подністров'я. Зокрема, тут вивчено одну із найдавніших ранньопалеолітичних стоянок Дарабани–Кетроси², розкопано поселення та кургани скіфського часу поблизу сіл Перебиківці та Долиняни³, могильник і поселення рубежу ер в Круглику⁴, слов'янські селища в Рашкові⁵, обстежено та визначено етапи спорудження Хотинської фортеці⁶ тощо.

Нові матеріали з давньої історії Хотинщини отримані в 2000–2003 рр. під час досліджень пам'яток регіону Буковинським центром археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (БЦАД). Основні роботи співробітників центру зосереджувалися на археологічних розвідках різночасових пам'яток у с. Недобойці, розкопках середньовічних городищ в селах Недобойці та Зелена Липа і обстеженні Хотинської фортеці. Слід відзначити, що значну допомогу в цих дослідженнях надали жителі Хотинщини, які люб'язно передали співробітникам БЦАД ряд археологічних матеріалів, виявлених ними за випадкових обставин під час землевпорядкувальних і сільськогосподарських робіт. Більшість із цих знахідок унікальні для регіону і дають можливість отримати якісно нову інформацію з його минулого.

З-поміж випадкових знахідок, переданих до БЦАД, на виключну увагу заслуговують матеріали з с.Недобоївці, які відносяться до доби енеоліту, пізньоримського часу та середньовіччя. Користуючись нагодою, висловлюємо ширю подяку краєзнавцю С.Л.Тодосійчуку і випускнику історичного факультету ЧНУ О.С.Тодосійчуку за сприяння в зборі матеріалів і популяризацію археологічних знань серед жителів села.

До періоду енеоліту (трипільська культура) належить невеликий мідний ніж, який виявив житель села І.Г.Старчук. Знайдений виріб представляє

Рис. 1. Мідний ніж із трипільського поселення в с.Недобоївці.

собою ніж-кинджал довжиною 10,5 см (первісна довжина становила, очевидно, 13,5–14 см), його найбільша ширина – 2 см (рис. 1). Він виготовлений із міді, вірогідно самородної, шляхом холодного кування, має невеликий черешок (4 см) і двобічне загостре лезо. Ніж-кинджал такого типу вперше знайдено на землях Буковини. Аналогічні знаряддя зафіксовані на деяких пам'ятках трипільської культури в Середньому Подністров'ї, де схожий ніж трапився в складі скарбу з села Городниця на Івано-Франківщині. Побутували ножі-кинджали у межах середнього етапу трипільської культури (кінець IV – поч. III тис. до н.е.).

Виготовлялися такого типу мідні вироби з привізного металу, який добувався в Карпато-Балканському регіоні і за посередництва сусідніх племен потрапляв на землі Буковини. Зараз важко встановити, чи доставлялися до місцевих мешканців вироби у готовому вигляді, чи вони продукувалися на місці. У будь-якому разі знахідка мідного ножа-кинджала в Недобоївцях є досить показовою. Вона засвідчує, що місцеве населення у добу енеоліту користувалося, крім кам'яних, більш прогресивними металевими знаряддями, що сприяло якісним змінам у господарстві. Окрім того, отримують нове підтвердження торгово-економічні зв'язки жителів краю з населенням Карпатського регіону.

Наступну знахідку з с.Недобоївці репрезентує наконечник залізного списа зі слідами посріблення та срібною інкрустацією на втулці.

Цю рідкісну для регіону знахідку виявив мешканець цього ж села Р.Д.Мусорівський під час

господарських робіт на своєму обійсті. Переконавшись в неординарності знайденого предмету він передав його науковцям, а пізніше показав конкретне місце, де він трапився.

Наконечник списа має лавролисту форму, його загальна довжина 20,3 см, найбільша ширина леза 3,8 см, діаметр втулки 2 см. По центру наконечника проходить гребневидне ребро. Особливістю наконечника є те, що його поверхня в давнину була посріблена, а втулка інкрустована трьома подвійними паралельними лініями між якими розміщувалися по чотири однакових тамгоподібних знаки (рис. 2).

Схожий за формою наконечник списа, але більших розмірів, вже був виявлений на Буковині під час вивчення могильника поблизу с.Оселівка. Він знаходився у тілопальному урновому похованні №70 разом із ритуально пошкодженим мечем римського зразка та фрагментами щита⁷.

Залізні наконечники списів інкрустовані сріблом датуються II–IV ст. н.е. і відносяться до західноєвропейського типу озброєння. Вони відомі в германських старожитностях, на них часто знаходяться рунічні написи та різні символічні зображення, в тому числі і тамгоподібні. Найбільш близькі аналогічні наконечники трапилися в Мюнхенберзі, Медові, Камениці, Розвадові на Сані, а на Україні їх знахідки відомі в Ковелі та Сушичній на Волині⁸. Вважається, що інкрустовані наконечники слід пов'язувати з носіями пшеворської та вельбарської археологічних культур. Останніх на теренах Східної Європи ототожнюють із готами. Разом із тим тамгоподібні знаки, на втулці списа із Недобойців, знаходять відповідники в сарматських старожитностях. На думку дослідників ці знаки є стилізацією голови великої рогатої худоби⁹.

Наконечники списів із інкрустацією, як і звичайні вістря, насаджувалися на древка, що мали, судячи із діаметру втулок, довжину до 2-х метрів. Вони використовувалися для ближнього бою, а також, як металеві зброя¹⁰. Разом із тим зображен-

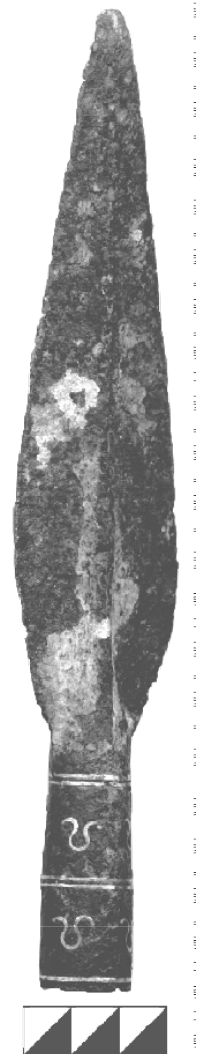

Рис. 2. Наконечник списа із срібною інкрустацією з Недобойців.

ня та надписи на лезах свідчать, що такі списи були одночасно символами влади і належали представникам соціальної верхівки: військовим, або племінним вождям. Яким чином наконечник списа потрапив до Недобовців? Щоб відповісти на це питання слід оглянути події, які відбувалися на східноєвропейських просторах у II–IV ст. н.е.

У кінці II ст. н.е. слов'янське населення Східної Європи зазнало інвазії з північного заходу від германських племен, ядро яких становили найбільш войовничі та організовані племена готів. Останні, як переселенці із Скандинавії, вже в II ст. зайняли Східне Помор'я, Куявію, пройшли через територію Мазовії та Підляшшя та захопили Полісся і Волинь. З території останніх регіонів була витіснена давньослов'янська (венедська) людність і тут виникло ряд готських довготривалих поселень. Очевидно, саме на Волині відбувся розподіл готів, які прийшли з королем Філімером, на дві групи: остроготів (основу складало плем'я грейтунгів, очолюване Амалами) і везеготів (їх ядро становило плем'я тервінгів, очолюване Балтами), які самостійно розпочали рух до кордонів Римської імперії. Одна група (остроготи), за повідомленнями готського історика Йордана, рушила до Приазов'я, а потім через Північне Причорномор'я проникла на Балкани¹¹.

Шлях іншої групи (везеготів) визначений відомим українським археологом Д.Н.Козаком. Проаналізувавши знахідки старожитностей вельбарської культури дослідник дійшов висновку, що до Причорномор'я та Дунаю везеготи прямували через Подністров'я. Але потрапили вони сюди через Південне Побужжя, позаяк у Верхньому та Середньому Подністров'ї існувало потужне слов'янське угруповання, яке не пустило через свою територію готів. Тому зробивши чималий гак через Побужжя вони вийшли до Дністра в районі Кам'янця-Подільського і Хотина. Вище по течії ріки вельбарських пам'яток не виявлено. Подальший шлях везеготів пролягав через Молдову у Попруття на територію Дакії. Про перебування готів на берегах Дністра, свідчить твір Олімпіадора (425 р. н.е.), в якому говориться, що вандалі називали везеготів “трулами”. Відомо, що “Трул”, ймовірно від грецького Тірас, германська назва Дністра¹².

У III ст. писемні джерела зафіксували готів в Приазов'ї та Дунаї. Вважають, що готи встановили політичне панування над слов'янськими і іншими племенами, які населяли Україну і тут склалося державне об'єднання, яке отримало в науці назву “державна Германаріха” (археологічним виразником останньої слід вважати пам'ятки черняхівської культури). Зауважимо, що на Буковині виявлено близько 200 черняхівських поселень. В основі “готської” держави лежало підпорядкування місцевого землеробського населення організованому військовому суспільству германців із метою встановлення данницьких відносин. Очевидно, між слов'янами та

готи існували певні договірні відносини за яких перші знаходилися у васально-данницькій залежності від других при гарантії, з боку германців, безпеки життя і вільної торгівлі з пізньоантичними центрами¹³.

Проте у відносинах між готами та слов'янами постійно зберігалася відчуженість, швидше всього ворожість з частими сутичками. Ця напруженість у IV ст. виплеснулася у відкриту війну з готами, ослабленими військовими поразками від гунів. Готські війська під проводом Вінитарія були розбиті слов'янськими племенами антів. Щоправда, пізніше готи зуміли організувати каральну експедицію проти бунтівників, які були розгромлені, а слов'янський вождь Бож разом із 70 старійшинами розіп'ятий. Посилення готів не влаштувало гунів. У наступних сутичках готи зазнали ряд поразок від гунів і змушені були відійти спочатку на Балкани, а далі у Західну Європу. В IV ст. на землях України зникають пам'ятки вельбарської культури, разом із ними в занепад приходить черняхівська культура. Тут продовжують розвиватися лише самотні ранньосередньовічні слов'янські археологічні культури¹⁴.

Очевидно, про один із епізодів слов'яно-готської боротьби і свідчить наконечник списа із Недобоївців. Безсумнівно, що він спершу належав комусь із знатних готських воєначальників. Розміщення тамгоподібних знаків на ньому говорить, що час його виготовлення припадає на III–IV ст., тобто на період, коли готи вже побували у Північному Причорномор'ї і познайомилися із знаковою системою сарматів. До речі, на більшості наконечників списів із інкрустацією присутні тамгоподібні символи сарматів. Це пояснюють запозиченням готами сарматських знаків і їх використанням поряд із рунічним письмом. Наприклад, ідентичні знаки як на наконечнику із Недобоївців знаходяться на вістрі списа із Розвадова на Сані.

За яких обставин наконечник списа потрапив на пагорб, домінуючий над Недобоївцями, і опинився в землі на глибині близько 1 м сказати важко. Можливо, він став трофеєм місцевого населення, яке обороняло свою землю від ворога, чи був покладений до могили знатного гота, загиблого в сутичках із слов'янами, або ж був втрачений під час запеклої битви, що вирішувала долю людності краю. Всі ці припущення вимагають конкретних підтверджень і вони, надіємося, будуть відшукані під час майбутніх археологічних розкопок місця знахідки.

Третя знахідка із вказаного населеного пункту представлена стулкою хреста-енколпіона XII – першої половини XIII ст. Вона була виявлена жителем села В.П.Щербатим на своєму городі в ур.Галич. Енколпіон трапився на глибині близько 1 м, в ямі від викорчуваного дерева.

Урочище Галич займає значну площу в північно-східній частині села. До нього входить частина лісового масиву, в якому знаходиться городище

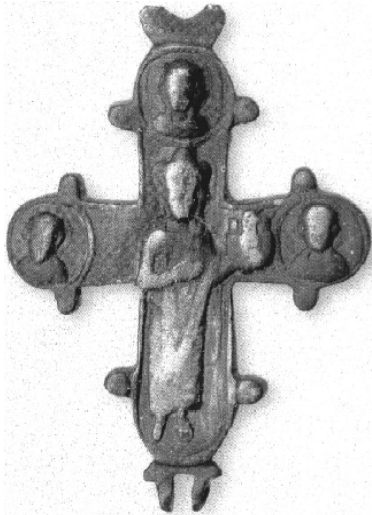

Рис. 3. Енколпiон iз зображенням Св.Глiба з Недобоiвцiв.

в князiвськiй шапцi i нiмбом навколо голови. Князь одягнутий у довгi шати, на пояси у нього висить меч. У його лiвiй простертiй руцi знаходиться мученицький вiнець з трьома кiотцями (в iсторiографiї iснує також думка, що це може бути модель храму). На правому раменi хреста неподалiк фiгури мученика прокреслена буква “Т”, що свiдчить про зображення на енколпiонi саме постатi князя Глiба. По боках хреста у трьох медальйонах знаходяться зображення святих. У верхньому медальйонi – Богоматерi. У лiвому медальйонi, судячи з прокресленої букв “И”, – зображення святого Йоанна. У правому медальйонi чiтко читається буква “N”, що вказує на розмiщення тут зображення святого Миколи. На другiй стулцi, яка не збереглася, мало знаходиться зображення святого Бориса. За аналогiями вiн мав тримати мученицький вiнець з одним кiотцем у правiй руцi, зверху i з боки у медальйонах, як правило, розмiщувалися фiгури євангелiстiв.

Даний тип енколпiонiв за технiкою виготовлення вiдноситься до виробiв, зроблених у високому рельєфi. Стулка енколпiона виготовлена шляхом вiдливки у форму. Вивчення iконографiчних особливостей виробу показує, що риси обличчя князя i святих досить знiвельованi. Це може свiдчити, що хрест був вiдлитий або в дуже спрацьованiй формi, чи зроблений шляхом вiдливки у глиняну матрицю, а потiм доопрацьований рiзцем. Остання обставина не виключає його мiсцевого продукування.

XII – першiй половинi XIII ст. та схили пагорба з будiвлями мiсцевих жителiв i присадибними дiлянками. Огляд мiсця знахiдки показав, що тут розташовувалося велике давньоруське поселення. На городах зiбрано колекцiю керамiки i фрагмент скляного браслету, зафiксовано знахiдки керамiчних та залiзних шлакiв, перепалене камiння, твариннi кiстки тощо.

Знайдений бронзовий енколпiон належить до групи виробiв iз рельєфними зображеннями. Вiн має загальнi розмiри 7,2x5,1 см (6x5,1 см – хрест без петель крiплення) (рис. 3). Рамена хреста-енколпiона мають заокруглену форму, з iх бокив розташовуються виступи, так званi “слiзки”. Все центральне поле енколпiона займає рельєфне зображення святого-мученика

Пошкоджена верхня частина енколпіону, де відсутнє вушко кріплення, втрачене ще в давнину, може свідчити про практику носіння лише однієї стулки. Трикутноподібний виступ у верхній частині хреста цілком придатний для фіксації шнура чи тонкого шкіряного ремінця.

Аналіз зображень на стулці енколпіону та порівняння її з аналогічними виробами засвідчує, що час виготовлення знайденого в с.Недобойцях хреста відноситься до другої чверті – середини XII ст.¹⁵. Не суперечить цьому і манера написання букв, яка є характерною для домонгольського часу¹⁶. Разом із тим слід відзначити, що період функціонування енколпіону, як культового предмету-оберегу був значно ширшим. Очевидно, що він слугував своїм власникам і в наступні десятиліття, можливо навіть всю першу половину XIII ст.

Такого типу вироби дрібної пластики з'явилися ще в XI ст. Їх продукування розпочалося після канонізації в 1072 р. давньоруською церквою молодших синів князя Володимира Святославича Бориса та Гліба. Вони трагічно загинули 1015 року від рук старшого брата Святополка під час міжусобної боротьби за великокнязівський престол. Князі Борис і Гліб стали першими святими, канонізованими давньоруською церквою. Вони були визнані як чудотворці й молитвеники перед Богом “за землю Руську”, “за нові люде християнські”. Їх шанували також як помічників у ратній справі та цілителів, покровителів і захисників руської землі та особистих патронів багатьох давньоруських князів. Культ князів Бориса та Гліба виник безпосередньо у Києві і здобув широкого поширення. На честь святих Бориса та Гліба був закладений храм у Вишгороді, освячений 1115 року, а пізніше збудовані собори в Чернігові, Рязані, Смоленську та багатьох інших давньоруських містах. З часом культ шанування святих-мучеників проник і за межі Русі. Відомо, що ікони з їх зображеннями знаходилися в Константинополі, зображення князів бачили паломники на території Грузії, Чехії та Сербії. На Русі з 1072 р. святих – мучеників Бориса і Гліба ушановують загальноцерковно. День смерті князів: Бориса – 24 липня та Гліба – 5 вересня, а також 2 травня – канонізація святих – відносять до церковних свят¹⁷.

Вироби дрібної пластики з зображеннями князів Бориса та Гліба отримали велике поширення на Русі. Вони зустрічаються при дослідженні літописних міст, городищ, поселень, могильників, відомі в складі скарбів і по випадковим знахідкам¹⁸. Все це говорить про популярність борисоглібського культу і його особливе вшанування.

Знахідка бронзового енколпіона із зображенням святих князів Бориса та Гліба на території Буковини надзвичайно важлива. Вона засвідчує, що мешканці регіону, так само, як і населення інших давньоруських земель, знали й вшановували культ святих князів. А поява тут культових предметів

*Рис. 4. Енколпiон iз
городища в с.Недобойвцi.*

iз зображенням Бориса та Глiба може пов'язуватися iз вiдвiдинами жителями краю мiсця поховання святих чи храму їм присвяченого.

Не менш важлива iнформацiя про минуле Хотинщини була отримана в ходi археологiчних розкопок на середньовiчних городищах рeгiону. Так, в останнiй час невеликi розкопки проводилися автором на Недобойвському городищi, яке розташовується на пагорбi в ур.Галич. У давньоруський перiод по периметру городища, яке мало кильцеву укрiплену лiнiю, стояли обороннi пустотилi клiтi-зруби шириною близько 3 м. Останнi використовувалися як житла для дружинникiв та в господарських цiлях, а їх плоский дах, засипаний землею та вимощений камiнням, слугував бойовим ходом для оборонцiв¹⁹. Дослiдженнями з'ясовано, що на самому майданчику городища стояли наземнi будинки з пiдвалами, де очевидно проживала феодална знать.

На городищi розкопано декiлька клiтей та виявлено цiнний у науковому вiдношеннi археологiчний матерiал. Основними знахiдками на городищi є керамiка, знаряддя працi (залiзний серп, тесло, рибальськi гачки, кiстянi юрки, що використовувалися при ткацтвi), предмети озброєння (залiзнi наконечники стрiл), побуту (уламки бронзових казанiв, залiзний ланцюг, ножик), прикраси (склянi браслети та бусини) тощо (рис. 5).

Серед цих знахiдок на незаперечну увагу заслуговує знахiдка бронзового хреста-енколпiона (рис. 4). Повнiстю збереглися двi стулки хреста. Особливiстю енколпiона є його форма, кiнцiвки хреста закинчуються кульками. На однiй стулцi в центрi прокреслено фiгуру Розп'яття, на зворотнiй – шестикiнцевий хрест iз сiявом, а в бокових медальйонах – монограми Iсуса Христа. Такої форми енколпiон вперше знайдений на Буковинi. Бiльше того, в ньому збереглися рештки дерева, очевидно, “животворящого хреста”, привезенi з святих мiсць. За аналогiями енколпiон добре датується кiнцем XII – першою половиною XIII ст.²⁰.

Дослiдження городища в ур.Галич дозволили також встановити, що воно iз пiвденного заходу прикривало пiдступи до Хотина i, очевидно, кон-

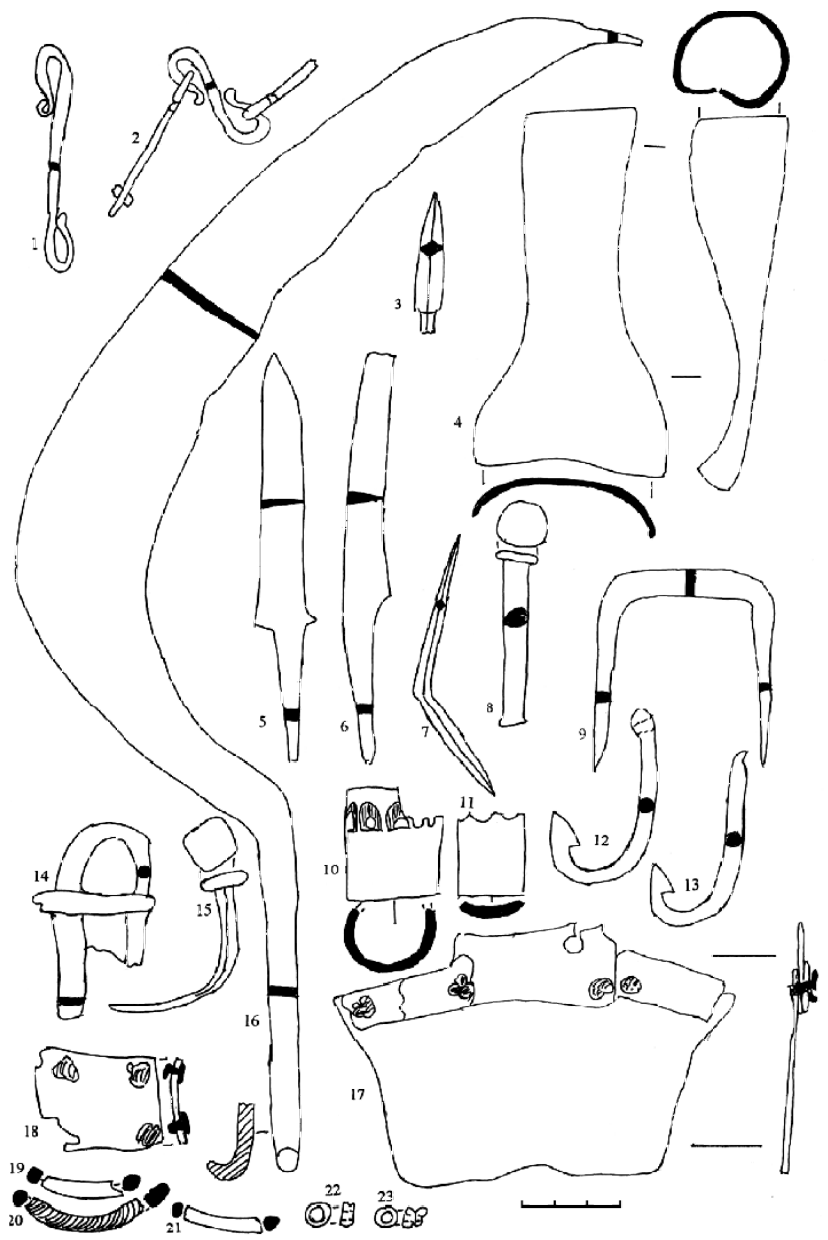

Рис. 5. Археологічні матеріали з городища в ур.Галич (с.Недобоївці).

тролювало дорогу, яка йшла на південь. Про важливість цього пункту в системі оборони свідчить також мікротопонім “Галич” (зустрічається він і в інших пунктах регіону), однойменний з столицею Галицько-Волинського князівства. Це не є випадковим, а вказує на те, що тут була князівська фортеця, яка підпорядковувалася безпосередньо галицькому князю. Поряд з городищем розташовувалося велике давньоруське поселення, на якому трапляються знахідки залізних та керамічних шлаків. Як і більшість давньоруських пам’яток регіону, князівська фортеця в ур.Галич була знищена під час монголо-татарської навали.

Надзвичайно цінні археологічні матеріали були також отримані під час вивчення середньовічного городища в с.Зелена Липа.

Городище, від якого збереглася система масивних валів та глибоких ровів, розміщено в ур.Городище (Щовб). Важливість і унікальність пам’ятки полягає в тому, що тут добре зберігся культурний шар, який переважно датується XIV ст. На інших пам’ятках регіону шари цього періоду знищені пізнішими перебудовами і недоступні для вивчення.

Городище, яке увійшло в історіографію як Перебиківське, було виявлено відомим буковинським археологом Б.О.Тимошуком і досліджувалося ним у 1969–1970 рр. Знайдені на городищі матеріали дозволили досліднику визначити час його існування в межах другої половини XIII – середини XIV ст.²¹

Під час нових досліджень на городищі було зафіксовано рештки споруди на кам’яному фундаменті, складеному без зв’язуючого розчину. Споруда представляла собою прямокутну будівлю з розмірами 10,8x4–4,2 м. Від неї зберігся кам’яний розвал фундаменту шириною 0,8 (північна стіна), 1,2–1,5 (південна стіна), 0,4 (західна стіна, 1–1,2 м (східна стіна). Площадка, де знаходилася споруда, має певний нахил в південну та східну сторони, тому фундаменти з цих сторін значно масивніші ніж з інших двох. Найвірогідніше, що знайдена споруда була місцем проживання частини гарнізону фортеці, тобто казармою.

На протилежній стороні центральної площадки було розкопано рештки ще двох невеликих споруд на кам’яних фундаментах. Виявлені в них матеріали переконують, що вони використовувалися як конюшні для стійлового утримання коней та господарські будівлі.

Під час розкопок решток будівель виявлено значну кількість предметів побуту, озброєння, кераміки, нумізматичні матеріали. Серед знахідок переважають матеріали пов’язані із військовою справою (наконечники арбалетних стріл і стріл від лука, уламки бойових ножів, пластини захисного панцира, фрагменти кольчуги, залізні деталі арбалетів, шпори, вудила, підкови, підпружні пряжки, деталі амуніції тощо). На городищі також зафіксо-

вано знахідки знарядь праці, зокрема, уламків серпів і кіс, кам'яних жорен, предметів побуту, кераміки, виробів із кістки та рогу тощо (рис. 6–8).

Важливу категорію знахідок із городища представляють нумізматичні матеріали. Тут знайдені монети: три обрізаних празьких гроша чеських королів Яна Люксембургського (1310–1346 рр.), Карла I (1346–1378 рр.), два мідних наслідування золотоординським пулам, два срібних наслідування золотоординським дирхемам, які датуються 60–70 рр. XIV ст., срібний денарій угорського короля Людовіка I (1342–1382 рр.) та уламок срібної італійської монети м.Еквілеї (?). Монетні знахідки добре датують археологічні комплекси 70 – початком 80-х рр. XIV ст. Це перетворює знайдені археологічні матеріали в еталонні і дозволяє визначати період функціонування городища та час його загибелі.

Виявлені на городищі матеріали дозволяють внести певну ясність у деякі питання щодо населених пунктів Буковини у XIV–XV ст. Першовідкривач пам'ятки Б.О.Тимошук відносив городище до другої половини XIII – середини XIV ст.²² і ототожнював його з літописним Плавом.

В останні роки з'явилося ряд “нових” трактувань пам'ятки і спроби співставлення її з середньовічним “городом” Хмелевом, який згадується в молдавських актових документах у 1395–1444 рр. Вперше, наскільки нам відомо, цю гіпотезу висунув Б.П.Томенчук, який обґрунтував свою позицію, щодо локалізації Хмелева на місці городища в Зеленій Липі, а не поблизу с.Карапчів на Черемоші, як це вважалося раніше. Вдруге “відкрили” Хмелів у Зеленій Липі О.М.Масан та І.П.Возний, як завжди “забувши” згадати про попереднього дослідника²³. На основі простого співпадіння мікротопонімів (Хмелева, Хмелів Вал), які зафіксовані поблизу с.Зелена Липа та невірною і безпідставною “передатування” археологічного матеріалу з пам'ятки другою половиною XIII–XV ст. вони ототожнюють рештки укріплень із “городом” Хмелевом.

Нумізматичні матеріали та аналогії знайденим предметам матеріальної культури з городища Зелена Липа показують, що укріплення припинили своє існування в кінці 70-х рр. (можливо, на самому початку 80-х рр.) XIV ст. і більше життя на ньому не відроджувалося. Таким чином, між загибеллю городища і першою згадкою про місто Хмелів у молдавських документах (1395 р.) знаходиться проміжок у 15–20 років. Вже тільки це унеможливило локалізацію на місці городища в Зеленій Липі “города” Хмелева, а відсутність на пам'ятці матеріалів XV ст., періоду найчастіших писемних згадок про місто, заперечує висловлену гіпотезу. Не міг там розташовуватися Хмелів і з тієї причини, що кордон по Дністру ніколи не слугував предметом суперечок між Молдавським князівством та Польським королівством, а названий “город” серед територіальних претензій

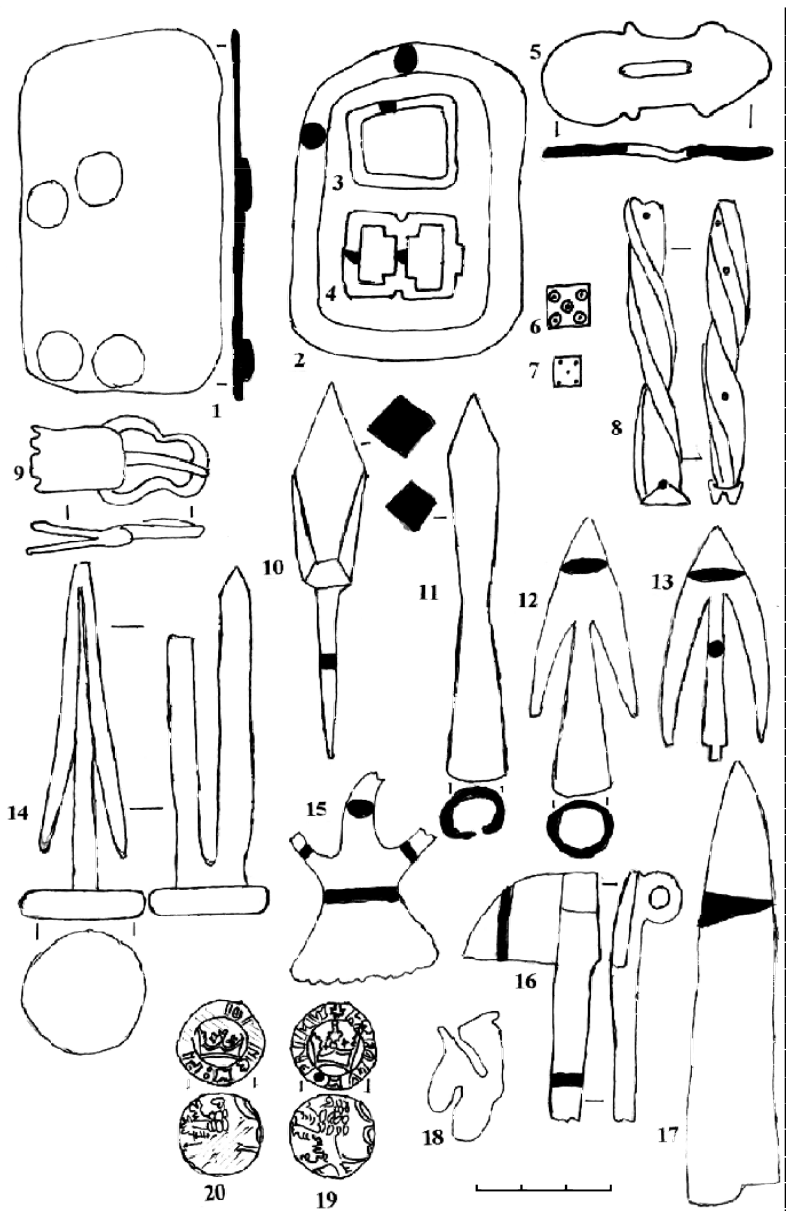

Рис. 6. Знахідки із споруди на кам'яному фундаменті на городищі в с. Зелена Ліпа.

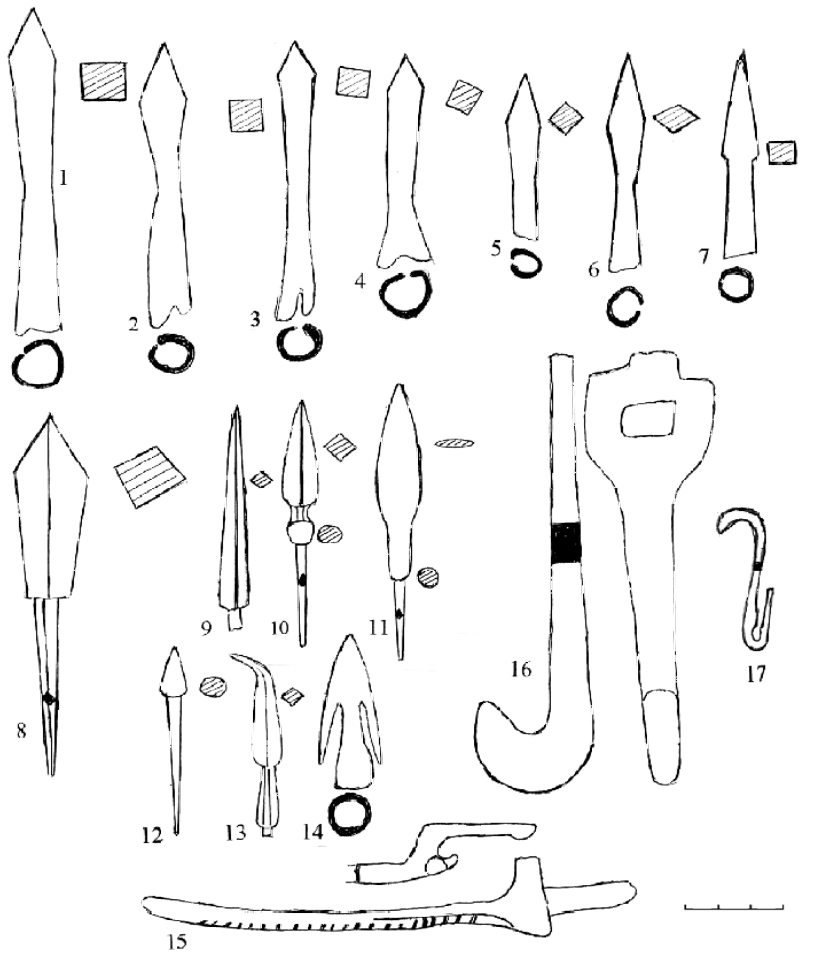

Рис. 7. Наконечники стріл від арбалету та лука і деталі арбалету з городища в с. Зелена Липа.

постійно фігурує. На території, що прилягає до городища не знайдено матеріалів синхронного поселення – це говорить про чисто військове призначення городища. Аналіз матеріалу з городища показує, що там перебували воїни-професіонали, озброєнні передовими по тим часам захисними обладунками, арбалетами, предметами спорядження вершника та коня. Про державну приналежність укріплення (Галицька Русь, Угорщина, Польща, Литовське чи Молдовське князівства) та його оборонців, до більш повного

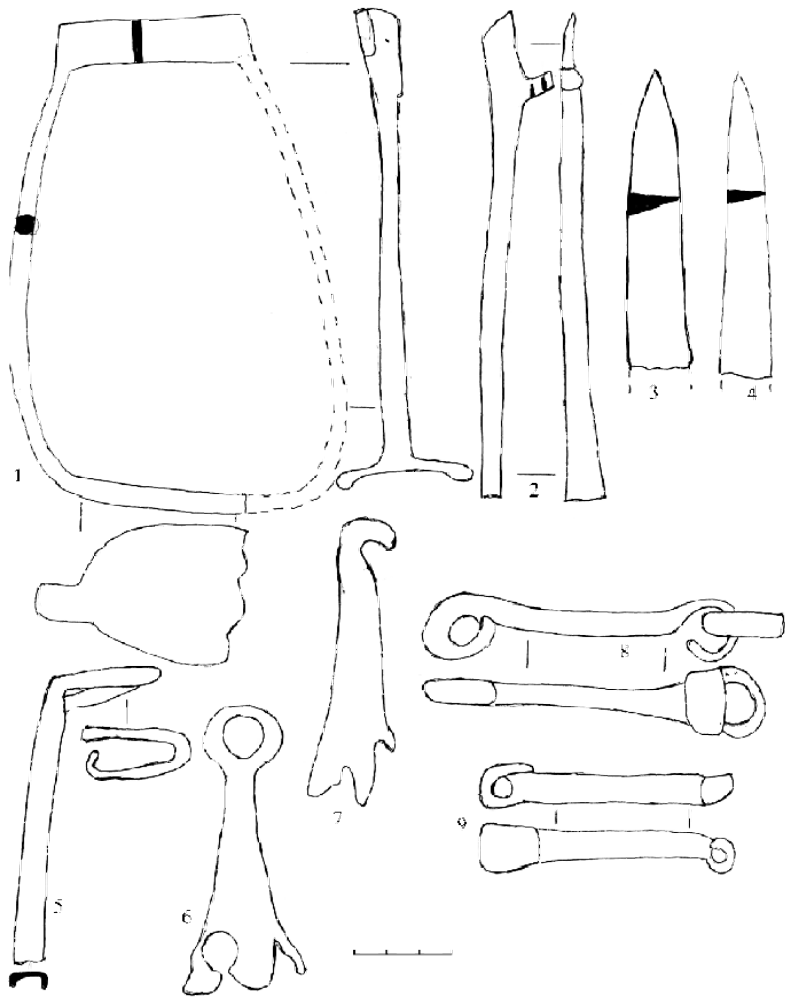

Рис. 8. Предмети озброєння з городища в Зеленій Липі.

дослідження пам'ятки, судити передчасно²⁴. Знайдені на території укріплень в Зеленій Липі археологічні матеріали переконливо показують, що перипетії боротьби за території Галицької Русі, в тому числі і за Середнє Подністров'я, були набагато складнішими, ніж це вважалося раніше. Зокрема, можемо говорити, що в 70–80-х рр. XIV ст. ці землі ще не були в складі Молдавського князівства.

Цінні археологічні матеріали були також отримані під час обстеження Хотинської фортеці. Тут з 9 по 19 вересня 2002 р. працювала експедиція БЦАД ЧНУ, яка за домовленістю з Державним історико-архітектурним заповідником “Хотинська фортеця” займалася впорядкуванням території цитаделі, розчисткою порушених культурних нашарувань, проведенням розвідкових досліджень на периферії укріплень в рамках робіт по відзначенню “Тисячоліття Хотина”.

Дослідження проводилися у внутрішньому подвір’ї фортеці, між палацом коменданта (старости) і північною баштою, біля західної фортечної стіни в межах розкопу попередніх років і на березі Дністра, нижче за течією ріки, де перевідкладені культурні нашарування розмиваються водою.

Основні роботи проводилися на внутрішньому подвір’ї фортеці поблизу від північної башти. Тут попередніми землевпорядкувальними роботами були оголені культурні нашарування. Під час їх вивчення знайдено рештки фундаментів споруд та зафіксовано знахідки фрагментів кераміки, глиняних люльок, свинцеві кулі діаметром 2 см, кам’яні ядра діаметром 10,8–9,2 см, уламки чавунних гранат, кістки тварин. Виявлені матеріали відносяться до XVII–XVIII ст.

Дослідження також проводилися на території між палацом старости та північно-західною стіною фортечного подвір’я, де були розкриті кам’яні фундаменти товщиною 60–35 см, які належали решткам будівлі довжиною 5,2 та шириною 3,85 м. Споруда складалася з двох приміщень, розділених фундаментом із кам’яних блоків та цегли. В більшому приміщенні підлога була викладена із трьох плоских кам’яних плит розмірами 1,32x0,78–1,08x75 м, нахилених до центру, де знаходився кам’яний жолоб з поздовжніми отворами. Під ними на глибині 0,5–0,6 м трапилися поздовжні та поперечні канали розмірами 53x60,5 см викладені з каменю на вапняному розчині, які йшли вздовж фортечної стіни та під плитами приміщення. Очевидно, ці канали слід пов’язати із каналізацією, яка виводила нечистоти за межі фортеці. А виявлене приміщення можливо є рештками “турецької” лазні XVIII ст. Про ймовірність цього припущення свідчить також значна кількість фрагментів глиняних гончарних глеків для підігріву води. Варто відзначити, що серед кам’яних плит, які лежали в приміщенні, трапилася одна із слідами прокресленого орнаменту у вигляді кіл, овалів кривих ліній тощо.

Поряд із приміщенням розчищалися смуга землі вздовж фортечної стіни в напрямі до північної башти, де культурний шар був порушений перекопами та залізними конструкціями громовідводу західної башти. В цьому місці, у перевідкладеному ґрунті, знайдено значну кількість уламків чавунних та скляних гранат діаметром 6–8 см, в багатьох із них залиши-

лися сліди чорної речовини, очевидно, пороху. Разом із однією з гранат трапився обгорілий запал, у вигляді пустотілого дерев'яного стержня заповненого порохом (?). З інших знахідок увагу привертають свинцеві кулі діаметром 2,5 см, фрагменти гончарного посуду, вкритого темно-коричневою поливою, залізний наконечник стріли, вироби із скла та бронзи, фрагменти штукатурки з червоним і чорним розписом, кістки тварин. Ці знахідки добре датуються XVII–XVIII ст.

Розчистка старого розкопу перед палацом старости, який свого часу був закладений реставраторами, показала, що це нижня частини підвалу, очевидно XVII ст. Про це свідчать знайдені тут кераміка, вкрита жовтою і темно-жовтою поливою, залізні цвяхи тощо. Поряд із підвалом виявлена викладена із підквадратної цегли площадка з рештками печі (?). Знайдений на поверхні матеріал дозволяє датувати цей комплекс XVIII – початком XIX ст. Можливо, що це була споруда для приготування їжі гарнізону фортеці.

Найбільшу кількість знахідок було виявлено в розмивах культурного шару нижче фортеці, на березі Дністра. На цю ділянку берега звернув нашу увагу архітектор фортеці В.О.Сандуляк. Він також передав для вивчення знайдений ним тут наконечник втульчастої ромбовидної арбалетної стріли (загальна довжина 6,5 см, ширина ребра 1 см), який за аналогіями датується XIV ст. Проте обстеження берега ріки не дало більше матеріалів XIV ст., а дозволило виявити значну кількість знахідок XVII – початку XIX ст.

Це велика кількість фрагментів гончарної кераміки, частина якої вкрита жовтою та зеленою поливами; уламки і цілі екземпляри орнаментованих різноколірною поливою та рельєфним наліпами пічних кахлів; глиняні люльки різних типів; свинцеві кулі від вогнепальної зброї діаметром 1,4–1 см, окремі з яких зберегли так звані літики (“ливарні хвости”), що залишилися після відливання в спеціальних кулелійках; срібний гудзик; деталі зброї, порохівниць; ювелірні прикраси; предмети побуту; вироби із скла; численні залізні цвяхи та будівельні деталі тощо.

Серед виявлених матеріалів у різних частинах фортеці та поблизу неї на незаперечну увагу та більш детальний опис заслуговують знахідки глиняних люльок та монет, які дозволяють отримати важливу інформацію з хронології досліджуваних культурних шарів Хотина.

Під час дослідження фортеці та її периферії знайдено понад два десятки фрагментів та декілька відносно цілих екземплярів глиняних люльок. Вони різні за кольором глини, орнаментациєю та деталями форми (рис. 9). Спостереження за їх знахідками в культурних шарах дозволили визначити час побутування люльок певних варіантів, тим більше що значна їх кількість трапилася із нумізматичними матеріалами.

Рис. 9. Керамічні люльки з Хотинської фортеці.

Найдавніші люльки знайдені у фортеці відносяться до XVII ст. Вони трапилися біля східної стіни внутрішнього подвір'я цитаделі. Люльки цього часу мають загальну довжину 4,5–5 см, діаметр чашечки – 2,5–3 см, діаметр чубука – 1,7–2,2 см, загальна їх висота не перевищує 2 см. Всі люльки червоного кольору, окремі із них носять сліди лощення. Їх орнаментация представлена вертикальними реберцями, секторами-пелюстками, скісними нарізами, горизонтальними лініями, повздовжніми канелюрами, штампуванням із вдавлених ромбів трикутників, крапок тощо. Такі люльки по праву можна називати “козацькими”²⁵, позаяк вони використовувалися в період, коли в Хотинській фортеці неодноразово перебували козацькі загони. Хоча зрозуміло, що ця назва носить чисто умовний характер.

Дещо відрізняються від них люльки XVIII – початку XIX ст. Більшість із них знайдено на березі Дністра разом із монетами в розмивах культурного шару. Для них характерним є збільшення розмірів, так, загальна довжина люльок зростає до 6–7 см, діаметр чашечки – до 3 см, діаметр чубука до 2,6 см, а загальна висота до 4 см. На багатьох люльках збереглися круглі та овальні клейма з арабськими літерами, а на одній – у вигляді птаха. Значно багатшим стає орнамент люльок. З'являються різноманітні композиції із рослинних та геометричних орнаментів, покращується якість ло-

щення, випалу, а окремі екземпляри навіть носять сліди позолоти. Змінюється колір люльок, вони набирають темно-коричневих та темно-червоних відтінків. Присутність на багатьох із них клейм, розшифровка яких ще попереду, дозволяє пов'язувати ці люльки з “турецькими” виробами. Не виключено, що виробництво таких люльок здійснювалося в самому Хотині, де знаходився турецький гарнізон та були відповідні фахівці. Датувати такого типу люльки, очевидно, слід XVIII–XIX ст.²⁶.

Дослідження люльок показує, що вони виготовлялися майстрами-гончарами з добре відмуненої глини у формочках, переважно дерев'яних, із двох половинок. На останніх було вирізане негативне зображення орнаменту. Таким чином формувалася об'ємний виріб. Потім спеціальними інструментами видалялася зайва глина і робилися внутрішні порожнини. Орнаментування люльок доповнювалося штампуванням, нанесенням візерунків при допомозі зубчатого коліщатка тощо. Люльки також покривалися різними ангобами чи поливами. Після випалу до готового виробу припаковувався довгий дерев'яний чубук із загостреним кінцем.

Інший тип знахідок репрезентують нумізматичні матеріали, які трапилися під час вивчення перевідкладених культурних шарів на березі Дністра (5 монет) та території фортеці (1 монета). Це коризована мідна монета з цитаделі, фрагмент (половинка) левендальдера республіки Нідерландів, мідний солід (боратинка) Речі Посполитої 1665 р., бронзова монета з Садогурської монетарні (1772 р.), 2 російські копійки (1811 р.), рахунковий пфенніг (жетон) із зображенням корабля та небесних світил, які були виявлені при обстеженні берегу ріки нижче фортеці.

Із території фортеці (розчистка старого розкопу) походить мідний сильно пошкоджений окислами грошовий знак, який погано піддається ідентифікації. Монета має діаметр 1,8 см. Зображення ледве проглядаються на одній із її сторін, де видно нижню частину гербового орла з специфічно закрученими пір'їнами хвоста та лапами. Такого типу геральдичне зображення орла – герба Польського королівства було притаманне литовським напівгрошам, які випускалися за правління королів: Сигізмунда I Старого (1506–1545 рр.) та Сигізмунда II Августа (1545–1572 рр.).

На відміну від знайденої монети, литовські напівгроші виготовлялися із срібла. Тому виявлений грошовий знак є тогочасним фальшуванням. В той період напівгроші литовського (переважна більшість) і польського карбування були основною обіговою монетою на землях краю. Про це красномовно свідчать, як скарби, так і поодинокі знахідки таких монет.

Литовські напівгроші були бажаною монетою на території Молдавського князівства, про що говорять, не тільки тезаврації з великою кількістю монет, а й спроби виготовлення фальшивих напівгрошів. Наприклад,

відомо, що за молдавського господаря Штефана IV Молодого (1517–1527 рр.) в князівстві було налагоджено випуск підроблених (фальшивих) напівгрошів Сигізмунда I. Це привело до конфлікту між державами і спонукало уряд Польщі до закриття на деякий час кордонів із князівством.

Особливий інтерес, з-поміж знайдених під час обстеження берегів Дністра монет, викликає половинка (монета зламана навпіл) левендальдера (левка, лівового талера – українських писемних джерел) республіки Нідерландів (рис. 10). Такі монети талерного типу з'явилися в період визвольної боротьби Нідерландів із Іспанією, їх карбування розпочинається з 1575 р.

Левендальдери були досить розповсюдженою монетою на європейських землях, а також на Близькому Сході (Левант). Наприклад, на Україні вони зустрічаються у великих кількостях серед скарбового матеріалу. Ці монети отримали назву “лев”, “левок” і з часом стали синонімом великої срібної монети. Так само, вони стали позначенням різних талерів та великих срібних монет “leu, leuazi” на території Молдови та Волощини. За своєю вартістю левендальдери поступалися повноцінним талерним монетам і оцінювалися в 81 польський гріш, тоді як талери мали вартість у 90 грошей, згодом 105–112 грошей²⁷.

На уламку левендальдера, знайденого в Хотині чітко простежуються наступні зображення та написи. Так, на аверсі збереглося зображення частини постаті рицаря в шоломі, навколо напис : MO ARG FRO...RIDTE. На реверсі грошового знаку вціліло зображення передньої частини крокуючого вліво лева та напис: ... DNONONMOVETUR...Вага уламку 16,22 г, початковий діаметр монети становив 4 см. Збережені написи мають деякі відмінності від відомих на левендальдерах, зокрема на аверсі, замість букви “P” (у скороченні “PRO” – слова провінція) знаходиться “F”, слова монетної легенди не розділені крапками. За своєю вагою уламок монети значно перевищує допустиму вагу половини левендальдера, яка мала б бути близько 13–13,8 г. Має монета й інші відмінності від оригінальних левків. Огляд монети показав, що її серцевина (ядро) виготовлена із міді, а з обох сторін та гурта вона вкрита шаром срібла, нанесеним шляхом плакірування. Все це вказує на те, що перед нами тогочасна фальшива монета. Але хто, коли і де її підробляв?

Рис. 10. Половинка фальшивого левендальдера.

Ознайомлення із нумізматичною літературою дозволило встановити, що у графстві Рітберг на території Вестфалії активно діяв монетний двір, який випускав фальшиві левендальдери. Випускалися там монети з датою 1660 р. в період правління Іоанна IV (1640–1660 рр.). Виготовлялися левендальдери з міді, а зверху вкривалися шаром срібла. Така монета була законним платіжним засобом у графстві. На думку фахівців, на цих монетах, які повністю наслідували оригіналам, спеціально перекручувалися монетні легенди лицевої сторони. Фактично це була суміш із початкових букв легенди стандартних левків. Враховуючи рівень майстерності монетників у передачі (копіюванні) зображень аверсу, реверсу та вірне відтворення легенди останнього, така “помилковість” напису здається загадковою. У історіографії вважається, що це було зроблено спеціально. Помилки дозволили внести в оформлення монетних легенд відмінності і застрахувати їх емітентів від прямого звинувачення у звичайній підробці (фальшуванні) обігової монети іншої держави.

До Хотина левендальдер графства Рітберг, очевидно, потрапив разом із масою однотипних монет у другій половині XVII ст. чи на початку XVIII ст. Але тут був розпізнаний як неповноцінний грошовий знак та вилучений з обігу. Рахуємо, це сталося не випадково, з огляду на значення міста в міжнародній торгівлі.

Про важливість Хотина в європейській торгівлі свідчить ще одна знайдена там же нумізматична пам’ятка. Це латунний монетовидний знак із розмірами 1,7x1,9 см, вагою 0,75 г. На його аверсі, в центрі знаходиться зображення трьохмачтового вітрильника, який пливе вліво. Зверху по колу затертий напис: FLUS ...IK(?)A, внизу під обрізом букви: I E. На реверсі в центральному колі розміщуються зображення сонця з променями, нижче п’яти зірок, ще нижче – місяця, відрогами донизу. Навколо напис, від якого збереглися букви легенди: ...PFEN U K : PR : FABRIO ...Поле монети відділяється від країв обідком із з’єднаних крапок.

Аналіз зображень та технології виготовлення знахідки дозволив пов’язати її з колом так званих рахункових пфеннігів чи рахункових жетонів. Такі монетовидні жетони (нім. – Rechenpfennig, Raitpfennig; франц. gectoir, jeton; англ. counter; ісп. contador; голанд. legpenning) широко використовувалися в період середньовіччя для підрахунків сум грошей при допомозі абаки. Виготовленням рахункових пфеннігів займалися майстри-спеціалісти у західноєвропейських державах. На цих виробках часто знаходилися різноманітні зображення, пов’язані з політичними, історичними та релігійними подіями, символи щастя, торгівлі, персоніфікації тощо. Найбільшого поширення в XVI–XIX ст. отримали рахункові пфенніги, які випускалися з латуні та міді у м.Нюрнбергу.

Рахункові пфенніги використовувалися для самих різних підрахунків (товарів, грошових сум, мір) при допомозі абаки (рахункового пристосування). Вона мала вигляд дошки з нанесеними паралельними лініями, які відповідали одиницям, десяткам, сотням, тисячам, десяткам тисяч і т.д. Рахункові пфенніги розкладалися на лініях чи між ними (у проміжках ліній пфенніг означав половину числа, якому прирівнювалася лінія, що проходила над ним).

Знайдений в Хотині рахунковий пфенніг, який трапився з матеріалами XVII–XVIII ст., ще раз засвідчує присутність великого торгового капіталу в місті та використання для обрахунків передових, як на той час, рахункових пристроїв.

Інша із знайдених монет виявилася, після очистки, польським солідом (боратинкою), відкарбованою у 1665 р. (рис. 11). Аналогічні знахідки не рідкість для земель краю. Зокрема, під час археологічних обстежень пам'яток регіону ці монети трапилися на поселеннях у Романківцях та Онуті. Їх присутність також зафіксована в скарбовому матеріалі²⁸.

На аверсі монети в центрі зображено увінчану лавровим вінком голову короля, навколо напис: IOAN. – CAS. REX. (Ян Казимир король), внизу монети, під обрізом портрету – букви T.L.V. – ініціали управляючого монетними дворами Тіта Лівія Боратіні (1617–1681 рр.). На реверсі грошового знаку в центрі зображено герб Польського королівства – одноголовий орел, із “снопом” – символом династії Вазів – на грудях. Навколо напис: SOLID. REG POLO 1665. Під гербом зображення пташки з кільцем в клюві. Це так званий “Сліповрон” – герб коронного підскарбія Яна-Казимира Красинського (1659–1668 рр.). Монета має діаметр 1,5 см, важить 1,25 г.

Стиль оформлення монет, характерний для боратинок, дослідники називають пізньоренесансним: на аверсі – портрет короля в перуці, оточений написом, на реверсі – герб королівства Польського чи Великого князівства Литовського.

Знайдена в Хотині монета, судячи з типології зображень та написів, належать до випусків монетного двору в Уяздові під Варшавою. Поява цих монет на Буковині може пов'язуватися не тільки з торгово-економічною діяльністю місцевого населення, а й з військово-політичними подіями. В 1673 р. на територію регіону вступило польське військо, яке захопило Хотин. Землі краю фактично перебували під польською владою до 1675 р. Пізніше польські загони з'являлися на Буковині в 1683, 1685, 1686 рр. У 1687 р. польський король Ян Собеський навіть створив Чернівецьке ста-

Рис. 11. Мідна боратинка.

Рис. 12. Садогурська монета виявлена в Хотині.

роство. Останнє, в складі Речі Посполитої, проіснувало до 1699 р. В зв'язку з цим польські грошові знаки були офіційними номіналами в регіоні.

Наступну нумізматичну знахідку з пам'ятки представляє садогурська монета пара=3 деньги (рис. 12). На її аверсі: під князівською короною знаходяться овальні щити з гербами Молдови та Волощини, над ними напис: "МОН. МОЛД. И ВАЛАК", внизу під обрізом – дата 1772. На реверсі монети у прямокутній рамці з витого шнура проставлений номінал ПАРА /3/ ДЕНГИ. Діаметр монети становить 2,8 г, її вага – 11,78 г. Гурт монети прикрашений орнаментом із дубових листків.

Це перша добре задокументована знахідка садогурської монети на території Буковини. Аналогічні монети відомі лише з малодостовірного скарбу в Садгорі та випадкової знахідки в с.Тарасівці²⁹. Монети цього типу добре знані вітчизняними нумізматами. Вже давно встановлено, що вони карбувалися з металу турецьких гармат на Садогурській монетарні під Чернівцями в роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр. і використовувалися в грошовому обігу Молдови та Волощини, на території яких перебували російські війська³⁰. Знахідка садогурського парника саме у Хотині є досить показовою. Справа в тому, що більшість цих монет була відкарбована саме з бронзових і мідних гармат захоплених російськими військами у Хотинській фортеці.

Остання із монет, яка непогано збереглася, мідні російські 2 копійки. На аверсі монети зображений увінчаний царською короною двоголовий орел – герб Російської імперії, під ним букви Н.М. (Николай Мундт) ініціали мінцмайстера, нижче дата – 1811. На реверсі у вінку із лаврових та дубових листків, під короною в три ряди розміщений номінал монети "2 /копѣй/ки. Нижче обріз і знаходиться аббревіатура Е.М. (Екатеринбургская монета). Це означає що монета була виготовлена із уральської міді в сучасному м.Свердловську. Діаметр монети – 2,9 см, вага – 11,8 г. Гурт монети гладкий. Грошові знаки такого типу карбували в царській Росії по монетній стопі 24 рублі з пуда міді в 1810–1830 рр. Знайдена монета – типова для грошового обігу Російської імперії, де курсувала в роки правління Олександра I (1801–1825 рр.) та на початках царювання Миколи I (1825–1855 рр.). Час її появи в Хотині, очевидно, слід відносити до періоду після 1812 р., коли за Бухарестським мирним договором землі колишньої Хотинської райї відійшли до Російської держави.

Археологічні роботи проведені на Хотинщині співробітниками БЦАД в 2000–2003 рр. засвідчили, що територія регіону багата різночасовими археологічними пам'ятками, тут трапляються унікальні знахідки, які в значній мірі міняють та уточнюють наші уявлення про минуле Середнього Подністров'я та дозволяють розробити комплексні програми по вивченню його старожитностей.

Примітки

1. *Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І. та ін.* Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатські області. – К., 1984. – С.161-168; Каталог пам'яток археології Чернівецької області, взятих під державну охорону. – Чернівці, 1992. – С.53-62.
2. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). – К., 1987. – С.14.
3. *Смирнова Г. И.* Новое в изучении археологических памятников северо-западной Скифии (Западноподольская группа памятников) // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. – Л., 1978. – С.115-130.
4. *Тимощук Б. А., Винокур И. С.* Памятники эпохи полей погребений на Буковине // Краткие сообщения Института археологии. – 1962. – Вып. 90. – С.73-76; *Пачкова С. П.* Поселения поблизу с.Круглик на Буковині // Археологія. – 1977. – Вып. 23. – С.24-35.
5. *Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с.Рашков). – К., 1988.
6. *Тимощук Б. О.* З минулого Хотинської фортеці // Український історичний журнал. – 1963. – №3. – С.103-105; Його ж. Буковина – земля слов'янська. – Ужгород, 1969. – С.126-132; Його ж. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Вып. 22. – С.29-39.
7. *Никитина Г. Ф.* Могильник у с.Оселівка Кельменецкого району Черновицкой обл. // Могильники черняховской культуры. – М., 1988. – С.65-67; Її ж. Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у села Оселівка. – М., 1985. – С.66. – Ч.62-63.
8. *Драчук В. С.* Системы знаков Северного Причерноморья. – К., 1978. – С.149, Табл.ХІХ; *Козак Д. Н.* Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті. н.е. – К.; Львів, 1999. – С.85. – Рис.3; *Соломоник Э. И.* Сарматские знаки Северного Причерноморья. – К., 1959. – С.44; *Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stammen in Mitteleuropa.* – Berlin, 1983. – Bd. II. – S.322, 368; *Schlette F.* Germani mezi Thorsbergem a Ravennou. – Praha, 1977. – S.151, 224.
9. *Соломоник Э. И.* Указ. соч. – С.22.
10. *Никитина Г. Ф.* Анализ археологических источников ... – С.66.
11. *Буданова В. П.* Готы в эпоху великого переселения народов. – М., 1990. – С.72-

74, 76-77; *Винокур І.* Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.270-274; *Козак Д.Н.* Готські скарби Волині ... – С.80-93; *Козак Д.Н.* Взаємовідносини слов'ян і германців на території України в першій половині I тис. н.е. // *Археологія.* – 1993. – Вип. 2. – С.24-35.

12. *Козак Д.Н.* Взаємовідносини слов'ян і германців ... – С.28-29.

13. Там же. – С.29-30.

14. Там же. – С.31-32.

15. *Алешковський М.Х.* Русские глеборисовские энколпионы 1072–1160 гг. // *Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси.* – М., 1972. – С.125; *Лесючевский В.И.* Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства // *Советская археология.* – 1946. – Вип. 8. – С.231-233; *Пачкова С.П., Орлов Р.С.* Борисоглебский энколпион из раскопок древнерусского городища у с.Гринчук // *Советская археология.* – 1980. – №3. – С.300-301; *Пекарська Л.В., Пуцко В.Г.* Давньоруські энколпіони в збірці Музею історії м.Києва // *Археологія.* – 1989. – №3. – С.85; *Пуцко В.Г.* Киевская сюжетная пластика малых форм (XI–XIII вв.) // *Зборник посветен на Бошко Бабиќ.* – Прилеп, 1986. – С.177; *Седова М.В.* Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.). – М., 1981. – С.58.

16. *Рыбаков Б.А.* Русские датированные надписи XI–XIV вв. – М., 1964. – Табл.IX–X.

17. *Горський В.С.* Святі Київської Русі. – К., 1994. – С.95-98.

18. *Алексеев Л.В.* Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель: Кресты и иконки Белоруссии // *Советская археология.* – 1974. – №3. – С.204-219; *Лесючевский В.И.* Указ. соч.; *Николаева Т.В.* Древнерусская мелкая пластика из камня. XI–XV вв. – М., 1983. – С.300-301; *Пачкова С.П., Орлов Р.С.* Указ. соч.; *Пуцко В.Г.* Художественное ремесло Киева начала XIII века (по данным археологических находок) // *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Проблемы славянской археологии.* – М., 1997. – Т.1. – С.315-326; *Станчак Я.* Збірка энколпіонів з фондів Львівського історичного музею // *Наукові записки Львівського історичного музею.* – Львів, 1993. – Вип. 1. – С.87-95.

19. *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина. – К., 1982. – С.114-116.

20. *Седова М.В.* Указ. соч. – С.58.

21. *Тимощук Б.А.* Военная крепость XIII–XIV вв. на Среднем Днестре // *Археологические открытия в 1969 г.* – М., 1970. – С.291-292; Його ж. Славянские памятники Перебыковской излучины Днестра // *Археологические открытия в 1970 г.* – М., 1971. – С.292-293.

22. *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина. – С.34, 92.

23. *Масан О.М., Возний І.П.* Де лежав середньовічний город Хмельів? // *Археологічні студії.* – К.; Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С.99-112.

24. *Пивоваров С., Федорук А.* Археологічні дані про арбалетне озброєння на Буковині (за матеріалами розкопок городища в с.Зелена Липа) // *Музейний щорічник.* – Чернівці, 2003. – Вип. 2 (24). – С.91-92.

25. *Свешніков І.К.* Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С.195-187.
26. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свешніков І.К. та ін. – К., 1997. – С.78-81. – Рис.42-44.
27. *Пивоваров С.* Нумізматичні пам'ятки Буковини. – Чернівці, 2002. – С.130-132.
28. Там же. – С.142-146.
29. Там же. – С.212-213.
30. Там же. – С.154-184.

Резюме

В статті проаналізовані матеріали археологічних досліджень, котрі виробилися в 2000–2003 гг. Буковинським центром археологічних досліджень на території Хотинського району Черновицької області. В частности, говориться о материалах, обнаруженных в Хотинской крепости.

УДК 94(477.43/44)“11-12”

В.І.Якубовський

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЛІТОПИСНИЙ ГУБИН В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XII–XIII ст.

У статті здійснюється аналіз археологічного матеріалу, зібраного під час розкопок літописного міста Губина, що проводилися протягом 1997–2004 рр. археологічною експедицією Кам'янець-Подільського державного університету. Подано власну версію обставин загибелі городища.

У межах сучасного с.Губин в Старокостянтинівському районі Хмельниччини розташовуються рештки середньовічного одноіменного міста, існування якого припинилося у середині XIII ст. Високі вали та глибокі рови над правим берегом р.Случ, нагадують всім, що тут колись стояла фортеця, зафіксована у пам'яті місцевого населення під назвою Замок.

Наприкінці XIX ст. укріпленим центром м.Губин вперше зацікавився київський професор М.П.Дашкевич, який ввів його у науковий обіг разом з іншими поселеннями Болохівської землі¹. Пізніші дослідження, пов'язані з археологічними розвідками на території цього міста, дали конкретний матеріал про історичну топографію літописного Губина. Йдеться, зокрема, про розвідкові роботи російського дослідника П.А.Раппопорта² і волин-

ського краєзнавця К.І.Терещука³, в опублікованих працях яких подані окомірні плани Губина. Аналогічний план міста П.А.Раппопорт, крім того, показав у спеціальній монографічній праці “Военное зодчество Западно-Русских земель в X–XIV вв.”⁴. Подібний візуальний план виконав український археолог М.П.Кучера, уточнивши топографію Губинського городища⁵. Довідку про Губинське городище вміщено також в “Довіднику з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області”⁶.

Обширніші знання з історії Середньовічного Губина стали надходити лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у результаті діяльності, яку розгорнула археологічна експедиція історичного факультету Кам’янець-Подільського державного університету. Її зусиллями здійснюються дослідження північної частини літописного міста. Протягом польових сезонів 1997–2004 рр. вдалося добути значний масив археологічних джерел.

На основі літописних повідомлень і на базі археологічного матеріалу автором даної статті опубліковано дві одноосібні спеціальні монографії, які вийшли у світ у 2001⁷ і 2003⁸ рр. У співавторстві в 2004 р. вийшла також монографічна праця “Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля”, в якій здійснюється аналіз археологічного матеріалу, який отримала університетська експедиція на протязі 1997–2003 польових сезонів⁹.

Згідно із даними розкопок, історичний центр Губина належить до третьої групи міст Київської Русі¹⁰, площа яких коливається в межах від 2,5 до 10 га. Це і справді було середніх розмірів місто XII–XIII ст., згадуване літописцем у числі поселень історичної Болохівської землі¹¹. Його укріплений центр, маючи чотиридольну будову, охоплює 4,6 га території мисового виступу у місці впадіння р.Ладижки у р.Случ.

Природно, місцевість визначила топографію міста і систему його фортифікацій, яка була створена у першій половині XII ст. На цей час вказує, зокрема, висла свинцева печатка, що належала новгородському князеві Володимирі Всеволодовичу і датується 1136 роком¹².

Тодішня оборонна стратегія будь-якого укріпленого населеного центра вимагала від будівничих якнайшвидшого втілення в життя плану створення його фортифікацій. Тому використовували підручні будівельні матеріали. Ось чому, на нашу думку, будівництво міста Губина було розпочато саме із копання рову, ґрунтове заповнення з якого відразу використовували для насипання зовнішнього валу, який суцільно охопив вершину мису між річками Ладижка і Случ, утворивши своєрідні обриси губи. Залишки цього валу і зараз виразно простежуються у східній частині городища. Більша частина цієї фортифікаційної лінії була знищена вже у новітній час, коли прокладали сільську дорогу між садибами, що знаходяться в кутку села, відомому під назвою “За Замок”.

Під захистом вказаного валу і водних перешкод – річок Ладизжки і Случа – власне, і постали чотири структурні частини міста. У документах експедиції їх означено як Північний, Південно-Західний, Південний та Південно-Східний майдани.

Можна зробити робоче припущення, що першим впорядкували Північний майдан. Це – відносно невелике укріплення, яке, згідно з даними розкопок, має внутрішню замкнену, незалежну від трьох інших частин міста фортифікаційну систему. Вона представлена ровом, який внутрішньо прилягав до високої оборонної смуги у вигляді валу. Обидва кінці валу спрямовані на захід, безпосередньо у круті скелясті схили правого берега р.Случ. Нахил внутрішнього схилу валу досягає 18° , нахил зовнішнього схилу – 45° . Висота валу у північній частині 9 м, у південній – 1 м. Форма означеного майдану нагадує овал, витягнутий з півночі на південь.

Вказаний майдан городища з північного і північно-східного боку додатково укріплений паралельними рядами валів з ровами між ними. Цей фортифікаційний вузол захищає і Південно-Східний майдан, площа якого 1,1 га. Кінці валів і ровів на півночі спроектовані до гирла р.Ладизжки. На південному сході кінці фортифікаційного вузла прилягають до в'їзної дороги, яка, перетинаючи в'їзну башту, веде на територію городища літописного Губина. Іншого в'їзду у місто немає. Правда, у валах є значні розриви, один з яких у південній частині помилково можна вважати за в'їзд. До часу відзначення 800-літньої історії с.Губина, цей розрив значно розширили, проте, ознак які властиві в'їзним брамам, там не спостерігалося.

До означеної частини міста прилягає Південний майдан загальною площею 1,6 га. Його захищають дві паралельні лінії валів і ровів, які півколом охоплюють всю територію майдану з південної і південно-східної сторони. Ця фортифікаційна система захищала і Південно-Західний майдан, який західною частиною нависає над урвистим скелястим берегом р.Случ. Площа майдану – 0,02 га (200 м²).

Таким чином, у ході дослідження з'ясовано, що історичний центр літописного Губина, – його городище, має чотиричастинну структуру. До південної сторони городища прилягає пригород, який являв собою неукріплене селище. Його сліди з керамікою XII–XIII ст. простежено на городах сучасного села Губин, де, як і на самому городищі, знайдено ще й уламки посуду трипільської культури.

Має літописний Губин і далеку сільську околицю. Це – залишки замиської резиденції губинських князів, що знаходяться за 1,5 км на північний схід від міста в урочищі Сопи гора¹³. Городище знаходиться між сучасними селами Губин і Старий Остропіль. Воно функціонувало одночасно з літописним Губином, про що вказують знахідки.

Цвинтар середньовічного Губина розташовується на північний схід від руїн історичного центру, у місці, де р.Ладижка впадає у р.Случ. Там наявна горбовина місцина, вершина якої довгий час вважалася за насип курганного могильника. Однак з'ясувалося, що там знаходиться не курганний, а ґрунтовий могильник. Досліджено поки що 9 поховань, виявлених на глибині 0,20–0,55 м від сучасної поверхні. Знайдені рештки праху похованих. Самі поховання здійснено згідно з християнським обрядом: тілопокладення на спині у прямокутних ямах, орієнтація західна, кістки рук схрещені на животі. Усі поховання виявилися без інвентаря. Після проведення християнської служби і громадської панахиди прах похованих присипано землею. 4 серпня 2002 року експедицією історичного факультету на могильнику встановлено 5-метровий дубовий хрест з написом на прямокутній табличці “Християнський цвинтар стародавнього Губина. Встановлено 2002 року”.

Розкопками, які проводилися на території подвір'я Північного майдану, відкрито ряд оборонних клітей. Будівлі виявилися спаленими. Зовнішніми повздовжніми стінами кліті конструктивно з'єднані з приміщеннями першої оборонної смуги майдану, з так званими клітьями-городнями, які всередині засипані глиною. З метою засипки клітей-городень і було викопано внутрішній рів, що півколом тягнеться вздовж внутрішнього периметру порожнистих клітей.

По лінії місцезнаходження оборонних клітей порожнистого типу виявлено рештки стель у вигляді протесаних брусів, які знайшли під кам'яним настилом та обмазкою. Це засвідчує, що внутрішню лінію приміщень головної оборонної смуги у північній частині міста склали порожнисті кліті двоярусної будови. Зокрема, нижній ярус представлено дерев'яними коробками клітей, а верхній – дерев'яним бруствером з бойовим ходом для воїнів у вигляді кам'яних доріжок. Це рештки верхнього оборонного комплексу клітей, історична назва якого “заборола”.

Таке планування оборонних споруд у Стародавній Русі XII–XIII ст. було звичайним явищем. Про це засвідчують, наприклад, фортифікаційні споруди, виявлені під час розкопок давньоруського м.Воїня¹⁴, Колодяжина¹⁵, Ревне¹⁶ та інших пунктів.

Археологічні матеріали, виявлені під час розкопок північної частини міста, дають уяву щодо житлових будівель. Згідно з даними досліджень, найпоширенішим типом жител виявилися наземні приміщення зі стінами, каркас яких склали стовпи. Долівки – ґрунтового походження з глинобитними печами на їх поверхні. Такі житла характерні для більшості сільських поселень Русі. Другий тип представлено зрубними будівлями. На Губинському городищі виявлено і двоповерхові житлові будинки.

Зокрема, це руїни житла №6, у процесі будівництва якого використано не тільки дерево, але й будівельну плінфу, якою застелено було долівку другого поверху. Плінфу також було знайдено і на площадці жител №8 та 9.

В двоповерхових будинках, які колись функціонували у північній частині міста, очевидно, мешкали багаті сім'ї. На це вказує речовий інвентар, який походить із двоповерхових жител №№1 і 6¹⁷. Так, в житлі №6 знайдено дві золоті бляшки-нашивки для одягу, залізний ніж, прикрашений золотою інкрустацією, керамічну миску з клеймом на дні у вигляді двоzubця, а також чимало інших залізних, скляних і керамічних виробів.

Не менш багатий речовий інвентар знайдено у житлі №1. На поверхні його міжповерхового перекриття виявлено скарб срібних різнотипних кілець, які складали гарнітури жіночих прикрас оголів'я.

Розкопками встановлено, що північна частина м.Губина була забудована садибами. Там же знаходилися господарські споруди і хлібопекарня.

Дослідження показали, що соціальний склад населення розкопаної частини міста був доволі строкатим. Провідне місце належало міській аристократії, яка проживала у двоповерхових приміщеннях, збудованих у центрі укріпленого північного подвір'я. Не виключено, що окремі сім'ї дружинників проживали безпосередньо у порожнистих клітках першої оборонної смуги, яка оточувала північне подвір'я – майдан міста. Безпосередньо на це вказують житлового типу глинобитні печі і побіжно знахідки чотирьох речових скарбів (всіх – п'ять), виявлених по лінії місцезнаходження руїн окремих клітей. Загалом кліті мали воєнне та господарське призначення.

Скарби утримують прикраси, які виявили риси дружинної культури¹⁸.

Інвентар, виявлений у будівлях північної частини міста, та оточуючі чорноземи, доводять, що життя його мешканців прямо було зв'язано з сільським господарством. Його база знаходилася за межами міста, в прилягаючій сільськогосподарській окрузі. Провідне місце в ньому належало орному землеробству. На це вказують знахідки одного цілого різака-чересла та уламка аналогічного виробу. Уцілілий зразок в довжину досягає 51 см. Його робоча частина (лезо) має 7 см. Масивність і довжина цього виробу вказують, що його використовували у плузі з колісним передком¹⁹. Аналогічний тип різаків-чересел був поширений серед тогочасного землеробського населення.

На землеробську спрямованість мешканців середньовічного Губина також вказують знахідки серпів, кам'яних та керамічних ротаційних жорен. Зазначимо, що діаметр жорен становить 0,40 м, а їх товщина – 0,10 м.

Таким чином, розкопки Губина дали можливість дослідити цей значний історико-культурний центр Болохівської землі. Виявлені матеріали є надзвичайно вартісними пам'ятками національної культурної спадщини

України-Руси XII–XIII ст. Вони доводять, що матеріальна і духовна культура населення стародавнього Губина розвивалася у руслі, характерному для археологічних пам'яток на великій частині європейської території. Разом з тим, серед археологічних матеріалів, які походять з північної частини Губинського городища трапилося ряд знахідок іноземного походження. Маємо на увазі знахідки татарських стріл, які становлять 2% виробів від загальної кількості виявлених наконечників стріл.

У світлі зазначеного доводиться констатувати і те, що місцезнаходження, зміст і особливості приховання скарбів, теж свідчать проти версії щодо звичайної побутової пожежі, яка сталася на городищі у середині XIII ст. Різноманітний інвентар, речові скарби, як, власне, і знахідки людських кістяків, знайдених під завалами житлово-господарських і оборонних комплексів, створюють єдиний ряд матеріалів, добре відомих фахівцям по розкопках пожарин на місці поселень, знищених в ході монголо-татарського завоювання Русі в середині і другій половині XIII ст. На це вказують і стріли татарського походження, знайдені на Губинському городищі.

Примітки

1. *Дашкевич Н.П.* Болоховская земля и её значение в русской истории // Труды III Археологического съезда в Киеве. – К., 1876. – Т.2. – С.89-129.
2. *Раннопорт П.А.* Города Болоховской земли // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – Л., 1955. – Вып.57. – С.52-60.
3. *Терещук К.І.* До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С.164-165.
4. *Раннопорт П.А.* Военное зодчество Западно-Русских земель X–XIV вв. – Л., 1967. – С.72.
5. *Кучера М.П.* Дослідження городищ на Волині і Поділлі // Археологія. – К., 1979. – Вип.29. – С.68-69.
6. *Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимощук Б.О., Якубовський В.І.* Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – С.78.
7. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001.
8. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Вид. 2-е, доп. – Кам'янець-Подільський, 2003.
9. *Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І.* Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. – Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004.
10. Давня історія України в трьох томах. – К., 2000. – Т.3. – С.414.
11. *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т.2. – С.791-792.

12. Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – М., 1970. – Т.1. Печати X – начала XIII в. – С.194. – Табл.13; С. 138.
13. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – Вид. 2-е, доп. – С.92.
14. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. – К., 1966. – С.26-36.
15. Юра Р.О. Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1962. – Т.3. – С.59-65.
16. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982. – С.39-41.
17. Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Назв. праця. – С.61.
18. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – Вид. 2-е, доп. – С.109.
19. Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі. – К., 1961. – С.79-81.

Резюме

В статті проаналізовано археологічні матеріали, отримані на протяженні 1997–2004 гг. експедицією історичного факультета Каменец-Подольського державного університету в часі розкопок летописного Губина. Вони дозволили частково реконструювати матеріальну і духовну культуру населення, проживавшого на території північної частини вказаного середньовікового міста. Автором запропоновано власну версію загибелі городища.

УДК 94(477.43/44) “11–12”

О.А.Баженов

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ НА ПОНИЗЗІ В XII–XIII ст.

У статті здійснюється спроба розкрити військово-політичні події, які відбувалися на Пониззі в XII–XIII ст. Аналізується роль регіону в історії Галицького та Галицько-Волинського князівств. Робиться припущення щодо автономного статусу Пониззя в IX–XIII ст.

Родючі ґрунти, м'який клімат, відносна безпека від кочівників зробили Галицьке князівство одним з найбагатших на Русі. Тут інтенсивно розвиваються феодалні відносини і створюється сильний боярський прошарок, який на протязі всієї історії Галицько-Волинського князівства відіграв панівну роль. Довгий час ми нічого не знаходимо в літописах про самий

Галич. Але вже в XII ст. Галич з невеликого удільного центру перетворюється в столицю великого князівства, що виникло на землях таких слов'янських племен як Білі Хорвати, Тиверці та Уличі. З такою ж самою зацікавленістю дослідники неодноразово звертали увагу на раптову появу у Південно-Західній Русі нового регіону – Пониззя, якому судилося відіграти важливу роль в історії спочатку Галицького, а надалі Галицько-Волинського князівства. Оскільки до 1144 року в літописах немає жодної згадки про міста Пониззя, то у багатьох дослідників виникла думка, що Середнє Подністров'я до середини XII ст. було малозаселене, а його населення мало певну автономію від центральної влади. І тільки згодом, завдяки князівській владі, зводилися фортеці по Дністру, які повинні були оберігати кордони Давньоруської держави від нападів кочівників.

Актуальність даної статті ми вбачаємо в розкритті військово-політичних подій, які відбувались на Пониззі в XII–XIII ст., й тим самим довести, що даний регіон відіграв в історії Галицького, а згодом об'єднаного Галицько-Волинського князівства важливу роль як економічної бази князівства та політичного центру, на який претендували не тільки сусідні болохівські князі, а й віддалені чернігівські.

Питанню вивчення історії регіону Середнього Подністров'я (складової Пониззя) було приділено багато уваги, як у XIX (М.С.Грушевський¹, Н.В.Молчановський², місцеві історики-краєзнавці Й.Й.Ролле³, Ю.Й.Сіцинський⁴, В.К.Гульдман⁵ та ін.), так і в XX ст. (В.Т.Пашуто⁶, І.С.Винокур⁷, О.Плामеницька⁸, Б.О.Тимошук⁹ та ін.).

Після смерті великого київського князя Ярослава Мудрого Русь розпалася на окремі землі-князівства, і серед цих земель Київ вже не відігравав ролі політичного центра, яким він був раніше. В кінці XI ст. виокремлюється Галицька земля, де засідає династія Ростислава Володимировича, Ярославового внука. Його три сини (Рюрик, Володар і Василько) поділили між собою Галичину. Рюрик скоро помер, і фактично князями залишились Володар, що мав столицю в Перемишлі, і Василько – в Теревовлі. З відокремленням Галичини не могли змиритись князі сусідньої Волині, підтримувані великим князем київським Святополком. Почалася завзята боротьба, одним з трагічних епізодів якої було осліплення Василька. Однак Володар та Василько змогли відбитись від Святополка, розбивши його на Рожнім полі (галицько–волинське пограниччя) та його союзників – угрів під Перемишлем (1099). Василько і Володар померли майже одночасно, і за якийсь час майже вся Галичина опинилась в руках Володарового сина, талановитого і енергійного Володимирка (1141–1153).

Саме за князювання Володимирка і розпочинається піднесення Галицького князівства серед князівств Південно-Західної Русі. Правління Воло-

димирка також супроводжувалось тривалою боротьбою як з боярством так і іншими князівствами, котрі не могли змиритись з існуванням самостійної Галицької землі. Як відмічає Д.І.Дорошенко, за Володимирка розпочинається експансія цього князівства в південно-східному напрямку на Позиззя (теперішнє Поділля, Буковина й Бесарабія)¹⁰.

Автономна політика галицького князя Володимирка спрямована на зміцнення Галицького князівства та проведення ним автономної політики відносно київського князівства призвела до утворення проти нього великої коаліції на чолі з київським князем Всеволодом Ольговичем, котра хотіла привести до покори “бунтівного” князя. Тому, й першою згадкою про Середнє Подністров’я – Позиззя стало повідомлення літописця про міжусобну війну між цими князями. В ході військового протистояння, яке в основному відбувалось під Звенигородом, київській коаліції вдалось здійснити обхідний маневр та захопити два центральних на той час міста Позиззя: **“Пріде же тогда и князь Изяславъ, сынъ Давыдовъ, внукъ Святославъ, съ Половецкими князи, и муще съ собою множество Половецъ, и взяша два града князя Володимерка Галискаго, Ушицу и Микулинъ”**¹¹.

Протистояння під Звенигородом тоді відбувалось з перемінним успіхом, однак захоплення “фактичне” Позиззя ставило крапку в цьому протистоянні на користь київського князя Всеволода Ольговича, оскільки “падіння” Позиззя збільшувало чисельну перевагу над галичанами київської коаліції з одного боку, та відкривало шлях на Галич з іншого. Окрім цього, Галицьке князівство втрачало важливу економічну базу, що, на нашу думку, робило всі наступні військові дії з боку галицького князя безперспективними. В результаті цього Володимирко Галицький був змушений поклонитися Всеволоду Ольговичу. Перед цим важливим політичним кроком Володимирко замирився з братом київського князя Всеволода Ольговича Ігорем, який виступив посередником між ними. Результатом переговорів стало: **“И даде князь Володимеръ Галичскій великому князю Київскому Всеволоду Ольговичю двѣ тысящи рублевъ сребра; князь великій же Київскій Всеволодъ Ольговичъ возврати грады великому князю Володимеру Галичскому, еже бѣ взял у него Ушицу и Микулинъ”**¹². Ці перші літописні згадки про міста Середнього Подністров’я – Ушицю і Микулин ми зустрічаємо майже у всіх літописах давньоруського часу. Цікаво, що літописець фіксує падіння лише двох міст Позиззя – Ушиці та Микулина, однак на нашу думку, це були лише ті міста, котрі чинили опір, інші ж, ймовірно, мирно перейшли під контроль київської коаліції. На той час, напевно, Ушиця і Микулин відігравали важливу оборонну роль у Галицькому князівстві. Розташовані на Дністрі та Сереті ці міста охороняли

південно-східні рубежі Галицького князівства, а також контролювали Дністровський торговий шлях.

Після смерті Володимирка галицький стіл займає його син Ярослав, прозваний Осмомислом (1153–1187), який зумів укріпити Галицьке князівство, розширивши південні кордони а ж до Чорного моря. Зайнявши галицький стіл Ярослав Володимирович постарався, наскільки міг, зняти гостроту протиріч, що існували між його батьком та київським князем. На словах він виявив покірність Ізяславу, але, на справі, з самого початку намагався проводити незалежну політику, що викликало похід на галицьке князівство в 1154 р. киян та військово протистояння під Теревовлею.

Ледве утримавши Галич в своїх руках і скориставшись боротьбою за Київ Юрія Долгорукого, Ярослав утвердився в Пониззі – землях вдовж Дністра і Прута, що тягнулися до нижнього Дунаю¹³. Це категорично не сподобалось князю Юрію Володимировичу, який намагався після захоплення Києва відновити права, що існували у великих київських князів на зайняті Ярославом території. Безуспішні спроби Юрія Володимировича продовжив Ізяслав Давидович (1157–1159), ставлеником якого став берладський князь Іван Ростиславич – двоюрідний брат Ярослава.

Як вказує М.К.Юрасов “утвердження Ярослава Осмомисла в Пониззі викликало негативну реакцію як в Києві, так і у Візантії, Угорщині, Польщі і в половців. Однак галицькому князю вдалось не тільки відбити напад союзних угорцям половців, але й розгромити Івана Берладника, який спочатку блокував галицьку морську торгівлю, а потім намагався зайняти ряд міст, підвладних Ярославу Осмомислу. Тоді ж, Польща, Угорщина, а також смоленські, волинські та чернігівські князя визнали владу Ярослава над Пониззям”¹⁴. Про утвердження Ярослава Осмомисла на Пониззі ми знаходимо свідчення в “Слові про Ігорів похід”:

*Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи
Суд по Дунай рядячи,
Грози твої по землях течуть
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях¹⁵.*

З цих повідомлень “Зачинивши ворота на Дунаї” та “Суд рядячи на Дунаї”, ми бачимо, насамперед, адміністративні функції, які князь міг здійснювати лише виключно в своїх землях. Тому можна стверджувати, що територія Пониззя (Середнє Подністров’я, Буковина) аж до Дунаю, за князювання Ярослава Осмомисла перебували в складі Галицького князівства.

Помітний слід в історії Галицького князівства та Пониззя середини XII ст. залишив спочатку Звенигородський, а надалі Берладський князь Іван Ростиславович, прозваний Берладником. Найкраще ця постать була описана київським дослідником П.П.Толочком¹⁶, тому ми не будемо детально характеризувати життя та діяльність цього князя, виділивши основні моменти його біографії. Як відзначають більшість дослідників, життя цього князя було повним різноманітних пригод. Дата народження князя Івана Ростиславовича невідома і перші літописні повідомлення про нього припадають на 40-ві роки XII ст.

За літописцем ми бачимо Івана Берладника в 1144 році звенигородським князем, який виступає союзником Володимирка Галицького. Скориставшись відсутністю князя Володимирка Галицького в Галичі, Іван Ростиславович приймає запрошення галицьких бояр й захоплює Галич. Коли Володимирко взяв в облогу Галич то майже все населення міста вийшло на захист звенигородського князя. Проте Іван Ростиславович після тривалої боротьби був змушений тікати на Дунай, ставши “князем-ізгоєм”.

Далі ми зустрічаємо Івана Берладника на службі союзника Юрія Долгорукого – Святослава Ольговича. Незабаром він переходить в інший табір, і відразу ж, його долею зацікавились Юрій Долгорукий, якому вдалося схопити його і заточити в Суздалі, та галицький князь Ярослав Осмомисл, який пам’ятав ворожнечу Берладника з його батьком. Ярослав послав дружину до Юрія, щоб доставити Берладника в Галич і покарати. Однак, дружина чернігівського князя Ізяслава Давидовича відбила Івана Берладника в суздальців. В 1158 р. він залишає Ізяслава Давидовича, котрий став великим князем київським, оскільки дипломатичний конфлікт навколо нього набув європейського масштабу: до Ізяслава в Київ прибули послы з Галича, Чернігова, Угорщини і Польщі, вимагаючи видачі князя Івана. Проте останній повернувся на Дунай, де йому вдалося за короткий час перерізати всі південні комунікації Галицького князівства, здійснити напади на каравани галицьких купців, що повертались з товарами із сусідніх країн, а також рибалок, котрі займались промислом на Дністрі та Дунаї.

Зібравши значні сили, Іван Берладник у 1159 р. вирушив на Галич. Літопис повідомляє: “Того же лѣта Иванъ Берладникъ иде отъ Изяслава въ поле къ Половцѣмъ, и шедъ съ Половцы ста подъ городы Дунайскими, и тѹ на Дунаи изби две кѹварѣ, и взя много товара

въ нею, и пакостяше рыболовомъ Галичскимъ. Придоша же к нему Половци мнози, и скопися у него вой 6000, и поиде къ Кучелмину, и ради выша ему, и отгуду к Ушницы поиде. Туже вошла бѣ въ городъ засада Ярослава, и начяша битися крепко изъ града, а смерди скакуху черезъ заборолы къ Иванови, и перебѣже ихъ 300; Половцы же хотѣша взяти град, но не дасть имъ Иванъ, и розгнѣвавшеся на него Половцы, прочь поидоша отъ него”¹⁷. На нашу думку, Іван Ростиславович хотів здійснити маневр, аналогічний діям Ізяслава Давидовича в 1144 р., відрізавши спочатку економічно Галицьке князівство та обмежити останнє в людських ресурсах.

Ця літописна згадка Ушиці була останньою в літописах. Загалом пояснити увагу літописців до даного регіону можна тим, що вони фіксували події, які були так чи інакше пов’язані з великим князем київським. Іван Берладник же був у приязних стосунках з Ізяславом Давидовичем, який на той час був великим князем. Тому Середнє Подністрів’я потрапляє до їх уваги лише тоді, коли проявляється зацікавленість київського князя.

Незважаючи на підтримку Ізяслава та Ольговичів, які задумали здійснити похід на Галич, акція Івана Берладника була приречена на невдачу. Галицький князь Ярослав Осмомисл виявився досить енергійним. Він зумів випередити напад Ізяслава, підступивши до стін Києва і, “відчинивши браму Києву”, після чого відправив війська на Пониззя. Івану Ростиславовичу нічого не залишилося як утікати. В 1161 році ми зустрічаємо Івана Берладника на території Візантії, у Салоніках, де він і помер.

Зі смертю Ярослава Осмомисла Галицьке князівство стало центром усобиць. За князювання в Галичі сперечались угорці, син Ярослава Осмомисла – Володимир Ярославович, син Івана Берладника – Ростислав, волинський князь Роман Мстиславович. У 1199 році Галич займає Роман Мстиславович, найбільшим досягненням якого стало об’єднання в одно ціле Галицького і Волинського князівства (1199–1205). Літописці величають Романа Мстиславовича “великим князем, приснопам’ятним самодержцем Всея Русі”¹⁸. Самим цікавим є те, що “самодержцтво” Романа Мстиславовича визнали майже всі князі Київської Русі, що на початку XIII ст. було дуже нелегкою справою. Авторитет і повагу серед руських князів Роман здобув насамперед боротьбою з половцями, що були небезпечними сусідами південної Русі та боротьбою з боярством.

На жаль, князювання Романа Мстиславовича було недовгим. Втрутившись в боротьбу між Вельфами й Гогенштауфенами на боці останніх, Роман був вбитий під Завихвостом у Польщі.

Скориставшись смертю князя Романа в 1205 році, колишній київський князь Рюрик, якого насильно було пострижено у ченці, виходить з монас-

тиря, наймає половців та зібравши дружину “Роґси много” вирушає на Галич. Його зустрічають у тому ж самому Позиззі – біля Микулина.

В Іпатіївському літописі ми знаходимо коротке повідомлення про Микулин, датоване 1202 роком: “**обравшо же Роґрикоу Половци и Роґси много. и приде на Галичъ. вставивъ мнискни чинъ. бѣ бо приндаль боязни ради. Романовъ. И пришедшо ємоу на Галичъ. и срѣтоша и бояре Галичкын и Володимерьстни. оу Микоулина на рѣкѣ Геретѣ. и бившимася**”¹⁹.

Поява Позиззя, як окремої адміністративної одиниці, пов’язано з ім’ям галицького князя Мстислава Удатного (1219–1228), який відступив у даний регіон. Князь Данило після того, як оборонив Галич, вирушив до Мстислава, що перебував на Позиззі у місті Кучелміні. Цікаво, що Мстислав не один раз з’являвся в даному краї. Перша письмова згадка про нього в зв’язку з Позиззям з’являється в Галицько-Волинському літописі в 1227 р. Галицьке боярство, яке в той час мало сильні політичні позиції, почало тиснути на Мстислава, щоб він передав Галицький стіл угорському королевичу, на що він і погодився, віддавши дочку і Галич королевичу Андрію. Коли ж князь Данило Романович послав до свого тестя Мстислава Удатного посла (тисяцького) Дем’яна, останній зумів переконати Мстислава відмовитись від намірів бояр. Мстислав дав таку відповідь: “**Соудислава. льстьца свѣтомъ. швольсти бо ма. ажъ Бъ восхочеть. пондивѣ на на. азъ всажоу Половци а ты своимн. аще Бъ дастъ его нама. ты возми Галичъ а азъ Позизье**”²⁰.

Можна припустити, що Позиззя в 20-ті роки XIII ст. стає важливою економічною базою Галицько-Волинського князівства. Зокрема, через Позиззя по Дністру проходив торговий шлях до Візантії, яким користувались не тільки галицькі, волинські, а й купці країн Західної Європи. Близькість до степового світу давало змогу Мстиславу Удатному наймати половців для нападу або відбиття супротивника. Всі ці чинники перетворили Позиззя у ласий шматок для інших князівств, котрі хотіли контролювати дану територію (київські, чернігівські та болохівські князі).

Після смерті Мстислава Удатного в 1228 році почалася міжусобна війна, організована боярами, які не вважали князя Данила своїм господарем, а скоріш хотіли мати особу, яка буде слухатись їх, як Мстислав Удатний. Данило Романович був ще занадто слабкий, щоб втримати в своїх руках князівство. Однак він не склав руки, а почав енергійно збирати до купи всі свої землі.

Між тим, скориставшись із смерті Мстислава Удатного, київський князь Володимир Рюрикович разом з Михайлом Чернігівським та половцями у 1228 році напали на володіння Данила Романовича і взяли в облогу

Кам'янець: **“Володимеръ же Къевскыи собра вон Михаилъ Черниговскыи ако во вѣщъ его постригль ѿца моего. вѣ во емоу во знь велика во сртци его. Володимеръ же всади Котана и вси Половци и придоша къ Каменцю Володимеръ же сос всеми князи. и Коуранты. и Пинанты. и Новгородци. и Тоуровъци осььсѣдоша Каменѣць”**²¹. Під цією звісткою вперше впливає на історичну сцену місто Кам'янець, котрому судилося майже через два століття стати головним військовим і торговим центром Поділля. І енергійний Данило Романович зміг мобілізуватися і зібрати великі сили, перекупити половців і змусив відступити Володимира Київського та Михайла Чернігівського.

Проте й досі залишається невідомим, до якого Кам'янця стосується ця згадка. На той час давньоруських міст з такою назвою було чимало. Дослідники І.С.Винокур, М.Б.Петров та інші схильні вважати, що датована 1228 роком літописна згадка відноситься саме до сучасного Кам'янця-Подільського²², чого дотримується і автор статті. На користь вказаної версії свідчить та обставина, що на той час Пониззя, на нашу думку, стало центром Галицького князівства, так як Мстислав Удатний залишив Галич і переїхав на Пониззя, де й перебував майже 4 роки до своєї смерті, залишаючись при цьому великим князем Галицьким. І не дивно, що після смерті Мстислава Михайло Чернігівський зробив спробу захопити Пониззя, підійшовши до Кам'янця. Пізніше син Михайла Ростислав також намагався захопити Пониззя, але теж невдало.

Не зважаючи на цю перемогу, перед Данилом Романовичем стояли невирішені проблеми. В Галичі сидів угорський королевич Андрій, міста захопили бояри. Як згадують літописці: **“князю же Данилови боудоущоу во Оугровьсцѣ. прислаша Галичанѣ рекоущє цко Соудиславъ шель єсть во Понизье. а королевичъ в Галичи всталъ”**²³. Тобто, боярин Судислав, який правив від імені королевича Андрія, заволодів Пониззям.

Данило Романович не забарився з відповіддю. Він відрядив воєводу Мирослава у Пониззя проти Судислава, а сам пішов на Галич. Воєвода Мирослав швидко розбив війська боярина Судислава. Тим часом Данило зібрав великі військові сили, включаючи загони з Пониззя: **“И вьбѣха Даниль городъ и собравъ землю Галичкою ста на четыре части окрить его. и собра ѿ Боброты. доже и до рѣкы Оушицѣ и Проугта и осььсѣде в силѣ тажыцѣ”**²⁴. В цього повідомлення ми бачимо дві цікавих деталі: перша – Данило Романович фактично зібрав під свою владу майже все об'єднане Галицько-Волинське князівство; друга – Пониззя було “багатим” на людські ресурси, чим користувався ще Мстислав Удатний.

Далі Пониззя знову виходить з тіні у 1240 році. Після навали монголотатарів, котрі вогнем і мечем пройшлись по Давньоруській державі і вторг-

лися в Європу, Галицько-Волинське князівство знову опинилося на межі міжусобної війни. Skorиставшись відсутністю в князівстві Данила Галицького, бояри знову захопили міста без дозволу князя і почали, як вказує літописець “землю грабить”. Бояри дійшли до того, що відкрито відмовились коритись князівській владі: **“Доброслав же вокнажилъса бѣ и Соудьничъ поповъ вноукъ. и грабаше всю землю. и вѣше^А во Бакотоу. все Понизье приа. безъ княжа повеления”**²⁵.

І знову Данилу Романовичу потрібно було об’єднувати свою землю. Skorиставшись тим, що опозиційні до Данила Романовича бояри самі з’явилися до нього на третейський суд, він наказав **“внда безаконне ихъ. и повелѣ его изонматн”**²⁶.

У 1240 році в поле зору літописців вперше потрапляє ще одно місто Пониззя, яке було столицею цього регіону – Бакота (це місто, на нашу думку, давно вже було столицею Пониззя). Захопивши Галич, Данило Романович посилає свого печатника Кирила на Пониззя, в Бакоту, з військом, щоб **“исписати гравительства нечтыхъ бояр оутити землю”**, і як показали події – недаремно. Одночасно князь Ростислав Чернігівський разом з болохівськими князями нападає на Пониззя і підходить до Бакоти: **“Ростиславъ. собра князь Болоховскыѣ. и встанокъ Галичанъ. приде ко Бакотѣ”**²⁷. Але печатник Кирило зумів відбити наступ Ростислава з болохівцями і “утишив землю”. На думку В.Т.Пашуто, в той час на Пониззі виникло антифеодальне повстання, спрямоване проти боярства. Успіх Кирила пояснювався підтримкою простого населення центральної князівської влади, оскільки правління тут Судислава досить-таки підірвало авторитет місцевого боярства, яке грабувало смердів та інші верстви низів.

Зі свого боку, князь Данило Романович не забарився з відповіддю: **“слышавъ ж Данилъ притыходъ Ростиславль. со князи Болоховскими. на Бакотоу авѣ оустремиса на нѣ. грады ихъ угневи предасть. и гревла ихъ раскопа”**²⁸.

Досить цікаво, що разом з Ростиславом Чернігівським виступають болохівські князі, які вже не вперше приходять з війною в Галицько-Волинське князівство. Як зазначає М.Ф.Котляр, болохівці це ніхто інші як нащадки племінної знаті, бояри, котрі управляли Болохівською землею²⁹. В цих частих нападах болохівців на Галицько-Волинське князівство можна простежити, що між ними та галицькими боярами існував певний договір, так би мовити, “про взаємодопомогу”. Їхня соціально-становая спорідненість – боярство робить цей договір реальним.

В цьому ж 1240 р. на історичну сцену виходить ще одне місто в регіоні – Каліус. Появою цього міста на сторінках літописів пов’язана з походом князя Данила Галицького, який вирушив до Бакоти і Каліуса, щоб “оуста-

вити землю”³⁰. На нашу думку, “оуставити землю” – встановити кордон. Якщо, за літописом, східний кордон Галицького князівства раніше доходив до річки Ушиці (“и собравъ землю Галичкоюю ста на четыре части окрить его. и собра ѿ Боброкы. доже и до рѣкы Оушицѣ и Проута”), то тепер він вже проходив східніше – по річці Каліус.

Ще раз Бакота згадується у зв’язку з подіями 1255 року, коли татарський воєначальник Куремса вторгся в Галицько-Волинське князівство у відповідь на каральну експедицію Данила Галицького проти Болохівського князівства: “**прнехаша Татаре ко Бакоте и приложися Милей к нимъ**”. Данило ж послав на Пониззя свого сина Льва, який повинен був привести до покори Милія, що вдалося оперативно зробити. Але Милій баскак, як його називають літописці, не зважаючи на те, що за нього поручився князь Лев, при першій же нагоді знову зрадив Данила Галицького: “**Милѣд баскака. и приведе Лев Мѣлѣд ѿцю си. и вы паки Бакота королева ѿца его. потом же сдоумавъ со смѣ и ѿпоустити и пороучникъ вы Левъ. дако вѣрною емоу (емоу) быти. и паки приѣхавши Татаромъ и створи листъ. и предаст ю паки Татаромъ Бакоту**”³¹. Деякі дослідники вважають, що з цього часу Бакота та інші міста Пониззя переходять під владу татар. Заслугує на увагу сам Милій, хто ж він був? Скоріш за все Милій був боярином, якого призначив Данило Галицький і повинен був здійснювати управління Пониззям і Бакотою. Тиск татар, що прийшли у Пониззя в 1255 році, змусив його, можливо через опозиційність до Данила Романовича, або через особисте боягузтво, перейти на службу до татар, ставши баскаком. Викликає здивування той факт, що за Милія поручився син Данила Романовича Лев. Ймовірно, Милій все-таки був не простим боярином, і мав якісь особисті заслуги, за котрі його відпустили і направили знову ж таки на Пониззя, в Бакоту. Н.Молчановський вказує на те, що скоріш за все Милій був представником мешканців Бакоти і її околиць³². Так це чи ні – нам достовірно невідомо. Але сам факт, на який вказують майже всі дослідники, полягає в тому, що реально Пониззя виходить з-під влади галицько-волинського князя. На наш погляд, це відбулося, скоріш за все, на початку 60-х років XIII ст., а не в 1255 році, як вказує нам літопис. Хоча з 1255 року припиняються всі літописні згадки про даний регіон, проте життя в ньому продовжувалось.

Таким чином, в IX–XIII ст. Пониззя в економічному і політичному відношенні складало відособлену, автономну область і знаходилося в центрі політичних інтересів та протистояння Київського, Галицького, згодом Галицько-Волинського, Чернігівського та інших князівств давньої Русі, що призводило до міжусобних війн за владу над цією територією. Галицькі правителі вважали володіння цією адміністративною областю прес-

тижним, рахувалися з її автономністю і навіть робили спроби заснувати в її столиці Бакоті княжий стіл.

Основу внутрішньополітичного життя на Пониззі у XII–XIII ст. складала постійна боротьба за владу і перерозподіл власності між опозиційним боярством та князями Галича і їхніми посадниками у Бакоті, а також захист автономних прав адміністративної області. Факти боротьби між впливовими боярами за володіння Пониззям є свідченням того, що цей регіон був престижним своїми землями, природними і людськими ресурсами, містами, розвинутими ремеслами не тільки для місцевих, але й віддалених болохівських і навіть чернігівських бояр.

Внутрішньополітична нестабільність в Галицько-Волинському князівстві, вторгнення монголо-татар стало результатом його занепаду та загибелі в XIV ст., що не могло не позначитись на соціально-економічному розвитку населення Пониззя.

Примітки

1. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К., 1991. – Т.1, 2.
2. *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям. – К., 1887.
3. *Dr Antoni J. (Rolle J.).* Zameczki Podolski na kresach multińskich. – Wyd. 2-e. – Warszawa, 1880. – Т.1.
4. *Сецинский Е.* Бакота, древняя столица Понизья // Подольские епархиальные ведомости. – 1899. – №46-49.
5. *Гульдман В.К.* Памятники старины в Подолии. Материалы для составления археологической карты Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901.
6. *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – М., 1950.
7. *Винокур І.С., Горишній П.А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994.
8. *Пламеницька О.* Висліди і перспективи студій мурованого оборонного будівництва Поділля // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Кам'янець-Подільський, 18–22 жовтня 1993 р. : Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.5-8.
9. *Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина. X – перша половина XIV ст. – К., 1982.
10. *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. – Львів, 1991. – С.85.
11. Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1969. – Т.9. – С.167.
12. Там же. – С.168.
13. *Юрасов М.К.* Поэтический и реальный образ Ярослава Осмомысла // Мир истории. – М., 2000. – №5.

14. Там же.
15. Слово про Ігорів похід / Переклад на укр. мову М.Рильського. – К., 1977.
16. *Толочко П.П.* Історичні портрети: З історії давньоруської та європейської політики X–XII ст. – К., 1990. – С.223.
17. Патриаршая или Никоновская летопись. – С.212.
18. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т.2. – Стб.716-717.
19. Там же. – Стб.717.
20. Там же. – Стб.752.
21. Там же. – Стб.753.
22. *Винокур І.С., Петров М.Б.* Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1. – С.53-61.
23. Ипатьевская летопись. – Стб.758.
24. Там же. – Стб.759.
25. Там же. – Стб.789.
26. Там же. – Стб.791.
27. Там же.
28. Там же. – Стб.791-792.
29. *Котляр М.Ф.* Галицьке боярство проти князів Романовичів // Археологія. – 1999. – №2. – С.88.
30. Ипатьевская летопись. – Стб.793.
31. Там же. – Стб.829.
32. *Молчановский Н.* Указ. соч. – С.151.

Резюме

В статтю робиться спроба розкрити воєнно-політичні події, які відбувалися на Подніззі в XII–XIII вв. Аналізується роль регіону в історії Галицького та Галицько-Волинського князівств. Робиться припущення щодо автономного положення Подніззя в IX–XIII ст.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

УДК 947.047.2 (477)

В.В.Газін

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ НАПРИКІНЦІ 50-х – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-х рр. XVII ст. БОРОТЬБА НАВКОЛО ПИТАННЯ ПРО СУТЬ ТА ПРЕРОГАТИВИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ

У статті досліджується питання прерогатив гетьманської влади в Україні наприкінці 50-х – в першій половині 60-х рр. XVII ст. Здійснено аналіз спроб правителів козацької України утвердити сильний та дієздатний гетьманат.

У ході Української національної революції 1648–1676 рр. зусиллями гетьмана Б.Хмельницького та його соратників було створено Українську козацьку державу. Одним з цементуючих її факторів являлася гетьманська влада. Саме наскільки дієвою й сильною вона була, настільки й міцною, стабільною й тривкою до різних руйнівних впливів і була сама держава.

Питання структури української влади в різні періоди революції, співвідношення різних її гілок, зміни цього співвідношення під дією різноманітних чинників, зокрема й зовнішніх, стали об'єктом дослідження ряду українських та зарубіжних вчених. Дані проблеми знайшли відображення в працях В.Липинського, Л.Окиншевича¹. Сьогодні їх вивченням займаються українські історики В.Смолій та В.Степанков, В.Горобець, Н.Савчук, російська дослідниця Т.Яковлева². Проте, окремі аспекти цієї проблеми залишаються недостатньо дослідженими. Зокрема, варто звернути більшу увагу на спроби посилення гетьманської влади на початку 60-х рр. XVII ст. Особливо цікавими й промовистими є зусилля в цьому напрямку Якіма Сомка та Павла Тетері.

Періодом найбільшої дієздатності гетьманської влади стало правління Б.Хмельницького. За твердженням В.Смоля і В.Степанкова, після 1652 р., коли козацька Україна постала фактично незалежною державою, відбувається зміцнення “самодержавності” влади гетьмана. Він зосереджує в своїх руках право призначення полковників; без його відома полковники

не мали права вирішувати будь-які важливі справи, що стосувалися державного життя; Б.Хмельницький отримав право скасовувати рішення старшинських рад³. У той же час гетьман цілеспрямовано йшов до встановлення спадкового правління. Саме у цьому напрямку слід розглядати намагання породичатися з представниками європейських монарших дворів (одруження його сина Тимоша з дочкою молдавського господаря Василя Лупу Розандою), постановку під час переговорів з султаном питання про надання гетьману титулу “князя Руського”. А до статей Переяславсько–Московського договору 1654 р. Б.Хмельницький добився внесення пункту, який фіксував його пожиттєве право володіти булавою. Насамкінець, в квітні 1657 р. він добився рішення старшинської ради про передачу гетьманської влади після своєї смерті сину Юрію, що й стало вирішальним кроком до утвердження “козацької монархії в формі спадкового гетьманату”⁴.

Слід зазначити, що зовнішні прояви самодержавної влади Хмельницького, на кшталт його титулування: “Божою милістю гетьман Війська Запорозького”, підкріплювалися фактичним станом справ у державі. Відомим є вислів А.Ждановича, що “всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де промовив і той би живим не був”⁵.

З огляду на державні інтереси, стають зрозумілими прагнення Б.Хмельницького утвердити в козацькій Україні сильну владу, яка могла б виступати гарантом стабільного внутрішньополітичного її розвитку та забезпечити сприятливі зовнішньополітичні умови для цього. Практика показала, що попри всю привабливість, з точки зору демократичних традицій, старий козацький устрій з всесильністю Генеральних козацьких рад, не відповідав тогочасним вимогам. Він не міг забезпечити державу від можливих сплесків анархії чи охлократії, які в кінцевому результаті вели до руйнування державних основ.

У плані створення умов для утвердження в Україні спадкового гетьманату Б.Хмельницький намагався створити для цього соціальну опору. Велику увагу він приділяв формуванню нової політичної еліти, яка б розуміла необхідність сильної і стабільної влади в країні. Серед його сподвижників та однодумців бачимо Івана Виговського, Павла Тетерю, Тимофія Носача, Самійла Богдановича-Зарудного, Якіма Сомка. Переважна більшість з них це вихідці з українських шляхетських родин, люди освічені, з досвідом військової, адміністративної та дипломатичної діяльності. З гетьманського оточення сформувався своєрідний “клан Хмельницького”: з осіб, які тим чи іншим способом опинилися в колі його родичів. Також Хмельницький покладав надії на створення сильної та стабільно-вірної гетьману армії і такою розглядав саме регулярне наймане військо, яке б утримувалося за рахунок державної скарбниці.

Та після смерті Б.Хмельницького, уже під час гетьманування Івана Виговського відбувся поворот до утвердження в козацькій Україні влади, що носила яскраво виражені риси олігархічно-республіканського правління. На Корсунській раді, яка й затвердила його гетьманом замість неповнолітнього Юрія Хмельницького, ним було заявлено, що “без вашої військової ради жодних справ не буду робити”⁶.

Наслідком послаблення гетьманської влади стало розгортання братовбивчої громадянської війни, яка й стала визначати внутрішньополітичну ситуацію в козацькій Україні на наступні п’ять років. Ситуація значно погіршувалася внаслідок втручання сусідніх з Україною Польщі, Кримського ханства та Московії, які з успіхом користувалися із ситуації що склалася. Як результат – в середовищі козацької старшини виникли пропольське та проросійське угруповання, які прагнули повернути вектор зовнішньої політики уряду в необхідний їм бік.

Не відзначалася конструктивізм і позиція Запорожжя, підтримуваного значною частиною рядового козацтва та селян. Кінець 50-х – початок 60-х рр. XVII ст. стали часом, коли Кіш намагався активно впливати на політику гетьманського уряду. Пропагуючи повернення до старих козацьких демократичних ідеалів, протиставляючи їх структурі гетьманської влади, що склалася ще з часів Б.Хмельницького, вони підривали авторитет уряду, дестабілізували ситуацію. Користувалася з такої ситуації Москва, яка всіляко заохочувала січовиків до виступів, надаючи їм моральну й матеріальну підтримку.

Ще більшого послаблення зазнала гетьманська влада за уряду Юрія Хмельницького. Через брак досвіду й слабкий характер молодий гетьман попав з одного боку під вплив старшини, яка привела його до влади, а з другого – під жорсткий контроль Москви.

Справедливо буде зазначити, що після свого проголошення гетьманом на козацькій раді в урочищі Маслів Став на р.Росаві, що відбулося 20 вересня 1659 р.⁷, Юрій Хмельницький, за участі генерального обозного Т.Носача, полковників І.Лизогуба, Я.Петренка, І.Кравченка, І.Богуна, запорозького кошового І.Сірка та ін., сформував відомі Жердівські статті (прийняті на раді, що відбулася в Жердевій долині неподалік Терехтемирова на початку жовтня 1659 р.)⁸. Серед іншого вимагалось, щоб московські війська, які знаходяться на території козацької України, підпорядковувалися гетьману, щоб цар не приймав до розгляду листи, не завірені печаткою та не підписані гетьманом, щоб гетьман зберігав цілковиту владу над полками та полковниками, а також зберіг за собою судові повноваження⁹. З другого боку, на що звернула увагу дослідниця Н.Савчук, старшина намагалася не допустити утвердження спадковості гетьманської влади,

тому в статтях містилося положення про систему обрання гетьмана за старим звичаєм¹⁰.

Проте, лише за два роки після смерті Великого гетьмана ситуація настільки змінилася, що український уряд вже не міг протистояти експансіоністським планам північного сусіда. Відтак, положення, вироблені в Жердевій долині були відхилені, а гетьману були нав'язані статті нового Переяславського договору в 1659 р. Не останню роль тут відіграло катастрофічне послаблення гетьманської влади. Вважаємо, що підписання статей сфальсифікованої російською стороною угоди не було лише наслідком того, що Ю.Хмельницький опинився в оточенні московських військ. Очевидно, що в цей момент він просто об'єктивно не міг протистояти тиску з боку царського уряду. Отримавши владу на хвилі зростання антипольських настроїв та відчуваючи залежність від промосковськи налаштованих старшин, він змушений був коритися долі.

Утримуючись від характеристики Переяславської угоди 1659 р., зауважимо лише, що вона зафіксувала суттєве обмеження прерогатив гетьманської влади. Саме обрання гетьмана могло відбутися лише з дозволу царя. Після цього новообраний гетьман обов'язково мав прибути до Москви для отримання клейнодів, що фактично означало церемонію його затвердження. Він втрачав право призначати, усувати й страчувати полковників. Гетьман не міг виступати в похід без царського дозволу, а також проводити самостійну зовнішню політику¹¹.

Звичайно, попри всю слабохарактерність Юрія, таке становище не могло його влаштувати. Крім того, в середовищі козацької старшини, особливо правобережної, чулися голоси невдоволення московською політикою. Очевидно цей факт зіграв не останню роль в кардинальному повороті зовнішньополітичного курсу гетьманського уряду в жовтні 1660 р., коли відбулися відомі події під Чудновим. Гетьман уклав нову угоду з Польщею, яка майже повністю повторювала Гадяцьку угоду 1658 р. за виключенням положення про утворення князівства Руського.

Початок 60-х рр. став одним з найтрагічніших в історії Української держави середини XVII ст. Цей час позначився подальшим розгортанням громадянської війни, посиленням втручання у внутрішні справи України з боку сусідніх держав, її розколом на два гетьманства. З другого боку саме в цей час відбулися відчайдушні спроби вернути гетьманській владі минулу дієздатність, а шляхом її посилення досягнути стабілізації внутрішньополітичного становища всередині козацької України та посилити її позиції на міжнародній арені. Такі спроби відбувалися як на Лівобережжі, так і в Правобережній Україні і були пов'язані з іменами відомих тогочасних військових і політичних діячів Якіма Сомка та Павла Тетері.

Зокрема, перший з них на поч. 60-х рр. XVII ст. виступив одним з претендентів на гетьманство в непокірному Юрію Хмельницькому Лівобережжі. Звичайно, усвідомлюючи той факт, що доля булави цілковито залежить від московського керівництва, він намагався продемонструвати свою відданість царю, що підтверджував вірною службою. Остання проявлялася досить успішним протистоянням намірам гетьмана Ю.Хмельницького силовими методами поширити свою владу на цю частину козацької України.

Проте, Я.Сомко був яскравим представником тієї непокірної козацької старшини, котра зберігала вірність до тих пір, поки їй це було вигідно й завжди болісно реагувала на будь-які спроби Москви урізати її суверенітет і намагалася будувати свої відносини з московським урядом на суворо договірній основі. Його поведінка й міркування змушували непокоїтись уряд Росії. Так, наказний гетьман піддавав критиці окремі статті Переяславської угоди 1659 р. Зокрема, в розмові з царським представником Ф.Лодиженським він зазначив, що "...в Юрасевих пунктах поганого що написано, – гетьману не вільно за провини карати горлом, – це потрібно залишити"¹². Безумовно, така позиція Сомка була спрямована на посилення гетьманської влади в Україні. За таких умов володар булави свою внутрішню політику й судочинство міг би здійснювати незалежно від Росії. Це давало б йому змогу розправлятися з опозицією (особливо з вірними Москві людьми типу тогочасних його головних опонентів у змаганні за гетьманську булаву Івана Брюховецького та єпископа Мефодія – Максима Филімоновича). У випадку неприйняття Москвою вказаної пропозиції, наказний гетьман погоджувався на компромісний варіант: гетьман мав право чинити суд за присутності представника московського уряду¹³.

Прагнення Сомка до посилення ролі гетьмана та наповнення реальним змістом гетьманської влади у той час проявилось і в його суперечках з московськими воєводами, які почувалися в Україні повними господарями. Нарікання з його боку викликали також дії белгородського воєводи князя Г.Ромодановського. Наказний гетьман навіть вимагав, щоб той "...без відома гетьмана від себе воєвод в міста не надсилав, що від цього людям є велике обтяження"¹⁴. У плані посилення влади гетьмана, Сомком розглядалася й програма об'єднання козацької України. Для цього він пропонував провести військову кампанію. На його думку, необхідно було послати близько 20 тис. війська в основні правобережні міста: Чигирин, Корсунь, Умань, Канів, Білу Церкву та Брацлав, що мало б змусити польський уряд піти на укладення миру¹⁵. Для дій проти Криму наказний гетьман пропонував на Запорозжжі побудувати містечка і послати туди 10 тис. російське військо та гармати для оборони від татар¹⁶. Без сумніву, це мало б призвести і до послаблення опозиційно налаштованого до Я.Сомка Запорозжя та

поставити його під контроль гетьмана. Така позиція стала проявом розуміння тогочасною українською політичною елітою того факту, що Січ, принаймні на кінець 50-х – поч. 60-х рр. XVII ст. у своїх політичних кроках не відрізнялася конструктивізмом та не завжди її дії лежали в площині інтересів держави (на той час Кіш активно підтримував головного суперника Якіма Сомка – І.Брюховецького, який в свою чергу висловлював положення, які не без підстав можна розцінювати як програму цілковитої ліквідації гетьманату й повну інкорпорацію козацької України до складу Московської держави). У спробах послабити вплив Запорозжя на тогочасні політичні процеси, особливо напередодні обрання окремого лівобережного гетьмана, Сомко, апелюючи до давньої традиції, намагався не допустити участі січовиків в майбутній елекційній раді в ролі окремої сили. Так він наголошував, що Військо Запорозьке єдине і всі запорожці повинні розійтися по своїх полках і голосувати в їх складі, як це заведено здавна¹⁷. Розцінюємо це також як певні дії в напрямку створення умов для посилення гетьманської влади.

Звичайно, позиція Сомка, постійна демонстрація його прагнення до якомога самостійнішої ролі та ідеї посилення гетьманської влади жодною мірою не могли влаштувати російське керівництво, котре, користуючись безвладдям в Україні, з успіхом посилювало тут свої позиції. Як наслідок, 17 червня 1663 р. в Ніжині була організована елекційна козацька рада, яка пройшла під повним контролем Москви. Прогнозована поразка Сомка та його прихильників привела до гетьманства його головного суперника Брюховецького. Цим російське керівництво фактично вирішило проблему щодо суті та прерогатив гетьманської влади, принаймні на Лівобережжі.

У той час, коли в лівобережній Україні ще тривала боротьба за гетьманську булаву, зневірених у можливості об'єднання України під єдиною гетьманською владою, Юрій Хмельницький поступився булавою перед досвідченим та надзвичайно амбітним політиком Павлом Тетерею. Перші кроки останнього на посаді гетьмана засвідчили, що ряд положень державної програми Б.Хмельницького лягли в основу його практичних дій. Будучи досвідченим дипломатом, досконало знайомим з мистецтвом політичних інтриг і на той час користуючись на відміну від Ю.Хмельницького популярністю в середовищі козацтва, зокрема старшини, він розраховував на реалізацію своїх задумів. За словами представника кримського хана Батирші Сулешева, гетьман відразу після свого обрання став наполягати на виведенні татарських військ з території України, підкреслюючи, що "...він, гетьман, з пушкаревими черкасами й барабашами почне переговори і має надію, що вони будуть йому, гетьману, слухняними і без війни"¹⁸. Уже така постановка питання, на нашу думку, засвідчує прагнення нового гетьмана

відігравати активну роль та відновити гетьманат як знаряддя здійснення реальної політики.

Павло Тетеря розумів, що посилення гетьманської влади та її самостійна роль можливі лише за умови послаблення впливів сусідніх держав. Цього можна було досягти повернувшись до традиційної з часів Богдана Хмельницького політики, суть якої полягала в створенні системи полівасальної залежності. Урівноважуючи вплив однієї держави протилежним впливом другої, козацька Україна мала шанс на створення умов для реалізації відносно самостійної політики. За таких умов з'являлася можливість і для формування сильної структури виконавчої влади у формі українського гетьманату. Саме тому він з самого початку свого гетьманування намагався зіграти на суперечностях між Польщею, Московією та Кримським ханством і таким чином зберегти якомога більшу незалежність. У листі до короля від 3 лютого 1663 р. зазначав: “Важко описати, які безчинства творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув’язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою”. І далі явно налаштував Варшаву проти Криму: “...мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до вашої королівської милості”¹⁹.

У той же час на початку березня 1663 р. гетьман спорядив очолюване лисянським сотником Деменком посольство до Криму. Воно мало запевнити хана у приязних стосунках до нього з боку гетьмана. Водночас, П.Тетеря освідчувався, що “...від царя і короля нічого доброго не чекає”²⁰. Є також відомості про спробу Тетері порозумітися і з Московією. Він відправив туди посольство, очевидно, з наміром прозондувати ґрунт для переговорів. Відповіддю були жорсткі вимоги присягнути на вірність царю та визнати владу Москви. У разі ігнорування Тетерею цих вимог, у царській грамоті містилася погроза направити на Правобережну Україну московське військо²¹.

На думку Я.Дашкевича, така політика Тетері стала проявом домінування в його тогочасних поглядах саме незалежницької ідеї. Дослідник у цьому плані слушно проводить паралель між ним та Б.Хмельницьким: “Тетеря – так само, як його великий попередник Богдан, – використовував три можливі для свого часу політичні карти: польську, російську, турецьку...”²².

Подальші кроки Павла Тетері засвідчують його розуміння того, що лише за умови сильної й дієвої гетьманської влади можливі стабілізація внутрішньополітичної ситуації в козацькій Україні та її об’єднання. Для зміцнення влади він намагався створити міцну опору в суспільстві. Тож, за прикладом Б.Хмельницького Тетеря розпочав оточувати себе вірними й впливовими людьми, більшість з яких належали до еліти, яку ще виховав

у свій час Великий гетьман²³. Його найближчими помічниками й однодумцями стали Г.Лісницький, Г.Гуляницький, П.Дорошенко, Т.Носач, С.Богданович-Зарудний, М.Ханенко, О.Гоголь та ін. Гетьман добився повернення в Україну Івана Богуна, який з 1661 р. перебував у Мальборзькій фортеці²⁴, порушував питання про повернення в Україну колишнього білоруського полковника Івана Нечая, схопленого 1659 року московськими військами і засланоного до Тобольська²⁵.

У середовищі українського духовенства гетьман знайшов однодумця в особі найвпливовішого ієрарха Українсько-Білоруської православної церкви митрополита київського Діонісія Балабана.

Невдачі в справі досягнення компромісу з лівобережною козацькою старшиною задля єдності України, а також провал підтриманого гетьманом польсько-татарського походу на Лівобережжя у 1663–1664 рр. та антипольське і антигетьманське повстання на Правобережжі, яке розпочалося на початку 1664 р. визначили крах гетьманських планів щодо відновлення єдності українських земель, а також змусили Тетерю відмовитися від пошуків полівасалітетних варіантів зовнішньої політики та сформувало відкрито пропольський вибір. Проте, навіть за таких умов Тетеря не відмовляється від ідеї посилення гетьманської влади.

Необхідно відзначити, що на 1664 р. склалася надзвичайно складна ситуація. З початку року на Правобережжі фактично тривала громадянська війна. Саме в цей період П.Тетеря знову вдався до спроб добитися поступок з боку польського керівництва. На думку гетьмана, це змогло б заспокоїти народ і стабілізувати ситуацію в Україні. Важливим документом, який характеризує основні напрями політичної програми П.Тетері саме цього періоду є інструкція гетьмана послам на Варшавський вальний сейм від 30 листопада 1664 р.²⁶. Вона являє собою розгорнутий, надзвичайно об'ємний (75 пунктів) урядовий проект облаштування козацької України та її стосунків з Річчю Посполитою. Слід відзначити, що даний документ до останнього часу залишався маловідомим дослідникам. Лише нещодавно були здійснені спроби комплексного дослідження змісту цієї інструкції, які проявилися в ряді публікацій, здійснених В.Газіним, В.Горобцем, М.Крикуном²⁷. Основні положення стали логічним продовженням ідей, висловлюваних Тетерею ще в перші місяці його гетьманування. Водночас, зміст інструкції ніс у собі відбиток тогочасної ситуації в державі, яка характеризувалася непевністю становища гетьманського уряду та надзвичайно відчутною його залежністю від польської влади, зокрема військового керівництва. Вона вкотре продемонструвала схильність гетьмана до компромісу задля досягнення наміченої мети (у даному випадку задля стабілізації внутрішньополітичної ситуації в державі та заспокоєння на-

роду). У цьому плані свої сподівання він пов'язував зі встановленням сильної гетьманської влади, яка б максимально забезпечувала суспільство від проявів охлократії, міжособної боротьби за владу, суперечностей між шляхтою та козацтвом, що набували все більшої запеклості. Звичайно, що зміст гетьманських пропозицій, ступінь їх радикальності був визначений розумінням П.Тетері та його оточення межі тих поступок, на які могло погодитися польське керівництво.

Тож саме за таких умов і були підготовлені українським керівництвом пропозиції на Варшавський вальний сейм.

Традиційно ставлячи насамперед питання церковно-релігійного характеру, укладачі інструкції розглядали їх в площині того, щоб створити умови для формування сильної та стабільної влади в Україні. Так, зокрема, велика увага приділялася статусу київського митрополита. *По-перше*, чітко ставилася умова, його підпорядкування константинопольському патріарху, що, очевидно, на думку українського керівництва, мало б унеможливити дію негативних впливів як збоку Москви, так і з боку Риму. *По-друге*, в даному проекті містилися положення, які б з одного боку сприяли підвищенню політичної ролі київського митрополита, а з другого створювали умови, за яких уряд Війська Запорозького міг би дієво впливати на процес обрання митрополита. Так, гетьман вважав, що посиленню авторитету митрополита й створенню умов, за яких ця фігура набирала би реальної політичної ваги мала сприяти чітко визначена процедура обрання вищого ієрарха української православної церкви. Гетьман вважав, що його обрання має бути обов'язково всезагальним за участі як духовенства, так і шляхти й представників Війська Запорозького, що мало б забезпечити його загальне визнання. На переконання гетьмана, **наявність впливового й загальновизнаного митрополита забезпечило б державу від появи самопроголошуваних гетьманів**. Це могло забезпечити державу від міжусобиць і розколів, які на той час переживала українська земля (очевидний натяк на нелегітимність лівобережного гетьмана Івана Брюховецького)²⁸. При цьому цікавим видається той момент, що в інструкції передбачалася участь у виборах з боку Війська Запорозького лише частини полковників. Тут слушною видається думка В.Горобця, що таким чином П.Тетеря намагався створити для себе можливість реального впливу на результати виборів, шляхом добору необхідних осіб – учасників голосування²⁹.

Щодо самого українського гетьмана, то на переконання П.Тетері і його оточення, гетьман обов'язково повинен обиратися всім козацтвом у присутності королівських комісарів **на чітко визначений термін, що мало б гарантувати його від переобрання за ініціативою війська**³⁰. Посилити гетьманську владу мало б і обмеження повноважень козацьких рад, зо-

крема в пункті, щодо їх прав обирати полковників. Не будучи в змозі в повній мірі відновити практику призначення полковників, що існувала за часів Б.Хмельницького, він пропонував хоча б погоджувати кандидатури на посаду полковників з гетьманом. Це могло б запобігти приходу до влади людей, що за своїми якостями не відповідали цим посадам, але вміли загравати з козацькою масою³¹.

Посиленню гетьманської влади, на думку П.Тетері, мала сприяти реформа війська. Очевидно, з огляду на нестабільність в козацьких полках і непередбачуваність їх дій, що особливо проявилось в ході подій 1664 р. на Правобережжі, гетьман виступив з програмою, *по-перше*, обмеження чисельності козацького реєстру, а, *по-друге*, створення військових сил, альтернативних козацьким полкам, які могли б стати надійною опорою гетьманській владі. Так, виходячи із тогочасних реалій, П.Тетеря визначив чисельність реєстру в 12 тис. осіб³². Крім того він пропонував сформувати при кожному козацькому полку кварцяну корогу, яка мала б безпосередньо підпорядковуватися гетьману³³. Фактично це була програма створення найманого війська, яке, до речі, достатньо популярним було в той час в інших європейських державах, а в наступні роки активно впроваджувалося й українськими гетьманами (П.Дорошенко, Д.Многогірський, І.Самойлович). Якщо ще додати до цього окрему драгунську корогу, яка мала перебувати при гетьмані, то бачимо, що **П.Тетеря прагнув створити надійну військову силу, вірну гетьману й здатну протистояти будь-яким спробам окремих діячів чи угруповань дестабілізувати ситуацію в державі.**

Діючи за прикладом Богдана Хмельницького, П.Тетеря докладав зусиль, щоб заручитися підтримкою національно зорієнтованої частини української шляхти. Він наголошував на необхідності підтвердження їхніх прав на маєтки, але за умови їх вірної служби Україні й гетьману, "...щоб завжди, коли гетьман на війні буде сідати на коня, то і вони згідно з заведеним у них порядком" виступали разом з ним³⁴. Водночас, самого Тетерю турбувало питання щодо наповнення гетьманської влади реальним змістом і поширення цієї влади на всі прошарки населення. Так він наголошував, що "...якщо хто із шляхти захогів бути в козацькому реєстрі й служити Його королівській милості поміж козаками, той, хоча б був найдавнішого роду, судові гетьмана підлягати має поки тут залишається"³⁵.

Однією із значних поступок, на які йшов гетьманський уряд у стосунках з Річчю Посполитою, стало визначення козацької території лише в межах південної частини Київського воєводства. Стосовно Брацлавського й Чернігівського воєводств, то козаки не мали права проживати як в королівських, так і в земських маєтках³⁶. Аналізуючи такий крок гетьманського уряду, вважаємо за необхідне висловити декілька міркувань. На нашу дум-

ку, це аж ніяк не означало курс гетьмана на локалізацію території Української держави, як це, зокрема, розглядає В.Горобець³⁷. У цьому плані слід зважити на прагнення П.Тетері побудови на українських землях аристократичної республіки (чи то – шляхетської, чи – старшинської). Козацтво, яке в очах Тетері все більше набувало обрисів деструктивної, неконтрольованої сили, на його думку, не могло виконувати роль стану, що стоїть в основі держави. На те, що тогочасне українське керівництво не відкинуло ідей Б.Хмельницького, зокрема стосовно об'єднання всіх українських земель, вказує пункт інструкції, який містив вимогу, щодо об'єднання всіх “українських воеводств” для спільної оборони від ворожих нападів.

У цьому ж плані слід розглядати позицію гетьмана щодо Запорозжя, яке Тетеря вважав розсадником свавілля й бунтівним центром. Тож він пропонував для посилення контролю над ним, а також для обмеження стосунків січовиків з Задніпров'ям, “обложити” Січ німецькими залозами. А самого кошового гетьман вважав за необхідне призначати з числа вірних гетьману й Короні козаків³⁸.

Дослідження тексту інструкції дозволяє нам дійти висновку, що вона в ряді положень повторювала відомі “пункти Тетері”, які лягли в основу Гадяцької угоди 1658 р., проте в ній яскраво проявляється і вплив тогочасної суспільно-політичної ситуації в Україні. Її зміст продемонстрував намагання гетьмана завдяки компромісу з польської владою домогтися внутрішньої стабілізації на підвладній йому території. Важливим кроком у цьому напрямку вважалося посилення гетьманської влади та її забезпечення від проявів охлократичних тенденцій в суспільстві. Проте гетьман розумів, що в умовах розгорання антигетьманського повстання, коли в Україні перебували значні польські сили та численні татарські загони, влада гетьмана носила лише номінальний характер, що змушувало його повсякчас рахуватися з позицією польського керівництва. Насамкінець слід зазначити, що даний проект Павла Тетері, хоча й він був достатньо поміркований в плані інтересів Речі Посполитої, так і не був втілений. Однією з причин цього стало небажання польської сторони йти на будь-які, навіть незначні поступки, українцям, що стало проявом її політичної недалекоглядності.

Отже, найвищим етапом Української національної революції був період гетьманування Богдана Хмельницького. Це було пов'язано в значній мірі з встановленням сильної й авторитетної гетьманської влади. Наступні роки, коли державна структура, створена Хмельницьким, поступово руйнувалася під дією як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, позначилися поступовим та неухильним послабленням влади українського гетьмана, його узалежненням від діяльності різних політичних угруповань та соціальних сил в Україні та урядів сусідніх держав. Усі спроби наступників Богдана

Хмельницького якоюсь мірою продовжити його справу, поставити на належне місце гетьманську владу зазнали краху.

Примітки

1. *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // *Липинський В.* Твори. – Філадельфія, 1980. – Т.2; Його ж. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // *Липинський В.* Твори. – Філадельфія, 1991. – Т.3; *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Гетьманщині XVII–XVIII ст. – К., 1929; Його ж. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – К., 1929–1930. – Ч.1-2.

2. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) // Україна кризь віки. – К., 1999. – Т.7; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001; Його ж. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. – 2000. – № 1. – С.40-61; *Савчук Н.О.* Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998; Її ж. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003.

3. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – С.197-198.

4. Там же. – С.202.

5. Там же. – С.200.

6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1863. – Т.4. – С.43.

7. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – ПВК). – К., 1852. – Т.3. – С.377-382.

8. *Савчук Н.О.* Назв. праця. – С.112.

9. Там же. – С.113.

10. Там же.

11. Акты ЮЗР. – Т.4. – С.260-264; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С.123-124.

12. Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т.7. – С.360.

13. Там же. – СПб., 1867. – Т.5. – С.94.

14. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУ ІР). – Ф.ІІ. – №15544. – Арк.5-6.

15. Акты ЮЗР – Т.5. – С.93-94.

16. Там же. – С.94.

17. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен // Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. – М., 1991. – С.107-110.
18. НБУ IP. – Ф.II. – №15425-15487. – Арк.238.
19. ПВК. – Т.4. – Р.3. – С.259-260.
20. НБУ IP. – Ф.II. – №15425-15487. – Арк.238.
21. Там же. – Арк.238-239.
22. *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С.254.
23. Там же. – С.267; *Окиншиевич Л.* Генеральна рада на гетьманщині XVII–XVIII ст. – С.105.
24. ПВК. – Т.4. – Р.3. – С.272.
25. Biblioteka Muzeum Czartoryjskich w Krakowie. Dział rękopisów (далі – Czart.). – №402. – S.476.
26. Ibid. – S.545-575.
27. Газін В.В. Інструкція гетьмана Павла Тетері послан на Варшавський вальний сейм (20 листопада 1664 р.) – розгорнута програма державного будівництва часів Руїни // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького / Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 грудня 1998 р. – К., 1998. – С.90-95; Його ж. Політична програма гетьмана П.Тетері // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип.7. – С.190-199; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації. – С.423-443; Його ж. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої. – С.40-61.
28. Czart. – №402. – S.549.
29. Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої. – С.45.
30. Czart. – №402. – S.554.
31. Ibid. – S.557.
32. Ibid. – S.557-558.
33. Ibid. – S.560-561.
34. Ibid. – S.555-556.
35. Ibid. – S.561.
36. Ibid. – S.558.
37. Горобець В. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої. – С.51.
38. Czart. – №402. – S.579.

Резюме

В статье исследуются вопросы прерогатив гетманской власти в Украине в конце 50-х – в первой половине 60-х гг. XVII в. Анализируются попытки правителей казацкой Украины утвердить сильный и дееспособный гетманат.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У роботі розкриті зовнішньополітичні заходи самодержавства щодо утвердження Російської імперії в Європі та зумовлені ними зміни геополітичного становища Правобережної України на межі XVIII-XIX ст. Відтворено місце і роль великого українського регіону в набутті Росією ознак геополітичного цілого та її взаєминах із країнами Європейського континенту.

Україна, як і весь світ, вступила в ХХІ століття. Для молоді незалежної держави це період не тільки комплексних структурних перетворень, викликаних становленням народногосподарського комплексу, а й пошуку свого місця та ролі в системі сучасних міжнародних політичних, економічних, торговельних і культурно-освітніх відносин. Тим більше, що доля українського народу тісно переплетена з народами багатьох європейських країн, їх історичними коренями, релігійно-цивілізаційною спорідненістю, численними життєво важливими економічними, етнічними, культурними та психологічними факторами.

Тому актуальним як у теоретичному, так і практичному відношенні є вивчення історичного досвіду України, зокрема Правобережної, щодо взаємодії з розвитком інших, передусім європейських країн, з'ясування ролі її природно-ресурсного, людського потенціалу, рівня політичного та соціально-економічного розвитку, профілю спеціалізації та зовнішньоторговельної інфраструктури. Водночас зростає необхідність з'ясування причин нерозв'язання багатьох питань, пов'язаних із історичними образами, територіальними та майновими претензіями, а також поглядами проімперськи налаштованої більшості російських політиків і антимосковськими настроями українських націонал-радикалів. До того ж Україна сьогодні виступає важливим фактором геополітичної ситуації в Європі й загалом у світі і водночас, як і впродовж всієї багатовікової історії, була і залишається об'єктом не тільки дипломатичних, воєнно-політичних, а й економічних інтересів багатьох європейських країн.

У цьому контексті досить показовим є період, початок якому поклали поділи Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., коли українські землі були розчленовані могутніми сусідніми державами – Російською та Австрійською імперіями і включені до їх складу, але продовжували справляти вагомий вплив на різні сфери життя Європейського континенту.

Передусім, зазначимо, що в поняття “геополітичне становище” Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. ми вкладаємо широкий спектр факторів. *По-перше*, виходимо з того, що історія Правобережжя протікала не тільки під впливом географічного середовища, а й була пов’язана з геополітичним положенням великої частини українців після включення до складу Російської імперії, взаєминами із сусідніми етносами та державами, з виходом до річкових і морських шляхів, з наявністю відповідних природно-географічних кордонів¹ тощо. Таким чином, геополітичне положення великого українського регіону визначалось передусім його вигідним географічним розташуванням як у самій імперії, так і відносно до країн Європи та Чорного моря. *По-друге*, на Правобережжя істотний вплив справляв економічний фактор, зокрема господарські можливості великого українського регіону, особливо сільського господарства, трудових ресурсів, інфраструктури шляхів сполучення тощо. *По-третє*, особливу роль відігравали зміни, що відбувались у міждержавних відносинах Російської імперії в Європі, акваторії Чорноморського та Середземноморського басейнів. Безперечно, в цьому мали найбільше значення стосунки між Росією, Англією, Австрією, Францією, Туреччиною та Пруссією і внутрішньо та зовнішньополітична ситуація, що зумовлювалися їхньою політикою. *По-четверте*, немаловажне місце мали традиційні господарські, зокрема і торговельно-економічні зв’язки Правобережної України з іншими етнічними українськими землями та країнами Європи. *По-п’яте*, на геополітичному положенні Правобережжя позначились і неодноразові адміністративно-територіальні та інституційно-правові зміни у південно-західній, західній і південній частинах Російської імперії. Вивчення їх у комплексі дозволяє скласти цілісне уявлення про те, яке місце та яку роль посідала Правобережна Україна на межі XVIII–XIX століть у зовнішній політиці Російської імперії.

Наприкінці XVIII ст. в експансіоністських планах Росії українські землі, зокрема Правобережна Україна, набули надзвичайного значення. Адже, з одного боку, за їх рахунок територія імперії розширилась найближчими до її історичного ядра родючими землями з близьким до росіян українським етносом; з іншого – це відбулось у винятково важливому стратегічному напрямі, який забезпечував самодержавству нові економічні вигоди та джерела поповнення державної казни. До кінця XVIII ст. кордони Росії були переміщені на захід – від 200 до 600 км, починаючи від устя Дністра. На думку вчених-істориків Московського університету імені М.В.Ломоносова, в результаті значних змін кордонів лише на нові західні райони припадало близько 20% їх загальної кількості². Саме це визначало їх геополітичне становище. *По-перше*, активно втручаючись у вирішення “східно-

го питання”, європейські та турецькі дипломати надавали етнічним українським територіям особливого значення. Щоправда, робилось це лише на рівні дипломатичних контактів і угод. По-друге, ще один вектор військових, політичних, економічних, соціокультурних інтересів європейських держав щодо України був пов’язаний із діяльністю урядів тих країн, які загарбали інші її частини. Йдеться не тільки про Росію, а й про Пруссію та Австрію, які, використовуючи методи колонізаторської, асиміляційної політики, цілеспрямовано вели лінію на якнайшвидше інтегрування українських земель у державні тіла метрополій³.

Найбільш характерним в цьому відношенні виявився зовнішньополітичний курс Російської імперії, що прагнула посісти провідне місце на континенті. Керуючись ідеологічною парадигмою “Москва – третій Рим” і претензією на правонаступництво на “исконно русские земли”, російське самодержавство інтенсивно творило в Правобережжі установи унітарної держави. Оскільки Правобережна Україна на той час мала порівняно розвинуті корпоративні права та інституції самоврядування, що загрожували ідеям централізованої і унітарної держави, в ній з енергією та послідовністю, гідними, за висловом М.Грушевського, кращого застосування, прагнули до того, щоб згладити, витравити історичні форми і національні особливості українського життя, послабити все, що виділялося порівняно з ознаками та рисами великоруського народу і загальним тоном відносин імперії⁴. Поглинення Правобережжя і запровадження в ньому адміністративно-територіального поділу, російського законодавства й соціально-економічного устрою здійснювалось з урахуванням набутого в Лівобережжі досвіду та ігнорування багатотисячолітніх традицій і не звертаючи уваги на опір, незадоволення й дані під час поділів Речі Посполитої обіцянки. Загалом наріжним фактором розвитку Правобережної України у першій половині XIX століття стало його включення в орбіту загальноросійського економічного та суспільно-політичного життя⁵.

На геополітичне становище Правобережної України впливало і те, що в 1805 році міністром закордонних справ Росії став колишній ад’ютант малолітнього Олександра I, а безпосередньо перед цим товариш (заступник) міністра цього відомства Адам Чарторийський, який ідею відновлення Речі Посполитої поставив у практичну площину. Більше того, її реалізації сприяла міжнародна ситуація, пов’язана з розробкою воєнно-політичної доктрини, орієнтованої на стримування агресивної політики наполеонівської Франції. Керівник російського дипломатичного відомства переконував імператора в тому, що для боротьби з Францією мало розраховувати лише на союзні армії, необхідно сповна використати також національні почуття народів, права яких були порушені у недавньому минулому.

Жодного натяку про наругу над правами українців у його намірах не було. Йшлося про відновлення Речі Посполитої у кордонах 1772 року, в якій корінним мешканця Правобережжя – українцям відводилась роль безправних холопів.

Олександрю I імпонувала ідея відродження Польської держави під його скіпетром. Однак для цього потрібно було відібрати польські землі в Пруссії. Перед загрозою війни з Францією зробити такий відчайдушний крок він не наважувався й уклав союз із пруським королем Фрідріхом-Вільгельмом⁶. Із такою постановкою питання погоджувався і австрійський архієпископ Кароль, який радив Францу II поступитися для цього Західною Галичиною, залишивши під своєю зверхністю східну її частину. Але на шляху реалізації цих намірів стала Франція з її агресивною політикою на Європейському континенті.

На геополітичне становище Правобережжя на межі XVIII–XIX століть вплинули головним чином кілька принципових чинників, пов'язаних із його економічним значенням у господарському розвитку імперії. *По-перше*, тривалий час у торгівлі на Балтиці традиційною була перевага Росії. Але шлях, яким транспортували товари на північ, не функціонував кожного сезону майже по півроку. *По-друге*, якщо раніше головним російським товаром виступав ліс, то з кінця XVIII століття він поступово став втрачати роль першої статті російського експорту. Його все більше витісняла українська пшениця. *По-третє*, величезну кількість кращих в Європі сортів пшениці вирощували переважно у Правобережній Україні, багатій на чорноземи. Правобережжя було географічно віддалене від Балтики, але знаходилось значно ближче до Чорного моря, навігація на якому практично здійснювалась круглий рік. Оскільки з 1791 року Росія стала господарем на північному узбережжі Чорного моря, а через кілька років до її складу увійшли землі цього регіону, ідея перенесення центру російської торгівлі на південь ставала все більш привабливою. Тим більше, що царизм шукав нові шляхи міжнародної торгівлі, а, отже, і в міжнародній політиці.

Крім того, до цього Росію підштовхувала Франція. В середині 1802 р. Наполеон Бонапарт, ще будучи першим консулом Французької республіки, в листі до Олександра I писав з цього приводу наступне. “Государство вашего величества и Франция приобрели бы много выгод, если бы открылась прямая торговля между нашими портами на Средиземном море и Россией через Черное море. У Екатерины был такой план. То было бы одно из самых полезных торговых движений: оно самое прямое и пошло бы по морям, всегда доступным плаванию между владениями в. в-ва и Францией. Мы могли бы везти из Марселя прямо в порты Черного моря произ-

ведения наших колоний и мануфактур, а взамен получали бы хлеб, лес и другие предметы, легко доставляемые по большим рекам, впадающим в Черное море. Если бы входило в виды в. в-ва покровительствовать этой торговле и дать ей движение, это прославило бы ваше царствование и скрепило бы общими выгодами соединение наших двух великих держав”⁷. Молодий імператор Росії дуже зацікавився переорієнтацією на південь⁸ і, ставши таким самим господарем на північному узбережжі Чорного моря, як і на східному березі Балтійського моря, перетворив її у пріоритет зовнішньої політики самодержавства. Приєднана до імперії Правобережна Україна стала транзитною територією та своєрідним мостом у його реалізації. З того часу більшість імпортованих товарів транспортувалось через Правобережжя у внутрішні регіони імперії. До того ж основна маса експортних сільськогосподарських товарів надходила з Лівобережжя та Правобережжя, а промислових – з центральних районів Росії⁹.

Переорієнтація Росії на південь співпала у часі з різким порушенням політичної рівноваги в Європі на користь Франції. В результаті величезних територіальних загарбань й нестримних прагнень до розширення територій їй вдалось забезпечити посилення свого впливу на Ельбі і Дунаї, а згодом на Одері та Віслі. Це супроводжувалось спробами витіснити воєнний флот Англії з Середземного моря й встановити перевагу Франції в країнах Близького та Середнього Сходу¹⁰.

Відновлення англо-французької війни, вторгнення французьких військ у Ганновер і невдача російського посередництва між Англією та Францією влітку 1803 року остаточно переконало російський уряд у неможливості обмежити експансію Франції в Середземному морі та Центральній Європі дипломатичними засобами, і відтак спонукало його до необхідності протиставити цій експансії систему оборонних союзів з іншими європейськими державами¹¹. З цієї метою російське посольство на чолі з відомим полководцем М.Кутузовим побувало у листопаді 1793 року в Туреччині і добилося від її уряду гарантії вільного плавання для російських купецьких суден в Архіпелазі¹².

Водночас завдяки військово-політичним і дипломатичним зусиллям експансія Росії проводилась у південному напрямку, результатом яких стало приєднання Південної України та забезпечення її виходу до Чорного моря та контролю над Північним Причорномор’ям. З геополітичної точки зору це відкривало перед Російською імперією небачені до того перспективи, а головне дозволяло охопити своєрідним півколом Правобережну Україну і прикрити її від можливої агресії з боку Порту. Більше того, створення Чорноморського флоту, спорудження верфей у Миколаєві, Херсоні та порту в Хаджибей (Одесі) не лише посилили зовнішньополітичні позиції

Росії, а й істотно розширили її можливості завдяки використанню Правобережжя для зовнішньоекономічних зв'язків на Європейському ринку¹³. До того ж, міжнародна ситуація стимулювала господарський розвиток як Південної, так і Правобережної України, а адміністративно-господарська уніфікація та відсутність митних кордонів і торговельних бар'єрів між двома великими українськими регіонами створювали умови для формування власного українського ринку та цілісного національного організму.

Істотні зміни в геополітичному становищі Правобережної України відбулись наприкінці XVIII ст. у зв'язку із придушенням повстання під проводом Т.Костюшка, третім поділом Речі Посполитої, укладенням наприкінці 1795 року союзу між Росією, Англією та Австрією, наростанням протистояння між Російською імперією та Францією, в якому “українське питання” виявилось “козирною картою.” *По-перше*, придушення повстання 1794 року потягло за собою повну ліквідацію Речі Посполитої і поділ її між Австрією, Пруссією та Росією, що, будучи занепокоєними реформуванням, яке відбувалося в ній, вдалися до розправи над нею. Найбільше земель відійшло до Російської імперії, в тому числі Курляндія, решта Литви, Білорусі, Підляшшя, західна частина Волинського воєводства й західні частини Холмської землі і Белзького воєводства, разом 120 тис. кв. км. У результаті останнього поділу Речі Посполитої українські землі замість чотирьох держав опинились у складі двох імперій¹⁴.

Австрія і Пруссія поділили між собою чисто польські області. До складу першої увійшли землі зі старою столицею Краковом, до другої – територія з новою столицею Польщі Варшавою¹⁵. Австрії дісталася територія площею 47 тис. кв. км до Піліци та Бугу на півночі і до Вісли на заході (північні частини Краківського і Сандомирського воєводств, Люблінське воєводство, частини Холмської землі і Мазовії). Пруссія отримала 48 тис. кв. км, у тому числі решту Мазовії (з Варшавою), частину Литви та Білорусії до Німану, західну частину Підляшшя й невеличку частинку Краківського воєводства. 26 січня 1797 року між трьома країнами була підписана конвенція, що переросла в 1815 році у Священний союз – могутнього захисника імперських режимів у Європі¹⁶.

На межі XVIII–XIX ст. ситуація різко змінилася. Поштовхом до змін виступили дві обставини. Зокрема, це було викликано тим, що Австрія, а згодом і Англія не надали Росії допомоги в її боротьбі проти Франції. Тоді Павло I відізвав війська в Росію і розірвав дипломатичні відносини з Англією через те, що вона, як і Австрія, не проявила необхідної турботи про російський допоміжний корпус, який діяв проти французів. Замість цього Росія пішла на союз із Францією, укладає з нею мир і вступила в новий союз – проти Австрії і Англії¹⁷. Як виявилось, у цьому був не менше заці-

кавлений Наполеон. Розрахунки і політика Бонапарта будувалась на тому, що і Франція, і Росія створені географічно, щоб бути тісно зв'язаними між собою¹⁸. Між Росією і Францією не було і не могло бути серйозних протиріч, оскільки, на думку А.З.Манфреда, експансія буржуазної Франції і експансія російського царизму йшла в принциповому відношенні різними напрямками, які не перетинались¹⁹.

Росія як європейська і світова держава, що простягалась від Балтійського і Чорного морів до Тихого океану, була, природно, зацікавлена в усіх питаннях Європи і світу. Але в її політиці щодо Франції не було тих іманентних протиріч, які були характерні англо-французьким відносинам. Отже, якщо і виникали суперечності з одних і тих же проблем, то вони не торкалися корінних інтересів обох країн. Тим самим база для угоди між ними завжди зберігалась.

Наступним кроком Наполеона став розгром австрійської армії поблизу Ваграму улітку 1809 року, внаслідок чого незабаром на основі мирного договору між Францією та Австрією майже вся Західна Галичина була включена до складу Варшавського герцогства. З того часу відносини між Росією і Францією стали погіршуватися, особливо після того, як Наполеон пообіцяв відновити Річ Посполиту в кордонах 1772 року.

Потужний поштовх новим тенденціям у міжнародному житті та політичній самоорганізації бездержавних народів²⁰ дали революційні події кінця XVIII ст. у Франції. Це зумовило значне посилення Франції, що було небезпечним для Росії. Більше того, з часів Петра I Франція постійно проявляла ворожість до Росії, підтримувала і підштовхувала проти неї Туреччину, Швецію, Польщу²¹. Це безпосередньо торкнулося і Правобережної України, особливо після 1804 року. Суть полягала в тому, що французькі дипломати намагалися ініціювати антиросійське повстання в Україні і тим самим забезпечити собі підтримку з боку українців. Робилось це під гаслом відродження “козацької нації”, знищення російського ярма. Зрозуміло, що за цим приховувались звичайні імперські плани Парижу, в яких не знаходилось місця українцям. Наполеон Бонапарт жодних обіцянок українцям щодо надання допомоги у відновленні їхньої державності не давав. З одного боку, певний час він розглядав “українське питання” через призму “польського” і вважав, що його розв'язання може викликати анархію в цьому регіоні, з іншого – після Тільзиту імператори Франції і Росії поділили між собою сфери впливів: Наполеонові дісталася Західна Європа, а Олександр I – Східна²². У результаті фактичним господарем у західному регіоні Європи став Наполеон, а Олександр I, як його союзник, був змушений пристати до блокади Великобританії, відомої під назвою континентальної.

Тим часом “українська карта” набувала значення козирної в зростаючому протистоянні між Францією та Росією. Не випадково французький посол у Венеції Лелеман навіть отримав рекомендації придивлятися до українців, які б могли поширювати гасла свободи на всій Півночі. А вже 1796 року в Україні, зокрема на Правобережжі, побував таємний агент Муасонюр і після повернення наполягав на організації пропагандистської роботи серед українців. Проте у питанні про включення Правобережної України до складу відновленої Речі Посполитої він виступив проти, категорично заявивши, що це може провалити всі проекти щодо цієї країни.

Це болісно вдарило не лише по політичних, а й по торговельно-економічних відносинах Росії й примусило царизм не дотримуватись зобов’язань блокади, що, зрештою, і стало однією з причин францuzько-російської війни 1812 року. Більше того, прагнучи знищити династію Гогенцоллернів, Франція відібрала в Пруссії всі польські землі та створила на них “Велике герцогство Варшавське”. Це був той максимум, який міг зробити полякам Наполеон. Про це свідчив той факт, що підписану Румянцевим і Коленкуром конвенцію про майбутнє Польського королівства він так і не ратифікував. Про українців у цій ситуації навіть не згадувалось.

Ведучи подвійну гру, Наполеон прагнув витіснити Росію з Балканського півострова та, спираючись на армію Мормона, намагався підпорядкувати його своєму впливові. Для цього в союзному договорі він нав’язав Олександрю I виведення російських військ із придунайських князівств, але той відстояв перехід під свою юрисдикцію Валахії, Молдови та Фінляндії.

По-третє, в цей час набирали все більшої гостроти економічні суперечності між Росією та Францією. Приміром, через вимушену підтримку економічної блокади Великобританії став різко зменшуватися обсяг зовнішньої торгівлі, що негативно позначилося на цінах на експортні товари і економічній кон’юнктурі Правобережної України. Наслідком цього було запровадження нового митного тарифу від 1810 року.

В Ерфурті наприкінці вересня 1808 року під час зустрічі з Олександром I із тим, щоб продовжити франко-російський союз, французький імператор змушений був визнати за Росією права на Молдавію та Валахію, а також на Фінляндію, хоч та ще належала Швеції. Щоправда, російський імператор виявив стійкість і навідріз відмовився руйнувати відносини з Австрією²³. Проте трохи більше ніж через рік, у жовтні 1809 року, в покарання за те, що самодержавство не зробило жодного кроку проти Австрії, Наполеон за підписаним у Відні (відомим у історії – Шьорнбурнським) мирним договором приєднав до герцогства Варшавського майже всю Західну Галичину. Росії тоді дістався лише порівняно невеликий Тернопільський округ²⁴.

Ще під час існування другої коаліції протиріччя між Росією і Австрією, з одного боку, і Росією та Англією, з іншого, дали можливість тодішньому першому консулу Франції швидко ізолювати Англію і домогтись укладення вигідного для себе Ам'єнського миру. В період 3-ої та 4-ої коаліцій Наполеон використовував недовір'я між Австрією й Росією та між Росією і Англією, для того, щоб вбити клин у відносини між союзниками.

До загострення стосунків між Росією та Францією вело і східне питання. Адже переговори про поділ Туреччини в березні 1808 року були заведені в глухий кут і більше не відновлювались. Причина поведінки Наполеона полягала в тому, що він не мав жодного наміру розмежовувати сфери свого впливу на Близькому Сході з будь-якою іншою державою. Більше того, французький імператор, спираючись на армію Мормона, прагнув взяти під свій контроль Балканський півострів, всіляко розпалював через своїх дипломатичних агентів ненависть Туреччини до Росії та намагався перешкодити переходу дунайських князівств під владу Росії²⁵.

Загострення відносин між Росією та Францією було спричинене й економічними причинами. Як уже зазначалось, нав'язана в Тільзіті континентальна блокада лягла важким ярмом для Росії, вона болісно вдарила по її зовнішній торгівлі. Дотримання її умов передусім зумовило скорочення обсягів експортно-імпорتنих операцій і надходжень до державної казни. Доходило навіть до взаємного спалення обома сторонами імпорتنих товарів. Лише впродовж 1807–1808 рр. оборот від зовнішньої торгівлі зменшився із 100 до 83 мільйонів рублів. Найбільше скорочення відбулось у експорті сільськогосподарської продукції, що обернулось падінням курсу паперового рубля й боляче вдарило по споживачеві.

Напередодні війни 1812 року виявилось, що проти Росії були настроєні найбільші держави континенту. Австрія виявляла незадоволення тим, що Росія відібрала в неї частину Галичини, Пруссія – через втрату Білостоцького округу, Швеція – оскільки від неї перейшла до Російської імперії Фінляндія. Але з війни із Францією царська Росія вийшла зміцненою і на європейському континенті рівносильних їй суперників тривалий час не було. Імперія розширилась за рахунок земель колишнього герцогства Варшавського. А підписаний 26 вересня 1815 року міжнародний акт на тривалий час перетворив країни Священного союзу – Росію, Австрію та Пруссію у повновладних господарів Європи. Трохи згодом до їх числа увійшла Англія, а через три роки – Франція.

Таким чином, опинившись згідно другого і третього поділів Речі Посполитої в складі Російської імперії, що зміцнило її міжнародні позиції у економічному та військовому відношеннях²⁶, яка нестримно поширювалась на захід²⁷, Правобережна Україна замість скромного місця периферії

колишньої метрополії відразу опинилась у самому центрі політичних інтересів російського самодержавства й виступила об'єктом не лише дипломатичного та воєнно-політичного курсу нової метрополії, а й багатьох інших європейських країн. Першочергове значення Правобережжя полягало в тому, що воно робило можливим посилення зацікавленості царизму в пошуку нових напрямків зовнішньої політики та створення необхідної критичної маси для збільшення ваги та впливу Росії в Центральній і Південно-Східній Європі. Воно також виступило важливим фактором здобуття Росією низки військових і дипломатичних перемог, які не тільки унеможливили відновлення Речі Посполитої як джерела нестабільності на континенті, а й забезпечили її експансію в південному напрямку, вихід до Чорного моря, контроль за Північним Причорномор'ям, а також її прикриття від можливої агресії з боку Порту.

Неодноразові зміни геополітичного положення Правобережної України зумовлювались її місцем у експансіоністських планах Росії та історичних сусідів і, в свою чергу, об'єктивно впливали на розвиток зовнішньополітичних і економічних зв'язків великого українського регіону. Зокрема, його купці включались у торгівлі відносини з країнами Південно-Східної Європи і тим самим відкривали нову сторінку в їх реалізації²⁸. Вирішальну роль у посиленні ролі та значення Правобережної України в зовнішній політиці Росії відігравала загальна тенденція руйнування її старих зв'язків на півночі Європи та пошуку нею нових шляхів, нових механізмів розвитку двосторонніх і багатосторонніх відносин з країнами Центральної і Південно-Східної Європи, а також зростання попиту європейських і близькосхідних країн на українські товари, передусім на хліб.

З приєднанням до Росії Правобережна Україна перетворилась у геополітично вигідну складову частину імперії на її південно-західному напрямі і виступила своєрідним містком на шляху реалізації політики, яку проводив царизм із найбільш впливовими та потужними тоді світовими лідерами. Робилось усе це виключно в інтересах Росії. Разом з цим, курс зовнішньої політики метрополії відповідав і інтересам корінних мешканців Правобережжя, оскільки певною мірою не давав можливості реінтегрувати великий український регіон із європейських відносин.

Примітки

1. Национальная политика России: история и современность. – М., 1997. – С.10.
2. Отечественная история: Учебник для вузов / Ш.М.Мунчаев, В.М.Устинов, Ю.П.Кожаяев. Под ред. проф. Ш.М.Мунчаева. – М., 1998. – С.126.
3. *Резнт О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С.45.

4. *Грушевский М.* Украинство в России, его запросы и нужды. – СПб., 1906. – С.9, 10.
5. *Рибак І.В.* Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодні. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.46.
6. Нариси з історії дипломатії України / О.І.Галенко, Є.С.Камінський, М.В.Кірсенко та ін. Під ред. В.А.Смолія. – К., 2001. – С.278.
7. Письмо от 27 пловиюза Х года (4–10 февраля 1802 г.) // Сборник Русского исторического общества. – Т 70. – С.338-339.
8. История России в XIX веке. Дореформенная Россия. – М., 2001. – С.495.
9. Історія Української РСР: В восьми томах, десяти книгах. – К., 1979. – Т.2. – С.524.
10. История дипломатии / Под ред. А.А.Громыко. В 5-ти т. – Изд. 2-е. – М., 1975. – Т.4. – С.459-460.
11. Там же. – С.465-466.
12. Там же. – С.466.
13. *Реснт О.П.* Назв. праця. – С.51.
14. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. факультетів вузів, вчителів. – К., 1996. – С.16.
15. Под скипетром Романовых: Исторические очерки. 1613–1913 гг. – Хмельницкий, 1991. – С.162.
16. *Заицький Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С.249.
17. Отечественная история: Учебник для вузов. – С.143.
18. *Манфред А.З.* Наполеон Бонапарт. – 5-е изд. – Сухуми, 1989. – С.312.
19. Там же. – С.313.
20. Нариси з історії дипломатії України. – С.278.
21. Под скипетром Романовых: Исторические очерки. – С.166.
22. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Л., 1996. – С.66.
23. История дипломатии. – С.477.
24. Там же. – С.478.
25. Там же. – С.478.
26. *Смолій В.А.* Воз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – С.185.
27. *Павленко Ю.* Україна у світовому процесі // Вісник Національної академії наук України. – 2002. – №3. – С.22.
28. *Філіпчук А.Г., Ігнат'єва Т.В.* Правобережна Україна у зовнішньо-економічних

зв'язках Росії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т.4(6). – С.145.

Summary

In the article the external-political measures of autocracy concerning the statement of the Russian Empire in Europe and caused by them changes of a geopolitical position of Right-bank Ukraine on the boundary of the 18-19 centuries are uncovered. The place and role of major Ukrainian locale in acquisition by Russia of characteristics of a geopolitical whole unit and its relationship with the countries of the European continent is shown.

УДК 94(477.4) “17-18”: 314.9

О.А. Кузема

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТ І МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

В статті робиться спроба здійснити аналіз та визначити динаміку змін чисельності та етносоціального складу населення міст і містечок Правобережної України після переходу краю під владу Російської імперії.

Для з'ясування тенденцій розвитку міських і містечкових поселень Правобережної України, після її приєднання до Російської імперії, важливе значення має аналіз і вивчення динаміки змін чисельності та етносоціального складу їх населення.

Проблема чисельності, етнічного та соціального складу міського населення знайшла певне відображення в працях П.Г.Ринзюньського, А.Г.Рашина, В.М.Кабузана. В контексті дослідження економічної історії України окремі питання проблеми розкриті у працях О.П.Оглоблина, О.О.Нестеренка, І.О.Гуржія. Етносоціальні аспекти населення Правобережжя у XVIII–XIX ст. стали об'єктом наукових інтересів Т.Г.Брянцевої, М.Г.Крикуна, Л.Г.Мельника, Г.Д.Казьмирчука, Т.М.Соловйової, М.В.Бармака¹ тощо. Проте чисельний і етносоціальний склад мешканців міст і містечок поки що комплексно не досліджувався.

Автор статті ставить за мету простежити основні тенденції і проаналізувати кількісні й етносоціальні зміни у складі міського та містечкового населення в кінці XVIII – у першій половині XIX ст.

У досліджуваний період в Правобережній Україні міське населення мало тенденцію до зростання. Яскраво це підтверджують статистичні дані, наведені І.О.Гуржієм². За його підрахунками, кількість міських мешканців Київської губернії у 1811 р. складала 64, 3 тис. осіб, в 1825 р. – 73,8 тис., 1840 – 125,5 тис., а у 1858 р. – 203,6 тис. порівняно із 1811 р. вона зросла у 3,16 рази й становила 10,5% від всього населення губернії. І це при тому, що частка міщан в загальній чисельності населення Київщини у 1842 р. не перевищувала 7,2 %³.

Нижчими були темпи зростання чисельності жителів міст і містечок Подільської губернії. Зокрема, із 43,6 тис. осіб у 1811 р. їх населення збільшилося до 120,8 тис. у 1858 р. або у 2,8 рази і становило 6,9% від всього населення губернії. Міське населення Волинської губернії за цей же період збільшилося в два рази і його частка на кінець 50-х років досягла 7,2% мешканців краю⁴.

Отже, за наявності загальної тенденції до зростання, чисельність міського населення Київщини, Поділля, Волині збільшувалася нерівномірно. З іншого боку, за цим показником, губернії Правобережжя в цілому випереджали середній показник приросту міського населення Росії. Якщо, наприклад, приріст мешканців міст та містечок по Росії з 1825 по 1856 р. складав 62%, то у Правобережній Україні – 76,4%⁵. Але частка міського населення в загальній масі жителів 50-ти губерній Європейської Росії на 0,8% перевищувала такий показник у трьох Правобережних губерніях⁶.

Порівняно швидкі темпи росту чисельності міщан регіону були обумовлені кількома причинами і мали свої особливості. Передусім, зростання відбувалося за рахунок природного фактору. Водночас на кількісне зростання міського та містечкового населення у досліджуваний період вплинула низка інших, не менш важливих обставин. Зокрема, наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. сталися помітні зміни в господарській інфраструктурі міст та містечок Правобережної України. Поряд з ремеслами та промислами в них стали все більше розвиватися підприємства мануфактурного і фабрично-заводського типів.

У 1825 р. в містах Київської губернії нараховувалося 92 промислових підприємства. Через 30 років їх кількість зросла у 1,7 рази й досягла 157. У Подільській губернії їх число збільшилося в 3,4 рази, а у Волинській – в 9 разів⁷. Без сумніву, якісні зміни у промисловості й торгівлі міст та містечок краю вимагали додаткових робочих рук, а отже вели до збільшення кількості міщан.

Зростання міського населення у досліджуваний період було викликане й політикою царизму щодо заохочення євреїв й інших іноземців займатися торгівлею та ремеслом й оселятися головним чином у містах та містечках Правобережжя. Своєрідним стимулом для цього виступала заборона імператриці Катерини II в'їжджати євреям на територію власне історичної Росії і надання дозволу поселятися на заході імперії, в межах відомої смуги осілості. Тривалий час після приєднання регіону до Росії євреї користувалися правом оренди ділчичних маєтків з повним розпорядженням їхніми селянами. Ще більше можливостей створило запровадження “Положення про устрій євреїв” від 1804 р., за яким представники цього етносу отримали право на включення до стану купецтва та міщанства⁸. Новим стимулом для переселення євреїв у міста Правобережних губерній став імперський дозвіл від 1807 р. займатися будь-якими ремеслами. На початку XIX ст. євреї були звільнені ще й від рекрутської повинності.

На зростання чисельності міщан вплинули пільги, надані урядом Росії переселенцям у Правобережжя переважно з центральних губерній Росії. Підкреслимо, що з поділами Речі Посполитої міграційні процеси були зведені в ранг державної політики і заселення росіянами краю стало носити організований та цілеспрямований характер. На відміну від попередніх періодів більшість новоприбулих росіян оселялися в містах, поступово витісняючи поляків з адміністративних посад, а українців – у передмістя. Українське населення міст та містечок, зайняте в основному землеробством, протягом досліджуваного періоду витіснялося на окраїни.

Вагомим джерелом поповнення російського населення в містах та містечках Правобережних губерній було розміщення в них частин регулярної армії. У 1802 р. за наказом імператора в Подільській губернії, зокрема, для розквартирування військ були призначені будинки у Вінниці, Хмельнику, Кам'янці-Подільському, Могилеві, Немирові, Тульчині, Ладичині, Ольгополі⁹.

Поряд із якісними змінами, що намітилися у промисловому та торговельному розвитку міст і містечок наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., село Правобережжя продовжувало залишатися під тягарем кріпосницького гноблення. Ця обставина фактично унеможлилювала поповнення міст вихідцями із села. Як і в першому десятилітті XIX ст., в середині 50-х рр. була найменшою кількість селян в містах Правобережної України (в Київській губернії на 225,8 тис. міських жителів селян було 10,9 тис. осіб, у Волинській на 123 тис. – 6,2 тис. і в Подільській на 125,7 тис. – 1,5 тис.)¹⁰.

Переважну частину прибулих до міст із сіл складали державні селяни. Указом від 1801 р. цій категорії населення було дозволено переходити за

бажанням у купецький стан¹¹. Іноді практикувалися навіть адміністративні записи селян у міщанський стан. Так, у 1820 р. в містечку Літнівці (з 1829 р. – Нова Ушиця) Подільської губернії, мешкало 338 селян. У 1829 р., при переведенні повітового міста з Ушиці у Літнівці, його селяни були записані до стану міщан¹². Зауважимо, що такі дії не носили масового характеру і були викликані потребами уряду налагодити зручність управління¹³.

Таким чином, аналізуючи джерела поповнення міського та містечкового населення Правобережної України, неважко зробити висновок, що його кількість зростала не за рахунок корінних мешканців краю, а переважно шляхом поповнення вихідцями з Росії та іноземцями.

Для зростання чисельності міського та містечкового населення Правобережної України характерною була ще одна особливість. Йдеться про те, що значно швидше збільшувалася кількість мешканців великих економічних і адміністративних центрів. Передусім, це стосувалося Києва, Житомира, Бердичева, Могилева, Дубна, Кам'янець-Подільського та ін. Зокрема, населення Києва з 1811 по 1863 рр. збільшилося в 2,9 рази, Кам'янець-Подільського – у 5,8 разів, Житомира – у 4,7 та Бердичева – у 7,2 рази¹⁴. Поряд з цим, існували міста і особливо містечка регіону, чисельність жителів яких, в силу певних соціально-економічних причин, зменшувалося. Перш за все це зумовлювалося втратою деякими з них статусу офіційних, скасуванням привілеїв на ярмарки, або перенесенням адміністративних установ (найчастіше – повітових) в інший населений пункт. Тобто, пріоритетне місце в політиці уряду займали ті населені пункти, розвиток яких був вигідний російському самодержавству.

Вплив політики уряду Російської імперії позначився і на змінах у соціальній структурі міст та містечок Правобережної України. При збереженні багатостановості міської спільноти (тут проживала шляхта, духовенство, міщани, купці, селяни, прислуга, наймити та ін.) в першій половині XIX ст. більшу підтримку з боку уряду отримали вихідці із шляхетського стану, купці, міщани. Цим самодержавство намагалося створити собі соціальну опору в містах як форпостах імперської політики.

У 80-х рр. XVIII ст. жителі міст і містечок Правобережної України у переважній більшості займалися сільськогосподарським виробництвом, або поєднували його з ремеслами та промислами. Так, наприклад, за “ревізькими сказками” Староконстантинівського повіту Волинської губернії, більша частина населення міст і містечок займалася землеробством: у Кульчинах – 58% всього населення, в Красилові – 67%, Купелі – 74%, а в Кузьміні – всі 80%¹⁵. В умовах розвитку товарного виробництва міста поступово перетворювалися у промислово-торгові центри. У багатьох з них, особливо адміністративних центрах, переважно скорочувалося населення,

зайняте землеробством. Це, насамперед, було характерним для таких міст, як Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський. На кінець 50-х рр. XIX ст. у Києві із 70590 жителів налічувалося 19962 міщани, 8433 цехових ремісники, 3297 державних селян, 2712 тимчасовозобов'язаних селян, 412 робітничих людей, 7427 дворян і 1388 купців. Із всіх київських сімей землеробством займалися лише 150 сімей¹⁶.

У соціальній структурі населення міст та містечок кінця XVIII – початку XIX ст. помітне місце посідав шляхетський стан. Адже саме від міської шляхти залежало утворення та подальше функціонування нової адміністрації у приєднаних губерніях. Бажаючи захопити дворян Правобережжя до участі у в громадсько-політичному житті, уряд надав їм низку привілеїв, даруючи при цьому великі земельні володіння високопоставленим російським чиновникам. У 1812 р. в Київській губернії проживало 43,5 тис. польських дворян (майже в 4 рази більше, ніж російських і українських). Але серед них тільки 300 мали землю, решта була безземельною шляхтою, що перебувала на службі¹⁷. Чиншова безземельна шляхта переважала також у містах і містечках Правобережжя. Так, у повітовому місті Літині Подільської губернії на початку XIX ст. було 86 осіб шляхетського стану (всі чиншові), в містечку Янів Літинського повіту проживало 7 осіб помісної шляхти, 36 – чиншової і 57 – службової, в містечку Межирів нараховувалося 20 представників чиншової шляхти і 6 – службової, у Старій Синяві, відповідно – 77 і 32, в Сальниці – 50 осіб чиншової шляхти¹⁸.

Як бачимо, переважна більшість дрібної і середньої шляхти, що мешкала в містах і містечках Правобережжя, не мала своєї землі. Будучи залученим до управління (переважно на низькі посади), цей міський стан міг стати слухняним зряддями в руках самодержавства.

У першій половині XIX ст. провідне місце в соціальній структурі міст та містечок Правобережжя поступово починають займати міщани. У 1803 р. на Волині проживало 33422 міщан, на Київщині – 22474, на Поділлі – 33266. Водночас зростає кількість і соціальне значення купців. Якщо протягом першої чверті XIX ст. приріст всього населення України становив 16%, то купецький стан збільшився на 77%¹⁹, або переважав у 4,8 рази.

Як уже наголошувалося, міста і містечка Правобережжя після приєднання до Росії наповнювалися великою кількістю військових. Приміром, на початку XIX ст. у повітовому місті Подільської губернії Проскуріві нараховувалося 492 військових, що складало 17,1% мешканців міста. За приблизним штатом, в Подільській губернії лише при губернському та 12 повітових правліннях працювало не менше 540 військових²⁰.

Найважче узагальнити матеріали про національну приналежність мешканців міст і містечок Правобережної України. Найскладнішим є питання

щодо з'ясування чисельності українців і найбільш впливової національної меншини – поляків. Відповідь на це не дають ні матеріали ревізій, ні інші документальні джерела, оскільки вони містять свідчення переважно про конфесійну приналежність населення. Якщо за основу брати тільки це, то неминуче доведеться відносити до українців всіх православних, а всіх католиків вважати поляками. Насправді, релігійна ознака далеко не завжди свідчила одночасно про приналежність до відповідної національності.

Серед всієї людності Правобережжя, в тому числі й мешканців міст і містечок, чисельність євреїв, порівняно із представниками інших національностей, визначити значно простіше, оскільки в матеріалах ревізій є конкретні посилання на їх етнічну приналежність. За даними V ревізії (1795 р.) у Волинській губернії євреї склали 3,6% населення, в Подільській – 3,8%, Київській – 3,4%²¹. Дані про кількість купців-євреїв і міщан-євреїв в Подільській губернії на кінець XVIII ст. знаходимо у доповіді експедиції ревізії про прибуття і вибуття душ, покладених в оклад за 1798 р. По всій Подільській губернії на 1797 р. нараховувалося 383 купці єврейського закону (особи чоловічої статі). У 1798 р. кількість купців-євреїв зменшилася до 211. В цей самий час міщан-євреїв на Поділлі було 22613 осіб чоловічої статі, що складало 4% всього населення губернії²². З початком XIX ст. архівні документи засвідчують деяке зменшення чисельності євреїв, особливо серед купецького стану. Скажімо, у 1802 р. в містах і містечках Подільської губернії нараховувалося 421 особа купців євреїв, в 1803 р. їх кількість зменшилася до 374 осіб²³, а в 1808 р. в 12 повітових, 3 заштатних містах та містечках губернії налічувалося всього 310 купців єврейської національності²⁴.

Отже, впродовж першого десятиліття XIX ст. кількість єврейського населення міст і містечок Правобережної України дещо зменшувалася. Але вже у наступних десятиріччях відбулося значне його зростання. Стимулом для цього, очевидно, було надання від 31 січня 1833 р. дозволу євреям жити у раніше заборонених містах (наприклад, в Кам'янець-Подільському), купувати власність тощо.

Оселяючись у містах і містечках, більшість євреїв, як свідчить аналіз матеріалів архівів, ставала шинкарями, корчмарями, торгівцями чи орендарями. В описі Подільської губернії, підготовленому губернським землеміром Екстером, зазначалося, що євреї хліборобством не займалися, а більша частина з них була купцями і міщанами²⁵.

Наприкінці XVIII ст. (до 1793 р.) у Правобережній Україні більшість правлячої поміщицько-магнатської верхівки, католицького духовництва і службовців становили поляки. Меншою мірою вони були представлені серед міщан, селян, чиншової шляхти. Політика Речі Посполитої призвела

до того, що частина українського за походженням населення Правобережжя стала називати себе поляками. Тому найголовнішим критерієм визначення кількості поляків у містах регіону можуть бути римо-католицьке віросповідання, а також приналежність до станів – громадян і однодворців, до розряду яких була переведена значна частина дрібної польської шляхти. На 1795 р. поляки склали 7,8% населення Правобережжя, в тому числі 9% населення Поділля, 7% – Волині, 7,3% – Київщини.

На початок XIX ст. поляки у містах та містечках займали провідні позиції у політичному та економічному і особливо у духовно-культурному житті регіону. З метою створення для себе необхідної соціальної бази уряд зрівняв у правах місцевих поміщиків із російськими дворянами.

Після поразки польського повстання 30-х рр. XIX ст. внаслідок вжитих відповідних адміністративних заходів з боку російського уряду щодо поляків (конфіскація маєтків, ліквідація багатьох польських шкіл тощо), вони значною мірою втратили панівні позиції у Правобережжі. Водночас зменшилася їх чисельність. Якщо на початок 90-х рр. XVIII ст. частка поляків у складі мешканців Правобережжя становила 10, то на початку XIX ст. – лише 6%.

Аналізуючи дані про менш значні за кількістю етноси, що мешкали в містах і містечках Правобережних губерній, слід підкреслити, що на початку XIX ст. у них проживали греки, вірмени, німці, молдавани, цигани тощо. Вони переважно були ремісниками, або ж займалися торгівлею. За підрахунками О.П.Оглоблина, на 1830 р. частка іноземців у Волинській губернії складала 3,3%, в Київській – 5,7% та у Подільській – 24%. Серед купців Волинської губернії вони становили 1,9%, Подільської – 11,1% і зовсім не було їх (або ж було дуже мало) у Київській губернії²⁶. Цілком зрозуміло, що невеликі за чисельністю етноси не мали суттєвого впливу на етносоціальну ситуацію у містах та містечках регіону, на відміну від росіян.

Сам розвиток міст у політичному плані підпорядковувався ідеї перетворення прибулих росіян у панівну частину населення. За результатами IV ревізії росіяни у Правобережжі склали всього 0,01% населення (300 осіб), в 1795 р. (V ревізія) їх кількість зросла до 3900 осіб (0,3%), тобто в 13 разів. Під кінець 50-х років частка росіян досягла вже до 0,8% (148000)²⁷, або виросла майже в 3,8 рази.

Велика частина новоприбулих росіян була зайнята, головним чином, у адміністративно-управлінській і військовій сферах.

Наповнюючи міста та містечка росіянами, уряд одночасно намагався створити етнічно роз'єднаний стан міщан, запровадити специфічний спосіб життя, спрямований на утвердження і консервування феодальних відносин.

На відміну від вище зазначених етносів, корінні та домінуючі за кількістю в регіоні українці не були, як уже зазначалося, широко представлені у містах та містечках. Провідною сферою їх виробничої діяльності, як і в попередні часи, залишалося землеробство.

Отже, чисельність та етносоціальна структура населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. зазнали істотних змін. У цей час відбулося кількісне зростання населення, але здебільшого за рахунок піднесення великих міст та визначених урядом адміністративних центрів. Одночасно, із зростанням кількості міщан, у структурі населення міст все менше залишалося власне українців, оскільки провідні позиції тут все більше стали займати міщани і купці – вихідці із Росії, євреї, представники інших національностей. Водночас землеробське українське населення витіснялося із центру на міські окраїни.

Примітки

1. *Рынзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958; *Рашин А.Г.* Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX – начале XX вв. // Исторические записки. – М., 1950. – Вып.34; *Кабузан В.М.* Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. – М., 1990; *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. – К., 1925; *Нестеренко О. О.* Развитие промышленности на Украине. – К., 1958; *Гуржій І.О.* Развитие товарного производства і торгівлі на Україні. – К., 1962; *Брянцева Т.Г.* Міста і міське населення Поділля у XVIII ст. // Проблеми історичної географії Поділля. Тези доповідей обласної наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1982; *Крикун М.Г.* Структура поселень Подільського воеводства в XVI–XVIII ст. // Проблеми історичної географії Поділля. Тези доповідей обласної наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1982; *Мельник Л.Г.* Міста України за всеросійським переписом 1840 р. // Український історичний журнал. – 1989. – №12. – С.48-53; *Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чв. XIX ст. – К., 1998; *Бармак М.В.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914). – Тернопіль, 1999.

2. *Гуржій І.О.* Назв. праця. – С.70.
3. *Мельник Л.Г.* Назв. праця. – С.51.
4. *Гуржій І.О.* Назв. праця. – С.78.
5. *Рынзюнский П.Г.* Указ. соч. – С.294.
6. *Рашин А.Г.* Указ. соч. – С.40.
7. *Гуржій І.О.* Назв. праця. – С.131.
8. Военно-статистическое описание Вольнской губернии / Сост. полковник А.Забелин. – К., 1887. – Ч.1. – С.135.
9. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.147-147зв.

10. *Гуржій І.О.* Назв. праця. – С.136.
11. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.128 зв.
12. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. свящ. Е.Сецинского. – Каменец-Подольский, 1901. – Вып.9. – С.939.
13. *Філінок А.Г., Кузема О.Л.* Зміни в політико-правовому статусі та управлінні міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.5(7). – С.224.
14. *Рашин А.Г.* Указ. соч. – С.36.
15. *Баранович А.* Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII в.) // Вопросы истории. – 1947. – №8. – С.49.
16. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. – Ч.1. Киевская губерния. – С.4, 11.
17. *Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М.* Назв. праця. – С.131.
18. КПМДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.22, 38, 97, 116.
19. *Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М.* Назв. праця. – С.124, 127.
20. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7. – Т.1-3. – Арк.29-30.
21. *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.222.
22. КПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр.2795. – Арк.3-8зв.
23. Там же. – Спр.2840. – Арк.3-9зв.
24. Там же. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.512. – Т.1. – Арк.75.
25. Там же – Ф.115. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.8.
26. *Оглоблин А.П.* Указ. соч. – С.47.
27. Етнографія України: навчальний посібник. За ред. С.А.Макарчука. – Львів, 1994. – С.432.

Summary

In the article it is given an attempt to carry out the analysis and to define the dynamics of changes of quantity and ethno-sociological composition of population in the cities and small towns of Right-bank Ukraine after transition of edge under the power of the Russian Empire.

УРЯДОВА ПОЛІТИКА СТРИМУВАННЯ МІГРАЦІЙ З ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Стаття присвячена розгляду основних законодавчих актів Російської імперії щодо регулювання внутрішніх міграційних процесів, зокрема на Правобережній Україні. Звертається увага на політичні та соціально-економічні чинники стримування міграцій.

Міграції були притаманні людству завжди. Однак лише у ХІХ ст. вони стали настільки масовими, що стали проблемою міжнародних економічних відносин. Міграції торкнулися і Правобережної України, але тут цей процес відрізнявся специфікою, якої не було в інших регіонах Російської імперії.

Дана проблема була у полі зору дослідників завжди, оскільки величезні простори імперії, особливо на сході, були мало заселені і слабо розвинуті. Вже у другій половині ХІХ ст. з'являються окремі статті та книги, присвячені даному питанню. Це праці В.В.Кирьякова¹, Д.І.Піхно², А.Ф.Ріттиха³, А.А.Кауфмана⁴ тощо. Цікаво, що тогочасні автори, за рідким виключенням⁵, не вважали аграрне перенаселення та малоземелля підставою для переселень. Тезу про шкідливість переселень для розвитку економіки держави, особливо для поміщицьких господарств, відстоювали І.Д.Піхно та А.Ф.Ріттіх. А.А.Кауфман встановив, що переселяються на схід не бідні верстви села, а середняки, тому не малоземелля, на його думку, а неможливість раціонально вести господарство було головною причиною переселенських настроїв. Вітчизняна історіографія теж приділяла увагу цій проблемі. Слід згадати праці Е.М.Бруснікіна⁶, Б.В.Тихонова⁷, В.М.Кабузана⁸, М.А.Якименка⁹. Проте Правобережна Україна, за виключенням Київської губернії, як потенційно великий район виходу емігрантів не досліджувалася. Тому не дивлячись на величезний фактичний матеріал, накопичений вченими, ряд питань залишається нез'ясованими. До них можна віднести законодавче регулювання міграційних процесів другої половини ХІХ ст., політику місцевої адміністрації у боротьбі з агітацією до переселень та переселенськими настроями, причини малих кількісних показників міграції з Правобережної України.

У дореформений період категорія осіб, які могли легально переселятися, обмежувалася державними селянами, відставними солдатами, торговцями та ремісниками. “Додаткові правила переселення малоземельних державних поселенців у багатоземельні місця”, прийняті 1843 року, передба-

чали деякі пільги для переселенців. Вони звільнялися на 8 років від податків і повинностей, на 3 роки – від рекрутської повинності. Дозволялися позики у вигляді посівного матеріалу, будівельного лісу та грошові виплати для будівництва. Законною підставою для переселення селян визнавалося малоземелля, коли в селянській сім'ї припадало менше 5 дес. зручної землі на ревізську душу. Для заселення призначалися губернії, де на ревізську душу приходилося більше 8, а в степовій полосі – 15 дес.¹⁰. У 1867 р. стан справ змінився. Державні селяни були передані зі складу ліквідованого міністерства держмайна у відання загальноселянських установ, переведені на викуп і позбавлені права користуватися пільгами і кредитами, які надавалися за законом 1843 року. Переселення тепер здійснювалися за рахунок самих селян і дозволялися у випадку придбання землі в районах поселення.

Реформи 1860-х рр., скасувавши кріпосні відносини, зробили основну масу населення Російської імперії особисто вільною. Однак особиста свобода селянина сковувалася викупною операцією, тобто до повного викупу свого наділу він не мав права без згоди поміщика переселитися в інший регіон. Не дивлячись на скасування кріпосного права і визнання селян особисто вільними, уряд у повному обсязі зберіг кримінальні міри покарання не тільки за переселення без дозволу, а й навіть за підготовку і підмову до переселення без дозволу¹¹. Фактично, у 1860–70-ті рр. право на переселення мала лише невелика, часто не зв'язана із землеробством, група осіб.

У стримуванні міграцій з Правобережної України, особливо з прикордонних Волинської та Подільської губерій, у другій половині XIX ст. чітко простежуються два головних фактори: політичний та соціально-економічний. Польське повстання 1863–1864 рр. призвело до посилення політики деполонізації та русифікації краю. У 1865 р. міністерство державних маєтностей навіть розробило програму переселення на Правобережну Україну державних селян з губерній корінної Росії “з метою посилення ... російського елементу”.

У листі Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора від 10 серпня 1865 р. до Подільського цивільного губернатора повідомлялося, що згідно проекту міністерства переселенцям з Росії мали видаватися позики грошима, посівним матеріалом та лісом із “сум від доходів секвестрованих маєтків”, їх на три роки звільняли від всіх повинностей. Зазначалося, що всі землі, які залишилися після відселення нелояльних сімей, необхідно надавати виключно під поселення росіянам і старообрядцям. Однак спроба реалізації цієї програми виявилася невдалою. У листі-відповіді генерал-губернатору пояснювалося, що, хоча “поселення росіян призвело б до гарних наслідків ... і малоросійські відтінки, які ві-

дрізняють тип подільських селян, стали б потроху зникати”, через відсутність вільних земель таке переселення є неможливим¹².

У 1860–1880-х роках уряд фактично стримував селянство від масових переселень. Тодішній голова комітету міністрів С.Ю.Вітте зазначав, що “давати можливість селянству йти з Європейської Росії для того, щоб шукати собі кращого життя ... – є величезна ересь”¹³. За тогочасним законодавством навіть спроби переселення каралися арештом на строк від 2-х тижнів до 3-х місяців, а відповідна агітація – ув’язненням від 8 місяців до 1 року і 4 місяців¹⁴.

До початку 1880-х рр. переселення відбувалося без дозволу уряду шляхом отримання строкового, як правило на один рік, паспорта для пошуку заробітку. Такі переселенці приписувалися до громад старожилів, або жили без всякої прописки. В той же час вони не платили податків, а на громадах їх виходу росли недоїмки. Виникло протиріччя між політикою стримування міграцій і дійсністю. У 1883 р. на основі повідомлень губернаторів та після попереднього обговорення з міністрами юстиції, державних маєтностей і фінансів міністр внутрішніх справ граф Д.Толстой представив на розгляд Державної Ради проект основ вирішення переселенського питання. У ньому зазначалося, що у переселенні зацікавлені губернії Чернігівська, Харківська та Полтавська. Наводилися наступні аргументи на користь виселення: 1) покращиться становище тих, хто залишиться; 2) відбудеться зниження орендних цін; 3) зросте оплата найманої праці; 4) виселення призведе до раціональніших методів господарювання; 5) у селян, які залишилися, збільшаться наділи. Для губерній півдня України рекомендувалося не переселення, а розселення безземельних селян у межах цих губерній. З політичних міркувань (можливість притоку іноземних робітників з польських губерній та Австро-Угорщини, що завадить русифікації краю) не рекомендувалося виселення з Волинської, Київської та Подільської губерній¹⁵.

17 травня 1884 р. ці загальні положення були затверджені імператором¹⁶. На основі них, виходячи з того, що обов’язком уряду швидше є стримування переселень, ніж їх заохочення¹⁷, 13 липня 1889 р. було опубліковано закон “Про добровільне переселення сільських обивателів і міщан на казенні землі та про порядок причислення осіб названих станів, які переселилися у минулі часи”¹⁸. Фактично він був основним правовим актом для регулювання міграційних процесів до реформ П.Столипіна.

Вагомим був і соціально-економічний фактор стримування міграцій. Серед соціальних наслідків реформи 1861 р. слід виділити один принципово важливий: разом з особистою свободою селяни отримали право вибирати між традиційними заняттями і найманою працею. Наявність

невичерпної резервної армії праці стимулювала розвиток капіталістичних відносин. Разом з тим, критична маса надлишкової робочої сили сягнула такого рівня, що перетворилася на одне з хронічних і найбільш гострих питань, які так і не вдалося розв'язати царському урядові. Щоправда, російська влада і не доклала особливих зусиль для розв'язання проблеми зайнятості, чому сприяв низький рівень організації трудящих.

Повертаючись до проекту основ вирішення переселенського питання графа Д. Толстого, який ліг в основу закону про переселення, слід відзначити, що всі названі економічні аргументи на користь виселення із східних українських губерній, стосувалися і губерній Правобережної України. Середній наділ на ревізську душу зменшився тут з 3 дес. у 1860 р. майже до 2 дес. у 1880 р. і 1,5 дес. у 1900 р., на Лівобережжі – відповідно з 3,3 до 1,7 дес.¹⁹. Малоземельні селяни, які мали 1–3 дес. на ревізську душу, становили у 1877 р. на Правобережжі 70%, а на Лівобережжі – 43% загальної чисельності селянських господарств²⁰. Оплата праці найманих працівників на Правобережжі України залишалася однією з найнижчих²¹, тут поденна плата складала 40–70 коп.²².

Селянська оренда на Правобережній Україні була найменш розвинена. Це було пов'язано з підприємницьким характером поміщицького господарства, в результаті чого лише 1/8 частина селян могла орендувати землю²³. В умовах аграрного перенаселення регіону це давало можливість поміщицьким економіям понижувати заробітну плату. Секретар Київського товариства сільського господарства Т.І.Осадчий писав: “За таких сприятливих умов розвитку в Південно-Західному краї капіталістичного сільського господарства: велика кількість безземельних та безкінних, багатство природи, близькість збуту та цукрове нормування – про розвиток селянської оренди нема чого й думати”²⁴.

Більша частина селян-орендарів орендувала землю не для отримання підприємницького прибутку, а тому, що без оренди вони або зовсім не могли вести самостійне господарство внаслідок малоземелля та нестачі угідь, або тому, що оренда була засобом забезпечення мінімальних продовольчих потреб сім'ї.

Вихід з даної ситуації для селян Правобережної України був у земельних відходах до Бессарабії та губерній Півдня України. За даними М.Тезякова, які стосуються 1880-х рр., дефіцит у сільськогосподарських робітниках у Бессарабії тоді складав 253796 осіб²⁵. Крім того, Правобережжя України було одним з головних центрів цукрової промисловості Росії. Виробництво цукру – трудомісткий процес, в умовах відносної технічної відсталості країни потребує значної кількості вільнонайманої робочої сили, що певною мірою поглинало надлишок населення. До того ж части-

на селян практикувала вирощування цукрових буряків на продаж, що в 2–3 рази підвищувало прибутковість десятини землі порівняно з тим, коли на ній вирощували зерно. В губерніях Правобережжя мали значне поширення городні культури та садівництво.

Отже, прагнення селян переселятися на нові землі чи залишатися на старому місці зумовлювалося цілим комплексом факторів, які зводилися загалом до їх економічного становища. Пояснювати ж міграції одним малоземеллям неправильно. В зазначений період дозвіл на переселення одержували, як правило, лише ті сім'ї, які після продажу своєї власності могли виручити не менше 600–700 крб.²⁶

Інтенсифікація землеробства, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві дещо послаблювали негативні наслідки малоземелля. Так, у губерніях Правобережжя налічувалося багато поміщицьких господарств, власники яких наприкінці XIX ст. застосовували капіталістичну систему землеробства, сприяючи цим самим зростанню попиту на робочу силу. Диференціація селянства тут також була більшою, ніж на Лівобережжі, за гостротою малоземелля ці губернії переважали Лівобережжя. Однак вони не належали до числа основних районів виходу переселенців, і селяни з них прямували здебільшого на Південь. Також необхідно враховувати і політичні аспекти проблеми, в першу чергу деполонізацію та русифікацію регіону.

Примітки

1. *Кирьяков В.В.* Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь (в связи с историей заселения Сибири). – М., 1902.
2. *Пихно Д.И.* К переселенческому вопросу. – К., 1881.
3. *Риттих А.Ф.* Переселения. – Харьков, 1882.
4. *Кауфман А.А.* Переселения крестьян в России // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1898. – Т.ХХІІІ; Его же. Переселение и колонизация. – СПб., 1905.
5. *Янсон Ю.Э.* Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – 2-е изд. – СПб., 1881.
6. *Брусникин Е.М.* Переселенческая политика царизма в конце XIX в. // Вопросы истории. – 1965. – №1. – С.28-39.
7. *Тихонов Б.В.* Переселения в России во второй половине XIX в. – М., 1978; Его же. Переселенческая политика царского правительства в 1892–1897 годах // История СССР. – 1977. – №1. – С.109-121; Его же. Основные направления внутренней миграции населения России (По данным переписи 1897г. о неместных уроженцах) // Исторические записки. – М., 1971. – Т.88. – С.210-256.
8. *Кабузан В.М.* Заселение Сибири и Дальнего Востока в конце XVIII – начале

XX века (1795–1917 гг.) // История СССР. – 1979. – №3. – С.22-38.

9. Якименко М.А. Міграції українського селянства // Український історичний журнал. – 1982. – №9. – С.61-71.

10. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Зібр. друге. – Т.18. – №16178. – С.235-240.

11. Свод законов уголовных. Ч.1. – СПб., 1885. – С.947, 948.

12. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.4198. – Арк.1-7зв.

13. Витте С.Ю. Воспоминания. – М., 1960. – Т.2. – С.512.

14. Сборник узаконений и распоряжений о переселении. – СПб., 1901. – С.17.

15. Федорова Е.Д. Переселение крестьян в Иркутскую губернию во второй половине XIX – начале XX веков (1861–1905) / Дисс. ... канд. ист. наук. – Иркутск, 1981. – С.41, 51.

16. Кирьяков В.В. Указ. соч. – С.135.

17. Брусникин Е.М. Указ. соч. – С.32.

18. ПСЗРИ. – Зібр. третє. – Т.9. – №6189.

19. Історія селянства Української РСР: В 2-х т. – К., 1967. – Т.1. – С.392.

20. Історія Української РСР: В 2-х т. – К., 1967. – Т.1. – С.435.

21. Киевское слово. – 1888. – 4 июня.

22. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф.442. – Оп.50. – Спр.369. – Арк.21зв.

23. Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX в. – М., 1961. – С.64.

24. Осадчий Т.И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае. – К., 1899. – С.59.

25. Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. – Херсон, 1896. – С.18.

26. Київський обласний державний архів. – Ф.4. – Оп.133. – Спр.81. – Арк.5.

Резюме

Статья посвящена рассмотрению основных законодательных актов Российской империи по регулированию внутренних миграционных процессов, в частности на Правобережной Украине. Обращается внимание на политические и социально-экономические причины сдерживания миграций царским правительством.

ЕКОНОМІЧНІ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ МІСЬКИХ ТА ЗЕМСЬКИХ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розкриваються особливості діяльності міських та земських органів самоврядування в Україні на початку ХХ ст. та з'ясовуються вирішення ними різних економічних й соціальних проблем.

За умов модернізації системи місцевого самоврядування в незалежній Україні на засадах громадянського суспільства, реформування її економіки, зокрема, податкової політики, а також її входження до числа рівних собі європейських народів на зламі ХХ–ХХІ ст. серед пріоритетних проблем вітчизняної історичної науки постає завдання повернення досвіду діяльності органів місцевого самоврядування – міських дум та земств – періоду стрімкої буржуазної модернізації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Відомо, що на той час значна територія України перебувала під владою Російської імперії, а її система місцевого самоврядування, з метою централізації та уніфікації державного управління, формувалася й діяла у єдиному російському політико-правовому полі: в ідеології, у практичній діяльності, у дії російських законоположень, циркулярів, інструкцій, тощо.

Передумови спорідненості органів місцевого самоврядування закладалися з кінця ХVІІІ ст., коли Україна втратила незалежність. Реформами Катерини ІІ з метою швидкої інкорпорації українських міст до структури імперії було надано чинності “Жалуваній грамоті” (1785 р.) та закладено правничі засади та принципи організації органів самоврядування. Крім того Городовим та Земським Положеннями 1864, 1870, і 1892 рр. здійснювалися спроби реорганізації суспільного устрою в Україні, формування основ громадянського суспільства. Міські думи та міські управи, впроваджені з 1870 р. на теренах Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній, діяли у 128 містах і 7 посадах України практично до встановлення радянської влади. Система громадського самоврядування на зразок російської за роки свого існування принесла немало користі не тільки господарству міст, а й розвитку культури, освіти, охорони здоров'я, благодійництва. Думи були важливим ліберальним інститутом, школою формування громадянської свідомості й активності, фактором демократизації влади.

Не менш важливим чинником у формуванні громадянського суспільства в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. були земства. Залучені до

системи управління місцевим господарством внаслідок реформи 1864 р., земські установи зосереджували свою діяльність в основному на вирішенні соціальних проблем, керівництво якими з центру було малоефективним.

Різним аспектам історії органів міського й земського самоврядування присвячені наукові дослідження російських, українських істориків, правознавців, фахівців з ведення міського господарства та управління¹. З новою актуальністю постало вивчення даної проблеми в сучасній вітчизняній історичній науці².

Новітні дослідження засвідчуюють, що від початку впровадження міської й земської органи самоврядування були поставлені в умови, які неминуче призвели їх до численних протистоянь. За Земським Положенням 1864 року майже всі міста Російської імперії передавалися у підпорядкування повітових та губернських земств (за виключенням міст Одеси, Кронштадта, Москви, Петербургу). Земства становили більш широку організацію у порівнянні з містами, хоча сфера їх компетенції була схожою. Вона поширювалася на будівництво, продовольчу справу, охорону здоров'я, освіту. Делегатів від міст на земські наради та у земські органи управління висували міські збори виборців. Як правило, частка представників міської влади у земствах була досить незначною. Міське самоврядування у земському самоврядуванні було представлене лише головою повітового міста. Неповітові міста й поселення (навіть великі) були зовсім не представлені у земствах, а отже представництво інтересів міст одним міським головою повітового міста було досить незначним. До того ж міські голови не завжди відповідали своєму призначенню, не справлялися з обов'язками, що покладалися на них.

Участь представників міського населення у виборах земських гласних зводилася нанівець високим майновим цензом, що встановлювався для участі у виборах власників міського нерухомого майна. За Положенням про земські установи до участі у виборах гласних земських зборів допускалися тільки власники нерухомості, вартість яких оцінювалася 15.000 і більше крб., а власники майна вартістю до 15.000 крб. допускалися до участі у виборчих з'їздах лише для виборів виборців (за двоступеневою системою). За тогочасної низької оцінки вартості майна та відповідній високій відсотковій ставці, у провінційних містах було мало осіб, внесених до списків учасників виборчих з'їздів, не кажучи вже про їх участь у виборах виборців земських гласних. Крім того, деякі земства не були зацікавленими у розширенні кола міських виборців до земств і самих гласних – представників міст у земських органах самоврядування. У зв'язку з цим земства інколи схилилися до встановлення високих ставок обкладання, аби обмежити коло земських виборців з міських жителів, а міста ратували за

кардинальні зміни існуючого порядку виборів до земських зборів, за зменшення цензу для власників міського нерухомого майна тощо. Переважна ж більшість міст стояла на позиції повного виділення їх з-під опіки земств та отримання самостійності (із опитаних у 1916 р. жителів 190 міст, мешканці 63 висловилися на користь виділення, а взаємовідносини 4-ох міст із земствами задовільняли). Серед міст, які неодноразово клопотали про їх виділення із земств, був Катеринослав.

З іншого боку, земства зовсім не мали постійних представників в органах міського управління – думах, а отже – були “відірваними” від потреб міської громади. Тож міста не мали реальної можливості захищати свої інтереси у земських установах. Попри це, міські думи, що фактично стояли поза земствами, реально перебували у їх підпорядкуванні. Особливо відчужною була ця залежність у фінансово-економічній сфері. Крім того, що за ст.127 Городового Положення 1892 р. міста збирали податки на користь міських поселень, вони повинні були також збирати ще й податки на користь земств. У зв’язку з цим, з перших кроків функціонування земств, між містами й ними виник конфлікт.

Від початку ХХ ст. у середовищі місцевого самоврядування викреслювалася тенденція переходу від їх розрізненого, ізольованого життя до загальнодержавного об’єднання на ґрунті задоволення стрімко зростаючих культурно-господарських потреб Росії й України в тому числі. Спробою примирення й консолідації міської громадськості стало створення під час Першої світової війни на з’їзді міських голів, що відбувся у Москві в серпні 1914 р., Всеросійської Спілки міст. Війна поставила перед країною й органами місцевого управління низку нових важливих завдань, що вимагали для свого вирішення повної напруги і єдності всіх громадських сил. За таких умов з новою гостротою постало питання взаємовідносин між містами й земствами, окреслювалися завдання у подоланні взаємного відчуження й боротьби між міськими й земськими органами самоврядування.

З цією метою 1916 р. економічним відділом Всеросійської Спілки міст було розроблено і розіслано до 397 міських управлінь земських губерній Російської імперії спеціальну анкету, яка складалася з 19 питань. Серед них були: питання про кількісний склад населення міст, про розміри міських і земських бюджетів, про податки на користь земств з міського майна та міських податків на користь земств з повітового майна, яке належало містам та інші. За даними анкет та інших історичних джерел можна зробити аналіз економічної діяльності органів місцевого самоврядування на початку ХХ ст. в контексті проблеми економічних взаємовідносин, а звідси – з’ясувати протистояння міст і земств Російської імперії.

Документи свідчать, що встановлених 127 статтею Городового Положення (1892 р.) обов'язкових податків на користь міст було недостатньо для задоволення найнеобхідніших їх потреб. Та й надані органам міського управління джерела надходжень на межі сторіч у більшості міст себе майже вичерпали. У зв'язку з цим гальмувався, а то й унеможлиблювався їх подальший розвиток. Містам доводилося розширювати свою діяльність не по мірі зростання потреб, а в межах поступово зростаючих надходжень від існуючих податків. Відомо, що у порівнянні з XIX – початком XX ст. бюджети міст Російської імперії, а відтак, і українських міст, значно збільшилися. Так, за 1901 – 1909 рр. міські бюджети зросли з 91.836 тис. крб. до 158.764 тис. крб. Водночас за даний період збільшилися надходження з оціночного збору з 14.883 тис. крб. до 23.313 тис. крб. (в середньому зростали на 9,1% за рік). При цьому бюджети великих міст з населенням понад 75 тис. осіб за той самий період зростали в середньому на 10%.

Якщо порівняти приріст міських надходжень із зростанням земських бюджетів, то виявиться, що він був мізерним. Так, за даними статистичного відділення при Департаменті окладних зборів кошториси губернських і повітових земств 34 губерній Російської імперії за період з 1907 по 1913 рр. збільшилися з 124.224 тис. крб. до 249.431 тис. крб., тобто подвоїлися протягом шести років. І хоча швидкі темпи зростання міського населення та розвитку господарства на початку XX ст. вимагали відповідно більш швидкого зростання міських бюджетів, все ж вони збільшувалися втричі повільніше, ніж земські. Якщо ще й виключити з міських бюджетів обігові кошти на утримання міського майна та підприємств, то тоді зростання міських бюджетів виявиться ще більш повільним: отримані з вказаним відрахуванням “чисті” бюджети міст зростали за 1901–1909 рр. на 5,78% щорічно.

Більш того, безнадійність фінансового становища міст у порівнянні із земствами проступає ще очевиднішою під час аналізу складових міських бюджетів. Відомо, що міське самоврядування в Російській імперії XIX – початку XX ст. формувалося, головним чином, як орган управління міським майном, господарством. Тож і надходження від міського майна служувало головним джерелом покриття міських витрат. Так, 1901 р. надходження від власного майна міст 50 губерній, у яких діяло Городове Положення 1892 р., становили 28,9% від усіх міських надходжень. У 1909 р. надходження зменшились до 24,2%. При цьому значення надходжень від власного майна у бюджетах міст було досить не однаковим для різних (великих чи менших) міст.

При розподілі міст на три категорії (за кількістю мешканців) виявляється, що у столичних містах це джерело 1909 р. дало 8,8% їх надход-

жень, у містах з населенням від 200 до 500 тис. мешканців – 21,6%, у всіх інших містах – 38,5%. Отже, великі міста отримували в середньому значно менше надходжень від міського майна, аніж малі міста. Більш того, розмір надходжень від власного майна був досить різним для міст, які відносилися до однієї й тієї ж категорії. Одним містам воно надавало більше половини їх доходів (як то Черкасам, Казані, Самарі), для інших надходження з цього джерела були незначними (Білосток – 3,9%, Липовець – 0,11%, Старокостянтинів – 5,65% їх бюджетів)³.

І хоча разом зі зростанням значення органів міського самоврядування в системі державного управління, з перетворенням їх із органів господарського значення в органи державного управління на місцях, зазначені засоби покриття міських витрат мали відійти на другий план, поступившись податковим надходженням – все ж зменшення відносного значення у міських бюджетах надходжень від власнегосподарських джерел відбувалося за рахунок колосального зростання надходжень від міських підприємств та споруд. Дане джерело поповнення міських бюджетів займало виключне місце при формуванні міських бюджетів, жодне інше не надавало міським касам таких “чистих” прибутків. Надходження 50 міст від міських підприємств і споруд 1909 р. становили 48.628 тис. крб. проти 15.945 тис. крб. 1901 р., тобто зросли більше ніж у три рази (на 205%). Надходження до бюджету в цілому збільшилося за цей час з 17,4% до 30,5%. Хоча міські підприємства значною мірою були загальнокорисними, але вони відносилися до розряду надходжень від міського майна.

Надходження від міських підприємств та споруд здебільшого мали велике значення для бюджетів великих міст. Наприклад, 1909 р. вони становили половину бюджету столиці, а міста з населенням до 25 тис. жителів – отримали від своїх підприємств тільки 11,4% своїх надходжень. Суттєво зверталася увага на значення у бюджетах міст сум надходжень від міського майна й міських підприємств, як споріднених джерел. Сума надходжень від них надала касам усіх великих міст 50 губерній 54% їх надходжень. Ці два джерела міських надходжень ніби доповнювали один одного.

У столічних містах, з незначними надходженнями від власного майна, каси поповнювалися за рахунок надходжень від підприємств, в малих містах, які мали більші надходження від власного майна, були майже відсутні споруди й підприємства, які б надавали надходження до бюджету. Тож значення спільних надходжень від зазначених двох джерел – міського майна, підприємств і споруд врівноважувалося для різних категорій міст.

Свідчення про надходження з 50-ти губерній від підприємств та майна за 1909 рік (у % до бюджетів) подає таблиця 1.

Таблиця 1.

Грошові надходження від підприємств і майна з 50-ти губерній Російської імперії за 1909 р. у % співвідношенні

№ п/п	Категорії міст	Надходження (у %)
1	столичні міста	58
2	міста з населенням у 200–500 тис.	51,6
3	міста з населенням у 75–200 тис.	55,1
4	інші міста	50,9

Отже, відношення даних надходжень до бюджетів коливалися у межах від 50,9% до 58%. Вони мали приблизно однакове значення у міських бюджетах при розподілі міст за категоріями й обрахуванні середніх відношень у відсотках, надходження від підприємств, споруд та майна, про що вже зазначалося, були досить різними в окремих містах. Надаючи одним містам майже $\frac{3}{4}$ надходжень, іншим вони не давали зовсім нічого, або досить мало. Наприклад, якщо Оренбург отримав 1909 р. 69,47% своїх надходжень, Самара – 72,5%, Двінськ – 22,11%, то повітове містечко Київської губернії Липовець – тільки 0,11%.

Міста, які отримували незначні надходження від своїх підприємств та майна, вимушені були для покриття своїх витрат звертатися, головним чином, до оподаткування. Саме у цьому відображувалася недостатня фінансова правоздатність міст та органів міського самоврядування.

Для усіх міст 50-ти губерній податкові джерела надходжень посідали друге місце. Наприклад, 1909 р. вони становили 25,5% міських надходжень (більш ніж у два рази менше від надходжень з міського майна й підприємств). Серед податкових джерел домінуюче місце займав оціночний збір з міського нерухомого майна. Тільки 1909 року він дав містам 57,5% усіх податкових надходжень (23.310 тис. крб. оціночного збору з 40.481 тис. крб. податкових надходжень).

Для категорії великих міст податкові надходження загалом і надходження оціночного збору, зокрема, мали значно більше значення, аніж для категорії малих міст. Цей факт засвідчено з таблиці 2.

Збільшення оціночного збору відставало від темпів зростання валового бюджету міст. За 1901–1909 рр. він становив у середньому 7% на рік, проти 9,1% приросту всього бюджету, а для 24 міст у 1909–1913 рр. – 8% проти 11,25%.

Стимування збільшення найбільш суттєвого джерела надходжень податкового характеру не можна пояснити тільки класовим характером органів міського самоврядування. Безсумнівно, на це впливали причини

іншого характеру, насамперед участь державної казни і особливо земств у обкладанні міського нерухомого майна.

Таблиця 2. Податкові надходження до різних категорій міст у % (1909 р.)

№ п/п	Категорії міст	Відношення подат. надходжень до бюджетів (у %)	Відношення оціночного збору до бюджетів (у %)
1	столиці	309	17,9
2	міста з населен. у 200–500 тис.	23,3	16,0
3	міста з населен. у 75–200 тис.	22,2	11,3
4	інші міста	20,6	11,2

Як вже зазначалося, головним податковим джерелом органів міського самоврядування був оціночний збір (за ст. 127–129 Городового Положення 1892 р.). Однак можливості міських Дум щодо обкладання міського майна були обмеженими. Це обмеження виходило зі ст. 128 закону. *По-перше*, від міських податків звільнялися: удільні й казенні споруди, відведені під установи; майно духовних відомств, як позаприбуткових; землі, відведені під залізницю тощо. *По-друге*, обмеженням був розмір податку – за ст. 129 він не повинен був перевищувати 10% чистого прибутку з майна, або 1% його вартості. *По-третє*, те ж саме міське майно оподатковувалося державною казною та губернським і повітовим земствами: на користь казни збирався податок з будинків – державний квартирний податок.

Слід відзначити, що на 1912 р. з 50 губерній Російської імперії до казни надійшло 26.065 тис. крб. (дещо менше, аніж на користь міст). Даний податок діяв тільки у містах, виплачувався безпосередньо квартиронаймачем, а населення повітів його не сплачувало. Водночас мешканці міст (квартиронаймачі) сплачували ще й опосередковані, у вигляді частки квартплати на користь міст, земств і казни усі податки, якими обкладалося міське нерухоме майно. Тож сплата квартирної податку і податку на будинки, як частину міського майна, загалом лягала на відповідальність міського квартиронаймача. Отож надходження державного квартирної податку у 50-ти губерніях 1913 р. становили близько 7.800 тис. крб., а надходження державного квартирної податку та податку з будинків разом перевищували надходження міського оціночного збору.

Доречно зазначити, що державне оподаткування міського майна викликало багато нарікань з боку міських діячів, а на комісії Державної Думи з реформування Городового Положення було визнано, що міське майно

необхідно звільнити від державного оподаткування. Вважалося, що за рахунок такого звільнення можна буде підвищити норми міського оціночного збору.

Водночас зауважимо, що у справі оподаткування міського майна губернські й повітові земства були поставлені в кращі умови, аніж органи міського самоврядування. У той час, як міста мали обмеження (за ст. 129), земства до 1903 р. мали право вільного визначення розмірів обкладення міського майна, а впроваджений 1903 р. закон про обмеженість земського обкладення (ст. 97 Статуту про земські повинності) фактично застосовувався у рідкісних випадках. І хоча за законом 6 червня 1910 р. (ст. 97 Статуту про земські повинності) зростання земського оподаткування обмежувалося юридично, на практиці діяльності міст і земств воно було не досить відчутним. До 1910 р. міста не мали ніяких гарантій, що новими оцінками не скористаються земства для підвищення обкладення міського майна.

Вказаним законом визначалося, що до встановлення нових оціночних зборів з нерухомого майна у повітах (за правилами 1893 р.) загальна сума земських зборів з міського майна не може збільшуватися без одночасного збільшення на стільки ж відсотків загальної суми земських зборів з нерухомого майна у повіті. Податки губернських і повітових земств 34 земських губерній з міського нерухомого майна, разом зі зборами з фабрик і заводів, 1910 р. становили 13.953,9 тис. крб. (губернські земства отримали 5.799,3 тис. крб, повітові – 8.153,9 тис. крб.). Водночас у тих же губерніях міські управління отримали майже 18,524 тис. крб.

У 1913 р. земські збори досягли 19.780 тис. крб. і були дещо меншими від розмірів оціночного збору, отриманого містами тих самих губерній. Розмір земських зборів, які збільшувалися швидше, аніж надходження оціночного збору, наближався до розмірів останнього. Тож закон 6 червня 1910 р. фіксував співвідношення земських зборів з вартістю міського та повітового майна, що встановилася на 1 січня 1912 р. При цьому він тільки попереджував подальше зростання обкладення (вартості) міського майна без одночасного збільшення обкладення повітового майна. Надзвичайно низький розмір обкладення повітового майна залишав за земствами широкі можливості значно підвищувати розміри обкладення міського майна, одночасно збільшуючи й обкладення повітового майна. Наприклад, за оцінення вартості землі в середньому менш ніж 50 коп. за десятину збільшення обкладення на 15%, навіть на 20% щороку було не таким відчутним для платників податків у повітах, тоді як таке ж підвищення обкладення податком міської землі ставало непомірним для міст.

Розмір земських податків з міського нерухомого майна був порівняно невеликим у містах, які виділялися зі складу повітових земств у самостійні

одиниці. У них утримувалися тільки земські податки на користь губернського земства, які були значно меншими, аніж податки повітових земств. Губернські земства Петроградської, Московської й Херсонської губерній 1913 р. з міського майна отримали 3.833,9 тис. крб. Серед міст цих губерній Петроград, Москва й Одеса отримали тоді ж оціночного збору 16.493 тис. крб. Частка інших міст 34 губерній становила 6.216 тис. крб. оціночного збору.

Всього ж губернськими й повітовими земствами 34 губерній 1913 р. було отримано з міського нерухомого майна 19.780 тис. крб. Усі міста, окрім зазначених (Петрограду, Москви та Одеси) отримали тільки 6.216 тис. крб. Отже, земські податки з міського майна виявилися на 155% більшими, аніж податки, що надійшли до органів міського самоврядування. Більш того, дане співвідношення буде ще менш сприятливим для міст, оскільки петроградське, московське й херсонське губернські земства отримували збори з міського майна ще й інших міст, які входили до меж губерній (наприклад, міст Миколаєва, Херсона, Серпухова та ін.). В цілому у всіх містах, окрім найбільших, земства збирали з нерухомого міського майна більше у 2,5 рази податків, аніж їх надходило до органів міського самоврядування.

Отже, співвідношення розмірів земських та міських податків було різним для різних губерній.

Об'єктивною ознакою нерівномірності земських податків та їх тяжкості для міст є дані про відсотки обкладання з вартості й прибутковості майна, які збирали земства. Так, 1908 року зі 100 крб. оцінки вартості майна сума земських зборів коливалася від 57 коп. (у Пензі) до 5 крб. 94 коп. (у Кременчуці). Під час обкладання з прибутковості відсоток обкладання коливався від 7,44% (у Тулі) до 74% (у Орлі). За даними вищезгаданої анкети економічного відділення Всеросійської Спілки міст у Кременчуці 1916 р. було утримано 6 крб. 48 коп. зі 100 крб. вартості майна. Тоді майже вся прибутковість поглиналася тільки земськими зборами. Додаючи до них оціночний та державний податки власникам доводилося сплачувати податків більше, аніж вони отримували прибутків зі свого майна. Максимальні відсотки обкладання земствами міського майна перевищували мінімальні більш ніж у тридцять разів.

Земське обкладання сприймалося міським населенням тяжко, а особливо це унаочнювалося коштами, коли населення повітів менш потерпало від сплати податків. Це ставало приводом клопотань органів міського самоврядування про фіксацію земських податків та, як крайній захід – про виведення міст зі складу земств. Як вже зазначалося, тенденція переобкладання земськими нарадами податкового тягаря на міста була визнана

законом від 6 червня 1910 р., яким було здійснено спробу покласти край подальшому зростанню неспівмірного обкладання міського та повітового майна земствами.

З метою земського оподаткування 1913 р. було здійснено переоцінку повітових земель. Цікаво, що середня вартість десятини землі у Херсонській губернії становила 17 крб. 23 коп., у Таврійській – 15 крб. 69 коп., у Нижегородській – 11 крб. 42 коп., у Костромській – 5 крб. 02 коп., у Пермській – 4 крб. 03 коп. Водночас обрахована середня прибутковість десятини землі того ж року в Орловській губернії становила 2 крб. 48 коп., у В'ятській – 1 крб. 31 коп., у Казанській – 67 крб. 80 коп. У багатьох губерніях нарахована земствами вартість земель виявлялася нижчою встановленої й звичайної для тієї ж губернії орендної платні за землю. За таких низьких оцінок вартості не були страшними навіть найвищі відсотки обкладання.

Якою ж була економічна допомога містам з боку земств? Це питання логічно постає при аналізі проблеми економічної взаємодії між органами міського та земського самоврядування. Адже, як свідчать історичні матеріали, земства обкладали міста значними податками, їх бюджети поповнювалися коштами, які перевищували надходження міських бюджетів. Для з'ясування даного питання до анкети економічного відділення Всеросійської Спілки міст було включено і питання про розміри допомоги губернських та повітових земств органам міського самоврядування, про наявність та кількість земських установ (лікарняних, освітніх та інших закладів), якими могли користуватися мешканці міст, сплачуючи податки і тим самим беручи участь у їх відкритті та сприяючи їх діяльності.

За даними, що надійшли у відповідь на запит від 60 міст, допомога від губернських земств надходила тільки до 14 міст: найбільші суми від губернських земств отримували міста Катеринослав, Радомишль та Черкаси. 21 місто все ж не отримувало ніякої допомоги від повітових земств⁵. Основна частина коштів асигнувалася земствами на утримання середніх навчальних закладів, а також на відкриття та утримання медичних закладів, які також обслуговували населення повітів. Як правило, фінансування установ та закладів власне міського призначення земствами було досить рідкісним явищем, хоча міське населення й не позбавлялося права користування закладами земського призначення, насамперед лікарнями.

Міські думи визнавали допомогу, яка надходила від земств надто мізерною, або такою, що не відповідала витратам та податкам міст на користь земств, а також тим надходженням, які земства отримували від міст і навіть тій допомозі, яку надавали міські установи, обслуговуючи жителів повітів. Наприклад, у одній з доповідей міської управи в думі Кременчука зазначалося: "... сплачуючи 170 тис. крб. та отримуючи взамін цього 950 крб.,

мешканці міста Кременчука поставлені у становище не платників самоподатковуючої земської одиниці для своїх же інтересів, а в стан підлеглих членів цієї одиниці, для яких єдині права й обов'язки полягають у сплаті податків, незалежно від їх розподілу”.

Не кращим був рівень допомоги земств і містам меншого значення. Так, міське самоврядування пос. Шабо Херсонської губернії повідомляло: “Губернське й повітове земства у задоволенні потреб поселення не беруть ніякої участі”. Пос. Валки стверджувало, що “земство вважає місто своїм васалом, ніяких поступок та угод не визнає”⁶.

Наслідком протистояння органів міського й земського самоврядування, попри спільність завдань, що стояли перед ними, стала відчуженість, незгодженість їхніх дій, відсутність порозуміння та наявності спільних проєктів, призначених для задоволення потреб населення міст і повітів. Найчастіше угоди між земськими й міськими органами самоврядування стосувалися відкриття й утримання навчальних закладів, інколи – спільної боротьби з епідемічними захворюваннями, утримання шляхів сполучення, гасіння пожеж на межах міст і повітів, утримання прикордонних смуг, облаштування доріг до місця звалищ.

Фактично, за даними аналізу, у своїй багатоманітній діяльності у галузі господарства міста та їх органи самоврядування – думи й управи – опинялися виключно “сам на сам” зі своїми проблемами. Відсутність контакту у роботі земських та міських органів влади негативно позначалася на діяльності як тих, так і інших. Адже їх діяльність та функціонування установ, створених ними на спільній основі, стала б більш масштабною, більш плідною, та й менш витратною. Особливої допомоги з боку земств міста потребували у справі спорудження міських водогонів, розширення транспортних мереж, засобів комунікації тощо. Звичайно, міста при цьому втрачали більше, аніж земства.

Отже, як свідчать історичні джерела, питання економічних взаємовідносин органів міського й земського самоврядування від початку їх впровадження і до ліквідації перебували у залежності від недосконалості законодавчих основ. Податкова система була не сприятливою для органів міського управління, а отже – і для міст в цілому.

Примітки

1. *Агадов (б.і.)*. Государственная власть и местное (городское и земское) самоуправление. – М., 1907; *Васильчиков А.О.* О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. 1869–1871: В 3-х т. – СПб., 1871; *Гессен В.М.* Вопросы местного управления. – СПб., 1904; Його ж. Городское самоуправление. Дополнение к курсу русского государственного права. –

СПб., 1912; *Градовский А.Д.* Системы местного управления на Западе Европы и в России // Собр. соч. – СПб., 1904. – Т.9; *Данилов Ф.А.* Государственная власть и городское и земское самоуправление. – М., 1917; *Корф М.А.* Ближайшие нужды местного управления. – СПб, 1888; *Терещенко Ю.І.* Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. – К., 1974 та ін.

2. *Бойко В.М.* Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 року / Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; *Горбатенко В.П.* Місцеве самоврядування в Україні: політологічний аналіз концепцій і сучасність / Автореф. дис. ... канд. пол. наук. – К., 1995; *Горбачев В.П.* Городское самоуправление в Украине (по реформе 1870 г.) / Дис. ... канд. юр. наук. – Х., 1995; *Марченко О.М.* Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. / Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1997. – 180 с.; *Плаксий Т.М.* Міське самоврядування Середньої Наддніпрянини в другій половині XIX – на початку XX сторіч / Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2001. – 239 с.; *Малеева Т.І.* Діяльність земських установ полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 роки / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002 та ін.

3. Довідка до проекту про поліпшення земських і міських фінансів // Щорічник Мін.Фін. – Додаток №6. – 1913.

4. Суми надходжень оціночного збору наведені за матеріалами “Щорічника Мін. Фін.” за 1913 р. До списку не ввійшли малі міста з незначними розмірами надходжень оціночного збору.

5. Див.: Вісті Всеросійської Спільки міст (Москва). – 1916. – №34. – С.18.

6. *Ясний М.* Взаємовідносини земств і міст // Там же. – С.19-20.

Резюме

В статтю розкриваються особливості діяльності городських і земських органів самоуправління в Україні в началі XX в. і в'ясняється рішення ими різних економічних і соціальних проблем.

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ І ВІДОЗВАХ РУП–УСДРП НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлюється еволюція поглядів на вирішення аграрного питання в підросійській Україні членів РУП–УСДРП. Здійснюється аналіз програм, відозв і листівок партії, котрі були поширені напередодні та в роки революції 1905–1907 рр.

Революційна українська партія (РУП) була першою соціалістичною партією, котра діяла в Наддніпрянщині на початку ХХ ст. Її засновниками були члени Харківської студентської громади Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський, О. Коваленко та інші. Вийшовши з українського студентського руху, РУП об'єднала діячів різних ідейних напрямків: від радикально-націоналістичного до соціалістичного. Згодом рупівці виробили власну соціалістичну доктрину, котра закликала “... з одного боку, наслідувати терористичну діяльність народовольців, а з іншого започаткувати масові організації робітництва (сільського) для боротьби проти соціального гніту”¹. На початку 1902 року РУП складалася з шести “вільних громад” (Київської, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Лубенської та Чорноморської), що в рамках партійних настанов самостійно визначали тактику діяльності.

Уже перші пропагандистські кроки РУП свідчили про її орієнтацію на селянство, на роботу з тими соціальними групами, які були позначені “ознакою українського соціалізму на перших етапах його розвитку”². Це зумовлювалося рядом обставин: робітничий клас був переважно російський або зрусифікований і в робітничому русі міста панувала монополія РСДРП; у світогляді засновників РУП залишалися рештки народництва та набуті зв'язки української інтелігенції з селом. Аграрні погляди рупівців вже частково висвітлені у працях вчених. Історики зосередили увагу на характеристиці програм і відозв партії – важливих джерел, які дозволяють простежити еволюцію поглядів членів РУП–УСДРП на аграрне питання напередодні і в роки першої російської революції. Найбільше зробили в цьому відношенні П. Феденко, О. Гермайзе, Т. Гунчак, Г. Касьянов, В. Головченко, А. Павко³. Однак публікацій, які б цілісно висвітлювали погляди українських есдеків щодо вирішення аграрних проблем початку ХХ ст. в підросійській Україні немає. Тому у даній статті робиться спроба, на основі аналізу їхніх програм, відозв і листівок напередодні та в період революції 1905–1907 рр., дослідити доробок членів РУП–УСДРП у розв'язанні аграрного питання в Наддніпрянщині.

Свої ідеї члени РУП поширювали серед українського селянства. Вони проводили агітацію за допомогою літератури, яку почали випускати з 1900 року. Першою брошурою партії була “Самостійна Україна” (автор М. Міхновський), що носила програмний характер. У ній проголошувалася головна мета – досягнення політичної самостійності України. У той же час питання соціально-економічного характеру не розглядалися. Роботами, в яких вперше було звернуто увагу на їх розв’язання стали “Дядько Дмитро” та “Чи є тепер панщина?” Так, у брошурі “Дядько Дмитро”, автором якої був Д. Антонович, у популярній формі засуджувалася податкова політика російського уряду, її грабіжницькій характер⁴. При цьому звертається увага на те, що основною формою боротьби, яка мала вирішити проблему справедливих податків, є повстання, що призведе до встановлення “народного правління!”⁵. У роботі “Чи є тепер панщина?” висловлювалася думка, що основними проблемами залишалися високі податки та мінімальна оплата праці сільськогосподарських робітників⁶. Розв’язати їх не можна до того часу, поки “... все не перейде до народу”⁷. Ці брошури користувалися значною популярністю серед селян. “Обидва видання, написані з точки погляду інтересів працюючих мас, мали великий успіх, особливо серед селянства, і в великій мірі спричинилися до відомих в історії російської революції харківсько-полтавських селянських розрухів”, – читаємо в часописі “Наш голос”⁸.

На початку свого становлення РУП остаточно не визначилася щодо форм і методів боротьби за вирішення аграрного питання. Нею пропонувалося навіть вдаватися до аграрного терору (підпали поміщицьких і куркульських садиб, господарських споруд, поломка сільгоспмашин, калічення худоби, порубки лісу і потрави посівів, побиття наглядачів, лісників, управляючих тощо). Важливе значення у становленні аграрної програми РУП відіграли масові селянські виступи 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях, у яких рупівці взяли активну участь. На думку ж В. Дорошенка, розрухи 1902 року на Полтавщині та Харківщині були викликані агітаційною діяльністю РУП та її літературою⁹. Рупівці критично оцінювали тих селян, які засуджували полтавсько-харківські розрухи. Так, негативна оцінка виступів на Полтавщині й Харківщині в 1902 році на Пекоріївському волостному сході (Київщина) знайшла свою оцінку в одній із відозв партії. У ній говорилося: “...Сором, сором нам не за бідних Полтавців, а за покірних Пекорійців, і гірко нам не за мучеників Полтавців, а за покірних Пекорійців! І слава і честь Полтавцям-героям, і ганьба та неслава Пекорівцям трусливим”¹⁰.

З самого початку діяльності РУП стояла на соціалістичних позиціях. А відмінність від інших політичних партій полягала в тому, що партія

зосереджувала свою ідейно-теоретичну і практичну діяльність на земельному питанні, тому мала “аграрно-соціалістичний характер”. “Соціальна справа України має переважно аграрний характер, і це застерігає для неї певний напрям, це накладає одну з найголовніших різниць її від соціальної справи інших країн”¹¹, – зазначається в передовій статті часопису “Гасло”. А у відозві Чернігівської “Вільної громади” РУП читаємо: “...Насамперед цілком ясно стало, що революційний рух поміж селянами є не тільки можливим, але й конечним після економічного розвитку ... для усунення спільного ворога – самодержавного уряду, і осягнення соціалістичного ідеалу”¹².

Отже, зміст брошур РУП свідчив про те, що в основі програми лежали аграрно-соціалістичні ідеї. На початковому етапі діяльності партія пропагувала, поряд з мирними формами (страйк, бойкот), терористичні методи боротьби.

У період становлення слабкою стороною РУП була відсутність власного програмного документу, котрий визначав би проміжні й кінцеві завдання партії. Лише на початку 1903 р. варіант такої програми запропонувала Київська “вільна громада”. У серпневому випуску часопису “Селянин” за 1903 рік було надруковано її основні положення. В аграрному питанні вона орієнтувалася на захист інтересів дрібного селянства та сільського пролетаріату, вимагаючи ліквідації викупних платежів, конфіскації монастирських, царських та удільних земель, скасування всіх повинностей і податків з селян, повернення відрізків та ліквідації громадської поруки¹³. Важливим було питання щодо ролі громади (общини) у житті селянина. Рупівці виступали за ліквідацію громадського (общинного) ладу. Вони зазначали: “... щоб громадянин не залежав від громади і міг вільно розпоряджатися своєю землею, щоб мав право по своїй охоті продавати і купувати землю”¹⁴. На їх думку, селянин мав стати повноправним власником своєї землі, незалежним від громади. Але це стосувалося не тільки самого селянина, але і його частини в громадській власності: “... Так само вимагаємо, щоб в тих околицях, де вже земля належить громаді і щороку бувають переділи землі, щоб так було вільно кожному громадянину, коли він того схоче, виступити з громади і забрати свою частину землі і орудувати нею, як сам захоче...”¹⁵.

Однією із аграрних проблем залишалося питання розподілу землі. Рупівці пропонували всі конфісковані землі передати у власність держави. Щодо поміщицьких земель, то РУП не розглядала питання їх розподілу. Передбачалося обкласти податком поміщицькі господарства “щоб повернути всі гроші, сплачені селянами” у вигляді викупних платежів за реформою 1861 року¹⁶. Вони писали: “Ми вимагаємо, щоб всі одібрані землі

були повернені до “народнього скарбу” ... і віддаванні в оренду не маючим (безземельним селянам. – В.Д.), а гроші за оренду, щоб вживалися на громадські потреби”¹⁷.

Отже, конфіскована земля, згідно проекту програми РУП, мала перейти у власність держави і стати “народнім скарбом”. Ці землі передбачалося передати в оренду безземельним селянам, а гроші, отримані за неї, використати на громадські потреби.

Отже, в 1903 році була розроблена перша програма РУП, в якій важливе місце посідало вирішення аграрного питання. Підходи до цього докорінним чином відрізнялися від тих, які пропонували російські соціал-демократи. Найдоцільнішою, на думку останніх, було скасування, за допомогою селянських комітетів, залишків кріпосництва після селянської реформи 1861 року і, особливо, повернення “відрізків”¹⁸. На відміну від РСДРП, котрі декларували право націй на самовизначення, рупівці ставили завдання досягнення власної національно-територіальної автономії. Подальший процес вироблення ідейно-теоретичних засад РУП та її організаційної розбудови був перерваний масовими арештами активістів партії наприкінці 1903 року, внаслідок чого жандармерії вдалось майже цілком знищити Харківську, Київську та Полтавську вільні громади¹⁹.

Події революції 1905–1907 рр. у Російській імперії сприяли пошквалюванню ідейно-теоретичної та пропагандистської роботи РУП. Членами ЦК РУП був розроблений черговий проект програми партії, котрий було опубліковано в березні 1905 року. Його автори взяли за взірць Ерфуртську програму німецьких соціал-демократів. В аграрному питанні положення програми спрямовувалися “... в інтересах розвитку класової боротьби на селі і розвитку сільського господарства”²⁰. Рупівці вперше висунули ідею муніципалізації землі, виступили за передачу конфіскованих кабінетських, удільних, церковних і монастирських земель у власність “місцевих самоуправ” з метою їх подальшої оренди безземельними і малоземельними селянами²¹. Крім того, наголошувалося на необхідності скасування усіх законів, які “... обмежували право селянина (власника – В.Д.) вільно розпоряджатися земельною власністю, знищення викупних, оброчних платежів і всяких податків, що лежать тільки на селах”²². Пропонувалося “знищення черезполосиці державним обов’язковим межуванням”²³, за рахунок коштів великих земельних власників. Члени ЦК РУП визначили важливість запровадження судів, які б мали право пониження надмірної орендної платні і знищення договорів підневільного характеру”²⁴.

Рупівський проект програми мав певну особливість – у ньому розглядалися питання, котрих не торкалася жодна політична партія. Це стосувалося сервітутів, чиншу і чиншовиків. У програмі наголошувалося на необ-

хідності знищення сервітутів і чиншу та на “виділу землі або оплати грошей громадянам за знищені сервітути” й передачі “чиншовикам у власність тих земель, якими вони володіють”²⁵. Однак у аграрній частині проекту зберігалася невизначеність щодо поміщицької землі. У питанні політичного розвитку в проекті програми залишалася вимога автономії України. Таким чином, даний проект програми РУП містив нові положення, котрі стосувалися аграрного питання: це муніципалізація землі, конфіскація всіх земель, окрім поміщицьких, розглядалися питання черезсмуужжя, сервітутів і чиншу.

Програма РУП була прийнята на II з’їзді партії в грудні 1905 року, котрий одночасно став установчим з’їздом УСДРП (РУП перейменовано в УСДРП). Після обговорення у місцевих організаціях проекту програми партії, запропонованого ЦК РУП у березні 1905 року, з’їзд ухвалив затвердити його з деякими змінами. Певна радикалізація вимог відбулася під впливом революційних подій. УСДРП в аграрній частині програми була близькою до меньшевицької платформи муніципалізації землі. У прийнятій спеціальній резолюції “Про аграрну справу” ставилася вимога конфіскації усіх земель, в тому числі “... і великих приватних володителей у власність краєвих самоуправ”²⁶. Землею мали розпоряджатися “крайові самоуправи”, а на загальноукраїнському рівні – Українська народна рада (сейм). Цікавим є те, що у цій програмі вперше розглядалося питання щодо земель великих приватних власників, зокрема поміщиків. Крім того, українські соціал-демократи визначали шляхи конфіскації земель, чого на той час не містила жодна програма російських соціал-демократів. Тим більше, на їхню думку, “конфіскація у власність демократично зорганізованих краєвих самоуправ уникає всіх дефектів націоналізації і соціалізації...”²⁷. Тим самим вони засуджували шляхи розв’язання аграрного питання, які пропонували інші політичні партії, що діяли в Україні. Усі інші вимоги аграрного характеру, котрі пропонувалися проектом програми ЦК РУП, залишалися без змін.

У грудні 1905 року на II з’їзді УСДРП було остаточно прийнято програму партії, в якій важливе місце відводилося аграрній проблемі. Члени партії підтримали ідею конфіскації усіх земель, перехід її до відання органів місцевого самоврядування (муніципалізація). Вони виступали за надання права селянам-власникам вільно розпоряджатися своєю землею та ліквідацію всіх податків і повинностей.

Важливе місце у вирішенні аграрних проблем займало питання форм та методів боротьби за покращення становища сільських трударів і досягнення кінцевих цілей програми. Ми вже звернули увагу на те, що на початку діяльності РУП її члени пропонували застосовувати методи терору.

Однак, з набуттям досвіду пропагандистської та практичної діяльності, вони визначилися у поглядах на форми і методи боротьби. Серед останніх найважливіше місце відводилося сільськогосподарським страйкам, які вважали дуже ефективними. Так, в одній із відозв партії читаємо: “... Ні підпалами, ні грабежем не будемо боротися проти здирства панів, ми маємо величезну зброю, якою борються робітники цілого світу – страйк”²⁸. Цьому питанню члени РУП присвятили багато відозв. Вони пояснювали, що таке страйк, радили як його необхідно готувати і проводити. Зокрема, страйк розглядали як “... змову робітників і селян, щоб вимагати гуртом від пана більшої платні, кращих харчів, меншого робочого дня й іншого”²⁹. Ефективність страйкової боротьби вбачалася в тому, що даний метод завдавав значних збитків панам і змушував їх йти на поступки³⁰. Вони зазначали: “Якби селяни взялися до діла так, як робітники по заводах, то виграли б справу ще швидше, ніж вони”³¹.

Ця форма боротьби була близька селянам, оскільки обстоювала їх економічні інтереси. “Зовсім інша річ, коли робітники на селі застрайкують панові: коли робітники не стануть до роботи, то пан не збере в свій час хліба, а чекати з жнивими пан не зможе так довго, як той фабрикант; він мусить швидше з робітниками помиритися”³², – зазначалося в одній з брошур партії. Рупівські агітатори давали селянам поради щодо організації страйків, висунення вимог. Вони поширювали серед селян брошури “Дядько Дмитро”, “Чи є тепер панщина?”, “Страйк і бойкот”, часопис “Селянин”, відозви партії. Ними було вироблено порядок організації і проведення страйків, які роз’яснювались серед селян та сільськогосподарських робітників. Неодмінною умовою успішного проведення страйків, на їх думку, була організація сільських робітників. “... А для того, щоб у нас по всій Україні була єдність та однодушність, будемо закладати у кожному селі потайні від уряду та начальства гуртки нашої Революційної Партії, бо гуртки ці потрібні нам для того, щоб провітити усіх селян, чого їм треба добиватися, як боротися, та збирати зброю”³³, – зазначалося в одній із відозв партії. Під час підготовки й проведення страйку рупівці звертали увагу на розробку чітких вимог його проведення після обговорення їх з панамі та оповіщення мешканців навколишніх сіл: “Коли видно буде, що люди пристануть до страйку, тоді треба змовитися всім, чого вимагати у пана. Потрібна згода між селянами, бо змова без згоди не можлива”³⁴. Рупівці закликали до організованості й дисциплінованості під час проведення страйку. Адже це було запорукою його успіху. Вони писали: “Нехай пан кличе земських, посередників, урядників, нехай вони нам грозять як знають – ми на них не зважаймо, бо вони не мають права нас силою до роботи погнати...”³⁵.

За краще члени РУП пропонували організувати страйки, під час проведення сільськогосподарських робіт. Так, у листівці Київського комітету зазначалося: “Ось настають жнива: треба щоб у кожному селі всі робітники змовились проміж себе, заздалегідь постановили, якої плати, яких харчів, якого робочого дня вимагати у поміщика”³⁶. Вони закликали до порядку й організованості при їх проведенні: “Треба робити страйки спокійно, без бунтів, але твердо і ніяк не піддаватися”³⁷. Сприятливим часом для проведення також був період копання буряків. Рупівці зазначали: “Коли ми не підемо до роботи, пани не матимуть буряків і сядуть ні з чим на своїх заводах, а з того матимуть великі втрати”³⁸.

Значною мірою під впливом агітаційно-пропагандистської роботи РУП, страйки сільськогосподарських робітників на бурякових плантаціях поширилися по всій Київській, Полтавській, Волинській та Харківській губерніях і набули “небувалих у Російській імперії розмірів”³⁹.

Вказуючи на досвід західноєвропейських країн, зокрема Німеччини (певною мірою, навіть ідеалізуючи їхні політичні режими), члени РУП зазначали: “Найкраще боротися робітникам у вільних краях, де є політична воля, себто закони дозволяють боротися за краще життя”⁴⁰. Вони позитивно оцінювали значення демократії, тому й підкреслювали: “Отже, коли б робітники мали в своїх руках владу, щоб самим встановляти закони, вони тоді найшвидше переробили б усі порядки”⁴¹. Однак автори не вказували, як до цього ладу треба прийти: чи через революцію, чи через загальне виборче право.

Таким чином, підготовка та проведення страйків, як основної форми боротьби у вирішенні аграрного питання, було позитивним моментом, адже це був більш цивілізований метод досягнення мети – боротьби за покращення умов наймання в економіях поміщиків, – ніж терористична діяльність, що декларувалася на початкових стадіях формування програми РУП.

УСДРП, як і її попередниця РУП, визнавала страйк головним засобом боротьби, заперечувала більшовицький курс на підготовку збройного повстання, стверджуючи, що “... озброєння народу є другорядним завданням”⁴², якому не слід відводити головне місце. Тому 1905 р. на грудневому з’їзді членами партії була прийнята резолюція, котра визначала власний погляд на селянський рух. У ній засуджувалися стихійні революційні рухи через те, що вони “...являються виразом дрібнобуржуазних інстинктів, намагаються повернути колію історії назад до панування дрібної власності і через те являються цілком реакційними...”⁴³. Члени УСДРП наголошували на необхідності “... переконати селян, що лише організована і планомірна боротьба за соціалістичний лад є для них, як і для робітників, єдиним виходом з теперішнього пригніченого становища”. Передбачалося

саме агітацією відвернути сільськогосподарський пролетаріат від стихійних рухів і об'єднати його разом із міським пролетаріатом у єдину соціал-демократичну партію⁴⁴.

Особливу увагу члени УСДРП звертали на діяльність профспілок, кооперативів, осередків “Просвіти”. Прикладом може бути ставлення партії до “Всеросійського селянського союзу”. Українські соціал-демократи вітали його діяльність і бачили в ній засіб для здійснення організованої боротьби селянства. “II-й черговий з'їзд УСДРП вітає в лиці Всеросійської Селянської Спілки селянство в його заходах стати на шлях організованої революційної боротьби проти існуючого соціально-політичного ладу”⁴⁵, – зазначалося в резолюції з'їзду. Але, будучи прихильниками класової теорії Маркса, учасники з'їзду пропонували “... проводити енергійну агітацію за необхідність організації революційних сил села, нести в цю організацію селянства свої політичні і соціальні гасла і тим привести, якнайшвидше, селянську спілку до соціально-політичного самовизначення, до розмежування пролетаріату і буржуазії”⁴⁶. Отже, члени УСДРП прихильно ставилися до організації Всеросійської Селянської Спілки і бачили в ній силу, яка могла надати селянському рухові більш організований характер, а членів партії націлювали на подальшу роботу по організації селянства.

Українські соціал-демократи вели роботу серед селян по організації Селянських союзів у різних регіонах України. Так, у Подільській губернії в жовтні-грудні 1905 року велику активність проявила Кам'янець-Подільська організація УСДРП. Її керівник – лікар П.Блонський, створив організацію ВСС у селі Черче Кам'янецького повіту⁴⁷. Виступаючи перед селянами, він виклав основні положення програми УСДРП, закликав вибирати депутатів Державної Думи. А для того, щоб добитися “потрібної для селян” Думи, він радив селянам прилучатися до ВСС і організувати мирний загальний страйк. Державна Дума, на його думку, повинна була вирішити всі питання життя, і в першу чергу – аграрне⁴⁸.

У тісному зв'язку з аграрною платформою УСДРП ставила й національні вимоги, котрі зводилися до запровадження автономії України. “В інтересах розвитку класової боротьби і продукційних сил на Україні II черговий з'їзд УСДРП приймає в свою програму постулат Автономної України ... з правом законодавчим в тих справах, котрі торкаються лише народу, мешкаючого на території України”⁴⁹, – зазначалося у резолюції з'їзду. Отже, як і більшість національних партій (УДП, УДРП), українські есдеки також пов'язували національне питання з аграрним і віддавали перевагу автономії України.

Для поширення серед селян, сільських робітників програми партії, проводилася організаційна і агітаційно-пропагандистська робота на селі.

Місцеві партійні громади діяли по селах, однак основна їх робота зводилася до проведення страйків з вимогою підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці, оренди землі тощо. Типовим прикладом діяльності таких комітетів була робота Полтавського крайового комітету УСДРП, який для здійснення своїх функцій розробив окремих статут. Головним завданням соціал-демократичної організації на селі, котра складалася б із гуртків по 3–5 селян і робітників, він визначав “економічну і політичну боротьбу в напрямку програми і тактики УСДРП”⁵⁰. Основними засобами економічної боротьби називалися страйк і бойкот. Політична боротьба мала б забезпечити вплив на сільську громаду, щоб “заслужити довір’я і повагу від селян”⁵¹. Тому статут зобов’язував селян – членів партії, – брати активну участь у роботі виборних органів сільського самоврядування. Водночас сільська організація УСДРП мала “ідейно боротись з представниками других партій і старатись повернути в свою партію тих селян і робітників, які належать зараз до других партій”⁵². Подібна робота проводилася і в інших регіонах України.

Важливим напрямком легальної діяльності УСДРП стала думська діяльність партії. Після бойкоту I Державної Думи члени УСДРП виступили за перегляд думської тактики.

Есдеки негативно оцінили роботу I Державної Думи під час розгляду нею аграрного питання. Зокрема, вони відкидали ідею викупу землі, котру пропонувала ліберальна більшість Думи. “Менша частина членів першої Думи хотіла віддати безплатно всю землю голодним хліборобам. Більшість Думи теж признавала велику земельну нужду народню, але ж хотіла, щоб за землі поміщиків заплатили “по справедливій ціні”⁵³. Разом із тим, члени УСДРП оприлюднили власну заяву щодо розв’язання аграрної проблеми в II Державній Думі, в якій відстоювали ідею муніципалізації землі. Вони зазначали, що всі землі, в тому числі приватновласницькі, без викупу мають переходити до “краєвих органів самоуправління”, котрі й остаточно визначатимуть їхню долю. Ці органи, на їх думку, повинні формуватися на основі загального виборчого права. Ними пропонувалося: “Українські губернії повинні сполучитися у один край і обрати Українську Раду. Ця Дума ближче стоятиме до голосу землі української...”⁵⁴. Однак вибори до II Державної думи, через розпорошеність українських політичних сил і чвари в партії, закінчилися для УСДРП не дуже вдало. Партія змогла провести в Думу лише одного кандидата, який вступив в загальнодержавну соціал-демократичну фракцію⁵⁵.

Таким чином, діяльність РУП–УСДРП на початку ХХ ст. і в 1905–1907 рр. характеризувалася становленням і формуванням її ідейних поглядів, в яких важливе місце посідало аграрне питання. Прослідко-

ується певна еволюція в аграрних поглядах українських соціал-демократів, яка виражена у програмних документах і відозвах. Це здійснення муніципалізації землі, перехід від аграрного терору до агітації та пропаганди сільськогосподарського страйку. Це тривала невизначеність щодо долі приватновласницької землі. Члени УСДРП прихильно ставилися до діяльності ВСС. Однак, через брак послідовності у реалізації програмних положень та активну діяльність російських політичних партій, належної підтримки з боку селян і робітників вона не дістала. УСДРП пов'язувала вирішення аграрного питання з запровадженням автономії України.

Примітки

1. *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.74.
2. Там же. – С.73.
3. *Феденко П.* Український громадський рух у XX ст.: Курс лекцій. – Подєбриди, 1934; *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. – К., 1926. – Т.1. РУП; *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993; *Касьянов Г.В.* Назв. праця; *Головченко В.І.* Від “Самостійної України” до Союзу Визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – Харків, 1996; *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 1999.
4. Дядько Дмитро. (Оповідання). – Б.М., 1900. – С.10.
5. Там же. – С.21.
6. Чи є тепер панщина? – К., 1901. – С.5, 28.
7. Там же. – С.41-42.
8. Короткий нарис партійної історії // Наш голос. – 1911. – Ч.6-8 – С.278.
9. *Дорошенко В.* Революційна Українська Партія (РУП). (1900–1915 рр.): Нарис історії української соціал-демократичної партії. – Львів; К., 1921. – С.12.
10. *Гермайзе О.* Назв. праця. – С.302.
11. Гасло. – 1902. – Листопад. – Ч.11. – С.1.
12. Там же. – 1903. – Лютий. – Ч.2. – С.32-33.
13. Селянин. – 1903. – Серпень. – Ч.8. – С.3-4.
14. Там же.
15. Там же. – С.5-6.
16. Там же. – С.7.
17. Там же. – С.3.
18. *Ленін В.І.* Аграрна програма російської соціал-демократії // Повн. збір. тв. – Т.6. – С.309-319.

19. *Павко А.І.* Назв. праця. – С.75.
20. Праця. – 1905. – Березень. – Ч.13-14. – С.6-7.
21. Там же.
22. Там же.
23. Там же.
24. Там же.
25. Там же.
26. Вільна Україна. – 1906. – №3. – С.108.
27. Там же. – С.107.
28. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.336. – Оп.1. – Спр.989. – Арк.22.
29. *Гермайзе О.* Назв. праця. – С.341.
30. Там же.
31. Страйк і бойкот. – Б.м., 1904. – С.10-11.
32. Там же. – С.12.
33. ЦДАУК. – Ф.336. – Оп.1. – Спр.989. – Арк.22.
34. *Гермайзе О.* Назв. праця. – С.341.
35. ЦДАУК. – Ф.304. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.42.
36. Страйкуйте – липень 1905 // Листівки Київської РУП. – Б.м., 1905.
37. Там же.
38. Там же. – серпень 1905.
39. *Павко А.І.* Назв. праця. – С.129.
40. Страйк і бойкот. – С.5.
41. Там же.
42. Праця. – 1905. – Лютий. – Ч.12. – С.2-3.
43. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: – У 2х ч. / Упоряд.: І.О.Кресіна, О.В.Кресін та ін. – К., 1997. – С.352.
44. Там же.
45. Вільна Україна. – 1906. – №3. – С.108.
46. Там же.
47. *Федьков О.М.* “Знищити в селянському русі риси пугачовщини...” (політичні партії і Всеросійський Селянський Союз в Правобережній Україні у 1905 році) // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2002. – Т.8.(10). – С.279.
48. Там же.
49. Національні процеси в Україні. – С.352.
50. ЦДАУК. – Ф.321. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.19.

51. Там же.
52. Там же. – Арк.19а.зв.
53. Наша Дума. – 1907. – 22 березня. – №1. – С.1.
54. Там же. – 1907. – 25 березня. – №2. – С.3.
55. Наш голос. – 1911. – №6-8. – С.288.

Резюме

В статье раскрывается эволюция взглядов на разрешение аграрного вопроса в Надднепрянской Украине членов РУП–УСДРП. Проводится анализ программ, обращений и листовок партии, которые распространялись накануне и в годы революции 1905–1907 гг.

УДК 63.3(4Укр.)522.9.-4

О.М.Федьков

ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ І СЕЛЯНСТВО В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1905 РОЦІ

У статті, на основі використаних архівних джерел і різноманітних друкованих матеріалів, висвітлюється діяльність російських есерів серед селянства Правобережної України у 1905 році.

В суспільно-політичному житті сучасної України дедалі більшу роль відіграють політичні партії. Тому не дивно, що історико-партійна тематика останім часом набула значної популярності в українській історіографії. Особливий інтерес проявляють дослідники до історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст.¹ Починаючи з 1991 року, в Україні та діаспорі вийшло, за підрахунками С.І.Михальського, 16 монографій та 27 статей із вказаної проблематики². Разом з тим, суспільне життя України тієї доби характеризувалося активною діяльністю російських, єврейських та польських політичних партій. Проте їхня діяльність ще не знайшла достатнього висвітлення в науковій літературі. Це стосується, зокрема, і Партії соціалістів-революціонерів (ПСР) – однієї із найбільш потужних російських соціалістичних партій³. В роки першої російської революції вона розгорнула активну роботу серед різних соціальних груп українського суспільства, зокрема селянства.

В радянській історіографії панувала думка про РСДРП (особливо більшовиків) як основну політичну силу на селі⁴. Для її обґрунтування було зібрано великий фактичний матеріал. Однак це лише частина документів про роботу політичних партій на селі, яка тільки разом з матеріалами про інші політичні організації може дати цілісне уявлення про проблему. У даній статті ми ставимо за мету охарактеризувати діяльність есерів серед селянства Правобережної України у 1905 році.

Правобережжя на початку ХХ ст. являло собою аграрно-індустріальний регіон, в якому значний вплив мали російські соціал-демократи⁵. Вони активно здійснювали агітаційно-пропагандистську та організаторську роботу в краї. Саме з ними есери вели боротьбу за вплив на селянство.

Напередодні першої російської революції ПСР мала в Правобережній Україні Волинський та Київський комітети та групу у Бердичеві. Спочатку партійна робота есерів серед селянства, за точним спостереженням відомого діяча охранки А.І.Спірідовича, велась шляхом усної пропаганди: “Пропагандисти із інтелігенції знаходили найбільш сприйнятливих селянодинаків із молоді, яких стали повчати і постачати спочатку тенденційною легальною, а потім і нелегальною літературою. Ця ж молодь вже сама несла в село революційну літературу, несла нові, прищеплені їй поняття”⁶. Починаючи із 1903 р., есерівська пропаганда охопила усі губернії України, в тому числі і Правобережжя⁷.

На початку 1905 р. діяльність Партії соціал-революціонерів найбільше проявилася на Волині. Волинський комітет ПСР видав гектографним і друкарським способом ряд листівок, у тому числі перевидав прокламацію селянського союзу соціалістів-революціонерів “Земля й воля”⁸. В обіжнику департаменту поліції від 30 квітня 1905 р. зазначалося, що у Волинській губернії “серед осіб, що належать до “Селянського союзу” і які можуть відправитися для пропаганди в села, належать: 1) Ємельянов – відомий під іменем “Микола”... 2) Масюкевич, під іменем “Стьопка”..., а крім того, деякі семінаристи і гімназисти, які жили літом по селах, прізвища яких не виявлені”. В цьому “Союзі” брали участь і деякі студенти⁹. За даними начальника Волинського ГЖУ “Селянський союз” як фракція ПСР, утворився в Житомирі у березні 1905 р.. Його організатором був М.П.Ємельянов. Члени союзу “Роз”їжджаючись на канікулярний час по селах, знаходилися у безпосередніх зносинах з селянським населенням, були кращими провідниками” завдань і цілей союзу в народі¹⁰. У повідомленні начальника Московського жандармського управління від 21 вересня зазначалося, що найбільш “діяльні пропагандисти серед селян” – В.М.Масюкевич, притягнутий Волинським ГЖУ до дізнання за розповсюдження злочинних видань серед селян (але зник), та М.П.Ємельянов, який при-

тягнутий до дізнання за двома пунктами звинувачення і перебував під вартою у в'язниці¹¹.

Результатом діяльності есерівського селянського союзу на Волині були численні факти розповсюдження видань партії. Листівки і брошури ПСР із закликом до утворення партійних селянських союзів були знайдені (разом з виданнями РУП) у с.Юзефин Новоград-Волинського повіту¹². На хуторі Лисі Гори Житомирського повіту 30 червня 1905 р. під час обшуку знайдено чотири брошури ПСР “Откуда пошла русско-японская война”¹³. Видані Рівненською групою есерів брошури поширювалися у липні в Домбровецькій волості Рівненського повіту Волинської губернії¹⁴. Селянам с.Ворятива Луцького повіту, які приїхали у серпні місяці в м.Луцьк за покупками, невідомими людьми вручені брошури “Хватило ли бы на всех земли, если бы разверстать ее правильно” видавництва ЦК ПСР¹⁵.

Така ж брошура, за даними Новоград-Волинського повітового справника, була знайдена у селі Гордіївка цього повіту¹⁶. Листівка “Земля й воля” знайдена наприкінці липня 1905 р. в селі Іванівці Житомирського повіту. У ній критикувалася політика царського самодержавства, зокрема в аграрному питанні. “Станемо ж дружно добувати землю і волю, а для цього змовимося і утворимо селянські братства і приєднаємося до Селянського Союзу Партії соціалістів-революціонерів”, – писалося у відозві¹⁷.

Есерівська листівка “19-е февраля (1861 – 1905гг.)” поширювалася біля містечка Любар Новоград-Волинського повіту¹⁸. Перелік фактів можна було б продовжити¹⁹. Та, незважаючи на велику агітаційно-пропагандистську активність, навесні-влітку 1905 р. фактів утворення і діяльності есерівських селянських союзів на Волині не виявлено.

Початок революції виявився несприятливим для есерів у Київській губернії. Це проявилось у кількох відношеннях. У січні 1905 р. були проведені арешти, які ослабили організацію. В самій організації окреслився “максималістський ухил” і точилися гострі дискусії з питань тактики²⁰.

Союз пропагандистів при Київському губкомі ПСР, за повідомленням друкованого органу ЦК журналу “Революционная Россия”, склав і видав “Програму для занять в легючих гуртках”. Там вказувалося на негативну роль “поодинокого аграрного терору”. Визначалися такі основні напрямки роботи: “Організація бойових дружин для терору політичного і для керівництва масою при сутичках з військами, волосні і сільські сходи з вимогою припинення війни. Установчі збори на демократичних началах і передача земельної власності класу трудящих; відмова від сплати податків і виконання повинностей, повстання, експлуатація землі і знарядь виробництва, організація тимчасових революційних комітетів. Усунення сільських і повітових властей, об’єднання дій сіл з містом”²¹.

Проте іншу позицію займав Селянський союз Київського комітету ПСР (С.Я.Кунін, П.Ю.Добровольський, Д.Б.Кириченко, І.І.Накложний, С.Поляк та Ю.Димиховський), який схилився до аграрно-терористичної діяльності. У січні 1905 р. він надіслав по губернії велику кількість роз'їздних агітаторів і багато зробив, щоб “наповнити провінцію прокламаціями”. Ці заходи дали відповідні результати. Були налагоджені зв'язки в селах, створені селянські братства. Це засвідчує, зокрема, інформація в “Революционной России” про селянський страйковий рух навесні 1905 року. Зі змісту замітки видно, що події проходили у Київській губернії. “Тут працює порівняно недавно утворена група соціалістів-революціонерів, – читаємо у есерівському виданні, – яка склала селянське братство і має зв'язки з багатьма селами”²². Начальник Київського ГЖУ в повідомленні від 10 березня 1905 р. за № 5284 сповіщав про виникнення комітету Селянського союзу у с.Талмачах²³. Тут мова йшла, без сумніву, про селянський союз ПСР, адже Всеросійський селянський союз виник тільки влітку 1905 р.

На з'їзді селянського союзу ПСР, який відбувся 13 березня, до програми його діяльності було включено аграрний терор. Це викликало негайну негативну реакцію Київського комітету, який змінив керівництво селянського союзу і вилучив аграрний терор із програми його діяльності²⁴.

З початком революції, у першій половині 1905 р., есерівська література контрабандним шляхом проникала в Росію через населені пункти Подільської губернії²⁵. Проте були лише поодинокі випадки есерівської агітації. Так, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор вказував Подільському губернатору на те, що “син лікаря Донського, колишній студент Київського університету, розповсюджує серед місцевого селянського населення злочинні прокламації, підбурюючи порушення громадського порядку”²⁶. Помічник начальника Подільського ГЖУ доповідав 16 червня 1905 р., що в районі тієї місцевості, де проживали Донські, останнім часом поширювалися “гектографовані прокламації за підписом Групи соціалістів-революціонерів”. Про факти знаходження таких листівок (гектографованих, українською і російською мовами) повідомляли також місцеві урядовці²⁷. Сімейство Донських восени-взимку 1905 р. проявили себе, як послідовні соціалісти-революціонери, а згаданий син Донських – Дмитро був відомим діячем ПСР²⁸.

Селянський рух у Велико-Мечетнянській, Велико-Бобрицькій та інших волостях Балтського повіту у червні-липні 1905 р. виник, за даними кореспондента Вільного економічного товариства (ВЕТ), під впливом “агітації особливого комітету селянського союзу”, який з'явився з сусіднього Ананьївського повіту Херсонської губернії²⁹. Тут йшлося про есерівський селянський союз.

Активізувалася діяльність ПСР в період відкритого протистояння революційних сил і самодержавства наприкінці 1905 р. Одним із індикаторів впливу есерів на селянство була їхня участь в роботі Всеросійського селянського союзу (ВСС). Останній виник з ініціативи радикалів Московського сільськогосподарського товариства і селян Московської губернії³⁰. Ідея безпартійного Всеросійського селянського союзу знайшла підтримку на місцях, де почали скликати з'їзди і утворювати організації. У 1905 році відбулися Установчий (31 липня – 1 серпня), а на початку листопада – Делегатський з'їзд ВСС. На них були розроблені підходи Селянського союзу до нагальних питань його діяльності – загальнополітичного, аграрного, про тактику³¹. Хоча сформульовані вони були розпливчате, та це створювало передумови для роботи в союзах різних громадсько-політичних сил – від кадетів і безпартійних ліберальних діячів до членів революційних партій.

Соціалісти-революціонери не входили до керівних органів Селянського союзу, що було, без сумніву, стратегічною помилкою їхнього керівництва. Однак на місцях есери активно працювали в організаціях ВСС.

В губерніях Правобережної України до Установчого з'їзду ВСС організації Селянського союзу не створювалися. Про це, зокрема, свідчило те, що серед його делегатів не було представників цього регіону³². Організація союзів на Правобережжі почалася пізніше – після проголошення маніфесту 17 жовтня і особливо після делегатського з'їзду ВСС.

З трьох губерній Правобережної України Київська займала провідне місце за кількістю організацій ВСС, утворених восени-взимку 1905 р. За Селянський союз стали села Бобриця Канівського і Ольшаниця Васильківського повітів, які стали своєрідними центрами агітації і “гніздами пропаганди”³³.

Орендатор маєтку у с.Бобриця В.В.Тележинський ще навесні передплатив для селян ліберальну київську газету “Киевские Оклики”. Після проголошення маніфесту 17 жовтня і закінчення польових робіт В.В.Тележинський разом з управляючим маєтком й Ж.Є.Дмитренком та товаришем їх І.Й.Тютюнником, як свідчив сільський староста, “почали нам читати маніфест 17 жовтня 1905 р і ще якісь газети, а потім... пояснювали нам, що маніфестом тепер дозволені союзи, які хоча і були до маніфесту, але тоді їх забороняли”. В.В.Тележинський говорив, що “селянам слід створити Всеросійський селянський союз”, “що його місцеві організації вже утворені у 21 губернії, а загальний з'їзд якого буде в Москві”³⁴.

23 жовтня був складений присуд про приєднання до Всеросійського селянського союзу, в який записалося 142 чоловіка. Згодом з дев'яти членів союзу було обрано “правління”, в обов'язки якого входило: “спосте-

реження [за витратами] і витрати капіталу союзу, встановлювати ціни на роботу, постановити щоб з інших сіл Тележинський на роботу нікого не приймав і взагалі вести всі справи союзу”³⁵. “Касиром був сам В.В.Тележинський, а писарем Й.І.Дмитренко”³⁶.

Агітатори виступали за мирні, законні методи боротьби, про що є численні свідчення у справі дізнання Київського ГЖУ. Так, наприклад, один з членів правління Селянського союзу, В.М.Льченко свідчив: “Нас вмовляли поводити себе тихо і смирно, про насилля і не думати”³⁷. “Читали нам [агітатори] про погроми єврейські і поміщицькі і пояснювали, – зазначав інший свідок, – що погроми справа погана, що ними нічого не доб’ємося, а що збиратися в союзи і дошкуляти поміщиків страйками – тоді земля буде наша і здобудемо ми її мирним шляхом, страйками, дозволеними маніфестом 17 жовтня 1905 року”³⁸.

Незабаром В.В.Тележинський з товаришами розширили агітацію і закликали до організації Селянських союзів селян сусідніх сіл. В будинку орендатора у листопаді 1905 р., за даними начальника Київського ГЖУ, влаштовувалися сходки, в яких брали участь селяни сіл: Студенець, Іваньково, Бобриця, Селище, Пшеничники, Малі Ріпівці, Березняки і Кирилівка³⁹. Тележинський прагнув здійснювати агітацію за ВСС легально, на основі маніфесту 17 жовтня. Проте Канівський повітовий справник забороняв проведення зборів, які скликалися з метою обговорення “селянських потреб і питання про приєднання до Всеросійського селянського союзу, ... завдань цього союзу і користі його для покращення становища селян шляхом прийняття належних законів, а також для обговорення питання про вибори у Державну Думу...”⁴⁰. Такі дії адміністрації заважали легальній діяльності, наvertsали на конспіративні методи роботи.

Під впливом подій у с.Бобриця, організація селянського союзу утворилася у с.Трощина, Канівського повіту. На основі матеріалів поліцейського дізнання начальник Київського ГЖУ зазначав, що житель Трощини С.П.Гребеніченко, “ввійшовши в тісні контакти з арештованими сьогодні діячами протиурядового товариства, що іменує себе “селянським союзом”, Дмитренком, Тютюнником (притягнуті [до суду] за 1035 ст. статуту кримінального судочинства), прийняв на себе керівництво групою селян с.Трощина, залучених в цей союз маючи за мету посіяти ворожнечу між економічними робітниками і землевласниками”. Далі наводяться вимоги, які селяни висунули перед економією⁴¹.

З’ясувати партійність В.В.Тележинського, Й.С.Дмитренка та І.Й.Тютюнника складно. Жандармський підполковник називає їх соціалістами-революціонерами. Про зв’язок одного з агітаторів (І.Й.Тютюнника) з ПСР свідчила довідка Київського ГЖУ⁴². Але відомо, що “користуючись випад-

ком, Тележинський розповсюджував по селах прокламації партії соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, які зачіпали нагальні інтереси селянства⁷⁴³, а під час обшуку у нього були знайдені видання ВСС та газета Української соціал-демократичної Спілки “Правда”⁷⁴⁴. Про зв’язок В.В.Тележинського з видатним діячем українського національного руху, членом Української радикальної (а згодом демократично-радикальної) партії С.О.Єфремовим свідчив лист останнього, у якому він повідомляв адресата про з’їзд ВСС у Москві, призначений на 6 листопада 1905 р., і з’ясовував питання про послання на нього делегатів⁴⁵. Таким чином, прямих доказів партійної належності агітаторів немає.

Утворення і діяльність організацій Всеросійського селянського союзу на Поділлі значною мірою була зумовлена активністю політичних партій, зокрема есерів. Місцеві комітети і групи ПСР побачили в союзі можливість організувати селянство, поширити через нього свій вплив на село.

Ядро Хмільницької групи ПСР Літинського повіту склало сімейство Донських (батько, мати і син), які разом зі своїми соратниками здійснювали агітацію серед жителів Літинського і Летичівського повітів⁴⁶. Наприкінці вересня – на початку жовтня 1905 р. пов’язані з Донськими жителі м.Сальниця Літинського повіту О.Воль, Ю.Поліщук, Л.Поліщук, Я.Собчук, Ф.Куц та Д.Чехівський організували зібрання, на яких читали газети і обговорювали питання внутрішньої політики царизму. Ознайомившись з програмою ВСС, вони прихильно поставились до неї і, виходячи з есерівських програмних засад, говорили “про вибрану народом владу, про розподіл між селянами і міщанами поміщицьких і казенних земель, про необхідність знищити банки, паперові гроші і грошові документи, зменшити податки, про необхідність приєднатись сальницьким міщанам до Всеросійського союзу селян”⁴⁷.

Після появи маніфесту 17 жовтня діяльність есерів почала проявлятися рельєфніше⁴⁸. Згодом у м.Хмільнику відбулося три мітинги, на яких були присутні до тисячі жителів. Перед народом виступали Д.М.Донський, С.О.Донська, Д.Д.Донський та інші оратори. Промовці висловились про причини поразки Росії у війні з Японією, назвавши царизм головним винуватцем цієї ганебної події. Непрямі податки есери пропонували замінити прямими, висловили свою думку з аграрного питання. Пропонуючи конкретні шляхи його вирішення, Донські говорили: “Досягнути цих результатів можна без насильства, об’єднавшись в один загальний Всеросійський союз”. Селяни повинні “робити по-божому, – рекомендували есери, – і насильно не відбирати майна ні в кого, не бити, не грабувати, а чекати, що вирішить з цього селянський союз”. Селяни агітувалися за проведення соціалізації земель на основі трудового принципу⁴⁹.

Соціалісти-революціонери, як бачимо, поклали великі надії на законні методи боротьби, пов'язуючи прагнення селянства з мирною діяльністю безпартійного Всеросійського селянського союзу. Результатом агітації есерів у м.Хмільнику було те, що міщани висловили незадоволення розподілом земель і обрали “комісію для перевірки орендних списків”⁵⁰.

У м.Сальниця, де агітацію вели есери Д.Д.Донський та С.І.Радченко, міщани уклали наприкінці листопада присуд про приєднання до ВСС і обрали двох делегатів, які повинні “захищати їх інтереси в союзі і Державній Думі”⁵¹. Визнаними керівниками Селянського союзу були аптекар О.Воль та міщанин Ю.Поліщук, які “взяли на себе управління містом, почали приймати відвідувачів, забороняли відвідувати міське управління писару, створили комісію для ревізії грошових книг”. Сальницькі міщани переобрали різних посадових осіб: городових, збирачів податків, суддів і вимагали, щоб старі городові покинули службу. Передбачалося перерозподілити міські землі⁵².

Агітація Хмільницької групи ПСР поширювалася на села Літинського і Летичівського повітів, і до неї залучались найбільш активні представники селянства. Співробітником есерів у справі революційної агітації, як свідчив поліцейський пристав, був селянин м.Новокосянтинова Літинського повіту І.І.Харьков, який “виділявся вмінням і любов'ю говорити на зібраннях народу”⁵³. У селянського агітатора було прізвище Руба, що за свідчувало його рішучу вдачу.

Крім вже названих результатів діяльності членів Хмільницької групи есерів, слід назвати й інші: присуди про приєднання до ВСС, прийняті в м.Новокосянтинові, с.Війтівці Літинського та с.Свічній Летичівського повітів⁵⁴. Всюди соціалісти-революціонери радили селянам не чинити насильств, а об'єднуватись в Селянський союз, який вирішить справу.

За ВСС у Літинському повіті агітувала також активна есерівська діячка О.І.Желіховська (Виноградова). Прибувши влітку 1905 р. у с.Чернятинці, вона очолила існуючий там селянський гурток, до якого належало 12 осіб⁵⁵. Восени, після проголошення маніфесту 17 жовтня, О.І.Желіховська влаштовувала збори селян, на яких читала газетні статті про аграрний рух. Однак агітаторка вважала насильницькі методи шкідливими, “радила селянам не чинити ніяких насильств, а чекати, поки їх земельне питання буде вирішено Селянським союзом”, який має за мету “покращення побуту селян”⁵⁶. Агітацію у Літинському повіті за утворення організації ВСС здійснювали також колишній студент, звільнений за революційну агітацію, Д.Л.Янушевський (у селах Зозулинці та Пустовоїти) і студент В.Зелінський (у с.Терешполі). Властям не вдалося з'ясувати партійність цих агітаторів, але було відомо, що останні великі надії поклали на загальний

страйк⁵⁷. У Чернятинцях, Зозулинцях, Пустовойтах і Терешполі, як свідчать архівні дані, Селянські союзи не утворилися.

Діяльність партії соціалістів-революціонерів в правобережних губерніях України не обмежувалася створенням безпартійних організацій ВСС. Місцевими есерівськими комітетами і групами велася активна агітаційно-пропагандистська робота на селі⁵⁸. Особливого розмаху вона набула на Волині, де селяни агітувалися за приєднання до Селянського союзу ПСР.

Найбільше поширення мали есерівські видання у Житомирському, Рівненському, Заславському, Луцькому, Острозькому та Овруцькому повітах Волинської губернії⁵⁹. Це були листівки та брошури ЦК і Селянського Союзу ПСР, Волинського та Гомельського комітетів, Рівненської групи тощо. Так, у селянина містечка В'язівки Овруцького повіту З.М.Божко у грудні 1905 р. було відібрано 5 брошур “Царський маніфест”, виданих “групою Селянського союзу ПСР”. Сам З.М. Божко був на заробітках на цукровому заводі біля м.Бердичева і свідчив, що “брошури схожі на ті, які він приніс, розкидаються в великій кількості по м.Бердичеву і по казармах робочого люду при промислових закладах; письменні люди перчитують такі брошури і тому зміст їх відомий всім робітникам...”⁶⁰. Овруцький повітовий справник з тривогою передавав слова селянина і повідомляв, “що днями, із закінченням робіт на цукрових заводах, у В'язівку і навколишні населені пункти прибуде більше 150 осіб робітників із місцевих селян і, без сумніву, більшість цих робітників принесуть з собою різноманітну злочинську літературу”⁶¹.

У селянина хутора Підзбуття Рівненського повіту А.Жарчинського у грудні 1905 р. знайдено 6 революційних прокламацій (5 есерівських і 1 РСДРП)⁶². В одній з них, виданій Волинським комітетом ПСР, селянам пропонувалось: “Збирайтесь сходами, обговорюйте ваші справи і приєднуйтеся до Селянського союзу партії соціалістів-революціонерів”⁶³. Листівка Гомельського комітету ПСР разом з іншими есерівськими та ВСС виданнями поширювалася в селах Яблуневе Рівненського, Городище та Вереси Житомирського повітів⁶⁴. Вона закликала організовуватись по селах в таємні бойові братства і примикати до “Російського Селянського союзу” ПСР. Прокламація СС ПСР “Земля і воля”, яка радила селянам “змовлятися, складати селянські братства і приєднуватися до Селянського союзу Партії соціалістів-революціонерів”, у вересні 1905 р. поширювалась у містечку Чуднів Житомирського повіту⁶⁵. Перелік фактів можна було б продовжити.

Про те, що есерівська агітація мала вплив, свідчать архівні матеріали. Так, наприклад, у доповіді Волинського губернатора генерал-губернатору зазначалося, що у листопаді в містечку Народичах була знайдена брошура

ПСР “Про свободу і про те, як вона здобувається”. “Змістом брошури..., – читаємо у документі, – цікавилось багато селян, які збиралися в різних місцевостях компанією від 5 до 10 осіб і обговорювали сучасне становище взагалі і зокрема – можливість здійснення рекомендованих брошурою організацій для збудження масових рухів з метою нападу на чужі землі”. Далі зазначалося, що думкою створити місцеву бойову дружину в революційному дусі особливо захопився народницький селянин Марк Орел⁶⁶.

В анонімному листі, отриманому Волинським ГЖУ 13 липня 1905 р., повідомлялося, що у містечку Котельня Житомирського повіту “з’явилося багато соціалістів”⁶⁷. 14 листопада у містечку, під впливом соціалістів-революціонерів, відбувся схід селян. У прийнятому присуді вимагалось “негайно передати всю землю в руки всього народу на зрівняльне користування общинами”; передачі державного управління виборним від народу, при чому вибори повинні проходити на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування, введення загальної обов’язкової світської освіти і амністії політичним в’язням. “У зв’язку з тим, що ми безсилі, якщо будемо боротись окремо, і, навпаки, ми є силою, якщо виступимо разом, – зазначалося у присуді. – Селяни вирішили влаштувати під керівництвом волинського комітету ПСР селянську групу тієї ж партії і негайно приєднатися до “селянського союзу ПСР”⁶⁸.

Есерівські селянські організації існували, очевидно, і в інших населених пунктах Волинської губернії. Про це свідчить, зокрема, той факт, що на другому обласному з’їзді Української області ПСР, арештованому 4 грудня 1905 р. в Києві, був присутній від Ровенської групи соціалістів-революціонерів селянин Костопільської волості Ровенського повіту А.С.Бачинський⁶⁹. Є й інші непрямі свідчення. Так, у листі, присланому на з’їзд від щойно зорганізованої новоград-волинської групи есерів повідомлялося, що заведені зв’язки з селами і з “усіх сіл поступають прохання до різних осіб”, “щоби прислали їм таких [людей], які б їх навчили” вони-ж, селяни, знають про якийсь Селянський союз, але не знають що і як”. “В деяких селах, – читаємо у листі новоград-волинських соціалістів-революціонерів, – ми були”⁷⁰.

Про новий рівень, на який виходили есери наприкінці 1905 р. у роботі серед селянства України, свідчили матеріали згаданого з’їзду есерівських організацій “Української області”⁷¹. Есери виходили з того, що після 17 жовтня “стара влада рухнула, а нова ще не зміцніла”⁷². Вироблена з’їздом інструкція складалася з детального плану агітації та дій і “Посібника соціалістам-революціонерам, які перебувають в селі для практичної роботи серед селян”⁷³. План і посібник рекомендували організовувати братства з найбільш свідомих і діяльних, селян і приєднуватися до Селянського

союзу ПСР. Члени братства зобов'язувалися брати активну участь в громадському житті волості; перетворювати сільське управління в самоуправління на основі прямого загального голосування всіх дорослих жителів без різниці статі, народності і віри; заміни старост, старшин, писарів, урядників своїми “чесними і сміливими людьми”; обмежувати владу начальства і його втручання в сільські справи; не платити податків, не купувати й не орендувати земель і керувати боротьбою з поміщиками та куркулями, страйками і бойкотами тощо. Братчики повинні були “покластися триматися мужньо і стійко, поки не доб'ються переходу землі в руки народу і Установчих зборів, і закріпити цей братський Союз присудом”⁷⁴. До цього додавався зразковий присуд про приєднання до Селянського союзу соціалістів-революціонерів та програма запитань для ознайомлення пропагандистів з місцевими умовами⁷⁵.

Арешт з'їзду негативно позначився на організаторській роботі соціалістів-революціонерів⁷⁶. Комітети і групи ПСР в Правобережній Україні, в умовах відсутності координуючого центру, продовжували працювати автономно, і це заважало посиленню їх впливу на селі. Але і надалі есери не покидали спроб централізації керівництва роботою серед селянства та його об'єднання в партійні Селянські союзи.

Отже, Партія соціалістів-революціонерів вела в Правобережній Україні активну пропагандистську та організаторську діяльність, спрямовану на розгортання революційного руху. В партійних організаціях переважали прихильники лінії, яка виступала проти аграрного терору, за ведення планомірної, організованої боротьби проти російського царизму. Значна робота велася есерами із створення організацій Всеросійського селянського союзу. Жандармсько-поліцейські органи завдавали ударів по есерівських комітетах та групах, що призводило до того, що їхній вплив на деякий час в окремих регіонах зменшувався. Однак, це носило тимчасовий характер, оскільки ПСР користувалася широкою підтримкою населення, і згодом організації відновлювали свою діяльність.

Примітки

1. *Колесник В.Ф.* Українські партії Наддніпрянщини на початку ХХ ст.: сучасна вітчизняна історіографія // Українська історіографія на рубежі століть. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.7(9). – С.364-370; *Добржанський О.В., Яценюк Т.С.* Сучасна історіографія українського національного руху на західноукраїнських землях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Там же. – С.352-356.

2. *Михальський І.С.* Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Луганськ, 2003. – С.16.

3. *Леонов М.И.* Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. – М., 1997.

4. *Леценко М.Н.* Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – С.114-136; *Шморган П.М.* Большевистские организации Украины в революции 1905–1907 годов / Дисс. ... докт. ист. наук. – К., 1964; *Жуков Т.І.* Большевики у боротьбі за селянство у революції 1905–1907 рр. (на матеріалах європейської частини Росії). – Львів, 1970; *Михайлюк О.Г.* Большевики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917). – Львів, 1967; *Буцик А.К.* Селяни і сільськогосподарський пролетаріат Київщини в першій російській революції. – К., 1957. – С.45; Большевицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905–1907). – К., 1955 та ін.

5. Там же.

6. *Спиридович А.Й.* Революционное движение в России в период империи. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. 1886–1916. – 2-е изд. – Пг., 1918. – С.110.

7. Там же. – С.109-110; Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7244. – Арк.297, 319-319зв., 329-330, 334-335; Ф.281. – Оп.1. – Спр.7862. – Арк.26-26зв., 30зв., 121, 192-192зв., 223-223зв., 230, 366.

8. Там же. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.280. – Арк.79, 197; Революционная Россия. – 1905. – №72. – С.26.

9. КПМДА. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.11.

10. Там же. – Спр.280. – Арк.197, 198зв.

11. Там же. – Спр.388.

12. Там же. – Спр.296. – Арк.46.

13. Там же. – Арк.463.

14. Там же. – Арк.449.

15. Там же. – Арк.430.

16. Там же. – Спр.295. – Арк.738.

17. Там же. – Спр.296. – Арк.178-179.

18. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДА України). – Ф.442. – Оп.855. – Спр.6. – Арк.61, 62; Ф.1335. – Оп.1. – Спр.295. – Арк.75.

19. ЦДА України. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.295. – Арк.188-189, 210, 222, 262-266, 285, 337-340, 718, 750 та ін.

20. *Леонов М.И.* Указ. соч. – С.171.

21. Революционная Россия. – 1905. – №65.

22. Там же. – №74.

23. *Буцик А.К.* Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції. – К., 1957. – С.44.

24. *Леонов М.И.* Указ. соч. – С.176.

25. ЦДА України. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.5. – Арк.17, 19-22, 28; Ф.301. – Оп.1. – Спр.715. – Арк.83 та ін.

26. ЦДА України. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.113. – Ч.І. – Арк.151.

27. КПМДА. – Ф.789. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.35, 46, 52, 63, 82.
28. ЦДІА України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2421.
29. Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. Часть II. – СПб., 1908. – С.46.
30. *Шестаков А.* Всероссийский крестьянский союз // Историк-марксист. – 1927. – Т.5. – С.97.
31. Детальніше про це див.: *Кирюхина Е.И.* Всероссийский Крестьянский союз в 1905 г. // Исторические записки. – 1955. – Т.50. – С.102-125; *Шестаков А.* Всероссийский крестьянский союз. – С.98-105.
32. Учредительный съезд Всероссийского Крестьянского Союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского Союза. – Б.м., б.г.
33. ЦДІА України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1049. – Арк.62.
34. Там же. – Спр.1323. – Арк.150-151.
35. Там же. – Арк.152.
36. Там же. – Арк.130.
37. Там же. – Арк.151зв.
38. Там же. – Арк.150зв.
39. Там же. – Арк.15, 15зв.
40. Там же. – Арк.133.
41. Там же. – Спр.1052а. – Арк.990.
42. Там же. – Спр.1323. – Арк.18, 216.
43. Там же. – Арк.15 зв.
44. Там же. – Арк.129-130.
45. Там же. – Арк.130.
46. Там же. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.4099. – Арк.7-8.
47. Там же. – Арк.8 зв.
48. Там же.
49. Там же. – Арк.1, 40.
50. Там же. – Арк.8.
51. Там же. – Арк.9.
52. Там же. – Арк.2, 9.
53. ЦДІА України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1053. – Арк.9.
54. Там же. – Спр.1053, 2620; КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7365, Спр.7448. – Арк.131, 131 зв.; *Зекцер А.* 1905 рік на Поділлі. – С.17-18.
55. ЦДІА України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.877. – Ч.ІІ. – Арк.388; Ф.274. – Оп.1. – Спр.2638. – Ч.ІІ. – Арк.269; 1905 рік на Бердичівщині. – С.73.
56. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7322. – Арк.13, 14, 14 зв.
57. Там же. – Арк.2-24; ЦДІА України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1054. – Арк.13;

Ф.419. – Оп.1. – Спр.4881. – Арк.1-2.

58. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.102 ДП ОВ. – Оп.1906, 1 від. – Спр.20. – Ч.101. – Арк.1; ЦДДА України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1049. – Арк.5, 10; Киевские Отклики. 1905. – 1(14) декабря. Для агітації в Україні ПСР хотіла налагодити випуск літератури українською мовою. Див.: Діло. – 1905. – 30 вересня (13 жовтня). – Ч.219.

59. ЦДДА України. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.6; Там же. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.296, 388, 492 та ін.

60. Там же. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.492. – Арк.78.

61. Там же.

62. Там же. – Арк.13-30, 131.

63. Там же. – Арк.15.

64. Там же. – Арк.492; Спр.296. – Арк.670-689; Ф.442. – Оп.855. – Спр.6. – Арк.124.

65. Там же. Ф.1335. – Оп.1. – Спр.296. – Арк.179.

66. Там же. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.6. – Арк.125.

67. Там же. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.388. – Арк.387.

68. Сын Отечества. 1905. – 2 декабря. – №245.

69. ЦДДА України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1049. – Арк.125зв.

70. Там же. – Арк.113зв.

71. До обласної організації ПСР на Україні в різний час належали губернські організації Правобережної та Лівобережної України, а також Катеринославська, Воронезька, Курська і Орловська організації. Див.: *Стиридович А.Й.* Революционное движение в России в период империи. – С.166, 335. За проектом статуту Української обласної організації, знайденого серед матеріалів II обласного з'їзду, в Українську область мали входити Київська, Чернігівська, Полтавська, Волинська та Подільська губернії. Див.: ЦДДА України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1049. – Арк.92, 92зв., 93.

72. Там же. – 126а зв.

73. Там же. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.1119. – Арк.47-49зв.

74. Там же.

75. Там же. – Арк.49зв.-52.

76. ДАРФ. – Ф.102 ДП ОВ. – Оп.1906, 1 від. – Спр.20. – Ч.58(1). – Арк.1.

Резюме

В статье, на основании использованных архивных источников и разнообразных печатных материалов, освещается деятельность российских эсеров среди крестьянства Правобережной Украины в 1905 г.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

УДК 94(477)“1917-1918”: 378

О.М.Завальнюк

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР НАРОДНОЇ ОСВІТИ І.СТЕШЕНКО: КУРС НА НАЦІОНАЛЬНУ ВИЩУ ШКОЛУ (червень 1917 – січень 1918 р.)

У статті досліджується діяльність І.М.Стешенка – Генерального секретаря народної освіти, спрямована на творення української вищої школи впродовж червня 1917 – січня 1918 рр.

Культурно-освітнє відродження українців в добу національно-демократичної революції у значній мірі відбувалося через формування і поступову реалізацію концепції національної школи – від нижчої до вищої. Цій справі добре прислужився Генеральний секретар народної освіти Іван Матвійович Стешенко – великий патріот, талановитий науковець, вмілий організатор і будівничий нової системи української освіти.

Цій постаті науковці приділили значну увагу. Не обійдено увагою його зусилля, спрямовані на створення в Україні мережі національних шкіл. Однак, наприклад, у працях В.К.Майбороди¹, Т.Ківшара², Б.М.Ступарика³, В.П.Ляхоцького⁴, О.О.Любара, М.Г.Стельмахович, Д.Т.Федоренка⁵ та ін. зазначається велика роль І.М.Стешенка у будівництві лише початкової і середньої освіти. На жаль також, випущено його роботу, спрямовану на творення української вищої школи, з цілого ряду біографічних нарисів⁶. Власне, це і спонукало до розробки зазначеного сюжету.

І.М.Стешенко народився 24 червня 1873 р. на околиці Полтави, в сім'ї відставного унтер-офіцера. Мати – дрібна полтавська міщанка. Крім Івана, було ще семеро дітей. Спочатку сина направили до Полтавської міської школи. Учителка відразу помітила неабиякі здібності хлопця, і порадила батькам продовжувати його навчання. З 9 років став учнем Полтавської класичної гімназії. Тут у нього виявилися неабиякі поетичні здібності. У 16-річному віці з'явилися перші паростки його національної свідомості.

Значний вплив на гімназиста справили засновники братства тарасівців, які квартирували у Стешенків.

Блискуче закінчивши середню школу, він у 1892 р. вступає на історико-філологічний факультет університету св.Володимира. Юнак скоро увійшов до кола відомих українських діячів, познайомився з родинами Старицьких, Лисенків, Косачів, став членом літературно-мистецького гуртку “Плеяда”. Вільно володів французькою, німецькою, італійською, іспанською мовами. Займався перекладом на українську зарубіжної класики⁷.

В університеті захоплювався слов’янознавством, яке викладав професор Т.Флоринський. Останній помітив здібного студента, допомагав йому у підготовці наукових праці. Однак на ґрунті ставлення до української мови їх відносини розладнилися. У рецензії на працю І.Стешенка про М.В.Гоголя він негативно оцінив дослідження, категорично не погодився із твердженням, що великий Гоголь “був би кращим письменником, аби писав мовою свого народу, себто українською”⁸. Несприйняття зазначеної мови Т.Флоринським найбільш повно викладено у праці “Декілька слів про малоросійську мову (говір) і новітні спроби присвоїть їй роль органу науки і вищої освіченості”, виданій 1899 року. Він стверджував, що українська мова “називати її мовою чи говором, становить із всіма іншими руськими говорами щось єдине і ціле, тобто належить разом із великоруським, білоруським і загальноруським літературними говорами до однієї діалектної групи, яку визначають терміном російська мова”⁹.

В університеті І.Стешенко належав до української студентської громади, захоплювався спочатку М.Драгомановим, згодом марксизмом, очолював радикальну групу, виступав із критикою таких явищ в молодіжному середовищі, як аполітичність та інертність у ставленні до соціальних проблем. Разом із Д.Антоновичем у 1896 р. створив групу “Українська соціал-демократія”, одну із перших таких в Україні.

23-річним юнаком із срібною медаллю за працю з сербсько-хорватської літератури “Станко Врац і його поезія” завершив університетські студії, отримав запрошення на роботу до Фундуклеївської жіночої гімназії. Через рік був заарештований через виявлення у нього статті для галицького часопису. Після п’ятимісячного ув’язнення у Лук’янівській в’язниці вислали з Києва на три роки. Покарання відбував спочатку на хуторі М.К.Садовського та М.К.Заньковецької, а потім в Броварах – в садибі І.Кв’ятковського, члена “Старої Громади”. Поглиблено вивчав іноземні мови, оскільки збирався складати магістерський іспит. Видав збірку своїх віршів “Хуторні сонети” (1898), а також видрукував розвідку – “Поезія І.П.Котляревського” (1898), за яку отримав нагороду від Петербургської Академії наук. Не покидав політичної діяльності – працював у таємній соціал-демократичній

групі. Разом із дружиною взяв участь у роботі нелегального з'їзду таємного товариства “Молода Україна”¹⁰.

У 1900 р., відбувши покарання, повернувся до Києва і відразу увійшов до складу Київської старої громади, брав участь у роботі РУП, УДП, УСДРП. Через заборону на викладацьку працю трудовлаштувався в управління Південно-Західної залізниці, згодом – до Київської міської думи. У 1904 р. його обрали секретарем Київського літературно-артистичного товариства. Наступного року опублікував низку статей із мовного та національного питання. В одній із них, “Про українську національну школу”, доводив обов'язковість національної школи та запровадження рідної мови у всіх сферах життя українського суспільства¹¹.

1906 року Іван Матвійович дістав змогу повернутися до педагогічної роботи – працював у чоловічій гімназії м. Слупська. Через рік (благонадійність була підтверджена) відновив учительську працю в Києві (Перша комерційна школа, Фребелівський інститут, Вищі жіночі курси, Музично-драматична школа М. Лисенка): викладав історію української, російської, західноєвропейських літератур. Вів широку громадську, культурно-просвітницьку роботу. З 1908 р. – член, секретар, товариш голови Українського наукового товариства у Києві. Публікує монографії: “Історія української драми”, “Проби біографії й оцінки П. Куліша”, десятки наукових статей про творчість українських письменників. Перед війною редагує журнал “Сяйво”. У 1915 р. став директором Тетянинної української гімназії у Києві для біженців з Галичини, але наукової роботи не покидав, одна за одною виходять ґрунтовні дослідження (“До характеристики творчості Т.Г.Шевченка”, “Російсько-українські паралелі в творчості Т.Г.Шевченка”, “Життя і твори Шевченка”)¹².

Після лютого революції 1917 р. брав активну участь у створенні Української Центральної Ради. Очолював дві комісії УЦР – редакційну та шкільну, рух за українську школу (керував “Товариством поширення шкільної освіти в Україні”)¹³. На Всеукраїнському національному конгресі (6-8 квітня 1917 р.) його обрали членом УЦР від просвітних організацій Києва. І.М.Шешенко був одним із організаторів, учасників і керівників Всеукраїнського вчительського з'їзду (його обрали заступником голови форуму). Секція вищої школи з'їзду ухвалила такі рішення: “1. Не ухвалюючи наперед, як зноситься наука у вищих школах на Україні, в якій мірі будуть потрібні вищі школи мішаної щодо мови науки, або окремішні школи з рідною мовою науки, необхідно зараз звернутися до українських учительських робітників у вищих школах, що живуть поза територію України, перекладаючи їм негайно перенести свої виклади на Україну. 2. Звернутися до професорів та учителів вищих шкіл України, які воло-

діють українською мовою, з закликом аби зараз же переходили на українську мову або принаймні відкривали паралельні курси на українській мові. 3. Просити Центральну Українську Раду звернутися до Міністерства народної освіти і до вищих шкіл на Україні, аби всіляко улегшувати читання курсів на українській мові. 4. Для проведення цих резолюцій в діло заснувати зараз же секцію вищої школи при Українським Науковім Товаристві. 5. Центральну Раду просити взяти під увагу бажаність заснування шкільного відділу, поки не буде сформована Шкільна Рада України, і в розпорядження його дістати потрібні засоби від правительственних і місцевих самоуправ: для приготування учительських сил, для нагороджування українських учителів, для творення паралельних кафедр з українськими викладами. 6. Крім цих чотирьох кафедр українознавства¹⁴, що зараз дозволено завести в вищих школах,... з наступаючого 1917–1918 акад. року, завести ще дві кафедри, як 5/ історії української етнографії з оглядом народної творчості та 6/ історії української штуки¹⁵.

22–23 квітня 1917 р. відбулася друга сесія Української Центральної Ради. І.С.Стешенко доповів делегатам про рішення I Всеукраїнського учительського з'їзду в справі українізації, після чого було ухвалено рішення про створення Української шкільної ради, якій належало зайнятися планою українізацією школи по всій Україні¹⁶. Щодо вищих навчальних закладів, які також належало зробити україномовними, то, наприклад, Д.І.Дорошенко вважав, що у цій справі “може найкраще стояло діло по університетах: майже в кожному з трьох університетів на Україні були професори й доценти, які могли зразу приступити до викладів з українознавства”¹⁷. Цей погляд відомого представника українського руху, на жаль, виявився дуже слабко підтвердженим намірами професорських корпорацій російських університетів в Україні.

15 червня Івана Матвійовича було призначено Генеральним секретарем народної освіти. 16 липня із затвердженням Статуту Генерального Секретаріату перезатвердили і секретарів. Секретарство освітніх справ знову довірили йому. 21 серпня відбулося чергове перезатвердження генеральних секретарів (І.М.Стешенко зберіг за собою попередню посаду)¹⁸. Основною турботою генсека були, безумовно, початкова і середня школа, відстоювання української мови як викладової, спроба дерусифікувати середню ланку освіти. Тут І.М.Стешенко нажив собі чимало ворогів, як серед чистини інтелігенції, так і проросійських батьківських рад. Безкомпромісність і послідовність, з якими він ставився до розв'язання зазначених завдань, викликає і подив, і захоплення. Щирий українець Іван Матвійович вважав своїм найпершим обов'язком забезпечити умови для проведення в життя основних параметрів української національної школи.

При постійній щоденній завантаженості він не випускав з поля зору і вищу освіту, добре усвідомлюючи, що спроби українізувати російськомовні університети й інститути можуть бути успішними дещо пізніше, коли Україна матиме свою державу. Але відмовлятися від реалізації загального курсу на українізацію школи, проведення перших реальних кроків у цьому напрямку він не бажав.

Після звернення Генерального секретарства до російського міністра народної освіти А.Мануйлова було отримано дозвіл на запровадження в університеті св.Володимира чотирьох згаданих кафедр українознавства. Однак професура закладу на чолі з ректором М.Цитовичем не те, що не поспішала із нововведенням, а відверто саботувала¹⁹ розпорядження міністра, яке було підтримано самим урядом. Рада університету виступала проти створення Генерального секретаріату як красивого виконавчого органу, розцінюючи це як сепаратизми і спробу “насильницькими” методами українізувати державні установи і навчальні заклади. Щодо української мови, яку Центральна Рада мала намір запровадити у навчальні заклади, у т.ч. й вищі, то актиукраїнськи налаштована професура університету вважала, що “прагнення до заміни загальноросійської літературної мови в майбутній Україні, також штучно створеною і недостатньо ще виробленою мовою, загрожує затримкою розвитку освіченості того народу, який змушений буде нею користуватися і не може бути пояснено інакше, як бажанням зруйнувати встановлений віками культурний і духовний зв’язок між великоруським і малоруським племенами”²⁰.

Позиція Ради університету св.Володимира, у зв’язку з вищенаведеним і “Докладною запискою коаліційної ради київського студентства”, стала предметом розгляду Малої ради 18 серпня 1917 р. Виступаючи перед членами УЦР, І.М.Стешенко наголосив: “Я вніс сюди цю справу, тому що вона є негайна і, крім того, принципова. Політика професури, вибір ректора Цитовича ... – все це вимагає певного погляду Центральної Ради. І тому принципіальне вирішення Малою радою дасть нам ті підстави, на яких ми мусимо надалі направляти свою роботу”²¹. Дискусія, у якій взяли участь С.Петлюра, М.Рудницький, О.Зарубін, М.Шаповал, С.Гольдельман, не виявила спільної точки зору на ставлення до позиції університету як в питанні українізації, так і допущення студентів і молодших викладачів до роботи в складі Ради університету. Іван Матвійович, взявши вдруге слово, зауважив, що “з поглядами реакційної групи [професорів. – О.З.] ми повинні лічитись оскільки, постільки це справа науки, а не політики, яка може йти проти Тимчасового уряду”²¹. Явно не бажаючи негайно втручатись у це питання, Мала рада ухвалила рішення, за яким доручила І.М.Стешенку виробити “цілий ряд конкретних мір і подати їх потім на затвердження...”²³.

Українізація вищої школи стала предметом розгляду II Всеукраїнського педагогічного з'їзду (10–12 серпня 1917 р.), який готувався за безпосередньої участі Генерального секретаря народної освіти. Наголосивши на актуальності рішень попереднього форуму в справі українізації вищої школи в Україні, делегати звернули увагу на те, що вироблені у квітні 1917 р. заходи ще не втілені у життя. Тому вони ухвалили: “15. Просити Українську Центральну Раду подбати через Генерального секретаря народної освіти про те, щоб у вищих школах на Україні були заведені виклади курсів на українській мові. 16. Просити засновану при Українському Народному Товаристві секцію вищої школи негайно подбати про знайдення потрібних засобів від Української Центральної Ради через Генерального Секретаря по народній освіті: а) для приготування нових наукових сил для українських виклад; б) для утворення паралельних кафедр з українськими викладами. 17. Відкрити з осені 1917–18 академічного року український народний університет в Києві, розробивши в секції вищої освіти при Українському Народному Товаристві широкий науковий план викладів. 18. Просити Українську Центральну Раду подбати через Генерального секретаря народної освіти про те, щоб якнайскоріше: а) завести наукову фундаментальну бібліотеку для народного університету; в) забезпечити матеріальну сторону викладів”²⁴.

І.М.Стешенко був свідомий того, що російська влада не сприятиме радикальній перебудові університетського життя в Україні. Однак, що стосується українського народного (неофіційного) університету, активний рух за відкриття якого розпочався у червні 1917 р., то тут можна було, не боячись зіпсувати відносини з Петроградом, наполягати на підтримці з боку УЦР. Адміністративно-господарська комісія із відкриття цього закладу (І.М.Ганицький, О.С.Грушевський, Ф.П.Швець) звернулася до І.М.Стешенка з проханням надати допомогу: “Комісія покладає велику надію на те, – йшлося у листі, – що Українська Центральна Рада допоможе коштами першому Народному Університету. Тому щиро прохаємо Вас призначити нам 25000 карб. Не маючи інших грошових засобів, ми не можемо приступити до відкриття Народного Університету. Вважаючи дуже важним, щоб Університет якомога скорше почав свою просвітню діяльність, ми просимо негайно допомогти нам в цій справі”²⁵. Через кілька днів після закінчення роботи з'їзду Іван Матвійович на засіданні Малої ради поставив питання про необхідність відпустити кошти на забезпечення початкових заходів із відкриття Київського українського народного університету. На його пропозицію було ухвалено рішення про асигнування закладу 25000 крб.²⁶

КУНУ офіційно і урочисто відкрили 5 жовтня. Його керівництво вважало, що він постав “з ініціативи і працею кільканадцяти приватних осіб”.

На велелюдному святі, яке відбулося в будинку Педагогічного музею, де засідала Українська Центральна Рада, були присутні видні представники українського національного руху, у т.ч. І.М.Стешенко. Від Генерального секретарства народної освіти виступив доцент Ф.П.Сушицький. Темою його промови стали “Принципи українознавства”. Секретар історико-філологічного факультету КУНУ доцент І.І.Огієнко виголосив лекцію “Українська культура”. Поява власне української вищої школи мала неабияке значення, адже світу було продемонстровано прагнення українців до національної вищої освіти і культури. І хоч КУНУ не мав офіційного статусу і не давав по мірках того часу повноцінної вищої освіти (навчання тривало не 4, як в класичних університетах, а 3 роки, до того ж студентами ставали молоді люди без завершеної середньої освіти), його вплив на культурне життя важко переоцінити – вперше розпочалися системні виклади навчальних дисциплін українською мовою.

І.М.Стешенко, Ф.П.Сушицький, інші працівники секретарства добре розуміли, що КУНУ не зможе повноцінно конкурувати з російськими вищими навчальними закладами в Україні, які функціонували впродовж десятків і десятків років. Для створення національної системи вищої освіти потрібен був час, а головне – конструктивні і радикальні заходи, на які не готова була піти російська держава. Ще у вересні 1917 р. було сформульовано завдання: не відмовляючись від курсу на віддалену українізацію російських університетів, інститутів, вищих курсів, відкривати нові українські вищі школи²⁷. Проте конкретного плану Генеральне секретарство народної освіти, як і сам І.М.Стешенко, тоді ще не виробило.

Лише у грудні 1917 р., коли функціонувала Українська Народна Республіка, держава, що відродилася після ліквідації гетьманської козацької держави у XVIII ст., виробили законопроект про заснування у всіх вищих навчальних закладах кафедр або лектури української мови. Враховуючи неприступну позицію російських університетів в Україні щодо українізації, вирішили серйозно взятися за реформування Ніжинського історико-філологічного інституту, професура якого не відзначалася такою антиукраїнською бойовитістю, як київська. Правлінням Київської, Одеської і Харківської шкільних округ надіслали циркуляр, за яким належало зібрати інформацію про випускників середніх шкіл 1918 року, що бажали слухати лекції у вищих школах українською мовою. Секретарство взялося за вироблення статуту державних українських університетів, що означало намір приступити до творення офіційної національної вищої школи²⁸.

В Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України зберігається недатований документ під назвою “Проект українізації вищої школи” (із заготовленим місцем для підпису Генерального секре-

таря народної освіти). Враховуючи його зміст, можна стверджувати, що він з'явився після прийняття III Універсалу УЦР (7 листопада 1917 р.), але не пізніше IV Універсалу (9 січня 1918 р.). Тут обґрунтовується необхідність поширення української викладової мови у вищих школах (“не тільки з причин державности українського народу, але і з підвалин чисто практичних. До цього часу одчинено багато українських середніх шкіл. Згодом одчинеться ще багато нових. Українізуються раніш одкриті, – отже виникає цілком природна потреба задовольнити прийдешніх і теперішніх українських слухачів вищої школи викладами на рідній мові”). Останні мали стати основними (іншомовні – паралельними, залежно від долі національних меншин у фінансуванні потреб вищих навчальних закладів). Не зважаючи на декларативне проголошення української мови викладовою і мовою діловодства, яке покладалося на УЦР, в практичному плані реформа мала розтягнутися в часі. Перехідним етапом ставало обов'язкове запровадження лектури української мови з іспитом для всіх студентів²⁹.

“Проект” не був підписаний. Можливо через те, що з'явився в той складний час, коли йшла реорганізація Генерального секретарства в Міністерство народної освіти УНР, а за нею, 18 січня 1918 р., наступила відставка І.М.Стешенка в складі уряду, очолюваного В.К.Винниченком³⁰. Словом, довести до логічного завершення свій задум не вдалося із-за урядової кризи. До того ж, у певній частині (паралельне викладання кількох мовами) він був не зовсім вдалий (треба було мати велику кількість професури, щоб викладати і російською (найпростіше!), і єврейською, і польською, й іншими мовами). Разом з тим документ свідчить про рішучість І.С.Стешенка в справі українізації вищої школи, що функціонувала при УНР. Він був переконаний, що “вищі школи на Україні створені коштами українського народу і через те ...повинні бути українськими. В крайньому разі по вищих школах можна читати лекції на кількох мовах, як це робиться в Швейцарії”³¹.

Вийшовши із уряду, Іван Матвійович не покинув Міністерства народної освіти, в якому посів посаду Генерального комісара, відповідаючи за діяльність комісарів народної освіти різних рівнів (губернські, повітові) в Україні. Останні мали завдання інспектувати на місцях виконання законів й інструкцій щодо реформування системи освіти, будівництва національної школи.

Після приходу до Києва більшовицького війська М.Муравйова ексміністр переховувався, згодом відбув до Вінниці, де проживав в освітнього діяча Ю.Шириці, звідти направився до Галичини. У столиці появився після 9 березня 1918 р., коли туди повернулася українська влада. Продовжив працю в міністерстві.

Розпочата при І.М.Стешенкові робота із українізації вищої школи, створення мережі українських університетів дістала продовження при міністрах П.О.Христюку (з 29 січня до 10 березня 1918 р.) і В.К.Прокоповичу (з 22 березня до 2 травня 1918 р.). На початку березня 1918 р. відділ вищої освіти підтвердив, що надалі має намір запровадити обов'язкову лектуру української мови у всіх вищих навчальних закладах України, збільшити кількість українознавчих кафедр, а також відкрити кафедри етнографії, мистецтва та географії України, виробити терміни та шляхи поступової українізації всіх вищих шкіл України, розпочати підготовку контингенту молодих українських вчених через заснування професорських стипендій, наукові відрядження міністерських стипендіатів за кордон, затвердження мережі нових вищих навчальних закладів, у т.ч. державних класичних університетів із відповідною зміною статусу КУНУ, відкриття у Кам'янці-Подільському філії українського державного українського університету, а в Харкові, Одесі та інших губернських містах – популярно-наукових університетських закладів³².

Після гетьманського перевороту І.М.Стешенка не зачіпали, то ж він спокійно продовжував попередню роботу. 11 липня 1918 р. він головував на з'їзді комісарів народної освіти, який виробив меморандум міністрові освіти М.П.Василенку про створення ефективного інституту комісарів освіти. Іван Матвійович і його колеги висловили велику стурбованість тим, що "... вища школа при тому стані, в якому вона перебуває зараз, не дає ніяких надій, що там творитимуться інтелектуальні сили української нації"³³. Власне, не цим сумним висновком підсумував свій професійний шлях І.М.Стешенко. На пропозицію М.П.Василенка він погодився залишити роботу в Міністерстві народної освіти і перейти на посаду приват-доцента кафедри українського письменства Кам'янець-Подільського державного українського університету, в якому з осені 1918 р. мала розпочатись підготовка молодих кадрів української інтелігенції³⁴. Однак, не судилося. 29 липня 1918 р. його було важко поранено у Полтаві, а наступного дня не стало.

22 жовтня 1918 р. у Кам'янці-Подільському, до якого він так і не дійшов, відбулося свято відкриття українського університету, у якому взяли участь багато видних представників української інтелігенції. Виступаючи на урочистому засіданні Ради професорів, ректор І.І.Огієнко, який особисто знав І.М.Стешенка, назвав його ім'я серед творців і будівничих національної системи освіти. Як згадував про той день О.Х.Саліковський, почувши ім'я Івана Матвійовича, "тисяча людей піднялася з своїх місць і заля замовкла в настрої суму й вдячних згадок про великі національні заслуги небіжчика"³⁵.

Таким чином, І.М.Стешенко у 1917–1918 рр. докладав значних зусиль, аби з одного боку, реформувати стару систему вищої освіти в Україні, запровадивши у її внутрішнє життя українську мову як викладову і низку українознавчих дисциплін, а з іншого, започаткувати власне національну мережу університетів, які б відповідали українському ідеалу і служили могутнім засобом формування кадрів інтелігенції молодій нації. Не довівши до завершення чимало розпочатих справ у цій галузі через політичні причини, Іван Матвійович залишився символом національного відродження українців, боротьби за утвердження української ідеї в багатоступеневому освітньому просторі України в добу національно-демократичної революції.

Примітки

1. *Майборода В.К.* Організатор рідної школи в Україні // Початкова школа. – Київ. – 1992. – № 11. – С.15-18; Його ж. Іван Стешенко – перший Генеральний секретар і міністр освіти України // Український педагог Іван Стешенко: Збірник праць. – К., 1994. – С.42-44.

2. *Ківишар Т.* Іван Стешенко та Степан Сірополко // Український педагог Іван Стешенко: Збірник праць. – С.147-148.

3. *Ступарик Б.М.* Національна школа: витоки становлення. – К., 1998. – С.186-187.

4. *Ляхоцький В.* І.Стешенко та І.Огієнко. Співпраця на ниві української освіти // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. – К., 1997. – Ч.ІІ. – С.250-272.

5. *Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т.* Історія української школи і педагогіки: Навч.посібник / За ред. О.О.Любара. – К., 2003. – С.301-304.

6. Див.: *Білецький Л.* І.Стешенко // Вільна укр. школа. – Київ. – 1918-1919 акад.рік. – № 1. – С.2; І.Стешенко // Книгар. – Київ. – 1918. – Серпень-вересень; І.Стешенко // Наше минуле. – Київ. – 1918. – № 2. – С.159-161; *Сірополко С.* Перший Генеральний секретар і міністр народньої освіти І.М.Стешенко. З нагоди 10-ліття його смерті. – Б.М., б.р. – 9 с.; Стешенко Іван Матвійович // Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.167-171; Стешенко Іван Матвійович (1873–1918) // ALMA MATER. Університет св.Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920: Матеріали, документи, спогади: У 3-х кн. – К., 2001. – Кн.2. – С.71-72; *Хорунжий Ю.* Перший український міністр освіти // Книжник. – 1991. – № 3. – С.8-14; Його ж. Фенікс Івана Стешенка // Вігчизна: Літературн.-художн. та громад.-політичн. місячник. – Київ. – 1991. – №9. – С.163-170; Стешенко Іван Матвійович // Довідник з історії України. – Вид. 2-е, доопр. і доповн. – К., 2001. – С.835-836; Стешенко Іван Матвійович // Лікарчук І.Л. Міністри освіти України [Монографія]: У 2-х томах. – К., 2002. – Т.1 (1917–1943). – С.9-43.

7. *Верстюк В., Осташко Т.* Назв. праця. – С.167.
8. *Ляхоцький В.* Назв. праця. – С.251.
9. *Флоринский Т.* Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшей образованности. – К., 1899. – С.29-30.
10. *Верстюк В., Осташко Т.* Назв. праця. – С.168.
11. Там же. – С.169; *Ляхоцький В.* Назв. праця. – С.254.
12. *Хорунжий Ю.* Назв. праця. – С.168.
13. Див.: Постанови в справі організації освіти, винесені Всеукраїнським Учительським з'їздом 5–6 квітня 1917 р. // Крилов І. Система освіти в Україні (1917–1930). – Мюнхен, 1956. – С.21-24.
14. 28 березня 1917 р. міністр освіти Росії А.Мануйлов, реагуючи на ряд звернень від організованої української громадськості, подав голові Тимчасового уряду кн.Г.Львову пропозиції щодо запровадження українознавчих дисциплін у школах Київського учбового округу. Російська вища виконавча влада дозволила відкрити у вищих школах чотири кафедри – української мови, літератури, історії й права. (Див.: *Соловей Д.* Втрата орієнтиру: українська інтелігенція у визвольних змаганнях. – К., 1998. – С.7).
15. *Васькович Г.* Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) – К., 1996. – С.271; *Соловей Д.* Назв. праця. – С.17; *Крилов І.* Назв. праця. – С.21-24.
16. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. – К., 1996. – Т.І. – С.70.
17. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1823 рр. – Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954. – Т.1. Доба Центральної ради. – С.387.
18. Див.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – С.265.
19. Саме ця ситуація дала підставу І.М.Стешенку заявити 6 серпня 1917 р., що “кепсько стоїть справа з заведенням українських кафедр вищих школах, бо ще й досі на чолі їх стоять старі, дореволюційні чиновники” (Див.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – С.548).
20. Протест Совета Университета Св.Владимира против насильственной украинизации Южной России, принятый в заседании Совета 26 июля 1917 г. // 3 іменем святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2-х кн. – К., 1994. – Кн.2. – С.384.
21. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – С.262.
22. Там же.
23. Там же. – С.263.
24. Резолюції II-го Всеукраїнського Учительського З'їзду в Києві // Вільна україн. школа. – 1917. – № 1. Вересень. – С.34.
25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.17-17зв.
26. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – С.262.

27. ЦДАВО України. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.73.
28. Там же. – Арк.54.
29. Там же. – Спр.10. – Арк.50.
30. Уряди України в ХХ ст.: Науково-документальне видання / Відп.ред. В.М.Литвин. – К., 2001. – С.43.
31. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. К., 1997. – Т.2. – С.22.
32. ЦДАВО України. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.73зв.
33. Там же. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.4.
34. *Верстюк В., Осташко Т.* Назв. праця. – С.171.
35. *Саліковський О.* Після свята // Нова Рада. – Київ. – 1918. – 31 (18) жовтня. – Ч.201. – С.1.

Резюме

В статті досліджується діяльність І.М.Стешенка – Генерального секретаря народного образования, направлена на створення української вищої школи на протязі місяця з лютого 1917 – лютого 1918 рр.

УДК 94(477)“1918”

В.С.Лозовий

ПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ П.СКОРОПАДСЬКОГО І СЕЛЯНСТВО

У даній статті, на основі архівних даних, досліджується продовольча політика гетьманського уряду, аналізується вплив на неї австро-угорської військової влади і з'ясовується реакція селянства на практичне її втілення.

У період гетьманату П.Скоропадського велика увага приділялася вирішенню продовольчої проблеми, яка впливала на міжнародні стосунки Української Держави, важливі галузі економіки, безпосередньо торкалась життєвих інтересів населення країни, передусім селянства.

У даній статті автор ставить завдання дослідити продовольчу політику гетьманського уряду, показати вплив на неї австро-угорської військової влади та з'ясувати реакцію селянства на практичне її втілення.

В історіографії зроблено певний крок у висвітленні продовольчої політики гетьманського уряду і ставлення до неї народних мас. Деякі аспекти

зазначеної політики було розглянуто у відповідних розділах узагальнюючих праць¹ та монографій². Окремі положення та фактичні дані, що так чи інакше стосуються досліджуваної теми, містяться у дисертаційних роботах останнього періоду³. Однак кількість праць, у яких питання продовольчої політики гетьманату є безпосереднім предметом вивчення, досить незначна. Висвітленню проблеми централізації і милітаризації хлібозаготівель в Українській Державі присвячено статтю І.В.Шпекторенка⁴. Продовольча політика в Україні революційної доби 1917–1920 рр. показується та аналізується у низці праць В.І.Борисова⁵. В окремих розділах роботи, написаної у співавторстві з А.А.Чернобаєвим, простежено вплив австро-німецького чинника на хлібозаготівельну діяльність гетьманату, підбито підсумки виконання так званого “хлібного миру”, підписаного з центральними державами. Автори роблять висновок, що продовольча політика гетьманської адміністрації та австро-німецької військової влади призвела до посилення класової боротьби на селі⁶.

На час встановлення влади гетьмана П.Скоропадського Україна перебувала у надзвичайно складному соціально-економічному становищі. Через військові дії, а також невирішеність аграрних відносин сільське господарство переживало кризу. В окремих місцевостях відчувались гострі продовольчі труднощі, насувався голод. Крім того, українську територію фактично окупували збройні сили Німеччини та Австро-Угорщини, командування яких сподівалось на великі поставки харчів. Відтак проблема хлібозаготівель значно впливала на політичні, соціальні й економічні аспекти життєдіяльності країни. У такій ситуації продовольча політика Української Держави мала на меті вирішення наступних завдань: 1) забезпечення виконання угод на поставку харчів до Німеччини та Австро-Угорщини; 2) забезпечення продовольством населення України; 3) поліпшення фінансового становища держави за рахунок реалізації сільськогосподарської продукції (цукру, збіжжя тощо).

Вже в першій половині травня 1918 р. гетьманський уряд зіткнувся з продовольчою кризою в окремих регіонах. Наприклад, у Кам'янці-Подільському через відсутність хлібних запасів розпочалися виступи незаможного населення. Гостра нестача продовольства відмічалась в Харківській губернії⁷.

Після проголошення П. Скоропадським відновлення права приватної власності та ініціювання поміщицькими колами процесу реекспропріації, селяни зрозуміли, що землю та засіяний на ній урожай доведеться повернути поміщикам та орендарям. Відтак на селі почалось масове винищення озимих посівів. Селяни доламували в поміщицьких мастках будівлі та реманент, відмовлялись обробляти буряки та виконувати інші сільськогоспо-

дарські роботи. Типовим є повідомлення з Летичівського повіту Подільської губернії: “Селяни все більше випасають засіяні поля, кажучи, що все одно урожай дістанеться не їм, а панам чи німцям. Випаси чим далі набувають загального характеру”⁸. Тому констатовалося, що найпершим завданням влади є охорона урожаю і відновлення зруйнованих приватновласницьких господарств, інакше виконання договорів на поставку продовольства з країнами німецького блоку буде неможливим, а населення України чекає голод.

У зв’язку з складним становищем на місцях, пов’язаним з неясністю щодо права власності на сільськогосподарську продукцію, регіональні органи влади намагались знайти шляхи стабілізації суспільної та продовольчої ситуації. Так, 15 травня 1918 р. у Кам’янці-Подільському відбулось спільне засідання представників місцевої адміністрації та австро-угорського командування з метою обговорення питання постачання продовольства. В результаті прийнято рішення зробити запит Раді Міністрів, щоб з’ясувати, як буде вирішено справу з урожаєм на поміщицьких полях, особливо з весняними посівами, зробленими самими селянами. Констатовалось, що в багатьох місцях Поділля селяни, не певні в тому, що новий уряд залишить за ними цей урожай, пасуть на полях худобу, винищують засіви, що загрожує країні повною господарською розрухою. Також ухвалено звернутись до австро-угорського командування з проханням видати оповіщення до населення, що в даний час не проводяться закупки для відправки за кордон ні через власні структури, ні за допомогою підрядчиків, щоб селяни не продавали продукти спекулянтам, які видавали себе за уповноважених австро-угорської військової влади⁹.

Ще за часів Центральної Ради, у квітні 1918 р., з метою втілення продовольчої монополії створено Державне Хлібне Бюро (ДХБ). Воно продовжувало свою діяльність і за гетьманату. В умовах недостачі продовольства гетьманська влада вживала заходів по накопиченню запасів харчів. Відтак всім представникам при конторах ДХБ 25 травня 1918 р. дано вказівку реквізувати хлібні запаси, захоплені селянами в період Центральної Ради зі складів, де зберігалось збіжжя, закуплене місцевими продовольчими комітетами або взяте на облік земельними комітетами у маєтках поміщиків¹⁰.

Поновлення права приватної власності і оголошення вільної торгівлі селянство зрозуміло як скасування введених попередніми урядами державної монополії та твердих цін і можливість реалізувати свій хліб за ринковими цінами. Селяни сподівались, що за умови вільної торгівлі значна різниця у цінах на промислові товари і сільськогосподарську продукцію знівелюється. Однак це були марні сподівання. Уряд своїм наказом

від 27 травня 1918 р. оголосив, що населення неправильно зрозуміло оголошення вільної торгівлі, що закон Тимчасового уряду від 25 березня 1917 р. про передачу хліба в розпорядження держави зберігає свою силу, і, відповідно, тверді ціни на збіжжя не відмінено. Надалі було розповсюджено обов'язкову постанову міністерства продовольчих справ (МПС) про заготівлю, перемелення та перевезення зерна і перемолочних продуктів. Зазначалось, що ніхто, крім агентів ДХБ, не має права скуповувати зерно і хлібопродукти.

На початку червня 1918 р. МПС оповістило регіональні адміністрації та населення про те, що місцеві контори ДХБ розпочали закупки і заготівлю збіжжя та фуражу, як для експорту державам німецько-австрійського альянсу, так і для внутрішнього споживання. Суворо вказувалось, що самочинна закупка на місцях будь-якими іншими організаціями та особами безумовно забороняється. Також наголошено, що політика твердих цін буде проводитися і надалі¹¹.

Як зазначалося, після оголошення відновлення права власності селяни, не бажаючи щоб урожай з земель, які вони захопили в поміщиків, дістався попереднім власникам, почали масово знищувати посіви. Гетьманському уряду потрібно було вирішити складну політичну колізію, щоб якимось чином задовольнити і поміщиків, і селян та зберегти урожай. 27 травня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила “Закон про право на врожай 1918 р. на території Української Держави”. Цей акт визначив право землевласників на урожай озимини, засіяної ними восени 1917 р. на своїх полях, незалежно від того, чи ця земля перейшла надалі в користування селянам. А урожай ярини, засіяної весною 1918 р., належав особам, які засіяли ці землі, тобто селянам. Але вони повинні були повернути власникам всі господарські витрати, пов'язані з підготовкою цих земель до посіву після жнив 1917 р., заплатити державні та земські податки з зайнятої землі на 1918 р., виплатити власнику за користування землею певну суму, але не більше третьої частини середньорічної орендної платні. Далі вказувалось, що урожай з полів, оброблених реманентом та засіяних насінням землевласника під керівництвом управителів, призначених земельними комітетами, повинен належати землевласнику. Саме остання норма закону здавалася селянам особливо несправедливою і викликала їх обурення. Наприклад, до земельного комітету с.Могильна Гайсинського повіту Подільської губернії з'явився командир австро-угорської військової частини разом з колишнім управляючим поміщицької економії і став вимагати повернення майна і грошей. У попередній період у маєтку нічого не було розграбовано, а поміщицькі поля засіяно селянами. Причому, земельний комітет переконав хліборобів землі не ділити, а сіяти на них спільно, громадою, щоб потім

поділити урожай. Представники земельного комітету скаржились Гайсинському повітовому старості, що тепер управляючий економії “хоче забрати весь урожай собі, експропріювавши труд селян, що грозить великою небезпекою для порядку”¹². Селяни згоджувались заплатити власнику орендну плату, але зібрати урожай на землях економії і поділити його поміж себе.

Слід зазначити, що селяни ставились до всіх аграрно-продовольчих законів та постанов гетьманату здебільшого негативно, згідно з своїми світоглядними настановами та суспільними цінностями. Серед сільського населення міцно встановилось поняття, що усіяка земля, котра не може бути оброблена особистою працею, повинна відчужуватись у поміщиків на користь безземельних та малоземельних селян. Ще за Тимчасового уряду констатувалось, що пояснення зазначеним категоріям селян про непорушність приватних господарств, котрі не обробляються особистою працею, “викликає роздратування та хвилювання селянських умів”¹³. Критерієм права на будь-яку власність, зокрема на урожай, селяни вважали вкладену працю. За їх розумінням соціальної справедливості, поміщик, який не працював, не повинен й отримувати прибутки. Відтак, у волостях велась посилена агітація, щоб селяни не виходили на сільськогосподарські роботи, оскільки їх результати дістануться панам. Влада намагалась пояснити селянам, що наслідком їх бойкоту буде нестача хліба і голод, через що страждають й вони самі. Селян залякували, що проти тих, хто не виходитиме на роботу, будуть вживатись самі рішучі заходи – арешти або висилки на німецькі примусові роботи.

В умовах інфляції, при обезціненні грошових знаків, своєрідною другою валютою, крім збіжжя, міг стати цукор, за який можна було отримати значні кошти як на внутрішньому ринку, так і за кордоном. Тому велике значення Рада Міністрів приділяла розвитку цукрової промисловості. Цукроварням та власникам цукрових плантацій планувалось надавати кредити. Виробництво цукру стимулювалось підвищенням цін. У другій половині травня 1918 р. скасовано карткову систему продажу цукру і ухвалено закон “Про підвищення постійних продажних цін на цукор”. Місцевим адміністраціям уряд ставив завдання розширити посівні площі цукрових буряків і забезпечити цукрові заводи сировиною. Селяни, у зв’язку з невизначеністю становища з землею, відмовлялись обробляти цукрові плантації, оскільки передбачали, що гроші за буряки отримають не вони, а землевласники¹⁴.

Оскільки, у порівнянні з 1917 р., площа бурякових плантацій зменшилась у 1918 році майже наполовину, 14 червня 1918 р. вийшов закон “Про право забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 р.”. Згідно цього акту, весь урожай буряків, посіяних на власних чи орендованих зем-

лях цукрових заводів, мав належати їм, незалежно від того, ким засіяна бурякова плантація. У законі визначено порядок відшкодування витрат тим, хто засіяв та обробляв площі буряків.

Однак, заходи уряду щодо підтримки цукрової промисловості не дали позитивних результатів. Сільське населення масово бойкотувало працю на цукрових плантаціях, намагалось зірвати роботу цукроварень. Так, селяни с.Олятинець Гайсинського повіту Подільської губернії на своєму сході відмовились повернути Ситковецькому цукровому заводу розграбоване майно і висловили своє небажання обробляти буряки на орендованих ним плантаціях, або вимагали за роботу дуже високу плату. Місцева влада налягала на тому, що буряки повинні бути оброблені у примусовому порядку. Загалом у багатьох місцевостях бурякові плантації опинились у критичному стані. Цукровий департамент МПС на початку липня 1918 р. інформував органи міністерства внутрішніх справ (МВС), що неможливо запустити Куриловецьку цукроварню через те, що місцеві селяни не роззброєні і не повертають рухомий і нерухомий реманент, необхідний для роботи на цукрових плантаціях¹⁵.

На початку червня 1918 р. селяни продовжували випасати худобу на полях, які мали повернути колишнім власникам. Адміністративні органи широко оповіщали населення, що приватна власність непорушна і навмисне нищення посівів буде жорстоко переслідуватись. Землевласники на своїх регіональних з'їздах ухвалювали клопотання про зміну закону про право на врожай, “щоб весь врожай було повернуто власникам”¹⁶.

Досить значний вплив на продовольчу політику гетьманського уряду мало окупаційне командування, яке було незадоволене темпами заготівлі і обсягами постачання харчів за Брестськими угодами. 17 червня 1918 р. гетьманський уряд та центральні держави утворили Вищу Українську Продовольчу Раду (ВУПР). Її метою було об'єднання зусиль української влади та німецьких і австрійських військових структур у справі заготівлі харчів та фуражу. У місцевостях, де заготівля мала проводитись у значній кількості, при конторах ДХБ утворювались комітети, у складі яких обов'язково повинен бути представник німецького або австрійського командування. Для заготівлі хліба агентам треба було мати посвідчення ДХБ, завізоване командуванням окупаційних військ. Останнє видало наказ своїм частинам боротися з порушниками закону про хлібну монополію, тобто щоб якнайменше продовольства могло скупити населення.

19 червня 1918 р. на нараді ВУПРу було визнано недостатню кількість установ ДХБ для закупок збіжжя. Губерніальним конторам дано розпорядження поширювати свою мережу, інакше німці та австрійці самі почнуть у великих об'ємах закуповувати хліб¹⁷. Уряд Української Держави не

хотів допустити самочинних заготівель окупаційними військовими структурами, щоб тримати під контролем кількість продовольства, яке йшло в залік договірних поставок. Німці й австрійці досить часто не повідомляли про заготовлене та вивезене продовольство і, відповідно, воно не враховувалось в договірні об'єми постачання харчів.

Український уряд та окупаційне командування розуміли, що в умовах державної монополії і твердих закупівельних цін, які були не вигідні товаровиробнику, хліб можна отримати здебільшого шляхом реквізицій. Для цього планувалось використати німецькі й австрійські військові підрозділи.

Все більше давалась взнаки продовольча криза. В окремих регіонах Поділля, Херсонщини, Катеринославщини почався голод. Продовольчі труднощі охопили не лише місто, але й село. Все це, на тлі масового вивезення продовольства окупантами, викликало обурення населення і призводило до виступів та повстань проти гетьманської влади, а також німецьких та австрійських військ. У такій ситуації МПС констатувало бездіяльність місцевих агентів ДХБ щодо багатьох власників, які мали великі запаси хліба. У регіони йшли телеграми МПС про реквізицію у населення і на млинах зерна і борошна. Дізнавшись про це, селяни самі грабували млини і розбирали борошно, щоб воно не потрапило державним структурам або окупантам¹⁸. Надалі закриття млинів викликало велике незадоволення селян, оскільки вони, маючи власне зерно, не могли його переробити і змушені були купувати борошно за високими цінами.

Селяни не лише не обробляли поля землевласників, але й силоміць не давали це робити найманим працівникам. У другій половині червня 1918 р. ще практично не починалася оранка пара під озимі хліби, що створило загрозу засіву поміщицьких полів і різкого зменшення обсягів майбутнього урожаю. Міністерство внутрішніх справ зверталось до губернських і повітових старост з закликом вжити рішучих дій та погроз щодо селян, щоб вони не чинили перешкод оранці, оповістити хліборобське населення про державну вагу забезпечення продовольчих ресурсів і вимагати від землевласників та селян спільних зусиль у засіві полів. Констатувалось, що оскільки землевласники в даний час не мають реманенту, який розібрали або знищили селяни, останні повинні обробити земельні ділянки в тих розмірах, які раніше ними було захоплено і за які вони, згідно закону 27 травня 1918 р. зобов'язані заплатити за оренду. У відповідь на це звернення регіональні адміністрації зазначали: оскільки оранка – справа державної ваги, необхідно видати урядове розпорядження про право місцевих органів влади примусово залучати до обробітку і засіву приватновласницьких полів за встановлену плату¹⁹.

Таку постанову було ухвалено на нараді всіх повітових старост та окремих землевласників Подільської губернії. Реакцією Ради Міністрів на загрозливий стан у сільському господарстві став виданий 8 липня 1918 р. “Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства”. Появу цього документу уряд пояснював “необхідністю забезпечити своєчасне здійснення сільськогосподарських робіт, звільнити Україну від голоду і неминуче зв’язаної з голодом можливості на Україні анархії та господарської розрухи”. Зазначений закон надавав право губернським земельним комісіям видавати обов’язкові постанови про примусове використання сільськогосподарського інвентаря тих власників, які не повною мірою використовують його у власних господарствах, для проведення робіт у інших господарствах. Закон дозволяв зазначеним комісіям примусово залучати селян до сільськогосподарських робіт та встановлювати норми оплати праці. За псування посівів, самовільне припинення сільськогосподарських робіт, або підбурювання до цього, передбачалось до одного року ув’язнення чи примусових робіт. Згідно цього закону регіональні адміністрації видавали обов’язкові постанови, в яких зазначалось, що селяни, зруйнувавши приватновласницькі економії і не повернувши весь розграбований реманент, позбавили власників можливості обробляти поля і збирати з них урожай. Подільський губернський староста своєю постановою зобов’язав сільські громади, що брали участь у пограбуванні економії, провести всі сільськогосподарські роботи на полях землевласників за вимогою останніх. У випадку неузгодженості між сторонами щодо оплати праці, вона мала встановлюватись комісією під головуванням волосного старшини. Винні у невиконанні постанови каралися штрафом у 3000 крб. і ув’язненням до 2 місяців²⁰.

Кам’янець-Подільський повітовий староста наказував селянам розпочати оранку озимих, інакше, за його словами, урожай зменшиться більш ніж на половину, що загрожує населенню голодом. Але селяни продовжували саботувати сільськогосподарські роботи. Своїм наступним оголошенням повітовий староста ще раз наказував негайно розпочати оранку на полях економії. У селах, де маєтки було пограбовано, наказувалося збирати сходи і розподіляти роботи між учасниками грабунків. Селяни, як головні винуватці економічної розрухи, повинні виконати роботи, інакше їх буде покарано за невиконання розпорядження. У Гайсинському повіті Подільської губернії селянам також під страхом покарання наказувалося обробляти поля землевласників. Спеціальною комісією у складі повітового старости, повітового коменданта, членів союзу землевласників та волосних старшин було встановлено плату “на робочі руки”. Як видно, представників селян у цій комісії не було, і за встановлену плату вони відмовлялись

працювати. Ольгопільський повітовий староста, наказуючи селянам розпочати збір урожаю за першою вимогою власників економії, ляжав тих, хто буде агітувати проти сільськогосподарських робіт, австрійським військово-польовим судом²¹.

Уряд шукав вихід з складної соціально-економічної ситуації, за якої ціни на сільськогосподарську продукцію були встановлені державою, а на промислові товари – вільні. Селяни висловлювали обурення такою диспропорцією: “Як тверді ціни – то на все. Чому тільки на хліб? Це несправедливо”²².

Щоб хоч якось спонукали товаровиробників до здачі збіжжя, 31 липня 1918 р. вийшов наказ МПС про підвищення твердих цін. Але й вони загалом не задовольняли ні селян, ні поміщиків. Водночас уряд розробляв заходи щодо стимулювання сільгоспвиробників шляхом товарообміну. За здане зерно селяни мали право закупити за цінами, нижчими від ринкових, промислові товари та цукор. У регіони України для обміну на хліб відправлялась продукція промислових підприємств. Так, у липні 1918 р. на Поділля прибуло 7 тисяч пудів цукру, сільськогосподарські машини та приладдя: 350 плугів, 386 культиваторів, 840 лопат, 68020 кіс. Селяни могли розраховувати у придбанні товарів лише на десяту частину від суми поставленого збіжжя²³. А якщо взяти до уваги, що часто навіть на зазначену суму промтоварів не вистачало, заходи органів влади щодо стимулювання селян шляхом налагодження хоча б часткового товарообміну між містом і селом мало впливали на хід хлібозаготівель.

Щоб створити юридичні підстави для вилучення зерна у селян, 15 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалює постанову “Про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави”. Згідно неї весь хліб, за винятком запасів для харчування і господарських потреб власника, поступає в розпорядження Української Держави. Зерно у виробників могли відчувати лише державні продовольчі органи. У випадку несвоєчасної здачі збіжжя з власника утримується 30% від вартості, а при реквізиції прихованого зерна власнику оплачується лише половина ціни. Ця постанова була особливо волаючою для режиму, який основою своєї політики декларував непорушність права приватної власності. Нею були незадоволені як селяни, так і поміщики.

У багатьох регіонах України наростали продовольчі труднощі. У державні заготівельні органи хліба надходило дуже мало. У липні 1918 р. гетьманська влада поширила оголошення про заохочення осіб, які вкажуть на приховані запаси зерна, за умови їх участі у процесі реквізиції. Сума винагороди становила 3% від загальної вартості хліба. У ситуації майже повсюдної відсутності харчів процвітала спекуляція. Щоб якось збити спе-

кулятивну хвилю, державні органи вживають низку заходів, які втім носили паліативний характер. 22 липня МПС видало обов'язкову постанову "Про припинення спекулятивного зростання цін на рогату худобу, овець, свиней, вироби з них та сало". Згідно неї усілякі їх заготовки без дозволу МПС заборонялись. Однак, вже 9 серпня оповіщено наказ МПС про те, що сало, масло, молочні продукти, картоплю, овочі можна вільно продавати на ринку. 24 липня 1918 р. ухвалено закон про карну відповідальність про перевищення граничних цін та спекуляцію, який доповнено 30 серпня. У регіонах, фактично у кожному повіті створювались комісії по боротьбі зі спекуляцією²⁴. Але вжиті гетьманською адміністрацією заходи не мали особливого успіху, оскільки селяни були зацікавлені у співпраці з посередниками – спекулянтами і не видавали їх органам влади, тому що вони платили за продовольство більше, ніж держава.

Не зважаючи на закони й постанови уряду, у регіонах продовжувалась закупка харчів продорганами самоврядувань та приватними структурами. Для посилення діяльності хлібозаготівельних органів 18 липня ухвалено постанову Ради Міністрів про деякі зміни положення про Державне Хлібне Бюро. Підтверджувалось, що саме цьому органу надавалось виключне право збору, переробки та зберігання хлібопродуктів. Лише ДХБ повинне було займатися скупкою і продажем збіжжя і мало право рекувізувати продукти харчування. Все це робилось, щоб покласти під повний контроль держави хлібозаготівлі на місцях, усунути конкуренцію при закупівлі зерна і спекуляцію.

У багатьох регіонах селяни взяли участь у зборі урожаю на приватно-власницьких землях. Незважаючи на загальну ненависть до поміщиків, малоземельні і безземельні селяни все ж вийшли на поля, щоб хоч якось забезпечити своє існування. Якби поміщицький хліб пропав, від голоду постраждали б передусім вони, оскільки більш заможні селяни мали своє зерно. На значній частині території Київської губернії сільськогосподарські роботи проходили нормально, загалом у населення не відмічалось тенденції щодо відмови від них. У Васильківському повіті ширилась агітація серед селян, щоб не збирати поміщицьке зерно інакше, як за третій сніп, однак вона успіху не мала. У Рильському повіті Чернігівської губернії роботи на полях йшли задовільно. У багатьох губерніях констатувались випадки, коли повстанські загони заважали селянам збирати хліб для землевласників, грабували поміщицьке збіжжя або спалювали його. Бувало, селяни не виходили в поле через те, що не було досягнуто домовленості з землевласниками щодо умов роботи, або коли працівники бажали отримати платню натурою, а власник пропонував грошима. Адміністративні органи констатували, що важко було встановити тверді

ціни на оплату праці. В окремих випадках хлібороби вимагали дуже високу оплату²⁵.

Державні органи, маючи на меті забезпечити якнайповніший збір урожаю, своїми законодавчими актами та постановами досягли цілком протилежних результатів. Як поміщики, так і селяни досить часто бойкотували здачу зерна за твердими цінами. У губернії надійшло розпорядження негайно зобов'язати землевласників здати весь хліб, за винятком тієї кількості, яка потрібна для насіння та утримання економії. Поміщики заявляли, що у них хліба немає, оскільки значна частина землі зайнята селянами. У кінці вересня 1918 р. МПС констатувало “малоуспішність заготівель”, бездіяльність агентів продорганів щодо багатьох власників, які мають великі запаси зерна. Закликалося вжити найрішучіших заходів, аж до реквізицій, щоб збільшити надходження хліба в державний фонд. Німецькі та австрійські військові структури розуміючи, що українські продоргани не забезпечать їм належної за договором кількості харчів, самі посилили заготівлю зерна. З багатьох регіонів надходили свідчення про масові зловживання окупаційних військових органів при заготівлі продовольства. Так в с.Кринички на Катеринославщині австрійці реквізували у селян збіжжя не зважаючи на видані українським урядом правила й на те, що в деяких господарствах не вистачить зерна навіть на посів. Продовольство масово відправлялось в Австрію. Українська влада констатувала, що лише з Катеринославського повіту туди відправлено 1000 пудів муки. Австрійські військові спекулюють, продаючи борошно за високими цінами і купуючи зерно за твердими цінами. Встановивши контроль над млинами, австрійці залишили селян без борошна та корму для худоби²⁶.

Політика масових реквізицій продовольства призвела до того, що в багатьох регіонах після збору урожаю населення перебувало на межі голоду, не вистачало зерна для засіву полів. Подільський губернський староста сповіщав міністерство продовольчих справ, що на Ямпільщині “становище критичне, терміново потрібно хліба та насіння”. У Конотопському повіті Чернігівської губернії спостерігались продовольчі заворушення на ґрунті нерівномірного розподілу по реквізиціям хліба у селян. Селянство, спостерігаючи фактичне пограбування продовольчих ресурсів окупантами, у деяких місцевостях припинило засів озимих хлібів. Регіональні адміністрації констатували, що урожай нижче середнього, але його вистачило б, якби не масовий вивіз австрійцями за кордон. Якщо це не припинити, хліба для прогодування населення буде недостатньо. Лише у Подільській губернії під час реквізицій у 1009 селах було забрано весь хліб, а у 20% господарств реквізовано робочу худобу. У результаті цього ярові посіви порівнянні з 1917 р. скоротились більш ніж на 30%. За даними МПС, на

кінець жовтня 1918 р. загальний обсяг заготовленого хліба становив лише половину від запланованого²⁷.

Селяни дивились на сільськогосподарську продукцію як на товар, реалізувавши який на ринку можна було придбати промислові вироби. Але в умовах війни, продовольчої монополії, коли весь хліб вилучався державними органами за невідгідними цінами або конфісковувався окупаційними військовими структурами, селяни різко зменшували посівні площі, засіваючи поля лише для забезпечення власних потреб. Селянське господарство, не отримуючи промислової продукції з міста, замикалося в собі, працювало на самозабезпечення, натуралізувалося.

Отже, в ході реалізації заходів продовольчої політики гетьманський уряд не досяг поставлених завдань: не забезпечив поставки центральним державам обумовлених Брестськими угодами обсягів продовольства, не зміг організувати заготівлю і постачання харчів населенню України, не забезпечив надходження та реалізації достатньої кількості сільськогосподарської продукції для поліпшення фінансового становища країни.

Підводячи підсумок, визначимо основні причини такого стану справ. *По-перше*, пропоміщицька аграрно-продовольча політика гетьманського уряду. Селяни намагалися знищити урожай на приватновласницьких полях, оскільки він мав дістатись землевласникам. Таким чином частину збіжжя було втрачено. *По-друге* – державна монополія, політика твердих цін, фактичне вилучення “надлишків” продовольства без еквівалентного обміну, створили ситуацію незацікавленості товаровиробників у здачі сільськогосподарської продукції. *По-третьє* – масові реквізиції і конфіскації хліба німецькими та австрійськими військовими структурами, допущені при цьому репресії та зловживання, на тлі продовольчих труднощів у самій Україні, викликали обурення селян. Вони обмежували посіви і приховували збіжжя, щоб воно не потрапило окупантам.

Примітки

1. Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр.– К., 1967. – Т.1; Історія Української РСР. – К., 1977. – Т.5; Історія селянства Української РСР. – К., 1967. –Т.2; Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К., 1998.

2. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.

3. *Борисов В.І.* З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 роках (зрівняльний аналіз діяльності політичних партій) / Автореф. дис. докт. іст. наук. – К., 1993; *Мякота С.Е.* Економічна політика уряду Української Держави П.Скоропадського (травень–грудень 1918 р.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; *Проданюк Ф.М.* Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; *Ковальова Н.А.* Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпро-

петровськ, 1999; *Терела Г.В.* Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000; *Малиновський Б.В.* Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні. 1918 р. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001.

4. *Шнекторенко І.В.* Централізація і милітаризація продовольчої справи в Українській Державі П.Скоропадського (квітень–листопад 1918 р.) // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. – С.168-174.

5. *Борисов В.І.* Продовольча політика на Україні (1917–1920 рр.). – Луганськ, 1991; 3 досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 рр. (Зрівняльний аналіз діяльності політичних партій). – К, 1993.

6. *Борисов В.І., Чернобаев А.А.* Хлеб, война, революция: продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914–1918 гг.). – М.; Луганск, 1997. – С.104-127.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.149. – Арк.60; Ф.1064. – Оп.2. – Спр.12А. – Арк.9, 10.

8. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.1196. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.1; ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.59.

9. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.149. – Арк.51-51зв.

10. Там же. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.110. – Арк.112; Ф.2196. – Оп.1. – Спр.150.– Арк.8, 9, 11, 27.

11. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.149. – Арк.114; Ф.1216. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.150.

12. Там же. – Ф.2026. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.2, 3; Державний вісник. – 1918. – 31 травня – Ч.8.

13. ЦДАВО України. – Ф.1412. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.39; Ф.2026. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.58.

14. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.24; Ф.1064. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.1-5; ДАВО. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.12.

15. ЦДАВО України. – Ф.2026. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.85; Ф.1216. – Оп.1. –76. – Арк.193.

16. Там же. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.10-10зв.; Ф.1793. – Оп.1. – Спр.153. – Арк.63; Спр.76. – Арк.71.

17. Там же. – Ф.2196. – Оп.1. – 150. – Арк.29, 47, 105, 109.

18. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – 149. – Арк.86; Ф.1216. – Оп.1. – Спр.96. – Арк.62, 202; Ф.2196. – Оп.1. – Спр.150. – Арк.191; Спр.185. – Арк.1; Ф.2026. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.92, 99.

19. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.153. – 78, 80, 94.

20. Там же. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.85; Ф.1325. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.24; Ф.1793. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.36.

21. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.38, 48, 52, 82.
22. Селянське слово. – 1918. – 2 жовтня. – Ч.22.
23. ЦДАВО України. – Ф.2196. – Оп.1. – Спр.184. – Арк.1, 15, 16, 33; Спр.142. – Арк.168 – 169; Спр.150. – Арк.76; Селянське слово. – 1918. – 25 червня. – Ч.1.
24. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.149. – Арк.76, 175, 280; Державний вісник. – 1918. – 15 серпня. – Ч.35; 14 вересня. – Ч.47.
25. ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.2. – Спр.2. – Арк. 3, 4; Спр.1. – Арк.18, 39, 41; Оп.1. – Спр.76. – Арк.177; Ф.1061. – Оп.3. – Спр.10. – Арк.20.
26. Там же. – Ф.2196. – Оп.1. – Спр.150. – Арк.119, 134, 191; Ф.1216. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.122, 125зв.
27. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.149. – Арк.255, 313; Ф.1216. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.49; Ф.2196. – Оп.1. – Спр.664. – Арк.17, 18, 257, 258; *Гуменюк С.К.* Борьба трудящихся Подолии с внутренней контрреволюцией и иностранной интервенцией в годы гражданской войны (1918–1920 гг.). / Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К, 1976. – С.8.

Резюме

В статье, на основании архивных источников, исследуется продовольственная политика гетманского правительства, анализируется влияние на нее австро-венгерских военных властей и выясняется реакция крестьянства на ее практическое воплощение.

УДК 94(477)“1918–1919”

В.Ю.Васильев

СВІТОВА РЕВОЛЮЦІЯ ТА УКРАЇНА: КОНФЛІКТИ У КЕРІВНИЦТВІ КП(Б)У (1918–1919 рр.)

У даній статті робиться аналіз взаємовпливу ідеологічних постанов більшовиків і практичної діяльності КП(б)У, конфліктів у її керівництві, обумовлених різним баченням процесів, що відбувалися в українському суспільстві в 1918–1919 рр.

Проблеми виникнення більшовицької партії в Україні, встановлення радянської влади, взаємовідносини України та Росії завжди були об'єктом уваги істориків. Але майже до кінця ХХ ст. ці історичні дослідження мали

заідеологізований характер. Тільки в умовах незалежної України з'явилися можливості для об'єктивного наукового вивчення історичних процесів, що відбувалися за часів Української революції 1917–1920 рр.

Загальний поворот української історичної науки до вироблення національної концепції історії України відкрив нові історіографічні простори, збагатив методологічну основу досліджень, ввів у науковий обіг значний масив архівних документів¹. На перший план вийшли дослідження українського національного руху, а діяльність компартії, діставши негативну оцінку сучасних українських істориків, в значній мірі втратила для них актуальність².

Інтерес до даної проблематики відродився в середині 90-х рр. ХХ ст. С.Кульчицький піддав серйозному аналізу концептуальні засади формування і функціонування комуністичного режиму в перше десятиріччя його існування в Україні³. Цікавими але й дискусійними в деяких висновках є дисертації З.Олійник, В.Єшпанова, Л.Марценюк, О.Несук, Є.Юрійчук, присвячені різним аспектам національної політики більшовиків в 1917–1922 рр., українсько-російським відносинам тощо⁴. Однак багато питань історії виникнення української компартії та радянського уряду в Україні залишаються недостатньо дослідженими. Їх вивчення дозволить краще зрозуміти політичні процеси в Україні на початку ХХ сторіччя, підоснову проблем у сучасних взаємовідносинах України та Росії.

Метою даної статті є аналіз взаємовпливу ідеологічних настанов більшовиків, зокрема ідеї світової революції та практичної діяльності компартії в Україні, конфліктів в керівництві КП(б)У, обумовлених різним баченням процесів, що відбувалися в українському суспільстві в 1918–1919 рр.

Загальний контекст подій був таким. 27 січня 1918 р. делегація Української Центральної Ради (УЦР) у Брест-Литовську підписала договір з австро-німецьким блоком та попросила військової допомоги у боротьбі з більшовиками. 8 лютого на територію України вступила 400 тисячна німецька армія (разом з частинами австро-угорських військ сили окупантів нараховували 450 тис. чоловік), яка в квітні 1918 р. контролювала майже всю територію республіки. 3 березня 1918 р. мирний договір з Німеччиною підписала радянська Росія: уряд В.Леніна визнавав УЦР, виводив з України свої війська. У березні–квітні більшовики швидко відступали на територію Росії. 17 березня 1918 р. в Катеринославі провели II Всеукраїнський з'їзд Рад, проголосивши Україну незалежною радянською республікою. 21 березня новообраний Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України та Народний Секретаріат опинилися у Таганрозі. Швидко сформувавши посольство, відправили його до Москви з дорученням домовитися щодо відносин з більшовицьким урядом. РНК РСФРР миттєво

висловив “...своє палке співчуття героїчній боротьбі трудящих та пригноблених мас України, які на даний момент є одним з передових загонів всесвітньої соціалістичної революції”⁵.

Проте українські більшовики зустріли Брестський договір та прихід німців з різними почуттями. Донбаська Червона гвардія (5-а армія) на чолі з луганським більшовиком К.Ворошиловим на потягах увірвалася до російського Царицина. Там вона перейшла під командування Й.Сталіна, який отримав вірних союзників. Вони склали основу сталінської групи у керівництві російської компартії⁶. Роль царицинських подій у формуванні сталінської групи, її методів керівництва та управління ще не досліджена. Утім, ми знаємо, що учасники тих подій – К.Ворошилов, В.Межлаук, М.Рухимович – завжди підтримували Й.Сталіна, перебували на самих відповідальних посадах у компартії та державі.

На той час “донбасці” (так їх називали у російській компартії) беззастережно підтримували Брестський мир, з презирством ставилися до українських проблем, відмовлялись визнавати значну роль українського селянства у революційних подіях. Серед них виділялися В.Аверин, Ш.Грузман, Е.Квірінг, Ю.Луговинов, Я.Яковлев (Епштейн), а пізніше К.Ворошилов, В.Межлаук, М.Рухимович тощо.

Друга група більшовиків українського походження (в партії їх звали “українці”), до якої входили М.Скрипник, В.Затонський (пізніше перейшов до “лівих”) та деякі представники полтавської організації РСДРП(б), погодилася з Брестським договором і вважала за необхідне “збереження та зміцнення соціалістичного Петербургу та Москви як вихідних пунктів світової революції”⁷. Вони розглядали Україну як складову єдиної з Росією соціалістичної федерації, але були обурені поведінкою Й.Сталіна. Коли вище згадане посольство декларувало самостійність радянської України у Москві, він жорско відповів: “Здається достатньо гралися в уряд та республіку, пора кинути гру”⁸. На що М.Скрипник емоційно запротестував: “Ми змушені заявити, що ЦВК Рад України і Народний Секретаріат мають за джерело своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України...”⁹.

Брестський мир викликав різку критику “лівих” комуністів в Україні, які розцінювали його як зраду ідей світової пролетарської революції. Їх лідером став Г.П’ятаков, який на знак протесту залишив посаду помічника голови Держбанку РСФРР (5 листопада 1917 р. його викликав з Києва до Петрограду В.Ленін, запропонувавши цю посаду). На початку березня 1918 р. Г.П’ятаков повернувся в Україну, щоб продовжити боротьбу за світову революцію. До групи його прихильників (в партії їх звали “київляни”) входили А.Бубнов, С.Косіор, Ю.Коцюбинський, Я.Гамарник. Ці

люди вірили, що в світі відбувається глобальне зіткнення фінансового капіталу та соціалізму. Режим гетьмана П.Скоропадського, який було встановлено в Україні наприкінці квітня 1918 р., розцінювали як прояв диктатури німецького фінансового капіталу. Повстанський рух українського селянства проти німецьких окупантів вважали складовою світової революції. Схематизм в оцінках революційних процесів супроводжувався парадоксальними нюансами: “ліві” сприймали селянство як дрібну буржуазію, але сподівалися за допомогою “селянської дубини” знищити світову буржуазію. Після того, на етапі будівництва комунізму долається опір селянства.

Донбасці називали прихильників Г.П’ятакова “лівими есерами” за спробу використати селянський рух з метою здійснення пролетарської революції в Україні. Цікаво, що “ліві” комуністи принципово “не бачили” національного характеру українського селянського руху, але вимушено намагалися очолити його. Врешті, тільки так можливо було знайти простір для боротьби проти ленінської політики Бресту. Тому вони бажали відносної самостійності від Кремля, виступали за створення самостійної української компартії¹⁰.

Сповна протиріччя в оцінках ситуації проявилися у другій половині квітня 1918 р. на сесії ЦВК рад України, партійній нараді, що відбулася у Таганрозі. На сесії скасували ЦВК рад, Народний Секретаріат. Натомість створили Бюро для керівництва повстанською боротьбою українського народу. Його очолив М.Скрипник.

Партійна нарада, у якій брав участь 71 більшовик, розглянула питання щодо створення окремої компартії. Е.Квірінг висловив думку катеринославської делегації: “Сформувати автономну партію зі своїм Центральним Комітетом і своїми з’їздами, але під керівництвом загального Центрального Комітету та з’їздів Російської комуністичної партії”.

Іншу пропозицію висунув М.Скрипник: “Сформувати самостійну комуністичну партію, що має свій Центральний Комітет та свої партійні з’їзди, та пов’язану з Російською комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)”. Нарада схвалила пропозицію М.Скрипника, що викликало протести катеринославців. Вони звинуватили групу “українців” у націоналізмі, а “лівих” – в бажанні підірвати Брестський мир.

Учасники наради не підтримали пропозицію “лівих” назвати партію “Українською комуністичною партією” та формулювання Е.Квірінга – “РКП(б) на Україні”. Пройшла компромісна назва, запропонована М.Скрипником, – “Комуністична партія (більшовиків) України”¹¹.

Через кілька днів після наради більшовиків гетьман П.Скоропадський захопив владу в Києві. РНК РСФРР поспішив визнати Україну незалежною державою, щоб не наразитися на звинувачення у порушенні Брест-

ського договору. За таких умов існування окремої української компартії, формально незалежної, але фактично – складової РКП(б), виглядало для лідерів комуністів логічним. 3 травня 1918р. ЦК РКП(б) розглянув питання “Про Україну (щодо рішення Таганрозької конференції українських комуністичних організацій 19–20 квітня 1918 р. про створення Комуністичної партії (більшовиків) України та щодо відношення ЦК РКП(б) до цього”. Рішення не знайдені, але їх зміст передає повідомлення у газеті “Правда” 9 травня 1918 р.: “Центральний Комітет РКП(б), обговоривши питання щодо виділення окремої Української Комуністичної партії з Російської Комуністичної партії, не знаходить жодних заперечень проти створення Української Комуністичної партії, оскільки Україна є самостійною державою”¹².

Оформили створення української компартії на першому з’їзді у Москві (5–12 липня 1918 р.). Перед його відкриттям делегацію українських більшовиків прийняв В.Ленін, який дав вказівки з основних питань. На з’їзді дискусії спалахнули з новою силою. “Ліві” заявили, що українське селянство повністю готове до повстання проти режиму П.Скоропадського та німецьких окупантів. Тому потрібно стати на чолі селян. Донбасці (на той час в партії отримали назву “праві”) закликали не поспішати та домагатися військової допомоги радянської Росії. У резолюціях з’їзду було відмічено, що основним завданням партії є організація збройного повстання та революційне об’єднання радянських Росії й України. Делегати засудили, на їх погляд, націоналістичне гасло “самостійності України” та підкреслили, що державний союз Росії з Україною – головна умова перемоги над контрреволюцією.

Різкі суперечки викликало питання щодо створення окремої української компартії. Необхідність організаційного виокремлення зі складу РКП(б) не викликала сумнівів. Проте, в яких відносинах з РКП(б) повинна була перебувати нова партія? Е.Квірінг запропонував: “Об’єднати партійні комуністичні організації в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України зі своїм Центральним Комітетом та своїми з’їздами, але у складі єдиної Російської Компартії з підпорядкуванням у програмних питаннях загальним з’їздам Російської Комуністичної партії та у загальнополітичних питаннях – ЦК РКП”. Позиція М.Скрипника дещо змінилася у порівнянні з Таганрозькою конференцією. Він відмовився від словосполучення “створити самостійну комуністичну партію”. Тому формулювання набуло вигляду: “Комуністичні організації України об’єднуються в окрему Комуністичну партію (більшовиків) України зі своїм Центральним Комітетом та своїм з’їздом, що формально пов’язана з Російською Комуністичною партією через міжнародну комісію III Інтернаціоналу”.

Після виступу М.Скрипника Е.Квірінг ознайомив делегатів з таємною постановою ЦК РКП(б), відповідно до якої дозволялося утворення ЦК української компартії, але на правах обласного комітету. З'їзд підтримав резолюцію Е.Квірінга, створив КП(б)У зі своїм ЦК та підлеглими йому 4-ма обласними організаціями. Внаслідок угоди між “лівими” та “українцями” секретарем ЦК КП(б)У обрали Г.П'ятакова¹³.

Таким чином, у липні 1918 р. виникла українська компартія – формально незалежна, але фактично у складі РКП(б). Її створення стало наслідком певної зміни тактики більшовиків під впливом історичних умов. Після Брестського миру вони вимушено визнали незалежність України, але сподівалися, що новий революційний підйом приведе до об'єднання радянських Росії та України. Селянські повстання, що набирали силу в Україні, давали підстави для таких мрій. Тому головною метою нової компартії була організація повстання та затвердження радянської влади в Україні.

Становлення української компартії проходило у жорстокій політичній і апаратній боротьбі між різними угрупованнями українських більшовиків. Через три тижні після обрання секретарем ЦК КП(б)У Г.П'ятаков скористався рішеннями з'їзду щодо організації повстання в Україні. 5 серпня 1918 р. за його ініціативою Центральний воєнно-революційний комітет (знаходився у Курську) видав наказ №1 про початок загального революційного повстання в Україні. Але цей заклик не знайшов широкої підтримки. Місцеві більшовицькі організації, які намагалися підняти повстання, були розгромлені німцями та органами влади гетьманату П.Скоропадського.

8–9 вересня 1918 р. на пленумі ЦК КП(б)У в Орлі “лівих” піддали гострій критиці за авантюристичну політику. Г.П'ятакова звільнили з посади секретаря ЦК КП(б)У, доручивши виконувати ці обов'язки С.Гопнер (дружина Е.Квірінга). Г.П'ятаков помилок не визнав. Він вказував, що повстання отримало поразку, проте перетворило більшовиків в очах багатьох українських селян на справжніх захисників їх інтересів¹⁴.

Критику “лівих” продовжили на II з'їзді КП(б)У в Москві 17–22 жовтня 1918 р. Напередодні його відкриття В.Ленін особисто вислухав аргументи “лівих” та правих делегатів. Секретар ЦК РКП(б) Я.Свердлов та член ЦК РКП(б) Л.Каменев підтримали на з'їзді правих. Після бурхливого обговорення доповідей Г.П'ятакова та А.Бубнова з'їзд визнав “політичний напрям ЦК неправильним, організаційну діяльність – незадовільною”. ЦК КП(б)У переобрали, вели до складу більшість правих, а також наркома у справах національностей РНК РСФРР Й.Сталіна. Секретарем ЦК КП(б)У став Е.Квірінг.

Як і на попередньому з'їзді, підкреслювалась особлива необхідність боротьби за об'єднання з РСФРР. Проте, яким чином досягти в ній успіху?

Більшість виступаючих висміювали “лівих” за утопічні уявлення, що своєю волею та бажанням вони змусять український селянський рух стати соціалістичним. Керівник угорських комуністів Бела Кун, який був присутній на з’їзді, навіть допустив, що тільки масовий терор здатний спричинити таку духовну трансформацію. Але хто і як його буде здійснювати в Україні? Отже, українським більшовикам залишалось чекати допомоги радянської Росії, на чому й наголошували праві¹⁵.

“Ліві” на чолі з Г.П’ятаковим вважали таку поведінку серйозною політичною помилкою. Здавалося, що життя підтверджувало їх сподівання та розрахунки. У жовтні 1918 р. у результаті революції розпалася Австро-Угорська імперія. В листопаді революція відбулась у Німеччині. 11 листопада 1918 р. Німеччина капітулювала у Першій світовій війні. У той же день уряд В.Леніна прийняв рішення про створення воєнної Групи Курського напрямку, спрямованої на Україну. Командуючим призначили В.Антонова-Овсєєнка. Утім, Головнокомандуючий збройними силами РСФРР Я.Вацетіс, інші військові керівники не поспішали реально формувати новий фронт. Представник ЦК КП(б)У Я.Яковлев (Епштейн) переконував Я.Вацетіса, що “...будь-які розрахунки на революцію у Німеччині – це вигадки авантюристів Бубнова та П’ятакова”. Я.Вацетіс так відверто й заявив про це Г.П’ятакову¹⁶.

Обурені “ліві” безсило спостерігали як утворена 13 листопада 1918 р. Директорія оголосила про початок загального повстання проти режиму П.Скоропадського. У цей день РНК РСФРР анулював Брестський договір. Г.П’ятаков та В.Затонський переконували призначеного членом Реввійськради Групи військ Курського напрямку Й.Сталіна¹⁷ створити український радянський уряд. Одночасно вони вимагали від РНК Росії припинити переговори з Директорією. В решті-решт, Й.Сталін, після вечері з В.Затонським, погодився на такий крок. 20 листопада 1918 р. Кремль прийняв офіційне рішення. У вагоні під Курськом сформували новий уряд, а 28 листопада в Суджі провели перше засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду на чолі з Г.П’ятаковим. До складу увійшли В.Аверин, К.Ворошилов, В.Затонський, Е.Квірінг, Ю.Коцюбинський, Ф.Сергєєв (Артем).

Цікаво, що до останньої миті ЦК КП(б)У нічого не знав про створення українського радянського уряду. В.Затонський іронічно запитав у той момент Й.Сталіна: “Як же ж так, що наш правий ЦК опинився ні при чому?”. Той відповів: “Кожному овочу свій час, ну, який з них вийде революційний уряд? Їм би у профспілках сидіти, ще краще кооперацією займатися...”¹⁸.

Новий уряд швидко створив Військову раду Української Радянської Армії, заявив про повалення влади гетьмана П.Скоропадського і відновлення

в Україні радянської влади. Проголошувалась націоналізація власності та конфіскація поміщицьких земель з їх розподілом на зрівняльних засадах¹⁹.

Але власних військових сил український радянський уряд майже не мав. ЦК РКП(б) очікувало, спостерігаючи за розвитком ситуації, а військове керівництво РСФРР до середини грудня 1918 р. не давало дозволу наступати на Харківському напрямку²⁰, побоюючись за Південний фронт.

За таких умов Г.П'ятаков почав діяти самостійно, формуючи апарат управління при уряді. Крім того, на початку грудня він провів переговори з радою німецьких військ у Харкові щодо пересування їх додому через територію України. Разом з В.Затонським наполягав, щоб німецькі війська віддали зброю і тільки тоді український радянський уряд дозволить їм вийти.

Е.Квірінг та інші праві звернулися в ЦК РКП(б) з заявою, що така позиція “лівих” може спровокувати німців порушити нейтралітет та розпочати військові дії. Керівництво РКП(б) підтримало правих, наказав Г.П'ятакову не припиняти переговорів з німецькими частинами у будь якому випадку²¹.

Здається, що В.Леніну та Й.Сталіну не дуже подобались енергійність та самостійність нового українського керівника. Вони побоювались, що захоплений примарою світової революції, Г.П'ятаков своїми діями в Україні викличе ускладнення для кремлівського уряду. Проте партизанські загони українських селян, дві українські радянські дивізії встановлювали в Україні радянську владу, тому Кремль вимушено реагував на події.

3 січня 1919 р. Харків захопили радянські війська. 4 січня створили Український фронт під командуванням В.Антонова-Овсєєнка. 6 січня український радянський уряд проголосив, що нова держава має назву “Українська Соціалістична Радянська Республіка” (УСРР). У ці дні Директорія звинуватила РНК РСФРР, з яким вела переговори, у фактичному початку війни проти УНР. У відповідь наркомат іноземних справ РСФРР заявив, що український радянський уряд повністю незалежний від Росії та самостійно веде війну проти Директорії²².

Зрозуміло, що реальної незалежності від Кремля український радянський уряд не мав. Гострі суперечки та боротьба за вплив між різними групами в керівництві уряду та КП(б)У продовжувалися, загрожуючи існуванню цих структур. Права більшість в ЦК КП(б)У не залишала надій усунути Г.П'ятакова з посади голови уряду. 10 січня 1919 р. Ф.Сергєєв, Е.Квірінг, Я.Яковлев надіслали В.Леніну телеграму: “ЦК КП(б)У вирішив, не висуваючи кандидатури із наявного складу уряду і ЦК, запропонувати Вам негайно прислати Християна Георгійовича (Раковського. – В.В.). Тільки в цьому разі криза голови уряду не стане урядовою...”²³.

16 січня 1919 р. ЦК РКП(б) вирішив покінчити з ворогуючими угрупованнями в українському керівництві. Г.П'ятаков змінив Х.Раковський, якому доручили “провести в життя повне відсторонення Ворошилова та Рухимовича від військової роботи..., не наполягати на залишенні Антонова, якщо українці вимагатимуть його відсторонення, а домовитись з ними щодо іншої кандидатури...”²⁴. К.Ворошилова та М.Рухимовича вимагав змістити Голова Реввійськради РСФРР Л.Троцький, який конфліктував з ними та їх покровителем Й.Сталіним ще з часів царицинських подій.

Втім, у Харкові притримувались іншої точки зору. 18 січня В.Ленін отримав рішення українського ЦК щодо призначення головою уряду Ф.Сергєєва, а Реввійськграду України сформувати у складі К.Ворошилова, М.Рухимовича, В.Межлаука²⁵. 20 січня 1919 р. Г.П'ятаков надіслав телеграму В.Леніну, Я.Свердлову, Л.Троцькому, Й.Сталіну, в якій з обуренням розповів про методи діяльності “царицинців”. Вони вимагали від нього, як голови уряду, оприлюднити постанову щодо призначення М.Рухимовича Головнокомандуючим Українським фронтом, К.Ворошилова та В.Межлаука – членами Реввоенради. Г.П'ятаков відмовився, тому що був відповідний наказ Л.Троцького. Тоді “царицинці” прийняли рішення щодо заміни Г.П'ятакова на посаді голови уряду Ф.Сергєєвим. Постанову уряду надрукували в газетах, підробивши підпис Г.П'ятакова.

У відповідь він разом з В.Затонським та командуючим Харківською групою військ В.Ауссемом надіслали до частин Червоної Армії телеграму зі спростуванням постанови. Г.П'ятаков спробував притягти “царицинців” до суду Ревтрибуналу, але йому не дозволило ЦК РКП(б).

Російське керівництво прийняло компромісне рішення щодо складу українського радянського уряду. Головою затвердили Х.Раковського, командуючим Українським фронтом – В.Антонова-Овсєєнка, наркомом воєнних справ – М.Подвойського. “Царицинці” отримали другорядні посади: К.Ворошилов – наркома внутрішніх справ, Ф.Сергєєв – наркома радянської пропаганди, В.Межлаук – заступника наркома воєнних справ. В.Затонського призначили наркомом освіти. Г.П'ятаков не увійшов до уряду²⁶. Його відносини з “царицинцями” та Й.Сталіним зіпсувалися. Мабуть, це стало однією з причин подальшого співробітництва Г.П'ятакова та Л.Троцького.

В більш широкому контексті конфлікт між Й.Сталіним та Л.Троцьким щодо складу українського радянського уряду свідчив про тенденції, що набирали силу в радянській управлінській системі. “Царицинська” група запекло боролася за владу, не гребуючи жодними методами. В цьому сенсі майбутня еволюція особистої влади Й.Сталіна може розглядатися як посилення впливу сталінського клану, який почав формуватися на півдні колишньої Російської імперії в умовах громадянської війни²⁷.

Вихідці з Донбасу склали на перших етапах кістяк групи, підтримуючи один одного. До “царицинів” органічно увійшли праві, що чітко простежувалося на III з’їзді КП(б)У (1–6 березня 1919 р.). Вони спільно відкидали звинувачення “лівих” у відсутності політичної лінії ЦК КП(б)У, недовірі до українських революційних сил, надіях тільки на армію РСФРР.

Г.П’ятаков на з’їзді пояснював позицію “лівих” тим, що вони були впевненими у швидкому розвитку світової революції, особливо у країнах Центральної Європи. “Ліви” переконані, що в Україні “достатньо горючого та революційного матеріалу для повалення накинутаго ярма”, критикували нерішучість та безсилля правих. Колишній голова уряду попереджав делегатів, що загальне захоплення радянською владою в Україні швидко закінчиться, настане зростання куркульської контрреволюції. За таких умов на чолі КП(б)У повинен стояти “твердий” ЦК.

Праві не сприймали логіку Г.П’ятакова. Вони вказували, що ЦК російської компартії керував світовою революцією, а ЦК КП(б)У був філією російського ЦК. У такому випадку, хто не мав політичної лінії? В.Ленін, Я.Свердлов, Й.Сталін? Праві роздратовано заявили, що розмови та оцінки “лівих” – опортунізм, “лівоесерівщина”. Недарма ноту уряду В.Леніна від 4 лютого 1919 р. щодо готовності негайно розпочати мирні переговори з країнами Антанти на Принцевих островах “ліви” розцінили як нову зраду революції. Один з них, Ю.Коцюбинський навіть дозволив собі відверто говорити про це на мітингах полтавських селян. Ф.Сергеев підвів підсумок ставлення до “лівих”: вони – українські сепаратисти, що намагалися “грати свою світову політику” в Україні.

Присутній на з’їзді голова ЦВК РСФРР Я.Свердлов вгамував пристрасті. Він відзначив, що неправильно критикувати ЦК КП(б)У через відсутність політичної лінії. Вона виконувалась самим ЦК РКП(б), тому що скрізь, “...де ми створювали незалежні радянські республіки, але залишали єдиною нашу комуністичну партію, ... загальне політичне керівництво належало Центральному Комітету (Російської комуністичної. – В.В.) партії”. Далі він відзначив головування ЦК РКП(б) у всіх суперечках правих і “лівих” в Україні: “Нам в ЦК доводилось неодноразово відмічати нашу розбіжність як з правими, так і з “лівими”. З тією та іншою групою ми багато в чому були не згодні та часто-густо наші вказівки йшли всупереч з правими та з “лівими”.

Я.Свердлов закликав всіх до єдності та вказав, що новообраний український ЦК повинен буде отримувати загальні директиви від російського ЦК та втілювати їх у життя. Кремлівський представник заявив, що спасіння російської та міжнародної революції знаходилось у руках України. Тут було продовольство та пальне для голодуючої півночі. Отримати

все це можливо було тільки з допомогою міцних державних установ під керівництвом загартованих партійних організацій. Ставлення голови ЦВК РСФРР до України яскраво засвідчив його виступ з питання ухвалення української конституції: “Тут потрібно з повною визначеністю підкреслити, що те, що сьогодні в силу міжнародних обставин ми виділяємо в окрему республіку – Україну, може бути завтра зі зміною міжнародної обстановки знов увійде в якості рівноправної частини до загальноросійської республіки. Взагалі, було б раціональним навіть замість самостійної конституції Української республіки прийняти, хоча б з додатками, конституцію Радянської Росії, яка перетворилася за своїм глибоким значенням у міжнародну і на якій вчиться зараз весь світовий пролетаріат”. З’їзд вирішив прийняти конституцію РСФРР в цілому, допускаючи зміни в ній в залежності від місцевих умов.

Більшість делегатів з’їзду визнала неправильною тактику ЦК КП(б)У минулого скликання в умовах світової революції, що розгорталася. Вона розцінювала Директорію як “відвергішу диктатуру куркульства та офіцерства”, знаряддя боротьби англо-франко-американського імперіалізму проти революції трудящих. Делегати заявили про наявність в українському селі міцного та організованого куркульства і неминучості сильного куркульського опору радянській владі. Тому основною тактичною лінією українські комуністи вважали “встановлення єдності фронту УСРР з усіма радянськими республіками взагалі та РСФРР зокрема проти світової імперіалістичної контрреволюції”.

Принагідно зауважимо, що такі жорсткі класові оцінки українського селянства, а також надії на допомогу Росії створили логічний “об’єднаний ланцюг” для подальших дій “лівих” та правих українських комуністів. Цікаво, що всі вони бачили небезпеку розбурханого селянського світу, але запропонували вкрай ортодоксальну марксистську модель політичної системи та економічної політики. Наголошувалось, що в умовах України потрібно рішуче здійснювати диктатуру пролетаріату, тримати в руках партії весь апарат радянської влади. До радянського уряду не допускалися “ліві” есери.

В економічній сфері скасовувалася приватна власність на землю, одноосібне селянське господарство вважалось відживаючим. Наголошувалось, що його слід замінювати колективними господарствами – “...найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві”. Місцеві ради та земельні відділи повинні були негайно організовувати зразкові “культурно-промислові радянські господарства” та комуні на основі конфіскованих поміщицьких маєтків та економій. Усіх трудящих закликали дружньо зімкнутися навколо рад, перемогти голод, відсутність товарів, розруху та

“швидше досягти світлого царства соціалізму”. З метою прискорити прихід цього “царства” запланували замінити капіталістичний товарообіг соціалістичним продуктообміном. Тому встановлювались державна монополія на заготівлю важливих продовольчих продуктів, державні реквізиції та конфіскація хліба. Найбільшу частину продовольства, отриманого від селянства, відправляли “голодуючим братам Радянської Росії”²⁸.

III з’їзд КП(б)У обрав ЦК, на першому пленумі якого створили Політбюро та Оргбюро ЦК. До них увійшли “ліві”, яких дещо врівноважили Е.Квірінг і Х.Раковський. Секретарем ЦК КП(б)У пленум обрав Г.П’ятакова²⁹. “Ліві” святкували певну перемогу. Г.П’ятаков знову став керівником української компартії, надії більшовиків на розвиток світової революції досягли піку, радянська влада утвердилась на значній території України. Згідно з поширеними в компартії поглядами Україна мала являти собою “міст, через який йде світова революція”³⁰. Недарма з’їзд закликав українську компартію розгорнути роботу в Галичині, на західних українських етнічних територіях. Проголошення 21 січня 1919 р. Угорської радянської республіки, здавалось, задовольнило всі очікування більшовиків. VIII з’їзд РКП(б) (18–23 березня 1919 р.) зразу надіслав привітальну телеграму в Будапешт, у якій говорилося, що робітничий клас Росії з усіма силами поспішає на допомогу угорським комуністам³¹.

23 березня Я.Вацетіс представив В.Леніну план спільних дій з армією радянської Угорщини, в основу якого поклали ідею єдиного фронту проти капіталізму через територію Буковини. Одночасно Я.Вацетіс дав директиву В.Антонову-Овсеєнку щодо просування українських червоних частин на Буковину та Галичину. 7 квітня 1919 р. на урочистому засіданні ВЦВК УСРР В.Антонов-Овсеєнко з пафосом заявив: “Революція рухається уперед. Слідом за Угорщиною рух перекидається в інші країни, й цей рух буде ще більше зміцнюватися з просуванням Червоної Армії. В Києві ми стоїмо в коридорі, який веде в Європу”³². В той самий день В.Ленін попросив Белу Куна привітати Баварську радянську республіку та докладно повідомити у Кремль щодо подій у Німеччині³³.

Сподівання більшовиків на світову пролетарську революцію підсилили бажання негайного здійснення доктринальних марксистських ідей: все-світньої диктатури пролетаріату, націоналізації та одержавлення економіки, переходу до прямого продуктообміну та інші. Рішення III з’їзду КП(б)У та VIII з’їзду РКП(б) чітко свідчили, що більшовики пішли на “воєнно-комуністичний штурм” капіталізму. У виконанні українських комуністів цей штурм набув своєрідних рис. На VIII з’їзді РКП(б) Г.П’ятаков заявив, що більшовицьке гасло “право націй на самовизначення” потрібно відкинути і “твердо стати на шлях суворой пролетарської цен-

тралізації та пролетарського об'єднання". Як бачимо, розмови щодо певної політичної самостійності українських більшовиків припинилися. В.Ленін продовжував підтримувати право націй на самовизначення, але стосовно України допустив вельми показове висловлювання: "Україна була відокремлена від Росії винятковими умовами, і національний рух не пустив там глибоко корені. Наскільки він проявився, німці вибили його... Там навіть з мовою справа є такою, що стало невідомо: чи масова українська мова чи ні?"³⁴.

Не дивно, що на той момент, український радянський уряд, керівники КП(б)У повністю ігнорували національну проблему. І в цьому праві та "ліві" були повністю згодними. Проте як за такого підходу до політики упоратися з потужним селянським рухом в Україні, в якому національні моменти грали серйозну роль?

Пленум ЦК КП(б)У (6–9 квітня 1919 р.) розглянув питання "Про куркульську контрреволюцію та роботу в селі". В резолюції відмітили своєрідний феномен свідомості українських селян. Всюди лунали заяви селян, що вони "українські більшовики", "ми за владу рад, але проти жидів та кацапів, за самостійну Україну". Такі погляди пленум характеризував як куркульсько-контрреволюційні, що ховаються за більшовицькою фразеологією. Для боротьби з ними продовжували створювати комітети бідноти за прикладом Росії³⁵. Отже, українське селянство розглядалося як більш відстале та вороже більшовизму, ніж російське, з класової та національної точок зору. Стихійний націонал-соціалізм українських селян виявився несумісним з інтернаціональним комунізмом українського відділення російської компартії. Політичної гнучкості або, краще сказати реалізму, українським більшовикам вочевидь не вистачало (як і керівництву РКП(б) на чолі з В.Леніним).

Замість ретельного аналізу суспільних процесів, на пленумі відмітили слабке політичне розшарування українського села, в якому не настав період боротьби бідноти проти куркулів. Тому за "бережливого відношення до середнього селянства", дуже близького до куркулів у низці районів України (так записали у резолюції. – В.В.), висувалося завдання "нещадного придушення куркульської контрреволюції"³⁶.

Дуже швидко КП(б)У відчула, що українська "селянська дубина" розвернулася до неї і почала бити комуністичну радянську владу. Повстання Н.Григор'єва та Н.Махна поховали надії більшовиків увірватися до Центральної Європи та запалити вогнище світової революції. Більше того, оточені селянськими повстаннями, під натиском військ А.Денікіна, а також С.Петлюри більшовики наприкінці серпня – на початку вересня 1919 р. втратили більшу частину території України.

Спільна участь у боротьбі з селянськими повстаннями та наступом А.Денікіна значною мірою консолідувала різні фракції в КП(б)У. Політико-ідеологічні суперечки зникли. Колишні “ліві” налагодили гарні стосунки з правими, розширивши сталінську групу та її вплив в партії. Наприклад, Г.П’ятаков потоваришував з К.Ворошиловим та Г.Орджонікідзе. Наприкінці 1919 р. він писав особисті листи Й.Сталіну у лестиво-вulgарному тоні, характерному для членів цієї групи³⁷.

В цілому, для більшості української компартії стало зрозуміло, що без підтримки РКП(б), військових сил Росії втримати владу в Україні неможливо. Але надії на світову революцію не зникли. Як тільки більшовики на початку 1920 р. повернулись в Україну, вони ще раз спробували за словами В.Леніна “прощупати” багнетами Європу у ході радянсько-польської війни.

Примітки

1. Див.: *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920). – К., 1999.

2. Особливості розвитку історичної думки в цей період проаналізував Д.Яневський. На наш погляд, оцінки автора мають дискусійний характер. Див.: *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С.17-20, 23-50.

3. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996.

4. *Єштанов В.* Відносини між Радянською Росією і УНР / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998; *Марценюк Л.* Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998; *Несуж О.* Українсько-російські відносини 1917–1922 рр. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998; *Олійник З.В.* Національна політика більшовиків в Україні в 1917–1920 рр. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук.– К., 2002; *Юрійчук Є.* Становлення і характер радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917–1922) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. –Чернівці, 1997.

5. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сб. док. и мат. – К., 1957. – Т. 2. –С.576.

6. Це вже відмічав Д.Яневський. Див.: *Яневський Д.* Назв. праця. – С.394-395.

7. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.). Сб. док. в 4-х т. – М., 1971. – Т.1. – С.30.

8. Див.: *Большевистское руководство.* Переписка. 1912–1927. Сб. док. – М., 1996. – С.26-34.

9. *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918–1920). – М., 1966. – С.34.

10. Більш докладно див.: *Boris Ju. The Sovietization of Ukraine, 1917–1923. The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination...* – С.144-145; *Летопись революции.* – 1926. – №5. – С.79-82.
11. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). Сб. док. и мат. – К., 1962. – С.82-83.
12. Див.: *Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г.: Протоколы.* – К., 1988.
13. Див.: Там же. – С.14-188. На з'їзді замість Бюро для керівництва повстанською боротьбою створили Всеукраїнський Центральний Воєнно-Революційний Комітет.
14. *История Украинской ССР. В 10 томах.* – К., 1984. – Т. 6. – С.348-349.
15. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г.: Протоколы. – К., 1991. – С.167; *Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.* – К., 1976. – Т.1. – С.36-37; *Нариси історії Комуністичної партії України.* – К., 1977. – С.269-272.
16. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.27, 56; Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р.: Протоколи. – К., 2002. – С.43, 69.
17. 20 листопада Й.Сталін був відізнаний до Москви і замість нього членом Реввійськради став Ф.Сергєєв (Артем). Див.: *Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. У 3-х т.* – К., 1968. – Т.2. – С.32.
18. Зі спогадів В.Затонського. Див.: *Затонский В. К пятилетию КП(б)У // Комуніст України.* – 2001. – №4. – С.82-83.
19. *Рубач М. К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // Летопись революции.* – 1924. – №4. – С.151-165; *Затонский В. К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // Летопись революции.* – 1925. – №1. – С.139-149.
20. *Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сб. док. и мат. В 3-х т., 4-х кн.* – К., 1967. – Т.1. – Кн.2. – С.XIV.
21. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.27, 56; Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р.: Протоколи. – С.34-36.
22. *Внешняя политика СССР. Сб. док.* – М., 1968. – Т.1. – С.214-215; Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р.: Протоколи. – С.39.
23. *Мельниченко В.Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле – заради майбутнього.* – К., 1989. – С.284.
24. *Известия ЦК КПСС.* – 1989. – №6. – С.173.
25. *Млечин Л. Русская армия между Троцким и Сталиным.* – М., 2002. – С.40.
26. *Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов.* – С.78-79.
27. Це вже відмітив італійський історик А.Граціозі. Див.: *Graziosi Andrea. G.L.Piatkov (1890–1937): A Mirror of Soviet History // Harvard Ukrainian Studies.* – 1992.

– №1-2. – Р.127-129.

28. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.26, 32, 39, 46, 52, 56-57, 112, 115, 118, 169-170, 180, 190зв.-192зв., 194; Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919р.: Протоколи. – С.42-43, 67-70, 90-91, 95, 201, 209-210.

29. Див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.1; Комуністична партія України – з'їзди і конференції. – К., 1991. – С.37-38.

30. Це вислів К.Радека в жовтні 1918 р. на II з'їзді КП(б)У. Див.: Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г.: Протоколы. –К., 1991.

31. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М., 1959. – С.444.

32. Політична історія України ХХ століття. У 6-ти т. – К., 2003. – Т.2. – С.341-342.

33. *Ленин В.І.* Повне збір. тв. – Т.50. – С.277.

34. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – С.81, 105.

35. 17 січня 1919 р. радянський уряд України опублікував Тимчасове положення про створення волосних та сільських комбідів, в якому підкреслювалося, що до створення рад і там, де немає ревкомів, вся повнота влади в селі тимчасово належить комбідам. До червня 1919р. комбіди були створення були створенні більш чим в половині сіл України. Див.: История Украинской ССР. В 10 томах. – Т. 6. – С.421-422.

36. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.4-5.

37. Кілька листів зберігаються у фонді Й.Сталіна в Російському державному архіві соціально-політичної історії.

Резюме

В статье делается анализ взаимовлияния идеологических постановлений большевиков и практической деятельности КП(б)У, конфликтов в ее руководстве, обусловленных разным видением процессов, которые происходили в украинском обществе в 1918–1919 гг.

СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД У ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО (на матеріалах містечок Правобережної України)

Розглядається становище євреїв містечок Правобережної України у 1918 р. через політику гетьманату і діяльність іноземного військового контингенту. Увагу заострено на перешкодах у функціонуванні громадських рад, політичних арештах, єврейських погромах, культурно-освітньому житті найбільш чисельної національної меншини містечок.

Доба гетьманату П.Скоропадського ще й нині залишається одним з найсуперечливіших періодів історії Української революції 1917–1920 рр. Незважаючи на наявність цілої низки вагомих наукових праць з цієї проблематики, варто констатувати, що створення узагальнюючої, цілісної й науково виваженої концепції, яка б об'єктивно визначила роль і місце гетьманату в історії українського державотворення, ще попереду. Окремі питання потребують структурного аналізу, зокрема це стосується становища національних меншин, передусім євреїв в Українській державі 1918 року. Поставлену проблему в тій чи іншій мірі досліджували українські історики Т.Андрусяк, О.Найман, Д.Розовик, Л.Рябошапко, М.Марчук¹ та ін. Однак загального розуміння становища єврейських громад правобережних містечок вони не дають.

Політика гетьмана П.Скоропадського щодо національностей була досить суперечливою. Перші офіційні документи його уряду засвідчили толерантне ставлення до нацменшин. У грамоті від 29 квітня 1918 р. гетьман закликав усіх громадян України “без різниці національності і віросповідання” допомогти йому у “загальному великому відповідальному ділі”². Закон “Про гетьманську владу” надавав прихильникам кожної конфесії можливість користуватися “свобідним відправленням їх віри й богослужіння...”³. Сучасний український дослідник Т.Андрусяк серед позитивних сторін гетьманського режиму відзначив спробу будувати державу силами всіх її громадян, незважаючи на їхнє соціальне та етнічне походження. Він зазначає, що, відкинувши поділ населення за етнічним принципом і характерне для Центральної Ради штучне роздування проблем нацменшин та національно-культурної автономії, було взято курс на будівництво національної Української держави за принципом українського громадянства⁴. Однак, заявивши про визнання прав усіх національностей, шанування їх культури, недопустимість утисків і проявів нетерпимості, гетьман 9 липня

1918 р. скасував Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію, національні міністерства⁵. Д.Розовик вважає, що до такого кроку гетьмана підштовхнуло намагання не дати росіянам, полякам, євреям, німцям та іншим народностям, які населяли Україну, правового приводу для їх етнічного відособлення й розпаду держави на дрібні етнічні об'єднання і державні формування. Водночас зберігалося право кожної нації у рамках цілісної держави розвивати свою культуру⁶. Все ж значна частина істориків, свідків тих днів, вважають, що скасуванням цього акту було “скреслено одну з небагатьох гарних сторінок найновішої історії України”⁷.

Єврейський діяч лівого спрямування С.Гольдельман відверто заявив, що “Гетьманщина знищенням всіх наших національних здобутків, автономії, жидівського міністерства, прав нашої мови, озброїла проти себе всі національні елементи”⁸. Були солідарними з ним і сіоністи, які вважали: “Те, що відбулося, не є революцією ліберально-буржуазних елементів, а являє собою феодальну контрреволюцію з монархічними тенденціями”⁹.

Такі прояви особливо були помітні на місцях. Євреї Тульчина А.Бурдейний, А.Ціліс, Ш.Штеліс із занепокоєнням повідомляли міністру внутрішніх справ: “Бачимо на місцях тих же колишніх бюрократів, прислужників царизму, людей з порочним минулим”¹⁰. Повітові старости писали про те, що “в деяких місцевостях адміністративні власті закривали єврейські общини і товариства, які виникли в революційний час і призначали вибори міщанських управ замість общин”¹¹. Зокрема, у Городищі начальник міліції заборонив засідання єврейської громадської ради¹². Подібну політику місцева влада вела і щодо виборчих комісій у тих місцях, де ще не було проведено виборів до ЄГР. Скарги про перешкоди у проведенні виборів надходили з Макарова (начальник міліції)¹³. У Богуславі виборча комісія взагалі була розігнана¹⁴. Інформація про втручання у виборчий процес надійшла також із Сатанова, Верхівки, М'ястківки, Чорного Острова¹⁵.

Зважаючи на це, директор департаменту національного самоврядування А.Ревуцький у своїх телеграмах, адресованих повітовим старостам, начальникам варт, неодноразово попереджав їх, що “єврейські громадські ради обираються на підставі закону 21 грудня 1917 р., являють собою державно-правові установи і вибори їх мають проводитися без перешкод”¹⁶.

Містечкові єврейські громади взяли діяльну участь у виборах до Тимчасових Єврейських Національних Зборів, які відбулися 11–13 серпня 1918 р.¹⁷ Право голосу мали члени ЄГР¹⁸. Вибори депутатів відбулися у 168 міських та містечкових громадах із 198. 28 жовтня 1918 р. Головне виборче бюро затвердило їх результати у 161 громадській раді¹⁹. Було розроблено також і законопроект про вибори до Подільських Національних Зборів. Вони мали бути проведені 15–25 липня 1918 р.²⁰. Архівні дані свідчать про

вибори містечковими євреями Софіївки, Словечна, Романова, Рибниці, Горностайполя, Гостомеля, Коростишева, Володимирця, Волочиська, Меджибожа, Малина, Обухова, Жашкова, Жабокричів, Домбровиці, Славути, Чорнобиля, Ходоркова, Фастова своїх представників на Всеукраїнський єврейський національний з'їзд²¹, який відбувся у листопаді 1918 р.

Одним із визначальних моментів у перебігу політичних подій в Україні у 1918 р. стала присутність на її землях військ окупантів. Були випадки, коли австро-угорці та німці ставали на захист порушених прав нацменшин. Представник єврейської меншини Гросман ще 16 квітня 1918 р., звертаючись до міністра внутрішніх справ і військового міністра Центральної Ради, відкрито заявив: “Ваші коменданти і комісари поводяться так, що єврейське населення, а останніми днями і селяни на місцях змушені звертатися до німців за допомогою”²².

Начальник Ямпільської повітової міліції доводив до Подільського губернського старости, що 26 травня 1918 р., австро-угорці розстріляли селян Чернівців Г.Козюра і О.Вергелеса за крадіжку цукру у М.Барінбойма²³. Іноземні військові часто “закривали очі” на випадки спекуляції з боку євреїв. Комендант Ольгопільського повіту відверто заявляв, що боротьба із спекуляцією неможлива, оскільки євреї безпосередньо зверталися до австрійського війська й отримували від нього допомогу²⁴. Так, у Рибниці місцевий австрійський комендант вилучив у начальника варти конфіскований у єврея Х.Бекера необкладений акцизом тютюн і повернув його власнику²⁵. На ст.Крижопіль австрійські солдати продали євреям-спекулянтам два вагони реквізованого цукру²⁶. Прояви відкритої спекуляції пшеницею і пшеничним борошном мали місце у Фрамполі²⁷, Шарівці²⁸, Черче²⁹, Жванці³⁰. В останньому місцеве населення голодувало, оскільки євреї скуповували хліб у селян навколишніх сіл, збільшували помол борошна і відправляли його до Бессарабії, Румунії і Австрії, піднімаючи місцеві ціни (за 5 пудів борошна потрібно було заплатити 500 руб.). У Тарноруді спекулювали худобою, Томашполі і Лянцкоруні – кіньми, прикордонному Гусятині, Смотричі, Купині – гасом³¹.

Спекулятивні прояви мали місце і в багатьох інших правобережних містечках. Все це негативно позначилось на настроях селян, які через спекуляцію “обурювалися головне проти жидівства”³². Як наслідок, 24 липня 1918 р. було затверджено закон “Про карну відповідальність за перевищення граничних цін та спекуляцію”³³. Через це польовий суд засудив торгівця містечка Сміла Портянського до ув’язнення і сплати штрафу за підняття цін на харчові продукти³⁴.

Разом з тим не можна обійти увагою сторін, які не оптимізували взаємини окупаційних властей з нацменшинами, зокрема з євреями. 25 жовтня

1918 р. в м.Круті австрійський комендант ст.Абамеліково наклав контрибуцію на євреїв за їхню неявку для охорони залізниці³⁵. У Бершаді австрійці розпустили загін самооборони³⁶, а в Дунаївцях і Заміхові у липні 1918 р. застрелили двох євреїв³⁷. Генерал-фельдмаршал Г. фон Ейхгорн у своєму наказі зазначав, що “тероризують країну лише 10–12% селян. До них приєднуються в якості агітаторів євреї”³⁸, які, продовжував начальник Кам’янецької міської державної варти, “як нація більш розвита, більш енергійна і діяльна, своїми бесідами і розмірковуваннями діють на моральну сторону простого народу і часто наносять шкоду представникам влади...”³⁹.

Австро-німецьке командування у відповідь на такі дії видало низку протиеврейських відозв і розпоряджень. Німецька окружна комендатура в Смілі у зверненні до населення оголошувала, що “агенти ворога, переважно євреї, в містечках і селах розповсюджують фальшиві і дратуючі чулки про німців. Вони цим хочуть підірвати честь Німецької Держави і вас позбавити довір’я до німців, які охороняють вас проти розбійників і банд. За поширення подібних чуток – ... арешт, і навіть смертна кара”⁴⁰. Найбільш активними агітаторами були члени профспілок, єврейських соціалістичних партій – Бунду, об’єднаних євреїв-соціалістів, Поалей-Ціон. Саме тому 27–30 серпня 1918 р. у 27 правобережних містах і містечках за наказом губернських і повітових старост державною вартою було проведено масові арешти членів ліворадикальних партій і течій⁴¹.

Цікаво, що в Чорнобилі було заарештовано не тільки членів Бунду, але й батьківський комітет місцевої єврейської школи, за доносами сіоністів, які звинувачували його членів у належності до соціалістичних партій⁴². Арешти проводилися також у Бершаді⁴³, Старій Синяві⁴⁴, Чорному Острові⁴⁵, Ялтушкові⁴⁶, Богуславі⁴⁷, Городищі⁴⁸, Іванкові⁴⁹, Шполі⁵⁰. Крім того, у липні-вересні 1918 р. за партійну діяльність, антидержавну агітацію були проведені арешти серед євреїв Городка⁵¹, Старої Синяви⁵², Теплика⁵³, Білилівки, Богуслава⁵⁴, Городища, Зозова, Козятина⁵⁵, Коростишева⁵⁶, Махнівки, Макарова, Таганчі⁵⁷. У Фастові було заарештовано колишнього члена Центральної Ради Н.Перельмана⁵⁸, а в Зінькові⁵⁹, Браїлові, Деражні і Меджибожі⁶⁰ – делегатів 1-ї Всеукраїнської конференції профспілок.

Наступна хвиля арештів пройшла після 24 вересня 1918 р., коли гетьман затвердив “Тимчасову постанову про міри проти осіб, які загрожують державній безпечності Української Держави та її правопорядків”. Вона охопила Козятин⁶¹, Стару Синяву⁶², Цибулів, Чорнобиль⁶³. Крім того, агітатори-євреї Чуднова⁶⁴ і Тального підбивали селян до розгрому поміщицьких маєтків. Зокрема, тальчанин М.Пекарь заявляв, що “гетьманська влада короткочасна і буде замінена народною”⁶⁵. У Погребищі лікар Б.Гершенфельд висловлювався за доцільність “комітетських інституцій”, а І.Гуренко

із Козятини поширював прокламації про організацію збройного повстання проти німецьких військ, ігнорування посадовців української влади⁶⁶. 2 вересня 1918 р. Уманський повітовий староста із занепокоєнням повідомляв Київському губернському старості, що “євреї не бажають розлучатися з Республікою”⁶⁷. У Домбровиці євреї підбурювали селян до роззброєння державної варті, а у Висоцьку вони поширювали серед німецьких солдат більшовицькі прокламації⁶⁸. У полі зору української влади постійно були більшовицькі, інші ліві організації Богополя⁶⁹, Калинівки⁷⁰, Славути⁷¹.

Зважаючи на такі несприятливі обставини, осередки багатьох політичних партій проявляли меншу активність в порівнянні з періодом Центральної Ради. Щоправда, ряд організацій продовжували роботу. Так, у Корнині місцева організація ОЄСРП організувала першого травня маніфестацію, де виконувалися революційні пісні, провела 2 мітинги. Селяни, визнавши високий авторитет об’єднаних євреїв-соціалістів, зверталися по допомогу до них в організації свого з’їзду⁷². У Тальному було влаштовано вечірні курси для дорослих, навчальна програма яких передбачала вивчення “загальних питань освіти, єврейської літератури і драми, політекономії, історії культури, епізодів єврейської і загальної історії, соціалізму, анархізму, інтернаціоналізму”⁷³. Діяли осередки ОЄСРП у Спичинцях, Старій Синяві, Славути⁷⁴. З Ушомира дописувач повідомляв, що “до політики містечковій жителі охочі. Часами люде розділяються на дві громади: сіоністів і бундистів, та як візьмуться доводити, яка з сих партій краща, так доводиться водою розливати спорщиків...”⁷⁵. 2 листопада 1918 р. начальник Ямпільської повітової державної варті інформував Інспектора державної варті Подільської губернії, що організацій Бунду в Ямпільському повіті не було, але “особи, які входять до цієї партії”, “без сумніву є в кожному містечку з єврейської молоді”⁷⁶.

У Погребищі і Козятині одразу ж після державного перевороту 29 квітня 1918 р. робітниками і членами соціалістичних партій було усунуто від влади міщанську управу та старосту і створено самочинні органи самоврядування, які переважно склалися з євреїв⁷⁷.

Гетьманська влада надала дещо іншого спрямування освітнім процесам в Україні. Освітнє відомство поставило умову про викладання в навчальних закладах національних меншин українізованих предметів. Уряд надавав фінансову допомогу ряду єврейських загальноосвітніх шкіл, гімназій, семінарій, учительським курсам, фінансував видання навчальної, методичної літератури тощо⁷⁸. Щоправда мали місце і випадки, коли урядові установи відмовляли євреям у їхніх освітніх клопотаннях. Наприклад, у зв’язку “з невизначеністю у фінансуванні” було відкладено питання про перетворення Ржищівського казенного єврейського 2-класного училища у вище

початкове⁷⁹. Гостро стояло питання про подальше функціонування освітнього закладу у Городку, оскільки тут було викрито організацію Бунду⁸⁰. Використовувала у своїх політичних цілях школи і ОЕСРП. Так, Славутська організація повідомляла Центральний комітет, що у місцевій громадській гімназії були вакантні місця викладачів і туди можна було б влаштувати членів партії. Така ж інформація надійшла і з Спичинець⁸¹.

Активно діяла у містечках Правобережної України єврейська культурно-просвітницька організація “Культур-Ліга”, яка займалася видавничою діяльністю, створенням мережі гімназій, вечірніх шкіл, курсів, студій, різних клубів, бібліотек для молоді і дорослих⁸². Часто фінансову допомогу “Культур-Лізі” надавали бундівські організації. У Коростишеві було проведено вечір, виручені кошти від якого були подані культур-ліговцям. Ходорківський комітет Бунду надіслав “Культур-Лізі” 89 руб. Натомість ходорківчани просили останню надіслати інструктора для організації в них культурно-просвітницької роботи⁸³. Осередки “Культур-Ліги” діяли також у Монастирищі⁸⁴, Ружині, Ржищеві, Корсуні⁸⁵, Шполі, Самгородку⁸⁶, Шепетівці, Ярмолинцях, Чорному Острові⁸⁷, Фельштині, Зінькові⁸⁸. Активністю вирізнялися комітети іншого єврейського культурно-просвітницького товариства “Тарбут”. Зокрема, вони були зареєстровані у Берестечку, Винограді, Кульчинах, Макарові, Томашполі⁸⁹, Емільчині, Базарі, Волочиську, Гощі, Ялтушкові, Фельштині, Козині, Жашкові, Медведівці, Ржищеві, М’ястківці, Калинівці, Березно, Вороновиці, Кузьміні, Олевську, Смілі, Славуті, Спичинцях, Ладижині, Лянцкоруні, Хабно⁹⁰, Чоробилі⁹¹.

За гетьманату проявлялися і погромницькі ексцеси. В.Винниченко справедливо зазначав, що “поворот до влади поміщицької кляси, цілковита реставрація політичного та соціального режиму царизму – дали можливість антисемітським активним елементам ожити і захопити позиції”⁹². Так, у Білилівці на сільському сході офіцер-чорносотенник виголосив промову, що “євреї продали німцям Росію і їх потрібно бити”. Після цього 60 євреїв прогнали через стрій нагайок⁹³. Євреїв притягали до сплати контрибуції “за участь в аграрних непорядках”. Зокрема, в Обухові на покриття збитків, завданих поміщикові, на місцеве населення було накладено більше 2 млн. крб. контрибуції, при чому кожна єврейська родина мала сплатити 2 тис. крб., а селянська – 400⁹⁴. У Старій Синяві начальник державної варти побив міщанського старосту Я.Швармана, а в Городку 4 охоронці завдали тілесних ушкоджень місцевому єврею І.Годлісу та його дружині⁹⁵. Крім того, державна варта погромила єврейське населення Плискова, Ружина, Білилівки і Кузьмина⁹⁶.

В офіційній і проурядовій пресі часто проводилася антисемітська агітація. Зокрема, в одній із статей часопису “Відродження” зазначалося,

що “там, де твориться українська державність, – там нема євреїв, як активних робітників, нема їхнього захоплення, рухливості, ентузіазму, але де вона руйнується, – там переважно працює єврейство. Утворення Української держави проходить без підтримки євреїв...”⁹⁷.

Ситуація різко загострилася у червні 1918 р., коли в зв’язку з посиленням революційних бродінь серед селян вибухали масові заворушення проти “гетьмансько-німецького” режиму. Повстанський рух селянства в районах, де концентрувалися основні сили повстанців, “чорною хмарою” падав на євреїв, на яких покладалася основна вина за всі негаразди, які переживало тоді українське суспільство. “Євреї привели німців!” – кричали селяни під час грабунків, погромів в містечках⁹⁸.

В період з червня по вересень 1918 р. виділимо погроми у Винограді, де було вбито 7 євреїв, на єврейське населення накладено 20-тисячну контрибуцію⁹⁹, у Рижанівці – вбито 7 євреїв, Жашкові – 10, Ставищі і Володарці – по 9¹⁰⁰. Антиєврейські ексцеси мали місце в Богуславі¹⁰¹, Корсуні, де німці “стріляли з броньовика в натовп євреїв за те, що вони приймали большевиків, як німці називали повстанців”¹⁰². Найбільший погром, без сумніву, мав місце у Лисянці. Тут було вбито 40 євреїв, поранено – 50¹⁰³. Хоча начальник Особливого відділу Бусло у своєму донесенні подавав інші дані: повстанці вирізали декілька сот євреїв¹⁰⁴. Таку ж цифру зустрічаємо і в дослідженні А.Демартино¹⁰⁵. Пророчими стали слова жашківчан, які 29 серпня 1918 р. у зверненні до Київської міської громади зазначали, що “тут діє організоване розбійництво, і нас чекає ще єврейська різня...”¹⁰⁶.

Повстанське забарвлення заворушення у Ялтушкові, де 19 серпня 1918 р. було роззброєно й заарештовано начальника та 10 осіб австрійської команди¹⁰⁷. Прибувши з Нової Ушиці австро-угорські війська придушили повстання. За участь у ньому було розстріляно “11 євреїв і українських селян, спалено 137 будівель”¹⁰⁸. Могилівський повітовий староста у своєму донесенні Подільському губстарості зазначав, що повстання не поширилося у зв’язку з тим, що населення не співчувало повстанцям¹⁰⁹.

Крім того, єврейські погроми періоду Гетьманщини мали місце у Саврані¹¹⁰, Чечельнику¹¹¹, Шендерівці¹¹². Заключний акорд погромів припадає на листопад, коли деморалізовані австро-угорські війська вдалися до масових пограбувань магазинів, крамниць. Зокрема, такі злочинні дії мали місце у Мурованих Курилівцях, Чечельнику¹¹³, Рибниці, Верхівці, Межиріві, Соболівці, Шаргороді, Озаринцях, Окнах¹¹⁴.

Таким чином, серед єврейських громад правобережних містечок у добу гетьманату побутовали досить суперечливі настрої. Це пов’язано, перш за все, з непослідовною політикою режиму. Заявивши про толерантне ставлення до нацменшин, гетьман скасував закон про національно-персональ-

ну автономію, національні міністерства, здійснювалися перешкоди у діяльності громадських рад, проводилися політичні арешти, ширилися єврейські погроми. “Масла у вогонь” підливала присутність на українських землях іноземного військового контингенту, який був солідарним з владою у проведенні антинародної реакційної політики. Така ситуація спричиняла опозиційність з боку містечкових євреїв. Віддушиною для них частково була культурно-освітня політика Української держави.

Примітки

1. *Андрусак Т.* Правові основи Української Гетьманської Держави 1918 року // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського. – К., 1993. – С.83-93; *Найман О.Я.* Діяльність єврейських партій та об’єднань у розбудові національного життя в Україні (1917–1925) / Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2000; *Розовик Д.Ф.* Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920). – К., 2002; *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). – Львів, 2001; *Марчук М.* Освітня політика в Україні в умовах національно-культурного відродження: етнонаціональні аспекти (1917 – кін. 1920-х рр.) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – Вип.12. – С.96-100.
2. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали. – Мюнхен, 1983. – Т.1. – С.385.
3. Там же. – С.387-388.
4. *Андрусак Т.* Назв. праця. – С.88, 90.
5. Державний вістник (Київ). – 1918. – 18 липня.
6. *Розовик Д.Ф.* Назв. праця. – С.270.
7. Робітничая газета (Київ). – 1918. – 14 квітня.
8. *Гольдельман С.* Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до українсько-жидівських відносин за час революції. – Відень, 1921. – С.11.
9. *Найман О.* Уроки державотворення: УНР і “єврейське питання” // Віче: теоретичний і громадсько-політичний журнал (Київ). – 1998. – №5. – С.124.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.18.
11. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р.2797. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.330.
12. ЦДАВО України. – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.17; ДАКО. – Ф.Р.2797. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.143.
13. ЦДАВО України. – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.181; Спр.22. – Арк.8.
14. Там же. – Спр.22. – Арк.1.
15. Там же. – Спр.58. – Арк.7-9, 11, 13.
16. Там же. – Арк.4-13.
17. *Рябошапко Л.* Назв. праця. – С.44.

18. Вісти Краєвої преси (Київ). – 1918. – 11 червня.
19. *Гольдельман С.* Жидівська національна автономія в Україні: 1917–1920. – Мюнхен; Париж; Єрусалим, 1967. – С.85.
20. Вісти Краєвої преси. – 1918. – 8 липня.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.41. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.8зв.-11.
22. Робітнича газета. – 1918. – 14 квітня.
23. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.413.
24. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р.1196. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.99зв.
25. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.342.
26. Там же. – Спр.123. – Арк.8.
27. Там же. – Ф.1794. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.3-3зв.
28. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 94.
29. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.15. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.5.
30. ЦДАВО України. – Ф.1794. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.33.
31. Там же. – Спр.30. – Арк.10, 32, 39, 42зв., 46, 62.
32. Там же. – Ф.1064. – Оп.2. – Спр.12а. – Арк.14.
33. Державний вістник. – 1918. – 24 липня.
34. Новости дня: политическая, общественная и литературная газета (Київ). – 1918. – 13 сентября.
35. ЦДАВО України. – Ф.1401. – Оп.1 – Спр.7. – Арк.124зв.
36. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / Авт.-сост.: В.Лукин, А.Соколова, Б.Хаймович. – СПб., 2000. – Вып.2.: Подолия. – С.133.
37. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.88.
38. Там же. – Спр.51. – Арк.51.
39. Там же. – Спр.176. – Арк.14, 15.
40. *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. К истории украинско-еврейских отношений / Вст. ст. С.Д.Дубнова. – 1923. – С.165.
41. *Рафес М.Г.* Накануне падения Гетманщины. Из переживаний 1918 г. – К., 1919. – С.90; ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1 – Спр.57. – Арк.1.
42. *Рафес М.Г.* Назв. праця. – С.91; ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.83. – Арк.136-137зв.
43. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.170. – Арк.10.
44. Там же. – Спр.57. – Арк.138.
45. *Рафес М.Г.* Назв.праця. – С.90.
46. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.39.

47. Там же. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.115, 287зв.-288.
48. Там же. – Спр.97. – Арк.363.
49. Там же. – Спр.83. – Арк.136-137зв., Спр.112. – Арк.36-36зв.
50. *Рафес М.Г.* Назв.праця. – С.90.
51. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.114, 296.
52. Там же. – Спр.48. – Арк.146.
53. Там же. – Спр.35. – Арк.64.
54. Там же. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.287зв.-288.
55. Там же. – Спр.83. – Арк.228зв.-229, 235зв.-236, 242зв.-243.
56. Там же. – Спр.82. – Арк.228зв.-229.
57. Там же. – Спр.83. – Арк.234зв.-235, 236зв.-237.
58. Там же. – Спр.82. – Арк.141.
59. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.237; Спр.56. – Арк.74.
60. Там же. – Спр.56. – Арк.96, 146.
61. Там же. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.83. – Арк.286.
62. Там же. – Спр.76. – Арк.156.
63. Там же. – Спр.83. – Арк.17, 19зв.
64. Там же. – Спр.73. – Арк.29.
65. Там же. – Спр.83. – Арк.63.
66. Там же. – Спр.72. – Арк.302, 305.
67. Там же. – Арк.544.
68. Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі – ЦДАК). – Ф.317. – Оп.4. – Спр.5668. – Арк.8.
69. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.2.
70. Там же. – Спр.183. – Арк.7.
71. Там же. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.3.
72. ЦДАГО України. – Ф.41. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.35-36.
73. Там же. – Спр.93. – Арк.95.
74. Там же. – Спр.92. – Арк.50-51, 55, 56, 69, 90-91.
75. Волинська газета (Житомир). – 1918. – 20 вересня (3 жовтня).
76. ЦДАВО України. – Ф.1794. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.147.
77. Там же. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.292; Спр.112. – Арк.130.
78. *Марчук М.* Назв.праця. – С.97.
79. ЦДАК. – Ф.707. – Оп.311. – Спр.486. – Арк.2; Оп.311а. – Спр.7. – Арк.1.
80. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.157.
81. ЦДАГО України. – Ф.41. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.50-51, 56.

82. Правда історії: діяльність єврейської культурно-просвітницької організації “Культурна Ліга” у Києві (1918-1925): Зб. док. і мат. / Укл.: М.О.Рибаків. – К., 2001. – С.5.
83. ЦДАГО України. – Ф.41. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.14-16.
84. ДАКО. – Ф.Р.2797. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.153.
85. Там же. – Ф.Р.2794. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4, 6.
86. Там же. – Ф.Р.2797. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.363.
87. Там же. – Ф.Р.2794. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.6.
88. Там же. – Ф.Р.2797. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.363.
89. Там же. – Ф.Р.2794. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1.
90. Там же. – Ф.Р.2797. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.336-336зв.
91. Там же. – Спр.100. – Арк.174.
92. *Винниченко В.* Єврейське питання на Україні // Сучасність. – К.; Мюнхен, 1992. – №8, серпень. – С.118.
93. ДАКО. – Ф.Р.2797. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.20.
94. *Іванис В.* Симон Петлюра – Президент України (1879–1926). – Торонто, 1952. – С.188.
95. ЦДАВО України. – Ф.1794. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.93, 335.
96. *Чериковер И.* Антисемітизм и погромы на Украине в период Центральной Рады и гетмана // Революция на Украине. По мемуарах белых / Сост.С.Алексеев. – М.; Л., 1930. – С.268-269.
97. Відродження (Київ). – 1918. – 9(22) травня.
98. *Рябошапко Л.* Назв.праця. – С.68.
99. *Чериковер И.* Указ. соч. – С.273; ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.699.
100. *Чериковер И.* Указ. соч. – С.273-274.
101. ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.28.
102. *Іванис В.* Назв.праця. – С.190.
103. *Кандель Ф.* Книга времен и событий. – М., 2002. – Т.3.: История евреев Советского Союза (1917–1939). – С.168.
104. ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.378.
105. *Демартино А.* Північна частина Київської губернії за доби єврейських погромів 1918–1920-х рр. // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції, Київ, 2–5 вересня 1996. – К., 1997. – С.42.
106. *Чериковер И.* Указ. соч. – С.276.
107. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.). Документи й матеріали / Під ред. М.І.Мехеди. – Вінниця, 1959. – С.86.
108. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.63; ЦДІАК. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.7307. – Арк.2.

109. ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.132-132зв.
110. Киевская мысль (Київ). – 1918. – 29 мая (11 июня).
111. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.385.
112. ДАКО. – Ф.Р.2797. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.2зв.
113. ЦДАВО. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.86, 92.
114. Там же. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.30,167, 169, 181, 208, 215, 217зв.

Резюме

Рассматривается положение евреев местечек Правобережья в 1918 г. через политику гетманата и деятельность оккупационных войск. Внимание заострено на препятствиях у функционировании общественных советов, политических арестах, еврейских погромах, культурно-просветительной жизни наиболее многочисленного национального меньшинства местечек.

УДК 94(477)“1917-1920” :37:314.9

Д.Ф.Розовик

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА УРЯДІВ УКРАЇНИ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті розглядається діяльність урядів України (УНР, Гетьманату, Директорії, УСРР) в царині народної освіти національних меншин впродовж 1917–1920 рр. Розповідається про розвиток мережі освітніх установ єврейської, польської та німецької меншин.

Вагоме місце в діяльності українських урядів, громадських, культурних організацій в роки визвольних змагань займало питання становлення і подальшого розвитку освіти національних меншин України. Вивчення історичного досвіду вирішення цієї проблеми в роки революції викликає підвищену зацікавленість у науковців-суспільствознавців, так як будівництво суверенної держави на сучасному етапі вимагає належного вирішення культурних й освітніх потреб національних меншин і тому залишається актуальним.

За роки незалежності України дослідниками було опубліковано ряд праць, в яких аналізується будівництво освіти національними меншинами у названий період. Зокрема, у монографії В.Гусева висвітлено роботу дер-

жавних структур України та окремих єврейських партій зі створення єврейських освітніх закладів. Показано труднощі цих перетворень, особливо після денікінських погромів єврейського населення¹. Деякі аспекти проблеми становлення освіти єврейської національної меншини порушено в статті О.Заремби².

Політика уряду гетьмана П.Скоропадського щодо подальшого посилення ролі української мови як державної, в тому числі у культурно-освітніх перетвореннях, і у зв'язку з цим стан розвитку мов національних меншин розглядається в публікації С.Грибоедова³. Т.Горбань висвітлює діяльність більшовицьких організацій в сфері національно-культурної і освітньої роботи серед естонців, латишів, наголошуючи при цьому, що ряд заходів у цьому напрямку був спрямований насамперед у русло не національне, а на пропаганду й виховання населення в дусі пролетарської, соціалістичної ідеології⁴.

Автором даної статті також була опублікована праця, у якій розглядаються окремі питання розгортання освітньої роботи в середовищі національних меншин в роки революції⁵. Однак у названих та деяких інших публікаціях порушуються питання освітніх перетворень лише серед окремих національних меншин. Тому автор ставить мету розкрити комплексну освітню роботу, яка проводилася в Україні у роки революції серед найбільш численних некорінних народів, проаналізувати особливості й труднощі освітніх перетворень, практичну результативність освітнього будівництва, що є новизною даного дослідження.

На початку ХХ ст. в українських землях мешкали представники багатьох народностей й українське суспільство за своєю природою склалося як багатонаціональне. В 1917 р. населення України нараховувало близько 31 млн. осіб. Серед них українці становили 23,1 млн., росіяни – 3,8 млн., євреї – 2,6 млн., поляки – 519 тис., німці – 500 тис., по декілька десятків тисяч осіб нараховували діаспори греків, сербів, болгар, чехів та представників інших національностей як зарубіжних країн, так і народів колишньої Російської імперії⁶.

У досліджуванні роки освітній рівень серед представників населення національних меншин, як в цілому і всього українського народу, залишався низьким і сягав, в залежності від національності, 70–90%. Тому вже з перших днів свого існування Центральна Рада поставила завдання розгорнути роботу з ліквідації неписьменності і підвищення загальноосвітнього рівня корінного населення та національних меншин. Це питання було порушено у відозві Центральної Ради до українського народу (березень 1917 р.), зверненні голови Центральної Ради М.Грушевського до української інтелігенції (березень 1917 р.), рішеннях Українського Національного

з'їзду (квітень 1917 р.), Всеукраїнському з'їзді учителів (квітень 1917 р.), постановах українських політичних партій, профспілкових, кооперативних, культурних організацій.

Влітку-восени 1917 р. проблему розвитку освіти некорінних народів України Центральна Рада внесла в Універсали, а також затвердила це право в законі про національно-персональну автономію (січень 1918 р.). Даючи загальну оцінку проведеного Центральною Радою, українським громадсько-політичним й культурним рухом менш як за річний період культурних перетворень в середовищі національних меншин і названого закону зокрема, М.Грушевський зазначив, що "прийнявши цей закон ми виконали свій обов'язок не тільки перед національностями, які населяють Україну, а й в справі розв'язання національного питання взагалі, внівши таким чином помітний вклад у світове вирішення цієї проблеми"⁷⁷. На реалізацію названого закону в уряді були створені Міністерства національних меншин, а в квітні 1918 р. його основні положення внесені 8 главою в Конституцію УНР.

Торкаючись практичної роботи урядів України, громадських і культурних організацій з розвитку освіти національних меншин, зауважимо, що оскільки на 1917 р. майже всі школи, професійні училища, вищі навчальні заклади були зрусіфіковані і російське населення в отриманні освіти рідною мовою мало привілейоване становище над іншими народами, то автор буде аналізувати лише ті заходи, які проводилися в середовищі інших національних меншин, зазначивши наперед, що й російське населення в ході культурних перетворень в жодному разі не було в чомусь обмежене і в розбудові власної освіти мало ті самі права й надбання, що й усі національні меншини України.

Восени 1917 р. Генеральний секретаріат освіти своїм розпорядженням залишив російськомовне викладання в багатьох школах, педучилищах, вищих навчальних закладах, асигнувавши при цьому значні кошти на відкриття нових російських навчальних закладів. Схожі заходи щодо підтримки російської освіти проводили уряди Гетьманату, Директорії, Раднарком УСРР.

Другою за чисельністю після російської була єврейська громада. Однак за роки революції її кількість, внаслідок еміграційного процесу, зростає в півтори рази і становила понад 4 млн. осіб. На 1917 р. євреї України за власні кошти і за часткової підтримки держави утримували 240 шкіл, мережу гімназій, училищ, народний університет в Києві. Але цих навчальних закладів було недостатньо для ліквідації неписьменності в його середовищі. Вирішуючи проблему, восени 1917 р. Генеральний Секретаріат освіти видав наказ про відкриття мережі початкових шкіл, гімназій,

училищ в місцях компактного мешкання євреїв, педагогічного училища в Києві, університету в Катеринославі, виділивши на ці заходи 500 тис. крб.⁸

Іntenсивно розбудовувалася єврейська система освіти в Українській Державі. Завдяки урядовим асигнуванням та матеріальній підтримці різних організацій впродовж літа-осені 1918 р., за підрахунками автора, відкрилося близько 1,5 тис. початкових, в тому числі 160 середніх шкіл та гімназій. Їх загальна чисельність була доведена до 2,8 тис. одиниць. Окрім цього, було запроваджено навчання єврейською мовою майже в 700 школах змішаного типу, засновано 20 професійних училищ, 5 технікумів. У цих закладах навчалося близько 240 тис. єврейських дітей і молоді⁹. Практично у більшості великих населених пунктах, де мешкало єврейське населення, відкривалися національні дитсадки з дошкільною педагогічною формою навчання малят, дорослим створювалися курси ліквідації неписьменності, вечірні школи, училища, заснувалося декілька народних університетів, посилилася матеріальна база єврейського народного університету в Києві. Педагогічні кадри для освітньої мережі готувалися в 5 училищах, 2 інститутах, щойно заснованому Катеринославському єврейському університеті, на відділеннях і кафедрах єврейської філології Київського, Харківського, Одеського університетів, Ніжинському, Полтавському та деяких інших педінститутах¹⁰. Ця мережа освітніх закладів давала можливість охоплювати рідномовним навчанням практично всіх дітей шкільного віку й переважно більшість дорослого населення.

Отже, розвиток національної освіти в середовищі єврейської діаспори на період Гетьманату досяг свого апогею. Однак погроми щодо єврейського населення, які розпочалися наприкінці 1918 р. і періодично тривали під час денікінського й польського вторгнення в Україну, в окремих регіонах повністю зруйнували освітні заклади. На ліквідацію наслідків цього виділяла кошти Директорія УНР, а потім і Раднарком УСРР.

Новий етап освітнього будівництва у єврейській громаді розгорнувся навесні 1920 р. Впродовж року у місцях найбільших погромів у Волинській, Подільській, Київській та деяких інших губерніях відновилася діяльність закритих початкових шкіл, частину з яких було переведено на семирічний термін навчання, професійних училищ, було відкрито 400 нових дитсадків, поновлювалася діяльність курсів ліквідації неписьменності, вечірніх шкіл, училищ для дорослих, народних університетів. Будувалися й нові школи. У Проскурівському, Вінницькому, Білоцерківському та інших повітах за державні кошти було відкрито по 10–15 нових шкіл, мережу училищ, декілька народних університетів¹¹.

Для забезпечення фахівців для роботи в цих навчальних закладах по суті заново створювалися курси, училища, інститути з підготовки освітян.

Загальна чисельність єврейських навчальних закладів, які готували учителів, наприкінці 1920 р. становила 35, в тому числі 10 педінститутів, у яких навчалося 10 тис. майбутніх педагогів. Цей контингент майбутніх працівників освіти в перспективі забезпечував майже всі потреби в кадрах єврейської дошкільної, шкільної, позашкільної і вищої освіти.

Восени 1917 р. Генеральний Секретаріат освіти виділив кошти на розбудову польських шкіл, в тому числі направив 60 тис. крб. на підтримку трьох гімназій Києва¹². Ці заходи дали можливість розпочати будівництво нових приміщень в місцях згуртованого мешкання поляків, збільшити кількість класів у діючих школах, розпочати підготовчі роботи і створення 10 гімназій, особливо у західних частинах Волинської і Подільської губерній, та декількох професійних училищ. За урядові кошти і місцеві фонди відкривалися польські дитсадки, для дорослого неписьменного населення – курси ліквідації малограмотності, вечірні школи, хати-читальні, факультети в народних університетах. Педагогічні кадри для проведення освітньої роботи готувалися в учительській семінарії, відділеннях полоністики історико-філологічних факультетів Київського і Харківського університетів, Ніжинському педінституті.

Роботу з розбудови польської національної школи підтримував уряд Гетьманату. Рада Міністрів на відкриття нових шкіл, професійних училищ, учительських семінарій виділила 112 тис. крб., профінансувала створення в Бердичеві трьохмісячних курсів підготовки учителів початкових шкіл й позашкільної роботи. Восени 1918 р. Міністерство народної освіти та мистецтва при допомозі місцевих органів влади, громадських, культурних організацій відкрили у Волинській і Київській губерніях 10 польських гімназій, а Директорія УНР в Славуті – професійне училище, декілька технічних і середніх шкіл, виділивши на ці заходи 304 тис. грн.¹³ Розширялася також підготовка педагогічних кадрів у діючих училищах, інститутах, університетах в тому числі новоствореній кафедрі полоністики Кам'янець-Подільського університету.

Впродовж першої половини 1919 і літа-осені 1920 рр. на Поділлі відкрилося 60 польських шкіл, Житомирському повіті Волині – 20. По 10–15 шкіл, в тому числі гімназій, училищ відкрилося в Луцькому, Ізяславському, Рівненському, Новоград-Волинському та інших повітах Волині, Київщини. Діяло також багато шкіл змішаного типу¹⁴.

Під час польського вторгнення в Україну в республіці намітилася тенденція до згорання діяльності окремих польських навчальних закладів поза зоною діяльності окупаційних військ. Але за наказом Раднаркому УСРР ці акції були зупинені і до осені цього ж року відновлена робота практично всіх закритих навчальних закладів, дитсадків, курсів ліквідації

неписьменності та заснована мережа нових, навіть у таких російськомовних на той час містах як Харків – 4 денні і 3 вечірні школи, Одесі – 3 денні, 4 вечірні, в Києві до діючих 6 відкрили 4 денні і 5 вечірніх шкіл. По декілька польських навчальних закладів або змішаного типу утворилося в інших містах України¹⁵. Наприкінці 1920 р. в Україні функціонувало 210 польських національних шкіл, декілька сотень класів в українських, російських і навіть єврейських школах. Ця мережа охоплювала навчанням в залежності від регіону 80–90% польських дітей, що було одним з найвищих показників серед національних меншин України.

Неоднозначно впродовж революції проходило становлення освітніх закладів в середовищі німецького населення. Німці мешкали здебільшого в південних губерніях і у своїх колоніях за власні кошти утримували школи, які давали можливість підтримувати серед німецької громади як на той час досить високий рівень початкової і навіть середньої і професійної освіти. Ще далі зміцніла німецька школа за часів Центральної Ради і Гетьманату. Німецька діаспора отримувала кошти на освіту не лише від урядів України, а й від німецьких окупаційних військ, що дало можливість відкрити практично в кожному населеному пункті, де мешкали німці, школу, дитсадок, курси грамотності для дорослих, декілька народних університетів, мережу професійних училищ. Ці заклади забезпечувалися навчальною літературою, доставленою з Німеччини, а педагогічні кадри готувалися для них на кафедрах германістики в університетах, Полтавському, Ніжинському педінститутах, на курсах підготовки освітан у Миколаєві, Одесі, Запоріжжі, Мелітополі, Хортиці.

Упродовж 1918–1920 рр. німцям на Запоріжжі було побудовано або відкрито 150 шкіл, в тому числі гімназій і професійних училищ, Одещині – понад 100, Волині – 60. Засновувалися німецькі навчальні заклади у Миколаївській, Херсонській, Харківській губерніях, загальна чисельність яких на завершення 1920 р. становила понад 400. Діяло також близько 300 класів у школах змішаного типу. Як і у випадку з польським населенням, німецькі навчальні заклади давали можливість охопити рідномовним навчанням дітей шкільного віку на 80–90%¹⁶.

Щодо роботи урядів України з розвитку освіти менш численних національних меншин, то і для них за державні та місцеві фонди майже всюди в місцях їх згуртованого мешкання відкривалися різноманітні школи, училища, факультети (відділення) у інститутах.

Для дітей чеської громади Волині, Київщини і окремих районів Поділля у 1918–1920 рр. відкрилося 10 національних шкіл і близько 30 класів в українських школах, засновувалися дитсадки, мережа курсів з ліквідації неписьменності дорослих.

Близько 50 різних шкіл і декілька училищ змішаного типу відкрилося для грецького населення Одеської, Миколаївської, Херсонської губернії. Дорослим створювалися освітні осередки з ліквідації неписьменності. Освітняни для цих навчальних закладів готувалися в Одеському університеті, губернських учительських курсах і навіть запрошувалися з Греції для роботи в Україні¹⁷.

В південних губерніях України створювалися школи для сербського населення, а у Харківській, Миколаївській, Херсонській – школи та інші освітні осередки для вірменів, татар, литовців, латишів; Чернігівській, Волинській, Київській – білорусів та інших національних меншин.

Наприкінці 1920 р. в республіці діяло близько 950 національних шкіл, училищ, технікумів, сотні навчальних закладів змішаного типу, мережа дитсадків, освітніх осередків з ліквідації неписьменності. Учителів для них готували у всіх університетах, 15 інститутах, 10 педагогічних училищах, губернських, повітових курсах.

Таким чином, у 1917–1920 рр. була закладена міцна основа будівництва освіти національних меншин.

Примітки

1. *Гусев В.І.* Бунд, Комфарбанд, евсекції КП(б)У: місце у політичному житті України. – К., 1996. – С.42, 54-55, 97.
2. *Заремба О.В.* Єврейська культура періоду національно-визвольних змагань в Україні (1917–1920) // Відродження. – 2000. – №2. – С.7.
3. *Грибоєдов С.* Міжетнічні процеси в Україні доби Гетьманату // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – №6. – С.53.
4. *Горбань Т.* Прибалтійські етнічні елементи в суспільно-політичному житті України на межі 10–20-х років ХХ ст. // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – №10. – С.87.
5. *Розовик Д.Ф.* Становлення і розвиток культури національних меншин України (1917–1920 рр.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 1999. – Вип.45. – С.67-68.
6. Державний архів Київської області. – Ф.Р.142. – Оп.1. – Спр.157. – Арк.1.
7. Еврейская мысль. – 1918. – 26 янв.
8. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.179.
9. Там же. – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.169. – Арк.2.
10. Там же. – Ф.1429. – Оп.5. – Спр.10. – Арк.14-15; Ф.1748. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.39; Державний архів м.Києва. – Ф.163. – Оп.52. – Спр.868. – Арк.3.
11. ЦДАВО України – Ф.166. – Оп.1. – Спр.938. – Арк.47; Оп.2. – Спр.260. – Арк.5.

12. Там же. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.24.
13. Там же. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.113. – Арк.62; Оп.2. – Спр.35. – Арк.32.
14. Там же. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.626. – Арк.11; Спр.938. – Арк.47.
15. Там же. – Спр.951. – Арк.39; Оп.2. – Спр.617. – Арк.7.
16. Там же. – Спр.947. – Арк.62; Оп.2. – Спр.621. – Арк.1-2.
17. Там же. – Спр.260. – Арк.29; Спр.617. – Арк.4-5.

Резюме

В статье рассматривается деятельность правительств Украины (УНР, Гетманата, Директории, УССР) в области народного образования национальных меньшинств на протяжении 1917–1920 гг. Рассказывается о развитии сети образовательных учреждений еврейского, польского и немецкого меньшинства.

УДК 94(477)“1917-1920”:342.228

Ю.В.Телячий, В.М.Ільїнський

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УНР В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У даному дослідженні розкриваються маловідомі події, що супроводжували процес створення державного герба УНР в часи української національно-демократичної революції (1917–1920 рр.).

Ідеологічним, соціально-психологічним образом, що обрамляє державні акти, своєрідним політичним портретом, саморекламою, котра супроводжує державну цілісність є державний імідж, який, разом із іншими складовими, включає в себе (в плані символічно-ритуальної форми функціонування держави) національну символіку – герб, гімн, прапор¹. Особливу функцію виконує державний герб², який, представляючи зовнішню форму політичного, культурного відображення, відіграє важливу роль у функціонуванні держави. Історія гербів України на різних етапах вітчизняного державотворення є досить цікавою, маловідомою, до кінця не дослідженою.

Затвердження Верховною Радою України 19 лютого 1992 р. малого герба України, зафіксованого в Конституції України³ (1996 р.), тривала відсутність великого герба держави на сучасному етапі засвідчують не лише наявність певної політичної конфронтації на законодавчому рівні, а й від-

сутність належного рівня знань у галузі геральдики серед різних категорій суспільства.

Основою малого герба України є тризуб, використання якого підтверджується за часів Київської Русі. Старожитності дають нам знаки тризуба на монетах князів Володимира, Святополка, Ярослава, на цеглинах Десятинної церкви в м.Києві. В наступні історичні періоди на українських землях існувала різноманітна символіка, спектр якої був досить широким (тризуб спочатку модифікується у двозубець, а згодом і зовсім майже витісняється з геральдичного вжитку). Активне застосування тризуба в статусі національної символіки відбулося майже через тисячоліття – в часи національно-культурного відродження 1917–1920 рр. Передумови, причини відновлення тризуба, створення нової державної символіки на різних етапах Української революції (1917–1920 рр.) є недостатньо вивченими, що спонукає до наукового дослідження геральдичних аспектів у загальному контексті культурного розвитку.

Вітчизняна історіографія представлена значним масивом праць, присвячених історії геральдики. Але й до сьогодні залишаються маловідомими події, що супроводжували створення державного герба в часи Української революції (1917–1920 рр.)⁴⁻²¹.

Означений процес тривав упродовж Центральної Ради (березень 1917–грудень 1918 рр.), гетьманату П.Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.), Директорії УНР (грудень 1918 – листопад 1920 рр.). Розгорнувшись з початком Української революції (1917 р.), логічного завершення він так і не одержав. Цьому перешкодила поразка українського державотворення в листопаді 1920 р. Наявна джерельно-історична база, певною мірою, дає можливість реконструювати досить непростий хід цієї роботи. Для відновлення історичної справедливості необхідно з'ясувати: хто виступав ініціатором геральдичної реформи, які висувалися варіанти гербів, кому належить їх авторство, які обставини бралися до уваги під час розробки ескізів, яке місце займала символіка в тогочасних конституційних актах? Й, можливо, найважливіше: що можна використати з досвіду створення державного герба УНР в плані прийняття великого герба сучасної України?

Питання про запровадження української державної символіки постало відразу після утвердження Центральної Ради і визнання її Тимчасовим урядом Росії. В одній із трьох статей голови УЦР, українського історика М.С.Грушевського, опублікованих у “Народній Волі” впродовж 1917–1918 рр. зазначається: “Великі події, що проходять перед нами, витягують з собою силу різних подробиць, про котрі в звичайних часах можна було б і не журитись [...], а тепер вони стають на чергу й вимагають негайного порішення. До таких справ належать і питання про герб України”²².

Особливої актуальності проблема державного герба набула після проголошення III Універсалу. За ініціативою Генерального секретарства освіти й особисто І.М.Стешенка в листопаді 1917 р. було організовано спеціальну геральдично-прапорну комісію під керівництвом Д.В.Антоновича. До участі в ній запросили відомих істориків, мистецтвознавців, геральдистів²³. Учасники зібрання виступили з пропозицією оголошення “конкурсу в сій справі”, обговорили й заслухали інформацію про можливі варіанти герба (пропонувалися зображення архистратига Михаїла (герб м.Києва), козака з мушкетом і шаблею – відомого герба Гетьманщини та ін.). Більшість присутніх погодилася з застосуванням у якості герба давньоруського тризуба.

Авторський варіант герба на розгляд громадськості запропонував голова Центральної Ради М.С.Грушевський (див. рис. 1 та 2). Він писав: “Якнайпростіше можна було б узяти за знак нової України золоті (жовті) зірки на синім тлі, по числу земель нової Української Республіки, або золоту букву У (Україна), або У.Н.Р. (Українська Народна Республіка) на синім тлі – на взірць герба французької республіки R.F. Але геральдисти кажуть, що буква в гербі – се проти правил геральдики. В такім разі, я проєктував би, як символ творчої праці в новій Україні та її цивілізаційних завдань, – золотий плуг на синім тлі, з тим щоб сей знак нової України зайняв центральне місце в державнім гербі України.

Навколо його (над ним, півкругом, чи що) можна розмістити в трьох полях державні знаки старої України: знак старої Київської держави Володимира Вел., герб Галицько-волинського королівства – їздця (див. ілюстр. іст. с.126), і герб Гетьманщини. Внизу, в двох полях, можна дати герби Києва й Львова, двох культурних центрів старої України: київський лук і львівського льва, в його старій формі – як бачимо його на щиті того ж галицько-волинського їздця.

На вершку сього гербового щита, коли б хотіли його чимось вінчати, можна б поставити одну емблему старих наших не довершених мрій – з печатки “великого князівства руського”, утвореного гадяцькою унією [...]. Се голуб з оливною галузкою, вісник національного замирення й спокою (ілюстр. іст. с.332). Оливним галузем можна б і оточити сей щит, замість якої-небудь арматури – так, як се має герб Португалії. А коли б хотіли натомість поставити якихось щитоносців, то замість яких-небудь інших фігур я б рад бачити символи трудящого народу, напр. жінку з серпом по одній стороні й робітника з молотом по другій. Взагалі хотів би в атрибутах нашого гербу бачити якнайбільш підчеркнутий культурний, творчий, об’єднуючий характер нашої нової республіки. Сі гадки дозволяю собі подати під увагу тих, хто буде укладати наш державний герб для ужитку

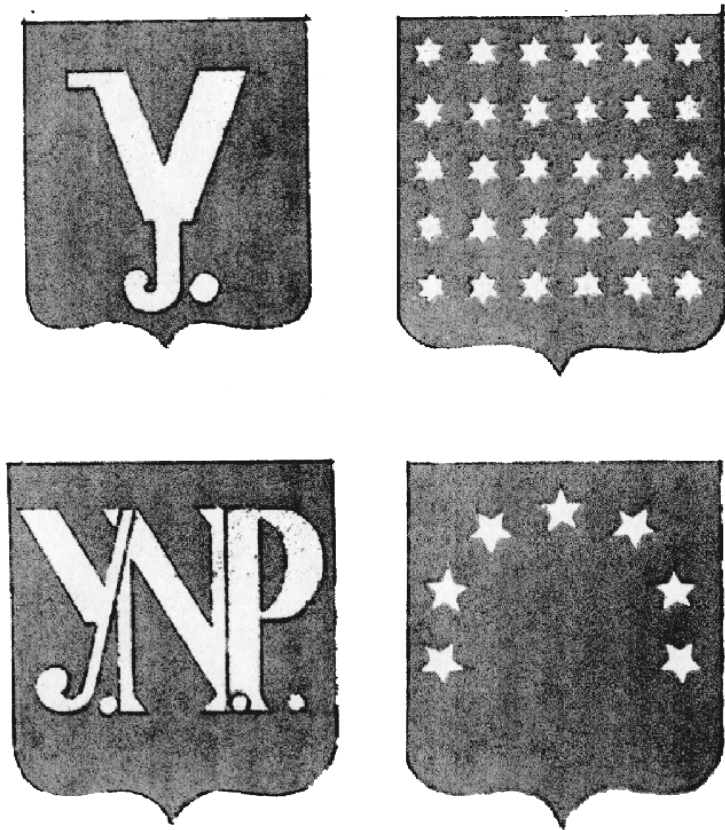

Рис. 1. Проекти гербів УНР.

органів нашої республіки”²⁴. Варто відзначити, що до остаточного висновку комісія не прийшла.

У січні 1918 р. на сторінках львівського часопису “Українське слово” Л.Цегельський писав: “Коли перейти до питань про те, яким повинен бути герб української держави, – то я схилився би до думки, що повинен стати ним один із двох безсумнівних історичних державних гербів українського народу: лев Юрія I або гетьманський козак з мушкетом. Герб – се часть традиції, а традиція, особливо ж державна, – се немаловажна справа”. У зв’язку цим автор наголошував, що герб України має бути історичним, можливо “найстаршим”, символізуючи саме державність. На думку Л.Цегельського, цю роль могли зіграти золотий галицький лев чи козак-запорожець. Якби постало питання про створення нового герба, то Цегельський

Рис. 2. Проект державного герба УНР (за проектом М.Грушевського).

готовий був висунути власну пропозицію: “Злучити нове з давнім, а рівчасно символізувати природні і модерні змагання України – золоте променисте сонце на блакитному полі. Був би се герб Дажбогової землі, сонячної та блакитнонебової, змагаючої до світла, волі, добра, краси в їх наймогутнішій формі [...]. Як уже конче творити новий герб, то простий, сильний і багатий в могутчій асоціації. А ним є Дажбог – сонце на українським небозводі”.

У розвиток цієї дискусії в другому номері київського часопису “Шлях” за 1918 р. з’явилася стаття Леоніда К. “В справі герба України”. Гербом України, на його думку, слід визнати такий, який був поширений на території всієї України, який визнавався всіма народами. А таких вимог, як він вважав, не задовольняє проект жодного герба. Ось чому, на думку автора, новий герб необхідно ще утворити. Герб мусить мати загальний вигляд: або історично вірний, або перероблений, задовольняючи всі вимоги розвитку естетики й відбиваючи в собі характерні риси сучасного моменту. Що стосувалося вже відомих символів історичних гербів – архистратига Михаїла, золотого лева і козака з мушкетом, то за жодним із них Леонід К. не залишав права бути державною відзнакою України.

Після IV Універсалу (січень 1918 р.) М.С.Грушевський виступив з пропозицією взяти за герб УНР знак князівської влади з часів Київської Русі – триzub. Мотивації голови ЦР були такі: “Українська Народна Республіка, ставши наново державою самостійною, незалежною, мусила вибирати собі й державний герб [...]. Найбільш натуральна річ для неї – звернутися до тих старих державних знаків чи гербів, які вживалися нею за старих часів”. На думку М.Грушевського, найбільше для цього підходив триzub, що вживався за Володимира Святославича та його нащадків²⁶.

В складних воєнно-політичних умовах, пов’язаних з агресією більшовицьких військ та вимушеним переїздом із столиці УНР м.Києва, після тривалої дискусії 12 лютого 1918 р., на засіданні Малої Ради в м.Коростені під головуванням М.Грушевського, за участю В.О.Голубовича, О.Т.Жуковського, М.В.Порша, Є.О.Соковича, М.С.Ткаченка, П.О.Христюка було ухвалено історичну постанову про прийняття державного герба УНР у вигляді золотого триzubця (знака Київської держави часів князя Володимира) на синьому тлі²⁷. 22 березня 1918 р. ЦР затвердила дане рішення у формі великого і малого гербів з відповідним орнаментальним облямуванням. Тоді ж було схвалено й зображення великої та малої печаток УНР²⁸. (Див. рис. 3 та 4). Автором проєктів виступив відомий український графік, живописець, архітектор В.Г.Кричевський²⁹.

29 квітня 1918 р. відбулося останнє засідання Малої Ради, на якому було ухвалено проєкт Конституції або “Статут про державний устрій, права і вільності УНР”. Часу на промульгацію і оголошення Основного закону, в зв’язку зі зміною влади, не вистачило³⁰. Аналіз даного історико-правового документа свідчить про те, що, на жаль, у ньому нічого не говорилося про державну символіку України. (Можливо на це, певною мірою, справили вплив критичні зауваження В.Модзалевського і Г.Нарбута, висловлені на сторінках “Нашого минулого”. – Авт.).

Правові основи діяльності чергової форми української державності, гетьманату П.Скоропадського, відображені в “Грамоті до всього Українського Народу” та “Законі про тимчасовий державний устрій України”. Проте й ці документи положення про державний герб обходили мовчанкою. Гетьманський уряд прагнув продемонструвати відродження давніх козацьких традицій. З огляду на це роль символу гетьманської влади якнайкраще мав виконати козак з мушкетом. Проте нова адміністрація не відмовилася й від герба УНР. Тому на виконаній Г.І.Нарбутом державній печатці бачимо поєднання обох символів (див. рис. 4). В описах грошових знаків, що їх друкував “Державний вісник”, триzub спочатку продовжували називати “гербом У.Н.Р.”, а згодом – “гербом України” чи “Українським гербом”³².

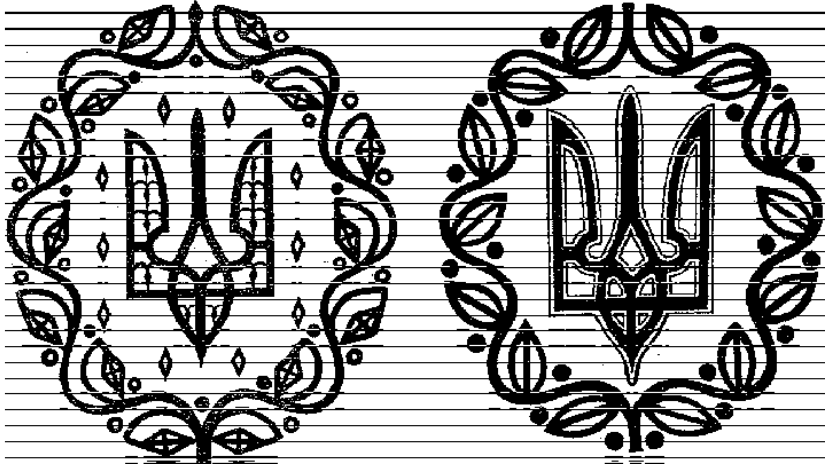

Рис. 3. Державні герби УНР (великий і малий). Автор – В.Кричевський.

Питання вдосконалення, створення нового варіанту державного герба України набуло особливої актуальності в часи Директорії УНР.

22 січня 1919 р. в м.Києві відбулося урочисте проголошення акту возз'єднання УНР і ЗУНР в соборну Україну³³. Напередодні цієї важливої для українського народу події, 21 січня, пройшло засідання комісії в справі вироблення проекту герба Української Народної Республіки під головуванням головноуправляючого справами мистецтва та національної культури МНО П.Я.Дорошенка, членів комісії: представника Української академії наук, акад. О.І.Левицького, ректора Української академії мистецтв, проф. Г.І.Нарбута, проф. Г.Г.Павлуцького, П.І.Зайцева, М.Ф.Біляшівського, В.Л.Модзалевського (секретар комісії). Були запрошені також представники від Українського наукового товариства, але в силу не з'ясованих обставин вони не з'явилися.

П.Я.Дорошенко повідомив присутніх, що, за пропозицією Міністерства народної освіти, комісії доручено розглянути проект герба УНР. Він довів до відома інформацію про те, що за часів гетьманату П.Скоропадського, за дорученням державного секретаря, дане питання теж обговорювалося на засіданнях окремої комісії 29 листопада 1918 р., оголосив журнал засідань комісії й продемонстрував проект герба й печатки, виконані проф. Г.І.Нарбутом (козак з рушницею в щиті й знак князя Володимира – тризубо – у нашоломнику). Даний варіант державного герба Української держави затвердженим не був і тому вживався герб, прийнятий за ЦР.

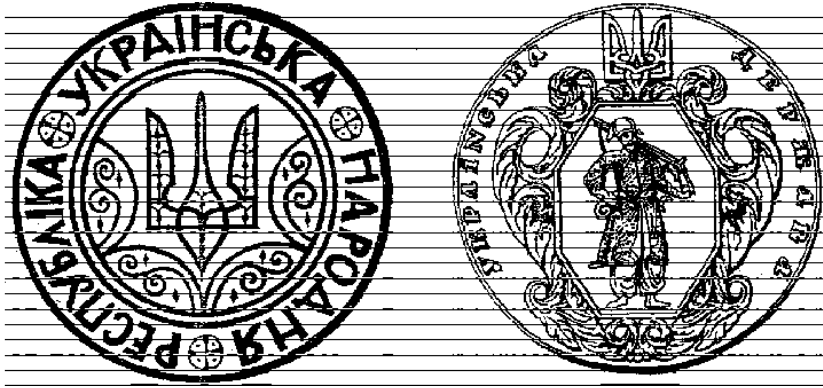

Рис. 4. Державні печатки: УНР 1918 року (автор – В.Кричевський) та Української держави (автор – Г.Нарбут).

Після всебічного обговорення питання, в якому брали активну участь усі члени комісії, були прийняті наступні постанови:

“а) Визнати, що в даний час, коли відбувається злучення ЗУНР з Республікою Східною, необхідно зафіксувати цей момент у відповідному злученні в гербі Соборної України гербових емблем обох республік (На підставі Конституції ЗУНР від 13 листопада 1918 р. державним гербом ЗУНР був золотий лев на синьому полі, повернений у праву сторону. – Авт.). Такий герб буде ясним і зрозумілим для широких верств українського народу й, крім того, його буде зручно скомпонувати, бо емблеми, яких треба використовувати для цього, не викликають ніякого сумніву. Це: козак з рушницею для Східної України й лев – для України Західної.

б) Вважаючи на те, що обидві частини Соборної України постали з одного джерела – Київської Русі, – визнати потрібним вмістити в гербі знак князя Володимира (тризуб – Авт.).

в) Приймаючи на увагу, що є бажаним підкреслити в гербі ідею української самостійності, яка з давніх часів мала численних прихильників серед найкращих і видатніших українських діячів, визнати доцільним вмістити в гербі Соборної України емблему, яку було вжито в гербі “Великого Князівства Руського”, яка мала бути утворена на підставі Гадяцької унії [...]. Ця емблема – летючий голуб з оливною галузкою – символ замирення, – крім того, відповідає традиційним і сучасним устремлінням українського народу до замирення й зменшує мілітаристичний, на погляд декотрих, характер головних емблемів гербу, себто козака з рушницею та лева.

г) Заполучаючи зазначені в попередніх точках емблеми, які треба покласти в основу малого державного герба та печатки Соборної України, Комісія, стоячи на ґрунті геральдичному та історичному, прийшла одночасно до висновку, що ці елементи треба розмістити так:

Щит двочастний, розсічений строч (вертикально); в першому золотому (жовтому) полі, – блакитний козак з рушницею, згідно виображенню на печатках Війська Запорозького з кінця VI в. аж до 1765 р. (герб Лівобережжя та, частково, й Правобережжя, а також Запорозжя); у другому, блакитному полі – золотий (жовтий) лев (герб Галичини з давніх часів); по вертикальній лінії – щиток, в якому блакитне поле, а на нім – золотий (жовтий) знак князя Володимира; нашеломник – летючий голуб з оливною галузкою (герб “Великого Князівства Руського” р.1659); замість нам’юта – картуш в стилі українського бароко.

д) Пропозиції – внести до малого гербу – герб Буковини, а також інших частин України (Слобожанщини, Угорської Руси й т. і.), а також долучити до гербу щитодержців (селянку та робітника) і розмістити інакше зазначені в точках “А, Б і В” емблеми, Комісія, після всестороннього їх обговорення, на підставі різних міркувань історичного, художнього, геральдичного, символічного і технічного характеру, постановила одхилити, визнаючи, що герби цих окремих “земель” соборної України мусять найти собі місце на великій державній печатці й гербі Соборної України, в зв’язку з чим доручила проф. Г.І.Нарбуту подати свої міркування щодо гербів цих земель та їх розміщення”³⁴.

На основі рішення комісії проф. В.Л.Модзалевський 23 січня 1919 р. підготував на ім’я міністра освіти УНР, І.І.Огієнка, доповідну записку в справі вироблення проекта герба УНР, яку підписав головноуповноважений справами мистецтва та національної культури П.Я.Дорошенко. Текст закінчувався твердженням про те, що “[...] Запроектований малий державний герб УНР, якого треба вмішувати на печатках, на думку Комісії, відповідає всім вимогам [...]. Що ж торкається великого гербу та великої печатки, то для них треба буде використати герби окремих земель України, але це питання буде обговорюватися в комісії далі”³⁵.

З метою популяризації традицій національної геральдики Г.І.Нарбут і В.Л.Модзалевський 1918 р. в м.Києві видали брошуру “До питання про державний герб України”, адресовану широким колам українського громадянства. Геральдисти продовжували розробляти ескізи державних гербів (див. рис. 5).

Погіршення воєнно-політичної ситуації ускладнило дальшу роботу комісії в справі вироблення проекта герба УНР. Конституція УНР так і не була прийнята. Поразка вітчизняного державотворення в листопаді 1920 р.

*Рис. 5. Проект великого державного гербу України
(за М.Битинським, 1920 р.).*

перешкодила наступній реалізації позитивних досягнень та зрушень у різноманітних галузях культурного життя, в т. ч. й геральдиці. Радянська Україна не бажала користуватися “націоналістичним” гербом УНР. Довгі десятиліття інформація, що пов’язувалася з геральдикой УНР, перебувала під забороною. Незважаючи на це, можна констатувати, що в результаті копіткої, напруженої праці з боку істориків, художників, геральдистів уроки Української революції вдалося досягти вагомих результатів у плані створення державного герба – одного з основних атрибутів суверенної держави.

Відновлення державного суверенітету і незалежності України (1991 р.) сприяло відродженню традицій національної геральдики, що, безумовно,

враховано в затвердженому й запровадженому до використання малому державному гербі України. Майбутній великий державний герб має базуватися на кращих досягненнях вітчизняної геральдики, поєднувати історичні закономірності, відповідати реаліям сучасності та перспективам цивілізованого майбутнього України. Разом з іншими вимогами, великий державний герб України повинен враховувати наукове обґрунтування істориків, культурологів, що відкриває перспективи подальших наукових розвідок, присвячених державному гербу України.

Вищезазначене стверджується думкою відомих сучасних геральдистів М.Дмитрієнко та Ю.Савчука, які вважають, що створення великого державного герба України “не повинно бути предметом ані політичних і ідеологічних суперечок, ані довільного мистецького фантазування, пошуками навмання. Ми переконані, що герб держави мусить бути втіленням її національної ідеї, фокусувати в собі головні етапи її становлення і багатівікового розвитку. І, водночас, все це має вміщуватися у канони геральдики”³⁶.

Примітки

1. *Римаренко Ю.* Імідж державний (держави) // Українське державотворення: Невитребуваний потенціал: словник-довідник / За ред. О.М. Мироненка, – К., 1997. – С.222.

2. Герб – символічне зображення, укладене на підставі точних законів і затверджене верховною владою (*Винклер П.П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное Собрание Законов с 1649–1900 год. – СПб., 1900. – С.2).

Герб – відмітний символічний знак держави, міста, дворянського роду або окремої особи тощо, зображений на прапорі, монетах, печатках, документах та ін. Державний герб – офіційна емблема держави (*Новий словник української мови: в 4-х т. / Укладачі В.Яременко, О.Сліпушко. – К., 2000. – Т.1(А-Є). – С.587*).

Герб – спадковий, символічний, розпізнавально-правовий знак, створений за певними правилами, який слугує постійною відзнакою особи, роду, товариства, громади, міста, території, держави (Геральдика. Зведений бібліографічний довідник-покажчик / За ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К., 1998. – Ч.3. – С.4).

3. Конституція України. Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К., 1996. – С.8.

4. Видагні діячі України минулих століть. Меморіальний альманах (серія “Золоті імена України”). – К., 2001. – С.284.

5. *Гломозда К.Ю., Яневський Д.Є.* Історичні гербові відзнаки та прапоріві барви України (Українська національна символіка: походження, традиції, доля) // *Минуле України: відновлені сторінки.* – К., 1991. – С.26-60.

6. *Грушевський М.* Про гербові знаки України // *Народна воля.* – 1917. – 3 вересня.

7. Його ж. Державний герб України // Там же. – 1917. – 25 листопада.
8. Його ж. Український державний герб // Там же. – 1918. – 15 лютого.
9. Його ж. Український герб // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1997. – С.210-213.
10. Дмитрієнко М., Савчук Ю. Великий державний герб – символ Соборності України // Красзнавство. Географія. Туризм. – 2000. – №39. – С.1.
11. Довідник з історії України. (А-Я) / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-е вид., доопр.і доповн. – К., 2002. – С.157-158.
12. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – К., 1993. – Т.1. – С.373-374.
13. Іваненко Г. Український портрет та герб у проектах гральних карт Георгія Нарбута (1917–1918 рр.) // П'ята наукова геральдична конференція. – Львів, 1995. – С.31-34.
14. Клейноди України (з історії державної і національної символіки). – Комплект з 33-х кольор. листівок / Відп.редактор Ю.Д.Прилюк. – К., 1991. – Листівки 21-30.
15. Леонід К. В справі герба України // Шлях. – 1918. – Ч.2. – лютий. – С.33-40.
16. Лихогляд М.Ф., Перкун В.П. Формування національної державної символіки в 1917–1920 рр. // Матеріали звітної наукової конференції викладачів та студентів іст. ф-ту Вінницького держ. пед. ін-ту за 1995 р. – Вінниця, 1996. – С.50-52.
17. Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. – 1918. – №1. – С.119-121.
18. Оглоблин О. Праці Юрія Нарбута над утворенням українського державного герба і державної печаті (З архіву Н.Нарбута) // Державна думка (Філадельфія). – 1951. – Ч. 3. – С.47-50.
19. Різниченко В. Герб України // Шлях. – 1918. – Ч.3. – С.53-59.
20. Сергійчук В.І. Національна символіка України. – К., 1992. – С.21-29.
21. Толочко П.П. Від Русі до України: Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. – К., 1997. – С.301-303.
22. Грушевський М.С. Український герб. – С.210.
23. Клейноди України. – Листівка 22.
24. Грушевський М.С. Український герб. – С.210-211.
25. Сергійчук В.І. Назв. праця. – С.22-26.
26. Там же. – С.28.
27. Протокол засідання Малої Ради №85 (12 лютого 1918 р.) // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. – К., 1997. – Т.2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С.166.
28. Довідник з історії України. – С.158.
29. Видатні діячі України минулих століть. – С.284.

30. *Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.* Історія Української конституції. – К., 1993. – С.70.
31. Там же. – С.86-90.
32. Клейноди України. – Листівка 25.
33. *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995. – С.292.
34. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України. – Ф.252. – Оп.3. – Спр.9. – Арк.4-4зв.
35. Там же. – Арк.5-6.
36. *Дмитрієнко М.Ф., Савчук Ю.К.* Назв. праця. – С.1.

Резюме

В статье раскрываются малоизвестные события, которые сопровождали процесс создания государственного герба УНР в период украинской национально-демократической революции (1917–1920 гг.).

УДК 94(477)“19”

Р.Ю.Подкур

ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧК–ГПУ У ЛІКВІДАЦІЇ СІОНІСТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В СЕРЕДИНІ 20-х рр. ХХ ст.

У статті, на основі архівних матеріалів та опублікованих історичних джерел, досліджується співробітництво органів державної безпеки з партійно-державними установами по ліквідації сіоністських організацій.

Саботування та неприйняття радянської влади більшістю російської інтелігенції під час революційних подій першої чверті ХХ ст. змусило більшовиків обіпертися на національні кадри, зокрема євреїв. З цього приводу В.Ленін¹ відзначав: “Велике значення для революції мала та обставина, що в російських містах було багато єврейських інтелігентів. Вони ліквідували той загальний саботаж, на який ми наштовхнулися після Жовтневої революції... Єврейські елементи були мобілізовані ... і тим самим врятували революцію у важку хвилину. Нам вдалося оволодіти державним апаратом виключно завдяки цьому запасу розумної і грамотної робочої сили”¹. Згодом ріст національної самосвідомості, націонал-кому-

ністичних та націонал-соціалістичних партій почав погрожувати ідеї світової революції. Тому на початку 20-х рр. XX ст. перед РКП(б) постало завдання ліквідації національних політичних організацій.

В Україні, окрім українських націонал-соціалістичних та націонал-комуністичних партій, активно діяло ряд єврейських політичних організацій. В радянській історіографії ці партії класифікувалися як “дрібнобуржуазні”. Історико-партійні дослідження викривали їх контрреволюційну сутність та доводили, що ідея інтернаціоналізму була єдиним виходом у багатонаціональній державі². Вважалося, що унітарність та централізація гарантуватимуть вирішення загальнодержавних і національних проблем суспільства.

Розпад СРСР та створення незалежних держав стимулювало вивчення діяльності національних політичних організацій. В.Гусєв, О.Козєрод, І.Погребинська, І.Самарцев, Н.Горовська, О.Зарємба та інші науковці розпочали активно досліджувати ефективність впливу комуністичних ідей в єврейському середовищі, на громадську та політичну думку³. Публікації Ю.Шаповалом, В.Пристаємком, В.Золотарьовим окремих документів лише фрагментарно висвітлюють участь ГПУ в ліквідації єврейського національного руху⁴.

В статті досліджується співробітництво органів державної безпеки з партійно-державними установами по ліквідації сіоністських організацій.

Захоплення більшовиками влади в Петрограді в 1917 р. було сприйняте і сучасниками, і більшовицьким керівництвом як випадковість і явище тимчасове. Про це свідчать хоча б численні дискусії серед лівих партій про те, якою має бути майбутня держава “соціальної справедливості”. Будучи жорстко централізованою і ідеологічно нетерпимою партією, більшовики одразу взяли курс на тотальні революційні перетворення та формування монопартійної системи в державі. Вище політичне керівництво вважало, що всі радянські, державні установи й громадські організації були лише допоміжними органами партії. Звичайно, що таке бачення повністю виключало не тільки діяльність, але й саме існування соціалістичних і навіть національних комуністичних партій. Тим паче, що існувала корінна відмінність в розумінні таких програмових понять як “революція”, “диктатура пролетаріату”, “демократія”, “ринкові відносини”.

Сучасні більшовиками соціал-демократи уявляли собі нову соціалістичну державу як результат еволюційного переходу від капіталізму при збереженні ринкових відносин та демократії. Націонал-комуністи робили наголос на національній ідентифікації комуністичного руху. Особливі відносини склалися з єврейськими політичними організаціями соціалістичного спрямування. Єврейське населення Російської імперії згідно з переписом

1897 р. складало 2 430 400⁵, з них в Україні, в смузі осілости, мешкало 1 644 488 євреїв. Політика імперського уряду стосовно єврейського населення була відверта: асиміляція чи еміграція. Численні заборони, обмеження, державний антисемітизм, посилений адміністративний та податковий тиск, якому не підлягали інші іногородці⁶, зумовлювали формування єврейських організацій різного політичного спрямування – комуністичних, соціал-демократичних, сіоністських. Єврейська молодь брала активну участь в революційному русі і навіть самих радикальних його проявах.

Спочатку лідером в єврейському національному русі був Загальний єврейський робітничий союз – Бунд. Соціальну базу його складала інтелігенція, робітники, ремісники, службовці, студенти. Залишаючись на позиціях марксизму та соціал-демократії, він одночасно виступав з ідеєю виключної місії єврейського народу. Активно відстоюючи організаційну автономію, Бунд водночас розглядав себе частиною загальноросійської соціал-демократії і був одним із ініціаторів створення РСДРП. Бунд у вирішенні єврейського питання, після численних дискусій, зупинився на позиції культурно-національної автономії.

Однак, це не влаштувало радикальні сіоністські кола, які вважали за мету створення незалежної єврейської держави в Палестині. Тому на основі гуртків Поалей-Ціон (робітники Сіону) на початку ХХ ст. розпочали діяльність Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей-Ціон, Сіоністська соціалістична робітничка партія, Соціалістична єврейська робітничка партія. Їх політичною ознакою було територіально-державне оформлення єврейської нації, в якому вони бачили єдиний шлях національно-культурного відродження. “Сіонізм, – говорилося в програмі ССРП, як національний рух може охопити різні верстви єврейського народу, майбутнє якого пов’язане з самостійним суспільством на власній території”⁷.

Поалей-Ціон, віддаючи пріоритет робітничому класу в реалізації сіоністських планів теж вважав, що “...територизм, в якості політичної революції в єврейському житті, здійснюється класовою боротьбою єврейського пролетаріату. Це виражається у виникненні і розвитку всевітнього пролетарсько-сіоністського руху, яке намагається на шляху до соціальної революції вирішити єврейську національну проблему територіальною автономією в Палестині”⁸.

Ще однією спільною ознакою сіоністських партій була критика намагань загальноросійських соціалістичних партій поглинути єврейський політичний рух. Особливо різко критикувалися лідери, які мали єврейське походження, за “асиміляційну ідеологію” цих партій⁹.

Не дивно, що сіоністські партії не визнали радянської влади і взяли курс на політичну опозиційність. Натомість Бунд з початком громадянської

війни закликав єврейський пролетаріат стати на захист революції. Такий тактичний хід викликав його розкол. Частина колишніх бундівців створила Єврейську комуністичну партію, члени якої згодом увійшли до РКП(б). Інші залишилися вірними соціал-демократичним ідеям або перейшли в сіоністські організації. Ліве крило Поалей-Ціон в серпні 1919 р. створило теж Єврейську комуністичну партію Поалей-Ціон, яка закликала до “соціалістичної колонізації Палестини”. Праві сіоністські партії відкрито виступили проти радянської влади і були змушені припинити легальну діяльність.

Позиція більшовиків була категоричною. На Першому з’їзді КП(б)У в резолюції “Про відношення до інших партій” вказувалось про необхідність вести боротьбу з “контрреволюційними партіями” до розряду яких віднесли і єврейські політичні організації. Особливо наголошувалося про неприпустимість будь-яких переговорів та підписання угод¹⁰.

Згодом позиція змінилася. Більшовики з політичних міркувань не могли ігнорувати можливість посилення свого впливу на ліве крило єврейських партій і, таким чином, розширення соціальної бази. Крім того, значний вплив цих партій на єврейське населення України вимагав від більшовиків активних дій. Розпочалося політичне маневрування, яке включало в себе і критику програмних засад в пресі та на масових заходах, і таємний контроль через мережу агентів ЧК, і підписання різноманітних угод, меморандумів, політичних блоків. Так, активно критикувалося існування трьох єврейських комуністичних організацій – Комуністичний Бунд, СКП Поалей-Ціон і Компартія, утворена колишніми об’єднаними соціалістами. Цілком закономірно, що пересічному єврею-пролетарію важко було розібратися в ідеологічних відмінностях.

До того ж наголошувалося, що “...Національний комунізм – річ неприпустима. Це політична спекуляція і як така вона повинна бути кастрована негайно. Пролетаріат не потерпить профанації його Червоного прапора”. Вимога мати свій власний апарат в структурі загальноросійської партії трактувалася як “робота виключно на єврейській вулиці”, що призведе до “...консервування у національній посудині”¹¹.

Основу співробітництва з сіоністськими організаціями складала вимога припинення збройної боротьби проти радянської влади. Відчуваючи свою перевагу і слабкість позицій більшовиків на окраїні імперії, національна політична еліта, в тому числі і єврейська, йшла на такий крок. Вони бачили, що більшість населення не бажало продовження війни, яка тривала вже шостий рік.

Сплеск сіоністського руху продовжувався і на початку 20-х років ХХ ст. Він обумовлений початком нової економічної політики та лозунгами щодо національної політики. Неп надав дрібним ремісникам і торгівцям – ос-

новній соціальній базі сіоністського руху – можливість економічного розвитку.

В галузі національної політики основна надія покладалася на постанови X з'їзду, який проголосив курс на ліквідацію політичної, соціально-економічної та культурної відсталості пригноблених царизмом народів шляхом утвердження радянської державності, але у відповідній національній формі. Передбачалася мережа національних шкіл, преси, підготовка відповідних кадрів, судочинство на національній мові тощо. Але, водночас, залишався курс на інтернаціональне об'єднання трудящих.

Позиція більшовиків щодо сіонізму була добре відома. Ще в 1903 р. В.Ленін писав, що "...сіоністська ідея – цілковито хибна і реакційна по своїй суті", а вирішення єврейського питання лежить через асиміляцію євреїв, бо "... ідея єврейської національності суперечить інтересам єврейського пролетаріату"¹². Тому всі сіоністські організації розглядалися як дрібнобуржуазні і ворожі диктатурі пролетаріату. Під таким "політичним забарвленням" ці організації виступали і в циркулярному листі №3 ВЧК, в якому окремий параграф був присвячений єврейським політичним партіям. Але арешти сіоністів наприкінці 1919 р. не привели до знищення руху, особливо в Україні. Наступний циркулярний лист ВЧК від 1 червня 1920 р. "Про сіоністів" вказує, що на місцях не всі співробітники чітко розуміли небезпеку сіонізму. Заступник голови ВЧК І.Ксенофонтов, завідувачий секретним відділом М.Лаціс і секретар С.Уралов, які підписали лист, вважали, що "...націоналістична організація шкідлива постільки, оскільки вона анулює всю культурну роботу органів Радянської влади, і в першу чергу, роботу єврейських комуністів у справі насадження комуністичних ідей в єврейських масах. Підтримуючи і роздуваючи націоналістичні інстинкти, вона заважає злиттю трудящих різних націй в єдину братську сім'ю"¹³. Контрреволюційною назвали відповідальні працівники ВЧК, ідею переселення євреїв в Палестину. На їх думку, керівники сіоністського руху, єврейські капіталісти, "...сядуть на шию арабському селянину і.... будуть допомагати проводити волю імперіалістів..."¹⁴. Водночас М.Лаціс визнав: "...сіонізм, який охопив майже всю єврейську інтелігенцію, якщо б йому прийшлося здійснитися, негайно залишив би нас без величезних кадрів, необхідних для відродження нашого народного господарства... якими при нашій бідності необхідно дорожити. Хоча ця думка не принципова, ... ми цю практичну думку не повинні випускати з під контролю"¹⁵.

Політична ситуація не давала можливості більшовикам піти на відкрити конфронтацію з лівими сіоністськими організаціями. Єврейські секції РКП(б) і КП(б)У авторитетом серед єврейського не користувалися. Крім того, як стверджує В.Гусев, деякі секретарі губпарткомів не підтри-

мували ідеї формування єврейських відділів, вважаючи це за небезпечні прояви націонал-комунізму¹⁶.

Спочатку місцеве партійне і чекістське керівництво боротьбу з сіонізмом намагалося звести до прямих політичних переслідувань. Спочатку в надзвичайній комісії політичними партіями займався контрреволюційний відділ. Зі створенням в червні 1919 р. секретно-оперативного відділу (з січня 1921 р. секретно-оперативне управління) розпочалася цілеспрямована робота по припиненню діяльності політичних партій. Організаційна структура секретного відділу секретно-оперативного управління була повністю пристосована для виконання покладених завдань. Так, 1 відділення займалося анархістами, 2 відділення – меншовиками, 3 відділення – правими есерами, 4 відділення – правими партіями, 5 відділення – лівими есерами, 6 відділення – духовенством, 7 відділення – іншими партіями, 8 відділення – “осведомительское”, 9 відділення – робота проти єврейських партій¹⁷.

Реалізація завдань, поставлених вищим партійно-державним керівництвом, вимагала від органів держбезпеки всебічної поінформованості у всіх сферах діяльності єврейських політичних партій, з’ясування громадянської позиції, особистих якостей керівників її центральних і місцевих органів. Тому від “осведомителів”, що працювали в середині політичних партій, вимагалося висвітлення внутрішньопартійних дискусій, суперечок (аби в подальшому це можна було використати для нейтралізації основних політичних фігур в партії); збір інформації особистого характеру про активних членів партії, про їх звички та взаємовідносини між собою тощо; інформування про вплив політичних партій на певні соціальні групи населення; збір інформації про зв’язки політичних партій з іншими регіонами; сприяння розпаду місцевих організацій політичних партій.

Спочатку діяльність ВЧК, стосовно сіоністських організацій і відповідно до циркулярного листа від 24 січня 1920 р., обмежувалася спостереженням та реєстрацією; перешкоджанням проведення легальних зборів (не надавати приміщення тощо); перехопленням та перлюстрацією кореспонденції; займанням приміщень, в яких знаходилися сіоністські організації для потреб військових та радянських органів; під приводом для безпеки не видавати перепустки та мандати для пересуванням по залізниці.

Такого рівня заходи вимагали тісного співробітництва з органами місцевої влади. Чекісти повідомляли керівників відповідних установ та організацій про перспективні плани місцевих сіоністів і просили знайти законні підстави для їх зриву; називали конкретні прізвища осіб, яким не рекомендувалося видавати необхідні довідки, не задовольняти їхні клопотання тощо. Від органів місцевої влади залежало видавати чи не видавати

дозволи на проведення зібрань, ордери на приміщення тощо. Якщо співробітники ВЧК виявляли місце проведення нелегальних зібрань, то під різними приводами зривали їх, затримували на 24 години учасників, яких, після встановлення особи, звільняли¹⁸. Таким чином, на початку 1920 р. органам державної безпеки було поставлене завдання паралізувати діяльність сіоністських організацій, але одночасно уникати звинувачень у недемократичних діях.

Як показав подальший розвиток подій, зусилля більшовиків та чекістів на місцях призвели до численних скарг на адресу партійно-державного керівництва країни. Так, 14 січня 1921 р. ЦК ЄКП (Поалей-Ціон) скаржився ВЦВК, що їхні місцеві організації зазнають серйозних утисків: закриваються клуби, не легалізуються первинні осередки, друкарні відмовляються друкувати партійні відозви, листівки¹⁹.

В липні 1925 р. ЦК Єврейської комуністичної робітничої партії (Поалей-Ціон) також звертається в ЦК РКП(б) з вимогою припинити політичні переслідування легальне діючої політичної організації. У осередків ЄКРП відбирали партійні приміщення, затримували в Головліті по декілька місяців дозволи на друкування агітаційних матеріалів, заборонялися публічні виступи. Більшовицька преса не виправдано, на думку керівників ЄКРП (П-Ц), критикували діяльність комуністів – поліціоністів і вводили в оману єврейський пролетаріат²⁰. Розглядаючи скаргу, інструктор ЦК Я.Рудий зазначав, що “...партія веде пропаганду за недовіру радянській владі і роздроблення влади за національною ознакою” і робить висновок про “...поступову смерть” організації²¹.

Діяльність іншої масової сіоністської організації “Техолуц”, яка “... під різними виглядами і шантажуючи відповідні радянські органи, щодо формування вигаданих сільськогосподарських колективів і потім самими злочинними шляхами переправляти їх в Палестину”, викликало серйозне занепокоєння євсекції ЦК РКП(б)²². Вона клопоталася в липні 1922 р. перед ЦК РКП(б), зокрема перед В.Куйбишевим, дати директиву наркомату внутрішніх справ не легалізувати цю організацію і заборонити її з’їзд²³. Особливо керівники Центрального бюро євсекції при РКП(б) наголошували, що члени “Техолуц” і “українські шовіністичні спілки” під загрозою політичного протистояння з більшовиками “...можуть об’єднатися в блок для боротьби з комуністами”²⁴. Спроби керівників “Техолуц” у зверненні від 11 серпня 1922 р. до І.Сталіна переконати, що організація займається лише залученням єврейського населення до продуктивної праці на заводах та сільському господарстві²⁵, перекивалися численними матеріалами, які надсилалися на адресу ЦК РКП(б) секретарем євсекції А.Мережиним та ВЧК²⁶.

Особливо легалізації “Техолуц” боялося українське керівництво. Постанова Оргбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1923 р. дозволяла “...існування організації “Техолуц” на загальних підставах, встановлених Радянською владою, надавши право ГПУ боротися з контрреволюційними елементами, які є в “Техолуц”²⁷. Оргбюро ЦК КП(б)У у висновку, надісланому в березні 1923 р. до ЦК РКП(б), зазначало, що він є “різновидом сіоністської організації”. Численні документи, надані у розпорядження ЦК КП(б)У Головним політичним управлінням України, свідчать, що “...більшість членів сіоністів-соціалістів та сіоністів-трудовиків є одночасно членами “Техолуц”. Це давало підставу секретарю ЦК КП(б)У Д.Лебедю заявити, що “...легалізація “Техолуц” означала б по суті легалізацію сіоністської організації, яка до закриття “Техолуца” завжди використовувала його як саме широке поле своєї діяльності”²⁸. Таке ж клопотання надійшло від білоруського ЦК. Прохання ЦК Компартії України і Білорусії було задоволене²⁹. Офіційно “Техолуц” діяв лише на території РСФРР.

Через агентурну мережу ОГПУ виявило, що керівництво організацією здійснювали члени Сіоністсько-соціалістичної та Сіоністсько-трудова партій. Але спільна робота продовжувалася недовго. Використавши тактичні розбіжності між членами цих партій, чекісти посприяли розколу “Техолуц” на лівий (сіоністи-соціалісти) та правий (сіоністи-трудовики).

Сіоністи-соціалісти, використовуючи легальність, випустили ряд агітаційних матеріалів (листівок, брошур), які ставилися вимоги реалізації демократичних прав і свобод. Хвилювання викликало те, що ці матеріали розповсюджувалися в Україні та Білорусії, тобто в місцях найбільшої концентрації єврейського населення і де діяльність “Техолуц” була заборонена. Так, в Києві видавався журнал “Наш путь”, де багато приділялося уваги репресіям націонал-соціалістів, дискусіям в РКП(б) тощо. В Харкові підпільно видавалися численні агітматеріали молодіжного крила сіоністів-соціалістів, що закликали до “...боротьби проти диктатури компартії та комсомолу, що є резервом ОГПУ”.

Під жорстким агентурним наглядом проходив і черговий з’їзд “Техолуц”, який за характеристикою самих чекістів був легальним, але в той же час строго законспірованим. Це закономірно, бо 70% делегатів – члени сіоністсько-соціалістичної партії. Крім того, не дивлячись на заборону, на форум нелегально приїхали делегати організацій Білорусії і України.

Намагаючись знайти докази сіоністської та антирадянської пропаганди, ОГПУ в березні 1924 р. провело обшуки у членів ЦК “Техолуц” Аронова та Гельбеца. Були вилучені шапірограф, екземпляри листівки Сіоністсько-соціалістичної партії, звіт про організацію в організаціях “Техолуц” партійних осередків сіоністів-соціалістів³⁰.

Заступник голови ОГПУ В. Менжинський та заступник начальника секретного відділу ОГПУ Я. Агранов в доповідній записці в ЦК РКП(б) у вересні 1924 р. пропонують ліквідувати “Техолуц”. Такий крок вони мотивували тим, що “...легальність “Техолуц” значно ускладнює роботу органів ОГПУ”³¹.

Узгоджені дії партійних та чекістських органів в ліквідації сіоністського руху простежуються не лише в столиці, а й на місцях. Так, за повідомленням секретаря Вінницького окружного комітету КП(б)У Насирова бюро постійно заслуховувало інформації уповноваженого місцевого ГПУ щодо сіоністського руху. Тому з’являлась можливість коригувати агітаційно-пропагандистську роботу євсекції окружкому³².

Під час поїздки в Україну секретаря ЦБ євсекції при ЦК РКП(б) А. Межежина Подільський губвідділ ГПУ ознайомив його з особовими справами сіоністів, інформаційно-аналітичними матеріалами, статистичними даними та прогнозами перспектив кількісного зросту їх організацій³³.

Тісного співробітництва з ОГПУ вимагала діяльність ЦК РКСМ та ЦК КСМУ по ліквідації молодіжних сіоністських організацій – “Макабі”, “Олімп”, “Факел”. У вересні 1922 р. спільний циркуляр ЦК РКСМ, Центрального бюро євсекції при ЦК РКП(б) та “Всеобуча” пропонував прийняти губкомам КСМ активну участь в ліквідації сіоністських молодіжних об’єднань. Відповідальні комсомольські та партійні працівники визначили наступні їх ознаки: поголовний єврейський склад організації; національні шестикутні значки, портрети Герцеля, вітання “хозак”, команди на єврейській мові; святкування єврейських свят та регулярні розмови і лекції про Палестину. Встановивши “сіоністську сутність” організації, спільно з місцевими відділами ГПУ, адміністративним відділам НКВС та органам виконавчої влади необхідно докласти максимум зусиль для закриття таких товариств. Водночас відзначалося, що комсомольські органи не повинні прямо приймати участь в ліквідації чи брати на себе адміністративні функції³⁴. Напевно, це було викликано бажанням не скомпрометувати осередки місцевих комсомольців в очах єврейської громадськості.

Виконуючи вказівку, ЦК КСМУ 5 січня 1923 р. провело спеціальну нараду, на якій були присутні секретар ЦК КСМУ Васютін, секретар Головного бюро євсекції при ЦК КСМ Д. Монін, завідуючий єврейським відділом ЦК КП(б)У Я. Альшутлер, співробітник секретного відділу ГПУ Гендлер та інші. Гендлер проінформував про діяльність молодіжних сіоністських організацій в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Полтаві, на Поділлі та Волині. У всіх випадках місцеві чекісти застосовували один метод припинення діяльності цих організацій – адміністративне вислання. Нарада визнала правильною лінію ГПУ в боротьбі з сіонізмом і запро-

понувала надіслати організаціям КСМУ циркуляр про всебічну підтримку "... в справі переслідування і ліквідації "Макабі". Водночас наркомату освіти України було запропоновано перевірити кадровий склад дитячих установ, шкіл³⁵.

За повідомленням В.Менжинського ряд сіоністів, в тому числі і члени ЦК "Техолуц" Аронов і Гельбец, теж вислані за межі губернії³⁶. Восени 1923 р. начальник секретного відділу ГПУ Т.Дерибас та начальник 10-ого відділення Я.Генкін в доповідній записці в Центральне бюро євсекції ЦК РКП(б) доводили необхідність і просили санкціонувати адміністративне вислання студентів – членів нелегальної молодіжної сіоністської організації "Теховер". Інших вони пропонували виключити з навчального закладу. Такі заходи, на їх думку, підірвуть діяльність цієї організації³⁷.

Адміністративне вислання на початку 20-х рр. стало основним методом боротьби більшовиків проти політичних опонентів, в тому числі і сіоністських організацій. Впровадження демократичних свобод був одним з головних гасел більшовицької партії. Тому масові судові процеси над колишніми соратниками у боротьбі з царизмом викличуть нерозуміння у світовому лівому русі. Окремі публічні судові процеси проти меншовиків (1920 р.), есерів (1921 р.) в Україні, правих есерів в Москві (1922 р.) мали на меті дискредитувати партії, переконати світову громадськість у контрреволюційній діяльності та переродженні їх керівництва. Проведення судових процесів над рядовими членами партій вимагали дотримання процесуальних норм.

Чекісти під час слідства не завжди могли зібрати переконливі докази контрреволюційної діяльності громадянина. Голова ГПУ УСРР В.Балицький у своїх пропозиціях з приводу ведення судових справ представників антирадянських партій та угруповань в лютому 1924 р. заявляв, що "...Дуже рідко ... при обшуці вдається виявити компрометуючий матеріал (літературу, прокламації і т. д.), які б могли служити для гласного суду речовим доказом вини: ряд ліквідацій, проведених ГПУ за останній час викликав посилення конспірацій в середовищі антирадянських партій". Тому він просив ЦК КП(б)У підтримати перевірену практику вислання в адміністративному порядку³⁸.

Кожен випадок адміністративного вислання сіоністів погоджувався з прокуратурою. Справи, порушені ГПУ, незалежно від висновків місцевої прокуратури передаються в Особливу нараду при Колегії ГПУ УСРР лише після висновку прокуратури республіки. Не завжди вона погоджувалася з думкою чекістів про необхідність вислання. На думку прокуратури така форма покарання доцільна лише для активних діячів сіоністського руху: членів партійних комітетів, штабів, "Техолуц", "Макабі" тощо. Якщо вини-

кали якісь сумніви, то звинувачених перевозили для проведення слідчих дій в прокуратуру республіки.

Прокуратура вимагала прискореного темпу слідства. Практично всі справи, які приходили в Особливу нараду свідчили, що утримання під вартою продовжувалося по 3–4 місяці. Тому, прокуратура пропонувала звільнити (до вирішення питання про вислання) з під варти тих, хто утримувався більше двох місяців. Одночасно секретному відділу ГПУ УСРР в категоричній формі була поставлена вимога про дотримання такого темпу слідства по справах сіоністів, щоб у Особливу нараду вони поступали через місяць після арешту. Така вимога продиктована політичною необхідністю. *По-перше*, це знімало звинувачення з ГПУ про використання утримання під вартою за зовнішньо незначне правопорушення як засобу політичного тиску на громадські рухи. *По-друге*, затримані сіоністи швидко організовувалися і починали кампанію обструкції адміністрації в'язниці. Ув'язнені демонстративно ображали наглядачів, висували заздалегідь неприйнятні та провокаційні вимоги, розраховані на конфлікт з адміністрацією. Одна з таких акцій була зафіксована в Харківському Допрі³⁹.

Після постанови про адміністративне вислання прокуратура обов'язково стежила за своєчасністю відправки етапу. Такий спосіб викликаний небезпекою втечі, виконання партійних доручень по дорозі до визначеного місця вислання тощо.

Репресивні заходи, проведені органами державної безпеки спільно з партійно-державним апаратом в 1922–1923 рр., частково паралізували сіоністський рух. Ситуація докорінно починає змінюватися в середині 1924–1925 рр. “Ножиці цін”, директивні обмеження в обігу сировини, засобів виробництва та податковий тиск під час реалізації нової економічної політики зумовили посилення розшарування єврейського населення. Основним джерелом їх існування і надалі залишалися дрібна торгівля, посередництво та ремісництво. Місцеві органи влади не змогли вирішити проблему зайнятості містечкового єврейського населення, і молоді зокрема. В доповіді Д.Моніна про результати обстеження роботи серед єврейської молоді в Україні стверджувалося, що “...70–80 відсотків молоді немає роботи. У велику промисловість євмолодь мало втягнута. В ремісничі підприємства не вдається втягнути підлітків через важкий економічний стан. До землеробства молодь залучається дуже слабо”. Ситуація обтяжується побутовим антисемітизмом українського населення та місцевих керівників. Єврейській молоді безпідставно відмовляли в прийомі на роботу, навчальні заклади, звинувачували у дрібнобуржуазності⁴⁰.

Заступник Голови ГПУ УСРР К.Карлсон визнавав, що містечкова єврейська молодь допитлива по природі, здатна не лише до торгівлі, але і до

фізичної праці, їй важко змиритися з думкою про свою непотрібність та фізичне відмирання. При задіяні її потенційних можливостей у радянському будівництві молодь сама б сприяла активному знищенні патріархальних традицій єврейського містечка, “...цілком усвідомлюючи їх реакційну сутність в політичному, економічному та культурному відношеннях”⁴¹.

Карл Мартинович Карлсон, син робітника, латиш за національністю, якого юнацький максималізм, економічна безвихідь, бажання побудувати справедливе суспільство привело у 19 років до в’язниці за політичну діяльність, чітко визначив основні причини росту сіоністських настроїв серед молоді. “... Коли вона [молодь – Р.П.] зайнята впертою боротьбою за шматок хліба насущного, коли вона не може бути включена в загальний прогресивний розвиток, коли їй не дають прилучитися до радянських та громадських установ, через її економічне та соціальне, будучи представленою самій собі, вона створює свої власні організації з метою самозахисту і рятуючи відживаюче реакційне містечко. Однак і цього для неї мало – вона звертає свій погляд на Палестину як на рятівний маяк від виродження і смерті”⁴². Така постановка питання свідчить про глибоку обізнаність та розуміння керівництва українського ГПУ глибинних соціальних та економічних процесів, що проходили в єврейському середовищі.

Общину, основу єврейської традиції та спосіб виживання, намагалися зруйнувати з допомогою економічних чинників. Досвід столипінської реформи засвідчив ефективність такого методу. Селянська община почала руйнуватися – з’явилися селяни-товаровиробники, селяни-батраки. Ті, кому не знайшлося місця – поповнили ряди пролетарів в містах.

В доповідній записці Генеральному секретарю ЦК КП(б)У Л.Кагановичу від 15 вересня 1925 р. ГПУ України констатувало, що два мільйони євреїв, які проживали в містечках, “...неминуче мали стати необхідною жертвою нашої економічної політики. Наша боротьба в містечках... з дрібною буржуазією за володіння ринком, за безпосередній зв’язок з селянством з метою задоволення його продукцією нашої великої та дрібної промисловості – є ... боротьба з єврейськими масами, які уособлюють цю дрібну буржуазію”⁴³.

В такій ситуації пропаганда сіоністських організацій зводилась до звинувачень радянської влади у фізичному та моральному знищенні єврейського народу. Заступник голови ГПУ УСРР К.Карлсон підкреслював, що навіть ліва частина сіоністських угруповань займає негативну до радянської влади позицію. “Наша боротьба з сіонізмом рік тому-півтора тому і почасти сьогодні – відзначав він, – зводилася до добре розрахованих актів прямої дії, які давали можливість послабити час від часу рух. Ми знімали актив сіоністських угруповань, саджали в Допри найбільш сильну частину

організації, піддавали висланню найбільш активних осіб і цим самим досягали тимчасового затишшя. ... Ми не врахували об'єктивних причин, що перетворили сіоністський рух в політичний рух єврейської дрібної буржуазії. ...Наші заходи адміністративної боротьби з сіоністським рухом не досягають своєї мети, так як зі страшною швидкістю ростуть активні сили сіоністів серед єврейських мас...⁴⁴.

Чекісти явно не чекали, що соціальне розшарування містечок, спричинене непом, масова люмпенізація євреїв спричинить не їх пролетаризацію та бажаний розпад традиціоналістської общини, а призведе до посилення націонал-соціалістичних організацій. В 1924 р. та особливо в 1925 р. спостерігається прогресуючий ріст сіоністських організацій з соціалістичним забарвленням. Начальник Секретного відділу ОГПУ Т.Дерibas повідомляв ЦК РКП(б), що в 1924 р. розпочато 12 агентурних групових розробок, по яким проходить 327 чол., та 986 одиночних групових справ. На обліку, станом на 1 січня, перебувало 750 чол.⁴⁵. На листопад 1924 р. на оперативному обліку було біля 2 тис. сіоністів, на 2 січня 1925р. – 3300 чол., в кінці 1925 р. – 7601 чол. Але на облік ставилися лише політично активні сіоністи. Прокурор УСРР Л.Крайнев вказував, що "...в круглих цифрах кількість сіоністів на Україні становить: на листопад 1924 р. – 15000 чол., на січень 1925 р. – 26000 чол., на січень 1926 р.– 30000 чол."⁴⁶. Масовість сіоністських організацій відзначав і Д.Монін. Місцеві відділи ГПУ під час його відрядження надали наступні цифри: в Одеській губернії нараховувалося більше 2500 молодих сіоністів, на Поділлі – біля 5000 чол., на Київщині – біля 2000 чол.⁴⁷. Таким чином, наведені дані свідчать поперше, про прогресуючий ріст сіоністських організацій в 1924–1925 рр. зумовлений економічним становищем містечкового єврейського населення, по-друге, про значний відсоток в них молоді.

Якщо вище та місцеве партійно-державне керівництво було стурбоване зростом сіоністських настроїв, то голова ОГПУ Ф.Дзержинський не поділяв хвилювань своїх колег по партії і держбезпеці. Ще 15 березня 1924 р. він направив своїм заступникам В.Менжинському та Г.Ягоді записку в якій зауважував, що не розуміє причин переслідування сіоністів. "...Більшість причин скарг на нас спирається на переслідування їх нами. Коли їх переслідують, вони в тисячу разів небезпечніші... їх партійна робота для нас зовсім безпечна – робітники (істинні) за ними не підуть, а їх крики, пов'язані з арештами, долітають до банкірів і "євреїв" всіх країн і нашкодять нам немало. Програма сіоністів нам не несе небезпеки, навпаки я вважаю її корисною... Ми маємо асимілювати тільки самий незначний відсоток, хватить. Інші повинні залишатися сіоністами...". Далі він висловив припущення, що можливо слід домовитися про обопільне не втручання у полі-

тичне життя. Але “...нешадно бити і карати спекулянтів (накип) і всіх хто порушує закони...”⁴⁸. 24 березня 1925 р. він знову звертається до В.Менжинського про необхідність зміни тактики щодо сіоністів⁴⁹. В.Ізмозик трактує таку поведінку більшовицького лідера, голови таємної політичної поліції як розбіжність думок в партійно-державному керівництві СРСР⁵⁰. На нашу думку, Ф.Дзержинський по-перше, демонстрував прагматичний погляд щодо виникнення можливих політичних та економічних проблем в підтримці єврейськими організаціями лівих ідей за кордоном, по-друге, зупиняв ретельних виконавців, які, напевно, без санкції розпочали масові арешти, їм необхідно було роз’яснити, чому в боротьбі з сіоністами необхідна інша тактика, чим з анархістами, меншовиками тощо, більший відсоток яких, поряд адміністративним висланням, потрапляв у концтабори⁵¹. В пік боротьби з сіонізмом Т.Дерибас та Я.Генкин, доповідаючи в травні 1925 Ф.Дзержинському про результати операцій, згадали лише 15 чоловік, засуджених на три роки концтабору⁵².

Місцеві державні, правоохоронні та партійні органи не були готові до сплеску сіонізму. За свідченнями Л.Крайнева організації переживали такий ентузіазм, що репресії іноді сприяли посиленню симпатій сіоністів і сприяли кількісному зросту. Тому арешти та вислання використовувалися досить обережно. Хоча по результатам проведеної операції з 13 березня по 1 травня 1924 р в СРСР було заарештовано 3,5 тис. сіоністів, в Україні на 2 вересня – біля 2 тис. осіб⁵³. Більшість після підписки про припинення політичної діяльності звільнили. На травень 1925 р. в СРСР було вислано лише 132 сіоніста⁵⁴.

Всього за 1923–1925 рр. було вислано в адміністративному порядку 213 чол.⁵⁵. З січня по 15 листопада 1926 р. в Україні проведено 886 арештів, з них представлено до адмінвистання 301 чол., вислано за межі УСРР 237 чол.⁵⁶. Найбільша кількість була вислана з Київського (33 чол.), Одеського (30 чол.), Проскурівського (17 чол.), Вінницького (16 чол.), Харківського (16 чол.), Кам’янець-Подільського (12 чол.) округів⁵⁷. За віком левову частку складала молодь: до 18 років – 4 чол., до 24 років – 101 чол.⁵⁸. Такі цифри свідчать, що доведена до відчаю важким економічним становищем, люмпенізована єврейська молодь була основою сіоністських організацій. Водночас, це дало підстави сіоністам формувати громадську думку, що органи ГПУ борються з “хлопчаками”, що не додавало держбезпеці популярності.

За соціальною ознакою з числа висланих – 15 робітників, 6 селян, 36 службовців, 58 осіб вільних професій, 110 осіб “невизначених занять”⁵⁹. Л.Крайнев зауважує, що органи прокуратури та держбезпеки, мовляв, при висланні дотримувалися класового принципу. Напевно, це свідчить, що

ГПУ заарештувало і вислало професійних сіоністських організаторів, які, крім партійно-організаційної роботи, нічим іншим не займалися.

Розмірковуючи над методами боротьби проти сіонізму, зважаючи всі “за” та “проти” К.Карлсон ставив питання: якщо сіонізм є масовий рух економічного і політичного характеру єврейської дрібної буржуазії, то чи правомірно застосовувати крім репресивних заходів, ще й метод паралізації сіоністського руху? Маючи усталені політичні погляди, писав, що якби в наявності було 10-ти мільйонне єврейське населення, з якого 1,5 чи 2 мільйони складала дрібна буржуазія, то роздумів про методи та засоби боротьби, які виходили “...з елементарних основ нашої політики” просто не було б. “Але вся серйозність положення полягає в тому, – зазначав К.Карлсон, – що в силу історичних об’єктивних причин ця дрібна буржуазія уособлювала три четвертих, якщо не більше єврейських мас, що населяють Україну і, таким чином, класове питання, чисто економічна боротьба перетворюються в боротьбу з національною одиницею. Оскільки це так, перед нами стоїть завдання паралізації сіоністського руху з меншими збитками для всієї єврейської маси в цілому”⁶⁰.

Враховуючи всі аспекти єврейського руху ГПУ УСРР рекомендувало поряд з продовженням репресій щодо сіоністського дорослого активу ряд політичних, економічних, пропагандистських заходів. Серед політичних заходів – кадрове посилення єврейських партійних секцій, що автоматично підніме рівень довіри до них місцевих партійних апаратів. Євсекції повинні організувати пасивні безпартійні єврейські маси. Керівництво ЛКСМУ мало переглянути критерії прийому єврейської містечкової молоді з метою широкого залучення до громадської роботи. Пропонувалося обговорити питання щодо створення при ЦК ЛКСМУ єврейської секції.

Чекісти також рекомендували створити позапартійні громадські організації, які б могли об’єднати політичне активних громадян з лівими поглядами, але яких не влаштовувала деякі тактичні кроки більшовиків. Через такі громадські організації, можливо навіть культурницького спрямування, численні акції та дискусії робота євсекцій була б більш ефективною.

В економічній галузі, на думку чекістів, необхідно максимально приділити увагу єврейській колонізації, надавати довгострокові кредити для бажаючих працювати в сільському господарстві, залучати євреїв для роботи в місцевій промисловості тощо. Це дасть можливість знизити соціальну напругу і ліквідувати соціальну базу сіонізму.

В пропагандистській роботі, наголошувалось, що існуючі єврейські газети доцільно зробити “дійсно масовими”, створити мережу єврейських газет російською мовою, видавати масовими тиражами брошури з роз’ясненнями політики радянської влади в галузі єврейського переселення,

можливості розвитку єврейської культури тощо. Вважалося за доцільне запрошення групи комуністів з Палестини, які б “...проінформували єврейські маси про класову боротьбу... і співставили процес подальшого розвитку єврейського народу в нашому Союзі і в Палестині”. Реалізація таких рекомендацій вимагатиме тісної співпраці державних, партійних та правоохоронних органів.

Таким чином, в середині 20-х рр. ХХ ст. повністю придушена діяльність сіоністських організацій і з фізичним знищенням в період “великого терору” колишніх лідерів та ідеологів, цей вид національного руху зник в СРСР як явище суспільної думки.

Політбюро ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У направляло і керувало державним репресивним апаратом, давало органам ВЧК–ГПУ директиви про початок наступної кампанії по боротьбі з політичними партіями, визначало міру покарання, умови дострокового звільнення тощо. Маючи необмежену владу і керуючись принципом “революційної доцільності”, воно визначало долі сотень тисяч громадян.

Органи державної безпеки в тісній співпраці з партійними, комсомольськими та державними органами та установами проводили операції по придушенню, паралізації та ліквідації єврейського національного руху.

Керівництво органів державної безпеки України дослідило глибинні причини зросту сіоністського руху в середині 20-х рр. і розробило рекомендації для вищого політичного керівництва, де основну роль в ліквідації сіонізму відігравали не репресії, а економічні та агітаційно-пропагандистські чинники.

Перспективи подальшого дослідження лежать у площині вивчення реакції різних соціальних груп єврейського та українського населення на ліквідацію єврейських громадських та політичних організацій.

Примітки

1. *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина. – М., 2003. – С.58.
2. *Комин В.С.* Банкротство буржуазных и мелкобуржуазных партий в России в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1965; *Астрахан Х.М.* Большевики и их политические противники в 1917 году // Из истории политических партий в России между двумя революциями. – Л., 1973; *Спирин Л.М.* Классы и партии в гражданской войне в России (1917–1918 гг.). – М., 1968; *Його ж.* Россия, 1917 год: Из истории борьбы политических партий. – М., 1987; *Гусев К.В., Полушкина В.А.* Стратегия и тактика большевиков в отношении непролетарских партий. – М., 1983.
3. *Гусев В.І.* Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917–1921 рр.). – К., 1996; *Козерод О.В.* Переломные годы. Еврейская община в первое послевоенное десятилетие (1919–1929 гг.). – Харьков, 1998; *Погребинс-*

ка Я. Документи по истории еврейских политических партий и молодежных организаций в архивах г. Киева // Євреї в Україні. – К., 1997. – С.30-37; *Погребинська І., Самарцев І.* Євреї в Україні. XIX – початок XX століття: історико-економічний аналіз // Єврейські політичні партії та рухи в Україні в кінці XIX – XX ст.: Документи та матеріали. – К., 2002. – С.11-23; *Горовська Н., Заремба О.* Основні напрями єврейської громадської та політичної думки (кінець XIX – XX ст.) // Єврейські політичні партії та рухи в Україні в кінці XIX – XX ст.: Документи та матеріали. – К., 2002. –С.24-46.

4. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи // Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов. – К., 1997; *Шаповал Ю.* Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.

5. *Кабузан В.М., Наулко В.І.* Євреї на Україні, в РСРП і у світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. – 1991. – №6. – С.61.

6. *Погребинська І.* Смуга осліпості // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. – К., 1997.– С.62.

7. Политические партии России: история и современность. – М., 2000. – С.295.

8. Там же. – С.296.

9. Там же.

10. Там же.

11. *Гусев В.І.* Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У... – С.69.

12. *Ленін В.І.* Повне збір. тв. – Т.8 – С.72, 74, 75.

13. ВЧК–ГПУ. Документи и материалы / Ред.-сост. Ю.Г.Фельштинский. – М., 1995. – С.119.

14. Там же. –С.120.

15. Там же.

16. *Гусев В.І.* Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У...–С.87-113.

17. *Кокурин А., Петров Н.* ВЧК (1917–1922) // Свободная мысль. – № 6. – С.109.

18. ВЧК–ГПУ. Документи и материалы. – С.121.

19. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПП). – Ф.17. – Оп.86. – Спр.251. – Арк.103-103 зв.

20. Там же. – Оп.84. – Спр.1015. – Арк.1-3.

21. Там же. – Арк.12-17.

22. Там же. – Ф.445. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.194.

23. Там же. – Арк.162-164, 175-177.

24. Там же. – Арк.177.

25. Там же. – Арк.135.

26. Там же. – Арк.137-139.

27. Там же. – Арк.120.

28. Там же. – Спр.167. – Арк.185.

29. Там же. – Арк.6.
30. Там же. – Ф.17. – Оп.184. – Спр.643. – Арк.5-6; Ф.445. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.7.
31. Там же. – Ф.445. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.10.
32. Там же. – Спр.142. – Арк.316.
33. Там же. – Арк.180.
34. Там же. – Спр.119. – Арк.158-158зв.
35. Там же. – Спр.121. – Арк.166-167.
36. Там же. – Спр.167. – Арк.5.
37. Там же. – Спр.119. – Арк.1-3зв.
38. Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.1. – Арк.30.
39. *Шаповал Ю.* Назв. праця. – С.90-91.
40. Еврейский вопрос: поиски ответа. Документы 1919–1926 гг. – Винница, 2003. – С.241.
41. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С.238.
42. Там же.
43. Там же. – С.234.
44. Там же. – С.234-235.
45. РДАСП. – Ф.76. – Оп.3. – Спр.306. – Арк.168.
46. *Шаповал Ю.* Назв. праця. – С.84.
47. Еврейский вопрос: поиски ответа. – С. 257.
48. РДАСП. – Ф.76. – Оп.3. – Спр.326. – Арк.2.
49. Там же. – Арк.4.
50. *Измозик В.* Ф.Э.Дзержинский, ОГПУ и сионизм в середине 20-х годов // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1995. – №1. – С.143-144.
51. Див.: *Очеретянюк В.І.* Грудневі 1923 р. події на Соловках // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип.3. – С.105-111.
52. РДАСП. – Ф.76. – Оп.3. – Спр.326. – Арк.5.
53. *Костырченко Г.В.* Указ. соч. – С.58.
54. РДАСП. – Ф.76. – Оп.3. – Спр.326. – Арк.5.
55. *Шаповал Ю.* Назв. праця. – С.84.
56. Там же. – С.86.
57. Там же. – С.87.
58. Там же. – С.88.
59. Там же. – С.87.
60. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С.243.

Резюме

В статье, на основании архивных материалов и опубликованных исторических источников, исследуется сотрудничество органов государственной безопасности с партийно-государственными учреждениями по ликвидации сионистских организаций.

УДК 94(477)“19”:364.23

О.А.Мельничук, Н.П.Кузьмінець

ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПО БОРОТЬБІ ІЗ БЕЗРОБІТТЯМ В УКРАЇНІ У 20-ті рр. ХХ ст.

У статті розкриваються причини і передумови масового безробіття в Україні в умовах НЕПу та висвітлюються заходи радянської влади, спрямовані на його подолання.

У незалежній Україні особа формально має право на працю, але не завжди може реалізувати свої уміння в тому чи іншому виді діяльності, що призводить до психологічного стресу, до зниження життєвого рівня й втрати кваліфікації тими, хто залишається без роботи. Безробіття породжує соціальну напругу та політичну нестабільність у суспільстві, негативно впливає на криміногенну ситуацію. Безробітні не беруть участі у створенні національного продукту та національного прибутку. Безробіття – явище не нове, особливо виразно воно проявилось внаслідок переходу від соціалістичного планового господарства до соціально ринкової економіки. Можна сподіватися, що воно пригальмується, але, як свідчить досвід зарубіжних країн, повністю не зникне. Саме тому науковцям слід вивчати заходи боротьби з цим явищем. Одночасно з вивченням зарубіжного досвіду, потрібно досліджувати ті заходи в боротьбі з безробіттям, що здійснювалися на теренах нашої держави, зокрема, в 20-х рр. ХХ ст., коли із переходом до нової економічної політики перед радянською владою вперше серйозно постала проблема масового безробіття.

У літературі того часу проблема безробіття не знайшла широкого висвітлення. Це пояснювалося багатьма факторами, найголовнішим з яких було прагнення влади не загострювати увагу на явищі, яке, на її думку, було невластивим для соціалістичної економіки. Проте поява масового безробіття при переході до НЕПу стала поштовхом до вивчення даного явища

істориками, економістами, юристами, соціологами¹. Частково дана проблема відображена у загальних працях із соціального забезпечення того часу².

Зважаючи на недостатнє вивчення в сучасній історичній літературі стану ринку праці в Україні періоду НЕПУ, автори статті поставили за мету розкрити передумови та причини масового безробіття в Україні в умовах нової економічної політики та вказати на заходи, здійснювані радянською владою для його подолання.

Розкриваючи проблему безробіття, перш за все слід зупинитися на визначенні поняття безробітного в дослідженнях того часу. Безробіття, постійно існуюче в капіталістичному господарстві, класична економія розглядала як явище натурального надлишку населення, ігноруючи при цьому соціальні фактори, які його викликають. Проте переважаючим в економічній літературі двадцятих років було визначення, дане німецьким економістом Зомбартом, який розглядав безробіття як явище, викликане соціальною незабезпеченістю існування і яке час від часу повторюється у формі так званого мимовільного безробіття. Інший німецький економіст, – Кумпман, – вводить поняття суб'єктивного та об'єктивного безробіття, перше з яких проявляється у вигляді нездатності до праці (розумової або фізичної) або небажання працювати. Радянські ж економісти 20-х років розуміли під безробіттям явище, коли найманий робітник чи службовець, який залишився без роботи, і не експлуатуючий чужої праці, самостійний робітник-ремісник, кустар і селянин, зберігаючи здатність до праці і активно проявляючи бажання працювати, не може знайти відповідного до його можливості, професії та кваліфікації заняття в якості найманого працівника за таку винагороду, яка передбачена в даному місці і в даний час за аналогічні заняття³.

Основними законодавчими актами, які регулювали поняття безробітного, його правовий статус, в період становлення радянської державності були Кодекс законів про працю РСФРР (1918 р.), Положення ВЦВК і РНК про страхування на випадок безробіття від 11 грудня 1917 р., Положення про біржі праці від 27 січня 1918 р..

Відповідно до Кодексу законів про працю РСФРР безробітним визнавався кожний зобов'язаний трудовою повинністю громадянин Федеративної Російської Республіки, зареєстрований в місцевому відділі розподілу робочої сили як такий, що не має роботи за спеціальністю і не отримує винагороди. Отже, для визнання людини безробітною мали бути присутніми такі ознаки: наявність працездатності, оскільки трудова повинність стосувалася якраз працездатної категорії населення; реєстрація безробітного в спеціальних державних органах – біржах праці, або у відділах роз-

поділу робочої сили; відсутність у безробітної роботи за спеціальністю та заробітку чи іншої винагороди. Законодавство до безробітних відносило й осіб, які мали тимчасову роботу (не більше двох тижнів), не за своєю спеціальністю. За такими працівниками зберігалася черга на отримання роботи за спеціальністю⁴.

Радянська держава проголосила принцип обов'язковості праці, ввівши трудову повинність для осіб віком від 16 до 50 років. Звільнялися від трудової повинності особи, які внаслідок хвороби чи каліцтва тимчасово втратили працездатність до її відновлення, вагітні жінки за 8 тижнів до та 8 тижнів після пологів.

Кодекс законів про працю змушував осіб визнати себе безробітним через подання письмової заяви до державних органів. З метою контролю кількості безробітних, точного обліку і планомірного розподілу робочої сили у всіх галузях народного господарства, вивчення попиту та пропозиції створювалися в січні 1918 року місцеві біржі праці, які згодом були реорганізовані у відділи розподілу робочої сили. Працевлаштування здійснювалося лише через вказані установи. Держава повністю контролювала розподіл робочої сили, оскільки заборонила всім приватним конторам та бюро надавати подібні послуги. Безробітні, які не реєструвалися в біржах праці, позбавлялися права на допомогу. Надання допомоги передувала перевірка наявності безробіття місцевими касами безробітних за допомоги відділу розподілу робочої сили і відповідних профспілок. Допомога видавалася не пізніше четвертого дня безробіття. За наявності поважних причин місцева каса безробітних могла відмовити у наданні допомоги. Недоліком радянського законодавства була невизначеність цих підстав. Проте, дану постанову місцевої каси безробітних можна було оскаржити в двохтижневий термін у місцевому відділі праці, а далі – в обласному. Постанова обласного відділу праці була остаточна і оскарженню не підлягала. Звичайно, що дане положення суттєво обмежувало права безробітних.

Проголошення обов'язку для державних органів по боротьбі з безробіттям підшукати безробітному роботу за спеціальністю було виправданим і прогресивним, зважаючи на період громадянської війни. Проте, на наш погляд, держава не врахувала ряд важливих умов. Зокрема, стосовно підбору роботи з її оплатою, не меншою, ніж за попереднім місцем, та з приводу встановлення заборони направляти безробітного в іншу місцевість для роботи.

Проблема масового безробіття особливо гостро постала перед більшовиками при переході до нової економічної політики. Перебудова всього укладу господарського життя на засадах ринкової економіки вимагала від держави в першу чергу реорганізації державного апарату управління еко-

номічною сферою. В процесі її здійснення одні установи (Наркомпрод та ін.) були ліквідовані, інші були змушені значно скоротити свої штати, які суттєво збільшилися за період військового комунізму. У цей же час державні підприємства, які працювали не на повну потужність, а також збиткові, закривалися чи переводилися на консервацію. Інші працюючі підприємства для економії коштів значною мірою скоротили чисельність своїх робітників.

У результаті цього з початком 1922 р. з бірж праці почали надходити тривожні сигнали про наростання масового безробіття. При цьому кількість безробітних зростала такими швидкими темпами, що на кінець 1922 р. лише безробітні в промисловості становили 10% від загальної кількості робітників, зайнятих в промисловості⁵. За даними профспілок на 1 жовтня 1927 р. чисельність безробітних на Україні становила 259111 осіб, а за даними органів соціального страхування – 69225⁶.

Основними рисами, які характеризували склад безробітних України цього часу, були: переважно аграрна сфера незайнятості безробітних та висока питома вага жінок (40,2 %) та підлітків (12-15 %)

Законодавчими актами, що регулювали безробіття, в період НЕПу були: Кодекс законів про працю УСРР 1922 р., Постанова РНК України від 1 лютого 1919 р. про створення губернських комітетів бірж праці, “Тимчасове положення про колективи, що організуються комітетами бірж праці для надання трудової допомоги безробітним”, затверджене Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 23 травня 1925 р. тощо.

КЗпП УСРР 1922 р. визначав органи реєстрації безробітних, зберігав статус безробітного для осіб, що проходили випробний термін; вказував на умови, терміни та розмір допомог по безробіттю в порядку соціального страхування та пільги надання допомог неповнолітнім безробітним⁷.

Реєстрацію безробітних на місцях забезпечували комітети бірж праці для боротьби з безробіттям, створені у складі губернських бірж праці згідно з постановою РНК України від 1 лютого 1919 р.

Першою реакцією радянської влади на проблему масового безробіття в період непу стала організація постановою Української економічної наради у вересні 1922 р. спеціального комітету, на який покладалося завдання відшукування необхідних засобів і методів боротьби з наростаючим безробіттям. Наприкінці 1922 р. його було перейменовано у Центральний комітет боротьби з безробіттям. Отримавши від Центрального комітету по боротьбі із наслідками голоду 1 млн. пудів жита, він вже з весни 1923 р. широко розгорнув громадські роботи.

У лютому 1924 р. були створені Комітети бірж праці для боротьби з безробіттям, які у 1925 р. були реорганізовані в комітети боротьби з без-

робіттям при губернських, окружних інспекторах праці. Якщо губернські комітети були ліквідовані в 1925 р., то окружні проіснували до 1930 р.⁸

Серед завдань, що покладалися на комітети по боротьбі із безробіттям, були: організація трудових колективів для кваліфікованих безробітних; проведення громадських робіт; направлення безробітних у фабрично-заводські училища; організація громадського харчування; влаштування гуртожитків для безробітних та ясел для їх дітей; підвищення кваліфікації безробітних; покращення роботи бірж праці⁹.

В умовах, коли серед безробітних 20 % складали робітники індустріальних професій та більше 40 % – розумової праці, однією із найбільш ефективних форм подолання незайнятості населення стало залучення кваліфікованих безробітних до трудових колективів безробітних. Цим радянська влада вирішувала два основні завдання: по-перше, кваліфіковані робітники, тимчасово позбавлені роботи, не втрачали виробничих навиків; по-друге, при цьому не допускалося їх декласування, втрата ними “пролетарської психології і проникнення настроями приватного власника”¹⁰.

На відміну від громадських робіт, які вже давно застосовувалися як засіб боротьби з незайнятістю населення, створення спеціальних підприємств для безробітних було абсолютно новим видом трудової допомоги безробітним. Радянська влада досить швидко оцінила не лише економічний, але й політичний ефект трудових колективів безробітних. Вже у річному звіті ЦК боротьби з безробіттям уряду УСРР за 1923 р. зазначалося, що число зайнятих на громадських роботах значно відстає від кількості зайнятих в трудових колективах. У той час, як громадські роботи потребували великих коштів не тільки від комітету по боротьбі із безробіттям при виплаті заробітної плати, але й господарських органів, які повинні забезпечувати ці роботи матеріалами та транспортними засобами, організація трудових колективів для безробітних вимагала незначних капіталовкладень, а їх розвиток відбувався значно швидшими темпами¹¹.

Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 23 травня 1925 р. затверджено “Тимчасове положення про колективи, що організуються комітетами бірж праці для надання трудової допомоги безробітним”. За даними офіційної статистики на початок 1929 р. на Україні в таких колективах було зайнято 35 тис. осіб. Спочатку трудові колективи організовувалися переважно самими безробітними під керівництвом профспілкових організацій. Так, за даними обстеження, проведеного ЦК боротьби з безробіттям, в 1925 р. з 400 трудколективів – 206 було організовано з ініціативи профспілок чи самих безробітних, причому 112 колективів отримали матеріальну підтримку від профспілок у вигляді кредитів на 50256 крб. Кошти, внесені профспілками в трудколективи були вкрай мізерні, становлячи в

середньому 15 крб. на особу, працюючу у колективі¹². Однак активність та готовність до тимчасових труднощів, проявлені безробітними, дали трудколективам можливість подальшого розвитку та господарчого зміцнення.

З утворенням у 1925 р. окружних комітетів боротьби із безробіттям, основні функції по створенню трудколективів покладалися на них. На кожному засіданні комітету розглядалися декілька десятків заяв ініціативних груп чи окремих безробітних про організацію того чи іншого виробництва, запуску недіючого підприємства. Наприклад, на засіданні Подільського губернського комітету по боротьбі з безробіттям 10 березня 1925 р. слухалися заяви про відкриття у м.Вінниці зубного кабінету, палітурної майстерні, автомайстерні, бетонної майстерні, шкіряного та миловареного заводів, пекарні, тютюнової фабрики, пральні, млина, організації колективу погоничів худоби¹³.

Звичайно, частина пропозицій були не реальними, проте багато з них визнавалися раціональними і втілювалися в життя комітетами по боротьбі із безробіттям. Для внесення більш чіткої плановості в цю роботу згодом практикувався такий порядок: безробітні, перш ніж подавати заяву про створення того чи іншого колективу в комборбез, зобов'язані були пред'явити згоду відповідної профспілки, яка попередньо розглядала даний проект.

Як правило, від створення трудових колективів безробітних напряму залежало утворення комітетів по боротьбі з безробіттям. Так, Подільський губернський комітет по боротьбі з безробіттям на засіданні від 14 квітня 1925 р. прийняв рішення про створення районних комітетів у Немирові та Хмільнику, зважаючи на те, що у них вже існують трудові колективи безробітних¹⁴.

Для стимулювання безробітних до участі у колективах, страхові каси на місцях виплачували на кожного безробітного, що вступав до колективу, трьохмісячну допомогу по безробіттю¹⁵. Одночасно новостворені підприємства за Постановою НКП УСССР від 26 січня 1925 р. звільнялися від сплати страхових внесків по безробіттю протягом шести місяців, а по закінченню пільгового строку вносили 10%, як інституції державно. Вказаний термін в окремих випадках може бути продовжений спеціальною постановою місцевої страхкаси, узгодженою із Комборбезом¹⁶.

Для поповнення фондів місцевих комітетів боротьби з безробіттям було прийнято рішення про передачу всіх штрафних сум, що накладалися трудовими комісіями народних судів за порушення законів про працю, до окружних та районних комітетів. Оскільки судові виконавці переважані роботою, Подільський губкомборбез 11 червня 1925 р. прийняв рішення виділити одного співробітника комітету для стягування штрафів¹⁷.

Створюючи колективи безробітних, влада пильно стежила, щоб вони не набували характеру приватних підприємств, а їх члени не втрачали пролетарську психологію, розуміючи що це приведе до зменшення соціальної підтримки режиму. Для надання їм вигляду державних підприємств пропонувалося встановити норми виробітку для працівників, встановити погодинну оплату, а при продажі – виробів керуватися виключно встановленими твердими цінами.

Характеризуючи основні заходи держави, спрямовані на боротьбу із безробіттям, зазначимо, що незважаючи на запровадження ринкових механізмів в економіці, при матеріальному забезпеченні безробітних держава завжди дотримувалася чіткої класової лінії, намагаючись зберегти за собою соціальну опору в особі робітників-пролетаріїв та незаможного селянства.

В подальшому, вивчаючи стан ринку праці в Україні періоду НЕПу, слід звернути увагу на питання соціального складу безробітних, виплати допомог по безробіттю, соціального страхування з причин безробіття.

Примітки

1. *Ливишц А.* Трудовые коллективы безработных на Украине. – Х., 1929; *Шатан Е.О.* Проблема безработицы на Украине. – Х., 1929; *Фрейман И.И.* Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування з причини безробіття. – Х., 1930.

2. *Вигдорчик Н.А.* Теория и практика социального страхования. – М., б/г; *Забелин Л.* Теория социального обеспечения. – М., 1924; *Забелин Л.* Теоретические основы социального страхования. – М., 1926; *Теттенборн З.Р.* Советское социальное страхование. – М., 1926; *Догадов В.М.* Социальное страхование. – Л., 1926; *Аралов В.А., Левшин А.В.* Социальное обеспечение в СССР. – М., 1959; *Козлов А.Е.* Социальное обеспечение в СССР. – М., 1981; *Ланцев М.С.* Социальное обеспечение в СССР (Экономический аспект). – М., 1976; *Андреев В.С.* Право социального обеспечения в СССР. – М., 1980.

3. *Шатан Е.О.* Указ. соч. – С.9-10.
4. Систематический сборник важнейших декретов 1917–1920. – М., 1920. – С.78-79.
5. *Ливишц А.* Указ. соч. – С.5.
6. *Шатан Е.О.* Указ. соч. – С.24.
7. Кодекс законов о труде 1922 года. – Х., 1923.
8. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). Пугівник. – К., 1960. – С.191.
9. ДАВО. – Ф.Р.1599. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.5.
10. *Ливишц А.* Указ. соч. – С.6.

11. Отчет ЦК Борьбе за 1923-24 гг. – X., 1924. – С.2.
12. Шатан Е.О. Указ. соч. – С.37.
13. ДАВО. – Ф.Р.1599. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.7-8.
14. Там же. – Ф.Р.1599. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.16.
15. Там же. – Ф.Р.1599. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.2.
16. Фрейман И.И. Указ. соч. – С.21.
17. ДАВО. – Ф.Р.1599. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.26.

Резюме

В статье раскрываются причины и предпосылки массовой безработицы в Украине в условиях НЭПа. Освещаются мероприятия советской власти, направленные на ее ликвидацию.

УДК 94(477)“19”:338.43.01

А.А.Лубчинський

ЗЕМЛЕВПОРЯДНІ ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ ЯК ПІДГОТОВКА ДО ВПРОВАДЖЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ФОРМИ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА.

У даному дослідженні висвітлюються земельпорядні заходи радянського уряду 20-х рр. ХХ ст., спрямовані на ліквідацію індивідуальних форм сільськогосподарського виробництва та подальше впровадження колективних форм господарювання.

Розвиток аграрного сектору України в міжвоєнний період, на етапі становлення економічної бази радянського зразка, завжди перебував у центрі уваги істориків, економістів, політологів, громадських та державних діячів, вчених-теоретиків і практиків.

Аграрні відносини в країні залежать від розв'язання багатьох соціально-економічних проблем. Це фінансовий стан селянства, парцеляція господарств, питання забезпечення селян реманентом та багато інших. Але на першому місці все ж таки залишається проблема землеустрою. На початку 20-х років ХХ ст. земельне питання залишалось невирішеним.

Одними з перших дослідників, які звернули увагу на дану проблему, були О.Шліхтер¹ та В.Косинський². Останній у своїй праці “Нариси аграр-

ної революції на Україні” на основі аналізу статистичного матеріалу проаналізував вплив аграрних перетворень на форми селянського землекористування та перерозподілу земельного фонду по регіонам України. Рівень землевпорядкування першої половини 20-х років ХХ ст. висвітвив О.Лозовий³. Досить розширену класифікацію селянських дворів за показниками землекористування, посівів та ін. дав М.Гуревич⁴. Проблеми землевпорядкування селянських господарств 20-х років вивчали О.Триліський⁵, В.Соловейчик⁶, П.Попов⁷ та ін. У їхніх працях показано значення землевпорядних робіт для раціонального ведення господарства, визначено форми селянського землекористування.

Проблемам розв’язання аграрного питання на Лівобережжі в напрямку землеустрою, а саме конфіскації надлишків земель у заможних селян, присвячені роботи Б.Мигаля⁸.

В 90-х роках ХХ ст. питання землевпорядкування у 20-х роках в своїх наукових розробках торкалися такі вчені як Л.Беренштейн⁹, О.Каденюк¹⁰, В.Калініченко¹¹, І.Рибак¹² та інші.

Метою даного дослідження є показати землевпорядні заходи радянського уряду як підготовчий процес до нівелювання індивідуальних форм сільгоспвиробництва і подальшого впровадження колективних форм господарювання в аграрному секторі України в 20-х роках ХХ ст.

Питання відчуження землі у заможної верстви селян розглядалось РНК ще 24 березня 1920 року. Розподіл земель, згідно пропозицій заввідділом регулювання земельних відносин Подільського губвиконкому О.М.Шебаліна, в малоземельних общинах мав відбуватися не за кількістю їдців (тому, що їм буде нараховано мало землі, промислами вони не займаються і не зможуть виконувати розверстку), а за принципом господарювання, тобто чим більше працюючих, тим більше землі. Розподіл земель по їдокам планувалося проводити в місцевостях з достатньою земельною забезпеченістю та родючістю. Тобто система розверстки землі тісно пов’язувалась зі співвідношенням між кількістю землі, її родючістю та повинностями, що покладені на окремі господарства та общину в цілому¹³.

О.М.Шебалін також зазначав, що “... в умовах малоземелля недопустима система “зрівнялівщини”¹⁴. В кожному окремому селі землеустрій повинен був врегульовуватись в окремому порядку. “Допущення загальнозрівнювальних переділів в общинах з частковою формою рівноцінно її знищенню і поверненню до загально-общинної форми господарювання, що в умовах української дійсності, старої подвірної спадковості та укладу життя, що склався історично, може призвести до небажаних результатів для народного господарства. Тому що Земельний Кодекс не має силу закону”¹⁵. Тому держава в особі Земельних управ могла, на той час, визнати

за необхідне своє втручання в цілях регулювання та регламентації землекористування.

У березні 1921 року V Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв закон про право користування землею терміном на дев'ять років. Проголошувалось, що цей закон спрямований на створення сімейних форм землекористування. Однак сам по собі він не наділяв селян правом власності на землю. Впровадження дев'ятирічного права землекористування обумовлювалось деякими обставинами. *По-перше*, не було можливості завершити наділення землею установ, що її потребували, тому що їхні вимоги перевищували технічні можливості виконання замовлень. *По-друге*, не вистачало технічного персоналу, щоб зосередити його виключно для цього виду діяльності. *По-третє*, селянам було не вигідно брати землю в користування через такі недоліки землекористування, як черезсмужжя та далекоземелля. Тому Раднарком УРСР постановив, щоб всі землевпорядні заходи були продовжені до 15 вересня 1922 року. Але й до кінця 1922 року згаданий закон залишався тільки на папері.

Весною 1922 року питання землевпорядкувальних робіт обговорювалось на Всеукраїнському земельному з'їзді. В його рішеннях говорилось, що праву землекористування надасть вагомості запровадження безстрокової оренди і те, що позбавити землі землекористувача зможе тільки він сам особистою відмовою, або ж у випадку передбаченому законом – переселення, залишення землі без поважних причин тощо.

З врахуванням пропозицій Всеукраїнського земельного з'їзду сесія ВЦВК, яка відбулась в травні 1922 року, прийняла постанову “Про трудове землекористування”. В розділі V “Про зміцнення землекористування та землеоблаштування” зазначалося: “В цілях якнайшвидшого створення міцного та тривалого трудового землекористування слід припинити подальше вирівнювання кількості земель між волостями, поселеннями та іншими сільськогосподарськими об'єднаннями. Починаючи з дня видання даної постанови за ними закріплюються в тривале трудове землекористування всі землі (надільні, всі куплені, що не були в обробітку), що знаходяться в їхньому фактичному використанні і були надані їм постановами землеорганів або ж відповідних з'їздів: волосних, повітових та губернських”¹⁶.

Далі в постанові вказувалось, що з тою ж метою слід змінити також характер землеустрою так, щоб замість зрівнялівки новий тип землеустрою мав на меті виключно господарсько-виробничий характер, створював для населення найбільш сприятливі та технічно-новітні форми землекористування.

Іншими словами можна сказати, що згадана постанова мала на меті створити для селян можливість самим, на власний розсуд, із врахуванням

властивого кожній місцевості форм землекористування, обирати види і форми господарської діяльності.

У листопаді 1922 р. в Україні було затверджено Земельний кодекс. В ньому зазначалось, що форма користування обирається загальними зборами землекористувачів, вона може бути общинною, індивідуальною, колективною, у вигляді товариств по спільному обробітку землі, артілей чи комун. Аграрні нововведення Радянської влади збільшили об'єм землекористування серед бідняцьких та деяких середняцьких господарств України в 1,5 рази, в більшості випадків за рахунок передачі селянам поміщицьких, удільних, церковних та частини земель, які звільнилися після “розкуркулення”. У багатьох заможних селян землі вилучались до завершення відновлюючого періоду. Деякі з них, власне, збанкрутували та поповнили лави бідних, безземельних, а також малоземельних селян. Але сам процес вилучення земель та передачі їх іншим користувачам не мав чітко вираженої диференціації.

Коли в листопаді 1922 року Земельний Кодекс набув сили закону, відчуження земель пішло не так, як планувалось, а за принципом “Маєш сам – поділись з іншими”. Наприклад, Полтавське землеуправління видало пояснювальний лист від 25 червня 1923 року щодо відбирання землі у заможників: “... В зв'язку з тим, що земельні правовідносини в питаннях надлишків землі у куркулів виникли до прийняття Земельного Кодексу, тому вони повинні вирішуватись за законодавством того (попереднього) періоду. Окружним та районним землеуправам по виявленню надлишків відчужувати їх згідно постанов землеорганів, а скарги зацікавлених сторін на ці постанови розглядати у відповідних земельних судових комісіях”¹⁷.

Часто-густо на селі землю “ділили” самоуправно, згідно бачення місцевих землеуправлінь. Навіть якби відбулися якісь порушення, то навряд чи радянська влада сприймала б їх як злочинні, адже землю відбирають малоземельні у багатоземельних, у потенційних або ж замаскованих ворогів, з якими більшовики ведуть непримириму боротьбу. Що стосується самих скарг то серед них були не лише від окремих селян, а й колективні. Як, наприклад, скарги 126 громадян земельної спілки села Поленицьке, 143 громадян села Войтовки та 54 громадян села Собківка Уманського повіту про застосування до них з боку робітників повітового землеуправління надмірних заходів¹⁸.

Процес землевпорядкування проходив на тлі злиднів, які переслідували сільське господарство України, і тому, під час аналізу державними структурами кількості землі, що була у користуванні селян, останні частенько приховували дійсну кількість землі. Таким чином постанови приймались, а сила притягання землі перекидала у селян всі законослухняні наміри.

Паралельно з цим виникала інша проблема – повернення частини земельних наділів колишнім власникам, у яких в результаті перерозподілу вилучили надмірну кількість землі.

Натомість Наркомзем продовжував проводити розкуркулення. При цьому часто мали місце випадки, коли “розкуркуленню” підлягали не лише заможні селяни. Так, один з жителів Проскурівського повіту Подільської губернії був розкуркулений з подання Комітету незаможних селян. У його господарстві припадало по 1,5 десятини землі на душу¹⁹, і це при тому, що середні норми виробничих наділів у Подільській губернії коливались у межах від 3 до 7 десятин. Переглянувши скаргу, позивачу у Губземвідділі видали довідку, що до нього були застосовані репресивні дії на незаконних підставах, а також про те, що Губземвідділ дав вказівку Комітету незаможних селян та працівникам НКВС про припинення процесу розкуркулення²⁰.

Держава планомірно регламентувала селянське землеволодіння в напрямку його обмеження. Питання повернення майна колишнім власникам (звісно, що не поміщикам, а тим верствам, які отримали землю від радянської влади за різноманітні заслуги), поставало надто гостро, адже перерозподілити завжди швидше, ніж нажити. Незаможні селяни, які були основною “більшовицькою” опорою, почали відбудовувати свої господарства за рахунок пограбування заможників. “Ставали на ноги” й сільськогосподарські комуні, що створювалися на базі поміщицьких маєтків, а також сільгоспартілі та товариства по спільному обробітку землі. Вони поступово збагачувалися і міцніше починали “триматись за землю” в процесі нового землеволодіння та землекористування.

На захист дій незаможників став і ВУЦВК. 10 травня 1922 року він прийняв постанову, в якій давалась вказівка, щоб всі судові та адміністративні органи припинили приймати позови про повернення майна від осіб, які не належали до КНС. Все майно, яке було відібрано за поданням або ж рішенням КНС і розподілено серед членів КНС, остаточно вважалося їх власністю, а колишнім власникам мало бути видане посвідчення, що в них дійсно було відібрано майно і вони в той час не були членами КНС²¹.

Такі заходи вказують на те, що державне та партійне керівництво України вирішило “розкуркулити” на початку 20-х років всіх селян, які не були членами КНС. Передбачалося, що після вилучення майна колишній багатій може писати заяву про зарахування його та членів родини до КНС. Адже у нього залишилось землі, після “вилучення надлишків”, стільки ж, як у членів КНС. Кількість господарств на селі з приблизно однаковою кількістю землі починала переважати. Наркомзем України видав циркуляр про те, що перерозподіл земель може відбуватися лише у тих випадках,

коли в селі було проведено збори, на яких були присутні більше двох третин господарів і вони $\frac{3}{4}$ голосів ухвалили і підписалися за перерозподіл земель²². В умовах тогочасного терору ставити свій підпис під документом про перерозподіл земельних ділянок означало не погодитись з магістральною лінією партії більшовиків, а це тягнуло за собою низку репресивних дій з боку силових структур.

У резолюції VII конференції КП(б)У (квітень 1923 р.) “Сільське господарство та податкова політика”, підкреслювалась важливість якнайшвидшого проведення раціонального землеустрою з врахуванням інтересів всіх видів господарств – індивідуальних, кооперативних та державних.

VIII Всеукраїнський з'їзд Рад у січні 1924 року, проводячи лінію на стабілізацію селянського землекористування як основу піднесення сільського господарства, постановив припинити переділи землі та закріпити за громадами й дворами наявне землекористування. Надалі всі земельні суперечки, включаючи питання про надлишки землі, могли вирішуватися лише в судово-земельних комісіях²³.

Необхідно зауважити, що вилучення лишків землі, незважаючи на постанови судово-земельних комісій, відбувалося в напруженій боротьбі. Землевпорядкувальні заходи часто-густо переростали у звичайні грабунки заможних селян та в “чорний переділ” їх земель не лише серед незаможників, а й серед усіхбажаючих. Радянська влада потурала таким “діячам”, тому що вони робили за неї “брудну роботу” по знищенню заможного прошарку селян. Так, наприклад, не було відреаговано Наркомземом та органами НКВС на заяву викладача Ново-Александрівського інституту сільського господарства і лісоведення Р.Р.Вітте про те, що у слободі Карловці незаможні селяни, яких у селі більшість, повиганяли на колишню панську землю, яка в роки війни пустувала, маєтних селян, що мали 5 і більше десятин землі. Їхню землю в них забрали і тут же запропонували її в оренду колишнім власникам²⁴. Подібні речі відбувались не тільки на Харківщині, звідки пише дописувач, вони були поширені по всій Україні.

Вилучення надлишків землі у заможних селян зводило до одного середнього рівня всіх мешканців села – всі ставали незаможниками та середняками. Якраз на ці верстви була розрахована головна ставка більшовиків у створенні нової системи сільськогосподарського виробництва. Про це говорилось у резолюції січневого 1925 року пленуму ЦК КП(б)У “Про політику на селі”. У ній зазначалось про те, що процес розвитку сільського господарства повинен бути побудований, в першу чергу, на основі зміцнення господарств бідняків та середняків. Разом з тим підкреслювалась важливість та особливе значення створення сільської низової сільськогосподарської, кредитної, побутової, виробничої кооперації з масовими селян-

ськими капіталовкладеннями. Дійовим засобом економічного зміцнення найбідніших верств селян визначалось створення товариств спільного обробітку землі, сільгоспартілей та комун.

Виникає питання, чи залишились до 1925 року в українському селі хоча б середняки довоєнного рівня маєтності, чи мова йде про “середняків”, в яких перетворились колишні комнезамівці після розкуркулення заможних односельців. Мабуть, що мова йде про осереднячених радянською владою колишніх незаможників.

Залишаються також невизначеними критерії, за якими КНС та органи НКВС вирішували, чи є селянин заможником, чи середняком. Зокрема це стосується Правобережжя, де існувала найбільша на Україні щільність сільського населення і в той же час селяни мали приблизно однакові земельні наділи.

Всі вищезазначені постанови стали основою для подальших рішень ВЦВК щодо питань стабільності та міцності землекористування. Ці положення були втілені в рішеннях VIII з'їзду Рад УРСР, який відбувся в січні 1923 року. Зокрема за окремими селянськими господарствами встановлювалось фактичне безсумнівне землекористування з врахуванням кількості робітників та утриманців. Визначалось, що переділи та віддільне землекористування може бути застосоване тільки за умов общинної форми землекористування. Таку позицію, загалом, підтвердив і IX з'їзд Рад УРСР, який відбувся в травні 1925 року.

У зв'язку з цим, принципове значення мав перерозподіл земель. За яких умов держава дозволяла перерозподіл зазначалось вище. Але за таких вимог до 1925 року земля перерозподілялась іноді до двох разів на рік. Непродуманість та недосконалість землеустрою призводили до того, що селяни, які отримали землю, не мали можливості розбудовувати власне господарство через далекоземелля та черезсмужжя. У багатьох селян земельні ділянки знаходились на відстані 15-30 кілометрів. І не всі з цих селян мали коней. Звичайно, обробити єдину власну ділянку, яка знаходилась поруч, було рентабельніше та економічно вигідніше, ніж постійно витратити час на перевезення (або очікувати своєї черги на оренду коней) посівного матеріалу та врожаю (це тільки два рази на рік, хоча селянин з'являється на полі значно частіше) на великій відстані.

Таким чином, землеустрійні роботи посилили суперечності в аграрному секторі республіки. В Україні, *по-перше*, дозволялося лише трудове землекористування і обробіток землі за допомогою найманої праці дозволявся лише у підсобних господарствах. *По-друге*, при проведенні землепорядкувальних та землевідписних робіт владні структури діяли на користь колективних господарств, чим стимулювався їх розвиток та кількісне

зростання. *По-третє*, землевпорядкувальна політика держави надавала пільги найбіднішим верствам селян, чим сприяла підйому їх благоустрою. *По-четверте*, заходи землевпорядкувальної політики були не на користь заможних верств селянства, які по суті були єдиним гарантом подальшого інтенсивного розвитку сільськогосподарського виробництва. У деяких регіонах України влада “іноді” не помічала протиправних дій членів Комітетів незаможних селян під час так званих “чорних переділів”. Партія підтримувала незаможних селян і бідноту, тому заможних індивідуальних господарів можна було залишити і без кредитів, і без техніки, і землю їм можна нарізати (при бажанні) в різних кінцях села, а можна й просто “розкуркулити” й роздати їхній реманент і добро між членами КНС, або ж на базі їхнього господарства створити колгосп.

Водночас земля, яка була передана в селянське користування, також підлягала перерозподілу, в результаті якого найбідніші верстви селян збільшили свої земельні ділянки за рахунок не лише заможних, а й середняцьких господарств. Внаслідок цих перерозподілів збільшилось землеволідіння бідних та найбідніших верств селян. Проте не слід забувати, що серед середняків була велика кількість борців за радянську владу та сімей червоноармійців, яким Радянська влада і нарізала земельні ділянки. Націоналізація землі обумовила передусім знищення абсолютної земельної ренти та приватного права власності на землю. Земля перестала бути товаром, вона почала знецінюватись.

Однією з основних причин нерозв’язання аграрної проблеми в Україні, на думку автора, було протистояння соціально-економічного і суспільно-політичного аспектів реформування сільськогосподарської галузі. Зокрема, соціально-економічний аспект аграрної політики передбачав не лише вирішення питання власності на землю, а й підготовку фінансового механізму реформи, проведення землеоблаштувальних робіт, створення системи земельної адміністрації, забезпечення селян засобами виробництва, врегулювання орендних відносин. При цьому потрібно було врахувати необхідність ліквідації в республіці аграрного перенаселення, зменшення в сільськогосподарському виробництві кількості малопотужних селянських господарств, забезпечення умов для одночасного (поки що! – А.Л.) співіснування різноманітних форм власності та господарювання. Зрозуміло, що результати цих заходів слід було очікувати досить тривалий час. Успіх аграрної реформи залежав від органічного поєднання обох означених аспектів.

Політика землеустрою була спрямована, в першу чергу, на створення сприятливих умов для розвитку, у майбутньому, колективних форм господарювання в аграрному секторі України.

Примітки

1. Шліхтер О. Підсумки аграрної політики за 10 років // Український землевпорядник. – 1927. – №10.
2. Косинський В. Очерки аграрної революції на Україні. – Х., 1922.
3. Лозовий О. Основи кооперації. – Катеринослав, 1926.
4. Гуревич М. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. – Х., 1929.
5. Триліський О. Міжкругові земельні наради і справи про сталість землекористування // Український землевпорядник. – 1926. – №1.
6. Соловейчик В. Внутриселенное устройство // Сборник по вопросам сельского хозяйства. – Х., 1929.
7. Попов П. Вопросы землеустройства на Украине // На аграрном фронте. – 1925. – №5-6.
8. Мигаль Б. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 рр.). – Х., 1974.
9. Бернштейн Л., Каденюк О. Історія форм Української моделі розвитку сільського господарства з найдавніших часів до сьогодення. – К., 2003.
10. Там же.
11. Калініченко В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929 рр.). – Х., 1991.
12. Рибак І., Матвеев А. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський, 2001.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.27. – Оп.4. – Спр.244. – Арк.4.
14. Там же. – Арк.5.
15. Там же. – Арк.6.
16. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – Х., 1920-1924.
17. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.244. – Арк.11.
18. Там же. – Арк.17.
19. Там же. – Арк.18.
20. Там же. – Арк.20.
21. Там же. – Арк.24.
22. Там же. – Арк.38.
23. Калініченко В. Назв. праця.
24. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.244. – Арк.27.

Резюме

В данном исследовании освещены землеустроительные мероприятия советского правительства 20-х гг. XX в., направленные на ликвидацию индивидуальных форм сельскохозяйственного производства и дальнейшее внедрение коллективных форм хозяйствования.

УДК 314.9(477)“1989-2001”

Т.А.Мельничук

ДИНАМІКА ЗМІН НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1989–2001 рр.)

Стаття присвячена аналізу етнонаціональних процесів, що відбувалися в українському селі протягом 1989–2001 рр. Зокрема, приділяється увага різноманітним змінам національного складу сільського населення України у вказаний період.

Тривале перебування України у складі Російської імперії, а пізніше Радянського Союзу, супроводжувалося утисками української мови, культури, традицій. Керівництво СРСР постійно переконувало українців у неминучому злитті націй в єдиний радянський народ на російській основі. Відтак українська мова була віднесена до ряду безперспективних, ще призвело до падіння рівня національної свідомості українців, незнання української мови та невизнання її як рідної. З проголошенням незалежності України настав час визначити реальну частку українців в загальній етнічній структурі населення держави, показати розвиток етнонаціональних відносин, проаналізувати мовну ситуацію в державі. Сьогодні одним з основних завдань є переосмислення ролі української нації у формуванні української державності.

Найменше етнічній асиміляції піддалось сільське населення. Тому на сучасному етапі саме село відіграє роль джерела культури і духовності українського народу.

Найбільш багатогранно охарактеризувати реальну картину національного складу населення України, проаналізувати динаміку змін національного та мовного складу сільських жителів дозволяють матеріали переписів населення¹. Проблема розвитку етнонаціональних процесів в Україні

присвячені праці С.М.Тимченка², М.М.Вівчарика, В.П.Капелюшного³, В.І.Наулка⁴. Питанням сучасної мовної ситуації в Україні присвячена праця В.М.Мазура⁵. Критичну оцінку щодо її висвітлення під час останнього Всеукраїнського перепису населення подає А.Погрібний⁶. Останнім часом багато уваги науковці приділяють розселенню українців за межами держави, визначаючи частку українців, які з різних причин опинилися поза межами України⁷. Етнічні процеси на Закарпатті протягом 1989–2001 рр. досліджував М.П.Зан⁸.

Однак, вказана проблема залишається недостатньо вивченою, особливо що стосується останнього міжпереписного періоду 1989–2001 рр. Саме протягом цього часу відбувся перерозподіл частки окремих національностей в етнічній структурі населення України. Тому слід більше уваги приділити питанням динаміки змін національного складу сільського населення України.

Серед факторів, що найбільше впливають на етнічну структуру сільського населення на сучасному етапі, слід виділити міграційні процеси, які в останні роки посилюються, а також природний рух населення, та асиміляція, що мала місце в Україні протягом багатьох століть.

На сьогодні, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Україні проживають представники 130 національностей і народностей. Загалом, найчисельніша національність країни – українці – 37,5417 млн. чол. (77,8%). Наступними за кількістю (17,3% населення) йдуть росіяни (8334,1 тис.). Порівняно з даними попереднього перепису населення, чисельність українців збільшилась на 0,3%, а їх питома вага – на 5,1%. Чисельність росіян скоротилася на 26,6%⁹. Хоча усі повоєнні переписи фіксували постійне зменшення частки українців, і натомість постійне збільшення частки росіян. Крім того, результати переписів фіксують значну частку в українському суспільстві поляків, білорусів, молдаван, румун, татар, євреїв. Так, на 0,3% за міжпереписний період зменшилась кількість білорусів, 0,1% – молдаван, болгар. Помітно зросла частка кримських татар (на 0,5%)¹⁰.

Щодо розселення українців, то основними регіонами, де впродовж багатьох століть сформувався ядро української нації, є західні, центральні та північні області нашої держави. Частка українців у Київській, Черкаській, Чернігівській, Житомирській, Полтавській, Вінницькій, Хмельницькій, Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській, Волинській, Рівненській, Чернівецькій і Закарпатській областях перевищує 90%. Значно менше українців в індустріальних областях, де завжди був великий приплив мігрантів із-за меж України (Донбасу, Придніпров'я, АРК).

Село в Україні є багатонаціональним, проте переважну більшість його населення становлять українці. Процеси асиміляції торкнулися його мен-

ше, ніж міста, за винятком промислово розвинутих південно-східних областей: Донецької, Луганської, Дніпропетровської. Найбільша густина розселення росіян у сільській місцевості зафіксована у смузі російсько-українського етнічного прикордоння: Харківська, Донецька, Луганська області¹¹. За 1989–2001 рр. кількість російського населення даних регіонів збільшилося, відповідно з 25,6 до 33,2%; 38,2 – 43,6%; 39,0 – 44,8%; 20,7 – 27,4%; 14,1 – 20,2%¹².

Розселені вони нерівномірно. Українці переважають в усіх областях, крім Криму, де вони займають друге місце після росіян (у 2001 р. росіян налічувалося 1180,4 тис. осіб, а українців – всього лише 492,2 тис. чол.)¹³.

У межах держави можна виділити регіони з великою кількістю сільських українців. До них належать Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Вінницька, Хмельницька області. Тут, кількість українців, що живуть у сільській місцевості становить від 50 до 60 %¹⁴. При цьому слід відзначити, що відсоток українців серед сільського населення вищий, ніж у містах.

Крім українців, росіян, білорусів, євреїв, у селах живуть болгари, угорці, греки, румуни, молдавани, поляки, гагаузи та інші. Караїми, поволзькі татари проживають переважно у містах.

Етнонаціональна ситуація, що склалася в Україні на кінець 90-х років ХХ ст., поживила міграційні процеси різнонаціонального населення. За ступенем інтенсивності міграції всі національності України можна віднести до двох груп: відносно спокійну (осілу), це в основному сільське населення з досить консервативними поглядами на зв'язок з батьківщиною (гагаузи, болгари, угорці, молдавани, румуни.) і рухливу – переважно урбанізоване населення (українці, росіяни, євреї, білоруси)¹⁵.

Співвідношення мови і національної приналежності є показником характеру розвитку етномовних процесів. 87,7% українців за результатами останнього перепису назвали рідною мовою українську, з них у містах – 81,0%, а в селах – 98,0%. Дані переписів вказують, що найбільш зрусифікованим є сільське поселення південних і східних регіонів України. В етнічно змішаних регіонах мають місце явища двомовності і багатомовності. Щодо цього, то відчувається різка відмінність на регіональному рівні. Якщо на заході україномовними є 86,6% громадян, а російськомовними – 2,8%, то на Донбасі україномовних – 5,5%, а російськомовних – 81%¹⁶.

Внаслідок міграції і перевищення смертності над народжуваністю, масштаби скорочення чисельності сільського населення зростають. Правильно оцінювати нинішню демографічну ситуацію слід з огляду на ті соціально-економічні проблеми, що постали перед українським селом на сучасному етапі. Це відсутність робочих місць, низька заробітна плата, що зму-

шує селян мігрувати до міст, низька забезпеченість шкільними та поза-шкільними закладами, підручниками, недостатній рівень медичного обслуговування. Селяни не мають змогу розвивати свої культурні та освітні можливості. Вже зараз спостерігається наростання розриву між рівнем підготовки сільської і міської школи.

Так, сьогодні по Україні 15,3 тис. сільських загальноосвітніх шкіл надають освітні послуги 2,2 млн. учням. У структурі освіти середні школи займають 42,4%, неповні середні – 37,9%, початкові – 19,7%¹⁷.

На селі, особливо в місцях компактного проживання людей різних національностей, нагромадилося чимало проблем, пов'язаних з розвитком мови. Наприклад, у 1989 р. на Україні проживали 294 тис. молдаван і румунів (переважно в Чернівецькій, Закарпатській та Одеській областях). На Буковині працюють 84 молдавські школи, де навчаються майже 22 тис. учнів (та ще 4 двомовні). Найбільше таких закладів у селах Глибочького, Новоселицького, Сторожинецького районів, де молдавське населення становить до 80%. В Одеській області – 14 молдавських шкіл та 5 двомовних, у Закарпатській – 10 двомовних.

Останнім часом урядом практично не виділяються кошти на утримання і розвиток сільських навчально-виховних закладів. В ряді областей відбулося скорочення загальноосвітніх закладів, здійснюється реорганізація шкіл з середніх у неповні середні. З року в рік зменшується будівництво сільських шкіл. Якщо в 1986–1990 рр. в середньому було введено в дію 76,7 тис. учнівських місць, то в 1991–1995 рр. – лише 32,3 тис., а на 1 вересня 1996 р. здано шкіл в цілому по країні тільки на 15,7 тис. місць. Вперше за багато десятиліть не змогли розпочати 1 вересня навчальний рік близько 500 шкіл¹⁸.

Загалом, аналіз динаміки змін національного складу сільського населення України дозволяє зробити висновки, що міжнаціональні процеси, які тривають в українському селі, вказують на те, що ці явища не існують самі по собі, вони пов'язані з соціально-економічними, демографічними, культурно-освітніми факторами. У складі сільського населення України протягом 1989–2001 рр. відбулися позитивні зміни на користь збільшення частки українців у структурі національного складу населення. Зросла кількість сільського населення, що визнала українську мову рідною.

В рамках подальших досліджень проблем динаміки змін національного складу сільського населення України потрібно більше уваги приділити вивченню впливу різних видів міграції на етнічну структуру населення, охарактеризувати територіальні відмінності у національному складі населення, показати вплив різних соціально-економічних чинників на міжнаціональні процеси.

Примітки

1. Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К., 2002. – С.346.; Национальный состав населения СССР по данным на 1989 г. – М., 1990. – С.16.
2. *Тимченко С.М.* Українське село. Проблеми етносоціальних змін 1959–1989 рр. – Запоріжжя, 1995; Його ж. Етносоціальні процеси в українському селі (60–80 рр. ХХ ст.) / Дис. ... докт. іст. наук. – Запоріжжя, 1995.
3. *Вівчарик М.М., Капелюшний В.П.* Українська нація: витоки, становлення і сьогодення / Навчальний посібник. – К., 2003.; *Вівчарик М.М.* Національні процеси в українському селі в умовах демократизації суспільства // Український історичний журнал. – 1992. – №1. – С.98-104.
4. *Наулко В.І.* Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – С.46-49.
5. *Мазур В.М.* Національно-мовне питання в Україні (1991–2001 рр.). – Вінниця, 2003.
6. *Погрібний А.* Хто та з чим приходив до наших осель // Літературна Україна. – 2001. – 20 грудня. – С.1.
7. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001.
8. *Зан М.П.* Етнічні процеси на Закарпатті (1989–2001 рр.) / Дис. ... канд. іст. наук. – Ужгород, 2003.
9. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня. – С.11.
10. Там же. – С.11.
11. Соціально-економічна географія України / За ред. проф. Шабля О.І. – Львів, 1994. – С.168.
12. *Вівчарик М.М., Капелюшний В.П.* Назв. праця. – С.115.
13. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С.12.
14. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – С.13.
15. *Вівчарик М.М., Капелюшний В.П.* Назв. праця. – С.115.
16. *Мазур В.М.* Назв. праця. – С.103.
17. *Булавка О.Г., Гойчук О.І.* Проблеми культурно-освітнього обслуговування сільського населення // Економіка АПК. – 1997. – №3. – С. 77.
18. Там же. – С.78.

Резюме

Стаття посвячена аналізу етнонаціональних процесів, які відбувалися в українському селі протягом 1989–2001 рр. В частині, приділяється увага різноманітним змінам національного складу сільського населення України в зазначений період.

З ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ У ВІЙСЬКОВО-ІНЖЕНЕРНОМУ ІНСТИТУТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНО-ТЕХНІЧНОЇ АКАДЕМІЇ (1991–2000 рр.)

У статті зроблено аналіз наукової та науково-технічної діяльності Військово-інженерного інституту в період державної незалежності України, показано його зростаюче значення як на державному, так і міжнародному рівнях.

Наукова і науково-технічна робота виступає одним із пріоритетних напрямків діяльності військових вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ. У Законі України “Про наукову і науково-технічну діяльність” підкреслюється, що “...розвиток науки і техніки виступає визначальним фактором прогресу суспільства, підвищення добробуту його членів, їх духовного та інтелектуального зростання, джерелом економічного розвитку, невід’ємною складовою національної культури та освіти, умовою реалізації інтелектуальних можливостей громадян”¹.

Завдяки науково-дослідній, дослідно-експериментальній і пошуковій роботі забезпечуються науково-методичні засади навчально-виховного процесу, формування високоосвічених та висококультурних фахівців².

Особливість науково-дослідної роботи вищого навчального закладу військового профілю полягає насамперед у тому, що, вона забезпечує зв’язок освіти і науки з цілеспрямованою підготовкою офіцерських кадрів. У цьому плані дотримання такого принципу співпадає з вимогами Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті щодо забезпечення єдності освіти і науки як провідного принципу державної освітньої політики³.

За роки незалежності України значний досвід організації науково-дослідної роботи було нагромаджено у Військово-інженерному інституті. Актуальність його вивчення й узагальнення пояснюються тим, що вищий військовий навчальний заклад здійснює організацію наукової діяльності у рамках функціонування цивільного навчального закладу – Подільської державної аграрно-технічної академії. Фактично, з початку 1990-х років він перетворився в головний осередок вітчизняних наукових досліджень військово-інженерних проблем.

Разом з тим, досвід наукової діяльності Військово-інженерного інституту системно не аналізувався і тим більше не висвітлювався в науковій літературі. Лише окремі аспекти функціонування інституту знайшли висвітлення у військових і періодичних виданнях, передусім, пов’язаних із

участю військовослужбовців закладу в миротворчих акціях у Південному Лівані та Іраку.

Для з'ясування місця і ролі наукової роботи в системі навчально-виховного процесу у вищому військовому навчальному закладі мають важливе місце праці М.І.Рибачка⁴, В.А.Колесника⁵, М.І.Нешадима⁶. Значний інтерес викликає праця В.С.Воробйова⁷, в якій висвітлюється сучасний стан інженерних військ, обґрунтовуються сучасні форми підготовки військових інженерних кадрів в Україні. Проте, вказана проблема поки що не стала предметом спеціального дослідження і не знайшла вистемного, комплексного висвітлення в науковій історичній літературі.

Наукова діяльність у Військово-інженерному інституті здійснюється за такими напрямками: забезпечення воєнної безпеки держави; будівництво та розвиток Збройних Сил України; способи і форми підготовки, застосування та всебічного забезпечення Збройних Сил України; військово-технічна політика, організація розробки та оснащення Збройних Сил України сучасним озброєнням і військовою технікою.

Упродовж останніх років організація наукової діяльності в інституті відзначалася низкою особливостей. Зокрема, вона все більше спрямовується на посилення зв'язку з профілем функціонування інституту та підготовкою і вихованням військових інженерів. Відтак, останнім часом істотно зросла питома вага досліджень, пов'язаних з підготовкою сучасних підручників, навчальних посібників і методичних рекомендацій, спрямованих на забезпечення навчального процесу в інституті.

У загальному переліку наукових тем основне місце займають проекти, що носять комплексний характер. Більшість розробок носять теоретичний характер, близько 40% мають прикладне й незначна кількість – експериментальне спрямування. Третина науково-дослідних проектів має загальнодержавне значення, а дві третини галузевого та міжгалузевого рівня.

Розробники індивідуальних тем, переважно займаються підготовкою дисертацій і написанням монографій, навчально-методичних праць. Як і передбачається статтею 58 Закону України “Про вищу освіту”, здійснюється це як через ад'юнктуру, так і на умовах системи здобувачів кафедр⁸.

Останнім часом в інституті стало більше викладачів, що займаються науково-дослідною роботою, а відтак зросла чисельність наукових проектів. І, нарешті, зміна статусу навчального закладу зумовила активізацію всієї наукової діяльності і тим самим позитивно позначилась на залученні курсантів до наукової роботи.

У становленні науково-дослідної роботи інституту можна виділити два періоди. Перший із них охопив 1991–1993 рр. і був зумовлений згорганням діяльності Кам'янець-Подільського вищого інженерно-командного учили-

ща і реформуванням його у Військово-інженерний факультет при Кам'янець-Подільському сільгоспінституті. На цьому етапі відбулось різке зменшення кадрового потенціалу науковців, скорочення обсягів і погіршення якості наукових досліджень⁹. Другий період розпочався з утворення на базі інженерного факультету Військово-інженерного інституту. Він характеризувався повільною, проте стійкою тенденцією до зростання всіх показників науково-дослідної роботи та формуванням перспективної системи наукової діяльності¹⁰. Важливими осередками наукової діяльності в інституті виступали науково-дослідний відділ, кафедри, а з 1998 року і ад'юнктура.

Створений у 1993 році науково-дослідний відділ структурно діяв у складі двох лабораторій – лабораторії основ інженерного забезпечення і використання інженерних військ та лабораторії розвитку і використання засобів інженерного озброєння¹¹. У відділі в середньому працювало 9–10 військовослужбовців і 11 вільнонайманих (цивільних) працівників Збройних Сил України. У центрі їх уваги були і наукові проблеми: модернізація інженерного озброєння та застосування інженерних військ, а також удосконалення засобів інженерних озброєнь.

Наукові дослідження, що здійснювали науково-педагогічні працівники Військово-інженерного інституту, можна умовно розділити на такі підгрупи, як: обґрунтування шляхів і засобів удосконалення інженерного обладнання території України та перспектив розвитку вітчизняних засобів інженерного озброєння; визначення основних напрямків підготовки інженерних військ до виконання завдань оборони; удосконалення системи експлуатації та відновлення інженерної техніки в мирний час; поліпшення інженерного та інженерно-технічного забезпечення сучасних військових операцій; обґрунтування способів та напрямків виконання завдань інженерного забезпечення в ході оборонної операції; застосування сучасних засобів автоматизації для виконання оперативно-інженерних розрахунків, задач інженерного забезпечення тощо.

У зв'язку з проведенням реорганізації Військово-інженерного інституту при Подільській державній аграрно-технічній академії було змінено структуру науково-дослідного відділу¹². Зокрема, було створено п'ять науково-дослідних лабораторій: інженерного забезпечення бою (операції), розвитку та застосування інженерних військ, розвитку засобів інженерного озброєння, експлуатації та утилізації інженерного озброєння; науково-організаційної роботи, військово-технічної інформації та редакційної-видавничої діяльності. При цьому і укомплектованість науковими кадрами зростає до вісімнадцяти осіб, або збільшилась на 60%.

За 1991–2000 рр. було реалізовано понад сорок наукових проєктів, більша частина яких виконувалась на замовлення Міністерства оборони Ук-

раїни. Найбільшу частку складала тематика Управління начальника інженерних військ (62,5%). Частка наукових тем Управління військової освіти не переважала 5%, Центрального військово-медичного управління – 2,5%; Штабу Сухопутних військ – 2,5%; Центру наукових досліджень Інституту озброєння і військової техніки – 2,5% тощо. 77,5% (31 робота) здійснювалась самостійно силами науково-педагогічного складу інституту. У співпраці з іншими науково-дослідними та навчальними установами виконано кожну п'яту роботу.

Основним науково-практичним результатом виконання наукових проєктів стало програмне забезпечення для ПЕОМ, що дозволило суттєво зменшити час на виконання необхідних розрахунків. Підсумком розробки іншої колективної теми, пов'язаної з підготовкою типових організаційно-методичних документів для проведення державних випробувань дослідних і серійних зразків інженерної техніки, стало створення проєкту, переліку та змісту типових програм та методик формування планово-директивної і організаційно-методичної документації для проведення випробувань. Крім того, вченими інституту було розроблено рекомендації щодо вдосконалення нормативних показників системи збереження інженерної техніки в різних кліматичних умовах України, а також створенням схеми районування території України за технічною жорсткістю клімату та обґрунтування технічних пропозицій для забезпечення контролю за станом основних агрегатів інженерної техніки при довготривалому зберіганні. Окремі результати науково-дослідної роботи було опубліковано у авторитетних наукових фахових виданнях. Лише останнім часом силами Військово-інженерного інституту видано більш як 110 навчальних посібників і підручників. Успішно захищені 5 кандидатських дисертацій.

Згідно завдань, які виконує інститут, проводиться підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів. З цією метою в інституті було створено ад'юнктуру. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 21.01.98 р. та наказів Міністра Оборони України №197 від 12.05.98, Міністра України з надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи №139 від 8.05.98 р. створено ад'юнктуру з планом прийому 10 осіб: по 5 для інженерних військ Збройних Сил України та для Міністерства України з надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. Перший набір було проведено в 1999 році (6 чол.). У 2000 році число ад'юнктів збільшилась на чотири особи.

Практика показала, що для організації наукової роботи в інституті значні можливості забезпечує і та обставина, що він функціонує у структурі Подільської державної аграрно-технічної академії (тепер – Поділь-

ський державний аграрно-технічний університет). Саме на її наково-педагогічних працівників в значній мірі покладалося навчання прийнятих ад'юнктів. Для цього залучалось шість кафедр: філософії та культурології, психології та соціальних дисциплін, економічної теорії, бізнесу і права, загально-технічних дисциплін, математичних дисциплін, науково-педагогічні працівники яких проводили заняття з ад'юнктами.

На першому році підготовки ад'юнктів відбувається визначення теми та формування структурного плану дисертації, підготовка і складання кандидатських іспитів з іноземної мови та філософії, написання першої глави дисертації. Під час другого року навчання відбувається завершення наукового дослідження, написання в першій редакції глав дисертації, заняття проводяться зі спеціальної підготовки. Третій рік підготовки є найбільш відповідальним. Він передбачає завершення роботи над дисертацією, підготовку автореферату, обговорення роботи на засіданні кафедри та доопрацювання з врахуванням отриманих зауважень, оформлення дисертації та подання її у спеціалізовану раду для попереднього розгляду¹³.

З метою залучення майбутніх офіцерів до наукової роботи, в інституті діє воєнно-наукове товариство курсантів. Його робота здійснюється в таких формах, як розробка колективних теоретичних і прикладних проблем на основі державного замовлення, підготовка дисертацій через ад'юнктуру, науково-дослідна робота курсантів.

Система творчої підготовки курсантів передбачає різноманітні форми наукової роботи, яка здійснюється в рамках навчального процесу, так і в позанавчальний час. У такій системі можна виділити два основні етапи: підготовчий, який реалізовується на першому та другому курсах (курсанти отримують певний мінімум знань з питань проведення досліджень, а під час стажування набувають окремі практичні вміння проведення фрагментів наукового пошуку, зокрема, вміння спостерігати, аналізувати й осмислювати проблеми, обґрунтовувати їх актуальність, коректно здійснювати експериментальну роботу, на невеликих вибірках, проводити анкетування, діагностичні тести тощо). Другий етап (основний) здійснюється на третьому-п'ятому курсах. Курсанти починають виконувати завдання, пов'язані з глибокою аналітичною роботою. Особливе місце тут займають кваліфікаційні, курсові та дипломні роботи.

У період з 1991 р. по 1994 р. відбулося зменшення кількості кафедральних гуртків (в 1991 р. – 14 гуртків (136 курсантів)¹⁴, 1994 р. – 7 гуртків (144 курсанти)¹⁵). Це було пов'язано з згоранням діяльності Кам'янець-Подільського вищого військово-інженерного командного училища й утворенням на його базі Військово-інженерного факультету. У наступні роки (з 1995–2000 рр.) кількість гуртків зросла: з 7 у 1995 р. (150 курсантів)¹⁶ до

12 у 2000 р. (256 курсантів)¹⁷. Активізувалась наукова робота, яка здійснювалась за рахунок написання рефератів, доповідей, повідомлень, розробки патентів, участі в наукових конференціях і т.д. Для організації чіткішої діяльності військово-наукових товариств (ВНТ) курсантів було створено науково-організаційне відділення. Воно відповідало за організацію роботи ВНТ курсантів, організацію роботи комісії по раціоналізаторству та винахідництву, організацію проведення конференцій, олімпіад, конкурсів, змагань, а також військово-наукових інформацій. Для систематизації діяльності гуртків науково-організаційним відділенням було розроблені методичні поради, а саме: “Рекомендації курсантам (слухачам) щодо військово-наукової роботи у Військово-інженерному інституті при Подільській державній аграрно-технічній академії”, “Положення про систему оцінювання наукової роботи курсанта” і т.д. В 2000 р. науково-організаційне відділення було включено в науково-дослідний відділ в якості науково-дослідної лабораторії науково-організаційної роботи, військово-технічної інформації та редакційної-видавничої діяльності.

Отже, упродовж 1990-х рр. науково-дослідна робота займала одне з пріоритетних місць у діяльності Військово-інженерного інституту Подільської державної аграрно-технічної академії. Відмічалась активізація наукової діяльності викладачів й більш ширше залучення курсантів до наукової роботи. Це засвідчує реалізація понад сорока наукових проектів, більша частина яких виконувалася на замовлення Міністерства оборони України.

Примітки

1. Закон України “Про наукову і науково-технічну діяльність” // Офіційний вісник України. – 1998. – №50. – С.8.
2. Закон України “Про вищу освіту”: Науково-практичний коментар / За загальною редакцією В.Г.Кременя. – К., 2002. – С.130.
3. Національна доктрина розвитку освіти в Україні у XXI столітті. – К., 2001. – С.7.
4. *Рибак М.І.* Підготовка офіцерських кадрів в системі військово-морських училищ 1918–1986 гг. / Дисс. ... докт. ист. наук. – Л., 1991.
5. *Колеснік В.А.* Підготовка офіцерських кадрів у Національній академії оборони України 1992–1999 рр. / Дис. ... канд. ист. наук. – К., 2001.
6. *Нещадим М.І.* Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика: Монографія. – К., 2003.
7. *Воробійов В.С.* Інженерні війська і у мирний час набувають бойового досвіду // Військо України. – 1997. – №9–12. – С.18–22.
8. Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI століття). – К., 1994. – С.48.

9. План научной работы училища на 1993 год. – Каменец-Подольский, 1992. – С.27.
10. Звіт про наукову роботу Військово-інженерного інституту при Подільській державній аграрно-технічній академії за 1999 рік. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С.10.
11. Штат Військово-інженерного факультету при Подільській державній аграрно-технічній академії. Затверджений Міністром Оборони України 20.09.1996 р. – К., 1996. – С.24.
12. Штат Військово-інженерного інституту при Подільській державній аграрно-технічній академії. Затверджений Начальником Генерального Штабу Збройних Сил України 02.6.1998 р. – К., 1998. – С.87.
13. Навчальний план і програма підготовки ад'юнктів та здобувачів військово-інженерного інституту при Подільській державній аграрно-технічній академії. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С.64.
14. Протоколи Совета училища. – Каменец-Подольский, 1991–1992. – С.47.
15. Звіт про роботу Військово-інженерного факультету при Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті за 1993–1994 рр. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С.36.
16. Звіт про роботу ВІФ при КПСП за 1994–1995 рр. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.25.
17. Звіт про роботу ВІ при ПДАТА за 1999–2000 рр. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.28.

Резюме

В статье делается анализ научной и научно-технической деятельности Военно-инженерного института в период государственной независимости Украины, показана его растущая роль на государственном и международном уровнях.

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477.43/.44)“14-17”:658.6

М.Б.Петров

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РОЗВИТОК ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У XV–XVIII ст.

У статті розкриваються особливості організації та функціонування внутрішньої торгівлі Кам'янця-Подільського протягом XV–XVIII ст.

В епоху середньовіччя та в нові часи Кам'янець-Подільський виступав важливим осередком внутрішньої й зовнішньої торгівлі в системі міст України. Через нього пролягали гостинці, які пов'язували місто і Поділля з багатьма торговельними осередками Європи, Півдня, Півночі і Сходу.

Ярмарками, торгами й чудовим розташуванням на місцевості Кам'янець славився ще у XIV–XV ст. Про це засвідчують грамоти литовських князів і польських королів, польські хроніст XV ст. Ян Длугош¹ і літописець XVI ст. М.Стрийковський², російський мандрівник Т.Коробейников³, фрізький дипломат XVII ст. Ульріх фон Вердум⁴, французький художник XVIII ст. Жанн Мюнц⁵ та ряд інших сучасників. Звертаючись, зокрема, до записів Яна Длугоша, зазначимо, що Кам'янець в торговельному відношенні він бачив “... багатим на мед, віск і худобу”⁶. Трифон Коробейников писав, що Кам'янець “... місто людне і торги добрі”⁷. Внутрішня торгівля міста добре відбита в актових документах кам'янецького магістрату, гродського та земського судів XV–XVIII ст., тарифах і люстраціях XVI–XVIII ст., грамотах польських королів і подільських старост, дефтерах та описах міста кінця XVII ст., документах кам'янецької митниці XVI–XVIII ст. та в інших писемних джерелах фіскального характеру.

Досліджувана проблема привертала увагу істориків неодноразово. У їх колі Ю.Сіцінський, В.Антонович, М.Грушевський, О.Подградська, О.Компан, Ф.Кірик, Я.Мотилевич, А.Дзюбінський та інші науковці. На порядок дня вони ставили різні аспекти торговельного життя міста: організації митної системи, цінова політика на товари, соціальна та етнічна

структура купецтва, діяльність торгів, соціально-економічні умови функціонування торгівлі⁸ та ряд інших, однак спеціальної праці не створили.

Мета запропонованої статті полягає в тому, щоб крізь призму писемних джерел та історіографічних досліджень простежити особливості й загальні закономірності внутрішньої торгівлі Кам'яця і з'ясувати його місце в системі міст України, Європи та Сходу.

Дослідження широкого кола писемних джерел щодо внутрішньої кам'янецької торгівлі XV–XVIII ст. та наукової спадщини істориків дає підстави стверджувати, що вона проводилася в рамках чітких регламентацій. Серед них головними були: податкова і митна системи (платня від утримання крамниць і складів, за місце на ринку, мито від вивезення, ввезення і продажу товарів, податки від торговельних закладів і їх оренди), складське право, цінова політика на товари і т.п. Вони контролювалися міською адміністрацією, органами самоврядування, королем та старостою, як представником держави тощо. І це не випадково, адже від торгівлі місту поступали найбільші прибутки. Люстрація кам'янецького староства 1565 р. засвідчує, що лише від торгівлі з московською, турецькою і литовською землями місто отримало в тому році 660 злотих⁹.

Торгівля в Кам'янці зосереджувалася в основному у межах його майданів-ринків, а частково й на центральних вулицях, у будинках заможних купців, в передмістях Долина та Карвасари. Міських майданів-ринків у досліджуваний період було три: Польський (у XVIII ст. – Українсько-Польський), Український (у XVIII ст. – Зарванський, М'ясницький) та Вірменський. Польський майдан-ринок локалізувався в центральній частині півострова¹⁰, Український – у північній¹¹ і Вірменський – у південній¹². Польський історик Ф.Кірик вважає (з цією тезою ми повністю погоджуємося), що Польський ринок з часу заснування (середина XV ст.) стає в Кам'янці Головним¹³. Його площа досягала 4-х га. Упродовж XV–XVIII ст. вона була забудована спорудами різного призначення. Всередині ринку по малому периметру існувала житлова та господарська забудова з ратушею всередині, а також міська мурована вага¹⁴, на якій зважувалися всі привезені до міста товари. На території між малим і великим периметрами ринкової забудови знаходилися крамниці¹⁵, склади текстилю і вин¹⁶, пивниці, торгові ряди¹⁷, склепи і т.д.

Про наявність міських крамниць у кам'янецьких купців на Польському ринку засвідчує королівський привілей ще від 9 квітня 1468 р., зміст якого підтвердив Казимир Ягеллончик 6 березня 1481 р. З'ясовується, що згідно з названим привілеєм купцям дозволялося продавати в крамницях шафран, перець, різні полотна і тканини, олово, залізо, вовняну тканину¹⁸ тощо. Таких купців у 1494 р. в місті числилося 31, вони платили податок в сумі 7,5

польських грошей 4 рази на рік. Сукенниць польських зафіксовано 21, а вірменських – 9. Корчм вірменських і українських було 10¹⁹. На Польському ринку знаходилося чимало й крамниць різників. Королівські люстратори у 1535 р. зафіксували їх десять, їх власниками були Якуб Хотинський (дві), майстри: Вавринець, Марцин, Францішек, Фелікс, Марцин інший, Станіслав і Ян Хотинський (по однім). Одна крамниця належала й кам'янецькому кляштору²⁰. Доречно зауважити, що на рубежі XV–XVI ст. купців і заможних ремісників на Головному ринку міста, а також в межах інших ринків мешкало понад 100 родин²¹. В центральних дільницях міста у 1517 р. розміщувалася і солодовня, збудована жителем Києва Григором на окремії садибі, подарованій йому королем²². Вірменські купці, як засвідчує королівський привілей 1460 р., продавали сукна у своїх дільницях міста не лише у крамницях, а і перед своїми будинками, створюючи у торговельній діяльності цим товаром чималу конкуренцію для польських купців²³. У 1535 р. на міському ринку знаходилося і 16 взуттєвих крамниць²⁴. Домігся дозволу у короля Сигизмунда Августа на зведення у своїх кварталах 14 крамниць і український цех шевців²⁵.

В XVI–XVII ст. місто розвивалося, зростала кількість жителів, крамниць, купців, ремісників тощо. Як засвідчує люстрація кам'янецького староства 1565 р., в Кам'янці тоді було 29 крамниць²⁶, власники яких платили від кожної з них по 30 грошей. У джерелі зафіксовано також, що на Головному ринку зводилася ще одна крамниця міщанином Григором. Аналогічна кількість крамниць подається і в люстрації кам'янецького староства 1566 р.²⁷ У 1570 р. число міських крамниць зросло до 40²⁸.

Доречно зазначити, що з другої половини XVI ст. і вірмени домоглися побудови у своїх кварталах чималої кількості капітальних кам'яних крамниць, про одну з яких йдеться у 1582 р. Саме у тому році вірменин Йованес з мамою Грєпсіме постали перед вірменським війтом і лавниками з заявою, у якій стверджували, що мають грошовий борг перед єпископом Міхно в сумі 189 флоринів польських грошей. Вони зобов'язувалися сплатити його протягом чотирьох років, а Міхнові записали в заставу свій будинок, і "... кам'яну крамницю, що розташована між крамницями Вартана, сина Ромашка і покійного Миколайця"²⁹. Записали так само все рухоме і нерухоме майно, яке могло перейти до єпископа, якщо боржники невчасно сплатять йому борги. Власником іншої кам'яної крамниці у вірменських кварталах в 1589 р. виступав вірменин Симон³⁰. Упродовж XVI–XVIII ст. вірмени мали й торговельні склади у вигляді склепів, що знаходилися з південного боку садиби храму Св. Миколи, який виступав для вірменських купців покровительським³¹, та ряд інших склепів, які локалізувалися в різних вірменських кварталах³².

В місті у 1565 р. знаходилося й 9 сукенниць, власники яких (вірменин Григiр, вірменський вiйт Юрек, мiщани Вiтек, Захарко, Путро, Матвiй Михалович, Юрась Ташкович i Андрушко) торгували дорогими тканинами i сплачували вiд кожної з них по 2 злотих³³. Чотирнадцять власникiв, серед яких були представники трьох громад: райця рiзник Симон, Аксентiй, Боргосовiч, Траинос, Мiколаєч, Богдан русин, Кузьма Пiсанчич, Федiр Телижиць, Юрек, Грицько, Андрий Попович, Сахно Русин, Матвiй Малiч, Ромашко Сухорад i Грiско Ганкович, утримували в мiстi також сукенницi, в яких продавали дешевi тканини. У 1565 р. вони повиннi були заплатити магiстрату по 30 грошiв з кожної сукенницi³⁴. Не змiнилася по вiдношенню до 1535 р. в Кам'янцi й кiлькiсть рiзницьких крамниць, яких у люстрацiї 1565 р. зафiксовано 10³⁵. Іншi писемнi джерела засвiдчують, що кiлькiсть крамниць поступово зростала. Цей факт зумовлювався збiльшенням чисельностi купцiв, яких тариф 1578 р. зафiксував 190 осiб³⁶. Зростала чисельнiсть крамниць i у XVII ст. Зокрема, вересневий опис Кам'янця 1672 р. зафiксував у мiстi вже 120 крамниць i 18 плацiв, що залишилися вiд зруйнованих крамниць³⁷.

Всi торговельнi заклади функцiонували в Кам'янцi у ярмарковi днi та в днi торгiв. Зокрема, якщо ярмарки вiдбувалися тричі на рiк, – на св. Войцеха (з 24 квітня – п'ять тижнiв), на Рiздво Пресвятої Богородицi (з 8 вересня на 1,5 тижнiв) i на св. Андрия (листопад – чотири тижнi)³⁸, то вiльнi торги лише у п'ятницю i суботу. Причому, в суботу дозволялося вiльно торгувати м'ясом усiм жителям Кам'янця i мешканцям навколишнiх сiл. В iншi днi тижня (крiм недiлi) м'ясними виробами можна було торгувати лише в рiзницьких крамницях Головного (Польського) ринку³⁹. У 1661 р. польський король встановив ще один торговельний день – вiвторок. Вiн дозволив євреям (в мiстi офiцiйно не проживали) торгувати в Кам'янцi рiзними товарами та шинкувати⁴⁰. Доречно зазначити, що торгiвельна дiяльнiсть купцiв мiста рiзних рiвнiв досить часто порушувалася з боку мiської адмiнiстрацiї шляхом пiдвищення митних тарифiв, цiн на продаж товарiв, розмiрiв платнi за мiсце на ринку i т.п., що, без сумнiву, викликало супротив з боку купцiв i перекупникiв. Зокрема, якщо згiдно з сеймовою конституцiєю 1598 р. грошове мито в Кам'янцi збиралося з купцiв в розмiрi 6 грошей вiд 10-ти злотих (або 2%)⁴¹, то у 1600 р. в мiстi мито вiд 751 злотого (або 378 дукатiв i 60 аспрiв) було взято в розмiрi 7 дукатiв i 68 аспрiв, що становило 2,5%⁴².

Порушення норм торгiвлi упродовж XVI–XVIII ст. викликало незадоволення не лише у середовищi купцiв, а i у власникiв крамниць. Так сталося в 1702 р., коли сеймик Подiльської шляхти винiс рiшення про додаткове обкладання податками всiх мешканцiв мiста, в тому числi i купцiв та влас-

ників крамниць. Однак з офіційних документів кінця XVII – початку XVIII ст. відомо, що після перебування Кам'яця під владою Османської імперії, король і сейм винесли рішення про звільнення мешканців міста від податків на 10 років, аби їх оселі і господарства відродилися. Посилаючись на рішення сейму, міщани податків не сплачували. Вони вирішили, що коли шляхетські збирачі податків опломбують крамниці, тоді припинять всяку торгівлю, виробництво і продаж напоїв⁴³.

Висока митна політика для середнього купецтва міста приводила і до таких кроків, коли незаможні купці або дрібні крамарі вимушені були торгувати і у заборонені дні. Так сталося у 1704 р., коли в українсько-польському магістраті розглядалася справа “панів крамарів”, які у святковий день розклали на ринку свої товари і вирішили ними торгувати. Магістрат направив до них свого уповноваженого з наказом негайно зібрати крам і припинити торгівлю. Крамарі його “шарпали” і не слухалися, зневажаючи наказ урядовців. Більш того, один з крамарів навіть виголосив такі слова: “Чому б я мав не торгувати, хіба мені їсти св.Грегор дає?” За порушення правил торгівлі крамарів було оштрафовано грошима і воском⁴⁴.

У XVII, а також упродовж XVIII ст. (1725, 1737, 1789 рр.) торговельні привілеї міста та права його жителів неодноразово порушувалися шляхтою, військовиками і купцями єврейського походження, які мешкали в кам'янецьких передмістях, а частково і в місті, незважаючи на королівські заборони. Звертаючи увагу на шляхту, зазначимо, що найбільше купці і міське населення страждали від запроваджених нею численних податків та мит. Так, книга кам'янецького магістрату початку XVIII ст. засвідчує, що при в'їзді або виїзді купців через міські ворота (Руські і Польські), митники (шляхтичі) збирали з них індукту та еквекту, припускаючись різних зловживань: стягуючи більше за розмірами мито, аніж воно було встановлене законом, а то і у декілька разів⁴⁵.

Говорячи про заможних євреїв-перекупників, зауважимо, що через підкупи міських посадових осіб, окремих заможних міщан і представників культу, вони все-таки селилися в Кам'янці, шинкували мед, варили пиво, брали в оренду митні збори з напоїв (у 1660 р. такими орендаторами були 4 підприємці-євреї), виготовляли горілку і торгували в крамницях, на ринках, вулицях, в окремих кварталах, будинках, дворах представників культу, шляхти і т.п. Торгували кошиками, сукном й іншими товарами, ходячи по всьому місту, беручи з міщан великі гроші⁴⁶. Найбільше терпіли міщани від євреїв-орендарів, які прибирали до своїх рук оренду млинів, різні види торгівлі, митниці, крамниці, склади тощо.

Писемні джерела засвідчують, що при укладанні контрактів євреями-орендарями з власниками, перші ставили перед другими чималі вимоги.

Так, у 1737 р. в одному з договорів на оренду торгівлі в місті, зазначалося, що купці, перекупники і власники худоби повинні платити від кожної великої тварини по одному золотому, від теляти – по 15 грошів, від гуски – по 3 гроші, від курки, вепра та вівці – по 1 грошу. Аналогічний розмір податку передбачався й від каменю, воску та олії, від чобіт, від дуба, дошок, лат, дров та вапна, від купецьких склепів й крамниць. В магістратській кам'янецькій книзі того ж року зазначалося, що раніше таких податків не існувало⁴⁷. Окрім висловленої інформації, в судових актах засвідчувався і той факт, що євреї домоглися навіть виставляти при в'їздах до міста біля міських брам свою варту, котра дозволяла собі перевіряти всі товари у купців і міщан, що ввозилися до міста і вивозилися з нього, отримали право насильно примушувати міщан відкривати їхні склепи для огляду і проводити люстрування євреями⁴⁸. Неодноразово міщани зверталися навіть до короля зі скаргою на єврейських перекупників. Так сталося і 1789 р., коли вони у листі до короля писали, що євреї “... ostatni kawalek chleba mieszczańom wydzierają”⁴⁹. З'ясовується, що єврейські перекупники вели себе з міщанами і мешканцями кам'янецької округи недоброзичливо ще з XVI ст., у зв'язку з чим польський король в 1543 р. видав навіть мандат, згідно з яким забороняв їм “wykupować żywności we wsiach okręgu kamienieckiego”⁵⁰, а також офіційно жити в місті.

Різні порушення, пов'язані з місцевою торгівлею, допускав гарнізон міста, представники якого втручалися до діяльності місцевих шинків, купців, проводив незаконно різні торги, продавав ремісничі вироби, шинкував і реалізовував різні напої, примушував купців сплачувати мито товарами і т.д. Справа доходила навіть до того, що жовніри гарнізону били і калічили міських різників, безпідставно брали їх під варту, вимагали великі мита, коли купці в'їжджали через ворота до міста (від куфи вина – одне відро), примушували власників продавати їм дрова за низькими цінами⁵¹ і т.п. Крім того, нижчі офіцерські чини та їх дружини самі займалися торгівлею, хоча таку діяльність їм забороняли декрети Радомського трибуналу 1717, 1718, 1719, 1720, 1721 і 1723 рр.⁵². Із скарги міщан від 1730 р. дізнаємося, що капітани, унтер-офіцери, жовніри гарнізону та їх дружини шинкували різними напоями, займалися пекарською справою і перекупництвом (дрібною торгівлею на ринках). Крім того, скарга міщан-торгівців від 1761 р. засвідчує, що вони, займаючись своєю професійною діяльністю, повинні були незаконно сплачувати відповідну суму і старшим чиновникам гарнізону⁵³. Керівництво гарнізону взяло до своїх рук й видання паспортів купцям, які їхали до Дністра та до Дніпра. Перевищуючи свої повноваження, як засвідчує та ж сама скарга 1761 р., управління гарнізону ставило сторожу з ранку до вечора біля м'ясних рядів на ринку і через цих вартових при-

мушувало міщан продавати м'ясо жовнірам не за встановленою ринковою ціною, а за такою, яку їм вкажуть самі стражники⁵⁴.

Міський гарнізон приносив шкоду міщанам і шляхом насадження їм неякісної монети. Відомим залишається той факт, що у XVIII ст. в Польщі не було єдиної державної монети, а в обігу знаходилися чеські, литовські, старопольські, російські та інші грошові одиниці. Разом з тим, кам'янецький гарнізон отримував від королівської казни жалування монетами берлінками і орликами, які майже не знаходилися в обігу у Подільському воєводстві. Селяни навколишніх сіл, які привозили до міста сільськогосподарські продукти, відмовлялися від цієї монети (червоний злотий), оскільки її не брали від них власники. З часом в Кам'янці нагромадилося чимало вказаної монети і міщани не могли купувати собі необхідних речей, а тим більше харчових продуктів. Вони не бажали обмінювати на неї злоті (1 червоний злотий рівнявся 18 злотим)⁵⁵. Протириччя між військовиками гарнізону та мешканцями міста існували й в інших сферах життя, однак ця тема заслуговує окремого дослідження.

Не зменшувалася кількість торговельних закладів в Кам'янці і протягом XVII–XVIII ст., коли він славився своєю внутрішньою та зовнішньою торгівлею з містами Європи, Півдня і Сходу⁵⁶. Зростало навантаження і на ринки. З'ясовується, що певних змін зазнав у розплануванні Польський ринок⁵⁷, внаслідок чого його територія збільшилася. Розширилася територія між малим і великим периметрами ринку, що сприяло зосередженню тут більшої кількості торгових рядів, крамниць, сукенниць і т.д. У XVII–XVIII ст. чіткішого розпланування зазнали Вірменський⁵⁸ і М'яницький ринки⁵⁹.

Свідчення про торговельні заклади Кам'янця наприкінці XVII ст. містить і його опис 1700 р. Найбільш детальною у ньому є інформація про крамниці навколо ратуші Польського магістрату, яких там числилося 30. Вони належали заможним міщанам, серед яких були Маріанна Пньовська, Шимон та Ян Кшиштофовічеві, Богдан Біренгач, пан Бернарт Гловацький, Аксентович, Пом'яловська, Мангульці, Патріатовечевська, Бжезінський, Міткевичовська⁶⁰ та ін. На основі опису з'ясовуємо також, що крамниці були в “межах міста посередині і на ринку ... різних купців, які торгують наймаючи...”⁶¹. Зокрема, крамницями і пивницями володіли війт Адам Святкович (дві крамниці, Ринок, перша перія), Богдан Лукашевич (Головний ринок, перша перія), Ян Міскевич (пивниця мурована, четверта перія), Сеферова (крамничка, малий периметр навколо ратуші), Теодор Філіпович (земляна пивниця, малий периметр), Кірко (темні крамниці, мурована пивниця і три дерев'яні крамнички, малий периметр)⁶² тощо. Магістратські книги дають підстави стверджувати, що представники родин Кришто-

фовичів і Аксентовичів. Яна Криштофа та Григорія Аксентовича, ще у 1712 р. займали посади лавників українсько-польського магістрату⁶³. Наприкінці XVII – у XVIII ст. біля ратуші українсько-польського магістрату продовжувала знаходитися міська вага зі склепами, на яку від кожного привезеного до міста товару збиралося мито – штука* полотна⁶⁴.

У 30–80-і рр. XVIII ст. розташування торговельних будівель (в документах вони виступають як склепи і склепики) майже не змінилося. Більшість їх продовжувала знаходитися навколо ратуші українсько-польського магістрату по малому та по великому периметрах ринку, а також в межах Вірменського і М'ясиницького ринків, на вулиці Довгій⁶⁵ та в інших кварталах міста. Торгівля проводилася й у кам'яницях та будинках купців, кількість яких протягом 1782–1795 рр. зросла з 106 до 173⁶⁶. Серед відомих купців на ті часи були Шадбей, Козловський, Гатецький, Захаржевська, Грегор Богданович, Богдан Стефанович, Симон Криштофович, Стефан Лазурович, Габріель Вартарович та ін., садиби яких локалізувалися переважно в центральних ділянках міста⁶⁷. Функціонувала в місті і митна комора⁶⁸.

Окрім місцевих купців, кам'янецькі ярмарки і торги відвідували майже всі купці та селяни з подільських міст, містечок і сіл, а також купці з міст і містечок України, Польщі, Туреччини, Угорщини, Волощини, Молдавії та ін. держав. Яскравою ілюстрацією висловленого слугує реєстр товарів кам'янецької митної комори 1764 р.⁶⁹.

Окрім географії купецтва (в записах митних книг вони зафіксовані зі 105 міст і містечок: Жванець, Криве, Лянцкорунь, Дубно, Окопи, Кудринці, Дунаївці, Гусятин, Оринин, Підгайці, Рогатин, Солобківці, Зіньків, Станіслав, Городенка, Могилів, Броди, Хотин, Львів, Слуцьк, Соколець, Смотрич, Зіньківці, Гданськ, Олександрія, Стамбул, Варна, Бургас, Токат, Анталья та багато інших), яке приїжджало до Кам'яця в ті часи, документ дає підстави говорити про асортимент товарів, що привозилися до міста, ціни на них, специфіку торгівлі, соціальну характеристику його купців і т.п. Джерело засвідчує і про чималі суми мит, які особливо зростали за рахунок багатих місцевих, а також іноземних купців. Говорячи про двох найбагатших із них (львівських, вірменських) – Йозефа і Григора Нікоровичів, зауважимо, що у 1764 р. вони везли з своєї факторії у Туреччині через Кам'янець значну кількість товарів, загальна вартість яких оцінювалася у 1932 злотих⁷⁰.

При умові, якщо з названих купців мито було зібране лише у розмірі 2%, то воно становило 39 злотих. Я. Мотилевич запропонував і відповідну таблицю, у якій засвідчується кількість купців, що побували на митниці у 1764 р., та суму сплаченого ними мита (таблиця 1).

Таблиця 1. Диференціація купецтва щодо розмірів сплаченого ними мита на коморі в Кам'янці-Подільському у 1664 р.

<i>Розміри сплаченого мита (в злотах)</i>	<i>Кількість купців</i>
0–5	238
6–10	42
11–15	27
16–20	12
21–25	19
28–30	4
31–35	2
36–40	6
41–45	1
46–50	5
51–55	2
56–60	2
61–65	2
66–70	1
71–76	1

Зміст таблиці дає підстави говорити про 3545 злотих, сплачених купцями упродовж року на митниці. Тоді ж в Кам'янці здійснювався й чималий товарообіг, який приніс місту великі прибутки. Зокрема, лише лимонів в тому році було продано на суму 2805 злотих. Переробивши їх на сік, перекупники за нього отримали ще 1047 злотих. Великим попитом користувалися й апельсини, яких було реалізовано в місті на суму 315 злотих, а за шкірки від них – ще 140 злотих. За грецькі й волоські горіхи кам'янецькі купці отримали 846 злотих, а за сухофрукти – 2981 злотий⁷¹ і т.д.

Значну питому вагу у внутрішньоміському торговому обігу мала торгівля горілчаними напоями (горілка, вино, пиво, мед), яка у XV–XVII ст. перебувала переважно в руках польської адміністрації, вірменських купців і шляхти, яка поселялася в місті. Торгували купці “в домах і кам'яницях своїх”, на що неодноразово отримували привілеї⁷². Кам'янецька вірменська громада, як і дві інші, мала свою корчму та шинок і здавала їх в оренду⁷³.

Дослідники кам'янецьких старожитностей стверджують, що в Кам'янці на майданах-ринках знаходилися склади іноземних товарів та митна комора ще у 1518 та 1543 рр.⁷⁴. Писемна згадка про найбільш давній склад європейського текстилю у місті відноситься до початку XVI ст.⁷⁵. У XVI

– на початку другої половини XVII ст. в Кам'янці на ринках і ярмарках були влаштовані спеціальні торгові ряди, де купці продавали товари російські⁷⁶, турецькі⁷⁷ та з інших країн. Зазначимо, що держава намагалася контролювати всю торгівлю: складське право, розміри мит, ціни на товари, діяльність купців тощо. Показово, що у 1521 р. Сигізмунд I підписав привілей, згідно з яким за кам'янецьким каштеляном затверджувалося право збирання мостового в розмірі півгроша від воза та одного третинника від кожного вола й коня, що добровільно сплачуватиметься кам'янецькими громадянами для направи мосту, та торгового – в розмірі не більше одного гроша за місце, на якому розмістився купець з товарами⁷⁸.

Праці дослідників та писемні джерела XV–XVIII ст. дають підстави стверджувати, що в середовищі торговельного життя міста проходили складні і багатогранні процеси. З одного боку, в Кам'янці спостерігалося швидке збільшення кількості купців (1494 р. – 40), нагромадження капіталу (переважно у купців іноземного походження), відбувалася глибока соціальна диференціація купецтва, а з іншого – втягнення міста у сферу внутрішніх і міжнародних ринкових відносин. Говорячи про перший аспект проблеми, О.Компан стверджувала, що наявність у Кам'янці в 70-і рр. XVI ст. 190 купців – це уже досить значна кількість для одного міста⁷⁹. Аналогічну думку можна висловити і щодо чисельності купців у місті в останні десятиліття XVIII ст. Так, упродовж 1782–1795 рр. їх кількість зросла з 106 до 173⁸⁰ осіб. Серед них простежується складна стратифікація. Окрім заможних купців, документи засвідчують про функціонування в місті їх факторів, перекупників, іднукторів (збирачів ввізного мита), шафарів (прикажчиків), лихварів, візників, фурманів, слуг, челядників і т.д.

Процес формування великого купецтва у ті часи був досить складним, про що засвідчують актові книги кам'янецького магістрату за другу половину 50-х – початок 60-х рр. XVII ст. Йдеться про одного кам'янецького купця, який свій капітал збирав поступово, торгуючи спочатку в місті вовною, шкурами тварин, цитрусовими, тютюном та іншими товарами, а потім в різних містах Молдавії, Валахії і Угорщини. Згромадивши капітал, він розгорнув свою активну діяльність в Молдавії та в Угорщині. Закупивши в молдавських купців значну кількість смушків і продавши їх в Угорщині, він за ці гроші купив чимало сардаків (верхній одяг) і реалізував їх в Молдавії, придбав горілку за виручені гроші. Однак, переносячи важкі куфи з нею, купець підірвався і помер⁸¹.

Були в Кам'янці у XVI–XVIII ст. і заможні купці, серед яких Воєводка (війт польської громади), Івашка Петров, Кіркоша Голубович, Вартепес, Миколай і Симон Якубовичі, Криштоф Кіркоревич, Григор Богданович,

Шимон Криштофович, Штефан Лазурович, Габрієл Вартарович⁸² та ін. Так, накопивши великі суми грошей, Воеводка, зокрема, закупив у місті західне сукно, волів, волячі і коров'ячі шкури та повіз їх до Ясс⁸³, вигідно там продав і закупив для продажу східні товари, які мали великий попит в Кам'янці. Інший купець, Івашка Петров, доріс до такого рівня, що займався вже зовнішньою торгівлею і продавав сіль та солод, які приносили гарні прибутки⁸⁴. Маючи великий капітал, Вартепес Якубович давав його, а також й окремі товари, в кредит. Так було 1648 р., коли він надав в кредит купцю Торошовичу на суму 120 талерів сукна, яке останній вигідно продав в Молдавії, однак з Якубовичем вчасно не розрахувався⁸⁵.

За етнічною ознакою кам'янецькі купці були різного походження. У їх колі: українці, вірмени, поляки, турки, євреї та купці-представники інших народів. Говорячи про українських купців, зазначимо, що серед них актові документи XVI ст. називають Якова Злотника, Івашка, Мишка, Захарка Золоте Горло та інших. Так, говорячи про Якова Злотника, зауважимо, що володіючи великим капіталом, він приклав чимало зусиль для розбудови Українського ринку⁸⁶ у північних кварталах міста. Захарко Золоте Горло, окрім садиби в межах міста та землеволодін в його околицях, утримував також сукенницю, де продавав дорогі тканини, займався міжнародною торгівлею тощо. Він неодноразово позичав гроші як українцям, так і вірменам. Про цей факт засвідчують магістратські книги за 1563 р. В одній з них повідомляється, що саме в тому році перед вірменським вїйтом Гургем і старшинами на чолі з Кіркором Ромашко, хартом Милько, Юрком, Харбетом і Кіркором Храпач-оглу постав Захарко Золоте Горло і заявив старшинам про те, що давав гроші Каспару, а той до встановленого терміну їх не повернув. Судді призначили Каспару точний термін повернення грошей, про що писар записав до книги. Крім цього останній занотував й іншу умову, суть якої зводилася до того, що якщо Каспар гроші Захаркові вчасно не поверне, то зобов'язаний буде виселитися із свого будинку і віддати його Золотому Горлі. Виявляється, що Каспар Золотому Горлі гроші не повернув, а суд призначив термін 3 дні, протягом яких Захарко зобов'язаний був вселитися до будинку Каспара⁸⁷.

Відомості про купця Івашка дійшли до нас також із магістратських книг. 25 березня 1560 р. він звертався до вірменського суду з заявою про несплату йому боргу вірменином Бедросом Задик-Огли. Коли останній постав перед судом в ратуші, то зразу ж визнав борг українцю Івашку, у зв'язку з чим заявив, що "...оба ми купили в українського Івашка товару на 30 флоринів, кожний із яких рівнявся 30-ти грошам, однак свою долю (боргу) я віддав моєму компаньйону Івану". Вїйт призначив двотижневий термін від понеділка, після якого мав відбутися суд⁸⁸. Доречно зазначити, що

діяльність українських купців була не настільки широкою, оскільки їх сильнішими конкурентами (у володінні розмірами капіталу) виступали вірменські і польські купці, яких більше підтримували міські урядовці, король і сейм. У другій половині XVII – XVIII ст. прізвища українських купців у писемних джерелах зустрічаються вже досить рідко. Цей факт засвідчує, як правомірно стверджує О.І.Гуржій, що “український торговий люд помітно “тіснили” іноетнічні купці, завдаючи цим самим удару по всій національній економіці”⁸⁹.

Реалії життя міста тих часів склалися таким чином, що зверхність у місцевій і міжнародній торгівлі зосереджувалася в руках вірменських купців, які вже наприкінці XVI – на початку XVII ст. об’єднувалися в окремі цехи⁹⁰. Доречно зауважити, що у митних записах міста від 30 вересня 1616 р. зазначені саме вірменські купці, які сплатили мито за ввезення і вивезення товарів. У їх списку засвідчено 43 особи: Курило Богданович, Каракаш, Якуб і Татул, племінники Шибліста, Криштоф Голубович, Кіркорша Голубович, Вартерес, Миколай і Симон Якубовичі, Павел, Димитр, Бахси Вартересович, Захаріаш Мількович, Вартерес Мількович, Якуб Каспрович, Крікор Мількович, Якуб Августинович, Криштоф Ісайович, Криштоф Вартересович, Іваніс Манькович, Кіркор Ганусович, Норсес Ганесович, Іваніс Хингігович, Кіркор Ганусович, Бальцер, Хидир, Аракел, Криштоф і Ян Котлярі, Іваніс Синалович, Криштоф Кіркорович, Захаріаш Іванісович, Мартин, Мурат, Коста Лукашович, Миколай, Ісай Сергійович, Кіркор Чекель, Захаріаш Голубович, Августин, Богдан Тарасович та Кіркор Мострбович⁹¹. Аналогічна картина щодо етнічного складу кам’янецького купецтва простежується і в середині XVIII ст. Зокрема, в митних книгах Кам’янця за 1764 р. записано 28 вірменських купців, більша частина яких походила з Кам’янця. У їх колі: Грегор Богданович, Богдан Стефанович, Симон Кршиштофович, Стефан Лазарович, Габріел Вартарович⁹² та інші.

Для організації і нагромадження великих капіталів, які могли забезпечувати кам’янецьку внутрішню та зовнішню торгівлю, утворювалися й такі купецькі об’єднання – спілки⁹³, до яких входили і жінки. Відомо, що у 1653 р. крамарка вірменка-кам’янчанка разом зі своїми “товаришами” купила оптом 30 діжок оселедців у будинку кам’янецького райці, з яких потім продала 18 діжок перекупнику Тобіалічу і 12 діжок багатому кам’янецькому купцеві, вірменському лавнику Кіркоровичу⁹⁴, отримавши з такого обороту гарний прибуток.

Отже, операції купівлі-продажу, що зафіксовані у писемних джерелах XV–XVIII ст., дають підстави говорити про багатогранність ринкових відносин у місті, чималий асортимент товарів, які заповнювали кам’янецький ринок, ціни на них, грошові одиниці та багато інших аспектів куплі-про-

дажу, які з одного боку були характерними для багатьох українських, європейських і східних міст, а з іншого – робили Кам'янець самобутнім і неповторним, який привертав і привертатиме увагу багатьох дослідників різних країн. Саме науковий підхід до вивчення торгівлі міста у XV–XVIII ст. сприятиме з'ясуванню ролі і місця Кам'янця в системі міст України та Східної Європи загалом.

Примітки

1. *Długosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego / Tłum. S. Gałęda, Z. Jabłoński, A. Jochelson, J. Radziszewska, K. Stachowska, A. Strzelecka. – Warszawa, 1962. – Т.1. – S.125, 171-172.
2. *Kronika Polska, Litowska, Zmudzka i wszyskiej Rusi Macieja Strykowskiego.* – Warszawa, 1846. – Т.ІІ. – S.104.
3. *Сецинский Е.* Замковая православная церковь в Каменце // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1892. – №27-28. – С.484.
4. *Ульріх фон Вердум.* Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 через королівство Польське // Жовтень. – 1983. – № 9. – С.99.
5. *Budzińska E.* Jana Henrika Müntza podoroze malownicze po Polsce, Ukrainie (1784–1783). – Warszawa, 1982. – S.169-172.
6. *Długosz J.* Op. cit. – S.172.
7. *Сецинский Е.* Замковая православная церковь. – С.484.
8. *Подградська О.М.* До питання про роль Кам'янця-Подільського в торгівлі України з Молдавією в XVI–XVII ст. // Український історичний журнал. – 1969. – №9. – С.106-1112; Ї ж. Экономические связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы в XVI–XVII вв. – Кишинев, 1991. – С.50-53, 76-77, 78, 86, 87, 90-94, 101; *Dziubinski A.* Na szlakach Orientu. Handel między Polska a imperium Osmanskim w XVI–XVII wieku. – Wrocław, 1998. – S.54-55, 62-63, 81, 84, 89, 94-95, 107, 115, 137; *Kiryk F.* Z dziejów poznosredniowiecznego Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2000. – Т.1. – S.94-108; *Петров М.Б.* Кам'янець-Подільський – важливий осередок торгівлі України в XV–XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т.8 (10). – С.179-190.
9. Люстрация каменецкого староства 1565 г. // Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1890. – Ч. VII. – Т.2. – С.169.
10. *Lukacz M.* Polokacyjna zabudowa przy Runku Polskim w Kamiencu Podolskim w swietle wplywow zachodnieuropejskich // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2000. – Т.1. – S.111-127; *Петров М.Б.* Польський ринок Кам'янця-Подільського XV–XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.5 (7). – С.76-90.
11. *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. – Kijów; Warszawa, 1915. – S.55.

12. Григорян В.Р. История армянских колоний Польши и Украины (армяне в Подолии). – Ереван, 1980. – С.63; Халпачян О. Сооружения армянской колонии в Каменце-Подольском // Архитектурное наследие. – М., 1980. – №28. – С.133-137; *Dachkevycys Ja*. Le quatier armenien de Kamenetz-Podolsk sur les gravures du XVII sicele // Revue des Etudes armenienes / N.S. – Paris, 1970. – Т.7. – Р.470-482; Его же. Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV–XVIII ст.) // Историко-филологический журнал. – Ереван, 1987. – №2 (7). – С.63-85; Петров М.Б. Исторична топографія вірменських кварталів Кам'яця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне, 2001. – С.25-27.

13. *Kiryk F*. Z dziejów... – S.71.

14. Описание города Каменца, составленное комиссией наряженою каменецким старостою. 1700. Сентября 16 // АЮЗР. – К., 1886. – Ч.VII. – Т.1. – С.556-564.

15. Там же. – С.556-558.

16. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.39. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.98; Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Vol.III. – S.303.

17. Подградская Е. Экономические связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы... – С.205.

18. *Kiryk F*. Z dziejów... – S.106.

19. *Jablonowski A*. Pisma. – Т.IV. Wołyń, Podole i Rus Czerwona. – Warszawa, 1911. – S.366.

20. *Kiryk F*. Z dziejów... – S.83.

21. Ibid. – S.77.

22. Ibid. – S.79.

23. Ibid. – S.106.

24. Ibid. – S.86.

25. Ibid.

26. Люстрация каменецкого староства 1565 г. // АЮЗР. – Ч.VII. – Т.1. – С.166.

27. Capitaneatus Camenecensis r.1566 // Zródła dziejowe. – Т.XIX. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Т.VIII. Ziemie Ruskie, Wołyń i Podole / Opisane przez Aleksandra Jablonowskiego. – Warszawa, 1889. – S.203.

28. *Грушевський М*. Люстрація королівщин в Руських землях корони з р. 1570 // Жерела до історії України–Руси. – Львів, 1903. – Т.IV. – С.88.

29. *Гаркавець О*. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії і Росії. Каталог. – К., 1993. – С.40.

30. Там же. – С.49.

31. Григорян В.Р. Назв. праця. – С.80.

32. Петров М.Б. Исторична топографія Кам'яця-Подільського кінця XVII–

XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.328, 330-331.

33. Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.166.
34. Там же. – С.166.
35. Там же. – С.167.
36. Zródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.234-235.
37. *Крикун М.Г.* Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник (далі – УАЩ). – Т.5. – Вип.2. – К., 1993. – С.228.
38. ЦДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1119.
39. *Kiryk F.* Z dziejów... – S.108.
40. *Schipper I.* Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach Polskich. – Warszawa, 1937. – S.153.
41. *Dziubiński A.* Na szlakach orientu... – S.64.
42. Ibid. – S.54.
43. ЦДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.336.
44. Там же. – Арк.99-100.
45. Там же. – Арк.270.
46. АЮЗР. – Ч.V. – Т.1. – С.313-315, 323-324.
47. ЦДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.434.
48. Там же. – Арк.324.
49. Там же. – Спр.135. – Арк.22зв.
50. *Kiryk F.* Z dziejów... – S.105.
51. АЮЗР. – Ч.V. – Т.1. – С.205, 398.
52. *Владимирский-Буданов В.* Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1868. – С.575.
53. Там же. – С.582.
54. Там же.
55. Там же. – С.578.
56. *Подградська О.* До питання про роль Кам'янця-Подільського... – С.106-112; Її ж. Экономические связи Молдовы... – С.51-51, 52, 76, 82, 83, 84, 85, 90, 101, 102-103, 105, 129, 133, 204-205; *Dziubicki A.* Na szlakach orientu... – S.17-270.
57. *Lukacz M.* Polokacyjna zabudowa... – S.123, 127.
58. *Петров М.Б.* Історична топографія вірменських кварталів Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Збірник наукових праць. – Рівне, 2001. – С. 25-30.
59. План Каменца-Подольского 1773 г. // Російський державний військово-історичний архів. – Ф.349. – Оп. 17. – Спр.598. – Арк.1.

60. *Петров М.Б.* Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. ... – С.317-319.

61. Там же. – С.318.

62. Там же. – С.316-320.

63. Инструкция, данная польско-русским и армянским магистратами города Каменца депутатам, отправленным на сейм с целью снискать подтверждение и расширение городских прав. 1712. Марта 19 // АЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – С.250.

* Штука – сувій тканини, довжина якої коливалася залежно від особливостей її виробництва від 20 до 80 ліктів (лікоть – міра довжини антропометричного походження, яка дорівнювала 38-50 см).

64. Описание города Каменца... – С.565-566.

65. *Крикун М.Г.* Назв. праця. – С.205, 235-250; Dyspartament Garnizonu Kamiennickiego 1739 г. // Львівська наукова бібліотека ім. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. Чоловського. – №2243/III. – С.1-6.

66. *Брянцева Т.П.* Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. // Вісник Київського університету. Историчні науки. – К., 1974. – Вип.16. – С.99.

67. Dyspartament kwater w mieście Kamiencu Podolskim r. 1789 // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.131. – Арк.111зв., 112; *Motylewicz J.* Wymiana towarowa w rejonie środkowego biegu Dniestru w połowie XVIII wieku w świetle rejestru Komory celnej w Kamiencu Podolskim // Kamieniec Podolski. – S.270.

68. *Motylewicz J.* Op. cit. – S.257-270.

69. Ibid. – S.268.

70. Ibid.

71. Ibid. – S.261.

72. *Владимирский-Буданов В.* Немецкое право в Польше и Литве. – С.558.

73. ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.4.

74. *Kiryk F.* Z dziejów... – S.105.

75. Ibid. – S.106.

76. Zródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.203; *Подградская Е.* Экономические связи... – С.52-53, 217.

77. ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.98; *Подградская Е.* Экономические связи... – С.205.

78. Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233–1799. – К, 1972. – С.185.

79. *Компан О.С.* Міста України у другій половині XVII ст. – К., 1963. – С.316.

80. *Брянцева Т.П.* Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. ... – С.99; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zbiór Czolowskich. – Spis ludności w przywilejowanym mieście Kamiencu dokonany w 1795 г. (w sierpnia). – Sygn.456. – S.96.

81. *Компан О.С.* Міста України ... – С.252-253.
82. *Motyłowicz J.* Op. cit. – S.270.
83. ЦДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.131зв.
84. *Компан О.С.* Міста України ... – С.353.
85. ЦДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.161зв.
86. *Kiryk F.* Z dziejów... – S.54.
87. Документи на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) // Памятники письменности Востока. – Т.3 / Под ред. З.Севортяна. – М., 1967. – С.309, 312-313.
88. Там же. – С.253.
89. *Гуржій О.І.* Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // УДЖ. – 2004. – №3. – С.6, 16.
90. ЦДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.171зв.
91. *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. – К., 1993. – С.14.
92. *Motyłowicz J.* Op. cit. – S.270.
93. ЦДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.171зв.
94. Там же. – Спр.41. – Арк.30.

Резюме

В статтє раскрываються особенности организации и функционирования внутренней торговли Каменца-Подольского на протяжении XV–XVIII вв.

НАМІСНИЦЬКИЙ ПОДІЛ ЛЬВІВСЬКО-ГАЛИЦЬКО-КАМ'ЯНЕЦЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI–XVII ст.

У статті здійснюється аналіз адміністративного і територіального розвитку Галицької (Львівської) єпархії на Поділлі протягом XV–XVII ст. Звернена увага на визначальну роль організаційних структур християнської церкви у формуванні релігійних, культурних і етнічних ідентичностей у ранньомодерній Україні.

Зв'язок Пониззя та Подільської землі з Галицьким владцтвом у XII–XIV ст.

Терени, які пізніше називали Пониззям, із поступом християнізації місцевого слов'янського населення увійшли спершу до складу Володимирської єпархії, заснованої, правдоподібно, в другій половині XI ст. (до 1086 р.)¹. Натомість Побожжя було підпорядковане Київській митрополічій єпархії, або ж Переяславській чи Юріївській (виникли бл. 1035–1037 рр.).

Після утворення в середині XII ст. Галицької єпархії Пониззя на довгі століття стало її невід'ємною канонічною територією. Перша літописна згадка про єпископа галицького датується 1156 роком²; ним тоді був Косма, який востаннє згадується в джерелах під 1165 р. Більшість сучасних дослідників схиляється до думки³, що Галицьке владцтво фундоване в 40-х–50-х рр. XII ст., у час зростання політичної могутності Галича за Володимирка Володаревича⁴. Відповідно до тогочасної церковної практики, межі єпархій⁵ у Київській державі переважно збігалися з границями удільних князівств, тому до Галицької катедри вже з моменту її утворення увійшли ті землі, що підпорядковувалися галицьким князям, включно з Пониззям і Побужжям, відомим пізніше як Поділля⁶.

Інститут генерального намісника

Коли саме на Поділлі з'явився намісник львівського (галицького) єпископа – невідомо. Можемо лише умоглядно констатувати, що він отримав такі ж територіальні повноваження, як і генеральний подільський староста (пізніше – воевода), тобто його духовна влада поширювалася на все Західне і, ймовірно, й Східне Поділля. Початково цей намісник, найвірогідніше, повинен був резидувати в Теревовлі (уперше згадується під 1097 р.), місті, що стало відправним пунктом руської колонізації Дністровського пониззя⁷. Утворення Теревовльського удільного князівства, котре до появи

Галицького князівства, як припускають, контролювало й Пониззя, могло спричинити появу окремого намісника в Теревовлі. Цей намісник мусив започаткувати Теревовльський “крилос” чи “собор” – один з кількох церковних округів, на які в давньоруські часи, напевно, поділялася Галицька єпархія (що такий поділ цілком вірогідний, доводить приклад Владимирської єпархії, владики якої Симеон розділив свою церковну провінцію на дві частини)⁸.

У такому разі теревовльський намісник здійснював би пастирський нагляд за першими християнськими громадами на Пониззі. На важливість Теревовлі для Галицької церкви, як адміністративного центру, опосередковано вказують події першої третини XVIII ст., коли при новому розмежуванні Львівської унійної єпархії на деканати (1737 р.) консисторські писарі за інерцією, орієнтуючись на давню церковну традицію, приписали до Кам’янецького (Подільського) офіціалату Скалатський деканат⁹, територія якого початково входила до Теревовльської землі і ще в середині XV ст. від Поділля відійшла до Руського воеводства, тобто до Львівського “крилосу”. Наявність у Теревовльському деканаті, навіть на початку XVIII ст., великої кількості церков (66 парафій у 1707–1708 рр.)¹⁰, котру зазвичай виділяли для належного утримання намісника вищого рангу (як у випадку з Кам’янцем, Львовом чи Галичем), також підтверджує нашу гіпотезу про соборний (крилоський) статус Теревовлі у минулому.

Із занепадом Теревовельського князівства православний намісник з його центру міг перебраться на Пониззя, де спершу мав би осісти в головному його центрі – Ушиці, а після перенесення столиці Пониззя – в Бакоті¹¹. Про те, що Бакота могла бути місцем осідку намісника галицького єпископа на Пониззі й важливим місійним осередком у цьому краї, непрямо засвідчує наявність тут відкритих наприкінці XIX ст. решток скельного монастиря із залишками давньої печерної монастирської церкви, численними нішами у печерах і гробницями в підлозі¹².

Тимчасовим центром Подільського намісництва міг стати Смотрич, перша резиденція князів Коріатовичів на Поділлі. Припускаємо, що вже з 70-х рр. XIV ст. намісник обрав місцем свого осідку Кам’янець, як це зробили тутешній руський воевода та, пізніше, подільський староста (згадуються, відповідно, під 1374 та 1375 рр.), котрий за Коріатовичів також почав резидувати у Кам’янці. За аналогією з урядом подільського старости, який був тоді єдиним на Поділлі¹³, галицький єпископ, окрім кам’янецького, мабуть, не номінував для цього краю інших намісників. Намісників генеральних, як знаємо з київської християнської практики, обирали не єпископи, а клирошани, з подальшим затвердженням владики і польського короля.

Імен перших подільських намісників літописи, як надзвичайно скупи на події з церковної історії Русі, до нас не донесли. Перша безпосередня згадка про “намісника міста Кам’янця, а також усієї Кам’янецької землі” Григорія (Грицька Дяка) датується 1502 р.¹⁴. Без сумніву, він став намісником значно раніше; в королівському привілеї зазначено, що цю посаду, для нагляду за “попами грецького обряду”, йому надав ще король Ян Альбрехт (1492–1501). Грицько Дяк резидував у Кам’янці досить тривалий час: джерела говорять про його присутність на Поділлі у 1509 і в грудні 1516 рр., коли король Жигимонт I підтвердив його повноваження візитатора православного духовенства Кам’янецького “крилосу”. Отець Григорій належав до земельновласницької корпорації Поділля, володіючи селом Крогульцем, котре він одержав від свого тестя Петрашка, кам’янецького митника¹⁵.

22 січня 1516 р. номінацію для Львівської, Галицької та Кам’янецької земель (під цим терміном прочитується означення трьох “крилосів”, на які вже тоді поділялося Львівське намісництво) отримав о.Симеон із Солянки, “officialis seu visitator”¹⁶, проте він безпосередньо не виконував обов’язки кам’янецького намісника, оскільки, вірогідно, резидував у Львові та здійснював загальний нагляд за духовним життям вірних і клиру всієї “єпархії”.

Наступним православним намісником львівського єпископа на Поділлі під 1535 р. значиться Костюк Володовський (Володийовський), який походив з місцевої руської шляхти. У 1558 р. в кам’янецькому гродському суді згадується “Nazarik, popo ac officialis alias namiestnik ritus rutenici circa ecclesiam S. Trinitatis in Kamieniec”¹⁷ – очевидно, йдеться про о.Назарія Пилатківського, українського шляхтича, який як генеральний православний намісник на Поділлі вказується в джерелах під 1559, 1565 і 1582 рр. Відомо, що він до освячення був повінчаний, а його дружина, Анна, вродила на Поділлі селом Пилатківці в Червоногородському повіті¹⁸.

Поборові реєстри Подільського воєводства 1578 і 1583 рр. фіксують православного “намісника попа” у Кам’янці; в першому випадку ним був, напевно, о.Назарій, а в другому – о.Василій (саме під цим ім’ям у 1582 р. фігурує новий намісник Кам’янця)¹⁹. Наприкінці XVI ст. Кам’янецьке генеральне намісництво очолював о.Климентій Троїцький, задокументований у джерелах під 1593, 1598 і 1603 рр. Його підпис стоїть під ухвалами Берестейського православного собору, який відкинув унію Руської Церкви з Римом²⁰.

Подальші відомості про генеральних намісників Поділля маємо тільки з середини XVII ст. На елекційному соборі 1641 р., що обирав новим львівським владикою Арсенія (Желіборського), Кам’янецький “крилос” репре-

зентував кам'янецький протопоп о.Федір²¹. З початком Хмельниччини 1648–1654 рр. та наступної польсько-козацько-московської війни, адміністративний контроль над Кам'янецьким “крилосом” від першого крилошанина в Кам'янці, швидше за все, перейшов безпосередньо до єдиного генерального львівсько-кам'янецького намісника. На таку гіпотезу настановує титул о.Михайла Ловецького, “намісника львівського, буцацького, чортківського та інших місць”, “protopopa et Sacrificio ritus graeci terris Russiae et Podoliae”, який у 1657 р. опинився в московському полоні і 1662 року процесувався у Теревовельському гродському суді (у 1671 р. він згадується як “офіціал львівський, галицький і кам'янець-подільський, намісник буцацький і язловецький”)²². Можливо, це було зумовлено вакантністю уряду кам'янецького генерального намісника, але більш правдоподібно виглядає теза про тимчасову централізацію організаційної структури Львівської єпархії на Поділлі перед загрозою втратити канонічний зв'язок з цією територією.

Недовзі після 1662 р. посаду генерального намісника Кам'янецького “крилосу” було відновлено. Останньою у XVII ст. духовною особою на кам'янецькій кафедрі бачимо о.Івана Коровайчика. Джерела вперше згадують його в 1669 р., коли разом з іншими подільськими протопопами він, як намісник кафедральний кам'янецький і скальський, брав участь у діяннях єпархіального собору Львівської єпархії²³.

Недовго (імовірно до 1673 р.) очолював Кам'янецький “крилос” о.Іван, який, за словами єпископа Шумлянського, “през килка лѣтъ мѣючи урядъ наместника, от нас себѣ позлецовый”. Ганебна боротьба за Святоюрську катедру між Шумлянським і Свистельницьким, а також економічна руйнація краю внаслідок безперервних воєн 50-х–60-х рр., спричинила зростаючу дезорганізацію внутрішнього життя Православної церкви на Поділлі, що призвело до поступової деградації інституту генерального намісника. Йосиф Шумлянський закидав о.Коровайчикові не лише зловживання своєю духовною владою й розкрадання церковного майна, але й співпрацю з невірними, маючи на увазі, мабуть, його присутність у Кам'янці в перші роки турецької окупації. Єпископ звинувачував намісника “в певных и значных церквах Божиих Каменцких шкодах и утратах; [...] отецъ Іоанъ Коровайчикъ [...] былъ завше до того поводомъ и вшеляких вынайдоваль способовъ [...], бо му не могъ жадень з духовныхъ, анѣ з мещанъ сперечети, понеже соглашался ест со сопротивниками Креста Господня, гвалтовне отбираль всякие, яко аппараменты церковные, сребра, легацие и щokolвекъ хотѣль, того доказаль и на свой приватный пожитокъ оборочаль, торговаль, продаваль, дароваль и с собою завезль, и ижъ мя многия заходили жалобы и всадно от тамечныхъ мещанъ и парохиянъ

Каменецких”²⁴. Після смерті о.Коровайчика львівський єпископ навіть домагався у жовтні 1676 р. від його вдови, котра прибула до Святооуфрїївського монастиря у Львові, повернення незаконно привласненого майна.

З огляду на захоплення турками Кам’яця й більшої частини Поділля, уряд кам’янецького генерального намісника не заміщувався аж до початку XVIII ст. У люстрації Кам’яця 1700 р. сказано про присутність у місті о.Окоповича, пароха катедрального храму, який, вірогідно, перебрав на себе обов’язки й генерального намісника Поділля. Можливо, що це відбулося під час відвідин кам’янецької катедри Йосифом Шумлянським у 1699 р.²⁵

Відмова королівської влади і кам’янецького магістрату визнати юрисдикцію Шумлянського, котрий ще залишався православним, мабуть, спричинила димісію о.Окоповича, місце якого посів уніат – намісник перемишльського владики. Після публічної декларації єдності з Римською Апостольською столицею, в червні 1700 р., Шумлянський повернув собі Кам’янецький “крилос”. Першим унійним намісником Кам’янецького “собору” він номінував Кирила Шумлянського, ігумена Угорницького монастиря (вперше згадується на цій посаді в 1703 р.)²⁶.

Гене́за намісницького поділу Кам’янецького “крилосу”

До кінця XV ст., на жаль, фактично неможливо з’ясувати територіальну структуру Галицької (Львівської) єпархії²⁷ на Поділлі, зокрема її намісницький поділ. Як показує давньоруська практика, початково протопопи були лише першими священиками при соборах, а вже потім, з поширенням християнства у волостях, їх почали призначати в більші населені пункти²⁸ для контролю за духовенством і вірними. Таким чином творилися менші церковні округи – протопопії (намісництва), виникнення яких Євстафій Голубінський схильний пояснювати латинськими впливами в Руській церкві. Для XV–XVI ст. генезу намісництв на Поділлі можна простежити, застосовуючи компаративістичний метод, ретроспективно порівнюючи розвиток церковних структур у взаємозв’язку з формуванням тут світського адміністративно-територіального устрою.

Початки намісницького устрою Кам’янецького “крилосу” треба пов’язувати з волосним устроєм Подільського князівства Коріатовичів другої половини XIV ст. Припускаємо, що центри таких волостей і могли стати місцем осідку перших намісників, появу яких на Поділлі “стимулювало” гіпотетичне заснування тут окремого єпископства. “Список городів руських” (1375–1381 рр.) перелічує вісім подільських градів: Бакоту, Брацлав, Вінницю, Кам’янець, Скалу, Смотрич (“Гловеч”), Соколец і Червоногород, а також Звенигород і Черкаси, що 1394 р. відійшли до Київського князів-

ства. Інше джерело 1377 р. називає 11 міст, котрими володіли Коріатовичі. У той час до Поділля належали також округи Теребовль і Стінка. Наприкінці XIV ст. світська старостинська адміністрація поширилася на всі міста Поділля (1395 р.) – Смотрич, Червоногород, Скалу, Бакоту, Меджибіж, Язловець, Брацлав, Божськ, Вінницю, Звенигород, Меджибіж, Соколець, Хотин, Чекунь і Черкаси (Побожжя), де, як уважається, осіли місцеві воєводи²⁹. Цілком логічно, що услід за світськими достойниками в ці укріплені центри перебралися й православні намісники, котрі мали б підлягати кам'янецькому генеральному намісникові.

Картографічний матеріал та результати останніх досліджень³⁰ дають підстави стверджувати, що мережа намісництв на Поділлі формувалася паралельно з світським адміністративно-територіальним устроєм. Виникнення наприкінці XIV ст. на Поділлі дистриктів-повітів “стимулювало” процеси трансформації церковних структур, що завершилися утворенням повноцінних округів-намісництв, які загалом повторювали контури границь повітів і кількісно, найвірогідніше, відповідали числу повітів.

Як показали дослідження Миколи Крикуна, структура повітів-волостей формувалася поступово й в основному визначилася наприкінці XIV – початку XV ст. Упродовж XV ст. їхня кількість не була сталою; відомо, що в першій його половині існували Бакотський (зник у другій чверті XVI ст.), Брацлавський, Вінницький, Кам'янецький, Летичівський, Ровський (ліквідований у середині XV ст.), Скальський, Смотрицький, Червоногородський (у другій чверті XVI ст. мав подвійне найменування – “Червоногородський і Язловецький”), Хмільницький (постав на базі підупалої волості з центром у Божську), а з другої половини – і Меджибізький. У першій чверті XVI ст. з'явився Зіньківський повіт, а потім Барський (основу його поселень склав колишній Ровський повіт), – усього 9 повітів³¹.

На вибір адміністративного центру намісництва впливав, безумовно, демографічний фактор. Найбільші залюднені міста Поділля – 4-тисячний Кам'янець, а також Бар, Зіньків, Меджибіж, Скала, Хмельник і Язловець, де проживало понад тисячі мешканців, у XVI–XVII ст. бачимо центрами православних намісництв Кам'янецького “крилосу”. Адміністративними центрами намісництв ставали осідки королівських старост (Барське, Кам'янецьке з Летичівом і Смотричем, Хмільницьке, Скальське, Червоногородське³²), а також центри маєткових комплексів. Вони й послужили інституційним підґрунтям для поширення на Поділлі намісницької структури Львівської єпархії.

Можемо з великою часткою вірогідності припустити, що перші новочасні намісництва Галицької (Львівської) єпархії на Поділлі виникли протягом XV–XVI ст. з центрами у Бакоті, Божську (перенесене в Хмельник),

Брацлаві, Вінниці, Зінькові, Летичові, Меджибожі, Рові (Барі), Тербовлі, Скалі, Смотричі, Червоногороді (згодом перебралося в Язлівець), утворюючи однойменні церковні округи в межах відповідних повітів, із підпорядкуванням їм усіх на цій території парафій з православним клиром. Однак до кінця XVI ст. достовірно відомо про існування лише трьох таких намісництв – Кам'янецького, Сатанівського та Скальського. Кам'янецький намісник одночасно був і генеральним намісником усього Поділля, джерельно задокументованим уже з кінця XV ст. У поборових реєстрах Подільського воєводства 1578 і 1583 рр. відновано два православні “намісники попи” в Кам'янці та Сатанові³³, а скальський намісник Герасим Рождественський фігурує серед учасників єпархіального собору Львівської єпархії 1595 р. (“Герасим, протопопь скалскій”) та Берестейського православного собору 1596 р.³⁴

Використавши базу певного повіту для своєї “інсталяції”, православне намісництво продовжувало розвиватися далі навіть тоді, коли повіт зникав з адміністративної карти Подільського воєводства. Так, скажімо, ліквідація в другій чверті XVI ст. Скальського і Смотрицького повітів, що трансформувалися в звичайні королівські староства, не призвела до зникнення однойменних намісництв, які існували до 1793 р. включно. Межі намісництв не змінювалися й у разі скасування однойменних повітів або староств-держав (приклад Меджибізького намісництва)³⁵.

Після 1581 р., коли було відмінено стару систему повітів, очолюваних старостами-державцями, і на Поділлі з'явилися два гродські повіти – Кам'янецький і Летичівський, а з XVII ст. – Червоногородський³⁶, організаційна структура Кам'янецького “крилосу” й надалі орієнтувалася на первісний повітовий поділ Подільського воєводства, хоча протягом XVII ст. вона все більше розвивалася під впливом потужних приватношляхетських маєткових комплексів, які значною мірою визначали контури православних намісництв. Про це свідчать збережені реєстри православних церков і намісництв Поділля середини XVII – початку XVIII ст.

Перелік учасників елекційного собору 1641 р., що обирав нового львівського владику Арсенія (Желіборського), дає змогу говорити щонайменше про 5 існуючих тоді намісництв Кам'янецького “крилосу”. Окрім кам'янецького (о.Федора) та відсутнього на зібранні скальського намісників, у цьому джерелі вказуються також намісники летичівський Родіон, черніївський Михаїл та меджибізький Йоан³⁷.

Наявність у цьому перелікові т. зв. Чернівецького (Черніївського) намісництва, найімовірніше, пояснюється тим, що після запровадження унії в Шаргороді та частині парафій однойменного намісництва у 1617–1618 рр., і призначення туди митрополитом Йосифом (Рутським) свого

унійного протопопа³⁸, львівський владика змушений був номінувати нового православного намісника й перенести його осідок з Шаргорода до Чернівців, поселення Шаргородської волості Замоїських, в якому пізніше джерела локалізують малу церкву”.

Унікальні відомості про намісницький поділ “крилосу” маємо з другої половини XVII ст. Якщо пастирське послання Йосифа (Шумлянського) з 1671 р. згадує лише чотири подільські намісництва – Барське, Кам’янецьке, Меджибізьке та Ягольницьке, то в “Діяннях” єпархіального собору Львівської єпархії 1669 р. фігурують вже 8 православних намісників з Поділля, котрі адміністрували 10-ма намісництвами. Цікаво, що чотири з них – Гусятинське, Сатанівське, Ягольницьке та Язловецьке, компактно розташовані в межах Серету й Збруча, тимчасово перебували в підпорядкуванні Галицького “крилосу”. Решта шість – Барське, Кам’янецьке, Меджибізьке, Могилівське, Скальське та Шаргородське – продовжувала входити до юрисдикції генерального намісника в Кам’янці³⁹.

Така адміністративно-територіальна амбівалентність організаційних структур Церкви була характерна не тільки для Львівської єпархії, але й для інших владитв Київської митрополії, внутрішні кордони яких остаточно усталилися лише в перші десятиліття XVIII ст. У даному ж разі розмежування намісництв було зумовлене, на нашу думку, як невизначеністю границь між трьома “крилосами” єпархії, так і боротьбою за Святоюрську катедру між Шумлянським і Свистильницьким. Останній, як відомо, переважно резидував у Галичі. Близькість подільських намісництв, вірогідно, допомогла йому схилити на свій бік частину намісників Кам’янецького “крилосу”, й вони тимчасово могли бути приписані до Галицького “крилосу”, хоча на Львівському єпархіальному соборі ці намісники визнали Шумлянського своїм архипастирем.

Подільські намісництва за реєстром “катедрадика” 1680 року

Найповніше мозаїку адміністративно-територіального устрою Львівської єпархії на Поділлі другої половини XVII ст. представляє реєстр “катедрадика” 1680–1686 рр. Згідно з цим джерелом, Кам’янецький “крилос” у той час формували ті самі десять намісництв, що зазначені у “Діяннях” єпархіального собору 1669 р. – Барське, Гусятинське, Кам’янецьке й Скальське (об’єднані між собою), Меджибізьке, Могилівське, Сатанівське, Шаргородське, Ягольницьке та Язловецьке.

Нотатки консисторського писаря вказують на існування перед 1680 р. ще трьох намісництв – Зіньківського, Хмільницького та Чорноострівського, що зникли, гадаємо, в середині XVII ст. (діючі на їхній території парафії підпорядкували відповідно барському та меджибізькому протопопам). Об’єднання в одну адміністративну структуру Кам’янецького й

Скальського намісництв, котрі до того функціонували як окремі територіальні одиниці в складі Кам'янецького “крилосу”, було спричинене практичними й пастирськими потребами. З початком Хмельниччини й польсько-козацьких збройних протистоянь на Поділлі, що супроводжувалося татарськими набігами на мирні поселення, церковна мережа в цьому регіоні порушилася, зокрема зменшилося число священників і храмів. Тому з метою зміцнення контролю за життям парафій, два сусідні намісницькі уряди були тимчасово суміщені, очевидно, з ініціативи львівського владики. Єпархіальний собор у Львові 1669 р. підтвердив цю реорганізацію Кам'янецького “крилосу”, визнавши єдиним легітимним адміністратором обидвох намісництв, які розглядалися “ціло, як було перед тим”, о.Івана Коровайчика, генерального (“катедрального”) намісника Поділля⁴⁰.

Реєстр 1680 р. укладений фактично за рік до появи на Поділлі паралельної з Кам'янецьким “крилосом” організаційної структури Православної церкви – Кам'янецької митрополії Царгородського патріархату⁴¹, утвореної тут константинопольським патріархом Яковом у серпні 1681 р. Унаслідок цього структура намісництв на Поділлі, зафіксована реєстром “катедралика”, могла зазнати певних модифікацій. Однак є підстави вважати, що грецький митрополит Панкратій не міг створити на Поділлі розгалужену мережу парафій, що підпорядковувалися йому.

Наявність на номінально турецькому Поділлі намісницької структури Львівського владичтва свідчить, по-перше, про те, що не всі подільські території тоді були під контролем Османів, а по-друге, що турки, ймовірно, толерували православне духовенство й не перешкоджали, бодай в окремі роки, Йосифові (Шумлянському) здійснювати тут свою юрисдикцію. Й справді, як свідчать останні дослідження, Османи, після захоплення в 1672 р. Поділля, гарантували місцевому клирові особисту свободу й публічне відправлення християнського культу та звільнили парафії від військових постоїв (ці прерогативи закріплені в договорі 1678 р.). Така толеранційна політика Оттоманської Порти, звичайно, сприяла збереженню організаційної структури Кам'янецького “крилосу”. З іншого боку, не підлягає сумніву, що Львівська єпархія протягом 1672–1699 рр. втратила на Поділлі тисячі вірних, які з доброї волі чи примусово навернулися в магометанство. У низці джерел згадуються потурченці-подоляни, котрі, добровільно прийнявши іслам через обрізання, зреклися християнської віри й виконували повинності на користь турецької адміністрації⁴².

Можливо Панкратій, задля зміцнення своєї духовної влади серед місцевого люду, й намагався утвердити на Поділлі митрополичу адміністрацію, взоруючись на систему управління Цагородського патріархату⁴³, проте

ніякої інформації про це до нас не дійшло. Припускаємо, він міг використовувати для цього новий турецький військово-адміністративний устрій (Кам'янецький ейялет тоді утворювали Барський, Кам'янецький, Меджибожський та Язловецький санджаки з поділом на нахії)⁴⁴. Насправді ж територіальна юрисдикція грецького митрополита була дуже незначною, бо про турецьке панування на Поділлі, як це блискуче довів Даріуш Колодзейчик, можна вести мову лише щодо 1672–1673 і 1676–1683 рр.; в інші роки османський контроль над краєм, особливо після 1687 р., обмежувався майже виключно Кам'янцем⁴⁵. Таким чином, й духовна юрисдикція Панкратія не сягала далі мурів міста. Тож, схоже на те, що під омофором львівського єпископа перебували майже всі намісництва, звільнені польськими й козацькими військами від турків. Цю реальність і відображає реєстр 1680–1686 рр., куди увійшли всі десять намісництв, які існували на Поділлі напередодні турецької окупації краю.

Отже, повернення Поділля Речі Посполитій у 1699 р. та відновлення повної юрисдикції Йосифа (Шумлянського) над Кам'янецьким “крилосом” наступного року не потребувало тут радикальної організаційної відбудови. Як бачимо з нещодавно опублікованого реєстру “катедриката” 1708 р., насправді мережа намісництв протягом першого десятиліття XVIII ст. на Поділлі залишалася такою ж, як і в середині попереднього століття. Кам'янецький “крилос” у 1708 р. складався з тих самих 10 намісництв⁴⁶, котрі формували його територію впродовж останніх п'ятидесяти років. Виняток становить лише Зіньківське намісництво. Воно хоч і згадане в реєстрі 1680 р., однак у другій половині XVII – на початку XVIII ст. реально не існувало, ставши реліктом організаційної структури Львівської єпархії.

Зіставлення однотипних, але різних за хронологією, переліків церков і намісництв Кам'янецького “крилосу” дозволяє зробити висновок про завершення напередодні подій 1672 р. першого довготривалого етапу розвитку організаційних структур Православної церкви на Поділлі. Його характерною особливістю було створення дієвої мережі намісництв, загальне число яких (10) не змінювалося до 1721 р. включно, коли у Львівській єпархії вперше, після запровадження тут унії, відбулася адміністративно-територіальна реформа⁴⁷. Це стало важливим стабілізуючим фактором для розвитку парафіяльної мережі, відповідаючи пастирським й адміністративним потребам православної єрархії та значною мірою задовільняючи духовні потреби вірних.

Еволюцію намісницького поділу Кам'янецького “крилосу” протягом XVI–XVII ст. та формування в його рамках парафіяльної мережі відображено в таблиці 1.

Таблиця 1.
Намісництва Кам'янецького "крилосу" XVI–XVII ст.⁴⁸

№ п/п	Назва намісництва	XVI ст.	1641 р.	1669–1671 рр.	Парафіяльна мережа намісництва у 1680 р.	Всього
1	2	3	4	5	6	7
1	Барське	?	?	+	Бар (2), Буцева (Бучая), Вербка, Вовковинці, Голузинці, Деражня (2), Зінків (2), Іванківці, Каричинці, Копайгород, Лучани (Лука-Барська), Межирів, Микитинці, Михайлівка, Михайлівці, Петрані, Попівці, Радів?, Солопківці, Шаравка, Явтушків (Ялтушків)	24
2	Гусятинське	–	?	+	Васильківці, Личківці, Сидорів, Усятин (Гусятин) (3), Шилівці (Шидлівці)	7
3	Кам'янецьке	+	+	+	Бабшин, Бибчоківці?, Битниківці?, Білівці, Боришківці, Брага, Вовківці (Вовківці-над-Дністром), Вормин?, Вітківці, Дунаївці (4), Жванець (2), Залісся, Звенигород, Кадиївці (2), Кам'янець-Подільський (13), Китайгород, Княгинин, Ласківці (Ластівці) (2), Малининці, Нагоряни, Панівці (2), Привороття, Придрівці (Фридрівці) (3), Рипчиківці (Рипинці), Руда, Свиклівці (Цвіклівці), Сокіл, Слобідка, Студениця (3), Чернче (Черче), Ягликів?	54
4	Летичівське	–	+	–	–	–
5	Меджибізьке	+	?	+	Бахматівці (3), Богданівці, Волосівці (2), Гринівці (3), Давидківці, Журавинці?, Западинці, Ігнатівці, Константинів, Коржів?, Лисанівці, Меджибіж (7), Митки, Михонь (Михоньки), Моломолинці?, Нова Синява, Новокопчанівці (3), Оладівка, Пархомівці (2), Пашківці, Пирогівці, Передерівка?, Печиська, Пилява (2), Редчинці, Станківці, Стара Синява, Спичинці, Стужчинці, Терешівці (2), Хмільник, Чаплі?, Чорний Острів (3), Ярославка	52

1	2	3	4	5	6	7
6	Могилівське	?	?	+	–	–
7	Сатанівське			+	Гримайлів, Городниця, Сатанів (3), Товсте (2)	7
8	Скальське (об'єднане з Кам'янецьким)	+	?	+	Бабинці, Висічка, Вовківці, Горошова, Іване (Іване-Пусте), Завалля, Залісся, Кривче (2), Кудринці (2), Ланівці, Мельниця (2), Нівра, Новосілка (2), Пищатинці (2), Сапогів, Синьків, Скала (2), Устя (Устя Єпископське), Чорнокозинці (2), Шестівці	27
9	Шаргородське (Чернівське)	?	+	+	–	–
10	Ягольницьке	?	?	+	Бабинці, Битатів?, Борщів, Бриж (Збриж), Зозулинці, Колодрібка, Милівці, Мушкатівці, Озеряни, Росохатець, Сапогів, Свидова, Синьків, Скала, Улашківці, Ягольниця (2)	17
11	Язловецьке		?	+	Базар, Бедрихівці (Городок Бедрихівський) (2), Берем'яни, Більче (Більче-Золоте), Винятинці, Ворвочинці (Ворвунці), Горигляди, Городок (Городок Кулаків) (2), Добровляни, Дуліби, Дуплиська (Дуплища) (2), Жижава (Жежава), Звиняче, Іване (Іване-Золоте), Капустинці, Касперівці (2), Королівка, Кошилівці, Лисичники, Летяче, Мишків, Новосілка (2), Олексинці, Павшівка, Помірці (2), Прошова?, Рипинці, Садки, Саківці?, Слобідка, Слов'ятин (Сков'ятин), Товсте, Токи, Торське, Угринівці (Угринківці), Устечко, Хартонівці (Хартанівці), Хмелева, Червоногород, Шершелівці (Шершенівка), Шипівці, Шуторминці (2), Язловець (5)	54
Всього парафій						242

Територіальний розвиток організаційної структури Православної церкви на Поділлі до кінця XVII ст. показує, яке важливе значення для Київської митрополії й, зокрема, Галицької (Львівської) єпархії мала давньоруська державна традиція. Приклад Поділля яскраво доводить, що за

умови наявності гармонійних стосунків між Церквою і державою релігійне життя автохтонного населення могло розвиватися в своєму природному руслі, обмеженому звичними “берегами” Галицько-Волинського князівства. Навіть анексія Польщею “правом меча” цього державного утворення та ліквідація Галицької митрополії в середині XIV ст., не поставили перед загрозою існування Православної церкви. Виникнення Подільського князівства та незалежницькі амбіції його сюзеренів – князів Коріатовичів, виявились достатнім аргументом для трансформації організаційних структур Православної церкви у Подільську єпархію, швидке закриття якої було зумовлене ліквідацією автономії Поділля та включенням її теренів до Корони Польської. Утиски, переслідування й, урешті-решт, фактична ліквідація Львівського єпископства протягом XV – першої третини XVI ст. спричинили лише чіткіше окреслення еклезіального статусу Поділля як невід’ємної частини Галицької єпархії.

У середині XV ст. на Поділлі усталилася нова структура єпархіального управління, що опиралася на Кам’янецький “крилос” – адміністративно-територіальне утворення на чолі з генеральним намісником. Цей “крилос”, разом з іншими двома “крилосами” – Галицьким і Львівським – формував тричленну структуру Львівської єпархії.

Кам’янецький “крилос” початково (XV–XVI ст.) складався щонайменше з трьох намісництв – Кам’янецького, Сатанівського та Скальського, які свій “родовід” виводили від давніх волостей (повітів) та удільних князівств. Протягом перших десятиліть XVII ст. на Поділлі з’явилися або ж відродилися ще вісім намісництв – Барське, Гусятинське, Зіньківське (фактично не функціонувало), Могилівське, Сатанівське, Шаргородське (Черніївське), Язловецьке та Ягольницьке. З середини XVII і до 20-х рр. XVIII ст. вони визначали інституційне обличчя Кам’янецького “крилосу”. Ці намісництва виявляли дивовижну живучість навіть за умов турецької окупації, а їхня номенклатура залишалася незмінною аж до 20-х рр. XVIII ст. Намісницький поділ Кам’янецького “крилосу” формувався залежно від просторового та інституційного розвитку волостей (повітів), королівських староств і великих приватношляхетських маєтків.

Фундація на Поділлі Кам’янецької митрополії Царгородського патріархату не порушила тут організаційної структури Львівської єпархії. Невторопне втручання предстоятеля Грецької Церкви в юрисдикцію Йосифа (Шумлянського) негативно позначилися на внутрішньому житті Східної церкви, непрямо спровокувавши її перехід під зверхність папського престолу.

Аналіз адміністративного й територіального розвитку Галицької (Львівської) єпархії на Поділлі дозволяє поставити дискусійну тезу про

непроминальне, а часто і визначальне, значення організаційних структур Східної церкви для формування релігійних, культурних і етнічних ідентичностей у ранньомодерній Україні. Протягом XV–XVII ст. єпархіальні структури на різних рівнях, від парафії до консисторії, фактично визначали регіональну подільську субкультуру українського етносу. Специфікою цього релігійного етосу було його тісне пов'язання з “галицькою” ідентичністю, що сукупно творили ширшу церковну ідентичність у шатах Львівської єпархії – галицько-подільську.

Примітки

1. Деякі дослідники вказують більш конкретну дату – 992 р.: *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). – Изд. 2-е, испр. и доп. для русс. перевода. – СПб., 1996. – С.56-57.

2. Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1963. – Т.25. – С.63.

3. *Щанов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – М., 1989. – С.50-51. (Автор висунув також гіпотезу, що галицьку єпископську кафедру могли перенести з Перемишля, де вона, можливо, була заснована на початку XII ст. [С.40-41]); *Senyk S.* A History of the Church in Ukraine. – Rome, 1993. – Vol.I: To the End of the Thirteenth Century. – P.137, 142 (дослідниця схиляється до думки, що початково кафедра могла постати в Звенигороді після 1124 р., на початку князювання Володимирка, а вже згодом, у середині 1150-х рр., її перенести до Галича, де саме в цей час було зведено кафедральний собор). Загальні відомості про заснування Галицької єпархії подають також: *Щанов Я. Н.* Формирование и развитие церковной организации на Руси в конце XI–XII вв. // Древнейшие государства на территории СССР. – М., 1985. – С.58-62; *Poppe A.* L'organisation diocésaine de la Russie aux XIe–XIIe siècles // Byzantion. – 1970. – Vol.40. – P.170-171.

4. Відомий історик Російської православної церкви митрополит Макарій (Булгаков) відносив дату заснування Галицької єпархії до часів Володимира Великого або, принаймні, Ярослава Мудрого (*Макарий [Булгаков].* История Русской Церкви. – М., 1995. – Кн.2: История Русской Церкви в период совершенной зависимости ее от константинопольского патриарха (988–1240). – С.32), що не є переконливим. Інший його співвітчизник – Євстахій Голубінський – свого часу припустив, що Галицьке владичтво було відкрите перед 1165 р. (*Голубинский Е.* История Русской Церкви. – М., 1997. – Т.1: Период первый, киевский или домонгольский. – Ч.1. – С.338; див. також С.332-342).

5. Територіальне розміщення руських єпархій детально аналізує: *Poppe A.* L'organisation diocésaine de la Russie... – P.165-217; *EjUSD.* Werdegang der Diözesanstruktur der Kiever Metropolitankirche in den ersten drei Jahrhunderten der Christianisierung der Ostslaven // Tausend Jahre Christentum in Rusland: Zum Millennium der Taufe der Kiever Rus'. – Göttingen, 1988. – S.251-290.

6. Про генезу, етимологію та семантику топоніма “Поділля”, перша згадка про яке сягає 60-х рр. XIV ст., див.: *Дашкевич Я. Р.* Поділля: виникнення і значення назви

// VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.58-60. (Автор доходить висновку, що ця назва відображає географічні реалії й означає “країна долин”). Формування території Поділля простежено в: *Крикун Н.Г.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – С.6-39.

7. *Котляр Н. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С.77-78.

8. *Голубинский Е.* История Русской Церкви. – С.386.

9. НМЛ. – Ркл-199. – Арк.63в.

10. НМЛ. – Ркл-144. – Арк.20-21.

11. *Винокур І. С., Горішній П. А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С.27; *Винокур І. С.* Історія лісостепового Подністрів'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя. – К.; Одеса, 1985. – С.96; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – С.52.

12. *Сецинский Е.* Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – С.294-295.

13. *Крикун М. Г.* Початки подільського повітового устрою // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990. – С.35-36.

14. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – *Metryka Koronna.* – Ks.17. – K.266-266v. Investitura Hryczkonis super namystnikowstwo. Оубл. у: *Matricularum Regni Poloniae Summaria / Ed. T.Wierzbowski* (далі – MRPS). – Varsoviae, 1908. – Р.III. – Р.8 (док. №119).

15. Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч.I. – Т.10. – С.14-15 (док. №VI); *Грушевський М.* Дозвіл кор. Жигимонта митнику Петрашку на передажу с.Крогульця камінецькому намістнику Григорию 1509 р. // Записки НТШ. – 1896. – Т.11. – Кн.3. – С.1-2 (розд. “Miscellanea”).

16. MRPS. – Varsoviae, 1912. – P.IV. – Vol.2. – P.136 (док. №10831), 148 (док. №11069); *Bialkowski L.* Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 1920. – S.91.

17. Цит. за: *Bialkowski L.* Podole w XVI wieku... – S.91-92.

18. Ibid. – S.92.

19. *Ровінський В., Миханчук О.* Православ'є на Подолії... – С.92; *С[ецинский] Е.* Церковно-ієрархическая отношения Подолии... – С.1109; *Бієнkowski L.* Organizacja Kościoła Wschodniego... – S.234, 238, 241, 243.

20. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): Зб. док. і мат. – К., 1988. – С.144 (док. №102); *Ровінський В., Миханчук О.* Православ'є на Подолії... – С.92; *С[ецинский] Е.* Церковно-ієрархическая отношения Подолии... – С.1109; *Bialkowski L.* Podole w XVI wieku... – S.92.

21. *Ровінський В., Миханчук О.* Православ'є на Подолії... – С.93.

22. Центральний державний історичний архів України (м.Львів) (далі – ЦДАІЛ).

– Ф.17 (Теребовлянський городський суд). – Оп.1. – Спр.136. – Арк.152; АЮЗР. – Ч.1. – Т.10. – С.305.

23. НМЛ. – Ркк-151. – С.24, 30.

24. ЦДІАЛ. – Ф.129 (Львівський Ставропігійський Інститут). – Ф.129. – Оп.1. – Спр.706. – Арк.1-1зв. Документ опубл. в: АЮЗР. – Ч.1. – Т.10. – С.727-728 (док. №ССЛXIII). Див. також: *Андрусак М.* Львівський єпископ Йосиф Шумлянський та його змагання за права для духовенства й об'єднання Церков // Логос. – Йорктон, 1979. – Т.30. – Ч.4. – С.292.

25. АЮЗР. – Киев, 1886. – Ч.7. – Т.1. – С.568.

26. АЮЗР. – Киев, 1871. – Ч.1. – Т.4. – С.217-220 (док. №XCIX-C). Про єпархіяльний собор у Кам'яниці згадано в: *Andrusiak M.* Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki lwowski (1667–1708). Zarys biograficzny. – Lwów, 1934. – S.122; *Андрусак М.* Львівський єпископ Йосиф Шумлянський... – Т.30. – Ч.3. – С.212.

27. Особливості формування мережі крилосів і деканатів Львівського владцтва в унійний період обговорено в статті: *Скочилиас І.* Адміністративно-територіальний устрій Львівської єпархії... – С.149-169.

28. *Голубинский Е.* История Русской Церкви. – С.389.

29. *Крикун М.Г.* Початки подільського повітового устрою... – С.40-41, 45; *Мицько І.* Cherchez la femme або генеалогічний аспект історії... – С.30; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą... – S. 27.

30. Найбільший внесок у вивчення державної адміністративної структури Подільського воєводства належить Миколі Крикуну (див.: *Крикун М.Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип.1. – С.157-178). Особливості повітового поділу та формування території Подільського воєводства простежені автором також у низці статей, що стосуються окремих періодів та локальних питань зазначеної проблематики: *Крикун М.Г.* Повітовий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI–XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип.32. – С.43-53; Його ж. Повітовий поділ Подільського воєводства в XV–XVIII століттях // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.56-58; Його ж. Початки подільського повітового устрою... – С.33-52.

31. *Крикун М.Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства... – С.158-159, 162, 168-169; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą... – S.36-37, 42, 47-50, 57.

32. Lustracja województw ruskiego, podolskiego i belskiego 1564–1565 / Wyd. K.Chlapowski i H.Zytkowicz. – Warszawa; Łódź, 1992. – S.165-226.

33. *Ровінський В., Миханчук О.* Православ'я на Подоллі... – С.92; *Bienkowski L.* Organizacja Kościoła Wschodniego... – S.812; Polska XVI wieku. – Т.8. – S.234, 238, 241, 243.

34. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1851. – Т.4 (1588–1632). – С.85 (док. №58); Борьба Південно-Західної Русі в Україні... – С.144 (док. №102); Gedeon episcopus Leopoliensis et tota synodus Leopoli congregata decernit, ad

unionem cum Romana Ecclesia accedere. Leopoli, 28.I.1595 // Documenta unionis Berestensis ejusque auctorum (1590–1600) / Ed. A.G.Welykuj. – Romae, 1970. – P.44; Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis / Ed. W.Milkowicz. – Leopoli, 1895. – Vol.1. – P.563 (док. №.333).

35. ЦДІАЛ. – Ф.201. – Оп.46. – Спр.1885. – Арк.1; *Крикун М.Г.* Повіговий устрій Подільського воєводства... – С.168-169.

36. *Крикун М.Г.* Повіговий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI–XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип.32. – С.43, 46-47.

37. Исторический очерк львовской, галицкой и каменец-подольской иерархии со времени присоединения Галиции к Польскому королевству. Арсений Желиборский, епископ львовский, галицкий и каменец-подольский // Прибавление к “Подольским епархиальным ведомостям”. – 1886. – №22. – С.439; *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – С.90; *Ровинський В., Миханчук О.* Православ'є на Подолі... – С.93; *С[ецинський] Е.* Церковно-ієрархієськія отношенія Подолі... – С.1110.

38. Див.: *Скоциляк І.* Дволикий Янус: Шаргородська протопопія на Поділлі в першій третині XVII ст. // Вісник Львівського національного університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип.37. – Ч.1. – С.169-171.

39. *Вердун У., фон.* Щоденник подорожі... – №10. – С.91-92; НМЛ. – Ркл-11. – Арк.377зв.

40. НМЛ. – Ркк-151. – С.24, 30; *Андрусяк М.* Львівський єпископ Йосиф Шумлянський... – 1977. – Т.ХХVIII. – Ч.4. – С.285.

41. НМЛ. – Ркк-151. – С.29.

42. Стан Візантійської Церкви за сто років до того розглядає: *Гудзяк Б.* Царгородський патріархат у кінці XVI ст.: криза і спроби реформ // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність (ПРОΣΦΩΝΗΜΑ. – Львів, 1998. – Т.5: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича (далі – ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ). – С.189-204.

43. *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim... – S.57, 64-65, 93, 108.

44. Адміністративно-інституційна система Грецької Церкви XVI–XVII ст. описана в ряді праць, найважливішими з яких є такі: *Гудзяк Б.* Криза на християнському Сході: Царгородський патріархат під османським правлінням // Записки НТШ. – Львів, 1997. – Т.233: Праці Історично-філософської секції. – С.16; *Hussey J. M.* The Orthodox Church in the Byzantine Empire. – Oxford, 1986. – P.299-318; *Papadopoulos T. H.* Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination. – Brussels, 1952. – P.40-79; *Runciman S.* The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence. – London, 1968.

45. Устрій Кам'янецького єялету відображено в: *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim... – S.133-137. Стилий опис читаємо в: *Ejusd.* Kamieniec Podolski pod panowaniem tureckim 1672–1699 // Kamieniec Podolski... – Т.1. – S.187-192;

Трубчанинов С.В. Поділля в останній третині XVII ст. (до 325-ї річниці турецької облоги Кам'янець-Подільського) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1 (3). – С.220-229.

46. У 1673–1674 рр. турецькі війська залишили більшість міст і містечок Поділля (у т. ч. такі центри намісництва, як Вінниця, Немирів, Брацлав, Кальник, Меджибіж, Зіньків, Ягольниця, Сатанів, Язловець, Жванець, Гусятин), в їхніх руках залишилися лише Бар і Кам'янець. Траплялися й випадки втрати певних територій. Так, під контроль Османів у 1676 р. повернулися Гусятин і Ягольниця. Згідно з мирним договором між Річчю Посполитою та Туреччиною 1678 р., польські війська змушені були залишити Бар, Кальник, Меджибіж, Немирів, та деякі інші поселення після розмежування 1680 р. Однак унаслідок успішної для союзників Віденської битви в 1683 р. українські козаки відвоювали в турків Гусятин, Ягольницю і Чортків, а в листопаді взяли в облогу Язловець. У жовтні того ж року контрольований козаками гетьман Стефан Куницький підняв на Правобережжі повстання проти молдавського господаря Юрія Дуки, васала султана, наступного після Юрія Хмельницького адміністратора Правобережної України з 1681 р., якого було взято в полон; не зумівши взяти штурмом Бар і Меджибіж, козаки усе ж оволоділи Могилевом, Сороками та Ямполем. Весною 1686 р. турки, не маючи більше змоги утримувати Бар і Меджибіж, покинули обидві твердині (*Колодзейчик Д.* Кам'янецький ґялет: турецькі джерела до історії Поділля... – С.113-114; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim... – S.76-77, 81, 95, 97, 104, 106, 108, 112, 114, 133).

47. *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів... – С.537, 582-589.

48. Докладніше про це в: *Скочиляс І.* Адміністративно-територіальний устрій Львівської єпархії... – С.159.

49. Перелік парафій 1680 р. укладено за: НМЛ. – Ркл-157. – Арк.43зв.-54зв.

Резюме

В статті делается анализ административного и территориального развития Галицкой (Львовской) епархии на Подолии на протяжении XV–XVII вв. Обращается внимание на определяющую роль организационных структур христианской церкви в формировании религиозных, культурных и этнических идентичностей.

ВІЛЬНІ ЛЮДИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПРИ ВЛАШТУВАННІ ЗЕМЕЛЬНОГО УСТРОЮ

У статті визначено походження представників категорії “вільних людей” Волинської губернії та їх відмінність від чиншовиків у середині ХІХ ст. Проаналізовано, яким чином держава намагалася захистити їх від утисків з боку поміщиків, та які наслідки це мало. Головна увага приділена проведенню та наслідкам реформи 1888 року по влаштуванню земельного устрою вільних людей ІІ розряду і як вона відрізнялася від Положення 1886 року по наділенню чиншовиків землею.

Волинська губернія на початку ХІХ ст., як і все Правобережжя, була нетиповим регіоном Російської імперії. З одного боку їй властиві наявність поміщицького землеволодіння і великої кількості кріпаків, а також чисельної групи державних селян (загалом дві останні категорії сільського населення становили 69,1% всіх мешканців)¹. Поряд з цим, оскільки 95% землевласників складали поляки², це зумовило, при наявності великих площ вільних земель та нестачі робочої сили, продовження існування на середину ХІХ ст. чиншового права.

Якщо чиншовики, в силу свого шляхетського та польського походження, а також багаточисельності, досить широко розглянуті в історіографії, то така специфічна категорія сільського населення, як вільні люди, залишилася поза увагою дослідників (у 80-х роках ХІХ ст. вільних людей ІІ розряду нараховувалося близько 10000 ревських душ)³.

Говорити про історіографію з даної проблеми надзвичайно важко – спеціальних досліджень немає. Більше того, історики досить часто помилялися, не в змозі провести точної межі між чиншовиками та вільними людьми. Так, В.Теплицький⁴ вважав перших та других одним і тим самим. У монографії Д.Пойди⁵ зовсім не згадується про представників досліджуваної категорії, хоча дуже багато уваги приділено чиншовикам. Це пояснювалося ідеологічними причинами: автор не міг показати, що влада могла прихильно ставитися до когось у сільській місцевості, звертаючи при цьому увагу на національний аспект. Що ж до новіших досліджень, то французький історик Д.Бовуа⁶ вважає вільних людей представниками незвіданої у дворянстві околичної шляхти Житомирського та Овруцького повітів. При цьому, аналізуючи Положення 1886 року по влаштуванню земельного устрою чиншовиків, зовсім уникає Закону 1888 року, за яким вирішувалося питання наділення землею вільних людей ІІ розряду.

Головними завданнями, які стоять перед нами у даній статті, є: 1) визначити походження вільних людей Волинської губернії; 2) з'ясувати відмінності між ними та чиншовиками; 3) встановити, яким чином влада намагалася захистити їх від сваволі землевласників та які наслідки це мало; 4) охарактеризувати проведення та наслідки реформи 1888 року по влаштуванню земельного устрою вільних людей II розряду.

Перед тим, як розпочати характеристику такого специфічного прошарку, як вільні люди, необхідно докладніше зупинитися на визначенні такого поняття, як “чиншовик”. Загалом представники даної категорії були вічними орендарями невеликих ділянок землі у поміщиків. За їх користування, яке було необмежене у часі, вони сплачували порівняно невелику плату – чинш⁷. Специфікою такої ситуації було те, що чиншовики були в основному представниками невизнаної у дворянстві польської шляхти і віднесені до стану однодвірців. Проте, крім кріпосних та державних селян і чиншовиків, був ще один прошарок населення, хоча і нечисленний, який займався сільським господарством – вільні люди. Вони також були орендарями у поміщиків, але знаходилися в не настільки сприятливому становищі, як колишні шляхтичі, і тому держава намагалася захистити їх права.

Основна причина важкої ситуації, в якій перебували представники даної категорії, крилася у їхньому походженні. До цієї податної категорії населення відносилися, за Положенням від 23 травня 1847 року, іноземні вихідці, які до 1799 року переселилися в Західні губернії з Австрії, Прусії та інших земель⁸. Поряд з цим, до стану вільних людей, рішенням Державної Ради від 17 червня 1857 року, дозволялося приписуватися особам колишньої польської шляхти, які проживали на поміщицьких землях, і не були утвердженими у дворянстві⁹. Це давало підстави деяким дослідникам вважати вільних людей представниками польської шляхти. І лише за указом №7418 2-го Департаменту урядового Сенату від 16 листопада 1911 року було визначено¹⁰, що до їх числа належать не тільки представники даної категорії *у прямому значенні, тобто записані під цією назвою в установлених для цього списках* (виділення моє – А. Ш.), але і не затверджена у дворянстві польська шляхта, іноземні вихідці, однодвірці, вільні хлібопашці, панцирні бояри, міщани і *селяни, звільнені на волю до Маніфесту 19 лютого 1861 року* (виділення моє. – А. Ш.), – тобто всі незакріпачені особи, які платили податки.

Так як більшість вільних людей, для яких складалися окремі списки, проживали у сільській місцевості, то досить швидко після приєднання Волинської губернії до Російської імперії ця категорія населення була перетворена поміщиками у кріпосних, що призвело до їх майже цілковитого зникнення¹¹.

Вільні люди, як і однодвірці, поділялися на 2 категорії: одні проживали на казенних землях (входили до складу товариств державних селян і нарівні з ними відбували повинності та платили податки¹²), інші – на поміщицьких (повинні були сплачувати податки, загальні натуральні повинності відбували нарівні з селянами, їм було заборонено відлучатися з мастьку без відома власника землі¹³).

Держава декларативно захищала їх права і тому запис вільних людей до земель приватних власників дозволявся не інакше, ніж за письмовою угодою. Якщо ж угода не була укладена, то місцева поліція зобов'язувалася вжити заходів, щоб було укладено контракт з іншим власником. У контракті вказувалися умови: з боку землевласника, які саме землі, ліси та інші угіддя надаються вільним людям, з боку останніх, – які вони мають виконувати повинності (могли бути трьох видів: грошовий оброк, натуральний, або роботи на користь власника). Розмір грошового платежу (чиншу) за користування землею, а також винагорода продуктами, залежали від взаємних умов обидвох сторін і визначалися в самій угоді. Якщо ж вони домовлялися відпрацьовувати, то роботи не повинні були перевищувати інвентарних розмірів для кріпосних селян. Такі угоди повинні були укладатися на термін від 6 до 12 років і засвідчуватися в земських судах¹⁴.

Насправді контракти, якщо і укладалися, то тільки для проформи. Поміщики продовжували вважати представників цієї категорії селян своєю власністю. У 1857 р., коли з'явилися чутки про можливе звільнення селян, ситуація змінилася – поміщики почали визнавати цих селян вільними. Землевласники намагалися зарахувати їх до міського стану, або ж взагалі платили їм гроші, лише б ті пішли геть¹⁵.

У ряді повітів, наприклад Старокостянтинівському, становище вільних людей було схожим до однодвірців. Так, у селі Свинна¹⁶ у 1858 р. було 20 дворів однодвірців та 2 – вільних людей, які сплачували однаковий чинш. Проте в селах Смолява, Лисини, Малеві Дубенського повіту¹⁷ вільні люди сплачували не грошовий оброк, а відбували на панщині 153 чоловічих та 51 жіночий дні, 24 тяглих та таку ж кількість піших згінних, 4 тяглих та 4 піших будівельних і щомісяця 1 ніч відбували в караулі.

У с. Матвіївці Кременецького повіту¹⁸ за майже однаковий наділ колишній шляхтич Іван Маковецький сплачував оброк у сумі 8 крб. 50 коп. на рік без відбування натуральних повинностей, інший – Степан Ільчук, відпрацьовував панщину нарівні з тяглими селянами. Однодвірці Ковельського повіту не відбували натуральних повинностей¹⁹, а вільні люди села Дольська відпрацьовували панщину та повинності за інвентарними правилами²⁰.

Таким чином, більшість вільних людей, відпрацьовуючи панщину, за своїм соціально-економічним становищем нічим не відрізнялися від крі-

посних селян. Особливо показовою є ситуація з колишніми кріпаками, які продовжували відбувати панщину, а вся їх відмінність полягала у гіпотетичній можливості покинути власника. І хоча влада турбувалася про цих селян, видавши Положення 1857 року, проте, насправді, це було лише декларуванням намірів, а реальних дій по захисту прав не було.

Після польського повстання 1863 року, уряд зробив спробу захистити представників вільних людей від поміщицького свавілля. 25 липня 1864 року вийшли “Правила про устрій вільних людей Західних губерній, які живуть на власницьких землях”²¹, за якими вони переставали бути окремим станом і відтепер належали до селян, а тому повинні були бути наділені землею на загальних засадах. Особливістю цього закону був поділ даної категорії населення на 2 розряди:

- I розряд – колишні кріпосні чи тимчасово зобов’язані селяни, які стали належати до цього стану після 20 листопада 1857 р.

- II розряд – ті, хто був у цьому стані до 20 листопада 1857 р.

Дане розділення було, насамперед, пов’язане з намаганням уряду захистити права кріпосних селян, які були штучно переведені до категорії вільних людей і, відповідно, могли не отримати землі. Щоб захистити колишніх селян, яких поміщики намагалися позбавити землі, було вказано, що вільні люди I розряду зрівнюються в усьому з колишніми кріпосними селянами і мають право на земельний наділ у тих мастках, з яких їх було фактично вигнано. Усіма спірними питаннями повинні були займатися мирові посередники та губернське по селянським справам присутствіє. Цим самим держава підкреслювала, що на таке вирішення питання із землею мають право претендувати лише виключно колишні кріпосні селяни, але аж ніяк не представники невизнаної у дворянстві польської шляхти, яких почали заносити до списків вільних людей лише після 17 червня 1857 року.

Що ж до вільних людей II розряду, то питання з ними було вирішено таким чином, що вони також приписувалися до селянського стану. Проте надати їм землю, яка юридично ніколи не належала представникам цієї категорії, влада не захотіла, не зважаючи на їх малочисельність. Тому було зроблено спробу деякою мірою захистити їх від свавілля поміщиків. За законом, землевласники та орендатори повинні були укладати між собою угоди, які потрібно було засвідчити у мирового посередника строком на 12 років. Однак запровадити одразу ж капіталістичні відносини – внесення орендної плати грошима, у даному випадку, означало б погіршення становища вільних людей. Тому розділ 10 свідчить, що певною мірою зберігалися ще пережитки старої кріпосницької системи, хоча вартість найму повинна була зазначатися у грошах, але сюди могли входити і робочі дні, оцінені в грошах, правда, на термін не більше 3 років, з правом продовжен-

ня ще на такий же термін. Таким чином царська влада хотіла полегшити сплату за землю. Земельні наділи і орендна плата залишалися незмінними протягом 12 років, а самі платежі зменшувалися на 10%. Варто зазначити, що при укладанні угод відбувалося реальне пониження орендної плати. За контрактом²², укладеним 11 листопада 1868 р. між орендарями Кучинськими і поміщиком Свейковським, сума платежів за 700 сажнів присадибної та 4 дес. 930 саж. польової землі знижувалася з 15 до 13,50 руб. Цікаво, що після 12-ти річного терміну, землевласник не міг так просто вигнати орендаря, а повинен був сплатити йому суму в розмірі 2-х річної орендної плати. Аналіз змісту цих контрактів свідчить, що влада заклала міну уповільненої дії: орендарі отримували право на сервітути та повинні були відпрацьовувати певну кількість днів за вказівкою землевласника²³. Лише пізніше, коли землевласники масово почали скасовувати сервітути, а селяни почали боротися проти таких дій, уряд зробив належні висновки, відмінюючи їх для даної категорії у 1888 році.

Поряд з цим, і вільним людям у випадку невиконання умов контракту загрожувало виселення²⁴. Таким чином, влада зробила все можливе для того, щоб захистити цю категорію, бажаючи повернути їх на свій бік, не зважаючи на малочисельність, і не допустити поширення польських впливів. Але при цьому ніякого реального механізму не було відпрацьовано, а самі мирові посередники, у більшості випадків, не могли нічого вдіяти внаслідок великої завантаженості по влаштуванню земельного устрою колишніх кріпосних селян.

Якщо у 60-х рр. землевласникам було вигідне це, фактично, чиншове землеволодіння, то із зростанням цін на землю та орендної платні ситуація змінилася. Вони могли піднімати орендну ціну і, відповідно, несли збитки. У 1877 р. поміщики, на думку яких строк нав'язаної їм оренди вже закінчився, почали домагатися виселення орендарів. Їхні дії викликали цілий потік скарг вільних людей II розряду і, врешті, 16 березня 1878 р. вийшло розпорядження міністерства внутрішніх справ, за яким, коли у 1864 р. не було укладено письмового контракту, то землевласники не мають права висувати претензії до орендарів, і що початком 12 річної оренди повинен стати день підписання договору. Так як у більшості випадків у 1864 р. письмових угод не підписувалося, то це питання відтягувалося ще на 10–12 років²⁵.

На початку 80-х років царський уряд вирішив зібрати відомості про становище вільних людей II розряду. У своєму розпорядженні №5845, від 7 грудня 1881 р., Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор²⁶ давав вказівку Волинському губернатору, а вже той – мировим посередникам, зібрати інформацію до 20 січня 1882 р. про чисельність кате-

горі, про кількість і склад у них землі, величину орендної плати за неї за контрактами чи за словесними угодами, про суму недоїмок та про ціни на землю, яку орендували селяни у даних місцевостях. Як вже раніше зазначалося, у Волинській губернії вільних людей II розряду нараховувалося близько 10000 ревізьких душ²⁷. Територіально, як випливає з пізнішого розпорядження Волинського губернатора за №3670 від 13 квітня 1891 р.²⁸, найбільше вільних людей проживали в Житомирському і Овручському повітах, і майже зовсім їх не було у Заславському і Старокостянтинівському.

Так як основна кількість представників даного стану мешкали в Правобережній Україні, то царський уряд у 1882 р. вирішив спочатку влаштувати земельний побут у цьому регіоні²⁹. 21 березня 1888 р. було видано указ “Про поземельний устрій вільних людей II розряду, поселених на власницьких землях у Західних губерніях”³⁰. Згідно нього, ті з них, які поселилися на поміщицьких землях до 25 липня 1864 року і з тих пір безперервно проживали там, отримували право викупити свої наділи за правилами 3 червня 1882 р. Для бажаючих було встановлено термін подачі клопотання мировому посереднику або мировому з’їзду до 1 січня 1891 р. Якщо ж особа не бажала викупувати свій наділ, то йому надавалася можливість продовжити оренду терміном на 6 років на пільгових умовах. Причому, щоб запобігти зловживанням з боку землевласників, під час цього терміну вільним людям надавалася змога змінити своє рішення й викупити землі (ст. 10 і 11 Положення 1882 р.). Позитивним моментом було також те, що орендаторам надавалася змога викупити землі не за ринковою вартістю, а по цінам, визначеним у розписі нормальних подесятинних цін для губерній Київської, Подільської та Волинської, затверджених Міністерством фінансів на основі затвердженого 18 травня 1882 р. Положення про селянський поземельний банк (ст.3 Положення 1888 р.).

Уряд, який переконався, що сервітути гальмують розвиток товарного землеробства і викликають суперечки між обома сторонами, на цей раз прийняв рішення їх скасувати, знизивши при цьому викупні платежі на 10% (ст. 7 Положення 1882 р.)³¹. Оцінювати це рішення не можна однозначно. З одного боку, це суттєво погіршило становище селян, а, з іншого, в решті маєтках поміщики насильно позбавляли їх права користуватися різноманітними вигодами. Тому, певною мірою, це було прогресивне рішення. Так, вартість викуплюваної землі вільної людини II розряду Лисакова в маєтку Трубецького, на цій підставі, становила не 84 руб. 63 коп., а 76 руб. 17 коп.³²

У випадку, коли маєток землевласника не перевищував площі 100 десятин (ст. 15 Положення 1882 р.)³³, у орендатора не було ніяких шансів ви-

купити землю, навіть якщо для цього були всі підстави. Таким чином, наприклад, було відмовлено колишній вільній людині ІІ розряду Макарчуку у праві викупу земельного наділу, по закону, з маєтку Маліновського, так як в останнього було лише 57 десятин землі. Всі скарги у вищій інстанції виявилися марними. У такий спосіб держава намагалася захистити права середніх землевласників, щоб не допустити їх розорення³⁴.

У порівнянні з чиншовиками, яких держава фактично залишила напризволяще при сплаті викупних платежів, вільні люди опинилися у значно вигіднішому становищі. При визнанні права на викуп, держава сплачувала землевласнику 85% суми, а за це селянин повинен був сплачувати протягом 49 років 6% суми щорічно. Решту 15% він сплачував сам. Якщо ж у нього не було коштів розрахуватися одразу, то він повинен був домовитися із землевласником про термін сплати, а якщо ж обидві сторони не могли домовитися, то вся сума повинна бути сплачена протягом 6-ти років рівними частинами, з приплатою 5% на недоплачену суму (ст.4 Положення 1882 року)³⁵. Зрозуміло, що в основному селяни відпрацьовували в поміщицьких маєтках. Таким чином, держава взяла на себе більші зобов'язання, що пояснюється їх національним складом та малочисельністю.

І, навпаки, саме національний принцип був в основі набагато гірших умов влаштування земельного усторою чиншовиків. Розмір викупної суми визначався з 6% капіталізації вартості усіх повинностей, які чиншовик сплачував на день виходу Положення 1886 року (ст.14–15)³⁶. При цьому було прийнято рішення про те, що сума державного кредиту не повинна перевищувати оцінки, вказаної у спеціальному таблиці (ст.18). Зрозуміло, що розмір державної допомоги суттєво не дотягував до реальних цін на землю. Якщо ж викупна сума була більшою за кредит, який могла надати держава, то чиншовик повинен був сплатити додаткову суму землевласнику одразу чи по домовленості (ст.20).

Аналіз викупних документів свідчить про компромісний характер Положення 1886 року. Так, у маєтку В.Рау, що знаходився у Ровенському повіті, було визнано вічночиншові права за міщанином Ришинським й про це було складено відповідний акт, затверджений Волинським губернським по селянським справам присутством 6 червня 1890 року за №1190. Негативним можна вважати той факт, що за 5 десятин 1481 сажень землі річна сума чиншових повинностей складала 10 руб. 96 коп. При капіталізації означеної суми з 6% загальний розмір викупної суми становив 182 руб. 66 коп., що перевищувало вищий розмір кредиту, який міг бути виданий урядом. У даному випадку була запропонована сума у розмірі 65 руб. 16 коп. й за це селянин повинен був сплачувати протягом 49 років 3 руб. 90 коп. Решту суми – 117 руб. 50 коп., Ришинський повинен був сплатити осо-

бисто, домовившись про терміни з вотчинником (ст.20)³⁷. Таким чином, держава фактично залишила напризволяще селян, більшість з яких не мали коштів для оплати, а, отже, повинні були або відпрацьовувати землевласнику, або потрапляти у борги під великі відсотки.

Ще одним недоліком даного Положення було те, що ст.25 вказувала на збереження сервітутних прав, які повинні були чітко вказуватися у документах³⁸. У подальшому це викликало постійні суперечки та скарги. Жителі слободи Цецилівки Ровенського повіту скаржилися, що їм заборонили користуватися сервітутами, так як свого часу вони не вказали на їх наявність³⁹. Але, зрозуміло, що їхні скарги у даному випадку залишалися безрезультатними. Таким чином, держава наділила землею чиншовиків на гірших умовах, ніж вільних людей II розряду.

Одразу ж після прийняття Положення, почали виникати проблеми з визнанням прав на викуп. Зрозуміло, що землевласники не бажали віддавати свою землю за такими низькими цінами і тому намагалися зробити все можливе, щоб її відстояти. Частими бували випадки, коли вільним людям II розряду не вдавалося одразу довести своїх прав на землю. Це пояснювалося як завантаженістю тих посадових осіб, від яких залежало прийняття даних рішень (мирових посередників та повітових предводителів дворянства), так і халатністю з їх боку. Лише одиницям вдавалося відстояти свої права через багато років. У 1896 р. Новоград-Волинська повітова комісія відмовила жителям с.Грузливеця Лаговським на влаштування земельного устрою за законом 21 березня 1888 року на тій підставі, що вони не представили ніяких доказів своєї приналежності до категорії вільних людей II розряду. У 1901 р. повітовому предводителю дворянства було надано копію ревізської сказки 1858 року, з якої випливало, що позивачі дійсно були вільними людьми. Але їх прохання знову було відхилене на тій підставі, що постанова 1896 року вже вступила в силу. Після обжалування цього вердикту у Волинському губернському по селянським справам присутствії, вони добилися перегляду попередніх рішень, тим більше, що ця установа визнала неправомірні дії з боку повітової комісії, яка порушила ст.14 і 17, не встановивши ні часу виникнення землеволодіння, ні належності прохачів до вказаної категорії. У 1903 р. повітовому предводителю дворянства було наказано розібратися повторно, причому зустрічна скарга землевласника Євтушенка, яка дійшла до Сенату, була відхилена. Врешті-решт у 1907 та 1908 рр. Новоград-Волинський з'їзд мирових посередників, розглянувши всі представлені Лаговськими докази (копії ревізських сказок та квитанції про сплату орендної плати з 1861 року), прийняв рішення про влаштування земельного устрою позивачів за законом 21 березня 1888 року⁴⁰.

Аналогічна ситуація склалася і в с.Сколобова Житомирського повіту, де повітовий предводитель дворянства і мировий посередник відмовили селянам у праві викупу землі. Після обжалування цього рішення у 30-ти денний строк і представлення доказів, що вони вільні люди, Волинське губернське по селянським справам присутствіє скасувало протокол мирового посередника й предводителя дворянства і наказало розібратися повторно. Лише після цього втручання позивачам надали змогу викупити землю площею 1 дес. городньої та 84 сажені непридатної за 10 руб., надавши кредит у сумі 8,5 руб.⁴¹. Зрозуміло, що це були поодинокі випадки, коли вільним людям вдавалося відстояти свої права.

Слід відмітити, що держава піклувалася навіть про тих вільних людей, які були позбавлені права на викуп орендованих земельних наділів. Так, у своєму циркулярі за №4617 від 14 квітня 1888 р., Департамент загальних справ міністерства державного майна повідомляв, що під поселення вільних людей виділяється 1290,70 десятин і це при тому, що закон було прийнято менше, ніж за місяць перед цим, що вже є свідченням ретельної підготовки до проведення⁴². І хоча стосовно всієї кількості представників даної категорії це надзвичайно мала площа, але така “турбота” є свідченням посиленої уваги.

Дія закону, на жаль, розповсюджувалася лише на тих представників даного стану, яким вдалося втриматися на орендованих землях після закінчення дії 12-ти річного контракту. У своїй скарзі до Сенату з проханням вирішити питання щодо їх землекористування, Є.Бас, М.Телечук та інші вказували, що власник маєтку в с.Ляховець, Ф.Терещенко, після закінчення строку дії контракту відібрав землю, заплативши позивачам 2-х річну суму (97 руб. 20 коп.)⁴³.

Що ж до кількості осіб, які претендували на влаштування земельного побуту, то за період з 21 березня 1888 р. по 1 січня 1905 р. було прийнято заяви від 6794 осіб. До 1 січня 1905 р. відбулися 2703 розгляди заяв тимчасовими комісіями у складі повітових предводителів дворянства та мирових посередників. За цими протоколами було визнано права за 5007 представниками даної категорії, а відмовлено, відповідно, 3594 (розбіжності в цифрах пояснюються тим, що в одній заяві інколи фігурувало декілька осіб). Загалом предводителі дворянства та мирові посередники склали 1377 викупних актів і в губернське по селянським справам присутствіє було надіслано 1262 викупних акти. При цьому останнім було розглянуто і затверджено 660, а в Департамент окладних зборів представлено 505 викупних актів, за якими площа викупуваної землі становила 5161 десятину 1184 сажені й сума викупної ссуди становила 40059 руб. 88 коп.⁴⁴. За дещо іншими даними, на 1905 р.⁴⁵ вільні люди отримали 5718 дес.

Таким чином, царський уряд, скасувавши ще один пережиток старої кріпосницької системи, зумів при цьому в деякій мірі відстояти права незаможної категорії населення. Причина цього полягала у національному факторі – більшість вільних людей не були поляками і влада зробила все для того, щоб привернути їх на свій бік. Зрозуміло, що не всі представники даної категорії отримали землі, та й наділи, як правило, були невеликої площі і вплинути на розвиток сільського господарства не могли. Загалом реформа 1888 року була спрямована, перш за все, на хоча б часткове зменшення напруги на селі.

Примітки

1. *Оксенюк Р.Н.* Нариси історії Волині: Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Л., 1970.– С.11.
2. *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866–1900 гг. – Дн., 1960. – С.25.
3. *Яновский А.Е.* Вольные люди // Энциклопедический словарь. – СПб., 1892. – Т.7. – С.145.
4. *Теплицький В.П.* Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60–90-і роки ХІХ ст.). – К., 1959.
5. *Пойда Д.П.* Указ. соч.
6. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.
7. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.442. – Оп.300. – Спр.1. – Арк.17-18.
8. Свод Законов Российской империи: Издание 1857 г. – СПб., 1857. – Т.9. – С.147.
9. Там же. – С.161.
10. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.137. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.117.
11. *Яновский А.Е.* Указ. соч. – С.144.
12. Свод Законов Российской империи. – С.147.
13. Там же. – С.160.
14. Там же. – С.161.
15. *Яновский А.Е.* Указ. соч. – С.144.
16. Центральний державний історичний архів України (м.Київ) (далі – ЦДІАУК). – Ф.442. – Оп.300. – Спр.1. – Арк.2зв., 3зв.
17. Там же. – Арк.55зв.-57.
18. Там же. – Арк.76зв.-77.
19. Там же. – Арк.94-113.

20. Там же. – Арк.98.
21. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Собр.2. – Т.39. – Отд.1. – 1864 г. – СПб., 1867. – С.649-651.
22. ДАЖО. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.5316. – Арк.3.
23. ПСЗ. – Собр.2. – Т.39. – Отд.1. – 1864 г. – С.650-651.
24. ДАЖО. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.4585. – Арк.124.
25. Яновский А.Е. Указ. соч. – С.144-145.
26. ДАЖО. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.3189. – Арк.2.
27. Яновский А.Е. Указ. соч. – С.145.
28. ДАЖО. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.4373. – Арк.1-4б.
29. ПСЗ. – Собр.3. – Т.2. – Отд.1. – 1882 г. – СПб., 1886. – С.268-271.
30. Там же. – Т.8. – Отд.1. – 1888 г. – СПб., 1890. – С.107-108.
31. Там же. – С.108.
32. ДАЖО. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.4585. – Арк.25-26.
33. ПСЗ. – Собр.3. – Т.2. – Отд.1. – С.268-269.
34. ДАЖО. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.6265. – Арк.1-1зв., 71.
35. ПСЗ. – Собр.3. – Т.2. – Отд.1. – С.271.
36. Там же. – Т.6. – Отд.1. – 1886 г. – СПб., 1888. – С.278.
37. ДАЖО. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.4080. – Арк.4зв.-5.
38. ПСЗ. – Собр.3. – Т.6. – Отд.1. – С.279.
39. ДАЖО. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.4080. – Арк.2-2зв.
40. Там же. – Ф.141. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.149-152.
41. Там же. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.5976. – Арк.2, 6-8, 18.
42. Там же. – Ф.107. – Оп.1. – Спр.547. – Арк.1-2.
43. Там же. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.4528. – Арк.5зв.
44. Обзор Волынской губернии за 1904 год. – Житомир, 1905. – С.65-66.
45. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.705. – Спр.142. – Част.1. – Арк.442зв.

Резюме

В статье определяется происхождение представителей категории “свободных людей” Волынской губернии и их отличие от чиншиевиков в середине XIX в. Проанализировано, каким образом государство пыталось их защитить от притиснений со стороны помещиков, и какие последствия это имело. Основное внимание уделяется проведению и последствиям реформы 1888 года по решению вопроса земельного устройства свободных людей II разряда и как она отличалась от Положения 1886 года по наделению чиншиевиков землей.

ФОРМИ РОЗВИТКУ РИНКОВИХ ВІДНОСИН У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті охарактеризовано передумови і форми розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, промисловості і торгівлі Подільської губернії в першій половині XIX ст.

Вітчизняна історична наука має напрацювання, які висвітлюють генезис ринкових відносин в Україні XIX ст. Ряд праць стосуються вирішення цих проблем на регіональному рівні. Цінною у науковому плані є робота С.Бахтеєва¹, яка дозволяє порівняти показники економічного розвитку окремих регіонів Російської імперії з пореформеного часу до кінця XIX ст. Питань економічного життя регіонів України торкалися у своїх працях В.Гурко², В.Ковалевський³, А.Радциг⁴, П.Лященко⁵ та інші. Економічні відносини у Правобережній Україні і, зокрема, в Подільській губернії досліджували Т.Осадчий⁶, Й.Ролле⁷, Б.Стопкевич⁸, А.Прусевич⁹. Окремо слід згадати наукову розвідку В.Гульдмана “Поместное землевладение в Подольской губернии”, яку сміливо можна вважати важливим доробком в плані аналізу стану земельної власності на Поділлі¹⁰. Одним з важливих досліджень соціально-економічної історії регіону є робота Н.Григор’єва¹¹. У наступні роки дослідження названої проблеми продовжили В.Геринович¹², Ю.Сіцинський¹³, С.Городецький¹⁴. Питань соціально-економічного розвитку України XIX ст. у своїх роботах торкалися В.Буганов¹⁵, М.Куруudzяк¹⁶, А.Гуменюк¹⁷ та ін.

Впродовж XIX – початку XX ст. Поділля перебувало у складі Російської імперії. Особливістю цього регіону було панування панщинної системи у сільському господарстві. За даними А.Тройницького, в першій половині XIX ст. в Київській, Подільській та Волинській губерніях, порівняно з іншими українськими губерніями, був найвищий відсоток кріпаків¹⁸. Для Подільської губернії і для всього Правобережжя була характерною наявність поміщицьких латифундій. Багато поміщиків, в маєтках яких вирощувалась велика кількість сільськогосподарської продукції, значну її частину вивозили на продаж. На думку І.Гуржія, саме великі господарства раніше від інших почали працювати на ринок¹⁹. Тільки через реалізацію частини виробленої продукції їхні власники задовольняли свої матеріальні потреби, зростаючи в умовах розвитку товарно-грошових відносин.

Поміщицьке землеволодіння поступово пристосовувалось до умов ринкових механізмів, збільшувало виробництво тих сільськогосподарських

продуктів і сировини, на які був значний ринковий попит. На території Подільської губернії таким продуктом були зернові, особливо пшениця. І, хоча вивіз збіжжя на зовнішній ринок з 20-х до другої половини 40-х років XIX ст. тут майже не збільшився, його збут на внутрішньому ринку зростав²⁰. Протягом 1799–1846 рр. посіви пшениці на Поділлі зросли на 112%, а загальна посівна площа губернії за названий період збільшилась лише на 2%²¹. Постійним явищем для Поділля був значний надлишок пшениці, який, зазвичай, потрапляв у продаж. Так, у 1857 р. лише з Брацлавського повіту було реалізовано 12128 четвертей пшениці в зерні, з Літинського – 4600, Кам'янецького – 48289 і Ушицького – 223848 четвертей²². Ціна на зерно коливалась в залежності від повіту: від 5 до 7 крб. за четверть. Однак, як зазначалось у звітах повітових справників, вона була досить умовною і великою мірою залежала від умов збуту та зручностей перевезення²³. Місцями збуту Подільського збіжжя були: Одеса, в яку вивозилася основна частина товарного хліба, Галичина і Волинська губернія. Лише в Одеський і Данцігський порти з території подільського краю вивозилось до 500 тисяч четвертей пшениці щорічно²⁴.

Іншою культурою, яка користувалася незмінним попитом на внутрішньому ринку краю, був цукровий буряк. Його вирощування було пов'язане із розвитком цукрової промисловості і може слугувати прикладом впливу товарно-грошових відносин на господарський розвиток регіону. За даними К.Воблого, площа засіву цукровими буряками в 1848–1849 рр. становила в Подільській губернії 4232 десятини. Разом із 15142 дес. в Київській і 3166 – в Волинській губерніях це становило більше 80% загальної посівної площі буряків в Україні²⁵. Значну частину посівних площ до реформи 1861 р. становили заводські посіви, вирощуванням цукрових буряків на продаж частково займалися і селянські господарства²⁶.

Інші галузі рослинництва Подільського краю, такі як вирощування конопель, тютюну, льону, інших технічних культур, у передреформений час не набули в регіоні товарного значення і, як правило, задовольняли потреби місцевих поміщицьких та селянських господарств.

Певним чином розвиток ринку та товарно-грошових відносин торкнувся і такої галузі, як тваринництво. Маючи міцну кормову базу і обширні пасовища, поміщики Поділля часто скуповували на ярмарках велику рогату худобу для того, щоб після випасу і відгодівлі продати її восени чи взимку з метою отримання прибутку²⁷.

Не зважаючи на це, розвиток тваринництва в поміщицьких маєтках подільського краю в першій половині XIX ст. перебував на досить низькому рівні. Чи не найголовнішою причиною такого стану речей було швидке зростання зернового господарства, яке більше відповідало загальному

низькому рівневі техніки і аграрної культури в цілому та могло забезпечити збільшення прибутків шляхом простого розширення орних земель.

На думку П.Клименка, переломним моментом для господарського розвитку краю був початок XIX ст. Саме тоді на Поділлі відбувалися змагання індустріально-промислового напрямку з аграрно-промисловим²⁸. У цей період реміснича промисловість по містах і містечках занепадала, а фабрично-заводська – лише зароджувалася.

Домінуючою галуззю промисловості Подільської губернії, як у передреформений час, так і після 1861 р., була цукрова. У другій половині 50-х років XIX ст. тут діяло 35 цукрових заводів, які виробляли 530644 пудів цукру, що становило біля 17% загальноукраїнського виробництва²⁹. Саме в цукровій промисловості особливо помітно проявлялась криза кріпосницької системи. Свідченням нерозвиненості товарно-грошових відносин було широке розповсюдження т.зв. “траг” – розписок рафінадних заводів за отриманий від цукрозаводчиків цукор. Ці документи офіційно приймалися конторами Державного Комерційного банку, на них закуповували сировину і матеріали, розраховувались з робітниками і службовцями³⁰. На цукровій промисловості Поділля в першій половині XIX ст. яскраво прослідкується перехід від мануфактурного виробництва до фабрично-заводського. Завдяки досить високій якості та порівняно низьким цінам, продукція подільських цукроварень була конкурентноздатною. Цукор, вироблений на Поділлі збувався на місцевих ринках і вивозився до Москви, Петербургу, Ростова, Сімферополя та ін. За даними К.Воблого, лише у 1848–1849 рр. з Подільської губернії було вивезено 103,4 тис. пудів цукру³¹.

Схожі процеси відбувались і у винокурній промисловості. Виробництво горілки на продаж в маєтках поміщиків набуло значного поширення ще з XVIII ст. і продовжувало невпинно зростати протягом першої половини XIX ст. Так, у 30-х роках лише в Бессарабську губернію поміщицькі господарства краю щорічно збували до 10 тис. відер горілки і спирту³². Свідченням впливу ринкових відносин на винокурну промисловість краю було виникнення спеціальної групи торгівців-посередників, які закуповували горілку в поміщицьких маєтках і перепродували її за вищу ціну³³.

Одночасно з гуральнями і цукроварнями, частина поміщиків і купців Подільської губернії влаштовували і підприємства іншого профілю. Однак прибутки від них в загальній сумі прибутків підприємств Поділля становили, як правило, незначну частину Крім виробничої сфери, розвиток ринкових відносин відбувався і в сфері реалізації товарів та продуктів. Основним і постійним місцем збуту продукції поміщицьких і селянських господарств були численні ярмарки, міські, містечкові та сільські торги і базари.

Загальний стан торгівлі губернії початку XIX ст. можна визначити як недостатньо розвинутий. У містах краю нараховувалось лише 49 родин купців-гуртовиків і 617 родин роздрібних торгівців. Оборотний капітал перших ледве сягав 500 тис. руб.³⁴ У 1842 р. на Поділлі привіз товарів на 149 місцевих ярмарків становив лише 1624 тис. руб., а продаж – біля 826 тис. руб. З усієї кількості ярмарків лише 10 мали привіз понад 5 тис. руб.³⁵ Туди прибували переважно євреї та селяни, які вели торг хлібом, городиною, птицею, худобою, медом, салом, посудом, полотном, коноплями, свіжими і сушеними овочами, тютюном. Поміщики, як правило, на ярмарках самі організовували продаж своїх хліборобських здобутків і купівлю необхідних речей. За даними П.Клименка, подільське панство більше вивозило, аніж довозило, і за лишки купувало предмети розкоші, а частину коштів вкладало у підприємства³⁶.

Одним з центрів торгівлі краю XIX ст. було місто Балта. Тут знаходився відомий далеко за межами Поділля Свято-Троїцький ярмарок. Торг вівся, переважно, кіньми та рогатою худобою; купці прибували як місцеві, так і з інших українських та російських губерній. Про значення Свято-Троїцького ярмарку говорить той факт, що московські купці, які торгували, як правило, товарами промислового виробництва, побудували і утримували на ярмарку свої постійні лавки³⁷.

Саме ярмарки та базари були основним місцем реалізації продукції місцевого ремісництва і промислів. Вплив ринку на сферу дрібного виробництва призводив до розвитку окремих промислів, продукція яких користувалась попитом. Так, зростання попиту на мішки, зумовлене розвитком хлібної і цукрової торгівлі, дало поштовх для розвитку селянського промислу з виготовлення рядовини. В основному, він зосереджувався в Проскурівському і Лeticівському повітах. Скупники, яким селяни продавали рядовину, реалізовували її як на місцевих ринках (Поділля, Волинь, Київщина), так і постачали в інші українські губернії, зокрема – в Полтавську і Херсонську. В 1860 р. лише в Проскуріві щорічно реалізовувалось рядовини на 50 тис. руб., в місті Дубно – на 35 тис. і на 24 тис. – в Меджибожі³⁸.

Таким чином, не зважаючи на панування у господарстві Російської імперії системи поміщицько-кріпосницьких відносин, вже в першій половині XIX ст. були закладені основи стрімкого розвитку капіталізму і ринкової економіки. Переважання у сільському господарстві Подільської губернії величезних латифундій певною мірою стримувало проникнення ринкових відносин у економіку регіону. Власники таких маєтків в гонитві за прибутками розширювали земельні площі за рахунок селянських наділів і вимагали від своїх кріпаків посиленої панщини. Разом з тим, прагнучи підвищити прибутковість своїх маєтків, у передових поміщицьких господар-

ствах все більше аграрної продукції вирощувалось на ринок, що збільшувало її товарність та сприяло спеціалізації окремих регіонів губернії.

Позитивні явища у промисловості регіону особливо яскраво були помітні на прикладі бурякоцукрової галузі.

Виходячи з вищесказаного, досить чітко можна визначити провідний напрямок господарського розвитку Подільського краю першої половини XIX ст. Він вів до зміцнення і перемоги капіталістичних відносин, орієнтованої на ринок економіки, а, отже, до ліквідації віджилої поміщицько-кріпосної системи.

Примітки

1. *Бахтеев С.С.* Хозяйственные итоги истекшего сорокапятилетия и меры к хозяйственному подъему. – СПб., 1902.
2. *Гурко В.И.* Устои народного хозяйства. – СПб., 1902.
3. *Ковалевский В.И.* Россия в конце XIX века. – СПб., 1900.
4. *Радциг А.* Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. – СПб., 1896.
5. *Лященко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках России. – СПб., 1912.
6. *Осадчий Т.И.* Земля и земледельцы в Юго-Западном крае. – К., 1912.
7. *Ролле Ю.* Жванец на Днестре // Пятьдесят первый год существования Каменец-Подольской гимназии. – Каменец-Подольск, 1885; Його ж. Гигиенические очерки Подольской губернии // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Т.1. – Каменец-Подольск, 1896.
8. *Стопкевич Б.* Промышленность и сельское хозяйство Подолии // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №1.
9. *Прусевич А.* Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарная промышленность Подольской губернии. – К., 1916; Його ж. Евреи-земледельцы-кустари Подольской губернии. Экономический очерк // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №7.
10. *Гульдман В.К.* Поместное землевладение в Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1903.
11. *Григор'єв-Наиш Н.* Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільськ, 1917-1920.
12. *Гериневич В.О.* Кам'яничина. Населення, його економічна діяльність. – Кам'янець-Подільський, 1927.
13. *Сіцинський Ю.Й.* Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927.
14. *Городецький С.* Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929.
15. *Буганов В.И., Преображенский А.А., Тихонов Ю.А.* Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы. – М., 1980.

16. *Кукурудзяк М.Г.* З історії Ісаковецької митниці // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наук. конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988.
17. *Гуменюк А.О.* Розвиток торгівлі у міських поселеннях Правобережної України (60-ті роки XIX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Т.3(5). – Кам'янець-Подільський, 1999; Його ж. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1993. – №10. – С.77-85.
18. *Тройницький А.* Крепостное население России по 10-й народной переписи. – СПб., 1861.
19. *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1968.
20. XIX век. Иллюстрированный обзор минувшего столетия / Составители: М.Ю.Гольдштейн и др. – СПб., 1901.
21. *Сташевський С.Д.* Сільськогосподарський ринок Правобережної України за пореформеної доби. – К., 1929. – С.133.
22. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.9646. – Арк.35, 38, 41.
23. Там же. – Арк.91.
24. *Сташевський С.Д.* Назв. праця. – С.95.
25. *Воблій К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості. – К., 1928-1930. – Т.І-ІІ. – С.154-155.
26. *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962. – С.160.
27. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.10600. – Арк.5.
28. *Клименко П.В.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст. *Раковський Л.Э.* Сахарная промышленность Украины во второй половине XIX века. – Чернигов, Б.р. – С.3.
30. Центральний державний історичний архів України у місті Київ (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.174. – Спр.66. – Арк.4.
31. *Воблій К.Г.* Назв. праця. – С.165.
32. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.50. – Спр.1212. – Арк.30.
33. *Гуржій І.О.* Україна в системі. – С.181-182.
34. *Клименко П.В.* Назв. праця. – С.1055.
35. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.9602. – Арк.7.
36. *Клименко П.В.* Назв. праця. – С.1055.
37. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.9602. – Арк.153.
38. *Сташевський С.Д.* Назв. праця. – С.60.

Резюме

В статтє охарактеризировано предпосылки и формы развития рыночных отношений в сельском хозяйстве, промышленности и торговле Подольской губернии в первой половине XIX в.

УДК 94(477.82)“1930”: 282

І.В.Шостак

ЛІКВІДАЦІЯ МАЄТКІВ РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА НА ВОЛИНІ ПІСЛЯ 1830 РОКУ

У статті розглядаються питання, пов'язані з секуляризацією земель римо-католицької церкви на Волині в період після поразки польського повстання 1830–1831 рр.

Однією з характерних рис економіки Волині у першій половині XIX ст. було збереження в структурі землеволодіння церковних маєтків. Сильні економічні позиції Римо-Католицької Церкви були основою політичного впливу римо-католицького духовенства в краї. З огляду на це, важливим моментом при дослідженні історії Римо-Католицької Церкви на Волині є питання секуляризації (перетворення церковної і монастирської власності у світську) церковних маєтків, що є невід'ємною частиною аграрних і соціальних відносин в регіоні. Секуляризація проходила у кілька етапів. Зупинимося на періоді після поразки польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. Вивчення питання ліквідації церковних маєтків допоможе у з'ясуванні різних аспектів життєдіяльності Римо-Католицької Церкви на Волині, передусім соціального та господарського розвитку, міжцерковних відносин та відносин Церкви та держави, суспільно-політичної ситуації.

Щодо історіографії проблеми, то їй присвячено монографії А.Зінченка¹ та О.Крижанівського². Робота А.Зінченка базується на широкому колі архівних та опублікованих джерел. У ній розкриваються особливості функціонування церковних маєтків у системі політичних, соціальних, конфесійних та національних відносин на Правобережній Україні в останній чверті XVIII – у першій половині XIX ст. Автор порівнює статус церковних маєтків у пізній Речі Посполитій та Російській імперії, розкриває мотиви, етапи, наслідки їх секуляризації. Дослідження О.Крижанівського

присвячене висвітленню господарської діяльності Церкви на Правобережній Україні у XVIII та у першій половині XIX ст. Проаналізовано її організацію за Речі Посполитої та Російської імперії. Особлива увага звертається на поступове взяття під державний контроль економічного життя Церкви після включення Правобережжя до складу Російської імперії.

Джерельну базу даного дослідження складають опубліковані матеріали та архівні документи Центрального державного історичного архіву в м. Києві, а також матеріали Державного архіву Житомирської області.

Наприкінці XVIII ст. у результаті трьох поділів Речі Посполитої Волинь повністю увійшла до складу Російської імперії. Це означало не лише зміну територіально-адміністративного устрою, а, передусім, політичної системи: шляхетської демократичний устрій змінився російським абсолютистським режимом.

Починаючи з першої чверті XVIII ст. в Російській імперії Православна Церква остаточно втрачає самостійність, перетворюється на специфічну державну установу, майже позбавлену можливості до якихось власних виступів. У другій половині XVIII ст. відбулася секуляризація феодального церковного землеволодіння в Росії. Указами імператриці Катерини II від 26 червня 1764 р. були вилучені в казенне управління маєтки духовництва у власне російських губерніях, а від 10 квітня 1786 р. і 25 квітня 1788 р. – на Лівобережній та Слобідській Україні і в прилеглих до неї російських губерніях. Секуляризація церковних маєтків посилила залежність Церкви від світської влади³. Логічно, що такою ж стала політика царизму відносно Римо-Католицької Церкви. Католицьке духовництво Волині було активним суб'єктом економічних відносин краю. У церковних господарствах розвивалося рільництво, городництво, тваринництво, лісове господарство, мануфактурне виробництво, рибне господарство, бджільництво тощо. Господарська діяльність духовництва реалізовувалася у фільварках, які, у переважній більшості, були центрами сільськогосподарського виробництва⁴.

1830–1831 рр. – це час польського Листопадового повстання, яке охопило і територію Волині. Римо-католицьке духовництво не могло стояти осторонь цих подій. Воно брало досить активну участь у повстанні. Проте слід сказати, що нижче римо-католицьке духовництво по-різному сприйняло повстання: значна частина священників старшої генерації заохочувала до повстання, але матеріальних пожертв не складала. Частина поставилася до нього неприхильно, навіть вороже. У той же час молодше покоління священників активно залучалося до повстання, особливо папери і монахи⁵. Важливими його опорними пунктами стали монастирі. Маючи значні маєтки, а відтак – грошові та продовольчі ресурси, коней, необхідні матеріали, ченці активно допомагали повстанцям, самі вели збір коштів на ко-

ристь повстання серед населення⁶. Тому наслідки поразки повстання відчула на собі і Римо-Католицька Церква.

Основні напрямки дій уряду Миколи I спостерігаються в проектах політичного переустрою західних губерній, запропонованих місцевою владою у зв'язку із початком Листопадового повстання. У грудні 1830 року моголівський цивільний губернатор подав царю записку про “припинення шкідливого впливу католицького духівництва” у західних губерніях. Окрім іншого, моголівський губернатор пропонував відібрати в монастирів маєтки, натомість винагородивши духівництво щорічним грошовим окладом. Така система заходів мала на меті підпорядкування духівництва, а в ширшому значенні – політичну уніфікацію західних губерній⁷. За декретом Сенату від 15 серпня 1832 р. під загрозою суворих кар було заборонено навернення православних до католицизму⁸. Від 10 червня 1830 р. заборонено католицьким монастирям, а від 11 липня 1836 р. і костелам, тримати у прислужі православних. Ця заборона негативно відобразилася на економічному становищі Римо-Католицької Церкви, але разом, з тим погіршила соціально-економічне становище багатьох церковних селян, оскільки католицьке духовенство змушене було віддавати свої маєтки в оренду шляхті й міщанам, що спричинило більший визиск з селян орендарями⁹.

У серпні 1831 р. волинський і подільський тимчасовий військовий губернатор В.Левашов запропонував низку заходів у боротьбі з національно-визвольним рухом у західних губерніях. Він вважав за необхідне, *по-перше*, у зв'язку із прямою участю у повстанні монахів Почаївського василіанського монастиря, передати його з усім майном православному духівництву; *по-друге*, застосовувати подібну політику для всіх інших католицьких і уніатських монастирів, ченці яких брали участь у повстанні. Такі заходи відповідали указу від 6 травня 1831 р. про конфіскацію маєтків дворян-повстанців.

Спочатку рішення про передачу до державної власності окремих монастирів, ченці яких були учасниками Листопадового повстання, приймалися лише як виняток. Проте згодом дана практика стала частішою. На основі доповіді графа Д.Блудова, затвердженої 2 жовтня 1831 р., закрити монастирі й передавати їхню власність у казну чи на інші призначення було дозволено за загальними правилами конфіскації маєтків за участь у повстанні¹⁰.

При Сенаті було негласно створено комітет західних губерній, який очолив князь В.Кочубей¹¹. Одним із рішень Комітету стало схвалення пропозиції про зменшення кількості католицьких монастирів. Пропонувалося закриття тих монастирів, які не мали визначеної канонічними правилами кількості ченців, а також ті, що розташувалися в православних та уніат-

ських селах. У грудні 1831 р. цар підтримав це рішення Комітету. У західних губерніях передбачалося закрити 191 і залишити діючими 113 католицьких монастирів. На Волині, відповідно, 35 монастирів були визначені на ліквідацію, і лише 18 планували залишити.

19 липня 1832 р. цар затвердив доповідь Д.Блудова “Про зменшення і перетворення римо-католицьких монастирів”. Характерною рисою доповіді був наступний момент. Зазначалося, що попередні задуми залишити католицькому духовенству маєтки закритих монастирів є недоцільним, оскільки таким чином уряд втратить можливість досягнути своєї головної мети – ліквідувати будь-які впливи Римо-Католицької Церкви на суспільно-політичне життя регіону. Це б лише збільшило економічну вагу білого католицького духовенства. Тому Д.Блудов передбачав залишити у віданні єпархіальної влади лише капітали. Всю нерухомість належало передати до казни. А задля заспокоєння незадоволення, пропонувалося оголосити, що доходи від тих маєтків будуть спрямовані на різні богоугодні заходи, зокрема, на утримання парафіяльних шкіл замість закритих монастирських. Насправді частину отриманих доходів передбачалося виділити на утримання церков, які перейдуть у відомство православного духівництва. Передача в казенне відомство маєтків покладалася на цивільних і військових губернаторів, їй належало проводити швидкими темпами. Для прийому маєтків призначалася комісія з чиновників казенної палати і духовного депутата. Прийом належало провести за попередніми інвентарями й візитами з необхідними доповненнями. Передбачалися заходи щодо посилення нагляду єпархіальних єпископів над монастирями та їхньою власністю¹².

На підставі цієї доповіді був виданий указ “Про закриття деяких римо-католицьких монастирів”, опублікований 19 липня 1832 р. Як аргумент для тих, хто міг би протестувати проти нього, було використано буллу папи Бенедикта XIV від 1744 р., в якій говорилося про некомплектні монастирі. Такими визнавалися монастирі, кількість ченців яких не перевищувала восьми осіб. Окрім того, необхідність їх закриття обґрунтовувалася невідповідністю числа монастирів кількості віруючих-католиків¹³. Указ від 19 липня 1832 р. істотно обмежував власницькі права католицького духовенства, помітно скорочував кількість монастирів, що були важливими центрами впливу і поширення католицької віри.

У записці Міністерства внутрішніх справ і Департаменту духовних справ іноземних віровизнань “Про скасування римо-католицьких монастирів” від 6 серпня 1832 р., адресованій київському військовому, волинському і подільському генерал-губернатору, обґрунтовано причини видання вищезгаданого указу.

Зазначалося, що користь з цього заходу для Римо-Католицької Церкви буде полягати у наступному:

- монахи повернуться до істинного свого призначення;
- капітали ліквідованих монастирів приєднаються до загального майна Церкви;
- з'являться засоби виправлення багатьох важливих недоліків складу і управління Церкви;
- буде можливість для розширення семінарій, щоб необхідна кількість священників могла отримати відповідну освіту;
- будуть засновані заклади для догляду за старими священниками та важкохворими.

Указ від 19 липня 1832 р. містив наступні положення:

- негайно скасувати усі неукомплектовані монастирі. Залишити лише ті, в яких буде зручно розмістити монахів інших, ліквідованих, монастирів;
- скасовувати і ті монастирі, що знаходилися серед греко-російських та греко-уніатських селищ;
- монахів перевести в інші монастирі, а якщо такі зайняті – то в монастирі інших орденів;
- храми – якщо у тій місцевості велика кількість парафіян, а інші костели розташовані далеко – перетворити у звичайні парафіяльні зі згоди Міністерства внутрішніх справ на розсуд місцевої цивільної влади. У інших випадках – перетворити їх разом з монастирськими будівлями на загальнокорисні заклади;
- грошові капітали, що належали скасованим монастирям, приєднати до допоміжного фонду римо-католицького духовенства¹⁴.

18 серпня 1832 р. волинський цивільний губернатор надіслав луцько-житомирському римо-католицькому єпископу М.Пивницькому лист, у якому нагадував єпископу, що тому слід зробити розпорядження відносно ліквідації у Волинській губернії 35 “зайвих” римо-католицьких монастирів, відповідно наказу Римо-Католицької Колегії¹⁵. У процесі їх закриття, деякі монахи приймали рішення перейти до білого духовенства. Рішення влади щодо них було таким: негайно відправляти їх до єпископа М.Пивницького в Луцьк, аби монастирі були звільнені і не виникало затримки з їх скасуванням¹⁶. Отож, протягом 1832–1833 рр. у Волинській губернії було ліквідовано 35 римо-католицьких монастирів.

За указом 19 липня 1832 р. на Волині в казенне управління перейшли маєтки римо-католицьких монастирів з 2196 рев'язькими душами селян. Крім того, у 1831 році в казенне управління перейшли маєтки монастирів, закритих за участь їх духовенства у Листопадовому повстанні, наприклад, Дубенського піарського, маєток якого складав стрільський ключ у Рів-

ненському повіті. Його ченці були розміщені по інших монастирях і було встановлено суворий нагляд за їхньою поведінкою¹⁷.

Близькість католицького духовенства за соціальним становищем до польської шляхти, зумовила їхню спільну політичну опозиційність до політики царської влади і його участь у Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. У зв'язку з цим, у рамках репресій проти повстанців, російський уряд провів закриття значної частини римо-католицьких монастирів і передачу їхніх населених маєтків у казенне відомство.

Примітки

1. *Зінченко А.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. – К., 1994.
2. *Крижанівський О.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVII – перша половина XIX ст.). – К., 1991.
3. *Зінченко А.* Назв. праця. – С.23.
4. Там же. – С.47.
5. *Urban W., bp.* Stolica Apostolska wobec rządów zaborczych i spraw polskich // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – Т.ІІ: 1764–1945. – Cz.1: 1764–1918. – S.379-388.
6. *Зінченко А.* Назв. праця. – С.110.
7. Там же. – С.108-110.
8. *Sznarbachowski F., ks.* Początek i dzieje rzymsko-katolickiej diecezji łucko-żytomierskiej obecnie łuckiej. – Warszawa, 1926. – S.118.
9. *Крижанівський О.П.* Назв. праця. – С.92-98.
10. *Зінченко А.* Назв. праця. – С.111-112.
11. *Крижанівський О.П.* Назв. праця. – С.92-98.
12. *Зінченко А.* Назв. праця. – С.112-114.
13. *Sznarbachowski F., ks.* Op. cit. – S.180-223.
14. Центральний історичний архів України в Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.64. – Спр.166: Відомість про скасовані римо-католицькі монастирі в Київській, Подільській і Волинській губерніях. – Арк.1-8зв.
15. Там же. – Арк.34-38зв.
16. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.64. – Спр.166(а): Про скасування деяких лишніх римо-католицьких монастирів. – Арк.1-412.
17. *Зінченко А.* Назв. праця. – С.111-117.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные из секуляризацией земель римско-католической церкви на Волини после поражения польского восстания 1830–1831 гг.

ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ Є.Й.СІЦІНСЬКОГО НА ПОДІЛЛІ

В статті висвітлено значний внесок історика та археолога України Є.Й.Сіцинського (1859–1937 рр.) у вивченні археології Подільського краю.

Наукове археологічне вивчення території сучасної Хмельниччини було започатковане в національній українській історичній науці влітку 1883 р. видатним ученим В.Б.Антоновичем. В кінці XIX ст. – 20-ті роки XX ст. були проведені численні розвідки й обстеження, такими добре знаними дослідниками як Є.Сіцинський, К.Широцький, М.Рудинський, В.Геринович, О.Ольжич (Кандиба) та іншими, працювали десятки археологічних експедицій різних академічних установ, музеїв і красназнавчих товариств. Зусиллями цих подвижників, а найбільше подолянина Євфимія Сіцинського, на ниві археології здобуто досить значний матеріал про різнопланове життя населення краю від найдавнішої доби.

Певний внесок у фрагментарне висвітлення вкладу Є.Сіцинського в археологічне вивчення Поділля зробили вчені В.Зборовець¹, Ю.Філь², І.Винокур³, Л.Баженов, О.Баженов⁴, В.Прокопчук⁵, які розкрили деякі аспекти дослідження ним археології Поділля.

Євфимій Йосипович Сіцинський народився 15 жовтня 1859 року в с.Мазники Летичівського повіту на Поділлі (тепер Деражнянського р-ну Хмельницької обл.) в сім'ї священика. Ще під час навчання на церковно-історичному відділенні Київської духовної академії присвятив себе історії та археології Поділля, співпрацював з В.Антоновичем і М.Грушевським, з якими провів низку археологічних розкопок в різних регіонах краю. Брав постійну участь в багатьох археологічних з'їздах, що відбувалися на Україні і в Росії. Заснував перший на Поділлі історико-археологічний музей з надзвичайно цінними збірками з археології, української архітектури, малярства, різьби, етнографії, великої бібліотеки рукописів і стародруків та інших цінних видань з історії Поділля, був незмінним директором цього музею в 1890–1922 рр.⁶

Є.Сіцинський, розробляючи і досліджуючи історію Поділля, працював у двох напрямках: на підставі архівних, документальних матеріалів і давньої літератури підготував ряд оглядів загально-довідкового характеру, що охоплювали всю територію краю, перейшовши до більш докладних описів окремих явищ і регіонів; з другого боку, він збирав і досліджував на місці історичні пам'ятки, робив синтетичні нариси, що висвітлювали і з'яс-

ували особливо важливі історичні факти і певні культурні течії⁶. Про перші свої археологічні розвідки Є. Сіцинський видрукував в “Археологической летописи Южной России” статтю “Раскопки у д. Приворотье Маковецкое Каменецкого уезда” (1899 р.)⁷, а в 1901 р. ним була складена та опублікована “Археологическая карта Подольской губернии”⁸, яка займає особливе місце серед його праць. У ній він подав докладні відомості про стоянки доісторичної людини, усі відомі археологічні знахідки, старожитності й скарби Поділля, занотував усі важливі пам’ятки, церкви, костели, синагоги, від найдавніших часів до середньовіччя. Сама назва цієї праці диктувалася вимогами часу, тодішнім замовником та видавничими можливостями⁶. Сьогодні ця археологічна мапа постійно уточнюється, а сучасними істориками, археологами і краєзнавцями створено значну наукову і науково-популярну літературу з давньої історії краю.

Характерним визнанням наукових здобутків Євфимія Сіцинського українською національною елітою того часу, було його членство в Церковно-археологічному та історичному товаристві при Київській духовній академії (1888–1918 рр.), Подільському єпархіальному історико-статистичному Комітеті (1889–1903 рр.), Історичному товаристві Нестора-літописця (1896–1918 рр.), Київському товаристві старожитностей і мистецтва (1896–1918 рр.), Науковому товариству імені Т. Шевченка у Львові (1899–1937 рр.), Московському археологічному товаристві (1902–1918 рр.), Подільському Церковному історико-археологічному Товаристві (1903–1920 рр.), Українському науковому товаристві в Києві (1906–1918 рр.), Кам’янець-Подільському науковому при ВУАН товаристві (1925–1929 рр.) та багатьох інших. Будучи обраним приват-доцентом Кам’янець-Подільського Державного Українського Університету по кафедрі археології та історії Поділля, він 14 березня 1919 р. прочитав обов’язкову вступну лекцію “Значення церковної археології при сучасному стані православної церкви на Україні”, виявивши, як лектор, неабияку наукову підготовку, вміння доступно і аргументовано висвітлювати важливі питання навчальної дисципліни. Разом з тим, на історико-філологічному факультеті він прочитав лекції “Загальний огляд історії Поділля”, “Найдавніші сліди існування людини на Поділлі”, “Стародавні племена й народи на Поділлі”, “Кам’янець, археологія та історичні пам’ятки” та інші⁹.

В серпні 1920 р. Кам’янецький церковний історико-археологічний музей був переданий Подільському Товариству охорони пам’яток старовини та мистецтва і перетворений на загально-археологічний музей. На об’єднанні зібрані членів Товариства охорони пам’яток старовини та мистецтва і членів Церковного історико-археологічного Товариства було вирішено об’єднатися в одне товариство, але воно скоро припинило своє існування,

тому що в кінці 1920 р., на підставі загального розпорядження радянської влади, був організований “Кам’янець-Подільський Комітет охорони пам’яток старовини, мистецтва і природи” (“Камподкост”), який в 1921–1922 рр. був офіційним осередком всіх археологічних досліджень на Поділлі, а всі колишні науково-археологічні товариства були закриті. Очолив “Камподкост” історик П.Клименко, а його членами стали Є.Сіцинський, В.Гагенмейстер та інші. Комітет, намагаючись дещо робити в області археології, влітку 1921 р. провів пробні розкопки у фортеці, на городищі біля с.Привороття-Маківське, могил (курганів) на приміських полях, але ці розкопки нічого не дали. В червні 1921 р. “Камподкост” влаштував в Інституті народної освіти (ІНО) археологічну виставку¹⁰, на якій Є.Сіцинський прочитав свою лекцію “Знахідки палеоліту і неоліту на Кам’яничині”¹¹.

Крім того, 4 квітня 1920 р. Євфимій Сіцинський, на зібранні з нагоди 12-ої річниці з дня смерті свого вчителя та наставника В.Антоновича, виступив із великою доповіддю “Археологічні дослідження академіка В.Б.Антоновича”, а також видав для потреб навчального процесу державного українського університету брошуру “Начерки історії Поділля” (1920 р.), в якій розглянув найдавніші пам’ятки існування людини на Поділлі. Пізніше, на підставі значно доповнених даних, він видав першу частину праці “Нариси з історії Поділля” (1927 р.)¹². Не залишався вчений і поза діяльністю організованої наприкінці 1922 р. при ІНО науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля, згодом – кафедри народного господарства та культури Поділля, яка мало уваги приділяла археологічним дослідженням¹³.

В 20–30-і рр. ХХ ст. В.Гериневич і Є.Сіцинський опублікували змістовні розвідки про трипільські енеолітичні стоянки на Кам’яничині. Крім того, Сіцинський, за результатами своїх археологічних досліджень, видав працю “Матеріали до археології Західного Поділля”¹⁴. Проте найбільш інтенсивне археологічне вивчення Поділля розпочалося лише в 1924 р., коли голова Всеукраїнського Археологічного Комітету академік О.Новицький і вчений секретар М.Рудинський своїм листом від 9 липня 1924 р., підтвердили, що “археологічні досліді ВУАК, заплановані в Кам’янецькому окрузі протягом 15.07.–15.08.1924 р., є одним з ударних загонів Комітету в цьому році”. Ці археологічні дослідження на Поділлі проводилися М.Рудинським спільно з подільськими археологами Є.Сіцинським та В.Гериневичем аж до 1929 р.¹⁵

У 1925 р. при історично-археологічному музеї виник ще один культурно-науковий осередок – Кам’янець-Подільське Наукове при Всеукраїнській Академії наук Товариство¹⁶, його головою обрано О.Полонського,

заступником голови – Є.Сіцинського, ученим секретарем – В.Зборовця¹⁷. Відмічаючи успіхи науково-дослідної роботи на Поділлі, В.Січинський у 1925 р. писав, що Є.Сіцинський прочитав декілька рефератів із своїх “Нарисів по історії Поділля”, значна частина яких присвячена пам’яткам старовини¹⁸.

Враховуючи наукові здобутки Євфимія Сіцинського з вивчення історії, етнографії та археології України, Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН своїм мандатом №2516 від 9 червня 1925 р., за підписом секретаря ВУАН – академіка А.Кримського і голови ВУАК – академіка Новицького, доручив йому зробити археолого-етнографічні розвідки, розкопки, оглянути, зробити світлини, зарисовки й обміри пам’яток старовини, мистецтва й побуту на території декількох регіонів Подільської губернії і просив усі державні установи, партійні і громадські об’єднання та окремих осіб всіяко допомагати йому в проведенні досліджень та вивчення Поділля¹⁹.

Крім того, спільна археологічна експедиція Кам’янець-Подільської науково-дослідної кафедри поділезнавства (В.Геринович) і археологічного музею (Є.Сіцинський) провели у 1925 р. розкопки неолітичної стоянки поблизу с.Велика Мукша (Кам’янецьчина). Експедицією було зафіксовано 40 енеолітичних поселень, а виявлені її учасниками численні господарські речі, зняття праці передані до археологічного музею. В період з 27 березня по 22 травня 1925 р. Є.Сіцинським також були проведені археологічні розкопки на Карвасарах (передмістя Кам’янця-Подільського), проте рукописний звіт про ці дослідження – “Матеріали про розкопи льоху під фортецею на Карвасарах”²⁰, так і залишився до цього часу не надрукованим.

У 1925–1926 рр. археологічна експедиція ВУАК під керівництвом члена-секретаря комітету М.Рудинського, при активній участі подільського археолога Є.Сіцинського, досліджувала енеолітичні стоянки трипільського типу біля сіл Студениця, Бакота, Стара Ушиця, Калюс, Калачківці, Лоевці, Кадіївці (Поділля). Учасниками експедиції було виявлено, обстежено і взято на облік 21 пам’ятку трипільської культури, зібрано досить великий речовий матеріал, який, на превеликий жаль, відправлено до Києва²¹. За результатами цих досліджень М.Рудинський видав свою працю “Досліди на Кам’янецьчині” (1927 р.)²².

Вчений секретар Наукового Товариства В.Зборовець в січні 1926 р. у своїй статті “Цікаві старовинні знахідки”, відмічаючи внесок подільських археологів і краєзнавців в дослідження краю, вказував, що початок археологічних досліджень трипільської культури на Кам’янецьчині належить науковому співробітнику археологічного музею Є.Сіцинському та завідувачому художньо-промислової профшколи В.Гагенмейстеру. Ними під час експедицій та розкопок в селах Фурманівці, Баговиця (Кам’янецьчина), бу-

ло знайдено багато цікавих залишків трипільської культури, ще дуже мало дослідженої на Поділлі, а тому їхні знахідки є дуже цінними здобутками у вивчення історії подільського краю²³. За результатами своїх археологічних розвідок, вчений прочитав 26 січня на засіданні Наукового Товариства доповідь “З розшуків Трипільської культури”²⁴. У квітні цього ж року В.Зборовець в статті “В Науковім Товаристві” писав, що останнім часом з’являється все більше й більше нових і дуже цікавих відомостей про минуле Поділля, які вказують на найдавніші сліди існування та перебування людини на теренах краю²⁵. А вже 18 квітня, член Наукового Товариства Євфимій Сіцінський о 6 годині вечора виступив на засіданні Товариства у приміщенні археологічного музею, з доповіддю “Найдавніші сліди існування та перебування людини на Поділлі”, в якій висвітлив результати проведених ним археологічних досліджень та виявленні знахідки трипільської культури на Поділлі²⁶.

Крім того, Є.Сіцінський, як науковий співробітник музею, здійснив у 1926 р. самостійні археологічні розвідки і розкопки пам’яток трипільської культури по берегах річок Збруч, Жванчик, Смотрич, Мукша, Тернава (притоки Дністра). Під час цих експедицій ним було виявлено і обстежено 12 трипільських поселень, а зібраний значний матеріал він передав до археологічного музею²⁷. Проте, на жаль, підготовлена дослідником за результатами цих розвідок праця “Розшуки трипільської культури на Кам’янецьчині” з замальовками багатьох городищ, в т.ч. малюнками частини Троянового валу, так і залишається досі в рукопису. В цій праці вчений подав досить детальні описи своїх досліджень трипільської культури, а також щодо проведення М.Рудинським в серпні 1926 р. розвідок та розкопок на теренах Поділля: в с.Кадиївці²⁸, в урочищі “Городище” над річкою Тернавою та біля кладовища Китайгорода²⁹.

Як писав у своїй статті “В Кам’янецькому Науковому Товаристві” Ю.Філь, вчений секретар Наукового Товариства, в археологічному музеї 3 жовтня 1926 р. на засіданні Товариства Є.Сіцінський зробив доповідь “Археологічні розвідки на Кам’янецьчині за минуле літо”³⁰, відмітивши, що розкопки, проведені вченим спільно з представниками ВУАН під керівництвом відомого археолога М.Рудинського в с.Кадиївці, дали дуже добрі результати, ними було віднайдено посуд та інші залишки трипільської культури, а всі знахідки експедиції передані до Кам’янецького музею. Ю.Філь також відмітив, що до найбільш цінних археологічних знахідок експедицій 1926 р. належить відкритий у с.Велика Мукша “скриньковий гріб” (часів енеоліту)³¹.

У 1927–1928 рр. археологічні експедиції ВУАК під керівництвом М.Рудинського, при сприянні подільських археологів та краєзнавців, до-

сліджували відкриті ними три верхньопалеолітичні стоянки ориньякського типу, розташовані на високому лівому березі р. Тернава, на схилі плато над каньйоном і її лівої притоки Окунем, на ділянці Базів Горб поблизу с. Китайгород. Серед великої кількості зібраного крем'яного інвентаря, найбільшу цінність має листоподібний наконечник дротика з двобічною обробкою поверхні плоскою ретушшю. Так, у 1927 р. подібні стоянки були відкриті М.Рудинським на березі р. Тернави на ділянці Монастирсько, в одному кілометрі на північний схід від с. Врублівці і на краю плато над студеницькими печерами Білої гори. Характеризуючи свої успіхи щодо археологічних досліджень подільського краю, М.Рудинський, у листі від 5 лютого 1928 р. до відомого історика України Д.Яворницького, писав: “А тут набігло такого багато нового й цікавішого, що просто не знаю, що й робити. Понаходив я палеоліту на Поділлі, аж у трьох пунктах! Ото країна! І, знов же, не вивчена зовсім. Треба їхати на Поділля. Там, знаєте, на кожнісінькому кроці древності, та й які! І ранній-праранній неоліт, і трипільська культура, і печери – просто очі розбігаються ...”³².

Є.Сіцінський і М.Рудинський проводили велику спільну роботу по археологічному дослідженню подільського краю, про це свідчить і їхня маловідома та майже не досліджена епістолярна спадщина, що ще чекає свого дослідника. Так, М.Рудинський у листі (подається вперше із незначними несуттєвими скороченнями – А.Т.) до Є.Сіцінського від 7 лютого 1928 р., писав: “Винен безконечно перед Вами, що цілі три місяці не писав Вам, та писати коротенько не хотілося, а на листа не було часу, не було підходящої для листа часинки. Поділля, як і торік, одарувало незвичайними дарами. По перше, палеоліт, і таки справжній, з Врублівців і Білої Гори Студеницької, знахідки, в яких, як тепер кажуть, знати ... переживання з околиць Калюсу. По друге, і, мабуть, це найцікавіше, ранній неоліт з сіробілого кременю, який виявляється, в районі Патринців, Студениці, Бакоти й Ушиці. Далі на схід поки що не видно. На перегоні Калюс–Лоевці трапилися тільки окремі натяки на нього, а натомість виступають інші знахідки з темного, мало не чорного кременю, що дивним способом нагадують мою Спячку. Епоха розвиненого неоліту і Ваших скринькових гробів майже зовсім не проступає. Тільки на схилі Білої гори підняв чудову сокирку з чорного кременю типу сокирок Ваших з В[еликої – А.Т.] Мукші. “Трипілля” трапилося мало. У Патринцях, крім отого ..., де о.К.Голоскевич зібрав для Музею кераміки “ур. Цаплі”, цікаву кераміку, що трохи нагадує Кадіївецьку, знайдено на високому шовлі “Огnek”, в районі ранньонеолітичних сідлищ. Другий цікавий пункт, з керамікою рисованою, знайшли між Ушицею й Лоївцями, на високому плато понад Дністром в ур. “Попова Яма”. А решта знахідок – з околиць Студениці (нецікаве череп'я), з око-

лиць Бакоти (натяки на селище), з-під Ушиці в ур.“Колунівський Дон”, з околиць Брониці (під Могилевом), з околиць Озаринців (з кількох пунктів) – поганенькі. З інших культур – тільки незначні знахідки кінця бронзової доби–початку заліза з околиць Яришева (ур.“Зелена Керниця”) та з околиць Озаринців кераміка римської доби. Озаринці не виправдали надій на добрий палеолітичний пункт. А все ж треба його відзначити. Це ур. “Борщевецький Яр”. Учитель О.О.Кривицький ... водив мене туди й передав ще одну знахідку з того самого місця – велику проколку з чорного кременю... Після цієї подорожі почуваю, що всі мої помисли у Вас на Кам’яничині, що, як я собі кажу, є українська Дордонь з рясним палеолітом. Треба там добре вилазити... Хочу Вашої ради... Чи одібрали ви мої “Кварцитові Вироби”?”³³.

Про велику зацікавленість М.Рудинського до археології подільського краю свідчить і його лист від 8 квітня 1928 р. до Д.Яворницького, в якому він, відмовляючись від запрошення Дмитра Івановича відвідати Дніпропетровщину, через необхідність детального вивчення та дослідження Поділля, писав: “Спасибі Вам велике за Вашого ласкавого листа із закликом приїхати на досліди і те довір’я моїм дослідчим силам... Я хочу поїхати на Поділля, куди тягнуть мене непереможно попередні досліди 1926 і 1927 рр. Гадаю, що зроблю це протягом травня, а тоді півтора місяці хочу спочивати...”³⁴. Під час перебування М.Рудинського на Поділлі в 1928 р., ним, спільно з Є.Сіцінським, була виявлена стоянка ориньякського типу на правому березі річки Студениці, східніше с.Калачківці, про що він розповів у статті “З матеріалів до вивчення передісторії Поділля” (1928 р.)³⁵. Повернувшись до Києва з цієї археологічної експедиції по Поділлю, він у своєму листі до Євфимія Йосиповича, від 29 листопада 1928 р., виявляючи турботу про нього, писав: “Давно не маю звісток з Кам’янца і не чую нічого про Вас. Як здоров’я, і сили, і настрої, і умови для праці?... Я кинув обов’язки вченого секретаря... Зосереджую свою працю в Кабінеті Антропології. Зараз готуюся до 2-го числа “Антропології”. Шкода мені, що Ваші “скринькові гроби” буде надруковано не в Антропології. ...Опрацьовую свої палеолітичні знахідки з Поділля... Після того перешлю (хотів би привезти сам) знахідки з Бакоти, Ушиці, Миньківців до Вас. Страшенно досадно, що немає грошей на зарисовки. Якби позамальовувати більше, більше можна було б одразу переслати до Кам’янца...”³⁶. Ці листи надають змогу науковцям і краєзнавцям більш повно вивчити та оцінити всі аспекти життєвих і творчих взаємовідносин відомих істориків та археологів України Є.Сіцінського та М.Рудинського, охарактеризувати та оцінити їхній внесок в археологічне дослідження та вивчення історії Подільського краю.

Є. Сіцинський свої археологічні знахідки на території Поділля обговорював під час листування з невстановленим ленінградським вченим, який у листі до Є. Сіцинського від 2 серпня 1929 р., писав: “Спасибі Вам велике за лист про знахідку в с Кульчіївці. Мені вкрай совісно, що Ви турбували себе таким докладним описом знахідки. Ще раз прийміть мою вдячність і вибачте за заподіяні турботи. Думаю, що треба цілком приседнатися до Вашого тлумачення цього погребіща, як таким Подільським “кам’яним шухлядам”, що стоять особняком від “Трипільської культури”. Також довідався, що це і не “неоліт”, а рання бронза, інакше – енеоліт. Звичайно це не умоляє анітрошки інтереси знахідки і вона сама по собі заслуговує на всіляку увагу, хоча і втрачає “сенсаційний” характер “трипільського поховання в кам’яній шухляді”! Цей же ленінградський археолог, характеризуючи у своєму листі деякі аспекти історії краю, писав, що “в нашій роботі ми мимоволі і постійно упираємося в район Дністров’я, у його стародавності, так мало ще вивчені і також винятково потрібні і значні. Хотів би додати – і такі для нас недоступні... Ми все ж не втрачаємо надії, що зможемо, якщо і не нині, хоча б передати, мої друзі, коли-небудь нові матеріали зі своїх розкопок для Вашого Музею, віддячити цим за привітність і гостинність, що ми зустріли в Кам’янці”³⁷.

Оцінюючи листи М. Рудинського і ленінградського автора, варто звернути увагу на те, що більшість віднайдених ними під час археологічних експедицій і розкопок на Поділлі предметів, речей та посуду, відвозилися в Київ і Ленінград, і чи повернулися вони до Кам’янця – достеменно не відомо. Адже листування між ними перервалося в серпні 1929 р., коли Євфимія Сіцинського заарештували у сфабрикованій владою справі “Спілки визволення України” і своє 70-ліття він, звинувачений в “контрреволюційній діяльності”, зустрів у в’язниці, проте своєї вини не визнав і 21 квітня 1930 р. справу припинили. Вчений виїхав до Києва і, при сприянні археолога М. Рудинського, влаштувався науковим співробітником Лаврського музейного містечка³⁸.

Євфимій Сіцинський не тільки збирав матеріали з археології та історії Поділля, він вивчав та рецензував видрукувані у десятках різних часописів того часу статті з цієї тематики, серед них “Древний поселок и могильник в урочище Стуга (близ с. Студеницы Житомирского уезда Вольнской губернии)”, “Замечательная церковно-археологическая находка”, “Внимание археологов” та інші³⁹. Він також значну увагу приділяв і археологічним виданням, підготувавши досить значну рецензію на “Известия Императорской Археологической Комиссии”, у яких, як відмічав Є. Сіцинський, були подані статті “Про руїни старовинної церкви біля річки Амгати на Кубанщині”, “Про розкопки гробниць і катакомб в місті Керчі та її

околицях в 1899 р.”, “Виписки з довідника про розкопки в Херсонесі Таврійському в 1899 р.”, “Напис про будування Херсонеської стіни при імператорі Теодосію I (379–395 рр. по Хр.)”, “Про срібну фібулу скандинавського типу, знайдену в верхів’ях ріки Дон”, “Про розкопки скіфських могил біля села Башмачки Катеринославського повіту в 1897 р.”, “Розкопки могил на Зубовському хуторі на Кубанщині”. На превеликий жаль, констатував дослідник, комісія при виданні цього збірника мала думку публікувати лише матеріали про діяльність комісії і тих розвідок та розкопок, які проводяться за її дорученнями. “Тим часом, – писав Є.Сіцинський, – треба мати таке видання, котре б подавало огляди розкопок і розвідок інших, як фахових археологів так і приватних аматорів археології, давало б звістки про пам’ятки, які надходять до різних музеїв, показувало б увесь рух і поступ археології, і поєднувало б роботу усіх археологів, що працюють на різних, деколи суміжних територіях, але зовсім самотні. Такого видання в Росії немає. Журнал Археологічної Комісії, як дуже високої археологічної інституції, міг би бути дуже помічним і нам”⁴⁰.

Коротко висвітлюючи внесок Є.Й.Сіцинського в археологічне вивчення Поділля, варто звернути увагу на те, що до цього часу чимало його праць залишається у рукописах.

Примітки

1. *Зборовець В.* В Науковім Товаристві. Цікаві старовинні знахідки // Червоний Кордон. – № 180. – 1926. – 31 січня.
2. *Філь Ф.* В Кам’янецькому Науковому Т-ві // Червоний Кордон. – № 247. – 1926. – 8 жовтня.
3. *Винокур І.С.* Історико-археологічні дослідження Ю.Й. Сіцинського // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. – Кам’янець-Подільський, Хмельницький, 1994. – С.58-59.
4. *Баженов Л.В., Баженов О.Л.* Хроніка археологічних досліджень Кам’яниччини (80-ті роки XIX – середина 90-х років XX ст.) // Кам’яниччина в контексті історії Поділля. Наук. зб. / Ред. кол. Баженов Л.В., Винокур І.С., Грубі Г.Б. та ін. – Кам’янець-Подільськ, 1997. – Т.1. – С.44-52.
5. *Прокочук В.С.* Краєзнавство Кам’яниччини 20-х років // Кам’яниччина в контексті історії Поділля. – Т.1. – С.27-28.
6. Біобібліографічні відомості про Є.Сіцинського. 1930-і рр. // Львівська Наукова бібліотека ім.В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф.9. – №4650. – Арк.1-9.
7. *Сицинский Е.* Раскопки у д.Приворотье Маковецкое Каменецкого уезда // Археологическая летопись Южной России. – 1899. – Т.1. – С.26-28.
8. *Сицинский Е.И.* Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда в Киеве, Т.1. – М., 1901. – С.197-354; Окр. вид.: М., 1901.

9. *Завальнюк О.М., Трембіцький А.М.* Освітнянські ниви Євфимія Сіцинського // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.3. – С.165-177.

10. *Сіцинський Є.* Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914–1924 рр.) // Україна. – 1926. – Кн.1. – С.172-177.

11. *Сіцинський Є.* Знахідки палеоліту і неоліту на Кам'яничині // Лекція на археологічній виставці у Кам'янець-Подільському ІНО. – 1921. – червень.

12. *Сіцинський Є.* Нариси з історії Поділля. I. Найдавніші сліди існування людини на Поділлі // Записки Кам.-Под. Українського Державного Університету. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 20 с; Археологічні дослідження академіка В.Б. Антоновича. Доповідь // Наш шлях. – 1920. – 6 червня; Нариси з історії Поділля, ч.І.(Нариси І-ІІ). – Вінниця, 1927.

13. *Білокінь С.* “Білі круки” подільського друкарства // Пам'ятки України: історія та культура. – 2000. – №3-4. – С.33-45.

14. *Сіцинський Є.* Матеріали до археології Західного Поділля // Записки ВУАН. – 1930. – Т.1. – С.25-44.

15. *Баженов Л.В., Баженов О.Л.* Назв. праця. – С.45.

16. *Сіцинський В.* Нові видання по українському мистецтву, 1920–1925 (Бібліографічний покажчик) // Стара Україна. Ч. VII-X. – С.178-181; Центральний державний історичний архів України в м.Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф.402. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.216-224.

17. *Сіцинський Є.* Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914–1924 рр.). – С.172-177.

18. *Сіцинський В.* Наукові дослідження над українським мистецтвом // ЦДІАУЛ. – Ф.402. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.246-257.

19. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р.489. – Оп.3. – Спр.90. – Арк.62-65.

20. *Сіцинський Є.* Матеріали про розкопки льоху під фортецею на Карвасарах в 1925р. Поч. 27.03.-22.05.1925р. // Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.Р.3333. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.1-6.

21. *Баженов Л.В., Баженов О.Л.* Назв. праця. – С.46.

22. *Рудинський М.* Дослідження на Кам'яничині // Звідомлення археологічного комітету за 1925 рік. – К., 1927. – С.123-143.

23. *Зборовець В.* В Науковім Товаристві. Цікаві старовинні знахідки // Червоний Кордон. – № 180. – 1926. – 31 січня.

24. З розшуків Трипільської культури // Доповідь на засіданні Наукового при ВУАН Товариства. – 1926. – 26 січня.

25. *Зборовець В.* В Науковім Товаристві // Червоний Кордон. – №200. – 1926. – 15 квітня.

26. Найдавніші сліди існування та перебування людини на Поділлі // Доповідь на засіданні Наукового при ВУАН Товариства. – 1926. – 18 квітня.

27. *Баженов Л.В., Баженов О.Л.* Назв. праця. – С.46.
28. *Сіцінський Є.* Розшуки трипільської культури на Кам'яниччині. Рукопис Є.Й.Сіцінського з зарисовками багатьох городищ, в т.ч. рисунок частини Троянового валу // КПМДА. – Ф.Р3333. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.1-40.
29. Там же.
30. Археологічні розвідки на Кам'яниччині за минуле літо // Доповідь на розширених урочистих зборах наукової інтелігенції з участю представників трудових колективів міста й округи з нагоди 60-ти ліття від дня народження і 40-річчя наукової і громадської діяльності академіка Михайла Грушевського у Кам'янці 3 жовтня 1926 р.
31. *Філь Ф.* В Кам'янецькому Науковому Т-ві // Червоний Кордон. – № 247. – 1926. – 8 жовтня.
32. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип.1: Листи вчених до Д.І.Яворницького / Упоряд.: С.В.Абросимова, А.І.Перкова, О.В.Піцик, Н.Г.Чередник. – Дніпропетровськ, 1997.
33. Лист Рудинського М. до Сіцінського Є. від 7.02.1928 р. // Архів А.Тремб'язького.
34. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип.1: Листи вчених до Д.І.Яворницького / Упоряд.: С.В.Абросимова, А.І.Перкова, О.В.Піцик, Н.Г.Чередник. – Дніпропетровськ, 1997.
35. *Баженов Л.В., Баженов О.Л.* Назв. праця. – С.46.
36. Лист Рудинського М. до Сіцінського Є. від 29.11.1928 р. // Архів А.Тремб'язького.
37. Лист не встановленого автора з Ленінграда до Сіцінського Є.Й. від 2.08.1929 р. // Архів А.Тремб'язького.
38. *Тремб'язький А.* До біографії відомого музеєзнавця Євфимія Сіцінського // Музейний щорічник. 2003. Мат. наук.-практ. конф. "Музей та музейна справа на початку III тисячоліття". Вип.2. – Чернівці, 2003. – С.35-42.
39. Рец. Є.Сіцінського // ЦДДАУЛ. – Ф.401. – Оп.1. – Спр.105. – Арк.60-61, 63-66; Спр.106. – Арк.30-40; Спр.107. – Арк.25, 31зв.-32, 35.
40. *Тремб'язький А.* Вклад Є.Й.Сіцінського у вивчення історії Південних регіонів України // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.; Миколаїв, 2004. – С.48-56.

Резюме

В статье освещен значительный вклад историка и археолога Украины Е.И.Сичинского (1859-1937 гг.) в изучение археологии Подольского края.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА НА ПОДІЛЛІ (60-ті рр. XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

В статті висвітлюється суспільно-політична діяльність римо-католицького духовенства на Поділлі після поразки повстання 1863 року. Розповідається про репресивну політику царського уряду та діяльність релігійних спільнот.

Питання суспільно-політичної діяльності римо-католицького духовенства на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст. не знайшло достатнього висвітлення як в українській, так і в зарубіжній історичній науці. Лише окремі дослідники намагалися показати роль духовенства в житті польської громади краю після поразки польського повстання 1863–1864 рр. Зокрема, Я. Ковальчук у своїй роботі “Ксьондзи на Україні”¹ приділив значну увагу розвитку прикостельних товариств і братств. Дослідник намагався показати їх намагання підвищити активність польського населення на теренах України та спроби залучити до своєї роботи якомога більше українського православного населення. Однак поза увагою науковця залишилися проблеми, пов’язані з локальною діяльністю цих товариств і братств. У свою чергу польський дослідник Я. Умінський в своєму дослідженні “Історія костелу”² розкрив суто духовне призначення прикостельних осередків, подав окремі дані з їх історії та подальшого розвитку.

Більшість використаних в статті документальних матеріалів зберігаються у Центральному державному історичному архіві у м. Києві, Житомирському обласному архіві та Кам’янець-Подільському міському державному архіві. Вони дали змогу детальніше з’ясувати суспільно-політичну діяльність римо-католицького духовенства на Поділлі впродовж 60-х років XIX і початку XX ст., а також проаналізувати протиріччя, які виникали у духовній чинності Римо-Католицької Церкви (РКЦ), викликані тим, що окремі священики більше переймалися політичними справами, ніж духовним життям своїх парафій.

Унаслідок поразки польського повстання 1863–1864 рр., російський уряд провів ряд репресивних заходів відносно РКЦ. Це проявилось і на Поділлі. Так, в 1865 р. було скасовано Кам’янецьку єпископську кафедру з подальшим приєднанням її парафій до Луцько-Житомирської дієцезії. Ліквідувавши Кам’янецьке біскупство, царська адміністрація у квітні 1867 р. своїм розпорядженням “Про посилення нагляду за підозрілими особами і за настроями в суспільстві”, встановила таємний нагляд за особистим життям римо-католицьких священиків³. Продовженням політики

утисків став закон від 20 травня 1867 р., згідно якого духовенство зобов'язувалося обов'язково затверджувати тексти своїх промов у місцевих державних установах⁴.

Особливих заходів перестороги було вжито в червні 1867 р., коли на територію Поділля прибув новий керівник місцевого католицького духовенства – Луцько-Житомирський єпископ К.Боровський. Було додатково залучено значну кількість спостерігачів і введено військові підрозділи⁵. Такими засобами російські урядовці мали намір звести візит єпископа, що традиційно в Римо-Католицькій Церкві відзначався різними урочистостями і був визначною подією в житті духовенства, до простої формальності.

1867 рік був відзначений ще однією подією. З цього часу листування з Ватиканом та закордонним католицьким духовенством повинно було проводитись лише через МВС. Документація, що надходила з Ватикану, проходила через Римо-Католицьку Духовну колегію і потрапляла відразу на стіл до міністра внутрішніх справ⁶. Таким чином уряд остаточно відокремлював РКЦ імперії від Апостольської столиці.

Навіть протести з боку Ватикану, зокрема виступи понтифіка Пія IX стосовно ліквідації Кам'янецької єпископії, не змогли змусити керівництво Російської імперії змінити своє ставлення до РКЦ. Тогочасні подільські періодичні видання писали з цього приводу: "... здається, в Римі зрозуміли, що російський уряд не боїться Ватикану і що агітації католицького кліру нанесли більше шкоди, аніж принесли користі"⁷.

Втративши дієцезію, подільське римо-католицьке духовництво не збилося припиняти боротьби та відмовлятися від політичного протистояння владним структурам і Російській Православній Церкві. З цього часу деякі ксьондзи відмовлялися поширювати засади католицизму через низку підпільних польських шкіл, розглядаючи їх як застарілі методи боротьби. Натомість вони перейшли до активної агітаційної роботи серед українського православного населення.

Підтвердженням цього є рапорт подільського губернатора О.Д.Горемікіна, де читаємо: "... ксьондзи більш талановиті, аніж православне духовенство – це є істиною. Але їх талант спрямовується в один бік, бік політизації та окатоличення. Провести межу між пастирем і політичним змовником практично не можливо. Майже не можливо викрити та ліквідувати таємні католицькі конгрегації і їх антиурядову діяльність, бо вони несуть в собі не тільки політичні риси, а й мають суто релігійне навантаження. Таким чином, повністю не можливо з'ясувати, де закінчується релігія, а де починається політична діяльність"⁸.

Однією з перших релігійних громад, діячі якої розпочали підбурювати мешканців Поділля підтримати вияви політичного протесту, стала духовна

спільнота рожанцю* . Перші офіційні відомості про антидержавну спрямованість рожанцевих товариств на Поділлі датуються початком 60-х років XIX ст. Саме тоді їх керівники (зелятори) виявили себе проповідями і співами патріотичних гімнів у костелах і громадських місцях. Вони закликали католиків до протидії Православній Церкві і непокорі рішенням влади. Принагідно зазначимо, що у згаданий період такі антиурядові дії та підтримка загальнопольської національно-визвольної боротьби ще не мали значного розповсюдження і були досить епізодичними.

Царський уряд лише у 1884 р. звернув свою увагу на духовні осередки рожанцю, діяльність яких набувала відверто політичного окрасу. В рапорті інспектора народних училищ Подільської губернії говорилося: “під час огляду народних училищ в Кам’янецькому повіті, особливо у м.Городку та селах, які знаходяться поряд, помічено розповсюдження католицької релігійної пропаганди серед селян. Посилення релігійної агітації пов’язую з діями духовної общини рожанцю”. На його думку, основними центрами, де зусилля рожанцю націлювалося на розгортання польської політичної агітації, стали села Тарноруда Проскурівського, Смотрич Кам’янецького, Тинна, Мукарів, Солобківці, Міньківці і Супрунківці Ушицького повітів. Наслідком агітаційної діяльності стало те, що у селі Кутківці Кам’янецького повіту, у якому на початку жовтня 1885 р. налічувався всього один послідовник рожанцю, вже через півроку їх стало біля 60 чоловіків, 100 жінок, 160 підлітків переважно православного віросповідання⁹.

Головним центром, звідки по губернії розповсюджувалися релігійно-патріотичні ідеї рожанцю, поширювалася польськомовна література антиурядового та протиправославного характеру, стало м.Сатанів. Одним з керманічів заполітизованого рожанцевого руху на теренах краю був ксьондз Сатанівського костелу Краєвський, котрий мав постійні зв’язки з польськими духовними центрами Галичини. Так, за його поданням староста с.Михайлівці Проскурівського повіту, що сповідував православ’я, був таємно залучений до рожанцю і систематично проводив серед селян бесіди про значну перевагу католицизму над іншими вірами, закликав їх до непокори поміщикам та чиновникам, які підтримують російську владу та православну віру¹⁰.

* “Rozarium” або “rozanec” – походить від латинського “roza” і польського “ruza” – означає трояндовий кущ. Її заснування датується істориками Церкви 1208 р., коли, за легендою, св. Домініку у сні з’явилася Божа Матір і наказала проводити рожанцеву службу на свою честь. Створені об’єднання прагнули полегшувати духовний порятунок католикам і слугувати головним фактором позакозельного спілкування та взаємодопомоги між парафіянами. Водночас, головною суттю рожанцю був шлях віруючого до Ісуса через Марію – Матір Церкви і всього людства.

У 1878 р. ксьондз Городоцького костелу Дорцевич заснував об'єднання під назвою “Апостольства Святого Серця Ісусова”. Його діяльність була спрямована на піднесення впливу римо-католицької віри, поширення польських національно-визвольних ідей серед місцевого населення та боротьбу проти панівного становища Російської Православної Церкви. Водночас, спілка займалася розповсюдженням польської нелегальної літератури. За такі вияви релігійно-політичної непокори царський уряд відправив ксьондза до Старокостянтинівського капуцинського монастиря¹¹.

Втративши свого духовного лідера, активісти угруповання стали на шлях погроз та залякувань місцевого населення і, особливо, православного духовенства. Так, у 1885 р. городоцький протоієрей Ф.Сенгалевиц неодноразово отримував анонімні листи загрозливого змісту. За розповсюдження подібних прокламацій поліція заарештувала близьких сподвижників ксьондза – Р.Зайончківську та Т.Левицьку¹².

Самодержавство розуміло, що репресії та арешти не дадуть бажаного результату. Тому було запропоновано єпископу Подільському та Брацлавському посилити роз'яснювальну роботу серед населення, таємно збирати відомості про католицьку пропаганду в парафіях. “Лише разом, – як зазначалося далі, – ми в змозі перемогти це зло”¹³.

Проте Римо-Католицька Церква, незважаючи на рішучі кроки уряду, спрямовані на припинення зростання релігійно-політичних тенденцій серед духовних об'єднань, продовжувала цілеспрямовану роботу в обраному напрямку, зокрема, наприкінці XIX ст. на Поділлі поширюються терціянські громади*. Діяльність окремих з них набуває політичного окрасу. Ось як визначав терціянство останній його реформатор папа Лев XIII у буллі від 30 травня 1883 р.: “Покаяний орден, або терціянство, є не звичайне братство чи товариство релігійних осіб, а дійсний орден ченців, бо, подібно до інших чернецьких орденів, у нього є свій статут, рік іспиту, правила вступу, ряса (шкаплерж) і пояс”¹⁴.

З кінця 80-х рр. XIX ст. деякі терціянські осередки на території Правобережної України й, зокрема Поділля, стали втрачати своє духовне призначення і перетворилися на своєрідні політичні клуби. Остаточні ознаки такої трансформації виявляються під час революції 1905–1907 рр. На думку Я.Ковальчука, дослідника історії Римо-Католицької Церкви в Україні, в даний період окремі ксьондзи стали провідниками та керманічами не тільки в духовному, але й політичному аспекті спрямованості терціян.

* Терціяни – своєю появою в 1221 р. зобов'язані зусиллям Св.Франциска з Азісу. Статут братства був регламентований понтифіком Миколоєм IV 18 серпня 1289 року. На Поділлі у XIX ст. відроджував терціянський рух священник Адам Хмелевський.

Осередки терціян діяли майже при всіх костелах Подільської губернії. Проте незначна частина їх прагнула не тільки духовно зростати, а й роз'яснювати ідеї релігійних догм і в політичному дусі. Особливою завзятістю у поширенні польських патріотичних думок через терціянські товариства відзначалися священники Літинського та Вінницького повітів. Зокрема, ксьондз Голенезовський заснував у м.Вінниці гурток під назвою “Терціянські кола”. Він нараховував 15 осіб. Його дії були скеровані у напрямку організації акцій політичного та релігійного протесту, здійснювалася активна підготовка заходів, присвячених 80-й річниці польського повстання 1830–1831 рр.¹⁵. Ідеї, запропоновані вінницькими терціянами, знайшли підтримку серед ксьондзів Подільського краю. Так, 29 листопада 1912 р. на хуторі Боришковецька-Мукша Кам'янецького повіту було відкрито філію означеного братства під головуванням ксьондза місцевого кафедрального костелу П.Маньковського¹⁶.

У м.Проскуріві священник Носалевський на одному із терціянських зібрань своїх парафіян висловлював думки, що Поділля і Волинь перейдуть під владу Австро-Угорщини, а поляки, в свою чергу, повинні готувати зброю для боротьби з царатом. Декан Сатанівського костелу ксьондз Ладиґа закликав на зборах чинити опір існуючому державному устрою¹⁷. У Гайсинському та Летичівському повітах ксьондзи С.Бонер, А.Яблонський, Л.Гудзіковський, С.Гупер, С.Зелинський та В.Михайловський також заснували підпільні осередки з метою розгортання римо-католицької агітації серед місцевого українського православного населення. Зазначені католицькі організації займалися не тільки релігійно-політичною роботою, а й готували економічне підґрунття для втілення своїх задумів у життя. Зокрема, ксьондз В.Михайловський у Летичеві створив таємний польський банк, котрий почав приховано скуповувати земельні ділянки¹⁸.

Упродовж 1913 – початку 1914 рр. політизація терціянських духовних спільнот стає інтенсивнішою. Так, заради спокути гріхів ксьондз Мурафського костелу Розенберг закликав православне населення міста до вступу в терціянські братства. Потайна конгрегація терціян була виявлена у Новій Ушиці. На чолі товариства стояв ксьондз Руфалевський. Організація налічувала понад 20 членів. Вона активно пропагувала ідеї боротьби за вільну Польщу²⁰.

До речі, зазначимо, що у створенні об'єднань з релігійно-політичним окрасом брали участь не тільки священники. Так, поміщиця Ж.Броелен у листі до міністра внутрішніх справ звернулася з проханням відкрити у м.Летичеві ланку терціянок. Отримавши відмову, вона направила відповідну відозву до місцевого ксьондза Сіраковського, котрий, в свою чергу, підтримав її прохання і організував таємне братство в одній з парафій Ле-

тичівського деканату. Таємний осередок, який налічував близько 25 осіб, займався розповсюдженням польських національно-патріотичних ідей серед української сільської бідноти. Під час проведення агітаційного заходу, в одному із сіл Летичівського повіту селянами була схоплена і передана поліції одна з подвижниць ксьондза Сіраковського і Ж.Брослен – О.Роговська. Під час обшуку було знайдено прокламації політичного змісту. Як зазначалось у звіті Подільського губернатора О.О.Наришкіна, завдяки скоординованій роботі поліції та селян вдалося припинити антиурядову спрямованість релігійного угруповання та засудити винних. Зокрема, Сіраковського було заслано до міста В'ятки²¹.

Однією з найвпливовіших католицьких організацій на Поділлі була філія заснованої в 1870 р. у Вільно інституції сестер милосердя під назвою “Святого Серця Пресвятої Богородиці”. Братство підтримувалося деякими благодійниками з польської шляхти, а головним її патроном став ксьондз кафедрального костелу П.Маньковський. Його діяльність була припинена урядом у 1910 р., а П.Маньковського усунуто з посади²².

З початком ХХ ст. на Поділлі незначного розповсюдження набуває релігійна течія маріавитів*. Легалізація маріавитського руху в 1908 р. стала повною несподіванкою для вищого католицького духовенства. Спроби скомпрометувати прибічників течії шляхом проголошення анафем, не дали відчутних результатів. Російське самодержавство вбачало в маріавитах надійну опору в боротьбі проти впливу Риму на своїх землях. Тому в 1909 р. послідовника Ф.Козловської, ксьондза Ковальського, було призначено єпископом, дозволено заснувати в м.Полоцьку свою кафедру та відкрити духовну семінарію²³.

Подільські прихильники маріавитського руху вперше заявили про себе приблизно в 1910–1911 рр. Зокрема, ксьондз Саратинський з Летичівського деканату проголосив ідею створення незалежної від Ватикану польської Римо-Католицької Церкви. Такі ж виступи зафіксовано в Проскурівському та Літинському повітах²⁴.

Разом з цим, на початку 80-х рр. ХІХ ст. відбувається пожвавлення польського релігійного елемента на території Галичини. Зростало число єзуїтських “домів”. З Ватикану до Львова переноситься значна частина

* Маріавітизм (mariawityzm) – її поява викликана поширенням думок серед нижнього римо-католицького кліру про зверхність та велику жадобу до багатств і розпусти верхніх гілок духовної влади. Представники маріавитів, під головуванням наставниці одного з варшавських монастирів – Ф.Козловської, почали в цей час привселюдно проголошувати тези духовної непокори пасторам, що погрузили у гріхах. Вони висунули гасло “Геть від Риму”, який, на їх думку, став розсадником нечесних духівників.

польського релігійного ордену змертвостанців*, що ставив за мету піднесення католицького духу серед молоді. Під тиском Риму митрополит Й.Сембратович погоджується на реформування василіанського ордену²⁵.

Римо-католицькі священники Поділля, особливо в прикордонних районах губернії, гостро відчували зростання активності своїх однодумців в Галичині. З цього приводу в рапорті митної служби до департаменту поліції наголошувалося, що селяни прикордонних з Австрією сіл Кам'янецького та Проскурівського повітів, особливо в святкові дні, переходять кордон для проведення урочистостей в Галицьких костелах, духовенство яких веде активну пропаганду унії та римо-католицької віри і закликає усіма засобами протидіяти російській владі²⁶. У листі Подільського та Брацлавського єпископа Дмитра Самбікіна до губернського правління від 16 березня 1891 р. з цього приводу зазначалося: “З числа значної кількості справ, які знаходяться у Єпархіального керівництва про перехід з православ'я до католицизму, зупиняє на собі увагу кількість справ, отриманих з прикордонних повітів”²⁷. Наступним листом преосвященний Дмитро, єпископ Подільський, викривав антидержавницьку спрямованість ксьондзів Барського та Фельштинського костелів, де, за його словами, йшли підготовки до святкування трьохсотлітнього ювілею Берестейської унії. Влада миттю відреагувала на зазначені факти. Розслідування дійсно виявило порушення законодавства. Означених священників, за тим же поданням православного єпископа Дмитра, як “небезпечний елемент”, було відправлено на заслання в глиб Росії²⁸.

Завдяки рапорту Янівського парафіяльного православного священника, викрито спроби місцевого ксьондза Лиця поширити передану йому релігійну літературу та його намагання: “притягнути слабодухих людей до костелу з наміром спасіння Русі”²⁹. Він агітував за поновлення ордену василіан, які, на його думку повинні були повністю викоринити Російську Православну Церкву³⁰. Для припинення таких виявів непокори і для зменшення контактів ксьондзів прикордонних районів, губернська влада заборонила священникам відлучатися без відповідного дозволу під будь-яким приводом з місця проживання³¹.

Таким чином, упродовж 60-х років XIX – початку XX ст. опозиційність римо-католицького духовенства самодержавству набувала нових рис.

* Змертвостанці – товариство повсталих, або резурреціоністи, засновано 4 ксьондзами і монахами в Парижі, в одній з каплиць церкви Сен-Рок, впродовж 1835 р. Свою головну мету спілка вбачала в з'єднанні провідних принципів католицької віри з демократичними та аристократичними напрямками польського національно-визвольного руху.

Окремі представники латинського кліру на Поділлі почали використовувати релігійно-духовні братства та об'єднання віруючих-католиків для досягнення політичних цілей. Проте, хоча й братства набули поширення серед віруючих католиків, вони, в основній своїй масі, залишалися малочисельними і майже не впливали на конфесійне життя Подільського краю.

Примітки

1. *Ковальчук Я.* Ксьондзи на Україні. – К., 1930.
2. *Uminski J.* Historia kosciola: W 2-ch t. – Opole, 1960. – Т. 2.
3. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.4645. – Арк.26.
4. Там же. – Ф.685. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.12-13.
5. Там же. – Ф.292. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.1.
6. Там же. – Ф.292. – Оп.1. – Спр.826. – Арк.1.
7. Подольские Епархиальные Ведомости (далі – ПЕВ). – Каменец-Подольский, 1867. – №.11. – С.399.
8. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.442. – Оп.862. – Спр.271. – Арк.2-6.
9. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.6114. – Арк.178.
10. Там же. – Арк.180.
11. Там же. – Арк.12.
12. Там же. – Арк.115.
13. Державний архів Житомирської області. – Ф.178. – Оп.13. – Спр.134. – Арк.7-9.
14. *Ковальчук Я.* – Назв. праця. – С.24-25
15. ЦДІАУК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1536. – Арк.347.
16. Там же. – Оп.2. – Спр.74. – Арк.185.
17. Там же. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.73. – Арк.183.
18. Там же. – Арк.184.
19. Там же. – Арк.35.
20. Там же. – Ф.301. – Оп.2. – Спр.428. – Арк.124.
21. Там же. – Ф.442. – Оп.861. – Спр.256. – Арк.1.
22. Там же. – Оп.860. – Спр.218. – Арк.1-9.
23. *Uminski J.* Op. cit. – S.408.
24. *Крип'якевич І.П.* Історія України. – 2-е вид., перероб. і доп. – Львів, 1990. – С.317.
25. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.6009. – Арк.20.
26. Там же. – Спр.6204. – Арк.27.

27. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.845. – Спр.416. – Арк.136.
28. Там же. – Арк.2-4.
29. *Феодосій Архієпископ Полтавський і Кременчуцький (М.Н.Дикун-Ваколюк)*. Щире слово до Галицької молоді. – Полтава, 1995. – С.48.
30. О католической пропаганде в Подольской губернии // ПЕВ. – 1882. – №40. – С.505.
31. КПМДА. – Ф.292. – Оп.1. – Спр.1023. – Арк.11-63.

Резюме

В статье освещается общественно-политическая деятельность римско-католического духовенства в Подолии после поражения восстания 1863 года. Рассказывается о репрессивной политике царского правительства и деятельности религиозных объединений.

УДК: 94(477) “18”/“19” (048)

П.П.Прущена

ВОДОПОСТАЧАННЯ ТА НОВІ ВИДИ ЗВ'ЯЗКУ У МІСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ВОЛИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

На основі значної джерельної бази у статті піднімається питання щодо вирішення особливо важливих аспектів господарського життя міст Волині другої половини XIX – початку XX ст. – водопостачання та запровадження нових видів зв'язку.

Стан розвитку сучасних міст України значною мірою характеризує рівень міського господарства. Як комплекс служб, здатних забезпечити міське населення елементарними умовами для проживання в тому чи іншому міському поселенні і, зокрема, впорядкованими шляхами сполучення, транспортом, водопостачанням, освітленням, зв'язком, засобами протипожежної безпеки тощо, міське господарство склалося не відразу.

Вивчення цих питань в історичному аспекті дозволяє скласти уявлення про напрямки його становлення, вивчити і, можливо, скористатися досвідом втілення в життя важливих для міського населення комунальних проєктів, проаналізувати діяльність в цьому напрямі державних органів

влади, активність міських органів самоврядування стосовно їх вирішення тощо. В цьому зв'язку в історії України значний інтерес привертає друга половина XIX – початок XX ст. Започатковані в 60–70-х рр. XIX ст. реформи в царській Росії, до складу якої входила значна частина українських земель, призвели до позитивних зрушень у розвитку міст, в тому числі і в їх господарстві. З'ясовується, що в розрізі окремих територій підросійської України спостерігалися певні регіональні особливості. Одним із таких регіонів є Волинь (у межах колишньої Волинської губернії), на території якої у пореформенну добу нараховувалося 12 міст і 141 містечко.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі архівних матеріалів та праць дослідників проаналізувати рівень міського господарства Волині в період його становлення і, насамперед, такий аспект господарського механізму, як водопостачання та появу нових видів зв'язку. Не випадково і хронологічні рамки дослідження обумовлені другою половиною XIX – початком XX ст.

Звертаючись до проблеми, зазначимо, що в історіографії вона продовжує залишатися. У переліку волинських міст найбільшу увагу сучасних дослідників привертає, насамперед, губернський центр Волині – Житомир. Відомо, що у ньому найбільш активно розвивалося торгово-промислове і фінансове життя, апробувалися міські реформи. Саме в Житомирі і були реалізовані перші комунальні проекти, що призвели до поліпшення водопостачання та появи нових видів зв'язку. Так, в серії книг “Історія підприємств Житомирщини”, започаткованій Житомирським товариством дослідників Волині, цінну для нас інформацію містять роботи Г.П.Мокрицького і П.Є.Галаневича, присвячені історії окремих об'єктів міського господарства та сполучення Житомира¹. Заслужують на увагу окремі публікації В.О.Кудя, М.Ю.Костриці і Р.Ю.Кондратюка, Л.Г.Когана та праці інших дослідників, в яких на основі архівних джерел аналізується стан міського господарства різних міст Волинської губернії².

В життєзабезпеченні населення міст Волині в досліджуваній період, важливу роль відігравало водопостачання. Як правило, міські жителі задовольнялися тією водою, що була під рукою: річковою, з колодязів. При цьому питна вода не завжди відповідала санітарним вимогам і була приємною на смак. Головними постачальниками питної води для міського населення на Волині служили води та джерела річок Тетерева (для Житомира), р.Луг (для Володимира-Волинського), р.Ікви (для Дубна), р.Горині (для Заслава і Острога), р.Турії (для Ковеля), р.Стир (для Луцька), р.Случ (для Новограда-Волинського і Старокостянтинова), р.Усті (для Рівного). Лише жителі Крем'янца і Овруча річкову воду для пиття не використовували, а добували її з колодязів³.

Цінний опис водопостачання Старокостянтинова у 80-ті рр. XIX ст. приводила Н.І.Зуц: “Колодязів в місті 17, за виключенням 2–3, всі вони мають воду жорстку, непридатну для пиття. Населення міста користується водою для пиття переважно з річок і лише невелика кількість води доставляється із чудових заслужьких джерел, але цю розкіш ... може дозволити собі лише той, хто має своїх коней”⁴.

Зазначимо, що подібний стан забезпечення міських жителів питною водою був характерним для більшості волинських міст впродовж другої половини XIX – на початку XX ст., врешті, як і для більшості міст України. Адже водопроводи були рідкісним явищем для того часу. Навколишнє середовище в пореформенну добу ще не відчувало на собі згубного впливу урбанізаційного процесу, пов’язаного із скупченістю населення в містах, викидами в атмосферу та довкілля шкідливих для здоров’я людини речовин, а тим більше відходів промислових підприємств. Правда, деякі спостереження сучасників дають підстави стверджувати, що екологічні проблеми існували і на той час, хоча і в значно менших масштабах. Так, в Старокостянтинові у 80-і рр. XIX ст. в річки Ікопоть і Случ місцевими жителями скидалося сміття, від чого якість води погіршувалася настільки, що ставала шкідливою для пиття⁵.

Проблема підвозу питної води будь-то з річок, озер, ставків, природних джерел, а також колодязів залишалася актуальною для міських жителів і в досліджуваній автором період, а водовозний промисел був поширений у всіх без виключення містах Волинської губернії. Зростання чисельності населення, а також розширення території міст, вимагало від органів виборної влади більш енергійного втручання у вирішення питань, пов’язаних із водопостачанням. Міські управління згідно з переліком господарських справ, обумовлених міськими положеннями 1870 р. і 1892 р., повинні були займатися влаштуванням і утриманням водопроводів, стічних труб, ставків, каналів, протоків, мостів тощо⁶. Однак їх дії стосовно водовозного промислу законом обмежувалися і розглядалися як втручання в приватний бізнес⁷. Принаймні, саме так був розцінений намір Дубенського спрощеного міського громадського управління у березні 1908 р. регламентувати водовозний промисел спеціальною постановою⁸.

Та все ж санітарна профілактика питної води вимагала конкретного втручання міських властей. Ось який негативний і характерний для більшості волинських міст момент був відзначений при перевірці лікарською інспекцією губернської адміністрації Новограда-Волинського у 1913 р.: “Водовози в’їжджають в річку, самі входять в неї. А в цей час від в’їзду з діжкою в річку піднімається мул, і вода приймає каламутний вигляд”⁹.

Обмежені в можливостях фінансування робіт, пов'язаних із приведенням в належний стан під'їздних засобів для набирання води, міські управління могли дозволити собі лише незначні за обсягом роботи. Так, в Дубно на острові Кемпа в другій половині XIX ст. існувала під'їзна платформа для набирання з р.Ікви води. Однак на початку XX ст., у зв'язку із зростанням населення міста, виникає потреба збудувати ще один такий під'їздний міст. Адже жителі Дубна користувалися водою виключно з річки, оскільки кам'яністі виходи на поверхню не дозволяли влаштувати тут колодязі¹⁰.

Докорінно покращити ситуацію із забезпеченням міських жителів питною водою можна було лише шляхом спорудження артезіанських колодязів. Саме тому Дубенське міське громадське управління у 1901 р. з надією сприйняло пропозицію власниці міста, княгині Є.Борятинської, допомогти із спорудженням першого в місті артезіанського колодязя, виділивши на це 3000 руб.¹¹. Зверталоя у цій справі і в 1902 р. міське громадське управління до нової власниці міста – графині К.Шувалової. Проте знадобилося ще шість років, щоб, врешті, в Дубно з'явився перший артезіанський колодязь¹². Однак темпи будівництва подібних об'єктів явно відставали від потреб міста і в 1913 р. санітарна інспекція губернської адміністрації відзначала, що “поліпшити питну воду і для околиць Дубна можливо лише завдяки влаштуванню другого артезіанського колодязя”, в чому існували серйозні перешкоди для міста з фінансового боку¹³.

Характерно, що в першу чергу артезіанські колодязі почали з'являтися в тих містах, які демонстрували найвищі показники економічного розвитку, або досить високі темпи зростання міського населення. Так, на 1910 р. артезіанські колодязі, окрім Дубно, мали такі міста, як Ковель, Луцьк, Старокостянтинів, Здолбунів, Рівне¹⁴.

Досвід великих міст царської Росії, здобутий ними впродовж другої половини XIX ст., засвідчував, що найбільш ефективно вирішувалися проблеми міського водопостачання шляхом будівництва водопроводів. Як відомо, перший в Україні водопровід був збудований ще в 40-х рр. XIX ст. в Одесі, а до 1890 р. їх вже мали 6 українських міст: Київ, Харків, Херсон, Чернігів, Бахмут, Мелітополь¹⁵. На Волині перший водопровід з'явився у 1898 р. в губернському центрі. Незважаючи на те, що це питання піднімалося ще з середини 70-х рр. XIX ст., однак його розв'язання було відкладене до введення нового міського положення 1870 р.¹⁶. Лише в 90-ті рр. XIX ст. Житомирська міська дума змогла повернутися до вирішення цієї проблеми. Зокрема, в 1891–1893 рр. при ній була створена об'єднана комісія по спорудженню в місті водопроводу, електричного освітлення та кінної залізниці¹⁷. Існувала певна залежність між темпами впровадження міських реформ на Волині і подальшим розвитком міського господарства.

Досвід спорудження водопроводу в Житомирі цікавий тим, що міська дума, для втілення в життя такого важливого для міста комунального проекту, відмовилася від залучення на концесійних засадах приватного капіталу, і, натомість, розпочала його будівництво господарським способом. Для цього були випущені дві облігаційні позики на суму 200000 руб. і 155000 руб., реалізація яких дозволила міській думі успішно завершити його спорудження. При цьому міська влада розраховувала на те, що з часом, в міру погашення позики, прибутки від експлуатації водопроводу будуть надходити до міської скарбниці¹⁸.

Проектна потужність житомирського водопроводу була розрахована на використання 155000 відер води за добу. Однак, після десяти років його експлуатації при кількості населення в 100000 чол. разом із військовими, які квартирувалися тут, в середньому витрачалося 50000 відер води. При цьому військові отримували її безкоштовно, що становило 13% її добових витрат. Це призводило до неминучих збитків, оскільки валовий дохід з усіма операціями водопостачання не покривав витрат щодо його експлуатації. У 1909 р. вони склали 5000 руб.¹⁹. І лише з 1910 р. Житомир почав отримувати реальні прибутки від власного водопроводу у сумі 12000 руб. Та все ж відсоток міських садиб, які користувалися його послугами, залишався низьким і не перевищував 5% усіх потенційних користувачів, а саме: 247²⁰.

Оскільки поліпшення водопостачання шляхом спорудження водопроводу вимагало від міських властей значних коштів, дозволити його могли лише міста з більш значним економічним потенціалом. Саме таким на початку ХХ ст. було Рівне. І хоча водопровідна мережа в ньому так і не була прокладена, однак, після спорудження житомирського водопроводу, саме тут, вперше на Волині була збудована у 1904 р. парова водокачка²¹. До того в Рівному, на передмісті Воля, було лише декілька колодязів, які постачали для міста питну воду. Ще в 1895–1896 рр. за рахунок міської скарбниці, а також коробкових зборів від єврейського населення міста, колодязі були обладнані насосами для полегшення накачування води. У 1898 р. Міністерство внутрішніх справ дозволило Рівненському міському спрощеному громадському управлінню, для покриття цих витрат, встановити плату за спожиту воду у розмірі 2 коп. за діжку і півкопійки за напоювання одного коня чи однієї великої рогатої худоби²².

Парова водокачка стала першим комунальним об'єктом у Рівному, який перебував безпосередньо у міській власності. І хоча прибутки від її експлуатації були незначними, а в 1910 р. не перевищували 300 руб., Рівненська міська дума змогла переконатися, що, незалежно від намірів власника міста (воно виступало приватновласницьким), можна успішно втілювати

в життя і власні комунальні проекти, спрямовані на поліпшення його благоустрою²³.

Користуючись досвідом Житомира і Рівного, з 1909 р. Луцька міська дума активно планувала здійснити спорудження водопроводу²⁴. У цьому зв'язку наголосимо, що, хоча взаємозв'язки міських органів самоврядування царською адміністрацією не заохочувалися, вони допомагали міським управлінням шукати найбільш ефективні форми реалізації власних планів. Так, впродовж 1909–1914 рр. Луцька міська Дума на своїх засіданнях розглядала різні можливі варіанти спорудження і експлуатації водопроводу як на концесійних засадах, так і господарським способом. При цьому вона все більше схилилася до думки вести будівництво власними силами, заручившись фінансовою підтримкою кас міського і земського кредитів, які надавали російським містам позики на влаштування водопроводів²⁵. Однак ці наміри не дозволила втілити в життя Перша світова війна.

Отже, на початку ХХ ст. на Волині водопровід мав лише губернський центр, а в Рівному була збудована парова водокачка. Жителі решти волинських міст продовжували користуватися звичайними колодязями, чи то артезіанськими, чи споживати воду з річок.

Важливу роль в розвитку волинських міст і міського господарства, починаючи з другої половини ХІХ ст., почали відігравати нові види зв'язку – телеграф і телефон.

Слід відзначити, що для такої величезної держави як царська Росія, телеграфний зв'язок мав і стратегічне значення. Ще в 50-ті рр. ХІХ ст. Волинська губернія потрапила в перелік територій, через які мав бути прокладений телеграфний зв'язок саме тому, що уряд планував з'єднати свої телеграфні лінії з телеграфом Австро-Угорщини у Бродях²⁶.

За попередніми планами, у 1856 р. царський уряд збирався прокласти телеграфну лінію від Києва через Житомир, Новоград-Волинський, Острог і Дубно до Радзивилова. Однак вже наступного року вона була дещо скоректована і, починаючи з Новограда-Волинського, її вирішили прокласти дещо інакше – повз Острог – на Рівне і Дубно, а далі – на Радзивилів.

Всіма роботами по влаштуванню телеграфу в межах Волинської губернії керувало Головне управління шляхів сполучень і публічних будівель. Вони були успішно завершені наприкінці 1857 р.²⁷. На відрізках шляху від Києва до Рівного телеграфну лінію спорудили вздовж Києво–Брестського шосе, а від Рівного через Дубно і до Радзивилова – вздовж поштової дороги²⁸. Однак безперерійна експлуатація телеграфу викликала серйозні побоювання в керуючих роботах, оскільки місцеві жителі нерідко допускали навмисні пошкодження стовпів і провідного сполучення, а також чавунних запобіжників²⁹.

Якщо на такому низькому рівні культури було сприйнято телеграф серед сільського населення, а подекуди і населення містечок, то жителі волинських міст, рід занять яких був пов'язаний з торгівлею, вже невдовзі відчули переваги нового виду зв'язку. Він дозволяв швидше орієнтуватися на товарному ринку всієї губернії, а також отримувати найсвіжішу інформацію стосовно наявних цін.

При цьому у більш вигідному становищі опинилися ті міста, де влаштувалася телеграфна станція. При спорудженні нової телеграфної лінії планувалося її відкриття лише в Києві. Однак і жителі Житомира бажали мати власну телеграфну станцію. Царський уряд був готовий її утримувати лише в тому випадку, якщо місто саме потурбується про приміщення для станції і виділить на першочергове її влаштування не менше 1500 руб.³⁰. Купці Житомира і Бердичева на цю пропозицію з готовністю відгукнулися і вказана сума невдовзі була ними зібрана. При цьому подальші витрати на спорудження телеграфної станції в Житомирі взяла на себе держава³¹.

У 1858 р. почала діяти телеграфна лінія, яка з'єднала Житомир з Одесою. З 1866 р. в губернському центрі Волині функціонувало вже телеграфне відділення. Серед п'ятнадцяти телеграфних відділень Російської імперії, які існували на той час, воно вважалося одним з найбільших і налічувало 18 станцій, 8 ліній тощо. Довжина внутрішніх ліній складала 2937 км, а загальна довжина – 3156 км³². Зазначимо, що через телеграфні відділення в межах Російської імперії рух телеграм різних категорій переважав саме в тих, котрі зосереджували в собі економічні і адміністративні інтереси.

В обладнанні телеграфних станцій проявляли зацікавленість і військові, що дислокувалися на території Волинської губернії. Так, восени 1863 р. начальник штабу Київського військового округу прохав київського, подільського і волинського генерал-губернатора про влаштування телеграфної станції в Дубно і Володимирі-Волинському³³.

Такі активні роботи по спорудженню телеграфних ліній в межах Волинської губернії дали підстави й іншим містам сподіватися, що невдовзі вони зможуть користуватися послугами цього виду зв'язку. Так, впродовж 1863–1864 рр. старокостянтинівські купці зверталися з проханням до генерал-губернатора спорудити телеграфну лінію від Рівного до Кам'янця-Подільського з відкриттям у Старокостянтиніві телеграфної станції “для поживлення торгівлі тутешньої місцевості”³⁴.

Таким чином, в другій половині XIX ст. в життя городян Волинської губернії надійно ввійшов телеграфний зв'язок. З кінця XIX – на початку XX ст. у волинських містах починає запроваджуватися телефонний зв'язок, можливості якого дозволяли вести переговори між абонентами, віддаленими один від одного на значні відстані. І знову, як і в усіх нових почина-

ннях, впровадження цього виду зв'язку на Волині розпочалося з губерньського центру. Так, 5 квітня 1890 р. газета “Киевлянин” повідомляла, що 26 березня в Житомирі вже діяли перших чотири телефони і центральна станція, яка знаходилася в штабі 11 корпусу. Телефонний зв'язок забезпечувався з казармами 125 Курського полку, штабом 32 дивізії і квартирами командира корпусу та начальника штабу³⁵.

Окрім військових у волинських містах почали використовувати телефонний зв'язок місцеві державні органи правопорядку. Так, в серпні 1904 р. при місцевому поліцейському управлінні у Луцьку були встановлені 30 перших телефонів і центральна телефонна станція³⁶.

Виявляли зацікавленість у користуванні телефонним зв'язком і пожежники. Зокрема, в 1908 р. в Рівному місцеве пожежне товариство вже могло оцінити переваги нового виду зв'язку³⁷.

Констатуємо, що справжній розмах робіт по спорудженню телефонних ліній у волинських містах припав на 1908–1910 рр., коли до справи активно почали залучатися виборні міські органи влади. Так, наприкінці 1908 р. Рівненська міська дума уклала договір з підприємцями із Брест-Литовського Г. і С. Мечиками про надання їм концесії на будівництво і експлуатацію в Рівному телефонної мережі загального користування³⁸. При цьому вибір концесіонерів відбувався на конкурсній основі. Зазначимо, що в самому конкурсі, окрім братів Мечиків, брали участь ряд інших підприємців. Але існуюча процедура затвердження договорів на вищих щаблях державної влади, які міські управління укладали з підприємцями, гальмувала самі темпи робіт, направлені на подальший розвиток міського господарства. Так, брест-литовським підприємцям знадобилося майже півроку, щоб отримати остаточний дозвіл від начальника Київського поштово-телеграфного округу на спорудження в Рівному телефонної мережі³⁹.

У 1910 р. з тринадцяти міст Волинської губернії телефонним зв'язком було охоплено вже п'ять: Житомир, Ковель, Луцьк, Острог і Рівне. Найбільшу кількість абонентів обслуговували телефонні станції в Житомирі – 184, Рівному – 142, а найменшу – в Острозі – 6⁴⁰. Збиралася на той час прокласти телефонне сполучення і міська влада Дубно. Ось яким чином уповноважені зборів Дубенського спрощеного міського громадського управління на засіданні 13 квітня 1910 р. мотивували свої наміри: “Піднесення торгово-промислового значення м. Дубно висуває питання про влаштування тут телефонної мережі. Існування телефонного сполучення в місті, безперечно, принесе значну користь і створить великі зручності. Так, наприклад, лише сполучення вокзалу з містом уже складає суттєву потребу всіх жителів”⁴¹. Та, незважаючи на такі переконливі докази, до 1914 р. Дубно так і не отримало телефонного сполучення.

Таким чином, протягом 60–90-х рр. XIX ст. міське господарство Волині розглядалося переважно з точки зору зовнішнього благоустрою, який передбачав влаштування в місті вуличного освітлення та утримання в належному стані шляхів сполучення. Деякі зрушення благоустрою міст спостерігаються на рубежі XIX–XX ст. Насамперед це стосується такої сфери міського господарства як водопостачання. Тоді ж з'являються і нові види зв'язку. Вирішення цих питань починають активно перебирати на себе органи міської влади, що сприяло активізації економічного життя таких міст, як Житомир, Рівне, Луцьк, Ковель. Однак у більшості міст Волинської губернії умови для організації і функціонування на належному рівні міського господарства залишалися несприятливими: брак коштів і труднощі з кредитуванням не дозволяли міській владі помітно активізувати її діяльність на шляху до більш активних і передових норм ведення міського господарства.

Примітки

1. *Галаневич П.* Сто років Житомирським електричним станціям і мережам. Исторична хроніка – роки і події. – Житомир, 1996. – Вип.4. – 109 с.
2. Города России в 1904 году. – СПб., 1906. – 873 с.
3. Города России в 1910 году. – СПб., 1914. – 1158 с.
4. *Данилов Ф.А.* Водопроводы русских городов. – М., 1911. – 174 с.
5. Державний архів Волинської області. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.160.
6. Державний архів Рівненської області. – Ф.165. – Оп.1. – Спр.23.
7. Там же. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.2.
8. Там же. – Спр.3.
9. Там же. – Спр.4.
10. Там же. – Спр.9.
11. Там же. – Спр.10.
12. *Зуц Н.И.* Описание города Старокопстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884). – Старокопстантинов, 1884. – 85 с.
13. *Коган Л.Г.* На рубеже столетий (Новоград-Волинский в конце XIX – начале XX ст.) // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукр. наук.-краєзн. конф. – Новоград-Волинський, 1995. – С.20-21.
14. *Костриця М., Кондратюк Р.* Місто Старокопстантинів у кінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами газети “Волинь”) // Старокопстантинів і край у просторі часу. Матеріали Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. “Велика Волинь”. – Хмельницький; Старокопстантинів; Самички, 1997. – С.75-77.
15. *Кудь В.О.* Повітові міста Волині як адміністративні центри (кінець XIX – поч. XX ст.) // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і

сучасність). Тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С.142-143.

16. *Кудь В.О.* Міста Волині на рубежі ХІХ–ХХ століть // Наук. вісник Волинського державного університету. – Луцьк, 1996. – Вип.3. – Серія: Історія. – Вип.1. – С.87-89.

17. Луцьку 900 років: 1085–1985. Збірник документів і матеріалів. – К., 1983. – 300 с.

18. *Мокрицький Г.* Історія зв'язку на Житомирщині: факти, події, постаті. До 100-річчя винаходу радіо. – Житомир, 1995. – 27 с.

19. *Мокрицький Г.* Залізнична станція Житомир: 100 років: Іст.-краєзн. нарис. – Житомир, 1996. – 48 с.

20. *Мокрицький Г.* Водопровід Житомира: 100 років історії (іст.-краєзн. ілюстрований нарис). – Житомир, 1999. – 96 с.

21. *Мокрицький Г.П.* Житомирське трамвайно-тролейбусне управління: 100 років трамвайному руху (іст.-краєзн. ілюстрований нарис). – Житомир, 1999. – 144 с.

22. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – СПб., 1874. – Т.XLV. – Отделение первое. – 1870. – №48498.

23. Центральний державний історичний архів України (м.Київ). – Ф.442. – Оп.34. – Спр.16.

24. Там же. – Оп.103. – Спр.16.

25. Там же. – Оп.651. – Спр.243.

26. Там же. – Оп.661. – Спр.270.

27. Там же. – Оп.667. – Спр.5.

Резюме

В статье подымается вопрос о решении особенно важных аспектов хозяйственной жизни городов Волини второй половины ХІХ – начала ХХ в. – водоснабжения и внедрения новых видов связи.

ВИХІДЦІ З АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розповідається про вихідців з Австро-Угорської монархії (українців, поляків, австрійців, німців, євреїв), які в силу різних обставин у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. опинилися на території Подільської губернії. Аналізується правовий статус, рід занять та розселення вихідців з Австро-Угорщини на території Поділля.

Прикордонне становище Подільської губернії накладало відбиток на всі сторони життя цього краю. Сусідство Поділля та Галичини і Буковини, що перебували у складі Австро-Угорської монархії, сприяло численним контактам населення сусідніх прикордонних регіонів – російсько-австрійський кордон перетинався із самою різноманітною метою (торгова діяльність, пошуки роботи, еміграція, контрабанда, родинні зв'язки тощо)¹. Тисячі вихідців із Австро-Угорської монархії постійно мешкали на території Подільської губернії.

Як відомо, історія західноукраїнських земель перебуває в полі зору австрійських вчених², проте питання, винесене в заголовок нашої статті, не знайшло висвітлення в роботах зарубіжних авторів. Історіографія даної проблеми обмежується згадками в працях вітчизняних істориків, що присвячені українсько-австрійським громадським і культурним взаєминам³, революційним контактам⁴, міграційним процесам у досліджуваному регіоні⁵, еміграції галицьких селян до Російської імперії в кінці ХІХ ст.⁶ тощо. Дана розвідка має на меті заповнення однієї з білих плям в історії міграційних процесів на Поділлі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Серед осіб, які в'їжджали до Російської імперії, або залишали її межі через пропускні пункти на території Подільської губернії, переважали австрійські піддані*. Співвідношення виїзду і в'їзду підданих різних держав можна побачити на прикладі Ісаковецької митниці, розташованої всього

* Як відомо, у 1867 р. Австрійська монархія Габсбургів перетворилася на двоєдину монархію – Австро-Угорщину. Історики права вказують, що Австрія та Угорщина були об'єднані реальною унією, тобто кожна з держав залишалася самостійною і незалежною, мала свої політичні інститути, у т.ч. й підданство. Вони мали три об'єднаних міністерства, зокрема, військове та іноземних справ. З 1867 р. під австрійськими підданими слід розуміти жителів т. зв. Цислейтанії (власне Австрія, Чехія, Галичина, Буковина тощо).

за 20 км від губернського центру. Так, у 1907 р. через Ісаківцевську митницю прибуло до Російської імперії 6951 російських підданих і 10944 австрійських, вибуло відповідно – 7227 і 10676⁷.

Для поїздок австрійських підданих на територію Російської імперії не існувало обмежень. Для цього вони могли скористатися своїми національними паспортами⁸. До початку 80-х років XIX ст. російські власті майже не контролювали пересування і проживання іноземців всередині імперії. Так, багато австрійських підданих єврейської національності в обхід російського законодавства мешкало в 50-верстній прикордонній полосі. Оскільки ці особи мали право проживати на території Російської імперії за національними паспортами до 6 місяців, то наприкінці цього терміну вони на короткий час виїжджали до Австро-Угорщини і знову поверталися на Поділля⁹. Так могло тривати кілька років поспіль. Наприклад, у листопаді-грудні 1873 р. подільський губернатор листувався з київським, подільським і волинським генерал-губернатором з приводу австрійського підданого Файбиша Гаса, який мешкав у Дунаївцях за національним паспортом, виданим у 1871 р., без отримання належних документів у російських властей. Лише в лютому 1874 р. останнього, разом з сім'єю, було вислано до Австро-Угорщини¹⁰.

У 80-х рр. XIX ст. російський уряд вдався до більш жорсткого контролю за іноземцями. Зокрема, це було пов'язано з посиленням діяльності розвідки Німеччини та Австро-Угорщини¹¹. У таємному повідомленні начальника подільського губернського жандармського управління подільському губернатору вказувалося, що у поточному 1882 році на території губернії проживає чимало австрійських підданих, у тому числі офіцерів – як відставних і резервних, так і тих, хто перебуває на військовій службі. Це робилося з порушенням “Статуту про паспорти”, у зв'язку з чим поліція часто не знала про перебування австрійських підданих у певній місцевості. Губернатором були зроблені розпорядження повітовим справникам і поліцеймейстерам про недопущення збирання іноземними розвідниками відомостей про розташування і стан російських прикордонних укріплень на території губернії, а також розвідки місцевості вздовж державного кордону¹². Наприкінці XIX – на початку XX ст. діяли особливі правила стосовно перебування іноземних військових в прикордонних губерніях Російської імперії. Зокрема, вони повинні були ставити до відома про своє перебування місцевого коменданта чи начальника гарнізону¹³.

На митницях велися пасажирські книги, де фіксувалися дата виїзду, ім'я, прізвище, місце приписки, кінцева мета та місце поїздки, паспортні дані. Митним статутом дозволялося ведення двох окремих пасажирських книг: для осіб, які виїжджали за паспортами, та тих, хто користувався легі-

тимаційними білетами. З усіх пасажирських книг, що велися митними установами на території Подільської губернії, збереглася лише книга Ісаковецької митниці за 1910 р. з даними про пасажирів, які скористалися паспортами. Цією митницею у 1910 р. було зафіксовано 1423 перетини кордону¹⁴.

137 австрійських підданих при перетині кордону в Ісаківцях скористалися паспортами, які було видано у Відні, Львові, Чернівцях, Бучачі, Городенці, Тернополі, Вижниці, Заставній, Галичі та ін. містах Цислейтанії. Половина з них отримала паспорти за підписом борщівського старости. Був лише один випадок отримання паспорту в Транслейтанії: 6-місячний паспорт було видано денщику, який прибув з Германштадта, командиром 12-го корпусу австро-угорської армії (його сім'я отримала документи у Борщові). Національні паспорти відповідно до "Статуту про паспорти" засвідчувалися у російських консульствах. Окремі з австрійських підданих, переважно з ціллу торгівлі, по декілька десятків разів відвідували Подільську губернію. Особливу активність проявляли жителі прикордонного містечка Окопи. Так, мешканці Окопів Йосиф і Лейбик Вайсмани та Г.Шульбаум побували в Жванці від 20 до 50 разів на рік, Іухім Вейсман, Зейлик Вайсман, Яків Гельман – від 55 до 70 разів, а Хаїм Гросс – 169 разів¹⁵.

При вирішенні багатьох питань, які виникали у зв'язку з перебуванням австрійських підданих на території Подільської губернії, місцеві власті співпрацювали зі своїми австрійськими колегами. Проте не завжди їх взаємодія була вдалою. Так, на ім'я подільського губернатора надійшов циркуляр з департаменту поліції, складений на основі звернення австрійського посла в Росії, про затримання і висилку за кордон австрійського підданого Алоїзія Негруша, який звинувачувався у розтраті. Виявилось, що А.Негруш перебував на території Поділля з 28 червня по 16 серпня 1881 р., але його не вдалося заарештувати¹⁶. У 1883 р. Кам'янець-Подільський окружний суд звернувся до імператорського намісництва у Львові з проханням надіслати йому відомості про австрійського підданого Войцеха Падо, якого звинувачували у двоєжонстві. Лише у 1885 р. надійшла відповідь, з якої стало зрозуміло, що дана особа мешкала на території Російської імперії за фіктивними документами – його справжнє ім'я було Адальберт, прізвище ж відповідало запису в паспорті¹⁷.

Між властями обох монархій існувала взаємодія відповідно до умов австро-російської конвенції "Про взаємну видачу дезертирів і безпаспортних" (1815 р.) і додаткових статей до неї від 15 (27) червня 1822 р. До австрійських підданих, які на території Подільської губернії порушували існуючі правила, найчастіше застосовували видалення за межі імперії. Про численні випадки такого роду покарань свідчать виявлені архівні матеріа-

ли. Так, у 1913 р. поліцейський наглядач містечка Жванця Кам'янецького повіту 37 разів видавав постанови про передачу австрійських підданих органам влади сусідньої держави. Всього було депортовано 24 чоловіка, 28 жінок та 11 дітей. З цього числа 12 чоловіків і 4 жінок з двома дітьми були заарештовані й передані австрійській владі згідно приписів Кам'янецького повітового поліцейського управління та Ісаковецької митниці¹⁸.

Наведемо найбільш типові випадки видалення австрійських підданих. Так, поліцейський десятський містечка Жванця Т.Городецький 20 лютого 1913 р. передав австрійській владі в м.Окопи Герш-Лейбу Розенблата, який заявив про втрату легітимаційного квитка¹⁹. Австрійську піддану Олену Якубовську російські власті тричі передавали австрійським (1 березня, 8 квітня та 18 вересня), оскільки жінка постійно заявляла про втрату документів на право перебування на території Російської імперії²⁰. 14 травня 1913 р. (за приписом Кам'янецького повітового поліцейського управління) був переданий австрійській владі Янкель Клопфер²¹. Поліцейський десятський м.Жванця О.Могилевський отримав 6 грудня 1913 р. від поліцейського наглядача м.Жванця наказ передати австрійській владі затриманого в Жванці австрійського підданого Соломона Гельмана, якому на підставі додатку до ст.2051 "Статуту про попередження та запобігання злочинам" (Т.XIV "Зібрання законів" за прод.1906 р.) міністром внутрішніх справ Російської імперії було заборонено в'їзд до імперії²².

Видалення за кордон не могло замінити покарання за скоєні злочини. Наприклад, у циркулярі міністра внутрішніх справ Російської імперії від 20 січня 1910 р. наголошувалося: "іноземні піддані, умовно-достроково звільнені з місця позбавлення волі, можуть підлягати видаленню за кордон лише після закінчення терміну умовного їх звільнення"²³.

На початку ХХ ст. російські власті по відношенню до австрійських підданих могли застосовувати і більш суворі покарання за порушення паспортного режиму. Так, австрійську піддану Анастасію Трибух за наказом товариша міністра внутрішніх справ Макарова було видалено за кордон навесні 1907 року. Проте ця особа двічі самовільно поверталася до Росії. За вироком Луцького окружного суду 3 вересня 1913 р. її було засуджено до 8 місяців тюремного ув'язнення з позбавленням деяких особистих і передбачених станом прав. А у листопаді 1913 р. волинський губернатор, керуючись роз'ясненням Державної Ради від 26 травня 1903 р. про іноземців, які самовільно повертаються до Росії після дворазового видалення їх за кордон, клопотався перед генерал-губернатором про "безвозвратную высылку" А.Трибух по закінченні її терміну тюремного ув'язнення до Томської губернії. 5 травня 1914 р. А.Трибух етапним порядком було відправлено до Томська, з метою подальшого її оселення в Томській губернії²⁴.

Чимало вихідців з Австро-Угорщини оселялося з різних причин на території Поділля. Окремі з них при цьому зверталися до органів влади про прийняття російського підданства. Так, у жовтні 1882 р. австрійський підданий Юлій Вагнер подав прохання на ім'я подільського губернатора про прийом до російського підданства. Свій вчинок мотивував тим, що, поперше, він навчається в Казанському університеті, по-друге, його батько одружений на росіянці. Губернатор направив відповідний запит до російського міністерства внутрішніх справ, зазначивши, що Юлій Вагнер через чотири місяці досягне повноліття, а оскільки він проживає в російській сім'ї (внаслідок другого шлюбу його батька), то процедуру прийняття ним російського підданства можна прискорити²⁵.

Статський радник Воронін в листопаді 1871 р. навів такі дані про чисельність іноземців, які оселилися в Південно-Західному краї у 1800–1871 роках: у Київській губернії – 844 родини в складі 3284 осіб, у Подільській – відповідно 1084 і 4094, у Волинській – 7122 і 36686. У Київській губернії вихідці з Австрійської імперії склали 15% сімей іноземців, у Волинській – 18%, в Подільській – 45% (підрховано нами за даними Вороніна. – О.М.). Воронін стверджував, що “поселенці німецького племені”^{*} склали 4/5 усіх іноземців, які прибули до Південно-Західного краю за 75 років з часу його приєднання до Росії. З 488 родин вихідців з Австро-Угорщини, 74 було віднесено царськими властями до слов'ян-“галичан”, 47 – до чехів²⁶. Використовуючи опубліковані дані Вороніна про віросповідання іноземних поселенців, національність та країну виходу отримуємо цікаві результати. Ми припускаємо, що серед вихідців з Австро-Угорщини, які осіли на Поділлі у 1800–1871 рр., німецькомовних було 45%, поляків – 21%, українців – 15%, чехів – 10%, євреїв – 9%^{**}.

У 1888 р. за наказом київського, подільського і волинського генерал-губернатора було проведено детальний перепис іноземного населення. В Подільській губернії було зафіксовано 1902 сім'ї іноземного походження, з яких 511 сімей на той час мали російське підданство, а решта залишалася в іноземному підданстві²⁷.

Варто підкреслити, що австрійський “Еміграційний патент” 1832 року визначав емігранта як особу, що покидала межі імперії без намірів подаль-

^{*} В Австро-Угорській монархії німецька мова була рідною для австрійців, богемських німців та угорських “швабів”.

^{**} Припускаємо, що іудеями були лише євреї, поляки та чехи – за вірою лише католики, а православні – зустрічаються лише серед галичан. У таблиці Вороніна, де подано загальні відомості про іноземних поселенців, допущено ряд помилок. Тому похибка щодо чисельності німецькомовних вихідців з Австро-Угорщини повинна складати близько 10–20 сімей (2–4%).

шого повернення. Ті, хто отримували офіційний дозвіл на виїзд, втрачали підданство, але могли пізніше його знову набути. Нелегальні ж емігранти втрачали не лише підданство, але й майнові права. Втрачали одне й інше після безперервного перебування за кордоном більше 10 років, а з родиною – більше 5 років. Після 1867 р. у законодавстві Австрії суттєвих змін по відношенню до еміграції не сталося, у той час як в Угорщині було створено доволі ліберальне еміграційне законодавство²⁸.

Архівні матеріали дозволяють встановити походження, вік, заняття та вірогідно – національність вихідців з Австро-Угорщини на території Подільської губернії. Так, у книзі Маківського волосного правління Кам'янецького повіту зафіксовані станом на початок 1873 р. такі австрійські піддані: у с.Вірмени – Людвік Чупел, 29 років, католик, працює лакеєм, прибув до Подільської губернії 14 грудня 1868 р.; Абрам Розенцвейк, 46 років, єврей, працює шинкарем у Гуменецькій корчмі, разом з ним проживає дружина і троє дітей; у с.Треугольна – Сруль Розенцверн, 21 року, єврей, виховується при батькові (відомостей про батька немає); в містечку Шатава – Берко Шилер, 40 років, єврей, займається доставкою дров до Кам'янца, разом з ним живе родина (дружина та 4 дітей); Вікентій Чарнецький, 41 рік, католик, займається хліборобством, разом з ним живе дружина та донька (у відомості за 1871 р. зазначалося, що він має власний будинок на поміщицькій землі, орендує 4 дес. орної землі²⁹); Кормель Завацький, католик (інші відомості відсутні); Станіслав Чарнецький, 44 років, католик, займається землеробством, живе з дружиною і трьома дітьми; Антоніна Чарнецька, 65 років, католичка, займається землеробством, проживає з 2 синами та невісткою. Всього на території Маківської волості мешкало 25 австрійських підданих, з них 9 – непрацездатного віку³⁰.

За даними Летичівського повітового справника в першій половині 1873 року на території повіту мешкало 32 австрійських підданих (25 чоловіків і 7 жінок)³¹. Так, Йоган Урбанюк мешкав у м.Летичеві з 1861 р., працюючи музикантом у католицькому костьолі³². На території Гайсинського повіту в 1873 р. проживало 72 австрійських підданих (39 чоловіків та 33 жінки)³³. Так, Аделя-Людвіка Ольшанська, мешкаючи у м.Тернавці з 1871 р., займалась виготовленням жіночих головних уборів³⁴. Інша австрійська піддана, Флорентіна Судчик, проживала в селі Завадівка з 1872 р., працюючи в місцевого поміщика вихователькою (бонною) при дітях, а Іполит Граб з 1872 р. працював механіком на заводі в селі Красносілка³⁵. Найбільшою у цей період часу була кількість австрійських підданих у Проскурівському повіті – 130 осіб (102 чоловіки та 28 жінок)³⁶.

Архівні матеріали часто не дають прямих і точних вказівок про національний склад вихідців з Австро-Угорщини. У таємному звіті подільського

губернатора київському, подільському, волинському і тимчасовому чернігівському і полтавському генерал-губернатору (жовтень 1886 р.) стверджувалося, що з 7000 сімей іноземців, які мешкали на території Подільської губернії, третину складали євреї. Причому, більшість з них не лише здавна живуть в межах Російської імперії, але навіть вважаються місцевими уродженцями³⁷.

Наприкінці XIX ст. на територію Поділля зростає притік українців з Галичини. Як відомо, західноукраїнські землі фактично перебували на становищі внутрішньої колонії імперії Габсбургів. Феодальні пережитки, за словами газети “Буковина” (серпень 1905 р.), пронизували “майже все наше культурне, економічне і політичне життя”. Головним з таких пережитків було велике поміщицьке землеволодіння. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на нього припадало у Східній Галичині 42,1% всіх земельних угідь, а в Північній Буковині – 43,5%³⁸.

Земельний голод штовхав частину галицьких селян до переселення в інші краї, у т.ч. й до Російської імперії. Цьому сприяли і чутки, які поширювалися серед селян. Так, утиски німецьких колоністів на Волині російським царатом у 80-х рр. XIX ст. (зокрема, заборона купівлі ними землі) трактувалися галичанами як бажання царя “на їх місце запросити людей з Галичини”. Мала поширення фантастична чутка про те, що наступник австрійського престолу кронпринц Рудольф не помер, і російський цар дав йому “шмат пустої землі і він закликає (галичан) до себе на службу”. У 1885 р. австрійське міністерство внутрішніх справ висловило своє незадоволення зростаючим переселенням галицьких селян в Росію і рекомендувало місцевим властям вжити суворих заходів щодо емігрантів³⁹.

З листа київського, подільського і волинського генерал-губернатора до міністерства внутрішніх справ Росії (листопад 1892 р.) відомо, що з осені 1891 р. під впливом неврожаю в Галичині та активної діяльності проतोієрея Наумовича, який агітував галичан до переселення на територію Російської імперії (до Люблінської губернії та Закавказького краю), число галичан, які мали намір переселитися в Росію, різко зросло, причому вони стали переходити кордон значними партіями. Коли у листопаді 1891 р. до Кременецького повіту на Волині одночасно перейшло 50 галицьких родин без паспортів, місцеві власті за розпорядженням Волинського губернатора передали їх австрійській владі, яка запроторила бідних селян до в’язниці. Ця подія отримала негативний суспільний резонанс⁴⁰. Напевно, що це стало однією з причин, чому російські власті фактично відмовилися від дотримання умов австро-російської конвенції 1815 року.

У квітні 1892 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор О.Ігнат'єв провадив листування з головою Одеського комітету тор-

гівлі і мануфактури М.Ф. фон дер Флітом з приводу пільгового перевезення 64 галичан до Сухум-Кале. На запит генерал-губернатора надійшла позитивна відповідь. До Одеси галичани мали дістатися залізницею, також за пільговим тарифом (50% вартості квитка)⁴¹.

Кременецький повітовий справник доводив до відома волинського губернатора, що з 20 по 27 липня 1892 р. через Куськовецький прикордонний пост перейшло до Росії 11 родин галицьких селян, які були передані в розпорядження пристава 2-го стану Кременецького повіту. При їх опитуванні виявилось, що всі вони православні, в Галичині жодним майном не володіють. Заробітків у Галичині вони не можуть знайти, оскільки, по-перше, в Галичині відчувається сильна нестача хлібу, а, по-друге, тому що австрійські поміщики-поляки на роботу їх, православних, не беруть і пропонують спершу прийняти католицизм. Селяни просили не повертати їх до Галичини, де вони могли зазнати утисків з боку місцевих властей, а, натомість, дозволити їм проживання в Російській імперії з подальшим прийняттям російського підданства. Волинський губернатор визнав можливим залишити галичан на території губернії, незважаючи на те, що вони прибули без паспортів встановленого зразка і вступив у листування з генерал-губернатором з приводу їх подальшої долі⁴².

14 серпня 1892 р. волинський губернатор доносив київському, подільському і волинському генерал-губернатору про те, що Волочиська митниця передала старокостянтинівській поліції австрійських підданих, затриманих при переході кордону: 7 серпня – 10 родин, 8-го – 9, 10-го – 95, всього 114 родин, в яких загалом нараховувалось 415 осіб. А через Радзивилів до м.Кременця прибуло 700 осіб. Православні галичани та галичани греко-католицького віросповідання залишення своєї батьківщини пояснювали відсутністю засобів до існування і утисками з боку австрійських поляків і євреїв. Передбачаючи збільшення розмірів еміграції галицьких селян, волинський губернатор цікавився, чи варто в майбутньому допускати їх на територію Волині⁴³.

З 12 серпня 1892 р. на територію Подільської губернії почався масовий (до 1600 родин) перехід селян з прилеглих до р.Збруч сіл. Деякі емігранти були до того обурені утисками проти них, що, вирішивши йти до Росії, підпалювали свої садиби. Еміграційний рух привернув увагу австрійського уряду, внаслідок чого кордон було посилено жандармами, а 16 серпня навіть прибув батальйон військ з метою перешкодити подальшому переселенню. Селяни переходили кордони без паспортів, але російська прикордонна варта їм в цьому не чинила перешкод. У вересні 1892 р. наплив галичан до Кам'янецького та Проскурівського повітів тривав, незважаючи на прийняті австрійським урядом заходи⁴⁴.

19 вересня з Києва надійшла телеграма, де йшлося про утримання від такого заходу, як висилка галичан назад, натомість слід було поширювати серед галичан інформацію про те, що вільних земель на Поділлі немає, а також не слід сподіватися на отримання грошової допомоги від уряду Російської імперії⁴⁵. Російський повірений у Відні в донесенні від 22 вересня 1892 р. писав: "... запропонувати емігрантам повернутися назад до Австрії було би для нас незручно, і могло би перешкодити нашому впливу не тільки в Галичині, але й в інших слов'янських землях Австро-Угорщини. ... залишати їх в прикордонних з Австрією землях незручно з таких міркувань: 1) відшукавши у нас достаток, звістка про це швидко пошириться і еміграційний рух русинів до нас неминуче зросте, що для нас зовсім небажано; 2) в протилежному випадку багато вихідців може повернутися на батьківщину, і тоді, внаслідок випробувань і труднощів, можуть поширювати серед співчуваючих нам русинів не вигідні для нас міркування. ... корисніше буде виселити їх у внутрішні губернії, звідки стосунки з Австрією будуть для них унеможливлені"⁴⁶.

До 29 жовтня 1892 р. понад 1000 галичан повернулись на батьківщину, у Волинській губернії залишилось 2044 особи, у Подільській – 1389⁴⁷. У Кам'янецькому повіті знаходилося 1388 емігрантів-галичан, в Проскурівському – 1. Подільський губернатор повідомляв, що селяни-галичани жодного майна з собою не мають, і являють собою юрбу людей, розорених до крайнощів. "Крім землеробських робіт вони ні до чого не здатні, взагалі ліниві, йти на заробітки не охочі, а між тим вимагають, щоб їх добре годували. До цього часу більшість з них розквартировані серед селян у всіх станах Кам'янецького повіту і тільки 90 осіб перебуває у м. Кам'янци"⁴⁸.

У зв'язку з неврожаєм селяни Кам'янецького повіту висловлювали незадоволення з приводу того, що вони змушені годувати приїжджих. На той час безпечними від холери з тих повітів, що не постраждали від неврожаю, було лише два: Літинський і Летичівський. Повітові урядники повідомили губернатора, що в Летичеві є можливість облаштувати 60 переселенців, яких можна було б працевлаштувати на залізниці, а в Літинському повіті – всього 120 переселенців-галичан. Подільське відділення людинолюбного товариства на прохання губернатора давало безкоштовні обіди для галичан, які перебували у Кам'янці, а міський голова залучив галичан до міських робіт (замість арештантів)⁴⁹. У той же час розміщення галичан на Волині не завдавало великих ускладнень, оскільки поміщики виявили бажання прийняти до себе переселенців. Тому майже всі емігранти на Волині за сприяння місцевої влади знайшли собі заробітки⁵⁰.

За одними даними в серпні-грудні 1892 р. до Росії емігрувало 5888 осіб, з них повернулося до грудня 1892 р. 3134 (за іншими даними, відпо-

відно 6111 та 3283)⁵¹. Подільський губернатор зменшення обсягів еміграції пояснював початком зими і безвихідним становищем тих галичан, які вже знаходилися на Поділлі. Він вважав, що з початком весни еміграційний рух мав посилитися⁵².

За даними російських демографів, всього протягом 1871–1896 рр. до Російської імперії з Австро-Угорщини переселилося 656 тис. осіб, а протягом 1897–1916 рр. – лише 30 тис.⁵³. Відомий дослідник В. Кабузан вказував, що в 70–90-ті роки ХІХ ст. з Австро-Угорщини до Росії прибуло 613,7 тис. осіб, або 29,4% загальної кількості іммігрантів. Проте, якщо в 70-ті рр. вихідці з Австро-Угорщини складали 34,2% іммігрантів, у 80-ті рр. – 35,7%, то в 90-ті рр. – лише 8,1%⁵⁴.

Логічно допустити, що якась кількість вихідців з Австро-Угорщини повинна була б осісти на території прикордонної Подільської губернії⁵⁵. Перепис 1897 року зафіксував на території Російської імперії всього 121,6 тис. австрійських і угорських підданих. Їх лівова частка мешкала саме в прикордонних губерніях: 40,8% – в десяти польських губерніях, 14,8% – у Волинській губернії, 13,2% – в Бессарабській, 8,4% – у Подільській⁵⁶. За даними перепису на території Поділля мешкало всього 13345 іноземців. Австрійських підданих було найбільше – 10258 осіб (76,9% всіх іноземців), 685 з них проживали у містах, решта 9573 – в повітах. Розподіл за місцем проживання та статтю демонструє таблиця 1.

*Таблиця 1. Австрійські піддані на території Поділля за даними перепису 1897 р.*⁵⁷

Повіти	Австрійські піддані		
	Чоловіки	Жінки	Разом
Кам'янецький	923 (78*)	1012 (113)	1935 (191)
Вінницький	784 (69)	758 (60)	1542 (129)
Ямпільський	583	548	1131
Ольгопільський	588	527	1115
Летичівський	398	357	755
Могилівський	385 (54)	351 (50)	736 (104)
Балтський	386 (18)	329 (13)	715 (31)
Проскурівський	264 (39)	284 (35)	548 (74)
Латинський	279	267	546
Ущицький	260	257	517
Брацлавський	255	236	491
Гайсинський	149	78	227
<i>Разом по губернії</i>	<i>5254</i>	<i>5004</i>	<i>10258</i>

* В дужках – ті австрійські піддані, що проживали в повітовому центрі.

Іноземці на Поділлі, за даними перепису 1897 року, проживали переважно в сільській місцевості, в містах їх жило менше 8%. Важливо зазначити, що серед стану іноземних підданих уродженців інших держав було серед чоловіків всього 52,9%, серед жінок – 40,7%. У той же час, уродженцями того ж самого повіту було 31,4% чоловіків і 38,8% жінок⁵⁸.

Дослідник міграційних процесів у Росії В.Оболенський зазначав, що більша частина іммігрантів з Австро-Угорщини “напевно, належала до сільського населення і до того ж до сільськогосподарських робітників чи найбільш бідніших селян; за ними слідували промислові робітники (...), а також більш заможні селяни”⁵⁹. Аналізуючи прийшло робітниче населення Поділля за даними перепису 1897 року, автор початку ХХ ст. Б.Стопневич зауважував, що з числа 2083 робітників – вихідців з інших держав, “значну частину” складають іммігранти з австрійської Галичини⁶⁰.

Події Першої світової війни мали великий вплив на міграційні процеси в Західноукраїнських землях та на Правобережжі. З’явилися сотні тисяч біженців і переміщених осіб. Так, після зайняття Східної Галичини російськими військами у 1914 р. близько 4960 осіб було звідти вислано в глиб Росії⁶¹. 1915 року багатьох жителів прифронтових районів депортували у глиб країни. В першу чергу виселяли, звинувативши у “шпигунстві” та “ворожому” ставленні до інтересів Росії, німців-колоністів південно-західних губерній та єврейське населення російського прикордоння. На схід було спрямовано багатомільйонний потік евакуйованих з числа українців, поляків, росіян та білорусів⁶².

Для сотень тисяч біженців і депортованих з Галичини Подільська губернія виступала передусім як транзитна територія на шляху до внутрішніх районів Російської імперії. У липні 1915 р. Радою Міністрів було дозволено “російським галичанам православного віросповідання”, які заявили про своє бажання переселитись на встановлених для сільських обивателів Російської імперії підставах на казенні землі до Сибіру, приймати російське підданство без дотримання встановленої законом вимоги про попереднє 5-річне проживання в Росії. На той час у Проскурівському, Кам’янецькому, Брацлавському та Вінницькому повітах таких бажаючих не виявилось⁶³. У Балтському повіті знайшлося лише три родини православних галичан, які висловили бажання переселитися до Сибіру. Одна родина (чоловік з дружиною) проживала при Фернатянській економії Мошнянської волості, і жодного майна для перевезення не мала. Друга родина складалася з подружжя та однієї дитини, мала один віз та 10 пудів пожитків. Третя родина (батько з трьома синами) мала 15 пудів майна та теллярський станок. Останні дві родини проживали в с.Грабовій Писарівської волості⁶⁴.

Поодинокі випадки переселення з Поділля до Сибіру за казенний кошт “російських галичан православного віросповідання” були у 1916 р. Так, у червні 1916 р. до подільського губернатора звернувся з проханням австрійський підданий, селянин-біженець з Тернопільщини Іван Лиськов, який тимчасово мешкав у м.М’ястківка Ольгопільського повіту. Він хотів з сім’єю переселитися на хутір Качуриха Єнісейської губернії, де оселилися вихідці з М’ястківки. Після отримання необхідного дозволу, у серпні він вирушив ходоком до Сибіру⁶⁵.

2 лютого 1915 р. Рада Міністрів прийняла “Положення про землеволодіння та землекористування в Російській імперії австрійських, угорських, німецьких чи турецьких підданих”, згідно з яким у прикордонних місцевостях іноземним підданим заборонялося землеволодіння та землекористування. Вони повинні були переуступити свої права російським підданим. Виняток робився лише для осіб православного віросповідання, або “слов’янської народності”, або тих, хто бере участь у військових діях російської армії (самостійно, або чоловіки родини), або вдови усіх перерахованих вище іноземних підданих. У додатках до “Подільських Губернських Відомостей” у 1915–1916 роках друкувались списки австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих, а також громад та товариств, де мешкали іноземці із зазначенням належного цим особам нерухомого майна, які підлягали діям правил “Положення”. Так, у першому списку, який з’явився 25 квітня 1915 р., значилося 172 австрійських підданих, 9 жінок чи вдов австрійських підданих, 3 сім’ї спадкоємців та 3 товариства, заснованих австрійськими підданими⁶⁶. В подальшому публікувалися додаткові списки.

За опублікованими даними, землеволодіння іноземних підданих, вояків до Російської імперії країн, складало на Поділлі 24141,87 дес. землі. 68,7% з цієї кількості (16586,31 дес.) належало австрійським підданим. За повітами Подільської губернії розподіл земель серед австрійських підданих виглядає таким чином: 7898,89 дес. – у Вінницькому повіті, 1953,42 – у Могилівському, 1492,69 – у Ямпільському, 1450,67 – у Балтському, 1183,27 – в Ушицькому, 1027,54 – в Кам’янецькому, 768,09 – у Проскурівському, 603,08 – у Летичівському, 202 – у Брацлавському. Всього 4,73 дес. належало австрійським підданим в Ольгопільському повіті, 1,42 дес. – в Гайсинському, і лише 0,51 дес. — у Літинському⁶⁷. У Кам’янецькому повіті існувало навіть товариство з 225 австрійських підданих, мешканців села Шидлівці (Галичина), яке при с.Шидловці володіло 377 дес. 50 кв. саж. землі⁶⁸.

За даними нотаріусів можна прослідкувати процес відчуження нерухомого майна австрійських підданих. Так, старший нотаріус Вінницького окружного суду в донесенні від 19 травня 1915 р. повідомляв неодмінного

члена Подільської губернської землевпорядної комісії про іноземців, які переуступили свої маєтки іншим особам. Зокрема, 4 травня 1915 р. Петро Олександрович Тихович, австрійський підданий, продав селянці Лукерії Петрівні Чорній 500 кв. саж. землі в 2-й частині міста Балта, по Садовій вулиці за 50 руб.; а дворяни Антоніна Францівна і Фердинанд Вікентійович Бржезицькі купили у нього 5 дес. 700 кв. саж. землі за 2000 руб. у тій же частині Балти⁶⁹. 27 квітня 1915 р. австрійський підданий Іван Тобіяшевич Файфер продав дружині колезького секретаря Ользі Прокоповні Ясницькій 715 кв. саж. землі з будівлями в м.Летичеві за 160 руб. 3 березня 1915 р. титулярний радник Леонард Люціанович Лазовський придбав у 2-й частині міста Вінниці на Замості 400 кв. саж. землі з будинком у Йосипа Ілліча Василькевича за 850 руб. 17 квітня 1915 р., сплативши 1000 руб., селянка Ганна Павлівна Клопотовська стала власницею садиби з будівлями в м.Гайсині, купивши її у австрійської підданої Луїзи Яківни Майер⁷⁰. І таких випадків, звісно, було значно більше.

Найбільшим землевласником Подільської губернії з австрійських підданих був граф Роман Альфредович Потоцький. Його землі були біля сіл Уладівка, Забужжя, Янопіль, Колебабинці, Ніколаєв, Майдан-Бобрик та Журавне Пиковської волості та при Кривошеїнських хуторах і Лозній Остржецької волості Вінницького повіту. Загалом — 7727 дес. 2184 кв. саж., а також 81 житловий будинок та господарські будівлі і служби, млини та завод⁷¹. Крім того, граф Роман Потоцький був співзасновником “Уладівського Промислового і Торговельного Товариства” (разом із сином Георгієм та Банкірським домом Натансона і Каттіра), яке володіло 43 дес. 600 кв. саж. землі (згідно статуту товариства) та “Уладівського товариства цукробурякового і рафінадного заводу” (разом зі своїм братом – графом Йосипом Потоцьким та австрійським підданим Казиміром Романським), яке володіло у с.Уладівка 100 дес. землі, 36 житловими і 59 господарськими будівлями⁷².

В травні 1915 р. неодмінний член Подільської губернської землевпорядної комісії повідомляв, що за долею маєтку графа Потоцького у Вінницькому повіті пильно стежать подільський губернатор, керуючий відділенням Селянського поземельного банку, а також чини землевпорядної комісії. Проте російські держслужбоці були безсильні перед зв'язками і впливом цього магната. “Власне, маєток повинен був би підлягати секвестру, оскільки граф Роман Потоцький (за секретними даними) ще задовго до війни викликав до себе інтерес, як людина глибоко ворожа Росії. Селяни навколишніх сіл з гострим інтересом спостерігають за вирішенням цього питання, вже надійшли до місцевої комісії заяви про бажання придбати ці землі, і без сумніву з цим земельним фондом можна було б здій-

снити широкі землевпорядні роботи в цілому районі. ... навряд чи можливо розраховувати на сприятливе вирішення цього питання в зв'язку з тим, що двоюрідний брат графа Романа Потоцького, російський підданий граф Потоцький, який має величезні зв'язки в Петрограді, звісно, вживе всіх заходів, щоб врятувати маєток не лише від секвестру, але й від продажу його в чужі руки”⁷³.

Таким чином, можемо констатувати, що в другій половині XIX – на початку XX ст. тисячі австрійських підданих (українці, поляки, австрійці, німці, євреї) щороку приїжджали на Поділля із самою різноманітною метою. Багато вихідців з Австро-Угорщини (як австрійські піддані, так і ті, хто набув російське підданство) стали постійними мешканцями Подільської губернії. Вони склали понад $\frac{3}{4}$ іноземців, що жили в краї. Вихідці з Австро-Угорщини проживали переважно в сільській місцевості та займали певне місце в економічному житті краю.

Примітки

1. *Макарова О.В.* Міграційні потоки через російсько-австрійський кордон в межах Подільської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.12. – С.321.

2. Див., наприклад: *Deutsches Kulturleben in der Bukowina.* – Wien, 1981; *Wendland A.* Die Russophilen in Galizien: ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848–1915 / Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, Bd.27. – Wien, 2001.

3. *Попов В.Ж.* Українсько-австрійські громадські та культурні зв'язки в 60–80-х рр. XIX ст. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992. – С.12.

4. Див., зокрема: *Кукурудзяк М.Г.* До питання про революційні взаємозв'язки трудящих мас Північної Буковини і Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С.22-23.

5. *Макарова О.В.* Назв. праця. – С.307-324.

6. *Качараба С.* Еміграція галицьких селян в Російську імперію в кінці XIX ст. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1990. – №9. – С.30-36.

7. Макарова О.В. Назв. праця. – С.313.

8. В “Уставе о паспортах” (Свод законов Российской империи. Издание 1903 г. – СПб., [1903]. – Т.XIV) допускалося, що іноземці пропускаються в Росію по паспортам, виданим російськими місіями та консульствами в іноземних державах; по національним паспортам і “вандербухам”, завіреними російськими місіями і консульствами (ст.217). Приїжджим з тих міст і місцевостей, де не було російських диппредставництв, потрібно було мати паспорти “от губернаторов тех мест или главных начальников; паспорта же от чиновников, им подчиненных, от земских комиссаров,

ландратов, также и магистратов, не принимаются” (ст.220). Особливі правила стосувалися підприємців і робітників, які прибували по Дністру на плотах і судах – від них вимагалися лише “законные виды от своих уездных начальств”, проте вони були обмежені в пересуванні (ст.231).

9. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.539. – Спр.219. – Арк.22зв.

10. Там же. – Оп.52. – Спр.427. – Арк.1-1зв., 10

11. Див.: *Сідак В.К.* Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) // УДЖ. – 1997. – №6. – С.45-83.

12. Кам’янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.666.

13. Там же. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1196. – Арк.150зв.

14. Там же. – Спр.946. – Арк.1-52зв.

15. Там же. – Арк.6зв.-11зв.

16. ЦДАУК. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.637. – Арк.4.

17. Там же. – Спр.739. – Арк.13-22.

18. КПМДА. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1195. – Арк.1-59.

19. Там же. – Арк.4-4зв.

20. Там же. – Арк.5-5зв., 7, 38-38зв.

21. Там же. – Арк.11.

22. Там же. – Арк.57.

23. ЦДАУК. – Ф.289. – Оп.1. – Спр.203. – Арк.865зв.

24. Там же. – Ф.442. – Оп.863. – Спр.247. – Арк.1-3.

25. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.701.

26. *Воронин.* Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – Б.м., 1871. – С.19, 10. На жаль, з наведених Вороніним даних неможливо вирахувати кількість австрійців (у Вороніна – німців), поляків та євреїв серед вихідців з Австро-Угощини.

27. *Пилипенко О.* Трудова імміграція в Україну і політика Російської імперії щодо переселенців у другій половині XIX ст. // <http://www.geocities.com/nspilka/library/immigracija.html>. – С.3.

28. Див.: *Pilch A.* Emigracja z ziem zaboru austriackiego (od połowy XIX w. do 1918 r. // *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XIX w.).* – Warszawa, 1984. – S.253; *Кубійович В., Маркусь В.* Еміграція // *Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Перевид. в Україні. – Львів, 1993. – Т.2. – С.633.*

29. КПМДА. – Ф.78. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.21-22.

30. Там же. – Спр.72. – Арк.24-27.

31. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.52. – Спр.439. – Ч.1. – Арк.22-42.

32. Там же. – Арк.38зв.-39.
33. Там же. – Арк.43-66.
34. Там же. – Арк.63зв.-64.
35. Там же. – Арк.61зв.-62.
36. Там же. – Арк.195-216.
37. Там же. – Ф.442. – Оп.539. – Спр.219. – Арк.21зв.
38. *Кукурудзяк М.Г.* Становище західноукраїнських земель у складі монархії Габсбургів (друга половина XIX – початок XX ст.) // Творчі вершини вченого / Збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора М.Г.Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.37.
39. *Качараба С.* Назв. праця. – С.32.
40. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.690. – Спр.140. – Арк.68.
41. Там же. – Арк.7-7 зв.
42. Там же. – Арк.25.
43. Там же. – Арк.26.
44. Там же. – Арк.39-40.
45. Там же. – Арк.42.
46. Там же. – Арк.51-52.
47. Там же. – Арк.67.
48. Там же. – Арк.61-61зв.
49. Там же. – Арк.61зв.-64.
50. Там же. – Арк.67.
51. Макарова О.В. Назв. праця. – С.313.
52. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.690. – Спр.140. – Арк.61зв.-64.
53. *Брук С.И., Кабузан В.М.* Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (конец XIX в. – 1917 г.) // История СССР. – 1980. – № 3. – С.84.
54. *Кабузан В.М.* Русские в мире: Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. – СПб., 1996. – С.155.
55. Як відомо, український демограф початку XX ст. Петро Пустоход при характеристиці населення України наприкінці XIX – на початку XX ст. досліджував лише природний рух населення і зовсім не брав до уваги іммігрантів з Австро-Угорщини та інших країн (див.: *Пустоход П.* Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX віку // Демографічний збірник: Праці Демографічного інституту / За ред. акад. М.В.Птухи. – К., 1926. – Т.IV. – С.1-68).
56. *Оболенский (Осинский) В.В.* Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР. – М., 1928. – С.111.
57. Данные переписи населения Российской империи 1897 г. изданные под ред.

сенатора Н.А.Тройницкого Центральным Статистическим Комитетом Министерства Внутренних Дел. – СПб., 1905. – Т.ХХХІІ. – С.94-95.

58. Там же. – С. VII-VIII.

59. *Оболенский (Осинский) В.В.* Указ. соч. – С.116.

60. *Стопневич Б.* Промышленность и сельское хозяйство Подольи (По статистике рабочего населения ея) // Экономическая жизнь Подольи. – 1914. – №1. – С.13.

61. *Pilch A.* Op. cit. – S.325.

62. *Нам И.В.* Численность и национальный состав беженцев в Сибири в годы Первой мировой войны // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири / Четвертые научные чтения памяти профессора А.П.Бородавкина: Сборник научных трудов / Под ред. В.А.Скубневского и Ю.М.Гончарова. – Барнаул, 2003. – Кн. II. – С.276-77.

63. КПМДА. – Ф.46. – Оп.1. – Спр.633. – Арк.1-3, 6, 9-11.

64. Там же. – Арк.7-8.

65. Там же. – Спр.763. – Арк.79-80зв., 88-90.

66. Там же. – Спр.621. – Арк.7-12зв.

67. Там же. – Арк.1-5зв., 7-13.

68. Там же. – Арк.7зв.

69. Там же. – Арк.32-33.

70. Там же. – Арк.33.

71. Там же. – Арк.8зв.

72. Там же. – Арк.9зв.

73. Там же. – Арк.21-22.

Резюме

В статье рассказывается о выходцах из Австро-Венгерской монархии (украинцах, поляках, австрийцах, немцах, евреях), которые в силу различных обстоятельств во второй половине XIX – в начале XX в. оказывались на территории Подольской губернии. Анализируется правовой статус, род занятий и расселение выходцев из Австро-Венгрии на территории Подольской губернии.

ЄВРЕЙСЬКИЙ РАДИКАЛЬНИЙ РУХ НА ПОДІЛЛІ У 1905–1907 рр.

У дослідженні, на основі використання неопублікованих маловідомих архівних матеріалів, висвітлюється діяльність різних єврейських соціальних груп, політичних партій та організацій на Поділлі в період Першої російської революції.

Питання про роль та участь євреїв України у суспільно-політичних заворушеннях Першої російської революції продовжує залишатись малодослідженим у вітчизняній історіографії. Радянські дослідники при висвітленні даної історичної проблеми намагались ігнорувати або замовчувати етнонаціональний фактор, зводячи всі конфлікти досліджуваного періоду виключно до соціальних чинників. Для радянської історичної парадигми характерним було те, що конфлікти між різними спільностями та групами розглядались виключно через призму класових і соціальних суперечностей, що суттєво спрощувало історичну реальність. В сучасних умовах серед істориків поширені дві полярні точки зору у висвітленні даної проблеми. Представники одного напрямку, до якого передусім входять деякі російські дослідники, намагаються весь революційний процес 1905–1907 рр. в Російській імперії звести виключно до боротьби євреїв проти православ'я та російської державності¹. З іншого боку, для частини сучасних єврейських істориків характерним є бажання замовчувати або применшити значення діяльності єврейських різних соціальних груп, політичних партій та організацій у революційних подіях цього періоду. У даній статті ми ставимо перед собою наступне завдання – висвітлити і проаналізувати позицію та діяльність різних єврейських соціальних груп, політичних партій та організацій на Поділлі в період Першої російської революції, використавши неопубліковані, маловідомі архівні документи.

Спершу розглянемо етнічну і соціальну структуру населення досліджуваного регіону. За даними всеросійського перепису 1897 р. в Подільській губернії проживало 2442819 українців, 369306 євреїв, 98984 росіян, 69156 поляків. Інші етнічні спільноти (німці, чехи, болгари, молдавани і т. д.) були зовсім малочисельними. За кількістю євреїв Подільська губернія випереджала Катеринославську і Полтавську, але поступалась Волинській та Київській губерніям. Єврейське населення складало 12,2% всіх мешканців Поділля, в той час як українське – 80,9%, російське – 3,3%, польське – 2,3% і т.д. Найбільше євреїв проживало у Балтському, Кам'янець-Подільському і Могилів-Подільському повітах, найменше – у Летичівському та Літинському².

Єврейське населення було нерівномірно розміщене по селах, містечках та містах губернії. У сільській місцевості євреї чисельно набагато поступались українцям, в той час як у містах та містечках вони були найбільшою етнічною спільнотою. На початку ХХ ст. лише 12491 євреїв проживав у сільській місцевості, в той час як у містах та містечках – 352578. Строкатим і неоднорідним був соціальний стан єврейського населення Подільської губернії. Переважали торговці, посередники, ремісники. На початку ХХ ст. 49,8% подільських євреїв були зайняті у торговельній сфері, 28,2% працювали ремісниками або в обробній промисловості, 16,9% належали до невиробничої сфери (лікарі, педагоги тощо) і лише 2,3% займались сільським господарством³. Строкатим був і їхній соціальний стан. Поряд з багатими торговцями, фінансистами та власниками майстерень і шинків, було чимало бідних ремісників, крамарів, осіб без постійної професії, які ледве зводили кінці з кінцями. Їхні соціальні та політичні інтереси були далекими одні від одних. Спостерігалась тенденція до класової солідарності російських та єврейських капіталістів. Останні намагались будь-якою ціною інкорпоруватись у російське середовище і відірватись, за невеликим винятком, від традиційної єврейської етнічної релігії та культури.

Царська національна політика спрямована була передусім на збереження централізованої Російської імперії і характеризувалась репресивними діями до всіх політичних і культурницьких організацій та об'єднань, що потенційно загрожували монолітності держави. У даній статті ми не будемо аналізувати заходи царського уряду щодо обмеження політичних, економічних, культурних прав єврейства, оскільки це питання добре висвітлено в сучасній історичній літературі⁴. Зауважимо лише, що обмежувально-репресивна політика царизму стосувалась не лише євреїв, але й українців, поляків, деяких інших етносів, а особливо їхніх політичних та культурно-освітніх еліт, що боролись за збереження самобутності і розширення прав своїх етнонаціональних спільнот.

Коротко проаналізуємо основні суспільно-політичні течії, що були наявними в середовищі єврейського населення Російської імперії на початку ХХ ст.: палестинофільство (яке пізніше переросло в політичний сіонізм), територіальний автономізм. Суть палестинофільства (а пізніше сіонізму) полягала у тому, що частина євреїв Східної Європи намагалась утвердитись в Палестині шляхом купівлі земель з перспективою у майбутньому створити там незалежну єврейську державу. Відношення до політичного сіонізму в Росії було неоднозначним: спочатку сприятливе, але у 1903 р. діяльність всіх сіоністських організацій в Російській імперії була забронена, оскільки, як було підкреслено в секретному розпорядженні мініс-

тра МВС Плеве “сіоністські товариства відсунули свою головну мету (переселення до Палестини) на далеке майбутнє і спрямували свою діяльність на розвиток національної ідеї... Цей напрям, що виступає проти асиміляції євреїв з іншими народностями, суперечить російській державній ідеї...”²⁵. У липні 1907 р. ця заборона була підтверджена рішенням Сенату.

Основним опонентом сіоністському рухові в єврейському середовищі був автономізм, головним ідеологом якого був відомий історик С. Дубнов. Критикуючи “палестинізм” та сіонізм, він виступав за автономну організацію єврейства в тих державах, де вони проживали, наполягав на створенні для нього спеціальних органів самоуправління. Звідси слідував висновок, що євреї повинні брати найактивнішу участь в політичному і суспільному житті Російської імперії та добиватися тих же політичних і економічних прав, що й інші громадяни цієї держави.

На початку ХХ ст. все активніше у єврейській громадській рух почали проникати соціалістичні ідеї. Поєднуючись із традиційними політичними течіями, вони призвели до утворення нових напрямків. Чимало єврейських громадських діячів Росії вважали, що головним ворогом єврейства є самодержавство, а майбутнє народовладдя приведе до загальної гармонії у суспільстві. При цьому захоплення соціалістичними ідеями не заважало багатьом з них стояти на національних єврейських позиціях – сіонізмі, територіалізмі, автономізмі. Одні політики вважали, що соціалізм треба будувати в незалежній єврейській державі, інші – що соціалізм повинен пристосовуватись до національно-культурної автономії для євреїв в межах інших державних утворень.

Відомий громадський діяч Н. Сиркін одним із перших обґрунтував необхідність поєднання єврейського національного руху з марксизмом. Він та його послідовники наполягали на утворенні в Палестині незалежної соціалістичної єврейської держави. Пізніше на основі таких поглядів виник громадсько-політичний рух Поалей Ціон (Трудящі Сіону). Спочатку він діяв у складі Всесвітньої сіоністської організації (ВСО), створеної у 1897 р. у Базелі. Але вже з перших своїх кроків рух Поалей Ціон (ПЦ) наштовхнувся на протидію офіційних кіл ВСО і почав від нього дистанціюватись. Перша організація ПЦ в Україні виникла у Катеринославі у 1900 р. У 1901–1902 рр. такі організації виникли у Двінську, Вільно, Одесі, Варшаві та інших містах (в тому числі на Поділлі). Ідейні засади груп ПЦ базувалися на концепції, за якою єврейські трударі, соціальний статус яких руйнувався капіталістичною діяльністю та економічним антисемітизмом, змушені були емігрувати, що обумовлювало необхідність концентрації євреїв на певній території. Ідеологи ПЦ вважали, що єврейський пролетаріат, поділяючи долю світового пролетаріату, все ж таки має особливі спе-

цифічні проблеми і вони можуть бути вирішені лише шляхом концентрації євреїв у своїй державі. В той же час різні групи ПЦ не відкидали участі і у радикальних рухах Російської імперії⁶.

Іншою впливовою соціалістичною єврейською партією Російської імперії був Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії (Бунд), організований у 1897 р. Бунд проголосив своєю метою ліквідацію єврейського безправ'я, створення літератури на ідиш та захист інтересів єврейських робітників. У національному питанні Бунд спочатку повністю підтримував вчення К.Маркса і не прагнув до реалізації національних єврейських інтересів, щоб не відволікати єврейський пролетаріат від спільних класових. Вважалося, що всі національні проблеми самі собою вирішуються після перемоги в класовій боротьбі. Проте, у 1901 р. партія прийняла програму національно-класової автономії, яка передбачала право кожного етносу самостійно вирішувати питання, пов'язані з культурно-освітньою сферою. В 1903 р. на II з'їзді РСДРП бундівці вимагали, щоб партія будувалась за національним принципом, добивались, щоб тільки вони мали право представляти єврейський пролетаріат. Коли цю вимогу прийнято не було, вони залишили з'їзд, а пізніше вийшли з РСДРП. У 1903 р. організації Бунду діяли у Одесі, Київській, Чернігівській, Подільській та Полтавській губерніях. Бунд мав численні видання на ідиш, російською і польською мовами, обстоював виключення з компетенції держави та органів місцевого самоврядування функцій, пов'язаних з питаннями освіти і культури, передачу їх особливим установам, місцевим та центральним, що обираються євреями. Бундівські осередки тісно співробітничали з організаціями РСДРП, а інколи діяли у їх складі. Це продовжувалося і після виходу Бунду з лав РСДРП⁷.

Нарешті, багато євреїв Російської імперії на початку ХХ ст. приєдналися до загальноросійського соціал-демократичного руху. Саме з їх числа вийшли майбутні відомі діячі меншовицької та більшовицької партій: Мартов, Дан, Троцький, Свердлов та інші. Соціал-демократи вважали, що окремої єврейської нації не існує, оскільки у євреїв немає спільної мови та території. Звідси випливав висновок, що найкращим варіантом для євреїв є асиміляція у російському середовищі. В цьому плані, як не дивно, інтереси лівих радикалів співпадали з намірами частини великої єврейської буржуазії. Соціал-демократи пропонували відмову від самого права називатись представником єврейської нації.

На початку ХХ ст. на Поділлі функціонували нечисленні осередки Бунду та Поалей Ціону. Але діяли вони у глибокому підпіллі і особливої активності не виявляли. Займались переважно млявою агітаційною роботою серед місцевого населення. Час від часу місцеві відділи поліції затри-

мували агітаторів з Одеси або Волині, котрі розповсюджували на Поділлі антиурядові прокламації та листівки. Так, в квітні 1904 р. в Балті було знайдено 17 прокламацій одеського Бунду із назвою “Геть самодержавство!”, а влітку 1904 р. в Могилеві-Подільському в деяких громадян було вилучено кілька листівок Бунду, в яких закликалось до “повного економічного перевороту і знищення капіталістичного ладу”⁷⁸. У цій справі було заарештовано кілька осіб. Проте випадки розповсюдження антиурядових матеріалів були поодинокими і суттєвого впливу на розвиток політичної ситуації в регіоні не справляли. У цей же час осередки місцевих єврейських партій транспортували через територію Поділля до центральних районів імперії різноманітну опозиційну літературу, включаючи періодичні видання партії есерів, загальнодемократичні часописи тощо.

Значно активізувався єврейський політичний та соціальний рух на Поділлі у зв’язку із початком Першої російської революції. Зауважимо, що до революційного процесу включилась лише невелика, найбільш активна та мобільна частина місцевого єврейського населення, передусім учні гімназій і студенти, які часто були активістами опозиційних до царизму партій. Більша частина єврейства байдуже, а то й вороже ставилась до різних радикальних акцій. У перші місяці революції суспільно-політична ситуація на Поділлі залишалась відносно стабільною, проте пізніше звістки про робітничі, селянські та студентські виступи в центральних губерніях Російської імперії спонукали частину єврейських жителів подільських містечок та міст взяти участь у страйках, мітингах та демонстраціях.

Активні антиурядові дії в містах та містечках регіону розпочались влітку-восени 1905 р. Аналіз документів свідчить, що в цей час в авангарді різних політичних заворушень були передусім студенти. Саме вони брали участь в організації виступів та страйків на заводах, фабриках, виробничих майстернях, установах торгівлі Подільської губернії тощо. Очоловали цю боротьбу осередки місцевих Бунду та Поалей Ціону. Зазначимо, що демонстранти та страйкарі, серед яких переважну більшість становили євреї, у своїй переважній більшості не висували власне етнічних вимог: відкриття єврейських шкіл, культурницьких організацій, а боролися в першу чергу за здійснення загальних соціально-економічних реформ. Наведемо кілька найбільш яскравих прикладів.

На початку жовтня 1905 р. серед великої групи євреїв-шевців Городка, серед яких були і жінки, виникло заворушення. Робітники погрожували провести загальний страйк з метою добитися скорочення для них робочого часу та підвищення заробітної плати. Представник місцевої влади отримав від робітничої організації заяву, в якій містились ці та інші вимоги. Оскільки вона роботодавцями повністю не була виконана, 10 жовтня всі

шевці Городка застрайкували і відмовились вийти на робочі місця. Власники підприємств погрожували непокірним страйкарям, що вони їх звільнять з роботи і наймуть робітників з інших місцевостей. З цим питанням ретельно ознайомилась губернська влада, представники якої, після розгляду цієї справи, визнали, що “праця робітників робочих-шевців Городка дійсно продовжувалася до 18 годин на добу, а то й більше, до того ж у неможливих санітарних умовах, а оплачувалась недостатньо”. Не виключено, що під тиском влади, яка не бажала далі загострювати ситуацію, між працівниками та власниками майстерень Городка було укладено угоду, після чого більшість робітників 17 жовтня повернулась до роботи. Їхній робочий день скорочувався до 9 годин. Вони добились і значного підвищення заробітної плати⁹.

10 жовтня 1905 р. у Проскуріві припинили працю 400 євреїв-шевців. Вони також вимагали скоротити робочий день до 12 годин, збирались нелегально групами для обговорення своїх питань, але насильницьких акцій щодо влади не проводили¹⁰.

Один із найбільших страйків відбувся на Кам’янець-Подільській тютюновій фабриці Х.Штерна. Тут робітники, вибравши із членів міської організації Поалей Ціон керівний комітет, висунули власникам фабрики вимогу негайного підвищення заробітної плати до 20 крб. на тиждень та припинити локаут. Лише після виконання цих вимог робітники погоджувались приступити до роботи. Керівництво фабрики довгий час не бажало йти на поступки, внаслідок чого страйк тривав з 4 вересня до 15 жовтня. Через економічні збитки та під тиском страйкарів власники задовольнили майже всі вимоги робітників, які в середині жовтня 1905 р. приступили до роботи. Незважаючи на заклики місцевого осередку Поалей Ціон, який намагався надати страйку політичне забарвлення, працівники тютюнової фабрики були цілком задоволені вирішенням своїх соціально-економічних вимог і до політичних гасел не прислухались¹¹.

Страйки охопили і деякі заклади торгівлі. Так, 2 вересня 1905 р. в Проскуріві під керівництвом місцевих бундівців було організовано таємне товариство серед торгових працівників та посередників. Поставивши собі за мету покращити матеріальне становище і добитися скорочення робочого часу, товариство, виконуючи вказівки членів Бунду, оголосило власникам торгових закладів такі вимоги: встановити 10-годинний робочий день, значно підвищити заробітну плату, ввести щорічну місячну відпустку тощо. Керівники торговельних закладів міста, з метою недопущення виникнення страйку, доручили своїм представникам вести переговори із страйкарями. Деякі вимоги були задоволені, але робітники під впливом бундівців почали висувати нові вимоги, від яких власники торговельних

закладів відмовились, бо це могло, на їх думку, привести їх до повного розорення. Після цього працівники всіх єврейських торговельних та частини промислових закладів Проскурова (близько 600 чоловік) з 28 серпня оголосили страйк¹².

Повторимо, що у заворушеннях та страйках на торгових і промислових об'єктах губернії робітниками висувались передусім соціально-економічні вимоги. Оскільки виступи відбувались на підприємствах та в закладах, які в основному належали єврейським власникам, не слід розглядати їх як вияви етнонаціональних конфліктів. Це було вираження в першу чергу класових суперечностей, які мали місце і у єврейському середовищі. Не випадково єврейські капіталісти та власники часто звертались до місцевої влади по допомогу в боротьбі зі страйками та заворушеннями. Надаючи їм свою підтримку, царський уряд посилював свій вплив на єврейську буржуазію.

Якщо євреї-робітники промислового та торговельного сектору в своїй основній масі не прислуховувались до закликів до політичної боротьби, то серед частини єврейської молоді різні радикальні антиурядові настрої і гасла знайшли певний відгук. Так, 6 серпня 1905 р. група єврейських учнів і підлітків (близько 30 чоловік) зібралась на Шаргородській Горі поблизу Могилева-Подільського, де обговорювала різні політичні питання. Під час поліційної облави було знайдено лозунги з надписами “Геть прокляте самодержавство!” тощо. У цій справі поліцією було затримано 11 осіб 17–20 років (чоботарів, столярів, шевців)¹³.

8 жовтня 1905 р. у Вінниці під час багатолюдного зібрання в синагозі, на якому більшість присутніх складала молодь, з антиурядовою промовою виступив авторитетний серед місцевого єврейства лікар міського училища та громадський діяч Цукерман. Він та інші промовці виявили свою підтримку революційному рухові. Молодь також після зібрання намагалась організувати антиурядову демонстрацію. Стали лунати заклики “Геть поліцію!”, почався спів “Марсельєзи” тощо. У результаті втручання місцевої поліції, була розігнана група демонстрантів, переважно студентів та учнів реального училища Вінниці¹⁴.

Царський маніфест від 17 жовтня 1905 р., який проголошував свободу слова, зборів, недоторканість особи і т. д., був з радістю зустрінутий революційними і демократичними колами Російської імперії, в тому числі і багатьма євреями. Наступного дня у деяких подільських містах відбулись студентські демонстрації. У Проскурові поширення чуток про введення конституційного правління та наступне обмеження з боку самодержавства викликало широкий резонанс серед євреїв, які зачинили всі торгові заклади і готувались до демонстрації, що відбулась наступного дня. Демон-

странти під керівництвом трьох студентів – членів “Бунду”, загальною кількістю близько 300–400 чоловік, йшли вулицями міста з червоними прапорами, співали революційних пісень, викрикували гасла “Геть самодержавство!”, “Хай живе єврейська нація!”, “Геть поліцію та чиновників!” тощо. Після цього направились до керівника міської жандармської управи, вимагаючи, щоб він визволив з в’язниці кількох, заарештованих раніше за політичну діяльність, громадян. Демонстранти мотивували цю вимогу тим, що у царському маніфесті від 17 жовтня проголошено амністію всім політичним в’язням, на основі якої нібито в Кам’янці-Подільському було визволено кількох неблагонадійних до влади осіб. Однак керівник прокурівського жандармського відділу відмовився виконати їхні вимоги. Тоді демонстранти вирушили до виконуючого обов’язки повітового справника, який під їхнім тиском надіслав подільському губернаторові телеграму з проханням негайного визволення політв’язнів у Проскурові¹⁵.

Крім того, демонстрантам дозволили побачення з заарештованими. До в’язниці увійшло кілька осіб, які вступили у сутичку з конвойною командою. Прогриміло кілька пострілів, внаслідок чого демонстранти розійшлась по домівках, обіцяючи наступного дня продовжити боротьбу. Проте наступного дня до Проскурова були викликані додаткові загони поліції і нова маніфестація не відбулась. Кількох організаторів антиурядового виступу було заарештовано, проте, оскільки вони не виступали відкрито проти влади Миколи II, їх незабаром звільнили з-під варті.

Антиурядові демонстрації, у яких взяло участь чимало євреїв, відбулись 18–19 жовтня і в Кам’янці-Подільському. Три особи було заарештовано за участь в цій акції. У Вінниці 19 жовтня також відбулися нечисленні політичні мітинги та демонстрації євреїв. Щоправда, у серйозні виступи вони не переросли через втручання місцевої поліції¹⁶.

Активна участь частини єврейської молоді, яка становила лише невеликий відсоток в загальній структурі єврейського суспільства, в жовтневих демонстраціях дала зручний привід всім чорносотенним силам розпочати широку антисемітську агітацію, яка мала сумні наслідки для євреїв. Так, лише з 18 по 29 жовтня із мовчазної згоди влади в Російській імперії відбулось 690 погромів, в яких загинуло 3–4 тис. і було поранено 10 тис. євреїв. Більша частина погромів сталась на території сучасної України. І це не випадково, оскільки саме тут проживала переважна частина євреїв Російської імперії і тут вони проявляли найбільшу політичну активність. Один із найбільших погромів, під час якого загинуло 47 і поранено 300 євреїв, пограбовано понад 2 тис. будинків, торгових закладів тощо, відбувся 18–20 жовтня 1905 р. у Києві. У погромі взяли участь передусім чорносотенці, деякі представники поліції, частина міщанства, що піддалась

антисемітській агітації. На Поділлі великі погроми відбулись у Жмеринці, Могилеві-Подільському, містечках Межирів і Станіславчик. У більшості випадків причиною погромів була помста монархічно налаштованих сил за участь євреїв в революційному русі. Постраждали і консервативні групи єврейського суспільства. Влада свідомо не припиняла вчасно погромів, переслідуючи при цьому дві мети: залякати євреїв і створити в українського селянства враження, що революційний рух – єврейська справа. Справді, не можна заперечувати, що євреї брали активну участь у політичному революційному русі. Так, у 1906 р. серед всіх активних революціонерів Російської імперії євреї становили понад 20% (при загальній частці в населенні держави – 4%)¹⁷. Проте, зводити весь міський та містечковий революційний рух цього періоду виключно до єврейського, як це роблять окремі тенденційно налаштовані сучасні російські історики (наприклад О.Платонов в своїй тритомній праці “История русского народа в XX веке”), зовсім недоречно.

Наприкінці 1905 р. страйковий рух на промислових і ремісничих підприємствах Подільської губернії пішов на спад. Проте осередки єврейських політичних партій – Бунду та Поалей-Ціону, продовжували і далі діяти. Всупереч твердженням радянської історіографії, активність російської соціал-демократичної робітничої партії на Поділлі значно поступалась активності цих партій. Щоправда, це не означає, що подільські євреї зовсім не брали участі в роботі РСДРП. Так, наприкінці 1905 р. Подільське губернське жандармське управління розшукувало за участь в антиурядових діях місцевих членів РСДРП Бронштейна, Войлера, Гродецького, Зайцмана та інших¹⁸. Деякі євреї належали до радикальної партії соціалістів-революціонерів. У Балтському повіті в м.Богопіль активно діяла організація анархістів, яка проводила агітацію серед місцевого селянства, закликаючи його до збройної боротьби проти самодержавства¹⁹. Анархісти влаштували кілька нападів на службовців поліції. Не виключено, що до цієї організації належали і євреї.

У 1906 р. участь подільського єврейства в політичних та соціально-економічних заворушеннях була, у порівнянні з минулим роком, набагато скромнішою. Основних причин цього було кілька. *По-перше*, місцеві євреї побоювались репресій з боку місцевих осередків “Союза Русского народа”, які користувались беззастережною підтримкою місцевої влади та мали значний вплив на частину селянства Подільській губернії. *По-друге*, переважну більшість єврейських робітників, ремісників, дрібних крамарів цілком задовольнили ті соціальні та економічні поступки, які зробили для них роботодавці у попередній період. Подальший розвиток та поглиблення революції їх зовсім не влаштовував. *По-третє*, багато євреїв сподівались

на поступові демократичні перетворення, вважали, що Державна Дума, вибори до якої відбулись у 1906 р., поступово вирішить їхні основні проблеми. *По-четверте*, багато осередків місцевих Бунду та Поалей Ціону було розгромлено поліцією. Так, 19 грудня 1905 р. в Проскурові були затримані активісти місцевого Бунду Миндліс та Цимерман, котрі розповсюджували серед населення листівки Бунду “Хто допомагає уряду влаштовувати погроми”, в яких закликалось до боротьби проти влади. Вони були заарештовані і відправлені до в’язниці²⁰. А на початку 1906 р. проскурівська організація Бунду взагалі була повністю розгромлена. Були затримані її керівники Л.Беккер, С.Кригсбагер та інші. У них під час обшуку було вилучено документи РСДРП (листівки, книги, часописи революційного змісту тощо) та зброю, яку вони придбали для партійного осередку. Затриманих було відправлено до місцевої в’язниці, оскільки їхня діяльність загрожувала, згідно звіту повітового жандармського управління, “суспільному порядку та спокою”. Проте покарання було порівняно м’яким і вже через кілька місяців їх було звільнено. На початку лютого 1906 р. був заарештований керівник вінницького Бунду Шустер, у помешканні якого збирались члени партії, виступали революційні оратори з Житомира, Бердичева. Шустер проводив агітацію серед робітників Вінниці, закликаючи їх до страйків та організації опору владі²¹.

Переслідувались поліцією і агітатори-добровольці, що співчували тій чи іншій опозиційній партії. Так, в січні 1906 р. в жителів Литина А.Ліхтаман і А.Трипольського було вилучено 104 примірники листівок “Грудневі події і революція” на єврейській мові, різні видання Поалей-Ціону та Бунду, прокламації “Громадяни, озброюйтесь!” тощо. Розповсюджені цієї літератури були заарештовані. У лютому 1906 р. в Хмільнику поліція затримала кількох громадян, що поширювали документи ЦК Поалей-Ціону. Випадки розповсюдження революційної літератури єврейською мовою зафіксовані в квітні-травні 1906 р. і у Вінниці. Антиурядові листівки були розкидані активістами єврейських партій по всьому місту²². Проте, подібні випадки спостерігались нечасто і агітаційна робота місцевою поліцією, як правило, швидко припинялась.

У 1907 р. нелегальні нечисленні єврейські політичні молодіжні організації продовжували діяти передусім у невеликих містах та містечках Подільської губернії: в Летичеві, Меджибожі, Хмільнику, Літині, Старій Сиянві та ін. Але вони не мали великого впливу на єврейське середовище. Навіть навпаки, їхня діяльність часто зовсім не знаходила підтримки серед тих громадян, про чий інтереси вони на словах піклувались. Типовий випадок стався влітку 1907 р. в Меджибожі. Там члени місцевого таємного осередку Бунду закликали всіх місцевих шевців до загального страйку, а

до тих, хто не хотів приєднуватись до нього, застосовували фізичні методи тиску, включаючи погрози і насильство щодо робітників та членів їхніх сімей. Дійшла справа до того, що деякі євреї-шевці та члени їхніх сімей звернулись до місцевої поліції з проханням захистити їх від місцевих радикалів, які прагнули дестабілізувати ситуацію²³.

Після столипінського перевороту 3 червня 1907 р. єврейські політичні партії на Поділлі опинились в глибокому підпіллі, але не припинили своєї діяльності і продовжували функціонувати в деяких містах та містечках краю. Що стосується переважної більшості місцевого єврейства, то воно, як і більшість українського та польського населення губернії, згідно зі звітом подільського губернатора О.Ейлера до Київського генерал-губернатора Сухомлинова, припинення діяльності Другої Державної Думи та новий недемократичний виборчий закон зустрів загалом байдуже і не виявило ніякого інтересу до виборів у наступну, Третю Державну Думу²⁴.

Отже, наявні в нашому розпорядженні архівні матеріали і документи свідчать, що частина єврейського населення, передусім молодь та члени єврейських політичних партій, взяла активну участь у революційних подіях 1905–1907 рр. Вона виявилась переважно у проведенні антиурядової агітації серед населення, розповсюдженні опозиційної до царизму літератури та листівок, організації політичних мітингів, демонстрацій, страйків, нелегальних зібрань тощо.

Разом з тим, у містах та містечках Поділля майже не було випадків збройної боротьби, терористичних дій проти представників місцевої поліції, жандармерії. Більша частина єврейства залишилась осторонь від соціально-економічної та політичної боротьби проти самодержавства, виступала проти радикалізму молоді, а велика єврейська буржуазія, не відділяючи себе від інтересів імперської влади, була налаштована різко антиреволюційно і повністю підтримувала заходи царизму у боротьбі проти демонстрантів і страйкарів.

Примітки

1. *Дикий А.* Евреи в России и СССР. Исторический очерк. – Новосибирск, 1994.
2. *Саченко С.* Статистические очерки Подоли // Православная Подолия. – 1906. – №5-6. – С.411-413; №7. – С.474-478.
3. Там же. – №8. – С.522-523.
4. *Миндлин А.* “Еврейская политика” Столыпина – М., 1996; *Кременецкий Й.* Еврейский вопрос и Россия. – М., 2000 та інші праці.
5. *Найман О.Я.* Єврейські партії та об’єднання у політичних процесах в Україні (1917–1925). – К., 1996. – Розділ 1.
6. Там же.

7. Там же.
8. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7805. – Арк.1; Спр.7824. – Арк.2.
9. Там же. – Ф.281. – Оп.1. – Спр.7854. – Арк.2, 26.
10. Там же. – Арк.27.
11. Там же. – Ф.281. – Оп.1. – Спр.7274. – Арк.50-55, 67.
12. Там же. – Арк.28-31.
13. Там же. – Спр.7863. – Арк.2.
14. Там же. – Спр.7854 – Арк.14.
15. Там же. – Спр.7864. – Арк.1-2.
16. Спр.7982. – Арк.13.
17. *Хитерер В.М.* Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года. – М., 1997.
18. КПМДА. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.28. – Арк.232-232.
19. Там же. – Спр.31. – Арк.5.
20. Там же. – Оп.1. – Спр.7395. – Арк.2.
21. Там же. – Спр.7597. – Арк.1-2.
22. Там же. – Спр.7284. – Арк.24, 36, 51.
23. Там же. – Спр.7703. – Арк.3-4, 83-85; Оп.2. – Спр.118. – Арк.15-19.
24. Там же. – Оп.2. – Спр.31. – Арк.1-5.

Резюме

В исследовании на основании использования неопубликованных малоизвестных архивных материалов, освещается деятельность разных еврейских социальных групп, политических партий и организаций на Подолии в период Первой российской революции.

СТАНОВЛЕННЯ Й ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКИХ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОСЕРЕДКІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В УМОВАХ ЦАРСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ (1906–1907 рр.)

У статті зроблено спробу на основі історичних джерел та літератури висвітлити специфіку становлення й особливості діяльності просвітницьких осередків Подільської губернії в умовах царської цензури у 1906–1907 рр.

На початку ХХ ст. на території України активізувався культурно-просвітницький рух. Безпосереднім його проявом стало виникнення товариств “Просвіта”. Їх становлення та діяльність викликали неоднозначні й суперечливі оцінки з боку діячів національного відродження. Що ж стосується радянської офіційної історичної науки, то вона або взагалі замовчувала факт існування просвітницьких осередків, або характеризувала їх лише з негативного боку, як буржуазно-націоналістичні організації.

У сучасній вітчизняній історіографії існує необхідність об’єктивного дослідження історії “Просвіт”. Сьогодні ми маємо низку праць із зазначеної теми, серед яких варто відзначити роботи О.В.Лисенка¹, Л.І.Євселевського², С.Я.Фарини³, О.М.Германа⁴, В.С.Лозового⁵, О.М.Цапка⁶. Переважна більшість з них стосується діяльності великих міських, здебільшого губернських, просвітницьких осередків. Історія ж сільського просвітницького руху представлена фрагментарно. Таким чином, виникає нагальна потреба науково відтворити діяльність просвітян на селі. Відтак, метою даної статті є з’ясування специфіки умов становлення й особливостей діяльності сільських просвітницьких осередків Подільської губернії, їх зв’язок із Кам’янець-Подільською “Просвітою” у 1906–1907 рр.

Початок Першої російської революції 1905 р. підштовхнув царський режим до перегляду своєї політики щодо українського національного руху. Внаслідок цього 4 березня 1906 р. були видані тимчасові правила для самодіяльних товариств і спілок. На їх основі в Кам’янці-Подільському постало культурно-освітнє товариство “Просвіта”, яке юридично почало діяти з 21 квітня того ж року. Відповідно до §1 статуту воно мало на меті “... допомогу культурно-просвітньому розвитку українського народу на Поділлі”⁷. На відміну від інших губернських “Просвіт”, подільське товариство звертало головну увагу на роботу серед сільського населення краю. Як зазначав відомий просвітній діяч, член Кам’янець-Подільської “Просвіти” В.К.Приходько, “... в тому було її культурно-національне і громадсько-політичне ... і історичне значення для цілого краю”⁸.

Подільська “Просвіта” перш за все поставила собі завдання відкривати у селах свої бібліотеки-читальні⁹. Одразу по губернії було розіслано кілька тисяч статутів товариства, надрукованих українською мовою, із закликом “ставати до праці” на користь народу. Переважно їх отримували вчителі, священники, селяни, які почали проводити роботу серед місцевого населення з метою підвищення культурно-освітнього рівня подолян. З багатьох місць надходили прохання до кам’янецьких просвітян допомогти заснувати бібліотеки-читальні, надіслати літературу, порадити щодо вибору пісень та п’єс, які можна було б виконувати тощо.

Відкриття бібліотек-читалень на той час можна було здійснювати двома шляхами: по-перше, за рахунок внесків сільських активістів просвітницького руху; по-друге, за підтримки губернської “Просвіти”. Як показав досвід, реалізація першого передбачала подолання багатьох юридичних перешкод, що зробити селянам було вкрай важко. Зокрема, необхідно було мати хоча б десять політично-благонадійних людей, які стали б організаторами осередку. В умовах села знайти таку кількість необхідних осіб було проблематично. Тому найбільш оптимальним вважався другий спосіб, за якого основну підготовчу роботу здійснювало б губернське товариство, а бібліотеки-читальні підпорядковувались би йому. Сільські просвітяни підбирали кандидатуру завідувача майбутньої бібліотеки-читальні та відповідне приміщення, яке вони мали утримувати на свої кошти. Після цього надходили звернення до Подільської “Просвіти” з проханням заснувати в селі просвітній осередок¹⁰. Активісти, знайшовши помешкання, забезпечували його меблями, паливом та іншими необхідними речами. Проте знайти завідувача було вкрай важко, адже потрібна була особа як відповідальна, так і благонадійна. У зв’язку з цим великі надії покладались на священників. Щодо конкретної допомоги губернського товариства новоствореним сільським осередкам, то вона полягала в тому, що в кожную бібліотеку-читальню надсилались книжки, щонайменше на 25 крб., і передплачувались кілька газет та журналів.

Заснування бібліотек-читалень було нелегкою справою. Суть проблеми полягала в тому, що влада надто прискіпливо, обережно, навіть з неприхованою підозрою ставилась до будь-яких прохань Кам’янець-Подільської “Просвіти” щодо відкриття в селах просвітницьких осередків. Губернатором були розіслані таємні циркуляри повітовим справникам з наказом з’ясувати благонадійність осіб, які пропонувалися товариством на посаду завідувачів бібліотек-читалень. Такі доручення через станових приставів доводились до урядників чи стражників, які на місці збирали необхідну інформацію. Листування між цими поліцейськими чинами могло тривати кілька місяців. У своїх повідомленнях останні вказували вік, місце про-

живання, професію, віросповідання, образ життя та інші дані людини, яка перевірялась. У висновку, як правило, зазначалось про небажаність відкриття просвітницьких закладів, “так як вони можуть служити місцем нелегальних мітингів та поширенням нелегальної літератури”¹¹. Маючи на руках такий висновок, влада свідомо затягувала час і не давала просвітянам чіткої відповіді. Так було у 1906 р., коли центральне товариство звернулося до губернатора із проханням дозволити відкриття бібліотек-читалень у більш як 25 селах. Після чотирьохмісячного очікування відповіді Рада “Просвіти” нагадала адміністрації про цю справу. Товариству почали надходити “откази”⁹.

Щоб не задовольняти прохання просвітян, влада вигадувала найбезглуздіші причини. По-перше, відмовляли через нібито “неблагонадійність” осіб, по-друге – через те, що майбутньому завідувачу не виповнилось двадцять один рік, по-третє – дванадцяти селянам було відмовлено через те, що вони “малограмотні” і нібито не погоджуються бути бібліотекарями, хоча Рада “Просвіти” мала від кожного з цих селян “прошення” про відкриття в них бібліотеки”⁹. Справжньою ж причиною відмов був страх влади перед розгортанням українського національного руху в провінції, оскільки вважала, що з утворенням бібліотек-читалень суспільно-політична ситуація стане ще загрозливішою. Тому на прохання Подільської “Просвіти” від 12 липня 1906 р. відкрити бібліотеки-читальні в м.Жванці, с.Криничанах, с.Великому Карабчієві Кам’янецького повіту та с.Яланцях Ольгопольського повіту відповідь одержано тільки 26 березня 1907 р. У ній містився дозвіл відкрити бібліотеку-читальню лише у м.Жванці. Відкриття ж бібліотек-читалень у с.Криничанах, с.Великому Карабчієві та с.Яланці заборонялося¹². Наступного дня у Жванці під керівництвом колезького регістратора К.С.Степури було створено бібліотеку-читальню. Працювати вона почала під ретельним наглядом поліції. За спостереженням поліцейського наглядача, у бібліотеці збиралось місцеве населення, переважно молодь. Проте така увага влади не заважала людям масово, а інколи й цілими родинами відвідувати просвітницький осередок і брати участь у його роботі. Так, наприклад, син завідуючого, студент Харківського ветеринарного інституту Григорій Степура, під час канікул часто ходив у бібліотеку, де проводив бесіди з односельцями, в яких торкався злободених проблем селянства. Врешті-решт у червні 1907 р. після доносу бібліотеку було закрито¹³. У К.С.Степури був відібраний дозвіл губернатора. У цьому ж році була спроба відновити діяльність просвітницького осередку мешканцем м.Жванця Ш.Алтманом, але йому відмовили.

Ціною неймовірних зусиль 17 червня 1906 р. Подільська “Просвіта” заснувала свою філію у м.Могилів-Подільському, яка практично була

самостійним товариством. Значні зусилля у своїй роботі просвітяни спрямовували на відкриття бібліотек-читалень на селі. Завдяки їх турботам адміністрація дозволила товариству відкрити вісім просвітницьких осередків у селах Могилівського повіту¹⁴.

Подільські просвітяни використовували будь-яку нагоду, щоб активізувати культурно-освітню роботу. Так, священик с.Щуровець Брацлавського повіту К.Лазовський звернувся до Ради Кам'янець-Подільського товариства "Просвіта" із проханням відкрити бібліотеку-читальню. Свою ініціативу він мотивував тим, що у селі закрилась державна винна лавка, після якої залишилось відповідне для бібліотеки приміщення¹⁵.

Становленню сільських просвітницьких осередків суттєво сприяла допомога активних діячів губернської "Просвіти". У цьому плані варто відзначити голову Кам'янець-Подільського товариства, лікаря губернської земської лікарні К.Г.Солуху. В.К.Приходько відзначав його велику роль як представника "Просвіти"¹⁶. Костянтин Григорович надсилав листи-прохання¹⁷ до губернатора О.О.Ейлера або особисто їздив до нього "вбивати" дозволи на відкриття у селах бібліотек-читалень. Навіть якщо згоди не вдавалось отримати, відомий просвітянин, ризикуючи своєю кар'єрою, намагався з'ясувати причини відмови. Активна просвітницька діяльність К.Г.Солухи та центрального товариства викликала занепокоєння губернатора. О.О.Ейлер, закликавши до себе частину правління "Просвіти" разом з головою, зробив їм "рознос"¹⁸.

Зважаючи на ріст українського національного руху, влада обмежувала діяльність просвітян. Так, на прохання подільської "Просвіти" від 18 вересня 1906 р. відкрити бібліотеки-читальні в селах Жердя, Бабинці, Боришківці та Драганівка Кам'янецького повіту, а також в с.Ялтушкові-Подільському Могилівського повіту під завідуванням селян – Іллі Дудки, Івана Гашука, Карпа Миронюка, Феодора Єдинака та Євфимія Нечипорука, губернатор не дав згоди¹⁹. Адміністрація мотивувала свою відмову тим, що названі особи "малограмотні" і не виявили бажання бути завідувачами. Проте К.Г.Солуха з'ясував, що причини ці були надуманими.

У 1906–1907 рр. губернська "Просвіта" значну увагу приділяла створенню в селах невеликих бібліотек у членів товариства. Планувалось зробити їх просвітницькими центрами, через які можна було б проводити культурно-освітню діяльність. Ця робота полегшувалась тим, що більшість просвітян жила у сільській місцевості. За даними газети "Рада" у березні 1907 р. з 205 членів товариства лише 45 жили в самому місті, решта 160 – по селах Поділля²⁰. За таких обставин були відправлені українські книжки майже у 100 населених пунктів. Через фінансові проблеми в один осередок висилались книжки вартістю до 3–5 карбованців. Доволі часто заві-

дуючі бібліотек власноручно займались продажем літератури. Протягом року діяльності Кам'янець-Подільської “Просвіти” вони реалізували книг на 300–400 карбованців²¹. Разом з тим існувала практика розсилки літератури на комісію, в розстрочку, через кооперативні крамниці, а також на пільгових умовах.

Література у сільські бібліотеки-читальні надходила через книгарню Кам'янець-Подільської “Просвіти”. Переважно її доставляли за допомогою відомого у Подільській губернії земського лікаря П.Й.Блонського. Про характер літератури можна дізнатись із проведеного 23 жовтня 1906 р. поліцейського обшуку у с.Боришківці Кам'янецького повіту у селянина Л.С.Повержука. Як зазначає О.В.Лисенко, в нього було знайдено: прокламацію під назвою “Кто устраивает еврейские погромы и что сделать крестьянам”, газети – “Государственная Дума” №2, три номери газети “Рідний край”, два номери “Хлібороба”, шість номерів “Ради”, “Світову зірницю” – №24, “Волна” – №3, 15, брошури різного змісту, каталог Кам'янець-Подільської “Просвіти” та письмовий зошит з вказівками книг “Просвіти”, яких усього виявилось у Л.Повержука 184²².

Водночас з поширенням літератури в селах Поділля, у Кам'янці-Подільському на базарному майдані було організовано рундук для продажу книжок. Він почав діяти з 10 травня 1906 р. у святкові, базарні дні та у неділю. “Селяни хоч і не “толплятсь” у рундука, але з цікавістю роздивляють книжки, зупиняючи свою увагу та купуючи “Катерину”, “Покритку”, “Про життя Шевченка” та інші переважно белетристичного змісту, книжки”²³.

Як свідчать дані, робота просвітян мала непогані наслідки. Загалом, при Кам'янець-Подільській “Просвіті” існувало 24 бібліотеки-читальні, в яких знаходилося 22 тис. екземплярів книг загальною вартістю 2,5 тис. крб.²⁴

У червні 1907 р. становище Подільського товариства значно погіршилось. За доносом С.Тижова супроти завідуючої Кам'янець-Подільською бібліотекою Є.Неселовської була розпочата справа. Адміністрація вимагала виключити її з числа членів товариства як неблагонадійну. У кількох просвітян були проведені обшуки. Врешті-решт, після наради “особенного присутствия”, влітку того ж року “Просвіту” було заборонено “как общество, по характеру своей деятельности угрожающее государственному порядку и общественному спокойствию”²⁵. Тому товариство змушене було припинити свою діяльність. Становище, яке виникло після закриття “Просвіти”, характеризує газета “Рада”: “Тутешне громадянство так залякане, що тільки нишком балакає про крамольну “Просвіту”, і деякі діячі-патріоти то так наполохані, що десь, певно, бажають бути на цей час краще німцями, аніж українцями. Однак, може знайдуться й такі, що спробують воскресити бідолашну “Просвіту”²⁶. Як показали наступні події, чекати

довелось недовго. Це вдалось зробити у лютому 1908 р. завдяки турботам К.Г.Солухи та інших просвітницьких діячів Поділля.

Таким чином, головними центрами просвітницької діяльності у сільській місцевості були нечисленні бібліотеки-читальні. Їх діяльність систематично контролювалась та обмежувалась місцевою владою. Разом з тим, своєю роботою просвітяни не давали забути подолянам рідну мову, рідну віру, свою націю, давали людям надію на краще майбутнє.

Примітки

1. *Лисенко О.В.* “Просвіти” у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.) / Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.

2. *Євселевський Л.І., Фарина С.Я.* “Просвіта” в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. – К., 1993.

3. *Фарина С.Я.* Роль “Просвіт” в українському національно-культурному русі на початку ХХ століття / Дис. ... канд. іст. наук. – Кременчук, 1993.

4. *Герман О.М.* Діяльність товариства “Просвіта” на Поділлі наприкінці ХІХ і в першій половині ХХ століття / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 1995.

5. *Лозовий В.С.* Діяльність Подільської “Просвіти” в 1906–1914 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам’янець-Подільський, 1996. – С.6-27.

6. *Цапко О.М.* Діяльність товариства “Просвіта” в Україні (1891–1914) / Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.

7. Статут Подільського Українського товариства “Просвіта” (1906 р.) // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам’янець-Подільський, 1996. – С.101.

8. *Приходько В.* Під сонцем Поділля. Спогади. – Вид.4. – Нью-Йорк, Мюнхен, 1967. – Ч.1. – С.133.

9. У подільській “Просвіті” // Рада. – 1906. – №16. – 3 жовтня.

10. *Приходько В.* Назв праця. – С.136-137.

11. Кам’янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.2. – Спр.149. – Арк.75.

12. Там же. – Арк.71-72.

13. *Лозовий В.С.* Назв праця. – С.10.

14. *Лисенко О.В.* Просвіти Наддніпрянської України у дожовтневий період. – К., 1990. – С.15.

15. КПМДА.– Ф.228. – Оп.2. – Спр.149. – Арк.32.

16. *Приходько В.* Назв праця. – С.109.

17. КПМДА. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.149. – Арк.32, 35, 103.

18. *Приходько В.* Назв праця. – С.109.

19. КПМДА. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.149. – Арк.35.

20. З життя “Просвіт” // Рада. – 1907. – № 77. – 2 квітня.

21. Звідомлення подільської “Просвіти” // Рада. – 1907. – № 174. – 31 липня.
22. Лисенко О.В. “Просвіти” у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.). – С.47-48.
23. Подольский край. – 1906. – №63. – 2 червня.
24. Цапко О.М. Назв. праця. – С.101.
25. Приходько В. Назв. праця. – С.181.
26. З життя “Просвіт” // Рада. – 1907. – №152.

Summary

This article throws light upon the specific items of formation and peculiarities of Prosvita activity under tsar censorship conditions in Podillia in 1906-1907 on the basis of historical sources and literature.

94 (477.44) “1917-1920”

В.Б. Стецюк

ВІННИЦЬКЕ ПОВІТОВЕ ЗЕМСТВО В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 рр.

Стаття присвячена історії Вінницького повітового земства періоду 1917–1920 рр. Розглядаються основні напрямки діяльності земської управи (освіта, сільське господарство, соціальний захист), а також ускладнення та труднощі в їх роботі.

Після відновлення незалежності України, з’явилась можливість об’єктивного вивчення багатьох питань історії України, зокрема, і пов’язаних з діяльністю органів земського самоврядування. Цілий ряд досліджень, опублікованих протягом 90-х років минулого і на початку ХХІ ст., присвячено діяльності земств Правобережжя. Однак у більшості з них розглядаються лише окремі аспекти роботи земств: освітянський¹, сільськогосподарський² тощо. Що ж стосується аналізу діяльності земських інституцій певного рівня (волость, повіт, губернія), то єдиною публікацією з цієї проблематики є стаття І.Г.Верховцевої, присвячена функціонуванню волосних земських управ³. Водночас робота повітових земських самоврядувань, які становили основу земського апарату, досі залишається недослідженою. У зв’язку з цим, автор поставив собі за мету з’ясувати проблему в розрізі земства Вінницького повіту – одного з найбільш дієвих на Поділлі.

Напередодні Лютневої революції земські установи повіту представляли організацію, що відігравала помітну роль в економічному та культурному житті краю. Скажімо, вони володіли 20 показовими полями, 18 пунктами прокату сільськогосподарського реманенту, 11 зерноочисними пунктами, складом сільськогосподарських машин і знарядь, 15 показовими садами, 6 лікарнями, 7 фельдшерськими пунктами, 13 поштовими кінними станціями (призначались для поїздки по території повіту співробітників державного та земського апарату), повітовою телефонною мережею тощо⁴. Перша світова негативно позначилась на роботі земства. В 1916 р. витрати управи склали 899023 крб. 91 коп. Замість очікуваних 918880 крб. 01 коп., що мали надійти в бюджет управи, було заявлено про отримання 845567 крб. 74 коп. Але, як свідчать документи, з цієї суми 201661 крб. 06 коп. зараховували в недоїмку, тобто реально вони отримані не були⁵.

Одним з перших рішень Тимчасового уряду, голови губернських та повітових земських управ призначались відповідно губернськими і повітовими комісарами Тимчасового уряду. Це перетворювало земства в основу місцевої системи виконавчої влади та самоуправління. На Вінниччині повітовим комісаром став голова земської управи, поміщик П.М.Ренненкамф. 20 березня 1917 р. управа ухвалила організувати за рахунок резервних коштів канцелярію комісара, а також “Осведомительное бюро”, що мало поширювати серед жителів повіту інформацію про діяльність нової влади⁶. Водночас було вирішено розширити склад земських зборів за рахунок кооптації до їх складу представників від різних громадських організацій та національних меншин. Крім 21 гласного “старого складу” кооптовано 24 нових: 7 – від волостей, що раніше не були представлені в земських зборах, по 2 – від Ради робітничих депутатів, Ради солдатських депутатів, Польського союзу трудящих, євреїв повіту (по одному від міст Вінниця і Жмеринка), “Просвіти”, Союзу подільських українців, учителів, кооператорів, 1 – від Товариства споживачів Тиврівської волості⁷.

4 квітня 1917 р. розпочались XII надзвичайні повітові збори. Обраний головою зборів гласний Д.В.Маркович (відомий письменник і громадський діяч) назвав їх “першими вільними земськими зборами”. Вони ухвалили ряд рішень, що стосувались різних сторін життя повіту. Зокрема, вже з осені 1917 р. передбачалось перевести навчання в школах на рідну мову учнів (українську та мови національних меншин), взяти на державне утримання національні школи, за винятком релігійних (зокрема, на потреби Вітавсько-Гніванської польської школи до кінця 1917р. асигновано 500 крб.), поступово перевести навчання в учительських семінаріях на українську мову при обов’язковому вивченні російської мови та літератури⁸.

Іншим напрямком роботи повітового земства, що вимагав значних зусиль та витрат, стало підтримання громадського порядку. Міністерство внутрішніх справ, переказавши на плечі земств цей тягар, водночас вдвічі зменшило фінансування правоохоронних органів. Тому замість 108 кінних поліцейських, що несли службу в повіті до революції, земські збори змушені були обмежитись лише 41 міліціонером (20 кінних і 21 піший), а решту вакансій заповнити добровільними помічниками міліції⁹. Щоправда, революційна ейфорія була настільки потужною, що, наприклад, на проведеному земством повітовому вчительському з'їзді “до 100 вчителів, вчительок і навіть священників записались добровольцями міліції”¹⁰.

Влітку 1917 р. земська управа розпочала підготовку до нових земських виборів, що вперше мали пройти на основі прямого і загального виборчого права. Процес підготовки затягнувся, насамперед, з технічних причин. Так, кількість осіб, внесених до виборчих списків, склала 114067 осіб (у 1911 р. було всього 1117)¹¹. Це призвело до труднощів з реєстрацією виборців і підготовкою виборчих записок. Що стосується останніх, то Вінницька земська управа двічі зверталась до Подільського губернського комісара з проханням дозволити не штампувати виборчі записки печаткою управи, але отримала категоричну відмову¹². Ускладнювала передвиборну підготовку і надмірна демократичність виборного закону, за яким будь-яка група виборців чисельністю понад 10 осіб мала право подати кандидатський список. Це призвело до того, що в деяких виборчих округах (кожний такий округ становив собою одну волость; 6 волостей, від яких обиралось по 4 і менше депутатів, об'єднано в три виборчі округи) подано 8–10 списків, а у Стрижавському – 14¹³. Більшість з них створювались за територіальним принципом (з жителів одного чи кількох сусідніх сіл), і лише у містах вони частково мали партійне забарвлення. 22 жовтня 1917 р. вибори до повітових і губернських земських зборів відбулися (спершу їх було заплановано на 15 жовтня, але довелось перенести через зазначені вище причини). Всього обрали 65 повітових і 8 губернських земських гласних. За партійними списками до повітових зборів пройшли: від блоку УПСР і УСДРП – 3 особи (2 у Жмеринці і 1 у Вінниці), блоку есерів, меншовиків і Бунду – 3 (2 у Жмеринці і 1 у Вінниці), партії народної свободи і Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії по одному (обидва у Вінниці), від РСДРП(б) – 4 (всі у Вінниці)¹⁴.

Починаючи з кінця жовтня 1917 р., протягом трьох місяців робота земства була фактично заблокована, оскільки Вінниччина стала ареною напружених боїв між військами Української Центральної Ради і збільшовизованим 2-м гвардійським корпусом. Лише з лютого 1918 р. з'явилась можливість відновити діяльність управи.

Становище Вінницького земства протягом 1917 – поч. 1918 рр. постійно погіршувалось як через знецінення карбованця і зростання цін, так і через несплату земських зборів. На 1 січня 1918 р. борг по земських зборах становив 728443 крб. Борг земства різним особам та установам склав на початку року 1027624 крб. 10 коп., за січень він зріс ще на 203346 крб.¹⁵

Нестача коштів змушувала управу скорочувати свою діяльність в різних сферах. Наприклад, якщо на 1 січня 1917 р. в повіті було 13 станцій кінної пошти зі 116 кіньми, то на 1 лютого 1918 р. залишилось 11 станцій і всього 46 коней¹⁶. Після розформування повітової земельної управи земські збори, уповноваживши управу прийняти до своєї компетенції продовольчу справу, водночас звернулись з проханням до уряду про надання кредиту в розмірі 200 тис. крб. на поточні заходи, з метою покращення забезпечення повіту харчовими ресурсами¹⁷. У сфері освіти практично всі заходи мали бути виконані або за рахунок коштів, отриманих від губернського земства чи Міністерства народної освіти, або ж “якщо дозволять фінанси народного самоврядування”¹⁸.

В період Гетьманату Вінницька земська управа стала об’єктом ревізії. Жодних негативних наслідків вона не дала, керівництво управи легко відкинуло всі звинувачення в неправильному використанні коштів¹⁹. Тим не менш, частина земських співробітників, що належали до партій есерів та есдеків, зазнали політичних репресій. На губернській нараді представників земств, Казенної палати, податкової інспекції і казначейства, що відбулася 4 вересня 1918 р. у Вінниці, голова повітової управи І.І.Лозінський повідомив, що “на даний момент один член управи у відпустці, інші заарештовані, і в управі він залишився один”²⁰.

Становище ускладнювалося також тим, що паралельно з гетьманською владою існувала ще й окупаційна австрійська, котра нерідко також втручалась у роботу земських інституцій. Наприклад, у Вінниці австро-угорські війська зайняли Пироговську лікарню, яка була предметом гордості земської управи, а згодом земству довелось офіційно передати її окупаційному командуванню²¹.

Після ліквідації гетьманського режиму та відновлення УНР, з’явилися передумови для відновлення роботи земського самоврядування в колишніх масштабах. Однак, уже в березні 1919 р. українські підрозділи відступили з Вінниччини під тиском частин червоної армії. Оскільки ще в січні 1918 року російський Раднарком прийняв декрет про ліквідацію земств, то одразу після встановлення радянської влади Вінницька земська управа припинила свою роботу.

10 серпня 1919 року Вінницю було звільнено частинами Запорозької групи армії УНР та 6-ї Равської бригади УГА. Вже вранці наступного дня

повітова управа відновила свою роботу практично в тому ж складі, що й раніше. Матеріальне становище Вінницького земства було надзвичайно важким. Газета “Шлях” характеризувала його так: “Коштів у розпорядженні повітової управи немає і копійки, різні народні інституції (лікарні і ін.) перебувають у скрутному стані, кінні пошти понижені, все земське майно, справи, архіви, машинки та багато інших речей розкиданні по різних будинках міста Вінниці, де існували радянські установи”²². Величезним зусиллям земців все це майно невдовзі було зібрано і невдовзі в складі управи активно працювали такі відділи: розпорядчий, мобілізаційний, громадського опікування, медичний, ветеринарний, технічний, телефонний, повинностей, податковий, волосного земства, продовольчий, з лісових операцій, агрономічний, народної освіти, опіки над родинами мобілізованих до війська, а також бухгалтерія²³.

Одним з першочергових завдань, що постало перед повітовим земством, стало відновлення засобів комунікації. Створена ним ще до революції повітова телефонна мережа була більшовиками понівечена і пограбована. Не маючи змоги самостійно її відновити, повітова народна управа звернулася до телефонної команди УГА, розквартированої у Вінниці²⁴. Крім того, земське зібрання асигнувало на відбудову телефонної мережі 200000 гривень. До кінці жовтня її майже повністю відновили, однак коштів на експлуатацію не було. Тому земство звернулося до коменданта Вінниці з проханням дозволити використовувати телефонну мережу для приватного спілкування, зазначаючи, що “інших способів для експлуатації її в земства нема і відмова в проханню загрожує закриттям сіті для експлуатації взагалі”²⁵. Схожою була ситуація і щодо кінної пошти, для відновлення якої управа не мала належних ресурсів. Тому вона звернулася до волосних народних управ з пропозицією створити при них подібні пошти. Водночас, щоб мати хоч якийсь транспорт, земство добилося від губернської управи трьох пар коней²⁶.

Саме тоді завершувався процес “зростання” земського самоврядування з державним апаратом. Це зумовлювалось, по-перше, відсутністю місцевого розгалуженого апарату міністерств і відомств УНР, по-друге, тим, що для земств підтримка, насамперед фінансова, уряду стала абсолютно необхідною. Ситуація зі сплатою земських зборів на Вінниччині виглядала катастрофічно. “До земської каси не поступило ні шага земських податків. Селяни, наприклад, виплачуючи акуратно податки в попередні роки, в цьому році в багатьох випадках рішуче відмовляються платити земські податки. Зовсім також не одержується земських податків з фабрик, заводів та од міст Вінниці і Жмеринки. Всього належить земських податків 8149308 крб. 12 коп.”²⁷

У зв'язку з цим, майже одразу після відновлення своєї роботи, повітова народна управа повністю перейшла на утримання держави. Вже на початку вересня Подільський губернський комісар звернувся до директора департаменту самоврядування МВС з проханням відкрити кредити повітовим управам. За кілька днів міністерство, “прийнявши до уваги катастрофічне фінансове становище повітового самоврядування”, надало йому кредит в розмірі 1250000 крб. терміном на три роки під 6% річних²⁸.

Кошти ці використовувались, насамперед, на потреби медицини, освіти, соціального забезпечення. Наприклад, щойно отримавши згаданий кредит, народна управа одразу ж передала 130000 крб. повітовій земельній управі як аванс на обмолот збіжжя для земських закладів²⁹. (Слід зазначити, що незадовго до цього, не маючи жодних коштів, земство було змушене просити земельну управу надати хліб для лікарень у Вінниці, Жмеринці, Браїлові, Пикові, Сутиськах і Гушинцях в кредит)³⁰.

Чималі кошти витрачались і на організаційні заходи. Так, для налагодження роботи волосних народних управ, їм було надано допомогу з коштів повітової управи: Станіславчицькій управі – 2000 крб., Калинівській, Браїлівській і Тиврівській – по 1500 крб.³¹

Оскільки сфера діяльності земств була надзвичайно широкою, кошти воно отримувало не лише від міністерства внутрішніх справ, але й від інших відомств. Так, в середині жовтня міністерство народного здоров'я та опікування асигнувало Вінницькій народній управі 100000 грн. на утримання дитячих притулків, що перебували в її віданні³².

Незважаючи на допомогу центральних установ, умови роботи повітового земства залишались надзвичайно складними. Так, воно змушене було передати місцевій управі Українського Червоного Хреста спершу дитячі притулки “Яслі” та “Очаг”,³³ а згодом – Гушинецьку лікарню³⁴.

Становище ускладнювалося також інфляцією та гострим дефіцитом майже на всі товари. Це призводило до знецінення заробітної плати земських працівників, що часто не мали можливості придбати найнеобхідніше. Про подібні факти розповів на повітовій земській нараді представник народних вчителів Станіславчицької волості і висловив прохання замінити грошову платню вчителям натуральними виплатами з фондів продовольчого відділу. Водночас прохання про підвищення платні висловили стражники арештантських будинків повіту; їм було відмовлено, оскільки, у випадку задоволення їх клопотання, не вистачило б коштів на соціальні програми³⁵.

Однак, попри всі означені труднощі, Вінницьке земство спромоглося підтримувати свою інфраструктуру в діючому стані. На початку грудня в повіті нараховувалось шість лікарень, п'ять лікарсько-амбулаторних пунк-

тів, з 400 шкіл працювало 70–75%³⁶. Щоправда, подібні результати досягались неймовірним напруженням сил всіх земців. Що ж стосується фінансової сторони цієї роботи, то борг земства різним особам і установам склав у цей час близько 5 млн. карбованців³⁷.

Після окупації Вінниччини денікінцями, повітова управа була розпущена. Натомість П.М.Ренненкампу запропонували сформувати повітову господарську комісію, члени котрої не обирались, а призначались повітовим начальником. Більшість земців спочатку відмовились увійти до цієї комісії. Земська криза тривала два тижні; врешті-решт, з метою “припинити дальшу кризу в питанні конструювання повітової господарської комісії”, управа санкціонувала входження І.І.Лозінського, М.Т.Романюка і П.П.Ординського до складу комісії³⁸. Однак і в такому обмеженому складі управа проіснувала недовго. Після чергового захоплення краю більшовицькими військами її роботу знову припинили.

Земство відновилося у травні-червні 1920 р. Становище його було ще гіршим, ніж у попередні роки: “Кошторису на біжучий рік складено не було; чергових зборів не відбулося; повітова управа досі не має ніяких вказівок і директив в напрямку дальнішого ведення народного господарства і його розмірів; на 1-ше квітня за населенням рахувалося недоплатою останніх років більш 7000000 крб.; зараз ніяких платежів не поступає і на 1-ше травня в момент відновлення діяльності земства після відходу більшовиків, в розпорядженні повітової управи не було ні одного шага грошей в буквальному розумінні цього слова”³⁹. На поточні витрати народна управа отримала від уряду 500000 крб.; однак, через велетенську інфляцію, цих коштів не могло вистачити навіть на першочергові організаційні та господарчі витрати, а тому управа сподівалась отримати кількामільйонну допомогу з державного бюджету. Крім того, члени управи сподівались, що “уряд вживе належних заходів для того, аби населення негайно внесло рахуючися за ним недоплатки земських податків”⁴⁰.

Окремі керівники УНР виношували думку про проведення земської реформи. До її розробки залучались і представники Вінницького земства. 15 травня в народній управі відбувалась нарада, в якій, крім земських діячів, взяли участь повітовий комісар Тиравський і представник МВС доктор Макух. Останній запропонував свій проект створення нових органів самоврядування, до відання яких мали перейти земельні та лісові справи, військова повинність, міліція тощо⁴¹. Не зважаючи на всі труднощі, земська управа розгорнула активну діяльність. З’явилися сподівання, що “земство помаленьку, крок-за кроком, знову може відродитися для виповнення тих великих завдань по підвищенню економічного і культурного добробуту населення, для яких воно на початку було покликано”⁴². На

жаль, цим сподіванням не вдалось збутися – в серпні 1920р. Вінницький повіт знову зайняли більшовики і народна управа остаточно припинила своє існування.

Отже, впродовж 1917–1920 рр. Вінницьке повітове земство пройшло складний шлях: зі станового органу з обмеженою компетенцією воно перетворилось у демократичний орган самоврядування, значно розширилась сфера його компетенції. Водночас труднощі військового часу, неодноразові переходи влади від одних військово-політичних сил до інших, велетенська інфляція, криза селянських господарств не дозволили йому повністю реалізувати свої можливості, стати рушієм відбудови зруйнованого війною краю.

Примітки

1. *Дровозюк Л.М.* Земства і народна школа на Правобережній Україні у 1904–1920 рр. – Вінниця, 1997; *Калениченко Н.П., Гльченко Ж.Д.* Освітня діяльність земств (1917–1920 рр.) // Педагогіка і психологія. – 1994. – №4. – С.118-128.

2. *Сулига І.Г.* Агропропаганда – важлива ланка діяльності земств Правобережної України та Бессарабії // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 2000. – Вип.9. – С.37-41; *Сулига І.Г.* Земство і селянська кооперація в Правобережній Україні на початку ХХ ст. // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип.5. – С.59-61.

3. *Верховцева І.Г.* Волосні земства Правобережної України: перший досвід врядування // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С.126-131.

4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Д-255. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.30-32.

5. Там же. – Спр.112. – Арк.7.

6. Там же. – Спр.74. – Арк.8.

7. Там же. – Арк.69.

8. Там же. – Арк.67.

9. Там же. – Арк.16.

10. Там же. – Арк.20.

11. Там же. – Спр.103. – Арк.6.

12. Там же. – Спр.75. – Арк.58-59.

13. Там же. – Арк.39.

14. Там же. – Арк.103-105.

15. Там же. – Спр.108. – Арк.36.

16. Там же. – Спр.119. – Арк.17.

17. Там же. – Спр.108. – Арк.11.

18. Там же. – Арк.15-16, 20-22.
19. Там же. – Спр.119. – Арк.7-8.
20. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.145. – Арк.31.
21. Там же. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.26. – Арк.18.
22. Шлях. – 1919. – 15 серпня. – С.4.
23. Там же. – 1919. – 7 вересня. – С.3.
24. Там же. – 1919. – 3 вересня. – С.2.
25. Там же. – 1919. – 25 жовтня. – С.2.
26. Там же. – 1919. – 19 вересня. – С.2.
27. Там же. – 1919. – 18 вересня. – С.2.
28. Там же. – 1919. – 5 вересня. – С.2.
29. Там же. – С.2.
30. Там же. – 1919. – 4 вересня. – С.2.
31. Там же. – 1919. – 7 вересня. – С.2.
32. Там же. – 1919. – 18 жовтня. – С.4.
33. Там же. – 1919. – 7 вересня. – С.2.
34. ДАВО. – Ф.Д-255. – Оп.2. – Спр.13. – Арк.1.
35. Шлях. – 1919. – 2 жовтня. – С.2.
36. Там же. – 1919. – 13 грудня. – С.1.
37. Там же. – С.1.
38. Там же. – 1919. – 14 грудня. – С.3.
39. Хвиля. – 1920. – 16 травня. – С.3.
40. Там же. – С.3.
41. ДАВО. – Ф.Д-255. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.26.
42. Хвиля. – 1920. – 16 травня. – С.3.

Резюме

Стаття посвящена історії Вінницького уездного земства періода 1917–1920 років. Розглядаються основні напрямки діяльності земської управи (образовання, сільське господарство, соціальна захист), а також складності і проблеми в їх діяльності.

ЖУРНАЛ “ОСВІТА” ТА ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ НА ПОДІЛЛІ (КІНЕЦЬ 1918 – БЕРЕЗЕНЬ 1919 рр.)

В статті проаналізовано діяльність двотижневика “Освіта”, який видавався в Кам’яниці-Подільському наприкінці 1918 – на початку 1919 р., розповідається про висвітлення на його сторінках освітніх процесів в краї.

Національна освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Розбудова сучасної системи національної освіти потребує залучення досвіду попередніх років, насамперед, будівництва шкільництва в епоху національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

В регіональному розрізі процеси реформування шкільної мережі в цей період можна простежити за матеріалами журналу “Освіта”, який наприкінці 1918 – березні 1919 рр. виходив у м.Кам’яниці-Подільському. Варто наголосити, що періодика 1917–1920 рр. вже стала предметом пильної уваги дослідників. Зокрема, Г.Я.Рудий присвятив їй спеціальну монографію (“Газетна періодика – джерело вивчення Української культури. 1917–1920 рр.”), де визначено інформаційну цінність періодичних видань доби УНР. Але, на жаль, у цій ґрунтовній монографії про педагогічний двотижневик “Освіта” не має жодної згадки. Хоча називаються такі журнали як “Сільський господар”, “Кооперативна зоря”, “Гедзь” тощо¹. Дослідник М.І.Баюк у своїх статтях, присвячених двотижневикові “Освіта”, подав загальні відомості про заснування цього видання, анував окремі матеріали деяких номерів журналу, зробив спробу проаналізувати на їх основі стан будівництва шкільної освіти регіону в кінці 1918 – середині 1919 р.²

На Поділлі, в межах дослідження цієї проблеми, особливої уваги заслуговує висвітлення діяльності Подільської губернської земської управи, яка доклала надзвичайно великих зусиль для становлення і розвитку в регіоні шкільництва і педагогічної думки, просвітницького руху, підтримувала культуротворчу й освітню діяльність української інтелігенції. Члени Подільської губернської управи розуміли, що однією з найважливіших потреб державного будівництва був “розвиток національної культури, основаної на національній школі”³. Остання в 1918 р. знаходилася в критичному становищі через нестачу приміщень, педагогічних кадрів та цілковиту відсутність потрібних шкільних підручників. Відомим є той факт, що Подільська губернська земська управа була однією з тих інституцій, які першими надали допомогу Міністерству народної освіти в справі

забезпечення шкіл Української держави необхідними підручниками. При управі був організований видавничий відділ, який провадив не тільки власну видавничу справу, але й виконував замовлення Міністерства народної освіти на шкільні підручники, оголосивши конкурс на їх складання та запросивши до редакційної комісії відомих вчених і педагогічних діячів⁴.

Проте члени Подільського губернського самоврядування не зупинилися на досягнутому. Зрозумілим було те, що для успішної діяльності працівників народної освіти було необхідно, аби вони знаходилися на рівні тогочасної передової науки і педагогічної думки зокрема. Адже ті знання, яких педагоги набули в спеціальних навчальних закладах і на курсах підготовки вчителів, були недостатніми. Важливим був обмін між освітянами думками і досвідом, координування своєї діяльності для того, щоб “виступати єдиним фронтом проти спільного ворога – народної темноти”⁵. Лише за дотримання цих умов робота українських освітян могла бути творчою і продуктивною. Підтримувати вчителів на рівні тогочасної науки, а також об’єднувати їх діяльність могла тільки педагогічна література, зокрема журнали. Вони ж, в свою чергу, були практично недоступними більшості подільських учителів, так як видавалися у мізерній кількості приватними особами та гуртками, і коштували надзвичайно дорого.

У зв’язку з цим Подільське губернське земство вирішило створити власний педагогічний журнал, який планувалося розсилати безкоштовно “всім учителям і діячам по народній освіті, а для приватних осіб по ціні 3 карб. на рік”⁶. У цей час на Поділлі склалися найсприятливіші умови для здійснення такого проекту у зв’язку з відкриттям 22 жовтня 1918 р. Кам’янець-Подільського державного українського університету⁷ та запланованим відкриттям з січня 1919 р. у м. Кам’янець-Подільському учительського інституту⁸.

Подільська губернська народна управа, маючи деякі залишки коштів, виділених на фінансування справи народної освіти на 1918 р., з 1 листопада 1918 р. почала видавати двотижневий педагогічний журнал “Освіта”⁹. Перший його номер вийшов 15 листопада 1918 р.¹⁰.

Журнал призначався для вчителів та діячів народної освіти Поділля. Його завдання були визначені наступним чином:

1. Можливість наукової реалізації творчої думки в поширенні розвитку дошкільного виховання, шкільної і позашкільної освіти.
2. Концентрація інтелектуальних сил на ґрунті розвитку народної освіти.
3. Пробудження інтелектуальної роботи і виховання зрозумілих ідейних працівників народної освіти.
4. Надання інструкцій діячам народної освіти на Поділлію.

5. Взаємний обмін центру з периферіями Поділля інформацією про справи в освітній галузі¹¹.

Виходячи з цього, редакція журналу також мала на меті:

1. Широке розроблення теоретичних та практичних питань народної освіти та виховання.

2. Об'єднання всіх учителів і діячів народної освіти Поділля та за його межами.

3. Інформування про стан школи й вчителя, про діяльність земств та міст, щодо освіти, про діяльність “Просвіт”, учительських спілок та інших освітніх установ¹².

Перші часи свого існування журнал видавався при відділі позашкільної освіти губернської народної управи. Проте згодом обсяг роботи по виданню журналу значно збільшився. Тому 1 лютого 1919 р. постановою управи було утворено окремий відділ – редакцію двотижневого педагогічного журналу “Освіту”¹³. Відповідальним редактором журналу в листопаді 1918 р. було обрано голову Подільської губернської управи В.К.Приходька. З 1 листопада 1918 р. по 1 лютого 1919 р. обов'язки редактора тимчасово виконував губернський інструктор по позашкільній освіті М.В.Ільїнський. Його на цій посаді змінив, у зв'язку з виділенням редакції журналу в окремий відділ, С.Г.Кондрацький.

Потрібно зазначити, що редакція молодого педагогічного двотижневика докладала всіх зусиль для того, щоб популяризувати журнал, зробити його більш доступним та досконалим, і цим самим “поставити його на таку височінь, на яку би бажано і можливо, і на якій він може стояти”¹⁴. Відповідальний редактор видання В.К.Приходько особисто надсилав листи відомим українським діячам науки, освіти і культури з інформацією про заснування журналу, його завдання і структуру, та з обов'язковим проханням “... прийняти на себе співробітництво в цьому журналі”. Навіть було призначено платню за оригінальні статті та кореспонденції в розмірі 20 коп. за рядок тексту¹⁵.

Найтісніше співробітничали з педагогічним двотижневиком “Освіта” співробітники відділу народної освіти Подільської губернської народної управи та професори й викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету: ректор університету професор І.І.Огієнко, професори В.О.Біднов, П.М.Бучинський, В.І.Петр, К.Широцький, приват-доценти С.Балей, Л.Т.Білецький, І.Крип'якевич, М.О.Драй-Хмара, В.Кучер, М.О.Столяров, М.Чайківський, лаборант М.П.Вікул¹⁶.

Праця редакції журналу та авторів публікацій не залишилась непоміченою. Наприклад, досить схвальні відгуки журнал “Освіта” отримав на всеукраїнському з'їзді діячів по позашкільній освіті і дошкільному

вихованню, який відбувся в Києві з 10 по 13 січня 1919 р. На цьому зібранні педагогічний двотижневик Подільської губернської народної управи було визнано як такий, “котрий може об’єднувати педагогічну думку і давати місце для обміну думок”¹⁷.

Аналіз номерів журналу “Освіта” з листопада 1918 р. по березень 1919 р. дає підстави стверджувати, що основна увага в ньому приділялася публікації праць науково-теоретичного і практичного характеру, які розробляли питання загально-педагогічної освіти і окремо дошкільної, шкільної та позашкільної галузей народної освіти. В першому розділі журналу, який так і називався – “Статті”, друкувалися науково-теоретичні статті І.І.Біляєва “Музей наочних приладів та шкільного обладнання”¹⁸, Н.Білокурської “Пам’яті Дорогої Учительки”¹⁹, О.Білокурського “Про ремісничі класи і науку рукоділля при вищих початкових школах”²⁰, С.Беневського “Нові мови в вищих початкових школах”²¹, О.Дорошенка “Клуби для дітей та юнацтва на Україні”²², М.Льїнського “Проект організації позашкільної освіти на Поділлі”²³, П.Клунного “Про самодіяльність учнів в вільній українській школі”²⁴, “Про сітку середніх шкіл на Поділлі”²⁵ та “Схема позашкільної освіти на Україні”²⁶. Було також надруковано досить вагомі і змістовні праці редактора журналу Є.Кондрацького “Школа і політика”²⁷, приват-доцента Кам’янець-Подільського державного українського університету М.Плевака “В справі вивчення Поділля”²⁸, Ф.Садківського “Про українську граматику”²⁹ та багатьох інших українських педагогів і науковців. Майже в кожному номері двотижневика виходили у світ статті визначного освітянина періоду УНР А.П.Животка, який на той час займав посаду губернського інструктора по дошкільному вихованню.

Велике практичне значення для подільського учительства мав розділ другий журналу – “З життя шкільного і позашкільного”. В цьому розділі друкувалися матеріали про діяльність в галузі освіти губернської та повітових народних управ; проекти розвитку різноманітних навчальних установ Поділля; інформація про стан дошкільної, шкільної і позашкільної освіти в різних повітах регіону; повідомлення про відкриття та функціонування педагогічних курсів; протоколи нарад губернських і повітових інструкторів освіти; звіти про з’їзди та збори учительських спілок; довідки про матеріальний стан учительства; враження і пропозиції подільських педагогів і матеріали про діяльність інших освітніх установ Поділля. Володіючи цією інформацією, народні вчителі мали уявлення про стан освітніх процесів в губернії і могли, відповідно до цього, координувати та налагоджувати свою власну працю в дошкільних, шкільних і позашкільних навчальних закладах.

Коротко про основні останні події наукового, освітнього і культурного життя Поділля читачі педагогічного двотижневика “Освіта” могли дізна-

тися з розділу “Хроніка”. Значна увага в цьому розділі, під рубрикою “З університетського життя”, приділялась висвітленню діяльності новоствореного Кам’янець-Подільського державного українського університету, його проблемам та досягненням. Повідомлялось також про основні здобутки за останніх два тижні в галузі народної освіти губернського і повітових земств, про справи учительських спілок і осередків товариства “Прогресивіта”. Інколи в цьому розділі друкувалися телеграми і повідомлення з Міністерства народної освіти, дописи з місць про актуальні проблеми і досягнення місцевих діячів освіти та культури³⁰.

Досить корисним для подільського вчителства був наступний розділ журналу, який називався “Критика і бібліографія”. Адже, при відсутності в школах достатньої кількості нових українських підручників, учні часто змушені були вчитися по “застарілій, часто пронизаній великодержавним духом літературі”³¹, що шкодило вихованню майбутніх громадян УНР. Щоб якось нормалізувати цю ситуацію в школах Поділля, на сторінках двотижневика друкувалися рецензії на нову педагогічну літературу, основну частину якої, до речі, було видано видавничо-педагогічним відділом Подільської губернської народної управи. Так, було прорецензовано “Читанку для вищих початкових та середніх шкіл”³², “Букварь для самоуків”, “Букварик “Ярина”, “Граматику Української мови” О.Павловського³³, читанку “Вінок” Білоусенка, книгу “Царство інтересу” А.Корнеджи³⁴, “Коротку українську граматику” М.Добровольського³⁵, книгу “Пасішницькі Товариства”³⁶, методичний посібник А.Воронця “Малюнки для письменних робіт в школі і дома”³⁷. Рецензентами були такі діячі народної освіти як А.Воронець, П.Кокоруза, С.Русова, С.Смолінський, В.Степовий. Майже в кожному номері журналу “Освіта” друкувався також досить детальний і об’ємний “Огляд дитячої літератури”. Незмінним автором цієї рубрики був А.П.Животко.

В окремих номерах педагогічного двотижневика було розміщено розділ “Розпорядження”, в якому друкувалися розпорядження Директорії Української Народної Республіки про управління школами на Україні; ухвалені Радою міністрів УНР постанови про заснування на території республіки нових закладів освіти різного типу, асигнування коштів на їх утримання, про зміну штатів шкіл і збільшення державної допомоги цим навчальним закладам. Також у цьому розділі передруковувалися з “Державного Вістника Української Народної Республіки” останні циркулярні розпорядження та накази Міністерства народної освіти й мистецтва УНР, його обіжники до губернських і повітових народних (земських) і міських управ, до губернських і повітових комісарів освіти та до педагогічних рад вищих початкових шкіл.

Традиційно завершувалися номери журналу “Освіта” розділом “Оголошення”. В цьому розділі розміщувалася остання інформація про вільні посади учителів у вищих початкових школах всіх повітів Поділля на момент виходу педагогічного двотижневика у світ. Бажаючі зайняти ці вакантні посади могли надіслати відповідні прохання до губернської народної управи безпосередньо, або через педагогічні ради школи, де було вільне місце. До тимчасового виконання обов’язків учителя у вищих початкових школах допускалися особи, які закінчили учительські семінарії або середню школу, але обов’язково відпрацювали учителем певний час³⁸. Друкувалися у вищезгаданому розділі двотижневика і оголошення про курси для підготовки учителів. Так, зокрема, в журналі “Освіта” №2 від 15 січня 1919 р. повідомлялося, що Подільська губернська народна управа в м. Кам’янці-Подільському 10 лютого 1919 р. відкриває двохрічні курси для підготовки учителів вищих початкових шкіл. Умови вступу були наступні:

I. На перший курс приймалися особи (жінки і чоловіки), котрі не мали повної середньої освіти, а саме: 1) учителі нижчих початкових шкіл; 2) особи, які закінчили учительські семінарії; 3) особи, які закінчили церковно-учительські школи; 4) ті, що отримали “звання” учителя початкової школи по іспиту та інші. Термін навчання для цієї категорії слухачів повинен був тривати два роки.

II. На другий курс приймалися особи з середньою освітою, що закінчили чоловічі та жіночі гімназії, реальні школи, духовні семінарії, епархіальні, технічні, сільськогосподарські, комерційні та інші аналогічні школи. Ці слухачі повинні були навчатися один рік.

В 1919 р. навчання на згаданих курсах повинно було тривати лише до 1-го серпня, але цей термін мав рахуватися за рік. Для найбільш бідніших слухачів курсів губернської народною управою передбачалося виділення 50 стипендій по 200 карбованців щомісячно, за умови, що користувачі цих стипендій зобов’язувалися відслужити на посаді учителя вищої початкової школи на Поділлі рік за рік. Після завершення навчання випускники курсів отримували “звання” учителя вищих початкових шкіл³⁹.

Як бачимо, педагогічний двотижневик “Освіта” дійсно став органом, який об’єднував та координував діяльність подільського вчительства. На жаль, систематично він видавався лише з листопада 1918 р. по березень 1919 р. У квітні 1919 р., в результаті бойових дій, більшовицькі фронтові частини зайняли Кам’янець⁴⁰, внаслідок чого було “зруйновано Губнар-управу і тим самим припинено видання журналу “Освіта”⁴¹. Під час свого перебування в місті більшовиками було реквізовано всі друкарні управи, “велику кількість паперу, що находився на складі, вивезено було до Вінниці, а багато витратили на більшовицькі відозви, часописи і т. і.”⁴².

З червня 1919 р. війська УНР штурмом здобули Кам'янець⁴³ і Подільська губерньська народна управа знову приступила до відновлення діяльності видавничого відділу та, зокрема, редакції журналу “Освіта”. Проте це виявилось справою непростю, адже за період, який пройшов від останніх земських зборів, на яких було затверджено кошторис журналу “Освіта”, ціни настільки зросли, що на асигновані кошти вже неможливо було видавати сам журнал і оплачувати працю його співробітників. Потрібно зазначити, що Подільська губерньська народна управа та її голова В.К.Приходько доклали всіх зусиль для відновлення видання на Поділлі педагогічного журналу. Про це свідчить лист В.К.Приходька до Міністерства народної освіти УНР від 30 липня 1919 р., в якому він повідомляє про передумови заснування журналу “Освіта”, його мету, завдання та досягнення в справі будівництва системи народної освіти в губернії. Зазначаючи, що “напружена праця по народній освіті, яку веде Міністерство народної освіти, по виробленню програм і реформ всієї освітньої справи безумовно потребує печатного педагогічного органу, яким і може бути на Поділлі, цілком натурально, журнал “Освіта”, В.К. Приходько висловлював прохання Подільської губерньської народної управи асигнувати з державних коштів субсидію на видання журналу в розмірі 70 тисяч карбованців. Ця сума рівнялася половині видатків губерньської народної управи, яка, по постанові земських зборів, мала асигнувати на журнал “Освіта” 140 тисяч 450 карбованців⁴⁴.

Але, не дивлячись на всі ці заходи, відновити вихід педагогічного дво-тижневика у світ так і не вдалося. На заваді цьому стали військові та політичні події, а також те, що всі друкарні народної управи були в цей час реквізовані Міністерством преси та інформації УНР. Вищезгадане міністерство, у свою чергу, з дня заняття Кам'яця-Подільського українськими військами всі наявні запаси паперу “витрачало немилосердно на велику силу всяких видань преси, військових замовлень і головне на партійну літературу”⁴⁵.

Отже, двотижневий педагогічний журнал Подільської губерньської народної управи систематично виходив у світ лише п'ять місяців, проте, і за цей короткий проміжок часу він став важливим чинником культурно-освітнього життя Поділля, сприяв будівництву шкільництва регіону у згаданій період. У наш час журнал “Освіта” є важливим джерелом до вивчення освітніх процесів України в кінці 1918 – березні 1919 років.

Примітки

1. Див.: Рудий Г.Я. Газетна періодика – джерело вивчення української культури. 1917–1920 рр. – К., 2000. – С.329.

2. *Баюк М.* Подільський журнал “Освіта” у добу української революції // *Краснзнавство*. – 1999. – №1-4. – С.152-153; *Його ж.* Становлення освіти на Поділлі в період української революції (за матеріалами двотомника “Освіта” 1918–1919 рр.) // *Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. – Кам’янець-Подільський, 1999. – Т.3(5). – С.271-274.

3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.22.

4. Там же.

5. Там же. – Спр.18. – Арк.39.

6. Там же. – Арк.39-39зв.

7. Село. – 1918. – 8 листопада. – № 44-45. – С.4.

8. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.153. – Арк.2.

9. Там же. – Спр.41. – Арк.40.

10. Там же. – Спр.18. – Арк.39зв.

11. Там же. – Спр.41. – Арк.41.

12. Освіта. – 1918. – 15 грудня. – №3. – С.34.

13. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.39зв.

14. Там же.

15. Там же. – Спр.41. – Арк.40.

16. Освіта. – 1919. – 1 березня. – №5. – С.34.

17. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.39зв.

18. Освіта. – 1918. – 15 грудня. – №3. – С.8-9.

19. Освіта. – 1919. – 15 лютого. – №4. – С.1-2.

20. Освіта. – 1919. – 1 березня. – №5. – С.2-6.

21. Там же. – С.17-18.

22. Освіта. – 1919. – 15 лютого. – №4. – С.3-10.

23. Освіта. – 1918. – 15 грудня. – №3. – С.10-14.

24. Освіта. – 1919. – 15 лютого. – №4. – С.18-21.

25. Освіта. – 1919. – 1 березня. – №5. – С.8-13.

26. Там же. – С.19-20.

27. Освіта. – 1919. – 1 січня. – №1. – С.4-11.

28. Освіта. – 1919. – 15 січня. – №2. – С.7-8.

29. Освіта. – 1919. – 1 січня. – №1. – С.12-18.

30. Освіта. – 1918. – 1 грудня. – №2. – С.21-22.

31. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.91.

32. Освіта. – 1918. – 15 листопада. – №1. – С.24-25.

33. Освіта. – 1918. – 1 грудня. – №2. – С.26-28.
34. Освіта. – 1918. – 15 грудня. – №3. – С.31.
35. Освіта. – 1919. – 1 січня. – №1. – С.31.
36. Освіта. – 1919. – 15 січня. – №2. – С.30.
37. Освіта. – 1919. – 15 лютого. – №4. – С.29-30.
38. Освіта. – 1918. – 15 листопада. – №1. – С.38-39.
39. Освіта. – 1919. – 15 січня. – №2. – С.31.
40. *Завальнюк О.М., Комарницький О.Б.* Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.73.
41. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.40.
42. Там же. – Спр.7. – Арк.22зв.
43. *Завальнюк О.М., Комарницький О.Б.* Назв. праця. – С.73.
44. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.40.
45. Там же. – Спр.7. – Арк.22зв.

Резюме

В статтє проанализирована деятельность двухнедельника “Освіта” (“Образование”), который издавался в Каменце-Подольском в конце 1918 – начале 1919 г., рассказывает об освещении на его страницах процессов в сфере образования на территории Подолии.

УДК 908(477)“19”

В.С.Прокончук

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 20-х РОКІВ ХХ ст.

Стаття присвячена розгляду діяльності українських краєзнавчих товариств в період піднесення краєзнавчого руху (1921–1925 рр.). Наводяться біографічні дані про видних представників цього руху.

Українське краєзнавство у своєму розвитку пройшло ряд етапів. Одним з найвиразніших за змістом, організацією й масовістю був період 20-х років ХХ ст. Про цю добу чимало сказано. У ряді праць голови Всеукраїнської спілки краєзнавців академіка НАН України П.Т.Тронька¹, відомих учених Ю.З.Данилюка, В.О.Савчука² дано аналіз процесам, що відбува-

лися в краєзнавчому рухові, визначено причини конфлікту більшовицької влади з науково-краєзнавчою елітою, зловісних репресій, що перманентно продовжувалися чверть століття. Різні сторони діяльності Українського комітету краєзнавства, створеного 1925 року, його консолідуючий вплив на формування краєзнавчих структур, розгортання масового краєзнавчого руху другої половини 20-х років ХХ ст. досліджували Л.Л.Бабенко, О.М.Костюкова, В.В.Бездрабко, А.Ю.Теодорова³ та інші. Утвердилася думка, ніби 20-і роки – це всуціль “зоряна” хода українського краєзнавства, означена успіхами буквально з перших мирних днів аж до початку 30-х.

Аналіз процесів, що відбувалися в науково-краєзнавчому середовищі 20-х рр. ХХ ст., дає можливість “зоряними”, до певної міри, вважати 1925–1929 рр., а перша їх половина лише підготувала ґрунт – матеріальні, кадрові, науково-методичні передумови розвитку краєзнавства “в нових формах”, “радянського”, “виробничого”. В даній статті робиться спроба визначити роль і місце краєзнавчих процесів першої половини 20-х рр. в розвитку краєзнавчого руху минулого століття.

20-ті роки, не були однорідними з точки зору змісту, масовості, інтенсивності й результативності краєзнавчого руху. Чітко простежуються 2 етапи в розвитку краєзнавства в цей період.

1 етап: 1921–1925 рр. – створення організаційних, матеріальних та кадрових передумов, формування ідейно-теоретичних і методичних засад краєзнавства;

2 етап: 1926–1929 рр. – період його бурхливого піднесення, зростання кількості краєзнавчих формувань та учасників, розгортання досліджень, видання різноманітної краєзнавчої літератури.

Соціально-економічні й політичні процеси, що тривали в Україні в 1921–1925 рр., наклали відбиток на духовне життя суспільства й створили передумови для розвитку краєзнавчого руху другої половини 20-х рр. ХХ ст.

На цьому етапі переважала державна форма краєзнавства, представниками і виразниками якої стали Українська академія наук (з 1921 року – Всеукраїнська академія наук), її відділи, комісії, наукові товариства, науково-дослідні кафедри, музеї, архіви, бібліотеки, пам’яткоохоронні організації. Краєзнавство мало явно виражений науковий характер.

У перші роки радянської влади одним з провідних організаторів і координаторів краєзнавчого руху в Україні виступала ВУАН, зокрема, її Комісія краєзнавства, заснована 20 листопада 1922 року на спільному зібранні Ради ВУАН у складі академіка А.М.Лободи – від історико-філологічного відділу, академіків О.В.Фокіна й І.І.Шмальгаузена – фізико-математичного, академіка М.В.Птухи – соціально-економічного відділів⁴. Перше засідання комісії відбулося 2 грудня 1922 року. На другому – до її складу було введено

академіків М.П.Василенка, В.І.Липського, П.А.Тутківського, а також – А.З.Носова, М.В.Шарлеманя. Поточну роботу вела президія в складі голови Комісії А.М.Лобода та його заступників М.В.Птухи, та В.І.Луцицького, а також секретаря Д.О.Белінга (з 18 червня 1923 року що посаду обіймав М.В.Шарлемань)⁵. Протягом 1923 року відбулося 23 засідання.

Комісія краєзнавства складалася із секцій антропології, ботаніки, географії, геології, демографії та економічної географії, етнографії з підсекціями матеріальної етнографії, фольклору, діалектології, пластичного народного мистецтва, археології, народної музики, секції зоології, історії. Головним своїм завданням Комісія вважала виявлення “інституцій та осіб в Україні, які займалися краєзнавством”, забезпечення “ідейного та науково-методичного зв’язку між периферійними та центральними краєзнавчими структурами”⁶. З цією метою була видрукувана й розіслана на місця анкета. Зв’язок з місцевими краєзнавцями до певної міри забезпечував “Бюлетень комісії краєзнавства ВУАН”. Непростим було питання фінансування роботи. У лютому 1923 року А.М.Лобода їздив до Харкова і в Науковому комітеті Головопрофосвіти Народного комісаріату УСРР з трудом вирішив питання асигнування 64 млрд. крб. на видавничу діяльність⁷.

Комісія популяризувала краєзнавство серед різних аудиторій і цим спонукала людей, схильних до наукової праці, гуртуватися в осередки дослідництва. 21 червня 1923 року, наприклад, провела відкрите засідання, на якому були оголошені доповіді “Краєзнавство, його сучасний стан і завдання” (академік Лобода А.М.), “Роль молоді у вивченні рідного краю” (М.В.Шарлемань), “Краєзнавство і сільське господарство” (професор Кравченко Г.А.). Цикл лекцій було прочитано в клубах працівників освіти, землі і лісу. М.В.Шарлемань у газеті “Більшовик” видрукував статтю “Розвиток краєзнавства – наше чергове завдання”⁸. Комісія встановила зв’язки з Житомирським окружним музеєм, Чернігівським науковим товариством, з яким вела мову про створення своєї філії, Полтавським пролетарським музеєм, Лубенським відділенням УНТ, вінницькими і кам’янецькими краєзнавчими структурами, окремими дослідниками⁹.

З метою поширення впливу на Лівобережжя й Слобожанщину, 1923 року в Харкові було створено Харківську комісію краєзнавства ВУАН, до якої ввійшли провідні вчені-дослідники: професор Д.К.Зеленін – голова, О.С.Федоровський – заступник, П.В.Серебровський, Р.С.Данковський, М.П.Марков, О.Н.Синявський, В.П.Ступницький. Від Київської комісії краєзнавства в означеній структурі брав активну участь академік А.М.Лобода, від російського Центрального бюро краєзнавства – академік С.Ф.Ольденбург та професор В.В.Богданов¹⁰. 1 жовтня 1923 року Рада ВУАН затвердила склад комісії¹¹.

Наприкінці 1923 року було засновано Комісію краєзнавства в Одесі. Її очолив професор С.С.Дложевський – голова, І.Л.Фаас – секретар. Робота здійснювалась у чотирьох секціях – етнографічно-лінгвістичній (голова Р.М.Волков), археологічній (С.С.Дложевський), природничій (Г.І.Танфільєв), соціально-історичній (Е.П.Трифільєв)¹². 31 грудня 1923 року склад Одеської комісії також був затверджений на засіданні Ради ВУАН¹³.

Перший голова Одеської комісії краєзнавства Сергій Степанович Дложевський 1889 року народився в Кам'янці-Подільському. Його батько – подільський краєзнавець, член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету викладав у духовному чоловічому училищі, видав ряд краєзнавчих праць з історії православної церкви¹⁴. Закінчивши Київський університет, С.С.Дложевський, попри викладацьку працю (був професором Київського й Одеського ІНО), багато уваги приділяв краєзнавству, музейній справі, археології. Як керівник археологічної секції Одеської комісії краєзнавства, організував розкопки Ольвії, інших грецьких міст, вивчав роль грецьких та римських впливів на південь України¹⁵.

1923 року до Комісії краєзнавства ВУАН повернулось 87 заповнених анкет, частину зібрала Харківська комісія¹⁶. Так налагоджувались контакти між центром і периферією в питанні краєзнавчої співпраці. А.М.Лобода розумів значення цих контактів для координації діяльності різних науково-краєзнавчих структур. Тому прагнув не тільки їх налагодити, а й всіляко підтримувати. На його пропозицію академіка С.Ф.Ольденбурга, голову Петроградського відділення Центрального бюро краєзнавства, та професора В.В.Богданова, голову Московського відділення, було введено до складу Київської та Харківської комісій краєзнавства ВУАН¹⁷. У той же час А.М.Лобода і М.В.Птуха від Київської комісії краєзнавства та Д.К.Зеленін і О.С.Федоровський від Харківської були обрані до ЦБК¹⁸. А.М.Лобода, М.В.Птуха, М.В.Шарлемань, Д.О.Белінг, В.І.Лучинський були делеговані Радою ВУАН на IV-у сесію ЦБК при Російській академії наук¹⁹.

Велика заслуга в об'єднанні та координації діяльності науково-краєзнавчих структур першої половини 20-х років належить А.М.Лободі та М.В.Шарлеманю.

Андрій Митрофанович Лобода (1871–1931) ще в роки навчання в Київському університеті виявив здібності дослідника, його робота “Критико-бібліографічний огляд праць по вивченню російського епосу” була удостоєна золотої медалі²⁰. Після завершення навчання його залишено професорським стипендіатом, 1898 року він став доцентом. З 1904 р. А.М.Лобода працював на посаді професора університету, редагував “Университетские известия”. Одинадцять років був секретарем Історичного товариства Нестора-літописця, з 1907 р. – членом УНТ, головою його етнографічної

секції. У роки національно-визвольних змагань викладав у різних навчальних закладах, у тому числі – Київському українському народному університеті, реорганізованому в 1918 р. у Київський державний український університет, пізніше – вищий інститут народної освіти²¹. 1921 року очолив фольклорно-етнографічну комісію ВУАН. У 1922 р. був обраний академіком по кафедрі етнографії і фольклору першого відділу ВУАН. З обранням головою Комісії краєзнавства, продовжив фольклорно-етнографічні дослідження регіонів, підготував і видав більше 100 наукових праць, у т.ч. – про внесок Т.Шевченка, М.Максимовича, П.Куліша в українознавство²².

Микола Васильович Шарлемань (1887–1970) – природознавець-зоолог, науковий співробітник ряду академічних установ. Навчався в Київському реальному училищі, політехнічному інституті (агровідділ). Ще в дореволюційні часи став відомим природоохоронцем, учасником виставок по охороні природи 1913–1914 рр. З 1920 р. очолював зоологічну секцію ВУАН, організував вивчення фауни Київщини, Волині, Поділля та інших регіонів²³. Активно працював на посаді секретаря Комісії краєзнавства ВУАН. Ще до 1923 р. надрукував близько 200 наукових праць, мав кілька сотень, як свідчив в анкеті, “дрібних приміток”²⁴. У другому числі “Бюлетня Комісії краєзнавства УАН” за 1924 р. опублікував “Коротке звітлення Комісії краєзнавства при УАН”, “Краєзнавчі установи України. Центральні установи”, чим зробив свій внесок в історіографію українського краєзнавства²⁵.

У травні 1923 р. Київська комісія краєзнавства утворила студентську секцію, намагаючись здійснювати науково-методичний вплив на краєзнавчий рух студентської молоді, що набирав розмаху²⁶.

Комісія краєзнавства, та й ВУАН в цілому, налагодили контакти з Товариством прихильників української історії, письменства та мови, створеним 25 грудня 1921 р. в Петрограді. У його складі були переважно дійсні члени та члени-кореспонденти Російської академії наук, професори університету та деяких інших вищих навчальних закладів – В.І.Вернадський, В.М.Перетц, В.Л.Модзалевський, В.І.Срезневський, Д.І.Абрамович, В.П.Андріанова, С.А.Андріанов, В.Ф.Боцяновський, О.П.Баранников, А.Й.Ляшенко. Президію склали голова В.М.Перетц та заступник А.Й.Ляшенко.²⁷ Уже на початку 1922 р. професор О.П.Баранников привіз до Києва статут Товариства і план роботи на 1922 р., клопотання В.М.Перетца про виділення для бібліотеки українських наукових видань, про підтримку й узгоджену наукову діяльність²⁸.

Робота йшла в двох напрямках – підготовка, оприлюднення й обговорення рефератів, а також планові дослідження визначених тем. Протягом 1922–1923 рр. було проведено 22 прилюдних засідання, на яких заслухано 35 доповідей і рефератів. 12 членів працювали над індивідуальними те-

мами як загальноукраїнського, так і регіонального характеру²⁹. К.О.Копержинський вивчав історію Острозької академії і друкарні, діяльність Г.Смотрицького, Д.Наливайка, В.М.Перетц видав “Збірник повістей Григорія, свящ. Шаргородського з р.1660”, П.П.Потоцький студіював документи козацького роду Потоцьких. Різні сторінки історії і культури досліджували В.Ф.Боцяновський, Я.Д.Верховець, В.В.Данилів, С.О.Щавинський та ін.³⁰

Красзнавчі дослідження з 1920 року вела й фольклорна комісія ВУАН (професор В.П.Клінгер – голова комісії, співробітники – К.В.Квітка та О.Г.Олешко)³¹. 1921 року робота пожвавилася завдяки організаційному та кадровому зміцненню Комісії. Комісія була об’єднана з етнографічною секцією УНТ, очолив фольклорно-етнографічну комісію А.М.Лобода. Комісія почала формувати актив – і до кінця року мала 10 позаштатних працівників, групу кореспондентів, у т. ч. – з Житомира, Вінниці та інших міст Правобережної України, відбула 34 засідання, на яких, крім організаційно-методичних питань, заслухала 10 наукових доповідей³².

Коло проблем, які студіювала Комісія, поступово розширювалося й охоплювало питання етногенезу регіонів, етапів формування етнографічних теренів, особливостей побуту, звичаїв та обрядів, вірувань і культури. 1922 року, крім голови, Комісія мала одного штатного співробітника, 27 осіб активу, що більш-менш регулярно працював над проблематикою Комісії. Протягом року на 27 засіданнях було заслухано й обговорено 32 доповіді³³. 1923 року, крім А.М.Лободи та К.В.Квітки (керівника музико-етнографічного кабінету), Комісія мала 18 позаштатних працівників. Головним її завданням вважала вивчення й поширення фольклорно-етнографічних знань, на загальні засідання виносила чергові доповіді, зокрема – Е.Д.Сташевського “Хліборобське свято в Мінковцях на Поділлі на початку XIX ст.”³⁴. Продовжувався збір пам’яток усної народної творчості шляхом проведення експедицій. К.В.Квітка часто виїжджав до Волині, О.Курило – на Поділлі. 1923 року Комісія опублікувала ряд праць А.Лободи, К.Квітки, О.Курило, П.Руліна³⁵.

Значний внесок у вивчення фольклору і етнографії Волині зробив Климент Васильович Квітка (1880–1953). 1898 року він познайомився з Лесею Українкою, а в 1907 р. вона стала його дружиною. Не раз бував на Волині. У 1900 р. за завданням редакції “Киевской старины” приїжджав до Житомира, де познайомився з В.Г.Кравченком. За його сприянням підготував і видав збірку “Дитячі ігри, пісні і казки Ковельщини, Луцини і Звягельщини на Волині. Зібрала Л.Косач. Голос записав К.Квітка”, а 1918 року – “Народні мелодії з голосу Лесі Українки, списав і упорядкував Климент Квітка”³⁶. До активу етнографічної комісії він прилучив волинян В.Кравченка, М.Гайдая, Н.Дмитрука. 1924–1925 рр. організував експедиції на Житомирщину, у

с.Бейзимівці біля Чуднова записав спогади про лірника Сидора Гуменюка³⁷. В.Г.Кравченко, позаштатний співробітник Комісії, надсилав різні матеріали, зокрема – низку рукописів Якова Федоровича з м. Лугин³⁸.

За період 1920–1924 рр. Комісія влаштувала 119 прилюдних засідань, 1925-го – ще 29 із зачитанням 36 доповідей³⁹. О.Ю. Андрієвський почав складати бібліографічний покажчик українського фольклору. До усталених тем додалося вивчення нацменшин, яке вів спеціально створений кабінет на чолі з волинянином Е.А.Рихліком. Він вивчав історію чеської колонії на Волині, О.Ліщинський з Уланова на Поділлі – єврейський і польський побут. 1925 року Етнографічна комісія організувала 9 експедицій. Зокрема, А.А.Камінський збирав матеріал на Вінниччині, В.Петров та В.Білий – у с.Війтовці на Переяславщині. Поступово гуртувався актив. Комісія мала 200 кореспондентів з числа установ, закладів, гуртків, понад 600 індивідуальних постійних кореспондентів та кілька тисяч збирачів матеріалів, що працювали за програмами Комісії⁴⁰. Приділялась увага шкільній та студентській молоді. Відбувалось листування, обмін матеріалами з Шепетівським окрВНО, Житомирським педтехнікумом, Київським губбюро “Пролетстуду”⁴¹. 1925 року побачив світ перший номер “Етнографічного вісника” під редакцією А.М.Лободи⁴². У такий спосіб, через Комісії краєзнавства та етнографічну, Всеукраїнська Академія наук посилювала зв’язки з регіонами, сприяла утворенню краєзнавчих осередків на місцях, координації їх діяльності, консолідації.

У повідомленні про роботу Краєзнавчої комісії за 1923 рік, адресованому Укрнауці НКО УСРР, Президент ВУАН В.І.Липський, неодмінний секретар А.Ю.Кримський та А.М.Лобода підкреслили, що Комісія з поставленими завданнями за період 1922–1923 рр., в основному, впо-
ралася:

- до певної міри зуміла встановити, які організації, заклади, окремі установи займаються краєзнавством;
- в ідейному та науково-методичному плані ув’язала діяльність центру і периферії;
- посприяла тому, щоб краєзнавча праця на місцях набрала таких організаційних форм, які б найкраще враховували специфіку регіону.

На початку 1924 року, оцінюючи наростаючий краєзнавчий підйом, вони пропонували “негайно провести конференцію з представників краєзнавчих організацій на місцях”⁴³. Пропозицію прийняла Укрнаука й планувала влітку 1924 року провести з’їзд краєзнавців України⁴⁴.

Таким чином зусиллями науковців і краєзнавців формувалися організаційно-методичні передумови масового краєзнавчого руху другої половини 20-х рр. ХХ ст., названого “зоряним часом” українського краєзнавства.

Примітки

1. *Тронько П.Т.* 70-річчя Українського комітету краєзнавства і завдання дальшого розвитку досліджень з історії рідного краю // VII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – К., 1995. – Ч.1. – С.6-7; Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) / Ред. кол.: Тронько П.Т. (голова), Винокур І.С., Врублевська В.Б. та ін. – Хмельницький, 1991; *Тронько П.* Родовід Українського краєзнавства // Краєзнавство. – 1993. – №1. – С.4-7; Його ж. Роль історичного краєзнавства у відродженні духовності, культури багатовікових традицій // VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.6-8; Його ж. 70-річчя Українського комітету краєзнавства: з доповіді на урочистому пленумі в Харкові // Краєзнавство. – 1995. – №1-4. – С.5-8; Його ж. Краєзнавство на межі тисячоліть // Краєзнавство. – 2000. – №1-2. – С.8-19; Його ж. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. – К., 1994. – С.7; Його ж. Українське краєзнавство в ХХ столітті. До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К., 2000. – С.23-24; Його ж. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С.46-50; Його ж. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (До III з’їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К., 2003. – С.39-40.

2. *Данилюк Ю.З.* Український комітет краєзнавства та його діяльність // IV Республіканська наук. конф. з історичного краєзнавства: Тези доп. і повідом. – К., 1989. – С.35-37; *Савчук В.* Український комітет краєзнавства на рубежі 20–30 рр. ХХ ст. // Краєзнавство. – 2000. – №1-2. – С.50-57; Його ж. Український комітет краєзнавства очима сучасників, у працях дослідників та мовою документів // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2001. – Т.7(9). – С.625-634; Його ж. Краєзнавство Поділля в історії краєзнавчого руху України 20–30 років ХХ ст. // Краєзнавство. – №1-4. – С.42-47.

3. *Бабенко Л.Л.* Участь наукової інтелігенції у створенні та діяльності Українського комітету краєзнавства // VI Всеукраїнська наукова конференція... – С.364-365; *Костюкова О.М.* Журнал “Краєзнавство” – цінне джерело вивчення екскурсійно-краєзнавчої роботи в Україні // VII Всеукраїнська наукова конференція... – Ч.1. – С.113-114; *Бездрабко В.В.* Журнал “Краєзнавство” та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920–1930-х рр. / Дис. ... канд. істор. наук. – Харків, 1999; *Теодорович А.Ю.* Діяльність Українського комітету краєзнавства (УКК) в добу українізації // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 1999. – Вип.6. – С.66-72.

4. Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С.491.

5. Центральний державний архів вищих органів влади управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф.Р.166. – Оп.6. – Спр.8584. – Арк.26.

6. Там же. – Спр.8594. – Арк.27 зв.

7. Історія Академії наук України. – С.494.

8. ЦДАВО України. – Ф.Р.166. – Оп.6. – Спр.8594. – Арк.26 зв.

9. Там же. – Арк.27.

10. Там же.
11. Історія Академії наук України. – С.499.
12. ЦДАВО України. – Ф.Р.166. – Оп.6. – Спр.8594. – Арк.27.
13. Історія Академії наук України. – С.502.
14. *Баженів Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.196.
15. Енциклопедія українознавства (далі – ЕУ). – Львів, 1993. – Т.2. – С.527.
16. ЦДАВО України. – Ф.Р.166. – Оп.6. – Спр.8594. – Арк.27.
17. Історія Академії наук України. – С.496.
18. Там же. – С.378-379.
19. Там же. – С.495.
20. Український історичний календар (далі – УІК). – К., 1996. – С.193.
21. *Щербань Т.О.* Академік А.М.Лобода – організатор досліджень в галузі краєзнавства // VII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – С.51.
22. УІК. – С.194.
23. Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С.350.
24. ЦДАВО України. – Ф.Р.166. – Оп.4. – Спр.258. – Арк.98 зв.
25. Бюлетень Комісії краєзнавства ВУАН. – 1924. – №2. – С.6-7, 14-15.
26. Там же. – С.14.
27. Історія Академії наук України. – С.293.
28. Там же. – С.294.
29. Там же. – С.419.
30. Там же. – С.384-385.
31. Там же. – С.262.
32. Там же. – С.304.
33. Там же. – С.337.
34. Там же. – С.552.
35. Там же. – С.390.
36. *Костриця М.* Дослідник Волині фольклорист Климент Квітка // Олена Пчілка і Волинь. Матеріали науково-практичної конференції, 29-30 червня 1999: Науковий збірник. – Луцьк, 1999. – С.78.
37. Там же. – С.79.
38. Національна бібліотека України ім.В.Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.10. – Спр.1996. – Арк.1.
39. ЦДАВО України. –Ф.Р.166. – Оп.4. – Спр.224. – Арк.452.
40. ЕУ. – С.645.

41. Там же. – С.454.
42. “Етнографічний вісник” – неперіодичний журнал, виходив у Києві протягом 1925–1930 рр., побачили світ 10 книг, закритий 1931 року в час репресій.
43. ЦДАВО України. – Ф.Р.166. – Оп.6. – Спр.8594. – Арк.28.
44. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. Збірник документів і матеріалів. – К., 1979. – С.303.

Резюме

Стаття посвячена рассмотрению деятельности организаций украинских краеведов в период подъема краеведческого движения (1921–1925 гг.). Подаются биографические данные видных краеведов.

УДК 94(477.43)“1941-1944”

М.П.Вавринчук

ДІЯЛЬНІСТЬ СПЕЦСЛУЖБ ФАШИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1941–1944 рр.

В статті, написаній переважно на матеріалах архіву Управління СБУ в Хмельницькій області, розповідається про діяльність гітлерівських спецслужб (абвер, СД та ін.) на території Кам'янець-Подільської області під час її окупації німецько-фашистськими військами.

Тема визволення України з-під окупації фашистської Німеччини висвітлена достатньо розлого. Однак, на відміну від військових армійських операцій та розгортання партизанського руху, що обговорювалися спеціалістами і широким загалом, “білою сторінкою” історії залишаються особливості системного терору гітлерівських спецслужб проти населення окупованих територій, зокрема й Хмельниччини. Це пояснюється недостатністю фактичного матеріалу та його тривалим зберіганням у закритих архівах органів держбезпеки. Дана праця, по суті, є першою науковою публікацією, що висвітлює означене питання.

У планах “блискавичної війни” Гітлер надавав важливого значення функціонуванню потужної розвідувальної й контррозвідувальної служби. Тому з початком війни проти Радянського Союзу фашистська спецслужба “Абвер” розгорнула активну шпигунську й диверсійно-терористичну діяльність на фронті й у тилу. На територію СРСР, разом з німецькими армій-

ськими підрозділами, прибула значна кількість спеціальних розвідувальних і контррозвідувальних органів – оперативних груп і особливих команд.

Головними завданнями “Абверу” був збір розвідувальної інформації військового, політичного та економічного характеру, диверсійна робота в тилу Червоної Армії, контррозвідувальна діяльність та боротьба з партизанським рухом на окупованих територіях.

Для реалізації своїх стратегічних задумів німецьке військове командування навесні 1941 р. ввело до складу усіх німецьких армійських груп по одній розвідувальній, диверсійній та контррозвідувальній абверкоманді, а до складу армій – підпорядковані цим командам абвергрупи. Саме ці підрозділи та підпорядковані їм спецшколи були основними органами розвідки та контррозвідки на Східному фронті. Керували їх діяльністю периферійні органи “Абверу” – Абверштете, дислоковані при кожному військовому окрузі. Розвідувальні підрозділи Абверштете працювали в тісному контакті з відділами “Іс” (розвідувальними підрозділами штабів військових округів), передаючи їм необхідну інформацію.

Контррозвідувальні відділи Абверштете здійснювали контррозвідувальну роботу у німецьких військових частинах та установах, розташованих на території військового округу, виявляли партизан, проводили агентурну роботу серед місцевого населення.

Крім органів “Абверу”, на окупованій території СРСР діяли оперативні групи поліції безпеки та СД, шлях яких позначений місцями масових знишень цивільного населення та військовополонених. Територіальні органи СД впроваджували поліцейський режим методами масових облав цивільного населення, жорстоко придушували партизанський рух.

Команди і загони СД залучали до участі в каральних операціях допоміжні воєнізовані формування, що створювалися, як правило, за національною ознакою (шуббатальйони, “козачі сотні”, “хіві-батальйони”, литовські поліцейські батальйони та інші).

На окупованій території Поділля дислокувались такі структурні підрозділи спецслужб фашистської Німеччини, як “Абверкоманда-305”, “Абвергрупа-314”, розвідвідділ “Іс” (входив до Північноукраїнського фронту німецьких армій), а також територіальний орган поліції безпеки та СД, дислокований в м. Старокостянтинові.

Одним із напрямів діяльності підрозділів німецької розвідки було отримання розвідувальних даних через допити військовополонених. Цю функцію виконували створені при штабах німецьких військових з’єднань розвідувальні відділи “Іс”, які займалися збором і обробкою інформації про Червону Армію. Туди стікалися всі розвідувальні й контррозвідувальні дані для їх подальшого аналізу і використання.

У архівному фонді Управління СБ України в Хмельницькій області зберігаються матеріали, які висвітлюють цілі, структуру, форми й методи роботи цих відділів серед військовополонених Проскурівського штагалу та Славутського “грос-лазарету”.

З метою своєчасного отримання необхідної інформації, німці проводили допити військовополонених, по можливості, одразу ж після захоплення в полон. Для цього перекладачі відділу “1с” виїжджали в пункти збору полонених. Другий етап допитів проводили працівники відділу після прибуття військовополонених до постійних таборів (штагалів). Новоприбулих обшукували, вилучали в них документи (у подальшому німці використовували їх для спорядження агентури, яка закидалася в радянський тил), записували біографічні дані, а потім опитували про розташування частин Червоної Армії, озброєння, настрої в армії, розташування військових об’єктів, настрої цивільного населення тощо. Після допитів складались письмові звіти, на основі яких начальник відділу “1с” відбирав військовополонених для подальшої роботи з ними.

Протоколів допитів полонені не підписували, свідчення оформлялися у вигляді повідомлень, а конкретні розвідувальні дані наносилися на карту оперативної обстановки й обов’язково доводились до відома начальників оперативних штабів, а в разі необхідності – командуючим. Отримана інформація, у поєднанні з даними периферійних органів “Абверу”, команд і груп “Абвер-1”, котрі займалися збором інших розвідувальних даних, направлялася в штаб “Валлі” та відділи “1с” груп армій.

Так, “Абверкоманда-305”, що знаходилась в м.Проскурові, переважно концентрувала у своїх руках матеріали діяльності радянських розвідувальних органів та їх агентури, закинутої на окуповану територію. Ці матеріали надходили з абвергруп, підпорядкованих “Абверкоманді”, та інших контррозвідувальних органів. Зокрема, “Абверкоманда-305” з вищезгаданою метою підтримувала постійний зв’язок з Проскурівською фельдкомендатурою і румунським органом контррозвідки в м.Жмеринка.

На підставі отриманих даних “Абверкоманда-305” складала схематичні карти дислокації органів радянської розвідки, у тому числі й спеціальних розвідувальних шкіл, вказуючи в пояснювальних записках характер їх діяльності, склад а також імена осіб, що навчалися в розвідувальних школах. Складені таким шляхом документи направлялися в штаб “Валлі-8” і у відділ “1с” АО Північно-українського фронту¹. У свою чергу, підпорядкована “Абверкоманді-305” “Абвергрупа 314” (з грудня 1943 по березень 1944 р. дислокувалась в Кам’янці-Подільському) займалася виявленням агентури радянської розвідки, виконувала завдання по знешкодженню диверсійних груп, партизанських загонів та націоналістичних формувань.

Кожна “Абвергрупа” за місцем дислокації в радіусі 50–60 кілометрів створювала мережу розвідувальних пунктів (мельдекопфів), котрі мали у своєму розпорядженні шпигунські резидентури. Мельдекопфи очолювали зондерфюрери, які керували розвідувальною діяльністю та вербуванням агентури у своєму районі. Так, в “Абвергрупі 314” налічувалось десять зондерфюрерів.

До складу “Абверкоманди-305” входило п’ять штатних агентів. Як правило, вони використовувались для агентурної розвідки серед осіб, які підтримували зв’язок з радянськими розвідувальними органами.

Не менш важливим завданням відділу “1с” німецького розвідоргану “Абвер” було вербування агентури з середовища військовополонених і цивільного населення, а також робота з агентурою.

Так, офіційний співробітник “Абверу”, котрий працював на посаді перекладача Славутського “грос-лазарету”, зондерфюрер відділу “1с” Ренер Й. отримав завдання від заступника начальника відділу Таушера “підібрати осіб з числа вороже настроєних до радянської влади для вербування їх у якості агентів розвідоргану “Абвер”, щоб від них отримувати відомості про настрої радянських військовополонених, які знаходилися в “грос-лазареті 357”. Цю категорію осіб підбирати із числа військовополонених, колишніх бійців Червоної Армії”².

При вербуванні агентів з числа військовополонених перевага надавалась особам, які добровільно перейшли на сторону фашистів, хто дав свідчення про частини Радянської Армії. Зрадники, які погодились співпрацювати з окупантами, заохочувались поліпшеним харчуванням, тютюновими виробами, полегшеними умовами праці, в той час, як на решту полонених чекала смерть від голоду, катувань і непосильної праці (так, у Славутському “грос-лазареті”, що був відомий як дослідницька лабораторія німецьких “лікарів”, загинуло близько 150 тис. військовополонених).

Розвідувальну роботу в таборах здійснювали офіційні співробітники розвідорганів і спеціально завербовані з цією метою агенти з числа військовополонених, які одночасно використовувались і в якості вербувальників.

Враховуючи рекомендації німецьких контррозвідувальних і поліцейських органів та за їх активного сприяння, підбиралась агентура з числа цивільного населення, яка, в основному, використовувалася для викриття радянських підпільних організацій та партизанських загонів, займалася встановленням їх чисельності та наявності в них працівників НКВС-НКДБ.

Нерідко провокаційним шляхом радянських громадян втягували в підпільні антифашистські організації, а потім, під загрозою репресій, вербували їх.

Зустрічі з агентурою, інформаторами відбувалися в канцелярії “Абверу”. Агентів викликали туди під різними приводами: нібито з метою прибирання приміщень, зачищення двору перед штабом або для виконання будь-яких інших робіт. Відвідування відбувалось у визначений день і час. Для цього було складено спеціальний графік, а також надруковані спеціальні бланки, які заповнювалися лише тією особою, яка зустрічалася з агентом. Приймали “довірих осіб” тільки офіцери, у разі необхідності на зустрічі був присутній перекладач, який одночасно стенографував повідомлення. Повідомлення редагувались абверофіцером, друкувались та відправлялись у відповідні інстанції.

Для агентури з числа цивільного населення передбачались спеціальні перепустки, які давали можливість вільно проходити на територію табору.

Відділ “Абверу” “1с”, котрий обслуговував Проскурівський шталаг №355, мав розгалужену агентурну мережу серед військовополонених і цивільного населення (загальна чисельність агентів досягала 300 осіб). За доносами інформаторів, виявлених серед полонених офіцерів Радянської Армії, політпрацівників, осіб єврейської національності передавали до каральних органів СД. На основі матеріалів, зібраних агентурою, результатів допитів, негласної роботи офіцерів “Абверу” серед військовополонених, складались розвідувальні зведення, систематично виходили спецповідомлення про настрої радянських громадян і осіб, які займалися в таборі радянською пропагандою. Розвідувальні дані містили відомості про дислокацію військових заводів та аеродромів, розташування військових частин, стан їх забезпечення, нові види озброєння тощо.

Контррозвідувальну роботу у відділах “1с” здійснювали спеціальні представники “Абвер-3” – абверофіцери, котрі в офіційних документах називались “1с”/АТ. Вони входили у штат відділів “1с” армійських угруповань та армій. У місцях дислокації військ, за вказівкою начальника відділу “1с”, абверофіцери організовували агентурну роботу серед населення з метою виявлення партизанських загонів, їх чисельності, баз постачання та озброєння. Ними створювались лжепартизанські групи, які направлялись в райони діяльності партизан. Відділи “1с” також проводили агентурну роботу у військових формуваннях, сформованих за національною ознакою із зрадників, котрі виявили бажання служити фашистам.

Одне із таких формувань – “Хіві-батальйон” – було створене в січні 1942 р. в Шепетівці. Його завданням була охорона шталагу, конвой потягів з полоненими в Німеччину. З цього батальйону набирали бійців у загони “Російської визвольної Армії”. У травні 1943 р. 14 чоловік з “Хіві-батальйону” перейшли на бік партизан – в загін імені Щорса партизанського з’єднання під командуванням А.З.Одухи³.

Навесні 1942 р. в область прибув 7-й литовський поліцейський батальйон. Перша його рота розміщувалася в Проскурові, інші дві – у Вінницькій області. Литовці охороняли полонених на будівництві дороги Проскурів–Вінниця–Умань⁴.

З березня 1942 по березень 1944 рр. в Старокостянтиніві дислокувався 101-й шуцбатальйон, який підпорядковувався місцевому відділу СД та нарахував 400–450 чоловік. Окремі команди батальйону знаходилися в Дунаївцях, Ярмолинцях, Ізяславі, Ямполі (по 12–60 чол.). Шуцмани охороняли військові об'єкти – залізничні мости, склади, заводи. Разом з частинами німецької армії шуцбатальйони брали участь в облавах проти партизан, арештах єврейського населення. Особовий склад таких батальйонів формувався, в основному, із військовополонених⁵.

З 1942 р. в Шепетівці також дислокувався штаб козачих військ. Козачі формування (“сотні”) використовувались німцями для охорони залізниць, військових об'єктів та в каральних операціях проти партизан. В 1943–1944р.р. одна із “сотень” дислокувалась в Славуті. Спочатку вона охороняла табір для військовополонених, потім була відряджена для проведення каральних операцій проти партизан і населення, підозрюваного в зв'язках з ними, в села Миньківці, Стригани, Крупець і Волиця Славутського району. Під час проведення операцій за участю козацьких сотень було спалено близько 300 хат, у Волиці – з людьми. На початку 1944 р. цей загін було відрядено до Волочиська для конвоювання військовополонених зі Славутського шталагу. Базуючись в с.Писарівка Волочиського району, козаки зігнали для відправлення на примусові роботи в Німеччину 70 чол., в с.Зелена цього ж району – 160 чол. У червні 1944 р. загін був розбитий в Білорусі наступаючими військами Червоної Армії⁶.

У вересні 1943 р. у Шепетівку для боротьби з партизанами прибув каральний загін, яким керували німецькі офіцери з охоронної команди “СД-Цб”.

Загалом, відділи “1с” були важливою ланкою в розгалуженій системі німецької розвідки, здійснювали значну роботу по збору й обробці розвідувальної інформації про Червону Армію, відігравали помітну роль в організації агентурної роботи серед цивільного населення, військовополонених і так званих “добровольців”, організовували місцеві комендатури в районі дислокації з'єднань, а також створювали каральні загони для боротьби з партизанами.

Для виконання поставлених завдань і підтримки на окупованій території України системи поліцейського управління, в кожен генеральний округ було призначено начальників поліції безпеки та СД. У їхньому підпорядкуванні знаходилися низові підрозділи СД: зовнішні відділи (ауссендинст-

штеллен, ауссенштеллен) в окружних містах; відділення (цвайгштеллен) чи опорні пункти (блокштеллен) в районних центрах та великих містечках.

Кам'янець-Подільська (теперішня Хмельницька) область в період окупації входила до складу “генерального округу Волинь і Поділля” з обласним центром в м.Рівне. У свою чергу, її територія була розбита на 2 ділянки по обслуговуванню СД, штаби яких дислокувалися в містах Старокостянтинові та Кам'янці-Подільському.

Початок роботи органів СД на території краю припадає на весну 1942 р., коли в Старокостянтинові та Кам'янці-Подільському були створені окружні відділи СД з безпосереднім підпорядкуванням центру в м.Рівне. Вони були середньою ланкою в структурі спецслужби і керували роботою відділень в менших населених пунктах, а також спеціально створених підрозділів кримінальної поліції, жандармерії та шугбатальйонів. Відділи СД на території області були єдиним апаратом, що виконували функції гестапо, поліції і СД.

Особовий склад органів СД поділявся на три категорії:

- 1) офіційний склад – кадрові розвідники з есесівців, якими був укомплектований Старокостянтинівський відділ СД;
- 2) гласний склад – штатні працівники, які набиралися з місцевого населення і працювали за плату;
- 3) негласний склад – резиденти й агенти з місцевого населення, що співпрацювали з СД конспіративно.

Офіційний склад окружних відділів у Старокостянтинові та Кам'янці-Подільському був укомплектований німцями – кадровими працівниками контррозвідувальних органів і налічував відповідно 6 і 12 осіб. Як правило, це були начальник, його заступник, кілька перекладачів, слідчих, водій, секретар.

Офіційні працівники відділів СД займалися вербуванням агентури, обробкою інформації, веденням слідства у справах арештованих, керували каральними операціями проти цивільного населення і партизанів.

Начальник окружного відділу СД безпосередньо керував штатною агентурою, яка засилалася в населені пункти для виявлення партизанів, парашутистів і підпільників. Згідно архівних матеріалів, штатних агентів Старокостянтинівського окружного відділу СД, що обслуговували територію ділянки (від Старокостянтинова до Летичева і від Шепетівки до Дунаєвця), налічувалося близько 60 осіб. Агенти були і серед єврейського населення, зігнаного в “гетто”⁷.

Штатна агентура СД формувалася з осіб, вороже налаштованих до радянської влади, а також за рахунок складу 101–102 шугбатальйонів, які дислокувалися в Старокостянтинові.

Окружні відділи СД досить швидко створили на територіях своїх дільниць широко розгалужену сітку негласної агентури. У початковий період війни при вербуванні цієї категорії німці надавали перевагу особам, які якоюсь мірою постраждали від радянської влади. Як правило, ці люди самі пропонували свої послуги і добровільно погоджувалися на співпрацю. Пізніше агентуру почали вербувати із затриманих партизанів, підпільників, радянських активістів. Для їх залучення широко використовувалися методи шантажу, провокацій, погроз.

Перед агентурою ставилися завдання:

а) виявляти партизанів, підпільників та осіб з числа комсомольського і партійного активу (пасивно-вартова агентура);

б) активно розшукувати партизанів (в цьому випадку залучалися кваліфіковані агенти);

в) інформувати про підозрілих осіб, які з'являються в населених пунктах;

г) виявляти осіб, вороже налаштованих до окупаційних властей.

Завершивши структурне комплектування низових і підвідомчих органів, окружні відділи СД здійснювали планову роботу. Відповідно до поставлених завдань, підрозділи СД різних рівнів приступили до масового винищення євреїв. Для здійснення актів геноциду в багатьох містах створювалися “табори смерті”, арешти і розстріли людей супроводжувалися звірствами та знущаннями. На території Кам'янець-Подільської області жертвами фашистського терору стали не тільки місцеві євреї, а також привезені з Польщі, Угорщини, Чехословаччини.

У результаті опрацювання великої кількості архівних справ відносно колишніх німецьких посібників, встановлено, що до проведення масових розстрілів фашистські карателі ретельно готувалися, а страти відбувалися, як правило, за одним сценарієм. Дні і місця страт визначалися на нарадах за участю окружного комісара, начальника СД та начальника жандармерії і, найчастіше, проводилися по суботах. На місцях вибухами завчасно готувалися глибокі ями-могили. Вранці, в день розстрілу, до них прибували охоронні підрозділи СД. Озброєні поліцаї кількома рядами оточували відведену ділянку. Після цього у супроводі охорони підходили колони приречених на смерть, тут же роздягалися до білизни і ставали вздовж ями. Поряд, на підвищенні, знаходився фашистський кулеметник і довгими чергами розстрілював людей. Маленьких дітей, як правило, кидали в ями живими, і вони знаходили смерть, задихаючись під масою тіл⁸. Коли яма заповнювалася тілами розстріляних, німці змушували наступні жертви бігати по трупах і розстрілювали їх на ходу. Іншим варіантом страти були постріли в потилиці людей, які, за наказом фашистів, лягали в ями облич-

чям донизу на трупи вбитих. Після заповнення ями-могили засипалися землею. До цього залучалося місцеве населення, в'язні таборів, а також ті, хто чекав розстрілів біля інших ям⁹.

В акті держкомісії по місту Старокостянтиніву від 24.03.1944 р. зазначається, що “всі вбивства радянських людей виконували відомі своєю жорстокістю начальник Старокостянтинівського відділу СД Граф, його помічники та працівники жандармерії. Тільки на території Старокостянтинівки під їх керівництвом було розстріляно до 20 тис. чол., у Волоцькому районі – 8634 чол., в Базалійському – 336 осіб”¹⁰.

Поряд з масовими розправами над мирним населенням, органи СД на території краю займалися ліквідацією військовополонених. Цій меті було підпорядковано створення 19 таборів для радянських солдатів і офіцерів, в яких за роки війни розстріляно і замучено 255900 осіб¹¹. Як правило, офіцерів, комісарів, антифашистські налаштованих солдатів, євреїв серед полонених виявляли співробітники “Абверу”, а страчували – працівники СД. Зі свідчення колишнього співробітника відділу “Абвер 1-Ц” відомо, що з допомогою агентури тільки з Проскурівського табору №355 в СД було передано до 3 тис. військовополонених зазначених категорій¹².

Одним із головних завдань органів СД була боротьба з партизанськими загонами і підпіллям.

За даними архівів, на початок 1944 року в області діяло 5 партизанських з'єднань, 7 окремих загонів, 13 міських і районних підпільних комітетів, понад 140 підпільних організацій та груп¹³.

Матеріали кримінальних справ свідчать про проведення співробітниками дільничних відділів СД каральних акцій проти партизанів в Старокостянтинівському, Полонському, Базалійському, Смотрицькому, Антонінському, Оринінському районах.

Так, влітку 1943 р. на території Смотрицького району силами значної кількості працівників СД, кримінальної поліції та шуцманів було проведено тотальну облаву проти “бандитів”. Приводом стали відомості про перебування в районі села Вишнівчик партизанського загону. Про значимість операції свідчить той факт, що на боротьбу з ним було додатково залучено моторизований батальйон та дві роти військ СС, які мали на озброєнні автомати, кулемети, в тому числі крупнокаліберні міномети та 37-мм артилерію. Загальна кількість німців сягала 800–1000 осіб. В результаті проведеної акції багато партизанів було вбито, поранених – захоплено в полон і передано для допитів в Старокостянтинівський відділ СД, після чого розстріляно¹⁴.

Навесні 1943 року на хуторі Березинка Антонінського району група, до якої входили всі співробітники Старокостянтинівського окружного відділу

СД, кримінальної поліції, кілька жандармів і близько 60 шуцманів під керівництвом Графа виявила невеликий загін партизан в кількості 25–30 осіб. У перестрілці шуцманам вдалося вбити 4 партизанів, в т. ч. командира групи. У винагороду Граф подарував шуцману, який відзначився прицільним пострілом, годинник на золотому ланцюжку¹⁵.

До ліквідації партизансько-підпільного руху відділи СД широко залучали агентів жандармерії і кримінальної поліції, які засилалися із розвідувальними завданнями в місця дислокації таких формувань. Характерним підтвердженням цього є викриття і розгром підпільного обкому партії, що діяв в період окупації на території Кам'янець-Подільської області.

Витяг з протоколу допиту колишнього керівника підпільного обкому КП(б)У Лаврова Михайла Лукича: "...При яких обставинах відбувся провал? ... В партійно-підпільну організацію, з якою я був зв'язаний, проник агент гестапо (читаємо СД. – М.В.), якому вдалося отримати рішення підпільного обкому КП(б)У і передати своєму керівництву.

24 липня 1943 р. до мене на квартиру за місцем роботи в лісництві з'явився невідомий чоловік і відрекомендувався зв'язківцем ЦК КП(б)У, назвавши пароль, що насправді був тільки для зв'язку між мною та іншими керівниками підпілля, а не для зв'язку з ЦК. Я, не дивлячись на це, проявив безпечність, і на вимогу цієї людини, якою, як виявилось, був начальник Кам'янець-Подільської кримінальної поліції при СД, видав йому списки на всіх секретарів підпільних райкомів КП(б)У, дав на них ділові характеристики, після чого відбувся повний провал і почалися арешти учасників підпільної партійної організації. Наскільки мені відомо, всього було арештовано 29 осіб..."¹⁶.

Поряд з радянським партизансько-підпільним рухом досить активну діяльність на території області в період окупації розгорнули націоналістичні осередки ОУН. Відомі факти проведення співробітниками СД контррозвідувальних заходів з метою виявлення і розгрому таких організацій.

Прикладом є викриття націоналістичного осередку в Ярмолинецькому районі. В Старокостянтинівський відділ СД надійшли відомості про те, що село Стара Соколівка є центром націоналістичного руху в регіоні. Начальник СД викликав до себе групу співробітників кримінальної поліції, забезпечив їх націоналістичною літературою, дав завдання інкогніто прибути в село під виглядом представників УПА, ввійти до складу керівного центру організації, щоб отримати найбільш повні дані про її склад. В результаті засилання офіційних співробітників кримінальної поліції в керівне ядро організації, остання була розкрита і розгромлена¹⁷.

Ще одним фактом прояву боротьби з націоналістами є розправа з жителями с.Кадіївці Кам'янець-Подільського району. З пояснень свідка:

“...Відразу після приходу німців в нашому селі з’явилися представники націоналістів із західних областей України. Вони організували місцеве “самоуправління”, вивісили над сільуправою прапор з тризубом і поставили символічну могилу в пам’ять тим, хто загинув в боротьбі проти Радянської влади. Навколо них групувалися особи, вороже налаштовані до радянських порядків. В 1942 році німці розігнали офіційні націоналістичні установи, але діяльність націоналістів продовжувалася підпільно. Про це можна зробити висновок за таким випадком. В ніч з 13 на 14 січня 1944 року невідомі особи, що прибули в Кадиївці, організували суд над трьома місцевими жителями, що таємно співпрацювали з німцями. Їх повісили на деревах в центрі села, але в одного мотузка обірвалася, він зумів втекти і повідомити в СД. Вранці наступного дня в Кадиївці прибули німці і поліцейські. Їх було дві машини, точнішої кількості я назвати не можу. Карателі ходили по будинках і арештовували підозрюваних. Таких виявилось 10 осіб. Всіх арештованих зігнали до часовні, поставили в ряд, наказавши підняти руки. За їх спинами вишикувалися озброєні поліцейські і за командою німця відкрили вогонь. Всі арештовані загинули...”¹⁸.

У селах, жителі яких найбільше підозрювалися у зв’язках з партизанами, агенти СД разом з кримінальною поліцією проводили масові облави й арешти неблагонадійних. Часто проводились масштабні каральні акції. Так, в січні 1944 р. співробітники СД розстріляли й спалили більше 1400 жителів с.Воробіївка Полонського району, в червні-липні 1943 р. – 182 жителів, в тому числі 56 дітей, с.Семаки Старосинявського району¹⁹. В селах Андронівка і Пеньки Грицівського району, співробітники СД в нічний час розстріляли відповідно 73 і 12 осіб, при чому трупи розстріляних були спалені разом з будинками²⁰. Загалом, за співпрацю з партизанами тільки в північних районах області гітлерівці повністю спалили 28 сіл²¹.

При окружних відділах СД восени 1942 року були створені 4 відділи кримінальної поліції, які безпосередньо підпорядковувалися СД. 2 відділи перебували при СД в Старокостянтиніві та Кам’янці-Подільському і 2 відділи – в Проскурові та Шепетівці.

Кримінальна поліція складалася з двох відділів: кримінального і політичного. Кримінальний відділ займався справами кримінального характеру, політичний – виявленням партизанів, комуністів, комсомольців і радянських активістів, вів боротьбу з антинімецькими проявами серед населення, диверсіями і підіривною діяльністю проти окупаційного режиму. Найбільш активні працівники кримінальної поліції виконували спеціальні завдання начальників відділів СД – засилялись в підпільні організації для виявлення їх членів, характеру і напрямків роботи, якісного і кількісного складу, наявності зброї тощо.

Наприкінці 1942 – на початку 1943 року в Ізяславі діяла підпільна організація, яка ставила завданням підірвати будівель гебітскомісаріату та жандармерії, ліквідацію керівників німецької окупаційної влади міста. Членом цієї організації став агент СД. З'ясувавши склад групи, він видав її німцям, після чого всі підпільники (27 осіб) були арештовані. Керівника організації арештував і розстріляв сам провокатор. Всього по цій справі розстріляно 11 осіб²².

Були випадки, коли начальник СД посилав окремих працівників кримінальної поліції в певні райони, ставлячи перед ними завдання влаштуватися на роботу в ту чи іншу установу, де була ймовірно наявність підпільної групи. Так, коли взимку 1942–1943 рр. в Шепетівці було спалено яйцебазу, туди направили слідчого кримінальної поліції, який влаштувався робітником на підприємство, і, пропрацювавши там близько місяця, повернувся у Старокостянтинів з матеріалами на підозрюваних у теракті осіб, яких негайно ж арештували²³.

Німецьке керівництво приділяло значну увагу діяльності кримінальної поліції. За результативну роботу співробітники отримували жандармський пайок по 1-й категорії, могли носити німецьку форму, харчуватися у військових їдальнях. Натомість особовий склад кримінальної поліції вирізнявся працездатністю на користь фашистських каральних органів і жорстокістю до місцевого населення.

В березні 1944 року при визволенні області працівники кримінальної поліції втекли разом з відступаючими німецькими військами. Після закінчення війни частина офіційних співробітників кримінальної поліції та її агентури повернулася, після репатріації, на проживання в область і була притягнута до відповідальності.

З початком наступу радянських військ і звільненням тимчасово окупованих територій, зазнав змін і характер протистояння радянських і німецьких спецслужб. Гітлерівські спецслужби почали приділяти більше уваги підготовці, озброєнню й залишенню в радянському тилу чисельних бойових груп і радіофікованої резидентури. Зокрема, з розвідувальними, диверсійними, повстанськими, терористичними завданнями залишилась в радянському тилу і частина агентури СД. Її передали на зв'язок органам військової розвідки. В наказі німецького штабу по боротьбі з партизанами від 25 жовтня 1943 р. зазначалося: “Вся агентура поліції безпеки та СД, а також агентурні матеріали в прифронтовій смузі повинні бути передані органам військової розвідки. У кожній резидентурі резидент повинен підібрати до 5 агентів із людей похилого віку та жінок, що не підлягають призову в Радянську Армію і трудомобілізації. З наближенням фронту перед цими агентами ставилося завдання залишатися на території, зайнятій Чер-

воною Армією, й збирати розвідувальні дані про військові частини, а саме: місцезнаходження та нумерацію цих частин, рід військ, розташування штабів, чисельність літаків, типи танків. Особливу увагу агенти мали звертати на розташування багатоствольних мінометів і «катюш»²⁴.

З наближенням радянських військ до Кам'янець-Подільської області, каральні акції німців ставали жорстокішими й масштабнішими, однак час вирішальної перемоги над фашизмом наближався. У березні 1944 р. у Львів були евакуйовані співробітники Старокостянтинівського окружного відділу СД, а згодом вони відступили разом з німецькою армією на територію Польщі. Деяка частина агентури залучається до виконання нових завдань. Найбільш здібні агенти направляються на навчання в диверсійну школу м. Ассарі, що неподалік Риги, для підготовки роботи в радянському тилу²⁵. Інша частина залишається на території Кам'янець-Подільської області для продовження розвідувальної та підривної роботи. В архівних матеріалах є відомості про діяльність однієї з агентес, яка під час відступу німців з Шепетівки була залишена в місті із завданням виявляти штаби Червоної Армії і повідомляти про них. Виконуючи завдання, через зв'язкового вона повідомила в СД фронту місце розташування в Шепетівці штабу контррозвідки "Смерш", в результаті чого будівля була розгромлена прицільним вогнем німецької артилерії²⁶.

Відомості про діяльність органів СД у нашому краї розкриваються великою кількістю архівних документів. Про масштаби звірств карателів на території Кам'янець-Подільської області свідчать звіти Надзвичайної Комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників. Але беззаперечним залишається одне: формування СД створювалися з єдиною метою – проведення масових вбивств десятків тисяч людей на окупованих землях до того, як система винищення не була удосконалена шляхом введення в дію газових камер і печей крематоріїв²⁷.

Знищення 221800 радянських та іноземних громадян, 255900 радянських військовополонених – такий загальний підсумок кривавих злочинів фашистів та їх посібників на території Кам'янець-Подільської області.

Незважаючи на значні обсяги здійснених розвідувальних заходів та розміри підривної діяльності, активну діяльність німецьких спецслужб, планам німецьких розвідорганів та гітлерівського командування не судилося здійснитися. Їм протидіяли органи державної безпеки СРСР, які проводили активну розвідувальну діяльність, добували важливі відомості про дислокацію, озброєння, стратегічні плани ворога. У німецький тил закидалися підготовлені агенти, спеціальні групи, які займалися збором розвідувальних даних, дезінформацією німецького командування та здійсненням диверсій. Оперативні співробітники НКВС виявляли та знешкод-

жували агентів ворожих спецслужб, викривали зрадників і диверсантів, зробивши вагомий внесок у перемогу над фашизмом.

Примітки

1. Архівний фонд Управління СБ України в Хмельницькій області (далі – Архів УСБУ в Хм. обл.). – Спр.66. – Т.1. – Арк.44-45.
2. Там же. – Крим. спр.12338.
3. Там же. – Спр.70. – Т.4. – Арк.271-288.
4. Там же. – Арк.460-462.
5. Там же. – Арк.46-48.
6. Там же. – Т.6. – Арк.79-85.
7. Сборник справочных материалов об органах германской разведки, действовавших против СССР в период Великой Отечественной войны 1941–1945 годов. – М., 1952. – С.5.
8. Архів УСБУ в Хм. обл. – Спр.70. – Т.7. – Арк.41-42.
9. Там же. – Арк.43.
10. Там же. – Крим. спр.26237. – Арк.173-194.
11. Там же. – Спр.1103. – Т.1. – Арк.123.
12. Там же. – Крим. спр.22573. – Арк.14.
13. Книга Пам'яті України. Хмельницька область: Історико-меморіальне видання. – Хмельницький, 1995. – Т.1. – С.14.
14. Архів УСБУ в Хм. обл. – Спр.1103. – Арк.364.
15. Там же. – Спр.66. – Т.2. – Арк.163.
16. Там же. – Розшук. спр.1411. – Арк.278.
17. Там же. – Спр.70. – Т.4. – Арк.49.
18. Там же. – Розшук. спр.1411-с. – Т.2. – Арк.26-28.
19. Там же. – Спр.70. – Т.7. – Арк.1.
20. Там же. – Крим. спр.26237. – Арк.179.
21. Там же. – Спр.70. – Т.7. – Арк.2.
22. Там же. – Розшук. спр.823-с. – Арк.4.
23. Там же. – Спр.70. – Т.4. – Арк.50.
24. Сборник справочных материалов... – С.451.
25. Архів УСБУ в Хм. обл. – Розшук. спр.2784-с. – Арк.1.
26. Там само. – Крим. спр.11245. – Арк.59.
27. Операции военной разведки / Автор-составитель В.В. Петров. – Минск, 1997. – С.72.

Резюме

В статье, написанной преимущественно на материалах архива Управления СБУ в Хмельницкой области, рассказывается о деятельности гитлеровских спецслужб (абвер, СД и др.) на территории Каменец-Подольской области во время ее оккупации немецко-фашистскими войсками.

УДК 94 (477.43) “1960-1980”

М.І.Алещенко

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х РОКІВ

У статті аналізується суспільно-політичного життя Хмельницької області в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр., у період так званого “застою”.

Жовтень 1964 року знаменував собою початок чергового витка радянської історії. У результаті державного перевороту до влади прийшло нове покоління керівників, вихованих сталінською системою. Партійним лідером став Л.Брежнев. Політичний курс неосталіністів базувався на новому “науковому відкритті” в марксизмі: між соціалізмом і комунізмом лежить ще один етап, або одна фаза – це фаза “зрілого”, “розвинутого” соціалізму. І розбудовувати треба радянську державу в цьому історичному тривалому періоді “оглядно, без суєти і поспішності”, зосередивши головну увагу на формуванні “єдиного радянського народу”.

Сучасна українська історична наука, на відміну від радянської історіографії, оцінює цей післяхрущовський період (1964–1984 рр.) як роки застою в економіці й суспільно-політичному житті країни¹.

У травні 1972 р. з посади першого секретаря ЦК КПУ, яку він обіймав з 1963 р., було усунено П.Шелеста, який обстоював економічну самостійність України. Він високо цінував досягнення українізації в 1920-х рр. і тому докладав чимало зусиль для того, щоб берегти українську мову, історичні традиції нашого народу, підтримувати українську культуру, наукову і політичну еліту. Це, звичайно, не подобалося Москві. П.Шелеста було звинувачено у “м’якості” до “українського націоналізму” і потуранні економічному “місництву”. Його було відкликано до Москви на посаду заступника голови уряду. Новим партійним лідером України було обрано В.Щербицького, який цілком влаштував кремлівське керівництво. Він

виконував вказівки центру, жертвуючи економічними інтересами республіки, потурав русифікації².

Хмельницьку обласну партійну організацію в цей період очолювали М.Бубновський (з грудня 1964 р. по грудень 1975 р.) та Т.Лісовий (з грудня 1975 р.)³. Це були ординарні партійні функціонери, які беззастережно виконували вказівки центру. Маючи в області необмежену владу, вони часто діяли як удільні князі.

Суспільно-політичне життя Хмельниччини з другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років знайшло своє відображення в українській радянській історичній літературі⁴. У той же час в сучасній українській літературі відсутні спеціальні публікації, в яких ця проблема висвітлювалася з позицій нового бачення. Автор даної статті, використавши широкий масив фактичного матеріалу, поставив за мету об'єктивно проаналізувати суспільно-політичне життя Хмельниччини в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років.

Основними елементами політичної системи українського радянського суспільства були комуністична партія, радянська держава, профспілки, комсомол. Її ядром виступала комуністична партія, кількість членів якої постійно зростала. Аналогічний процес відбувався і в Хмельницькій області. Так, якщо на початку 1966 р. обласна партійна організація нараховувала 50121 членів і кандидатів в члени партії, то до кінця 1984 р. – до 80-ти тисяч. Переважна більшість комуністів працювала в матеріальній сфері. Зокрема, на кінець 1984 р. серед комуністів робітники склали 33,1%, а колгоспники – 32%.

За згаданий період зросла кількість низових партійних організацій. Якщо на початку 1966 р. їх було 1688, то на кінець 1984 р. – 2139⁵. Переважна більшість вступала в партію через меркантильні інтереси.

Партійні організації пронизували всі клітини суспільного життя області – від маленьких контор і спортивних спілок до обласних органів влади. Разом з тим, низові партійні організації, як і самі комуністи, були обмежені в можливості впливати на вирішення політичних питань. Їх роль, здебільшого, зводилась до організації всенародного схвалення і підтримки. Саме відсутність демократичних прав низових структур партії була головним чинником того, що політичний вплив комуністів на виробництво, управління, соціальні процеси і духовне життя неухильно падав і не відповідав їх номінальній ролі авангардної сили суспільства.

Партійні організації області велике значення надавали ідеологічній і масово-політичній роботі. На це виділялися значні кошти. В центрі уваги парторганізацій області були питання марксистсько-ленінської освіти комуністів і безпартійних. З цією метою в області з 1965/66 навчального

року було впроваджено нову систему партійного навчання. Відповідно до нової структури партійної освіти, почали працювати 1049 початкових політшкіл, 748 шкіл основ марксизму-ленінізму, 546 теоретичних, проблемних методологічних семінарів і 17 шкіл партійно-господарського активу, які фактично охоплювали навчанням всіх комуністів області⁶.

Першочергова увага при підготовці кадрів спеціалістів приділялася вихованню в них комуністичного світогляду. Головне завдання тут покладалося на партійні та комсомольські організації навчальних закладів. Вищі навчальні заклади мали в своїх рядах значну кількість комуністів і комсомольців. Зокрема, в середині 1980-х рр. партійна організація сільсько-господарського інституту (нині Подільська державна аграрно-технічна академія) нараховувала в своїх лавах 500 чоловік, а комсомольська – 2800⁷.

Ідеологічна та масово-політична робота обласної партійної організації посилювалися в період підготовки святкування ювілеїв: 50-ї та 60-ї річниці жовтневої революції, 30-ти річчя Дня перемоги, 50-ти та 60-ти річчя утворення СРСР, 100 та 110-річчя від дня народження В.І.Леніна. При підготовці цих ювілеїв, партійна організація прагнула охопити ідеологічною роботою якомога більше населення області. Перед агітаторами, лекторами, пропагандистами, політінформаторами ставилося завдання ознайомлювати широкі маси комуністів та безпартійних з ленінською теоретичною спадщиною, останніми документами комуністичної партії Радянського Союзу та комуністичної партії України. На цих заходах, як правило, панував дух формалізму, парадності й помпезності.

Оскільки більшість населення області тверезо дивилася на життя, то воно не сприймало цей політичний галас всерйоз.

Разом з тим частина заходів масово-політичної роботи партійних організацій, не дивлячись на ідеологічне нашарування, були корисними. Це зустрічі з Героями Радянського Союзу та Соціалістичної Праці, свята вулиць, сільські, районні, міські та обласні фестивалі самодіяльного мистецтва. Наприклад, в період підготовки до 30-річчя Перемоги, комсомольці і молодь області взяли активну участь у Всесоюзному поході по місцях революційної, бойової та трудової слави радянського народу. Учасники цього походу встановили 646 імен воїнів, що загинули в роки війни, налагодили листування з рідними загиблих⁸.

Позитивно була робота по налагодженню дружніх зв'язків трудящих області з трудящими інших радянських республік та країн так званого “соціалістичного табору”. Зокрема, Хмельницька область мала дружні зв'язки з Тамбовською областю Російської Федерації. У 1966 р. в області почало працювати відділення радянсько-болгарської дружби. Тісні контакти мали хмельничани з жителями Сілістринського округу Болгарії. З цим округом

вони обмінювалися делегаціями, туристичними групами, студентськими будівельними загонами. Безумовно, це сприяло розширенню кругозору жителів області, піднесенню їх культурного рівня⁹.

Багато позитивного було в роботі обласної організації товариства “Знання”, Охорони пам’яток історії.

На середину 1960-х рр. припало відродження краєзнавчого руху в області. У 1964 р. виникло Хмельницьке обласне історико-краєзнавче товариство. Його фундаторами стали С.Гуменюк та професори Кам’янець-Подільського державного педагогічного інституту (нині Кам’янець-Подільський державний університет) І.Винокур та Л.Коваленко. Товариство організувало роботу по вивченню історії Поділля та проводило історико-краєзнавчі конференції. Опубліковані матеріали конференції стали цінним надбанням для тих, хто цікавиться історією свого краю¹⁰.

В 1963 р. було засновано Кам’янець-Подільський відділ Українського географічного товариства при Академії Наук України. Його очолювали доцент Кам’янець-Подільського сільськогосподарського інституту М.Бабанський (1963–1975), професор цього ж інституту В.Яблонський (1975–1980), а з 1980 р. – професор Кам’янець-Подільського державного педагогічного інституту Л.Баженов¹¹. Товариство відіграло велику роль у вивченні та охороні природи Поділля.

У березні 1980 р. було створено Хмельницьку обласну письменницьку організацію, складову частину Спілки письменників України. До складу організації ввійшло 12 членів Спілки письменників України. Відповідальним секретарем було обрано Б.Грищука¹².

З середини 1970-х – на початку 1980-х рр. одним з першочергових завдань ідеологічної роботи комуністичної партії було створення культури “вірного продовжувача В.Леніна” – Л.Брежнєва. З цією метою в містах і районах області відбулися науково-практичні та читацькі конференції, літературно-художньо вечори, героїко-патріотичні читання, присвячені “Спогадам” Л.Брежнєва, на яких вивчалися його “ідеї і положення, як мудрі настанови” у практичній роботі. В лютому 1982 р. в м.Хмельницькому відбулася спеціальна обласна науково-практична конференція, на якій підкреслювалося “значення книг товариша Л.Брежнєва для дальшого вдосконалення ідейно-політичного, трудового і морального виховання трудящих”¹³. На проведення цих заходів виділялися чималі кошти, залучалася велика армія науковців, викладачів та вчителів, партійного активу. Більшість населення області байдуже віднеслися до цих заходів.

Для посилення підготовки ідеологічних працівників, в Хмельницькому у вересні 1976 р. при обкомі партії було відкрито університет марксизму-ленінізму та його філія у Кам’янці-Подільському. Далеко не всі його

слухачі відвідували заняття в університеті. Крім того, існували школи молодого комуніста, наукового комунізму, народні університети. Велика увага приділялася передплаті партійної преси. Всі комуністи повинні були обов'язково виписувати центральні, республіканські та обласні партійні газети та журнали.

Інші елементи політичної системи українського радянського суспільства розглядалися як помічники, підручні партії в її роботі з масами. Це стосувалося і рад, які з 1977 р. стали називатися Радами народних депутатів і формально реалізовували принцип народовладдя. Насправді, всі ради, від сільської до обласної, були безправними, бо не мали засобів та реальних важелів для проведення своїх рішень в життя. Крім того, зростало число комуністів-депутатів, які посилювали свій вплив на роботу рад. Наприклад, до виборів до місцевих рад у липні 1980 р. було обрано 23197 депутатів, з них – 10484 комуністи¹⁴.

Головними характеристиками діяльності громадських організацій стали кількісні показники. На початку 1981 р. кількість членів профспілки в області налічувала понад 715 тис. чоловік, або майже на 253 тис. більше, ніж у 1976 р. Ними практично були всі робітники, колгоспники, службовці підприємств, працівники наукової та освітньої сфер. Майже кожна молода людина ставала членом комсомолу України. В 1981 р. в області нараховувалося 208 тис. комсомольців¹⁵.

Йшов процес подальшого зрощування громадських організацій з партійно-державним управлінським апаратом. Він проявлявся в тому, що відповідальні посади в профспілках чи комсомолі обіймали члени партії. Керівники цих організацій, як правило, входили до складу відповідного партійного комітету і, нарешті, діяльність профспілкових, комсомольських комітетів та організацій систематично розглядалася на пленумах і засіданнях бюро міськкомів, райкомів партії і зборах первинних партійних організацій. В 1980 р. серед секретарів комсомольських організацій було 69,4% комуністів, а 334 секретарі первинних комсомольських організацій, або кожний п'ятий – були обрані до складу парткомів і бюро первинних парторганізацій¹⁶. Тим самим, політична система втрачала можливість адекватно реагувати на розвиток суспільно-політичних процесів, а маси позбавлялися можливості захистити свої інтереси.

Таку систему політичної влади закріпила конституція України, (текст її повністю відповідав Конституції СРСР, прийнятої 7 листопада 1977 р.), яку Верховна Рада УРСР прийняла 20 квітня 1978 р. Конституція оголосила комуністичну партію “ядром політичної системи суспільства”¹⁷.

Перед прийняттям Конституції в області читалися цикли лекцій, проходилися політінформації, бесіди, тематичні вечори, кінолекторії. З цієї

метою було задіяно сотні лекторів і пропагандистів. На шпальтах обласної газети містилися численні схвалення конституційних норм. Але в ході обговорення проекту конституції в редакцію газети надходили й такі листи, в яких громадяни області висловлювали незадоволення недемократичністю існуючої політичної системи. Вони засвідчували не казенну однакову думку, а широкий спектр поглядів і настроїв жителів Хмельниччини. Проте партійно-державний апарат не тільки нехтував “нездорові” настрої громадськості, але й прикладав неабиякі зусилля, щоб придушити їх.

Реакцією на це стало посилення незадоволення існуючим режимом у частини населення області. Як правило це проявлялося у поширенні політичних анекдотів, скептичному й іронічному ставленні до офіційної пропаганди, прослухованні радіопередач “Свобода”, “Німецька хвиля”, “Голос Америки” та інших західних радіостанцій. Знаходилися окремі люди, які більш відкрито протестували проти радянських порядків. Зокрема, в 1972 р. вихователь гуртожитку Кам’янець-Подільського цементного заводу М.Кудрявцев (нині професор Кам’янець-Подільського державного університету) надіслав листа до відомого правозахисника – академіка А.Сахарова. В листі він писав про порушення прав людини в радянському суспільстві. Так думала значна кількість жителів області.

Таким чином, не дивлячись на позитивні моменти, в суспільно-політичному житті області, як і в цілому в республіці, наростали від’ємні тенденції. Проголошений в жовтні 1964 р. курс “стабілізації” не зробив радянську систему стійкішою, а навпаки – заважаючи назрілим змінам у суспільстві, породжував і стимулював поглиблення кризових явищ¹⁸.

Примітки:

1. Лановик Б., Матейко Р., Матисякевич З. Історія України: Навч. посібник. – К., 1999. – С.447.
2. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: Навч. посібник. – К., 2002. – С.575.
3. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації / В.М.В’язовецький, А.П.Гавришук, С.К.Гуменюк та ін. – Львів, 1982. – С.207, 240.
4. Нариси історії Поділля / Л.В.Баженів, І.С.Винокур, С.К.Гуменюк. – Хмельницький, 1990; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – Львів, 1982; Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область / М.І.Мехеда, Ю.А.Гаврик, М.Д.Галай та ін. – К., 1971.
5. Керівна сила радянського суспільства // Радянське Поділля. – Хмельницький, – 1986. – 28 січня.
6. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – С.209.
7. Алещенко М.І., Гикавий І.С. Кам’янець-Подільський сільськогосподарський

інститут в середині 1950-х – 1990-х роках // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.І. – С.153.

8. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – С.233.
9. Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область – С.63.
10. *Рибак І.В.* Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.127.
11. *Алещенко М.І.* Краєзнавча робота в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті (середина 1960-х – перша половина 1990-х рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (Зб. статей). – К., 1999. – Вип.6. – С.82.
12. Нариси історії Поділля. – С.316.
13. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – С.268.
14. Там же. – С.245.
15. Там же. – С.246.
16. Там же.
17. *Світлична В.В.* Історія України: Навч. посібник. – Львів, 2002. – С.224.
18. *Бойко О.Д.* Історія України. – К., 1999. – С.467.

Резюме

В статті аналізується общественно-политическая жизнь Хмельницкой области во второй половине 1960-х – первой половине 1980-х гг., в период так называемого “застоя”.

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

УДК 327(73):(477)

А.А.Борисов, Ю.В.Василенко

УКРАИНА ВО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ США

В даній доповіді, оприлюдненій під час українсько-російської зустрічі вчених-істориків у Кам'яниці-Подільському (серпень 2004 р.), проаналізовано місце України у зовнішньополітичній стратегії США. Зроблена спроба спрогнозувати можливі взаємини між цими державами після виборів у США та в Україні.

После распада Советского Союза все его бывшие члены оказались вынужденными так или иначе искать собственные пути развития отношений с международным сообществом. Традиционные модели интеграции, связанные с идеей СНГ, на данный момент не могут оправдать себя в полной мере, так как в их рамках до сих пор сохраняется два вектора развития. Первый, иллюзорный, связан с возрождением на совершенно новой основе общественно-политического образования, издали напоминающего Советский Союз; второй, более реальный, отмечает собой постепенный переход от прежних внутренних связей к совершенно новым – внешним. В результате чего главными внешнеполитическими партнерами бывших советских республик, несмотря на соответствующую риторику, являются не члены СНГ, а Европейский Союз и США. И если прибалтийские страны заявили о своем европейском выборе после распада СССР сразу же и однозначно, то другие восточноевропейские республики СССР, натолкнувшись на неприятие со стороны своих западных партнеров, оказались вынужденными лавировать между этими двумя центрами притяжения. Таким образом, внешнеполитические предпочтения Украины на западном направлении основываются на поисках гармоничного баланса в отношениях с ЕС и США. Главным восточным партнером традиционно остается Россия.

Главным препятствием в отношениях Украины с западными странами является постсоветский характер ее государственного устройства, харак-

терный практически для всех стран СНГ. Чрезмерная по западным меркам роль государства, исполнительная вертикаль властных структур, центром которых является институт президентства с максимально широкими полномочиями, нечеткое разделение исполнительной, законодательной и судебной властей и их зависимость от президентской администрации препятствуют интеграции Украины в западное демократическое сообщество, выстраивающее свои государственные и общественные институты по совершенно иной логике. Отсюда непосредственное соседство Украины с ЕС не означает, что “акции” ЕС и США на Украине выше, чем “акции” России, или наоборот. Взаимоотношения между партнерами по-прежнему внутренне противоречивы и крайне нестабильны.

В целом существует несколько сценариев развития восточноевропейских стран в целом и Украины, в частности, в контексте расширения ЕС. Консервативные представления об ЕС подразумевают, что страны СНГ остаются за пределами ЕС. Так называемый долгосрочный подход основывается на том, что шанс вступить в ЕС имеет в принципе любая страна, если она имеет “европейские стремления”. Подобного подхода придерживаются, как правило, лидеры ЕС, надеющиеся распространить свое влияние дальше на Восток. Селективный подход связывает вступление новых стран в ЕС с непосредственной заинтересованностью в этом со стороны Брюсселя. Европейская бюрократия как самостоятельный субъект политического процесса способна существенно повлиять на второй эшелон европейских стран, надеющихся на экономическое содействие со стороны ЕС в целом. Сценарий под названием “Большая Европа” предполагает частичное вступление в ЕС без полного членства. За этот сценарий склонны выступать большинство реципиентов ЕС, усматривающих в новых членах ЕС конкурентов на получение экономического вспомоществования. Несмотря на то, что каждый из этих сценариев имеет свои “за” и “против”, наиболее реальными из них в отношении Украины, по мнению экспертов, являются наиболее пессимистические, то есть два последних¹. То есть экономические основания и слабость демократических институтов в европейских головах перевешивают геополитическое положение Украины как связующего моста между Западом и Россией; что связано в первую очередь с тем, что Украина – не единственный путь в Россию.

Несмотря на заявленное желание Украины двигаться в Европу, европейские бюрократы имеют к ней очень много вопросов, отсутствие должных ответов на которые и подпитывает их пессимизм. Главную скрипку в развитии пессимистических настроений играют консервативно настроенные правые, которые воедино связывают понятия Европейский Союз и Западная Европа. В их геополитических построениях Украина однозначно

оказывается за бортом ЕС. Однако в пользу Украины говорят не только примеры восточноевропейских стран-членов ЕС, но и тот факт, что она является одной из немногих стран СНГ, в которых проевропейские политические силы способны преуспеть на выборах. Все это говорит о том, что Украина может стать лидером в европейской интеграции среди стран СНГ, и в перспективе может начаться заметный переход от пессимистических сценариев к более оптимистическим.

Между тем, более сильными в среде украинской политической элиты являются настроения проамериканские, а не проевропейские. Рейтинг главных внешнеполитических целей Украины, замеренный экспертами “Ukrainian Monitor project” весной 2002 года, в целом подтверждает проамериканскую направленность украинской политики на западном направлении. Так, 52 представителя политической элиты Украины посчитали, что Украина должна (в пунктах):

1. Развивать сотрудничество с Китаем, Индией и другими ведущими странами Азии – 1.91;
2. Развивать отношения с США как приоритетные – 1.84;
3. Продвигаться к членству в НАТО – 1.79;
4. Развивать сотрудничество в структуре “GUUAM” – 1.75;
5. Поддерживать и развивать отношения со странами Центральной и Восточной Европы и Балтийскими Государствами – 1.72;
6. Получать инвестиции от западных стран – 1.67;
7. Поддерживать и развивать потенциалы транзита и играть роль транспортного коридора – 1.61;
8. Развивать равные и товарищеские отношения с Россией – 1.58;
9. Приобретать статус страны ЕС – 1.57;
10. Вступать в ВТО – 1.52².

Отрицательный рейтинг также подтверждает вышесказанный вывод. Так, “украинцы против”:

1. Вступления в союз России и Белоруссии – 94,2%;
2. Развития отношений с Ираном, Ираком, Ливией и Северной Кореей – 80,8%;
3. Сотрудничества с Евразийским Экономическим Сообществом – 73,1%;
4. Развития отношений с США как приоритетных – 5,8%³.

Несмотря на некоторые колебания этих показателей, общая система приоритетов Украины остается в начале XXI века в целом стабильной⁴.

Таким образом, украинский внешнеполитический курс, находящийся на данном этапе в стадии становления, имеет множество вариантов для своего развития, которые в определенный момент начинают конку-

ризовать друг с другом, стараясь каждый раз “перетянуть одеяло на себя”. В итоге, с одной стороны, Украина может выбирать между ними; с другой, каждый из этих вариантов требует соответствующих ответных мероприятий, не всегда приемлемых для правящей элиты. При этом всегда приходится учитывать и то обстоятельство, что любые мероприятия, направленные на сближение с тем или иным партнером, могут вызывать известного рода “ревности” со стороны других, усложняя отношения с желаемым. На сегодняшний день главными соперниками американского варианта, к которому склоняется Украина, являются европейский и российский варианты. И если Европа рассматривает украинский вопрос без торопливости, внимательно всматриваясь в своих партнеров, то США и Россия – менее терпеливы и более склонны к резким и импульсивным действиям.

США лидируют в объемах прямых иностранных инвестиций на Украине. По оценкам экспертов в 2002 году американское экономическое участие на Украине составило 17,1%, что в абсолютных числах составляет 3,4 миллиона долларов⁵. Несмотря на то, что для США эти цифры составляют менее 0,1% от всех их заграничных инвестиций, для Украины эти средства значительны. Тем более, что они в первую очередь направлены на модернизацию промышленного потенциала Украины в наиболее важных для нее сферах – в продовольственной и легкой промышленности. Одновременно Украина является для США развивающимся рынком сбыта: в том же 2002 году американский импорт составил на Украине 103,3% от показателей 2001 года⁶.

От характера присутствия США в украинской экономике во многом производно и политическое сотрудничество двух государств. Одним из показателей значимости Украины для США являются встречи на высшем уровне между лидерами. Однако чисто количественный показатель (интенсивность контактов) не может являться здесь определяющим. Необходимо учитывать также и различия в подходах к решению внешнеполитических проблем между республиканской и демократической доктринами внутри самих США и оценку действий Украины на внешнеполитической арене в целом в контексте принятых “правил игры”. Принципиальной внешнеполитической интенцией республиканцев является военный и гуманитарный экспансионизм с использованием жесткой риторики. Для демократов же больше характерна в первую очередь относительно мягкая риторика и упор на дипломатическую деятельность для утверждения американского превосходства. Республиканская администрация Дж.Буша-младшего, проводящая традиционно для США во второй половине XX века сверхактивную внешнюю политику, достаточно сдержанно в отличие от предыдущей демократической администрации сотрудни-

ничают с Украиной. Между Бушем-младшим и Л.Кучмой не было ни одной встречи на высшем уровне не только в двустороннем формате, но и на международных форумах. Демократическая администрация Клинтона, наоборот, стремилась к непосредственному общению с украинскими властями. С 1994 по 2000 годы Клинтон три раза посещает Киев; Л.Кучма с регулярностью два раза в год ездит в Вашингтон. В то время как украинские аналитики связывают подобное отношение со стороны Дж. Буша-младшего с политическими скандалами, сопровождающими Л.Кучму во время его второго срока пребывания у власти⁷; причин этому намного больше.

Прежде всего, администрация Дж. Буша-младшего перенесла главный вектор внешнеполитической и военной деятельности с Балканского полуострова на Ближний Восток. Проблемы Югославии и Косово, в решении которых для США было необходимо определенного рода сотрудничество с украинской стороной, после 11 сентября 2001 года отошли на второй план. Украина, оказавшись в геополитическом плане несколько в стороне от главных “горячих точек”, в которых активно действовали США, на какое-то время отошла на второй план. Но делать из этого вывод об утрате ею стратегического значения и заинтересованности для США было бы крайне преждевременно. “Мягкая изоляция” Л.Кучмы никоим образом не означала “потерю инструментов влияния” на Украину со стороны США; потому что президенты приходят и уходят, а интересы остаются.

Несмотря на то, что в войне в Ираке первоначально Украина заняла позицию, схожую с позицией Франции, Германии и России, это никак не повлияло на всемирное равновесие сил между противниками и сторонниками войны. Тем более, что в конце концов Украина заняла компромиссную позицию, согласившись на предложение США послать в Персидский залив батальон химической, бактериальной и радиоактивной защиты. Этот факт сделал Украину не только причастной к войне в заливе, как утверждают аналитики⁸, но и выявил непоследовательность украинского руководства. Игра по принципу “и нашим и вашим” дискредитировала Украину в глазах обеих сторон. Противники войны получили еще одну возможность убедиться в проамериканских предпочтениях украинской правящей элиты, что стало дополнительным негативным фактором в отношениях Украины в первую очередь с ЕС. Американцы же уяснили, что Украина, желающая выйти из полуизоляции, не в последнюю очередь связанной с радарными “Кольчуга” в Ираке, для “заглаживания своей вины” готова пойти на жертвы. Большое значение имеет и тот факт, что Дж.Бушу-младшему даже в США не удалось получить единодушного одобрения своих действий в Ираке. Из чего можно сделать вывод, что с уходом рес-

публиканской администрации демократы вспомнят всех тех, кто поддерживал действия их предшественников, не имея на то достаточно веских оснований. Международный опыт в этом отношении пока, скорее, печальный. В Испании лидирующая по всем социологическим опросам правоцентристская “Народная партия” Х.М. Аснара потерпела поражение на национальных выборах после теракта 11 марта 2004 года, ставшего ответом на участие Испании в войне на стороне США.

Вместе с тем, Украина получила и многие дивиденды. На Украине ожидался значительный поток беженцев, связанный с войной в Ираке. Естественно, что приток граждан Ирака едва ли будет зависеть от того, какую позицию в данном конфликте займет украинское руководство. Беженцы, создающие экономические проблемы в любом государстве, ложились бы тяжким бременем на украинскую экономику. Соответственно, фактически поддержав США в войне против Ирака, Украина вполне могла бы надеяться на экономическое содействие, связанное с обустройством иракских беженцев. Определенные виды на выгодные контракты в процессе послевоенного восстановления Ирака имели и украинские фирмы. Одновременно, приняв участие в операциях на стороне союзников, Украина могла бы набрать дополнительные очки для будущего вступления в НАТО, где слово США является решающим. Украинский контингент в Ираке стал самым большим среди стран-нечленов НАТО и пятым по численности вообще после США, Великобритании, Италии и Польши. В любом случае, в конфликте вокруг Ирака Украина действовала по логике большинства восточноевропейских стран, выстраивающихся в очередь для вступления в ЕС и НАТО и надеющихся на содействие в этом вопросе со стороны США.

Республиканская администрация, испытывающая дефицит в союзниках, не могла не заметить рвения Украины. Вместе с прозвищем “марионетки США” Виктор Ющенко получает и моральную поддержку в борьбе с украинскими экстремистами, склонными поддерживать все режимы типа Саддама Хусейна или Милошевича. И если в решении иракских проблем значение Украины на общем фоне довольно мало, то для решения балканских проблем, тяжелого наследия политики предшествующей демократической администрации, содействие Украины для США незначительным не является. Учитывая факт участия украинских националистов в войне в Косово на стороне Сербии, США крайне заинтересованы в лояльности украинского руководства, которое, по их мысли, должно пресекать все радикальные просербские настроения на месте. Подобный раскол в православном славянском мире как нельзя кстати для Соединенных Штатов, которые могли бы компенсировать свои проблемы в Ираке пусть даже относительными успехами на других направлениях.

США, таким образом, сумели привлечь Украину к решению собственных проблем в Ираке, несмотря на мощную антиамериканскую кампанию в украинских СМИ и подозрениях США относительно украинской торговли оружием с Ираком. Отсюда влияние сторонников “неевропейской модели развития” на Украине весьма относительно, так как различного рода сложности в отношениях с Россией и Европейским Союзом оставляют Украине очень мало свободы для маневра, а США слишком серьезный партнер, чтобы отказываться от сотрудничества с ним из-за “случайных казусов”. Ни Россия, ни ЕС по различным причинам не способны быстро, эффективно и в полной степени заполнять создающийся периодически “вакуум влияния” на Украине. И если России мешают внутренние проблемы и отсутствие четко сформулированной политики в отношении Украины; то у бюрократов ЕС, утверждавших некогда невозможность вступления в ЕС Польши и Прибалтики, традиционная манера поведения и мышления – не торопить события. Украинско-американские контакты в начале 2003 года вполне подтверждают перспективы украинско-американского сотрудничества. “Конечная” американская стратегия в отношении Украины по-прежнему направлена на ее включение в перспективе в контролируемые США европейские институты и НАТО для продолжения буржуазно-демократических реформ.

О заинтересованности Соединенных Штатов в украинской политике говорят и обвинения в адрес американского посла на Украине Карлоса Паскуаля, касающиеся его вмешательства во внутренние дела Украины. Недовольство его деятельностью со стороны левых сил, которые в большей степени, нежели остальные, имеют пророссийские взгляды, и их попытка объявить его персоной нон грата также подтверждает силу его влияния. Поддержка американцами независимых СМИ и внутренней оппозиции в целом не может, естественно, не вызывать недовольства со стороны украинских властей, потерявших множество политических очков в деле “со странной смертью” Георгия Гонгадзе. В итоге можно утверждать, что американцы, внешне порой игнорирующие интересы правящей элиты Украины, не против сотрудничества с Украиной как таковой; они лишь за сотрудничество с Украиной, укладывающейся в определенное прокрустово ложе современной либеральной демократии. Все слабые стороны нынешних украинских властей, характерных, впрочем, в той или иной степени для большинства стран СНГ, заставляют западных партнеров, заинтересованных в сотрудничестве с Украиной, более жестко требовать от ее правительства соответствия определенным стандартам Запада. Иногда это воспринимается украинскими властями как антиукраинская позиция, как игнорирование интересов украинской стороны, что сразу же подхватывается антизападными силами.

Американская сторона, в свою очередь, также должна следовать определенным стандартам международной политики в своих отношениях с Украиной. США не могут давать никаких гарантий правящей элите Украины после ее ухода с политической сцены и открыто поддержать “официального преемника” Л.Кучмы, если он придет к власти в обход действующих в мировой политике правил демократических, открытых и честных выборов. Отсюда можно смело прогнозировать, что американцы будут поддерживать те силы, которые в наибольшей степени стремятся к изменению фактического состояния дел на Украине в соответствии с западными стандартами. Вместе с тем, США станут первой страной, которая оспорит законность выборов нового президента Украины, если эти выборы будут сопровождаться грязными технологиями и нарушениями законодательства.

Слабая эффективность украинской политики во всех сферах общественной жизни не может не формировать в рамках правящей элиты общего недовольства проводимым курсом как внутри, так и за пределами Украины. В результате внутри правительственных институтов складывается скрытая оппозиция, вынужденная до поры до времени не проявлять своего недовольства и выжидать создания мощнейшего оппозиционного фронта, к которому можно было бы присоединиться в самый последний момент, когда его победа уже станет неизбежной. Слабость гражданского общества на Украине делает иностранное влияние вообще и американское, в частности, очень важным для выявления и убеждения этой оппозиции, которая склонна поддержать все конструктивные изменения, какая бы сторона их не финансировала. Тем более что, в конечном счете, в наибольшей степени в них заинтересованы прежде всего сами украинцы. Проблема, с которой сталкивается эта оппозиция, – это выбор между Россией и США, каждый из которых имеет свои плюсы и минусы. И если в отношениях с США украинцы опасаются полной утраты самостоятельности в отношениях с превосходящим во всех отношениях партнером; то в отношениях с Россией они опасаются “беларусизации” Украины. Тем более что отношения с Россией ассоциируются с политическими притеснениями и экономическим упадком. Украина не хочет быть “далекой заставой” Москвы и надеется на улучшение своего состояния по модели Польши, Венгрии и Чехии. Отсюда главное моральное противостояние в сознании правящей элиты Украины выглядит как неуверенность в себе в отношениях с США против предубеждений в отношениях с Россией.

На сегодняшний день большинство экспертов описывает отношения Украины и США как неравное и асимметричное товарищество (46%); некоторые говорят об “отношениях патрона и клиента”. Динамика отношений оценивается главным образом как “стабильность и сохранение статус-

кво” (25%)⁹. Между тем, при ответе на вопрос “Какие иностранные партнеры Украины имеют самое большое влияние на принятие политических решений на Украине?” эксперты традиционно помещают США на второе место после России:

- Российская Федерация – 98,4% (в декабре 2003 года – 91,38 %);
- Соединенные Штаты Америки – 76,2% (в декабре 2003 года – 79,3%);
- Европейский Союз – 25,4% (в декабре 2003 года – 43,1%)¹⁰.

Несомненно, что на ближайшие четыре года отношения Украины и США будут зависеть от того, кто победит на выборах президента США. Республиканская администрация едва ли забудет заслуги украинской стороны в иракском походе. Демократы же подвергнут критике излишнюю стоворчивость Украины во “внешнеполитических авантюрах”, но воспользуются ею для усиления своего влияния. Между тем, в стратегии США в отношении Украины имеются и “вечные ценности”. США – наиболее последовательный лоббист реформ западного образца на Украине, что уже слабо зависит от того, к какой партии принадлежит действующая американская администрация. Одним из инструментов американской политики является стремление Украины к сотрудничеству с НАТО. В свою очередь, поддержка США в вопросах сотрудничества с НАТО является для Украины принципиальной, так как государства-члены НАТО не имеют единого мнения относительно тактики и стратегии отношений с Украиной. Сторонники тесного сотрудничества с Украиной утверждают, что при содействии с НАТО Украина сможет более удачно продвигаться по пути демократических реформ. Пессимисты настроены прямо противоположно: сначала реформы, потом тесное сотрудничество. С точки зрения западных партнеров, Украина должна гарантировать свободные и справедливые выборы в органы власти, обеспечить свободу СМИ, утвердить верховенство закона, развивать гражданское общество, укреплять судебную власть, более тщательно контролировать экспорт оружия, провести реформу в армии¹¹.

Несмотря на все сложности, сегодня можно смело утверждать, что на международной арене “Украина существует”. Однако значение Украины в системе западных интересов в целом производно от нескольких факторов. Прежде всего, Украина должна создавать впечатление внутренне политически стабильного государства. Также Украина должна оправдать наилучшие ожидания западных экспертов в области экономики. Принципиальное значение имеет и реально действующее гражданское общество. От того, насколько украинская правящая элита решит эти проблемы, будут зависеть и ее последовательность во внешнеполитическом курсе, и пер-

спективы сотрудничества с США и ЕС. В цивилизационном плане Украина может стать мостом между Западной Европой и Россией, используя все выгоды от подобного сотрудничества. Успехи Украины в европейской интеграции могли бы стать хорошим примером и “протопанной дорожкой” для России, как, впрочем, и наоборот. Потеря Украины запрограммирует в перспективе для Запада сложный характер отношений и с Россией, так как вместо совместного и уверенного “гоу Вест” мы получим открытое соперничество за свободное геополитическое пространство.

Примечания

1. EU Enlargement: Scenarios for Newly Independent States // <http://foreignpolicy.org.ua/eng/papers/index.shtml>.
2. См.: International Standing of Ukraine, Foreign and Security Policy: January-March 2002// <http://foreignpolicy.org.ua/eng/papers/index.shtml>.
3. См.: Ibidem.
4. См.: <http://foreignpolicy.org.ua>.
5. См.: Sushko A. The Policy of the USA and Russia Towards Ukraine: Comparative Evaluation // <http://foreignpolicy.org.ua/eng/papers/index.shtml>.
6. См.: Ibidem.
7. См.: Ibidem.
8. Perepelytsya H., Sushko O. Iraq’s Challenges to the World and Ukraine // <http://foreignpolicy.org.ua/eng/papers/index.shtml>.
9. См.: Sushko O. Ukraine-USA: Allied Relations or Temporary Normalization?// <http://foreignpolicy.org.ua/eng/papers/index.shtml>.
10. См.: Ibidem.
11. См.: Gerasymchuk S., Basarab O. Assessment of Ukraine-NATO 2003 Annual Target Plan Implementation // <http://foreignpolicy.org.ua/eng/papers/index.shtml>.

РОССИЯ, УКРАИНА, ЕВРОПА: ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ СОТРУДНИЧЕСТВА

У дослідженні, на основі використання різноманітних історичних джерел, розкривається історико-політична проблема, пов'язана з пошуком російським суспільством нової ідентичності, духовних цінностей та ідеології. Розглядаються питання глобалізації й основних пріоритетів російської зовнішньої політики, особливо з країнами СНД.

Вынесенная в заглавие историко-политическая проблема состоит из трех частей. Первая касается поисков российским обществом и особенно его правящей элитой, *новой идентичности*, духовных ценностей и идеологии. Вторая часть – глобализация и российская внешняя политика. Третья часть – Россия и СНГ.

Цивилизационный контекст присутствует как фундамент, на котором строится разговор по всем трем пунктам.

И это не случайно, поскольку Россия находится в *опасной* стадии поиска собственной идентичности. Цена ошибки слишком высока. Она может спровоцировать распад России как единого государства, осложнить внешние условия существования государства, затормозить модернизацию, загнать нерешенные или отложенные проблемы в недалекое будущее.

Но, прежде, чем перейти к теме лекции, мне хотелось бы высказать свое мнение относительно некоторых понятий, использованных моими коллегами в предшествующие дни.

Прежде всего, понятие “империи”, освобожденное от публицистического аффекта и предвзятости, на мой взгляд, может рассматриваться как одна из исторических форм государственного устройства и далеко не худшая.

Империя – иерархическое государственное образование, построенное на принципах патерналистских отношений между центром (метрополией) и периферией, при определяющей роли центра в организации всех сторон жизни социума и его ответственности за результаты деятельности.

Относительно классификации империй:

- 1) Античные империи (как традиционные, имеющие свою классификацию);
- 2) Современные империи (колониальные, демократические, этноцентрические <расистские>).

Была ли альтернатива распаду советской империи? В этом вопросе моя точка зрения не совпадает с оценкой профессора С.В.Кульчицкого относи-

тельно того, что Советская империя была без метрополии. Другое дело, что правящая элита и метрополии были таковы и их политика оказалась настолько бездарной, что во имя сохранения империи они истощили силы метрополии настолько, что сначала рухнул центр (сама метрополия), а затем и периферия.

Вместе с тем имперские принципы организации географических и социальных пространств себя не исчерпали.

- Империя США продолжает существовать.
- Имперские принципы организации отношений между центром и периферией используются в процессе строительства ЕС.

На наше убеждение Советская империя исторически исчерпала свой ресурс. В первую очередь, по причине неадекватной оценки собственной идентичности и грубого нарушения законов выживания империи:

- Покажите империю, которая вкладывала бы свои ресурсы в создание независимой от метрополии экономики на окраинах и не стремилась бы привязать периферийную экономику к своей?

- Империю, которая не приращивала бы свой потенциал за счет эксплуатации окраин?

- Направляла бы свои ресурсы на “национальную борьбу” или “интернациональную помощь”, не ставя во главу угла экономические интересы?

Перечень противоречий можно бесконечно продолжить...

То, что Советская империя развалилась в самом ее сердце – метрополии – вина, прежде всего, самой метрополии и ее руководства.

Что возникло на пространстве бывшей Советской империи? Государства и прого-государства.

Ситуация в Центральной и Восточной Европе, в целом, не нуждается в подробной оценке: государства обладали атрибутами государственности и распорядились ею по собственному усмотрению.

Элита прибалтийских государств, по-существу, признала свою неспособность самостоятельно создать суверенные государства и с легкостью передала контроль за процессом государственного строительства Европейскому Союзу.

Молдова все еще бьется в конвульсиях строительства национального государства.

Белоруссия реанимировала советскую систему, доказав, что она обладает определенным ресурсом живучести.

Сложнее обстоит дело в мультиэтнических государствах – России, Украине, Грузии и Казахстане. Из них Казахстан и Грузия выбрали архаичную репрессивную модель государств с опорой на титульную нацию. У меня большие сомнения относительно того, что Грузия и Казахстан обла-

дают большими ресурсами, чем США, чтобы удачно запустить “плавильный тигль”.

А вот что строят Россия и Украина?

В этом смысле мне хотелось бы поставить несколько вопросов.

Строит ли Украина национальное или многонациональное государство?

Если мононациональное, то отдает ли себе отчет правящая элита и общество в том, что в исходной позиции Украина не является таковой. Какими ресурсами будет обеспечиваться и обслуживаться создание однородного государства?

Является ли *национальное* государство непременно этапом и условием становления современного государства?

Но вернемся к России.

Здесь, на мой взгляд, ситуация еще более запутанная и невнятная.

Например, российская олимпийская делегация берет в Грецию в качестве сувенира безродное существо “Чебурашку”.

А что еще могут взять с собой представители страны, у которой герб – имперский орел, гимн – СССР, флаги – петровский, советский, формирующаяся идеология является одновременно православной, державной, советской, традиционалистской...?

Россия: кому нужна национальная идея? Заявляя о том, что мы “мы живем в эпоху планируемой истории”, Александр Зиновьев намекает на беспрецедентно возросшую роль властвующих элит в конструкции социальных систем и изменившегося качества их участия в историческом процессе¹. Власти необходимо моделировать логику целого и сознательно воспроизводить ее. На своем “сверх”-уровне (характерно зиновьевская приставка) общество не может “просто быть” и тем более не может “возникнуть” – оно должно быть произведено. Каким образом? Разумеется, не иначе, чем посредством идеологии. Александр Зиновьев безапелляционно заявляет: “Я берусь один создать такое учение... В принципе создать идеологическое учение, опирающееся на научное понимание реальности, возможно. Я берусь один создать такое учение. Но чтобы такое учение стало идеологией, мало разработать идеи. Нужно, чтобы идеи овладели массами. А для этого нужен определенный механизм”. И далее продолжает: “Теперь нужна идеология более высокого интеллектуального уровня, адекватная современным условиям. Нужно поступать в соответствии с идеологией, особенно не раздумывая. Так же, как мы не задумываемся над законами механики. Такая идеология может иметь успех только при условии, если она находится под покровительством высшей власти, вырабатывается в интересах правящей элиты и наиболее активных людей, встречает поддержку у

них, создает условия для соответствующего обучения молодых людей, давая им возможность принимать участие в обдумывании серьезных проблем. Это и будет подлинная элита”².

На вопрос о том, какой должна быть новая идеология, А. Зиновьев отвечает: “После того, как в мире побывал марксизм, выработать какие-то примитивные идеологии бессмысленно. Иначе можно запросто скатиться на домарксистский уровень. Нужно делать нечто такое, что на интеллектуальном уровне на порядок выше марксизма. То, о чем я говорю, должно создаваться не для деревенских пенсионеров, торговцев и лавочников, а для тех людей, которые составляют самую активную и продуктивную часть общества. Почему, кстати говоря, православие не сможет стать серьезной государственной идеологией? Потому что оно, примитивное, обращается к самой необразованной части населения или к тем, кто находится в состоянии отчаяния”³.

Установив, кто является заказчиком национальной идеологии, попытаемся идентифицировать портрет современной российской элиты. С этой целью попытаемся проследить смену политических и экономических элит в постсоветский период.

От олигархического к бюрократическому капитализму. Переход от *олигархического капитализма* периода Ельцина к *государственному, бюрократическому капитализму* напрямую связан с изменением политической роли властных элит. Как и в советский период в современной России не экономика, а именно политика определяет экономику. Слегка смысленный подросток уже знает: деньги там, где власть. Очередной экономический передел в России также далек от экономической целесообразности и задач модернизации России, как и от национальных интересов.

Поглощенная наживой новая политическая элита, забывает об элементарных принципах поведения даже в квази-демократическом государстве. Практически все государственные институты, включая самые высшие, становятся инструментом экономического передела приближенных к государственной власти корпоративных групп или самой государственной бюрократии.

В принципе поведение государственной бюрократии во всем мире является схожим. Отличие заключается только в том, что сдерживает ее естественную экспансию.

Российская история XX в. показала, что государственная бюрократия обладает устойчивыми поведенческими стереотипами, корпоративной солидарностью и фантастической способностью регенерации. Она является одновременно жестокой и агрессивной, циничной и псевдопатриотичной, а в критических ситуациях трусливой и безответственной. Неоднократно

на протяжении столетия, изменив свой внешний облик, российская бюрократия вместе с тем легко узнаваема как специфически отечественное образование. Более того, как показал опыт демократического развития 90-х гг. XX в., наличие формальных признаков демократии – разделения политических властей – ничего не меняет в поведении государственной бюрократии. В России она властолюбива и проникнута тоталитарным духом и поведением.

Затейная центральной властью борьба против региональной бюрократии имеет веские основания. В современной России региональная бюрократия не вписывается в концепцию “сдержек и противовесов”. Угрожая территориальному единству России, она навязывает свои правила игры центральной власти. Эта практика может быть квалифицирована как “региональный цезаризм”, не имеющий ничего общего с демократической системой противовесов. Но и централизация государства на бюрократической основе, попытка “встраивания” региональной бюрократии в централизованную бюрократическую вертикаль, не сопровождаемая развитием институтов гражданского общества и общественного контроля, будет неизменно сопровождаться строительством бюрократических пирамид, контролирующих друг друга.

Один из представителей австрийской экономической школы Людвиг фон Мизес обращает внимание на низкую эффективность бюрократического государства. “Людовик XIV был совершенно откровенен, когда говорил: Государство – это я. Современный чиновник гораздо скромнее. Он говорит: я слуга государства; но при этом подразумевает, что государство – это Бог. Можно восстать против короля Бурбонов, что французы и сделали. В этом случае ясно, что имела место борьба человека против человека. Но как подняться против Бога – государства и против его смиренного слуги – бюрократа”⁴.

Жизнеспособность советского бюрократического государства обеспечивалась насильственной искусственной сменой бюрократических элит. Как только в брежневский период произошло “заблачивание” бюрократической среды, Советский Союз рухнул под напором “застоявшейся” новой советской номенклатуры. Как показывает отечественный и мировой опыт, бесконечная цепь бюрократического строительства прерывается авторитарным насилием или революцией.

Но это в перспективе, а пока отечественная бюрократия увлечена партийным строительством. Главным достижением последних лет стало достижение компромисса между центральными и региональными политическими элитами, проявившееся в создании объединенной партии, выражающей интересы федеральной и региональной бюрократии.

Новое партийное образование имеет реальные шансы стать единственной политической силой государственной власти в России. Та решительность, с которой институты государственной власти уничтожают слабые ростки негосударственных корпоративных интересов, позволяют прогнозировать быстрое решение этой задачи. Возможное существование нескольких декоративных партий не испортит однородный политический ландшафт.

Дело осталось за малым – подобрать подходящую идеологию. В том, что в ее центре будет находиться идея “Бога-государства” и его верных слуг-чиновников, не приходится сомневаться. Только либералам приходит в голову безумная мысль о том, что чиновники наняты гражданским обществом и человек важнее государства.

“Сильное” государство – и “еще сильнее”. По мере консолидации государственной бюрократии в России возрастает спрос на тоталитарные проекты. Где в современном мире общественным спросом пользуются идеи, скажем Р.Генона, Ю.Эволя, Г.Майринка, Ж.Тириара? Попробуем представить кого-нибудь из этой плеяды “властителей маргинальных умов” в качестве советника председателя палаты депутатов в европейской стране? Такое стало возможным только в современной России, в которой государственная бюрократия завершает выстраивание политической и экономической вертикали и крайне нуждается в идеологическом обосновании своей доминирующей роли. Претендуя на первые роли в государстве, она уничижительно относится к самой возможности и способности общества обосновать собственную культурную или политическую идентичность и самому найти формы их выражения и защиты.

Отвергая либеральные проекты как неприемлемые для российского общества или провалившиеся в период правления Ельцина, государственная бюрократия противопоставляет им идеологические суррогаты “державных” проектов. Что это такое на самом деле не смог, например, объяснить ни один из участников “круглого стола”, проведенного “Независимой газетой” 20 марта 2001 г.⁵. Построенная в виде антиномии тема встречи “Либеральный” и “государственнический” проекты” с трудом подвергается рациональному осмыслению, поскольку, как минимум, одна из сторон, либеральная, не является “антигосударственнической”. Попытки некоторых участников дискуссии усилить понятие “государственнический” словами “сильное” государство также не вносит никакой ясности, поскольку либералы не являлись и не являются апологетами “слабого” государства. Они являются лишь противниками политических режимов, в которых “много” государства.

По большому счету дискуссия о “либеральном” или “державном” государстве сводится к обсуждению взаимоотношений между тремя субстра-

тами в современном государстве, а именно – “личность – гражданское общество – государство”. Как известно, в первом случае вектор власти тяготеет к примату личности и гражданского общества, во втором случае к примату государства. В первом случае действует подвижная система договорных отношений между властными субъектами и система “разделения властей”, во втором случае жестко сконструированная властная вертикаль. Один из архитекторов тоталитарного государства Бенито Муссолини обронил крылатую фразу: “Все в государстве, ничего вне государства, ничего против государства”.

Все тоталитарные государства рушились мгновенно и быстро. И ни одно из них не восстановило свою “державность” на основе новой тоталитарной модели. Известные исторические примеры свидетельствуют, что процесс “выхода” из тоталитаризма был сложным, многолетним и имел своей конечной целью приближение к одному из либеральных проектов.

Все тот же фон Мизес замечает, что на уровне типологического обобщения государственных устройств на самом деле никакого “третьего пути”, “третьей системы” между советской, тоталитарной, и американской, либеральной, не существует⁶.

Сколько раз можно наступать на одни и те же грабли, ничему не учиться у истории, чтобы утверждать, будто бы “много” государств равноценно понятию “сильное государство”?

Тоталитаризм – феномен массового общества.

Размышляя об истоках советского тоталитаризма, философ Мераб Мамардашвили, поставил точный диагноз: “...никакого сталинизма не существовало. На самом деле Сталин – это продукт миллионов “самовластий”, вернее, их сфокусированное отражение. Об этом, кстати, он и сам говорил, признаваясь, что партия создала его по своему образу и подобию. Миллионы “сталиных” – это социальная реальность, в которой живет масса властителей... Адекватным их сознанию оказался Сталин. Поэтому он и стал тем, кем стал”⁷. Неудивительно, что в XX веке народную харизму выражали не представители интеллектуальной элиты, а ефрейторы, в крайнем случае, полковники.

Автор исследований идейных и культурных предпосылок германского национал-социализма и тоталитаризма Дж. Моссе обращает внимание на важную посредническую функцию *нового политического стиля* в массовом обществе⁸. В соответствии с новым политическим стилем “диктатор и народ более не противопоставлялись друг другу”. “Напротив новый политический стиль выполнял посредническую миссию между ними, подменяя ту роль, которую парламент выполняет в либеральном государстве. Через ритуалы и праздники, мифы и символы народ привлекался к

активному участию. Для миллионов людей это была истинная демократия...”⁹

Используя новый политический стиль как выражение демократии, итальянский фашизм и германский национал-социализм были в состоянии поддерживать консенсус и тем самым скрывать их провалы в социальной и экономической областях. Таким образом, массовый террор, который обычно рассматривается как неотъемлемая часть тоталитаризма, в самом начале не использовался фашистскими режимами. Чтобы быть точнее, отметим иные формы подавления индивидуальности, которые не следует относить к массовому террору. В первые годы пребывания фашистов у власти от большей части населения требовались лишь разнообразные формы конформистского поведения. То, что Дж.Талмон назвал “тоталитарной демократией”, на самом деле, являлось “новым политическим стилем, альтернативой парламентскому правлению, которая проявлялась в осуществлении современной политики интегрировании масс в политическую жизнь и в организации посредничества между руководством и народом”¹⁰.

Специфика тотальной массовизации современных обществ такова, что “китайской стены” между *тоталитарной* и *нетоталитарной* формами организации обществ практически не существует. Одним из первых на это обратил внимание Ф. фон Хайек в знаменитой работе “Дорога к рабству”, опубликованной в 1944 г.¹¹. Новый политический стиль эффективно применяется в государствах как тоталитарной, так и либеральной демократии.

Поэтому в “стерильном” научном смысле понятия “демократия” тоталитарный режим соотносим с демократией как особый тип демократического устройства (*тоталитарная демократия*). Нам видится научно более корректным установление следующих антитез, например, *либеральный – тоталитарный, либеральная демократия – тоталитарная демократия, либеральный режим – тоталитарный режим*. Во всех случаях речь идет о сопоставлении *идеальных* моделей.

Тоталитарная демократия versus либеральной демократии. Концепция “тоталитаризм – антипод любой демократии” объясняется тем, что исследователи при изучении тоталитарных феноменов прибегают к одностороннему изучению источников – к трудам антигитлеристских авторов. И оставляют “за скобками” труды оппонентов либеральной демократии – традиционалистские или тоталитаристские источники и историографию.

Традиционалисты противопоставляют либеральным моделям демократии свой первофундамент – “органическую демократию”, основанную на принципе “братства”.

“Смысл “органической демократии”, – по определению Алена де Бена, – в том, что она в качестве основы социального устройства общества

берет *народ* как особую единую качественную и органическую общность, укорененную в истории, имеющую свою собственную духовную, культурную, национальную и политическую традицию, которая ложится в основание политического самопроявления народа, служит критерием принятия судьбоносных решений и принципом коллективного волеизъявления. Органическая демократия рассматривает народ не как безжалостный механизм, но как *живой организм*, не могущий быть расчлененным на атомарные единицы (детали) без того, чтобы не наступила смерть¹².

Но для реализации этого типа демократии необходимо создание “однородного, гомогенного общества”. Нарушение однородности немедленно вносит раскол в народную волю, создает помехи для ее проявления. По мнению А.Дугина, между демократией, понятой органически (в случае однородного, мононационального общества), монархией и империей не существует никакого противоречия. Конечно, если при этом во всех этих формах соблюдается самое главное условие – “соучастие” народа или народов в своей политической судьбе. Антиномию “органическому народу” составляет “разнородная *масса*”. Процесс раскалывания единого и органического народа, – продолжает А.Дугин, – вызван политическими действиями либералов. В противном случае сохранение и развитие “органического общества” может продолжаться бесконечно долго. Механизм поддержания или создания органического общества достаточно прост и действует, по словам Дугина, через “вытеснение” на периферию тех, кто имел к органическому единству народа случайное или далекое отношение. “Если либеральная демократия настаивает на “правах человека”, то органическая демократия должна настаивать на “правах гражданина”, и именно эти права должны быть положены в основу юридического законодательства, регулирующего жизнь в обществе органической демократии”. При этом понятие “гражданин” трактуется традиционалистами как “член “братства” сознательных и ответственных за историческую судьбу данного конкретного общества людей, которые с необходимостью должны быть укоренены в истории этого общества, связаны с ним прочными религиозными, этническими, кровными или культурными узами. Поэтому в демократиях неорганического типа ему просто нет места¹³. Измерением культурного, политического, идеологического, религиозного “органической демократии” является “коллективное бессознательное”, выступающее как некая “общественная душа народа, в которой отпечатывается сакральная, историческая память и которая хранит в себе с древности психические архетипы Традиции в виде загадочных символов, смутных образов и характерных грез¹⁴. Наконец, по мнению Дугина, если для реализации “органической демократии” на Востоке существуют все предпосылки, то

на Западе, склонном к либеральной, индивидуалистической модели демократии, их еще необходимо создать¹⁵.

Оба направления демократической мысли – тоталитарное и либеральное – утверждают высшую ценность свободы. Либеральные мыслители видят сущность свободы в спонтанности и отсутствии принуждения. Конечные цели либеральной демократии не носят конкретного характера. Они полагают, что в отсутствие принуждения люди и общество через пробы и ошибки в конечном итоге могут достичь социальной гармонии. Использование силы для достижения цели считается злом.

В то время как тоталитаристы уверены, что свобода может быть реализована лишь в процессе стремления к абсолютной коллективной цели и в ее достижении прямыми действиями. Проблема, с которой сталкивается тоталитарная демократия, может быть названа парадоксом свободы. Совместима ли свобода человека с исключительностью его существования как социального феномена, даже если эта исключительность нацелена на достижение максимума социальной справедливости и безопасности? Тоталитарная демократия отвечает положительно на этот вопрос. Провозглашаемая цель рассматривается как имманентная для разума и воли человека, являющаяся гарантией его свободы. Именно по этой причине крайние формы народного суверенитета стали наиболее важным сопутствующим элементом этой абсолютной идеи.

Все конкретные проблемы и парадоксы тоталитарной демократии объясняются трудностью примирения свободы с идеей абсолютной цели. Эту трудность можно преодолеть лишь при условии, если мы будем мыслить исходя не из того, каков есть человек, а из того, каким он должен и может быть при создании соответствующих условий. При таких условиях должен исчезнуть конфликт между спонтанностью и долгом, а вместе с ним и необходимость в принуждении. На практике, подчеркивает Дж.Талмон, проблема состоит в том, исчезнет ли принуждение в силу того, что все научатся жить и действовать в гармонии, или же в силу того, что все инакомыслящие будут ликвидированы¹⁶.

Если отталкиваться от исторического опыта, то использование тоталитарных моделей должно быть этически и политически табуированным. Мировой опыт не дал ни одного жизнеспособного варианта тоталитарной модели. Однако присущая только человеку игра на грани самоуничтожения провоцирует новые социальные соблазны. Тем более, что путь трансформации тоталитарных структур в либеральное демократическое общество оказался более сложным, чем это предполагалось на теоретическом уровне. Как пишет Урс Альтермат, “даже в демократической Западной Европе экономические успехи в странах – “тиграх” Юго-Восточной Европы вызы-

вают постановку вопроса о том, не следует ли отказаться от гражданских прав, чтобы достигнуть более высокого уровня благосостояния? Не говоря уже о посткоммунистических обществах Восточной Европы, которые подвергаются опасности погрузиться в анархический хаос мафии и манчестерского либерализма, правового популизма и этнонационализма, где нежный авторитаризм кому-то кажется заманчивым выходом из трансформационного кризиса¹⁷.

И все-таки общество, в котором индивидуальная свобода является маргинальной ценностью, а уважение к другой личности предрассудком, больше других обречено на воспроизводство тоталитарных феноменов. В качестве детонатора может выступить самый неожиданный общественный предрассудок или феномен психологии масс.

Типологизация фашистских режимов.

В научной литературе разведены два тоталитарных типа организации общества: *правый* (национал-социалистического типа) и *левый* (советского и китайского типов). Некоторые итальянские исследователи (в первую очередь Р. Де Феличе) относят итальянский фашизм к левому тоталитаризму (признавая, тем самым, “правым” тоталитаризмом исключительно германский национал-социализм). В любом случае, как убедительно изложил Джузеппе Парлато в своей книге, “левый фашизм” присутствовал в мозаике итальянского фашистского движения в XX веке. А после военного поражения многие его сторонники незаметно перетекли в другую антибуржуазную и антилиберальную массовую организацию - коммунистическую партию¹⁸.

Дж.Талмон выделяет “тоталитаризм левых” и “тоталитаризм правых”. Если исходной точкой первого был и остается человек, его разум и спасение, то для тоталитаризма справа таковой являются коллективная сущность, государство, нация или раса. Левый тоталитаризм остается в основном индивидуалистическим, атомистическим и рационалистическим даже тогда, когда он поднимает класс или партию до уровня абсолютных целей.

Другое принципиальное различие прослеживается в разных подходах к природе человека. Левые говорят о присущей человеку доброте и способности к совершенствованию. Правые говорят о природной слабости человека, его испорченности. И те, и другие могут говорить о необходимости принуждения. При этом правые видят в применении силы устойчивый способ поддержания порядка среди бедных и непокорных, а также обучения их действовать в манере, чуждой их посредственной природе. Левые, говоря о принуждении, считают необходимым направлять его для ускорения совершенства человечества и социальной гармонии¹⁹.

Многообразие внешних проявлений тоталитаризма не может скрыть его зависимости от коллективистских устремлений массового общества. Вспоминается моя полемика с Ф.Фюре во время конференции в Милане в декабре 1996 г. В ответ на утверждение автора книги “Прошлое одной иллюзии” о том, что коммунистическая идеология окончательно повержена, автором этой публикации было замечено, что как форма коллективистской идеологии она еще долго не утратит своей актуальности²⁰.

Исследователь, неангажированный политически или идеологически, может констатировать, что одни и те же идеи входили в идейный багаж идеологий, относящих себя к левым и правым, революционным и контрреволюционным, что все они являются продуктом одной и той же цивилизации. Не говоря уже о том, что в политических действиях левый и правый экстремизм зачастую смыкаются. Отсюда в ряду умеренных или экстремистских могут оказаться одни и те же идеи и политические течения, формально отнесенные к правым или левым.

Один из учеников Де Феличе, Джузеппе Парлато, идентифицировал в муссолиниевском движении *фашистскую левую* как самостоятельное течение и избрал ее объектом своего исследования²¹. Большинство левых фашистов были решительными противниками парламентаризма и либеральной системы, однако они вкладывали иной смысл в понятие “тоталитарное государство”, чем муссолиниевское руководство. Для них “истинное тоталитарное государство» представляло собой разновидность “прямой, тоталитарной демократии”, близкой к архитектуре советского государства²².

Дж. Парлато описывает признаки фашистской левой в следующих словах: сильный и сознательный антибуржуазный дух, проявляющийся в нравах или вдохновленный идеями социально-экономической валентности. Если полемика против буржуазии была одной из характеристик зрелого фашизма, то сквадризм уже был в известной мере пропитан собственным презрением ко всему буржуазному. Это чувство вызрело в траншеях и в рамках своеобразного фронтového братства. Полемика против капиталистической модели производства прослеживается в трудах философа Уго Спирито, противопоставлявшего буржуазной экономике профессиональную корпорацию, в синдикалистской версии преодоления капиталистической заработной платы. Фашистская левая отрицала буржуазные ценности и противопоставляла им идеи революционного преобразования итальянского общества на принципах профессиональной иерархии, в которой центральное место будет принадлежать итальянцу нового типа – человеку труда. Отказ от либеральной демократии сопровождался отстаиванием тоталитарной народной демократии в духе идей

Руссо²³. Дж. Парлато выстраивает линию эволюции левой фашистской: возникнув до фашизма как левое социалистическое неинтернационалистическое течение, оно вливается в “фашистскую реку”, поскольку видело в фашистском режиме возможность реализации своих радикальных демократических и прогрессистских целей. С крахом итальянского фашизма это течение не умирает, его представители реализуют свои устремления в неофашистском Итальянском социальном движении, а часть из них вступает в Итальянскую коммунистическую партию.

В заключение С. Романо останавливается на проблемах посттоталитарного развития Италии, Германии и России. По его мнению, нацизм не разрушил историческую преемственность германского общества – права собственности, юридическую основу германского государства. В связи с этим в послевоенный период происходит не прививка американской демократии, а становление германского демократического общества, имеющего старые демократические корни. Практически то же самое, по мнению С. Романо, происходит в Италии.

В современной России, напротив, крах советской системы создал огромный законодательный и культурный вакуум, благодатное поле для авантюристов от финансов и экономики. “Большая часть трудностей эксперимента в России связана с отсутствием норм, традиций, прецедентов в области собственности. Чтобы окончательно проститься с коммунистическим тоталитаризмом, недостаточно ликвидировать правящую партию и изменить конституцию; необходимо сделать действующим право собственности и сотворить принципиально нового субъекта общества – гражданина-собственника. Многие из тех, кто критиковал Бориса Ельцина в эти годы, являются бывшими коммунистами, сделавшими ставку на реформированный коммунизм Горбачева. Я опасюсь, что мы так и не поняли того, что произошедшее в последние годы в России есть последний, неизбежный продукт советского тоталитаризма”²⁴.

Далее, Р. Кубеду отмечает, что наличие или отсутствие частной собственности является недостаточным критерием для дифференциации политических режимов. Даже в тех случаях, когда политические режимы формально допускали частную собственность, они имели возможность ее жесточайшего контроля с использованием всей государственной мощи (через налоги, законы, подзаконные акты, правила, нормы и т.п.). Таким образом, использование механизмов государственного контроля над частной собственностью может нивелировать различие между демократическими, авторитарными и тоталитарными режимами. В современном мире существуют государства, в которых формально признано право частной собственности, но ее плоды почти полностью экспроприируются государством.

Р.Кубедду обращает внимание на современную практику многих демократических государств, где государственное регулирование частной собственности признано обоснованным. Таким образом, делает вывод Р.Кубедду, важно избежать ошибки в оценке нацистского и фашистского режимов на основании того, что они являются менее тоталитарным только потому, что не уничтожили частную собственность. В действительности, концепция собственности, которой придерживались нацистские и фашистские режимы не имела ничего общего с традициями классического либерализма. Р.Кубедду напоминает выводы Л. фон Мизеса, сделанные более полувека тому назад, согласно которым “модели русского и германского социализма имеют общие признаки, заключающиеся в том, что государство полностью контролирует средства производства”. Но тот же Мизес обращал внимание на присутствующее отличие русской социалистической модели, которая является “жестко бюрократической”. Характеризуя современные экономические системы, Мизес выделял две – “бюрократическую и основанную на прибыли”²⁵. Подводя итоги, Р.Кубедду с сомнением относится к возможности использования признака “частная собственность” для типологизации тоталитарных феноменов. Возможно, считает автор, таким существенным признаком является отношение тоталитарных режимов к тем средствам, которые они использовали в отношении инакомыслящих. Но даже в этом случае разница между использованием нацистами передовых технологий в виде “газовых камер” и советскими “натуральными” технологиями в виде “гулаговских морозильников” не представляется значительной²⁶.

Тотальная идеология против тоталитаризма. В недавно опубликованной статье в “Вопросах философии” высказано, казалось бы, парадоксальное суждение: “тотальная идеология против тоталитарного государства”²⁷. Коллектив авторов, откликнувшись на предложение российского Президента, попытался сформулировать концепцию тотальной идеологии для новой России²⁸. Методологические подходы авторов разработки навеяны исследованиями Карла Маннгейма. Обратимся вслед за ними к одной из важнейших исходных позиций немецкого социолога, которая заключается в дифференциации идеологий на “тотальные” и “частичные”. Тотальная идеология – “идеология, разделяемая всей нацией, страной, государством и/или каждым гражданином”. Частичная идеология – узкопартийная идеология. Авторы разработки исходят из того, что частичные идеологии генерируют постоянную опасность выхода на государственный уровень и насильственным путем превратить свои частичные идеологии в тотальные. “Частичная идеология всегда создается определенной группой людей, отражая их представления о власти и программу ее действий”²⁹.

К.Маннгейм противопоставлял частичным идеологиям (партийным, классовым, узкогрупповым) тотальную идеологию, разработанную интеллигенцией, стоящей вне групповых интересов. Именно интеллигенция, по его мнению, способна противостоять тоталитарным устремлениям массового общества. Как теоретическая модель система “тотальной идеологии против тоталитаризма” представляется возможной. Практическая же реализация этого проекта в российских условиях наводит на противоположные мысли.

Например, авторы справедливо пишут об идеологическом значении языка как основе формирования национального сознания, который “задает методологию жизни в культуре, демонстрирует стабильность во времени и пути развития, жесткие нормы и правила коммуникации, ориентированные на читателя и слушателя...”³⁰. Авторы ссылаются на “Пигмалион” Б.Шоу, в котором, как известно, профессор Хиггинс превратил “массового человека” Элизу Дулитл в полноценную англичанку. Но как оценить нарождающуюся российскую тотальную идеологию, в которой в качестве стандарта предлагается язык Элизы Дулитл? Иначе, как говорит власть, народ не понимает, к примеру, сложной музыки Глинки и сложного текста гимна. И власть права: массовая культура воспринимает окружающий мир “слоганами” публичной рекламы.

Далее авторы пишут о том, что “государство, заявляя о поддержке национальной идеологии как приоритетной задаче, должно неминуемо сделать следующий шаг – объявить, что оно принимает национальную идеологию такой, какой она существует...”³¹. При этом авторы считают, что не может быть национальной идеологии как некоего целостного кем-то разработанного и сформулированного мировоззрения. “Это должна быть идеология каждого человека, ощущающего в ней потребность”³².

В чем-то с авторами предлагаемой разработки можно согласиться, если расставить дополнительные акценты. При некоторых условиях тотальная идеология действительно может стать альтернативой тоталитаризму. Но при каких? Во-первых, если государство в подходе к национальной идеологии будет учитывать и поддерживать исходное культурное, идеологическое и политическое многообразие и видеть свою задачу в его поддержании путем выполнения посреднической функции, пресекая лишь экстремистские проявления. В этом и заключается, на наш взгляд, национальная идея современного этапа российской государственности. Государства, понимаемого в аристотелевском смысле как “общение”³³. Во-вторых, если государство не будет стремиться выстраивать некую универсальную и объединяющую идеологию, составленную из таких же исторических суррогатов как символы сегодняшней российской власти, олицетворяющие

собой знаковую систему имперского прошлого и классовой борьбы. В противном случае понятие “тотальное” может трансформироваться в сторону своего семантического близнеца “тоталитарное”. На этом примере нам хотелось бы подчеркнуть, что “китайской стены” между тотальными и тоталитарными феноменами не существует.

Российское общество пребывает в униженном состоянии *постимперского синдрома*. Его основной особенностью, на наш взгляд, является состояние *отложенной* массовой мобилизации. В каком направлении может быть канализирован массовый порыв, будет ли он обладать созидательной или разрушительной силой, зависит от правильного выбора приоритетов модернизации.

Новая старая идеология для президента и страны. 15 июня 2004 г. в эфире радиостанции “Эхо Москвы” была проведена дискуссия на тему “Неоконсерватизм – идеология для Путина” с участием Ирины Хакамады, председателя Оргкомитета партии “Свободная Россия”, Александра Дугина, руководителя Центра геополитических экспертиз, Станислава Белковского, президента Института национальной стратегии, журналистов “Еженедельного журнала” Александра Гольца и Александра Рыклина. Вел эфир журналист радиостанции Алексей Воробьев³⁴.

Поводом для дискуссии стало продвижение группой политологов нового идеологического “товара” для российских правящих элит в упаковке под названием “неоконсерватизм”. Как отметил один из инициаторов проекта политолог Станислав Белковский “в России нет власти, которая бы обладала правильной национальной стратегией”³⁵.

В связи с быстротечной кончиной современного российского либерализма³⁶ появление новых идеологических проектов является делом давно ожидаемым. Авторы нового проекта рассчитывают на то, что предлагаемый ими идеологический пакет ляжет в основу вынашиваемой российской правящей элитой идеи “особого русского пути”. Один из промоутеров идеи С. Белковский исходит из того, что Россия является “самостоятельной цивилизацией”. В связи с этим российский консерватизм не может быть похожим на американский или любой иной. Ирина Хакамада вполне резонно заметила политологу, что классический консерватизм возник как оппозирующая идеология Просвещению и Французской революции XVIII века и опирался на такие ценности как семья, религия, нация и частная собственность. Потом он стал очень популярным в XX в., в 80-х гг., в силу того, что воспринял идеи либерализма – не отрицал их, а воспринял эти идеи. Но в отличие от либералов настаивал на неких традициях уважения индивидуальностей и свободы человека, но эту индивидуальность трактовал как нечто естественное – люди все разные от природы родились, и это

нужно учитывать. Но в отличие от либерализма не защищал права и свободы человека именно целой системой прав. И поэтому консерватизм, как правильно сказал г.Белковский, уже был связан с некоей переработкой либеральных идей – либералами они не стали, потому что права человека, как они предполагали – их можно сокращать, увеличивать, сужать, – в зависимости от традиции, стиля жизни, т.е. некоего консерватизма. Консерватизм предполагает историческую преемственность – это охранение неких традиций, ценностей, передаваемых из поколения в поколение.

Ирина Хакамада задает резонные вопросы: В чем проблема российского *консерватизма*, и может ли это стать для Путина какой-либо идеологией, или для кого-либо другого? Наша имперская преемственность была уничтожена в 1917 году, и даже коммунистическая преемственность была уничтожена “бархатной” революцией в начале 90-х гг. По ее мнению, все, кто пытается сейчас сформировать некую неоконсервативную идеологию, пытаются искусственно перетащить отдельные идеи и ценности откуда-то оттуда, из XVIII–XIX веков, и высадить на современную российскую почву, не считаясь с естественным развитием страны и прерыванием ее истории в 1917 и 1991 гг.

Ответ известного традиционалиста Александра Дугина не оставляет сомнений в том, что он под консерватизмом понимает евразийскую идеологию, которая по своему происхождению и содержанию никогда не имела никакого отношения к европейскому или американскому консерватизму. Кроме того, А.Дугин рассматривает идеологию “для Путина” как узко элитарную, которую не в состоянии освоить не только массы, но даже широкие слои интеллигенции. По его мнению, “самая непротиворечивая модель реконструкции последовательной преемственности различных эпох русской истории, включая демократический, коммунистический, царистский и т.д., была воссоздана еще в 20-е годы евразийцами. Мы, неоевразийцы, на рубеже XX-го века подхватили этот подход и применили его к новейшей российской истории. Собственно говоря, неоконсерватизм и неоевразийство – это синонимы”³⁷. По его мнению только евразийство может осуществить “тонкую реконструкцию непрерывной идентичности русской истории”. Кроме того, он утверждает, что “в России не существует фундаментальной оппозиции между неоконсерватизмом (неоевразийством) и либерализмом”³⁸.

Это сомнительное утверждение во многом связано с расхождениями между либеральным и традиционалистским толкованием свободы личности. По мнению Станислава Белковского “свобода личности имеет мистическую, религиозную природу”. “Люди свободны постольку, поскольку они созданы по образу и подобию Божию”. “Свобода имманентно присуща

человеку, она существует столько же, сколько существует человечество, не является результатом эволюции человечества и накопления каких-то социальных процессов”. “Свобода существует внутри человека и русская общинность, русская коммунитарность – это форма высвобождения русского сознания от некоторой системы материальных зависимостей, реально приходящих в противоречие со всеми свободами, о которых вы говорите”³⁹.

Развивая тему российского общинного сознания, А.Дугин утверждает, что “русская традиция основана на понятии коллективного субъекта”. “То есть община – как “я”, это то, что дает нам нашу индивидуальность, и то, что наделяет нас словом, которое мы произносим, и за свободу которого мы боремся. Вспомните наших народников, вспомните колоссальное революционно-демократическое движение в России – они боролись не за индивидуальное слово, а за то, чтобы это слово было нагружено общественным смыслом. Вот эта общественная доминанта – это постоянная часть, характеристика нашей национальной истории. И поэтому, в зависимости от того, к какому обществу и к общине принадлежит человек, в зависимости от этого он по-разному понимает понятие “свободы”, понятие нравственности, индивидуума, даже “личность” – слово греческое, “персона”, а латинская традиция знает “индивидуум” – и это разные вещи”⁴⁰.

Относительно государственного устройства А.Дугин настаивает на применении имперского принципа. “Империя это означает не государство-нация, где существует, по французскому образцу, единая модель – единое общество и гражданин, и все. В империи существует стратегическое единство имперского центра и множества общин - больших, огромных, как, например, преобладающие конфессии или преобладающий этнос, и маленьких, самых разнообразных – каждый в рамках своей общины, на разных уровнях, спокойно, в рамках евразийского парламента высказывают свои самые маленькие притязания и всех будут слушать и с ними считаться”.

На вопрос относительно отношения современных евразийцев к созданию в России открытой экономики как части мирового экономического пространства А.Дугин ответил, что он выступает за дифференцированный подход. Этот подход означает объединение близких по культуре или цивилизационным параметрам стран в “единое большое пространство”, которое вступает в открытый обмен с некоторыми внешними пространствами. Как только баланс развития этих различных зон приобретает более или менее равномерный характер, границы снимаются.

Ирина Хакамада в достаточно категоричной форме определила евразийскую идеологию как опасную для современной России. “Вашу неоконсервативную теорию используют теперь для того, чтобы убить какое-либо

свободомыслие, какой-либо инструмент защиты прав меньшинства, убить гражданское общество, независимое от государства, убить в человеке какую-либо зарождающуюся способность брать ответственность на себя. Используют конъюнктурно неоконсерватизм, чтобы возродить тупой патернализм и авторитарную систему. В этом плане вы опасны...” Коррупцированная безнравственная элита их использует для поддержания собственного коррупцированного баланса и обрушит всю страну.

Возможно, в шокирующее циничной форме политолог С.Белковский заявил о том, что правящая элита должна обратиться к тем типам политических режимов, которые отвечают традиционалистским архетипам коллективного-бессознательного.

В завершение беседы А.Дугин, по-существу, ответил на вопрос, какое содержание может иметь отложенная мобилизация масс. “... У нас есть необходимость отстоять свою цивилизационную идентичность и модернизировать наше общество и нашу экономику, и эти два элемента – и идентичность и модернизация экономики (плюс социальной организации)”. “Но здесь принципиальный вопрос – в рамках России? Это пространство не является большим с точки зрения экономики. Более приближается к большому пространству, в категории европейских экономистов континентальной школы, как Лист, или наш Витте, – СНГ, но его тоже не достаточно. Без включения в это большое пространство ряда восточных рынков и это не даст никакого эффекта, или даст небольшой эффект...” Надо интегрироваться со схожими режимами – экономически развитыми приблизительно так же, как мы, – и начать подтягивать те сегменты промышленности, в частности, сектор высоких технологий... В первую очередь, СНГ, во вторую очередь, это Индия, это Иран, ряд стран Ближнего Востока. Экономически это огромные рынки для России. Мы будем искать общую идентичность с теми, кто нам близок – со странами СНГ... это единая цивилизация. Мы и страны СНГ – это элементы единой цивилизации... Казахстан, в первую очередь. Украина, Белоруссия, Киргизия, Таджикистан, Армения, – практически все. Даже Грузия. Это часть полноценного неконсервативного евразийского проекта, заключил А.Дугин⁴¹.

Как отметил А.Дугин, осталось решить задачу “инвестиции неоконсерватизма как идеологии президента в идеологию более широкого политического субъекта. И может быть, теоретически, только одна организация – это “Единая Россия”. “Вот такая модель корпоративного государства”, – добавил С.Белковский. Возразив при этом А.Дугину, что носителем такого проекта может быть только “богоданная власть”⁴².

Таким образом, мой вывод сводится к тому, что становление Российского государства как государства бюрократического капитализма форми-

рует потребность в идеологии, которая обсуживала бы складывающуюся новую политическую и деловую элиту нового государства.

По-существу вопрос стоит не о цивилизационном выборе в его самом прямом значении.

Речь идет об отрицании либерально-демократической модели развития. Новый конструкт представляет собой суррогат маргинальных идей, которые должны обосновать якобы свой отличный третий путь. На самом деле в этом третьем пути отчетливо просматриваются модели латиноамериканских режимов 50–60-х гг. и некоторых маргинальных европейских политических режимов того же периода.

В этом отношении я бы отметил нарастающую слабость президента В.В.Путина, который пошел на поводу у государственной бюрократии, выстраивая вертикаль власти, заложником которой сегодня становится институт самого президентства. Я не удивлюсь, если в ближайшее время не появятся идеи о замене института президентства коллегиальным “демократическим” органом.

Как тонко заметил один автор: ТРЕТИЙ ПУТЬ В ТРЕТИЙ МИР.

Примечания

1. www.russ.ru/politics/interview/20010427-zinov.html.
2. Там же.
3. Там же.
4. *Mises L. Burocrazia*. – Milano, 1991. – P.98.
5. НГ – сценарии. 11.04.2001.
6. *Mises L. Burocrazia*. – P.25.
7. *Мамардашвили М.* Как я понимаю философию. – М., 1992. – С.170.
8. *Mosse G.L.* Democrazia totalitaria e nuovo stile politico // *Nuova storia contemporanea*. – 1998. – N4.
9. Ibid. – P.7.
10. Ibid.
11. *Хайек Ф.А.* Дорога к рабству // *Вопросы философии*. – 1990. – №10-12.
12. Цит. по: *Дугин А.* Консервативная революция. – М., 1994. – С.289
13. Там же. – С.294-295.
14. Там же. – С.301.
15. Там же.
16. Тоталитаризм: что это такое? Исследования зарубежных политологов. Сборник статей, обзоров, рефератов, переводов. – М., 1993. – Часть 1. – С.183.
17. *Альтерматт У.* Этнонационализм в Европе. – М., 2000. – С.17.

18. *Parlato G.* La sinistra fascista. Storia di un progetto mancato. – Bologna, 2000.
19. Тоталитаризм: что это такое? – С.197.
20. Материалы конференции опубликованы в сборнике: *Democrazia, nazione e crisi delle ideologie // Annali della Fondazione Ugo Spirito.*1997. – Milano, 1999.
21. *Parlato G.* Op. cit.
22. Ibid. – P.17.
23. Ibid. – P.17-18.
24. Ibid. – P.8.
25. Ibid. – P.31.
26. Ibid. – P.32.
27. *Барботько Л.М., Войтов В.А., Мирский Э.М.* Тотальная идеология против тоталитарного государства // Вопросы философии. – 2000. – №11.
28. Там же.
29. Там же. – С.15.
30. Там же. – С.19.
31. Там же. – С.22.
32. Там же. – С.26.
33. *Аристотель.* Политика. Афинская полития. – М., 1997. – С.35.
34. <http://www.echo.msk.ru/interview/7.html>.
35. Там же.
36. Автор согласен с утверждением И. Хакамады в том, что никакого либерализма в России не было. Были рыночные попытки осуществить рыночные реформы – и только в экономике.
37. Там же.
38. Там же.
39. Там же.
40. Там же.
41. Там же.
42. <http://www.echo.msk.ru/interview/7.html>.

РОЗВИТОК ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У КРАЇНАХ З РИНКОВОЮ ТА ПЕРЕХІДНОЮ ЕКОНОМІКОЮ НА ПОЧАТКУ НОВОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ

Метою цієї статті є спроба проаналізувати сучасний розвиток фермерського укладу в США, Канаді, країнах ЄС, а також у постсоціалістичних країнах, які намагаються реформувати аграрний сектор економіки на ринкових засадах.

Вивчення місця і ролі фермерського укладу господарювання у світовому господарстві – одна з актуальних проблем історичної науки. Актуалізація її зумовлена, по-перше, потребою висвітлення світового досвіду модернізації сільськогосподарського виробництва на різних історичних етапах, зокрема в умовах глобалізації, по-друге, необхідністю розробки цивілізаційної моделі, в рамках якої еволюціонуватиме український аграрний сектор економіки у XXI ст. На жаль, це проблема в українській історіографії висвітлена недостатньо. Окремі її аспекти розкриті в комплексній монографії “Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліття”¹, а також у ряді публікацій економічного характеру².

Як свідчить світовий історичний досвід, природі хліборобства, його ефективному розвитку відповідає лише те соціально-економічне середовище, яке не протистоїть свободі господарювання на землі, а створює і гарантує цю свободу. Будь-яке обмеження останньої, якими б високими цілями воно не пояснювалось, якими б політичними мотивами не обґрунтовувалось, порушує прямиий зв’язок хлібороба з землею, підмінює справжні аграрні відносини їх сурогатами. В середовищі, яке забезпечує свободу селянської праці, зростання або скорочення виробництва залежить від рівня наповнюваності сільськогосподарськими товарами внутрішнього і зовнішнього ринку. Відповідно підсилюючи або послаблюючи економічну зацікавленість виробників, міняючи структуру різних стимулів, можна ефективно впливати на господарство, не руйнуючи його специфіки.

Переконливі приклади такого регулювання дають розвинені країни світу, в яких успішно функціонують фермерські господарства – найраціональніша і найефективніша, на думку вчених, форма господарювання в аграрному секторі економіки. Завдяки цим господарствам тут повністю забезпечено продовольчий достаток. Їх перевага над іншими формами господарювання визначається такими факторами: по-перше, вони усувають проміжні соціально-економічні ланки між працівником, засобами виробництва і результатами праці, поєднуючи в одній особі власника засобів ви-

робництва, менеджера і безпосереднього виробника; по-друге, за своєю організаційною структурою вони найповніше використовують специфіку сільського способу життя, який полягає в локальності поселенської структури, єдності виробничої, побутової та духовної сфери життя селянства; по-третє, ці господарства є найгнучкішими стосовно вимог ринку, найшвидше перебудовуються відповідно до його потреб. Фермерське господарство, за міркуванням О.Сокола, – “це не стільки форма організації праці, виробничий осередок, скільки сфера життєдіяльності селянина, його спосіб життя, який включає види професійної діяльності, форми становлення ділових відносин і контактів у процесі виробництва і реалізації продукції, спосіб мислення та психології селянина, його соціальне становище і статус”³³.

У сучасній ринковій економіці існують дві основні форми фермерських господарств – індивідуальні сімейні ферми та корпоративні підприємства. Серед них перевага належить сімейним фермам. У США, наприклад, 87% із майже 2 млн. сільськогосподарських підприємств – це сімейні ферми, а переважна більшість корпоративних ферм класифікуються як партнерські та сімейні корпорації з числом акціонерів не менше 10. На традиційні корпорації з порівняно великим числом акціонерів припадає лише 0,5% усіх ферм і 1,4% землі. Середній розмір індивідуальної ферми тут становить 144 га, а сімейної корпорації – 443 га⁴. У 15 країнах ЄС середній розмір ферми дорівнює 18 га. Названими країнами вже давно реалізована ідея О.Чаянова про поєднання в особі фермера одночасно рис власника і виробника на землі, продумані до деталей способи захисту його трудових та інших прав. Наприклад, у США на рівні федерального законодавства і законодавства окремих штатів повністю регламентується діяльність сільськогосподарських виробників, їх відносини з державними органами та різними організаціями. Американський фермер має вільну можливість варіантності поведінки щодо розв’язання проблем господарства. Його успіху сприяє забезпечена законом доступність одержання державних кредитів при вигідних умовах на купівлю землі, технічних засобів, будівельних матеріалів, засобів захисту рослин і т.ін. Держава захищає фермерів від кредиторів під час фінансової скрути. Чітко регламентовані також такі питання, як мінімальна заробітна плата робітників, найнятих фермером; фізичні умови праці; тривалість робочого часу; порядок вирішення спорів між фермерами-власниками та їх працівниками; організація профспілок; проведення страйків.

Питання розвитку фермерства знаходять своє вирішення і на рівні муніципальної влади. Управління сільського господарства округу Райнзіграйс (ФРН), наприклад, займається всіма аграрними проблемами, вклю-

чаючи землевпорядкування, ветеринарію, юридичне обслуговування. Округ поділено на чотири райони, у кожному з них є консультант управління сільського господарства. Сільськогосподарські органи здійснюють контроль за виконанням законів у сфері аграрних відносин, розробляють засади податкової політики, контролюють якість виробленої фермерами продукції, використання земель, застосування хімічних добрив, організують підготовку і підвищення кваліфікації кадрів, координують науково-дослідну роботу. Фермерським господарствам надають послуги численні фінансові асоціації – федеральні земельні банки, виробничі кредитні асоціації, страхові асоціації та страхові брокерські кооперативи.

Визначальною ознакою індивідуальної ферми є її специфічна організаційна форма. На сімейній фермі всі рішення на свій ризик і розсуд приймаються її власником або його сім'єю. В корпорації ж такі рішення від імені акціонерів приймає менеджер. Він ризикує значно менше, ніж власник сімейної ферми (за невдачу його можуть у найгіршому разі звільнити з роботи), тому прикладає порівняно менше зусиль для забезпечення розвитку господарства. Емпіричні дослідження, проведені американськими економістами, свідчать, що індивідуальні ферми в ринковій економіці досягають кращих результатів, ніж кооперативні чи корпоративні підприємства⁵.

*Середній розмір ферм та частка земельного наділу, що обробляється власниками і орендаторами в країнах ЄС**

<i>Країни</i>	<i>Середній розмір ферм (га)</i>	<i>Частка земельного наділу, що обробляється орендатором (%)</i>	<i>Частка земельного наділу, що обробляється власником (%)</i>
Франція	39	37	63
Німеччина	30	38	62
Люксембург	40	47	53
Швеція	34	55	45
Великобританія	70	65	35
Нідерланди	18	71	29
Португалія	9	72	28
Греція	5	75	25
Іспанія	20	77	23
Данія	40	77	23
Фінляндія	22	78	22
Італія	6	78	22
Австрія	15	80	20
Ірландія	28	88	12
В середньому по ЄС	18	61	39

У різних країнах фермери працюють і на власній, і на орендованій землі. Але основною і найдосконалішою формою земельних відносин, на думку фахівців, є приватна власність⁶. Основними перевагами приватної власності є, по-перше, її спонукальні стимули і мотивація діяльності. Якщо є особиста економічна зацікавленість у конкретному результаті, то проблеми вирішуються швидше, а сам результат стає значно продуктивнішим, ніж у випадку, коли приватним особам не дозволяється володіти засобами виробництва і вони не мають частки в прибутку, одержаному завдяки їхній винахідливості та підприємливості. “Якщо вигода, одержана внаслідок розв’язання проблеми чи інтенсивних зусиль індивіда, розподіляється серед багатьох осіб, – зазначає американський професор економіки Н.Харл, – то зберігається слабкий спонукальний мотив прикладати й надалі додаткові зусилля”⁷.

По-друге, при наявності приватної власності на ринку відбувається обмін правами власності, завдяки якому кожна людина може вільно призначати ціну на ресурси. В умовах вільного передання власності передбачається, що остання використовуватиметься найраціональніше. Цим наперед визначається її максимальна участь у формуванні національного доходу. А чим більший національний дохід, тим вищий рівень індивідуальних доходів. Отже, виграють усі, завдяки ефективному ринковому розподілу ресурсів.

По-третє, право приватної власності дозволяє раціональніше використовувати капіталовкладення. Якщо власністю володіють приватні суб’єкти і юридичні особи, економічні результати господарювання стають надійнішими. У таке господарство охочіше вкладають інвестиції зацікавлені організації і сам власник. Скажімо, фермер, що має в приватній власності землю, без вагання здійснює розраховані на тривалий період заходи щодо поліпшення її родючості, бо знає, що саме він, а не хтось інший, у майбутньому отримає дохід від вкладених коштів. А фермер-орендатор, що взяв землю в короткотермінову оренду (на класичний однорічний термін), з меншою ймовірністю здійснюватиме капіталовкладення в будівництво, меліорацію, поліпшення родючості ґрунту тощо.

У різних країнах – різне співвідношення приватної і орендованої землі. Середня частка оренди в 15 країнах ЄС становить 39%. У Канаді лише 30% землі сільськогосподарського призначення не належить фермерам. У США третина землі обробляється її власниками, ще 55% є “гібридом” приватної та орендованої землі, а 10 % використовується фермерами, які взагалі не мають земельної власності⁸. Деякі вчені звертають увагу на світову тенденцію скорочення питомої ваги орендованої і підвищення частки власної землі⁹. Підстави для такого висновку очевидні. Так, у США питома вага

орендованої землі скоротилася з 50% у 1935 р. до 35% у 2000 р. В Англії перед Першою світовою вона складала 88% фермерської землі, а 1985 р. – 35%. У Нідерландах кількість орендованої землі зменшилася з 52% у 1959 р. до 36% у 1987 р.¹⁰. Щоправда, в окремих країнах (Бельгії, Франції, Німеччині) частка орендованої землі залишається досить високою – понад 60%¹¹.

Учені-аграрники вважають, що оренда сприяє збільшенню величини господарства, тому присутність її в аграрному секторі економіки вмотивована. В Європі середній розмір ферми сягає 40 га. в країнах, де орендується третина земельних площ, і 28 га там, де цей показник нижчий 30%. У Канаді ферми, власники яких орендують землю, удвічі більші за господарства, розміщені на власних угіддях¹².

Загалом же, розподіл сільськогосподарських угідь у країнах з ринковою економікою – нерівномірний. Більшою її частиною розпоряджаються середні за розміром господарства. Непропорційно велика частка належить найбільшим фермам. На 10% таких підприємств припадає 35–40% землі. Це зумовлює двоїстість структури виробництва. Так, на 5% найбільших ферм США приходится 60% виробленої сільськогосподарської продукції і лише біля 10% угідь, тоді як на дрібні – відповідно 40 і 90%. Для порівняння зазначимо, що в Україні великі сільськогосподарські підприємства 1997 р. виробили 44% продукції галузі на 83% землі, а особисті підсобні господарства селян та індивідуальні ферми – 56% продукції на 17% угідь¹³.

Емпіричні дані, зібрані в країнах Центральної та Східної Європи¹⁴, свідчать про технічну ефективність індивідуальних ферм в ряді країн з перехідною економікою, їх переваги над колективними господарствами. Як зазначалося на міжнародній конференції “Аграрні реформи в Центральній та Східній Європі”, що відбулася 1994 р. в Ризі, у країнах з розвинутою ринковою економікою колективні господарства “ніде не відіграють помітної ролі. Найімовірніше, що з часом вони трансформуються в корпоративні господарства або в індивідуальні ферми”¹⁵. Практика підтверджує таке судження. З 1988 р. в Балтійських державах розпочалось активне відновлення сімейних ферм. В Естонії на початку 90-х років на основі колишніх колгоспів і радгоспів утворено 405 акціонерних компаній і 2 тис. сімейних ферм з неповною зайнятістю, що мали середній земельний наділ 11 га. В Литві 1993 р. функціонувало 10 тис. сімейних ферм¹⁶.

Курс на створення сімейних ферм і корпоративних підприємств взяли й такі країни, як Чехія, Словаччина, Угорщина та ін. Тут особливо активно здійснюється державна політика підтримки фермерів. Регулювання аграрного виробництва державою включає систему закупівельних цін на основні сільськогосподарські продукти, інвестиції на становлення нових сімей-

них ферм, фінансування з бюджету будівництва й ремонту шляхів у сільській місцевості тощо.

Успішно розвивалося фермерське господарство в окремих регіонах Росії, де цій формі підприємницької діяльності приділялася належна увага. “Фермери вже стали звичним соціальним явищем саратовського села, – зазначав губернатор області А. Дурнов. – Загальна площа землі селянських (фермерських) господарств становила на початок 2002 р. 1,6 млн. га (11% від загальноросійської)”¹⁷. З кожним роком збільшувалися середні розміри фермерських господарств. Якщо 1997 року на одне господарство припадало 72 га сільськогосподарських угідь та ріллі, то 2000 року – 156 га, 2002 року – 194 га (в середньому по Росії – 52 га). За основними економічними показниками фермерські господарства цієї області були ефективніші, ніж великі колективні сільськогосподарські підприємства. Зростав їх внесок у виробництво основних видів продукції. 2000 року саратовські фермери виробили 22,8% загального обсягу зерна і 27% насіння соняшнику. 1998 року ці показники становили відповідно 14,6% і 12,7%¹⁸.

Ефективність перетворень в аграрному секторі економіки значною мірою залежить від політичних і соціальних факторів, що визначають становлення ринкових інститутів у сільському господарстві. У процесі реформування останнього між країнами Центральної та Східної Європи і країнами СНД виявились істотні розбіжності в динаміці інституційних і політичних перетворень. У сфері земельних відносин ці розбіжності дали про себе знати в різному ставленні до приватної власності на землю: повне її визнання в країнах Центральної та Східної Європи і гострі дебати на цю тему в багатьох країнах СНД. При визначенні стратегії земельної приватизації неспівпадання виявилось в неоднакових способах її здійснення (реституція в країнах Центральної та Східної Європи і розподіл у країнах СНД). У сфері реалізації земельних прав розбіжності постали у різних рівнях реалізації цих прав: виділення селянам реальних земельних наділів у країнах Центральної та Східної Європи і вручення сертифікатів у країнах СНД. Згідно з індексом аграрних реформ у країнах з перехідною економікою, розробленим міжнародними організаціями¹⁹, ефективність перетворень, здійснених у сільському господарстві країн Центральної та Східної Європи, оцінено майже 8 балами (з 10 можливих), тоді як країни СНД одержали лише 4,8 бала.

Головною причиною такого відставання є нерозв’язаність земельного питання. Із самого початку аграрних реформ у пострадянських країнах проблема перетворення земельних відносин розглядалась як передання землі селянам. Право приватної власності на землю було юридично зафіксоване в прийнятих конституціях, щоправда з установленням на певний тер-

мін мораторію на купівлю-продаж землі. Однак конституції не мали механізму реалізації права селян на земельну власність. Наприклад, у п.3 ст.36 Основного Закону РФ записано, що “умови і порядок користування землею визначаються на основі федеративного закону”. Така ж позиція була зафіксована й конституціями інших країн, що стимулювало далі обговорення змісту таких понять, як “приватна власність на землю”, “умови купівлі-продажу землі” та ін.

У процесі обговорення цих питань виявилися дві протилежні точки зору: недопущення купівлі-продажу землі і безоглядна підтримка її необмеженої купівлі-продажу. Прихильників обох позицій можна зрозуміти. Перші, навчені гірким досвідом “прихватазації” промислових підприємств, бояться, що земля з часом потрапить до рук людей, які збили великий капітал нечесним шляхом. Другі резонно стверджують, що без вільної купівлі та продажу землі не можна реалізувати право власності на землю і сформувати ринкову економіку.

Як бачимо, в основі протилежних підходів до регулювання земельних відносин лежить нерозуміння специфіки приватної власності на землю. Остання є національним багатством, просторово-територіальним базисом державності, важливим критерієм моральності й громадянської зрілості суспільства. Тому держава не може допустити, щоб приватний власник розпоряджався землею безконтрольно, на свій розсуд. У всіх цивілізованих країнах діють особливі механізми функціонування і реалізації приватної власності на землю. Вони забезпечують захист інтересів суспільства щодо збереження, відтворення і цільового використання земельних ресурсів²⁰. “Держава має не тільки гарантувати права приватної власності, – зазначає І.Малий, – а й розробити правила її використання. Догматичне трактування приватної власності як повної свободи її самостійного використання чи взагалі невикористання... є результатом помилкового сприйняття ринкового фундаменталізму”²¹.

Однак, на наш погляд, головною причиною недостатнього реформування земельних відносин є не професійні суперечності щодо розуміння самої проблеми. Складається враження, що багатьом керівникам місцевих і вищих органів влади вигідно зволікати законодавче регулювання ринкового обігу землі. В умовах правового вакууму простіше реалізувати власні інтереси.

Незважаючи на об’єктивні труднощі й опір чиновництва, реформи в земельних відносинах здійснюються. “...В усіх країнах, що пройшли випробування соціалізмом, – зазначають відомі українські учені-аграрники О. Онищенко і В. Юрчишин, – йде активний пошук найприйнятніших для них форм господарювання на селі. Важливо уміло скористатися таким до-

свідом в Україні”²². Йдеться не про швидку, поголовну “фермеризацію” села і не про сліпе копіювання західного досвіду, що неминуче призвело б до повторення старих помилок, зумовлених пошуком єдиного вірного безальтернативного шляху, а про розумне врахування загальноцивілізаційних тенденцій розвитку сучасного аграрного сектора економіки і власних багатовікових традицій ведення сільського господарства.

Отже, сільськогосподарське виробництво як особливий вид взаємодії людини і природи виявляє ряд специфічних рис, які водночас є умовами, необхідними для його розвитку. Головною такою умовою можна вважати наявність зацікавленого в результатах своєї праці вільного селянина – найчутливішого і найточнішого індикатора прогресивності або непрогресивності здійснюваних аграрних перетворень, трансформованих господарських структур. Виникнення і функціонування господарств фермерського типу, що базуються на особистій ініціативі, вільному розпорядженні селян виробленою продукцією, – загальноцивілізаційна тенденція у процесі взаємодії людини і природи. Фермерство як особлива сільська соціальна група, фундамент ефективної аграрної економіки є продуктом високого рівня суспільства, еволюції селянства. Перетворення фермерства з індивідуально-локального в масове явище – процес тривалий і складний. Він залежить від соціально-економічних, правових, психологічних та інших умов, що склалися в суспільстві.

Примітки

1. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / Кер. авт. колективу А.С.Філіпенко. – К., 2002.
2. *Онищенко О., Осташко Т.* Аграрні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи // Економіка України. – 1994. – №8; *Онищенко О., Юрчишин В.* Про підприємницькі форми господарювання в аграрній сфері // Економіка України. – 1997. – №4; *Гайдуцький П.* Аграрний ринок: уроки і завдання // Урядовий кур’єр. – 2002. – 2 квітня.
3. *Сокол О.* Соціальні фактори становлення і функціонування селянських (фермерських) господарств // Економіка України. – 1995. – №3. – С.50.
4. *Лерман Ц.* Десять лет земельных реформ: какие уроки Россия может извлечь из мирового опыта // Вопросы экономики. – 2001. – №8. – С.106.
5. Там же. – С.107.
- * *Лерман Ц.* Десять лет земельных реформ: какие уроки Россия может извлечь из мирового опыта. – Вопросы экономики. – 2001. – № 8. – С.104.
6. *Емельянов А.* Регулируемый рыночный оборот земли и частная собственность на землю // Вопросы экономики. – 2001. – №8. – С.84.
7. *Харл Н.Е.* Проблемы регулирования частной собственности в сельском хозяй-

стве США // Государство и право. – 1992. – №12. – С.100.

8. *Лерман Ц.* Указ. соч. - С.104.

9. *Емельянов А.* Указ. соч. - С.84.

10. Там же.

11. *Лерман Ц.* Указ. соч. - С.104.

12. Там же.

13. *Мордвинов О.* Особисте підсобне господарство в перехідній економіці України // Віче. – 2000. – №3. – С.83.

14. *Mathijs E., Swinnen J.* Major Features of the New Farming Structures in Central and Eastern Europe // Csaki C., Lerman Z., ed. Structural Change in the Farming Sectors in Central and Eastern Europe: Lessons for EU Accession. – World Bank Technical Paper. – 2000. – №465, Europe and Central Asia Environmentally and Socially Sustainable Rural Development Series; *Sarries A., Doucha T., Marthijs E.* Agricultural Restructuring in Central and Eastern Europe. – European Review of Agricultural Economics. – 1999. – Vol.26. – №3.

15. *Онищенко О., Осташко Т.* Аграрні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи. – С.5.

16. Там же. – С.5-6.

17. *Дурнов А.* Опыт реализации саратовского Закона “О земле” // Власть. – 2003. – №1. – С.5.

18. Там же.

19. *Csaki C., Nash J.* The Agrarian Economies of Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States: Situation and Perspectives, 1997. – World Bank Discussion Paper. – 1998. – №387.

20. *Ойкен В.* Основные принципы экономической политики. – М., 1995. – С.353-354.

21. *Малий І.* До питання про теорію земельної ренти та проблеми реформування земельних відносин // Економіка України. – 2000. – №8. – С.53.

22. *Онищенко О., Юрчишин В.* Про підприємницькі форми господарювання в аграрній сфері. – С.60.

Резюме

Целью этой статьи является попытка проанализировать современное развитие фермерства в США, Канаде, странах Евросоюза, а также в постсоциалистических государствах, которые реформируют аграрный сектор экономики.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ: ПОНЯТИЕ И СМЫСЛОВЫЕ УРОВНИ

Статья посвящена анализу мультикультурализма на основе междисциплинарного подхода. Зокрема, увага автора концентрується на розгляді мультикультуралізму в ракурсі суспільно-політичної проблематики.

Мультикультурализм и его проблематика являются обширным исследовательским полем, которое принялись возделывать представители различных отраслей академической науки. История, политология, философия, социология, психология, этнология, культурология, литературоведение – вот неполный перечень наук, которые приступили к изучению мультикультурализма или отдельных его аспектов. Естественно, каждая из наук изучала мультикультурализм под определенным, специфическим, свойственным только ей ракурсом, постигая, таким образом, только отдельные грани явления. Сущность же явления в целом при этом ускользала, оставалась недосягаемой. Попыткой преодолеть частнонаучную чересполосицу, фрагментарность изучения мультикультурализма стал междисциплинарный подход, получивший в последнее время широкое хождение и, надо сказать, не без оснований. Он позволяет исследователю, оставаясь на твердой почве своей науки, расширять ее горизонты за счет использования потенциалов других, зачастую смежных, научных дисциплин, привлекая к работе их комплекс методов. Нельзя сказать, что использование междисциплинарного подхода всегда приводило к ожидаемому позитивному результату. Однако некий прогресс, в частности, в изучении мультикультурализма все же был достигнут.

На рубеже 1980-х – 90-х гг. в странах Запада наблюдался настоящий бум, связанный с обсуждением в масс-медиа проблематики мультикультурализма. Особенно это касается США, которые являются авангардом “культурного разнообразия”. К середине 1990-х гг. количество публикаций в США, посвященных мультикультурализму, исчислялось уже тысячами. По данным исследователя Р.Бернстайна, проводившего контент-анализ американской прессы на предмет дискурса мультикультурализма, в 1981 г. слова “мультикультурализм” и “мультикультурный” в заголовках встречались в 40 случаях. В 1992 г. их количество достигло 2 тыс., что означает пятидесятикратное увеличение за каких-то 10 или чуть более лет¹. На июль 2003 г. только одних книг, размещенных для продажи в американском интернет-магазине “Амазон” (“Amazon”), и содержащих в своем заголовке слово “мультикультурализм” представлено порядка 1022 наименований².

Дебаты о мультикультурализме в целом обошли Россию стороной, хотя это вовсе не означает, что затронутые в их рамках проблемы не касаются нашего отечества. В 1996 г. автор этой работы, воспользовавшись одной из популярных тогда поисковых систем рунета, попробовал запросить слово “мультикультурализм”. Результаты были удручающими: поисковая система выдала только два упоминания слова “мультикультурализм” и три производные от него. На июль 2003 г., воспользовавшись популярной отечественной поисковой системой “Яндекс” на предмет “мультикультурализма”, можно было обнаружить 4485 упоминаний этого слова, 2559 интернет-страниц, содержащих ту или иную информацию о явлении и 75 запросов от посетителей сети в течение неполного месяца³. Динамика числа упоминаний о мультикультурализме в рунете говорит сама за себя.

Вместе с тем, в комплексе социально-гуманитарных дисциплин, как в странах Запада, так и в России до сих пор не сложилось общепринятого понимания термина “мультикультурализм”. Он остается в целом плюралистичным. В него исследователи в каждом конкретном случае вкладывают свое смысловое значение. Поэтому мультикультурализм может рассматриваться и как собственно общественно-политическая проблема того или иного государства, и как попытка, посредством своеобразных социальных технологий, избавиться от ряда проблем в социуме, в числе которых расизм, ксенофобия, интолерантность, этническая и гендерная дискриминация. Итак, приступая к рассмотрению мультикультурализма в ракурсе общественно-политической проблематики, необходимо отметить, что этот аспект, несмотря на активность его обсуждения в академических кругах и появление в последнее время множества публикаций на эту тему, остается четко не артикулируемым и, в целом, туманным. По меткому замечанию Р.Бернштейна, мультикультурализм “определенно понятие неопределенное”⁴.

Очевидно, что понятие “мультикультурализм” возникло на американской почве, изобилующей этнокультурным многообразием, которое подпитывается все новыми иммиграционными потоками. Правда, исследователи расходятся во мнении относительно того, где термин обрел свои, более или менее, современные смысловые очертания. Одни считают, и не без оснований, что это произошло в США на рубеже 1960-х – 1970-х гг., после трех знаменитых “революций” – гражданских прав и свобод, молодежной и сексуальной. Другие склонны отдавать пальму первенства в этом вопросе Канаде, где в те же хронологические рамки, что и в США, начались поиски путей решения проблем “многосоставного общества”. Следует отметить, что официальное политическое признание в Канаде мультикультурализм получил в 1971 г., тогда как в США он не является

официально признанным до сих пор. В Австралии, еще одном бастионе “культурного разнообразия”, понятие “мультикультурализм” также стало иметь хождение, начиная с 1970-х гг.

При этом надо иметь в виду, что кроме слова “мультикультурализм” имеются и другие слова, в которых происходит его риторическая кристаллизация, к примеру, такие как “культурное разнообразие”, “культурная мозаика”, “культурный плюрализм”, а также “включение”. Понятие “мультикультурализм” соответствует антиассимиляционистской этнокультурной парадигме, выраженной в таких метафорах, как “лоскутное одеяло” и “миска с салатом”, и, соответственно, противостоит ассимиляционистской концепции “плавильного тигля”.

Обращает на себя внимание, что понятие “мультикультурализм” не рас толковывается ни в Британской энциклопедии (*Encyclopedia Britannica*, 1986), ни в Американской энциклопедии (*Encyclopedia Americana*, 1979), ни в Австралийской энциклопедии (*Encyclopedia Australia*, 1983), а уж нечего говорить про отечественные энциклопедические издания. Единственным исключением является Немецкая энциклопедия Брокгауза (1991), где интересующий нас термин толкуется подробно, но все же достаточно обтекаемо.

Переходим к рассмотрению основных вариантов понимания термина “мультикультурализм”. Пионер в исследованиях “культурного разнообразия” в США, видный американский социолог, гарвардский профессор Н.Глэйзер определил мультикультурализм как “комплекс разнообразных процессов развития, в ходе которых раскрываются многие культуры в противовес... единой национальной культуре”⁵. Это определение является самым общим, но схватывающим разноплановую сущность явления.

Маститый американский историк А.Шлезинджер-мл. определяет мультикультурализм как идеологию, сущность которой заключается в том, чтобы заменить общественные идеалы “ассимиляции – фрагментацией, интеграции – сепаратизмом”⁶. В этом варианте определения заложена негативная оценка мультикультурализма, которая исходит от исследователя с ярко выраженной умеренно либеральной ориентацией.

В интерпретации американского историка М.Линда мультикультурализм – это идеология, “в целом левых сил”, исходящая из того, что Америка является “нацией наций, федерацией национальностей или культур, имеющих общее правительство”⁷. Умеренный либерал М.Линд склонен понимать под мультикультурализмом культурный плюрализм в духе Гореса Коллена.

Существуют и более широкие интерпретации понятия. К примеру, американский философ русского происхождения Б.М.Парамонов утверждает,

что “мультикультурализм... есть отсутствие культуры как (универсальной) нормы”⁸.

В стане российских исследователей мультикультурализм также интерпретируется по-разному. Один из авторитетных современных этнополитологов, директор Института этнологии и антропологии РАН В.А. Тишков заявляет, что “мультикультурализм – это не просто процедура эмпирического установления и признания в том или ином обществе или государстве наличия культурных различий у разных групп населения... Мультикультурализм есть также определенная концептуальная позиция в сфере политической философии и этики, которая может воплощаться в правовых нормах, отражаться в характере общественных институтов и в повседневной жизни людей. Главное во всем этом – обеспечить поддержку культурной специфики и возможности индивидов и групп полноправно участвовать во всех сферах общественной жизни от экономики и политики до культуры. Все выделенные уровни требуют своих исследовательских подходов и концептуализации”⁹.

Другой известный российский специалист по мультикультурализму старший научный сотрудник Института философии РАН В.С. Малахов рассматривает мультикультурализм как синоним культурному плюрализму. По его мнению, “культурно плюралистическое (“мультикультурное”) общество – это общество, в котором нет “господствующей культуры” (и в котором понятие “культура” не прикреплено к понятию “этнос”). Это общество, в котором индивидам предоставлена свобода выбирать, какие культурные образцы являются их “собственными”¹⁰. Философ считает, что “культурное разнообразие – это не только и не столько этническое разнообразие. Это разнообразие жизненных стилей, культурных ориентаций и культурных тенденций. Культурный плюрализм состоит не в параллельном существовании автономных “идентичностей”, а в их взаимодействии, что предполагает как их взаимное проникновение, так и взаимную трансформацию”¹¹.

Литературовед М.В. Глостанова определяет мультикультурализм как “весьма противоречивое междисциплинарное явление, включающее идеологические, философские, художественные аспекты, и оперирующее в сферах антропологии, социологии, политологии, экономики, историографии, педагогики, наконец, литературоведения и философии. Это явление выступает в качестве выражения и одновременно в какой-то мере обоснования плюралистичной культурной парадигмы, ставящей задачей предложить новое “идеальное” и часто утопическое видение в соответствии или по контрасту с активно дискутируемым идеалом общества и культуры “разнообразия”¹².

Специалист в области американской литературы М.В. Глостанова считает, что в силу отсутствия общепринятого понимания термина его коннотацию стоит использовать аутентично, то есть в англоязычной традиции. Ей соответствует более широкое понятие “мультикультуры” как “основного предмета и идеала различных исследований, оперирующих в сфере поликультуры, постколониализма и шире – постмодерна, несмотря на отмеченные выше расплывчатость и полисемантичесность этих терминов”¹³.

Крупный специалист по этнокультурной проблематике США, историк С.А. Червонная рассматривает мультикультурализм как концепцию, согласно которой общество предстает “состоящим из общин, объединенных общей расой, полом или сексуальной ориентацией. И каждая из этих общин отличается собственной, отличной от других субкультурой”¹⁴.

Этнодемограф И.П. Цапенко определила мультикультурализм как концепцию, предусматривающую “равноправие коренного и пришлого населения, сохранение за последним права на культурную автономию, на использование родного языка и вероисповедания”¹⁵.

Пермский американист Г.А. Янковская интерпретирует мультикультурализм следующим образом: “В широком значении мультикультурализм выступает синонимом разнообразия, ненормативной культуры. В более узком смысле этот термин означает выпячивание расовых особенностей, национальных ценностей в противовес ценностям интегративным, надэтническим, общеамериканским”¹⁶.

Понятие “мультикультурализм” используется, таким образом, как правило, в двух основных значениях. В первом значении мультикультурализм – это феномен этнокультурной фрагментации социума; по-другому и более точно его можно определить как “многокультурность”, в конечном счете, направленную против культуры как общенационального явления. Таким образом, речь идет не о культурной автономии в рамках некой культурной общности, а именно об ее фрагментации.

Во втором значении мультикультурализм выступает как идеология и политика, которые в значительной степени опираются на либеральные концепции “культурного разнообразия”, проповедующие этнические, расовые и субкультурные предпочтения в экономической, политической и культурной сферах общественной жизни. Их цель – искоренение дискриминации и достижение “равенства” различного рода меньшинств с национальным большинством.

В данном значении мультикультурализм – объект весьма жесткого идеологического противостояния между либералами и консерваторами, которые видят и оценивают его по-разному, применяя специфические дискурсивные практики. В этом контексте мультикультурализм подвергает

испытанию на прочность сложившийся в западных странах либерально-консервативный консенсус.

Понятие “мультикультурализм” употребляется, как правило, в трех контекстах. Центральным из них является политический, в рамках которого приводятся аргументы “за” и “против” мультикультурализма как своеобразного способа управления этнокультурной стороной общественной жизни. При этом как сторонники, так и противники “культурного разнообразия” живо пользуются этим термином. Другой контекст – эмпирический, дескриптивный, либо аналитический. Он имеет место в общественных дебатах и в научных трудах, затрагивающих различные стороны культурной неоднородности того или иного общества, и наиболее тесно связан с появлением “мультикультурных обществ”. Третий контекст относится к социальной и политической философии, к вопросам социального и политического порядка и прав человека в условиях неоднородности культуры того или иного общества.

В академических кругах как западных, так и российских, несмотря на плюрализм понимания мультикультурализма и его интерпретаций, можно выделить две основные интенции размышлений ученых. Некоторые исследователи считают, что мультикультурализм – это способ или повод перевести этнический дискурс из плоскости “примордиальных” прав в плоскость индивидуального выбора. Другие, напротив, полагают, что эссенциалистская, “примордиальная” трактовка этнических различий и есть наиболее логичное воплощение мультикультурализма. Соответственно, одни оценивают мультикультурализм, скорее, со знаком “плюс”, другие – со знаком “минус”.

В этом контексте проблематика мультикультурализма в спецкурсе введена в этнокультурный дискурс и, соответственно, “нагружена” такими проблемами, как этническая идентичность, групповые права, самоопределение, права меньшинств, практика многосоставных демократий и т.д. В результате “за бортом” остаются конфессиональные, гендерные, субкультурные проблемы, которые затрагиваются лишь отчасти.

Несмотря на сложности с определением понятия “мультикультурализм”, исследователи уже рискуют предложить его типологию, что, несомненно, нельзя не признать позитивным. Старший научный сотрудник Института мировой литературы РАН М.В. Глостанова предлагает следующую типологию мультикультурализма. По ее мнению, можно выделить такие типы мультикультурализма, как плюралистический или либеральный, диалогический или полицентрический, повстанческий или оппозиционный, консервативный или корпоративный¹⁷.

Отцом-основателем “плюралистического” мультикультурализма М.В. Глостанова называет философа Гореса Коллена. В своей книге “Культ-

турный плюрализм и американская идея» (1924 год) Г. Коллен настаивает на том, что различные культурные элементы не должны превращаться в амальгаму, целиком ассимилироваться и растворяться, но, напротив, их нужно оставить в покое и дать им развиваться так, как им этого хочется внутри американской плюралистической культуры. Американский философ выдвинул понятие этнокультурной исключительности и несплавляемости. Этнокультурная исключительность и несплавляемость характерно воспринимались Г. Колленом как положительный, а не отрицательный элемент. По контрасту для его оппонентов несплавляемость могла означать культурное, а часто и буквальное небытие. Коллен предложил термин «культурный плюрализм», подчеркнув космополитический характер американской культуры и постаравшись противопоставить его идеям ассимиляции. Но он не отказывался вовсе от идеи общей гомогенной культуры, хотя и несколько противореча себе, считал, что она не может и не должна быть создана путем ассимиляции культурных различий, и не допускал существование внутри Америки отдельных культур, никак и ничем не связанных между собой. Гражданские и государственные, в том числе и юридические основы, вкуче с идеей демократии должны были стать, по мысли Г. Коллена, связующим звеном между отдельными этническими, региональными и иными субкультурами внутри США. В этом смысле его противоречивые взгляды, конечно, несколько отличались от взглядов ассимиляционистов и, скорее, предшествовали умеренному либеральному мультикультурализму в его современном варианте¹⁸.

По мнению М.В. Тлостановой, диалогический тип мультикультурализма не имеет яркого и четкого выражения в коллективной деятельности группы ученых, хотя его основные элементы, несомненно, выделяемы в теориях постколониального толка и, прежде всего, во взглядах американца палестинского происхождения Эдварда Саида – профессора Колумбийского университета, известного своими радикальными попытками пересмотра литературного канона. Полицентричный мультикультурализм делает акцент на идее мироздания как поля с множеством «точек кипения»; причем, их число и смысл не окончательны, не даны раз и навсегда, но подвержены постоянным изменениям, релятивны. Согласно М.В. Тлостановой, в отличие от либерального мультикультурализма, не ставящего под сомнение общепринятую иерархию культур, но лишь милостливо позволяющего «другим» культурам и голосам быть добавленными к «мэйнстриму», полицентричный мультикультурализм часто стремится к тому, чтобы размышлять и судить с точки зрения «маргинальной» культуры, «маргинального» сознания. Не просто как локальной группы со своими локальными же интересами, но как активного участника событий,

влияющего на историю, культуру изнутри, из определенной, своей точки кипения, находящейся, однако, в динамическом взаимодействии с другими точками¹⁹. Следует отметить, что автору типологии импонирует именно эта разновидность мультикультурализма.

Действительно, Эдварду Саиду, видимо, удалось сформулировать важное условие мультикультурного дискурса: “Если мы перестанем думать о взаимоотношениях между культурами как данных раз и навсегда, совершенно синхронных и зафиксированных, но начнем представлять их как проницаемые друг для друга, являющиеся лишь защитными границами между государствами, то ситуация изменится. Если рассматривать других не как онтологическую данность, но как исторический конструкт, то разрушится прежняя модель исключения. Тогда культуры станут зонами контроля или, напротив, игнорирования воспоминания и забвения, силы и зависимости, исключения или стремления разделить с другими, и все это имеет место в глобальной истории, где все мы существуем”²⁰.

Следующий тип мультикультурализма – “повстанческий”. Этот термин принадлежит Генри Жиру, исследователю культурного пограничья. К сторонникам “повстанческого” мультикультурализма относятся леворадикальные, наиболее экстремистски настроенные мультикультуралисты, среди которых выделяются афро-американские и чикано-радикалисты от культуры: феминистка Бэлл Хукс, афро-американский писатель и публицист И.Рид, автор теории “новой метиски” Глория Ансальдуа, индейская писательница и культуролог П.Г.Аллен. Они зачастую обвиняют либеральный “плюралистический” мультикультурализм в том, что он создает обманчивую картину гармоничного разнообразия, не имеющую ничего общего с реальностью, не учитывающую “подавление” и “неравенства”, которые часто и определяют различие между культурными группами. Сами они представляют довольно обширную группу мультикультуралистов “оппозиционного толка”. Этот тип мультикультурализма не занят культивированием различий, но, прежде всего, противостоит культурному и по аналогии всякому иному подавлению, сливаясь, соответственно, с радикальными направлениями так называемых “культурно-критических” теорий, наследующих “неомарксизм” и “новый историзм”. Подобная позиция ведет нередко к экономическому, политическому и социальному детерминизму, а, значит, снова к монокультурному модусу мышления²¹.

Характерным примером “оппозиционного” мультикультурализма является “критический” мультикультурализм. Теория “критического” мультикультурализма разрабатывалась, в частности, Чикагской школой культурных исследований на протяжении 1990-х годов XX века. Среди приверженцев этой школы следует назвать автора книги “Анатомия нацио-

нальной фантазии”, филолога Лорэн Берланд, редактора журналов “Критикал Инкуайери” (“Critical Inquiry”) и “Паблик Калчер” (“Public Culture”) Мэтью Робертса и теоретика гомосексуальной критики Майкла Уорнера²².

Тлостанова в качестве одного из типов мультикультурализма выделяет “консервативный”, или “корпоративный” мультикультурализм. Он, по ее мнению, основан на отвлеченных идеях либерального толка и не заинтересован в перераспределении власти и культурного влияния, и даже, напротив, отвлекает внимание от подобных вопросов путем коммерциализации “мультикультуры” и превращения ее в товар²³.

Литературовед считает, что “консервативный” мультикультурализм – это удел университетских профессоров, популяризирующих и порой в значительной степени упрощающих мультикультурную проблематику в расчете на более широкую и менее искушенную аудиторию. В это число, по мнению М.В.Тлостановой, попадают чрезвычайно популярные среди массового читателя работы А.Шлезинджера-младшего, Д.Горовица, Ч.Финна, Р.Брукхайзера. По мнению исследовательницы, их позиция намеренно размывает понятие культурной границы, отвлекая от нее внимание и одновременно абсолютизируя желанную гомогенность национальной культуры. Отсюда категорическое неприятие “других” языков и даже региональных и этнических диалектов и вариантов английского и, особенно, билингвистического образования, стоящее в центре многих мультикультурных дебатов. Принадлежность к “белой” расе, к несколько скорректированным ценностям американизма, основанным на англосаксонской культуре, наконец, к идеалам так называемого “среднего” класса, по-прежнему рассматривается мультикультуралистами-консерваторами как норма, в соответствии с которой оцениваются все другие, маргинальные, пограничные явления. Пафосом подобного “консервативного” мультикультурализма, считает М.В.Тлостанова, пронизаны снисходительные рассуждения о преуспевании одних этнических меньшинств и неуспехе других, которые полны сегодня американские масс-медиа, весьма активно занятые коммерциализацией проблематики “культурного разнообразия” и ее подгонкой под воображаемый, но жесткий стандарт общепринятых ценностей²⁴.

На наш взгляд, предложенная М.В.Тлостановой типология мультикультурализма содержит в себе ряд существенных недостатков, один из которых – отсутствие четких критериев выделения того или иного типа, что неизбежно ведет к расплывчатости типологического ряда и побуждает говорить не о типологии, а о попытках классификации. Спецификой подхода автора типологии является то, что она склонна причислять к мультикультуралистам всех тех, кто, так или иначе, использует дискурс “культурного разнообразия”.

Важно подчеркнуть, что как бы не трактовался мультикультурализм, дискуссии, возникающие вокруг него, чрезвычайно важны, т.к. они способствуют поискам оптимальных путей решения проблем “культурного разнообразия”, преодолению расизма, ксенофобии и дискриминации этнокультурных “меньшинств”, в конце концов, ведут тропами толерантности.

Примечания

1. *Bernstein R.* Dictatorship of Virtue: Multiculturalism and the Battle for the America's Future. – N.Y., 1994. – P.4.
2. См.: <http://www.amazon.com>.
3. См.: <http://www.yandex.ru>.
4. *Bernstein R.* Op. cit. P.4.
5. *Глейзер Н.* Мультиэтнические общества: Проблемы демографического, религиозного и культурного разнообразия // Этнографическое обозрение. – 1998. – №6. – С.103.
6. *Schlesinger A.M., jr.* The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society. – 2nd ed. – N.Y., L., 1992. – P.16-17.
7. *Lind M.* The Next American Nationalism and the Forth American Revolution. – N.Y., 1995. – P.1.
8. *Парамонов Б.М.* Конец стиля. – М., 1997. – С.6.
9. *Тишков В.А.* Политика мультикультурализма: Теория и практика (2002) // <http://www.uic.bashedu.ru>.
10. *Малахов В.С.* Зачем в России мультикультурализм? // <http://antropotok.archipelag.ru/text/a062.htm>.
11. Там же.
12. *Глостанова М.В.* Проблема мультикультурализма и литература США конца XX века. – М., 2000. – С.8.
13. Там же.
14. *Червонная С.А.* Возможно ли единство во множестве? (К проблеме американской идентичности) // США: экономика, политика, идеология. – 1997. – №10. – С.13.
15. *Цапенко И.П.* Социально-политические последствия международной миграции населения // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №3. – С.60.
16. *Янковская Г.А.* Американский культурный консерватизм 1960–1980-х гг. // Исторические метаморфозы консерватизма / Под ред. Рахшмира П.Ю. – Пермь, 1998. – С.181.
17. См.: *Глостанова М.В.* Указ. соч. – С.82-129.
18. Там же. – С.74.
19. Там же. С.95-96.

20. *Said E.* Representing the Colonized: Anthropology's Interlocutors // *Critical Inquiry*. – 1989. – №15. – P.225.

21. См.: *Глостанова М.В.* Указ. соч. – С.85-86.

22. Там же.

23. См.: Там же. – С. 86-87.

24. Там же.

УДК 94(47+57)“1941-1945”(092)

А.Е.Боровицкая

И.М. МАЙСКИЙ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОВЕТСКОГО ПОСОЛЬСТВА В ЛОНДОНЕ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ОБРАЗА СССР И СОВЕТСКОГО НАРОДА В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

У статті розкривається зміст діяльності радянського посольства в Лондоні і його керівника І.М.Майського в період Другої світової війни. Зокрема, приділяється увага зусиллям, спрямованим на формування позитивного образу Радянського Союзу і його народу.

С момента нападения гитлеровской Германии на Советский Союз 22 июня 1941 г. начали происходить изменения в системе международных отношений, связанные с длительным процессом формирования антигитлеровской коалиции. Вопрос об открытии второго фронта стал жизненно важным для советского государства, чья армия несла огромные потери на советско-германском фронте в первые месяцы войны, этот вопрос стал первостепенным для советского представительства в Великобритании, поскольку именно она могла выступить против Германии на континенте. Дипломатический корпус в первые, самые тяжелые годы войны возглавлял И.М.Майский, выдающийся советский ученый и дипломат, академик, чья деятельность нашла широкое международное признание. Его деятельность на посту чрезвычайного и полномочного представителя, а затем посла СССР в Великобритании (1932–1943 гг.), его вклад в развитие советско-британских отношений в годы Второй мировой войны нашли отражение как в его мемуарах¹, так и в многочисленных публикациях, посвященных его дипломатической деятельности².

Майский был выдающимся политиком и понимал дипломатическую деятельность не просто как формальное посредничество между высшим руководством двух стран. "...Репутация почтальона, – пишет он в своих воспоминаниях, – сильно сокращает возможности посла влиять в желательном для него направлении на общественное мнение страны его аккредитования и в конечном счете наносит ущерб интересам пославшего его государства"³. Именно ориентированию широких масс общественности на помощь советскому народу он уделял огромное внимание, что было особенно важно в Великобритании, стране с устоявшимися традициями парламентаризма и демократии. В связи с этим представляется интересным, основываясь на мемуарах И.М.Майского и материалах издававшегося при посольстве бюллетеня "Soviet War News", проанализировать данное направление деятельности советского дипломатического корпуса в Лондоне, а также ответную реакцию общественного мнения в Великобритании.

Следует отметить, что, с одной стороны, представления о советском народе и государстве во многом основывались на укрепившихся образах и стереотипах, формированию которых способствовал высокий интерес к русской культуре, наблюдавшийся в Англии с начала XX века. "Все читали русских прозаиков; русские танцоры покорили все цивилизованное человечество; русские композиторы затронули некие сокровенные струны в душах людей, уставших от Вагнера"⁴, – пишет известный английский писатель С.Моэм. Эта своеобразная мода на "все русское" способствовала формированию у англичан стереотипного представления русского человека, схожего с образами милых сердцу литературных персонажей. Каким же представлялся европейцу такой русский? По мнению И.М.Майского, типичный русский человек – "существо, сильно напоминающее щедринского карася-идеалиста. Для него (европейца) русский это прекраснодушный мечтатель, в мыслях своих готовый весь мир перестроить на началах несколько мистической справедливости, а на практике не умеющий навести порядка даже в своем собственном доме. Короче, для среднего европейца типичный русский это слабый русский, человек, с которым в разговорах, танцах, музыке можно приятно провести вечер, но от которого нельзя ждать никакого серьезного дела. Когда европеец думает о типичном русском, пред его умственным взором немедленно встают такие фигуры, как Пьер Безухов, Платон Каратаев, Рудин, Обломов, герои "Трех сестер" и "Вишневого сада", большие персонажи романов Достоевского"⁵.

При этом Майский нисколько не принижает достоинств русской литературы, не ставит под сомнение могучий талант авторов, а лишь акцентирует, что у европейцев, и в частности у англичан, складывается впечат-

ление о русском человеке уже прошедшего века. И этот образ переносится на современного советского человека, явно неспособного выстоять в величайшей битве против германского агрессора.

С другой стороны, английская общественность была осведомлена о ходе и результатах финской кампании, о репрессиях в высшем командном составе Красной Армии, что явно способствовало распространению пораженческих настроений в широких кругах общественности Великобритании, которые старательно поддерживались консервативной прессой и действиями германской пропаганды.

Таким образом, Майскому особенно важным представлялось направление работы по трансформированию образа и стереотипа советского государства и народа, укоренившихся в культурном пространстве Великобритании, поскольку именно они во многом определяют характер и степень взаимодействия между двумя странами. Исходя из прагматических задач работы, он все больше убеждается в необходимости взаимодействия двух стран на уровне культуры.

Именно поэтому вызывают интерес шаги, предпринятые советским посольством в Лондоне и направленные на трансформирование и, отчасти, ломание старого и формирование нового, позитивного образа мужественного и стойкого советского человека и народа в целом.

Одним из первых значительных мероприятий стал выпуск ежедневного бюллетеня “Soviet War News”, издававшегося при советском посольстве с 11 июля 1941 г. Данный бюллетень рассылался бесплатно видным политическим, общественным, военным, профсоюзным и партийным деятелям и сначала имел тираж около 2 тыс. экземпляров (к концу войны он дошел до 11 тыс.)⁶. Главным редактором был сам Майский, основную работу по редактированию материалов, присылавшихся из Москвы, выполнял С.Н.Ростовский, выдающийся публицист, опубликовавший в предвоенные годы за рубежом под псевдонимом Эрнст Генри две книги “Гитлер над Европой” и “Гитлер над Россией”, которые быстро завоевали популярность⁷. Майский высоко ценил Генри за его работоспособность и умение адаптировать “русский материал” к условиям восприятия в английском культурном пространстве. Изменялись не только формальные характеристики текста, но и качественная сторона его подачи, а часто материал просто переписывался, принимая во внимание, например, английскую приверженность коротким жанрам, или особенность восприятия цифровой информации. Проводилась грамотная работа и по отбору и организации материалов в соответствии с интересами и потребностями читателей. Работа была тонкая, спешная, поскольку номера выходили каждый день, но Генри и возглавляемая им редакция прекрасно справлялись.

Позднее, основываясь на потребностях посольства и огромном интересе общественности к информации о Советском Союзе “из первых рук”, был организован выпуск еженедельника “Soviet War Weekly”, являвшегося своеобразным культурно-информационным приложением к уже выходявшему ежедневному изданию. Еженедельник имел большой тираж (около 50 тыс. экземпляров) и распространялся через книготорговую сеть. С.Н.Ростовский возглавил редакторскую работу и данного издания.

Выпуск данных печатных изданий, несомненно, сыграл огромную роль в направлении британского общественного мнения в сторону оказания помощи Советскому народу, поскольку “изо дня в день бомбардировали правдой о России английские умы, особенно умы руководящих деятелей страны, и таким путем вели упорную борьбу с пораженческими в отношении СССР настроениями, в то время широко распространенными на Британских островах”⁸. Материалы бюллетеня широко использовались и другими печатными изданиями Великобритании.

“Soviet War News”, стал своеобразным зеркалом не только происшедших событий на советско-германском фронте, как планировалось изначально, но и культурной жизни Великобритании и Советского Союза. На страницах данного издания выступали видные советские публицисты. Среди писавших для зарубежной аудитории особенно выделялись фигуры И.Эренбурга и А.Толстого. Их очеркам всегда была свойственна четкость, острота и образность. Часто уже заголовки говорили сами за себя: “Я призываю к ненависти” (А.Толстой); “Когда у птицы застревает коготь...”, “Смерть предателю”, “Все свиньи – немцам” (И.Эренбург).

Кроме печати в посольском еженедельнике советские писатели выразили свою готовность посылать материал для английских газет. По словам члена Коллегии НКВД СССР К.А.Уманского на совещании 2 октября 1941 г. у С.А.Лозовского, заместителя министра иностранных дел СССР, начальника Совинформбюро, “все, что передается в Англию, английской печатью воспроизводится”⁹.

По материалам “Soviet War News” и мемуаров Майского также можно проследить и другие, хотя и не такие продолжительные во времени, но от этого не менее эффективные события, внесшие свой вклад в дело формирования позитивного образа союзника.

Так, например, характерным шагом в деле сближения двух стран стали не просто открытые послания и выступления выдающихся общественных деятелей двух стран, но установление прямого канала связи между Лондоном и Москвой. По нему передавались сообщения, письма личного характера. С помощью телеграфа расширился круг непосредственного общения, друг с другом теперь общались государственные деятели, солдаты,

лидеры рабочего движения, ученые, деятели искусства. Некоторые сообщения с ленты помещались в ежедневном бюллетене. Этот провод между двумя столицами на страницах посольского издания назвали “самой главной связью в мире сегодня”¹⁰. Позднее такая связь осуществлялась и между другими городами двух стран, такими как Москва–Кэмбридж, Москва–Глазго и др. Такое общение помогало преодолеть восприятие любой информации только лишь как пропаганды, что также было немаловажно в сложившейся ситуации.

Большое значение уделялось изданию художественных произведений. Из приведенной выше цитаты Майского относительно популярных художественных произведений русских классиков в Великобритании того времени, понятно, что проблема выбора произведения была достаточно серьезной. Решено было переиздать роман Л.Н.Толстого “Война и мир” и перевести на английский язык академический труд Е.В.Тарле “Нашествие Наполеона на Россию”. Эти произведения были актуальны в тот момент, поскольку первое в ярких красках для широкого круга читателей, второе в выдержанном научном стиле для более узких кругов представляли героизм русского народа, для которого высшей ценностью являлась Родина, ради которой он выдержит любые испытания. Предполагалось, что победа русской армии в Отечественной войне 1812 г. над наполеоновской армией, захватившей до этого пол-Европы, считавшейся непобедимой, подтолкнет читателя к сравнению со сложившейся ситуацией на советско-германском фронте. Немаловажным в выборе именно этих произведений было также то, что в войне 1812 г. Англия выступала на стороне России.

Изданные в одном из ведущих лондонских издательств Макмиллан, к помощи которого обратился Майский, воспользовавшись своими связями в издательском мире, сохранившимися еще с работы на посту полпреда по делам печати, уже в 1942 г. книги вышли в свет. Качество издания и перевода сделало книги настоящими бестселлерами. Эти две книги Майский назвал “тяжелой артиллерией в борьбе с пораженческими настроениями”. Параллели с Отечественной войной 1812 г. проводились также и на страницах “Soviet War News”. Читатели смогли также познакомиться и с книгой И.Эренбурга “Падение Парижа”, в которой автор показал причины столь скорой капитуляции Франции в 1940 г. Содержание книги способствовало тому, чтобы читатели проводили параллели уже с не столь далеким прошлым: Париж 1940 и Москва 1941 г. Перевод и выпуск книги был осуществлен в кратчайшие сроки, “благослови” книгу сам И.М.Майский, ее анонс британцы услышали в восьмичасовых новостях на ББС в день рождения И.Сталина. Книга вызвала интерес со стороны общественности и многочисленные дискуссии в печати¹¹. К концу 1942 г. общес-

твенное мнение Великобритании находилось в высшей точке своего подъема. Это в немалой степени свидетельствует о правильности выбранных шагов.

На книжные полки и в руки читателей попали и другие книги, изданные в Великобритании в это время. В 1943 г. была переведена на английский язык и выпущена брошюра современного советского писателя, военного корреспондента “Красной Звезды” Александра Полякова “Записки партизана”, представлявшего картину уже современных событий. Со страниц произведения к читателям обращался простой человек, и именно это человеческое измерение получило высокую оценку: “Это больше, чем литература, это больше, чем документ, это голос неизвестного солдата” – такую оценку произведения А.Полякова дают критики в английской прессе¹².

Еще одно издание, но несколько другого плана было издано при советском посольстве в начале октября 1941 г. – брошюра “Советский Союз, Финляндия и страны Балтии”¹³. В брошюре представлен обзор дипломатических отношений между Советским Союзом, Финляндией и балтийскими государствами в 1917–1940 гг. Появление данной брошюры стало, скорее всего, результатом ведения диалога с учетом политических реалий Великобритании. В условиях существования оппозиции, советскому посольству для ведения полноценного диалога необходимо было изложить свою позицию по спорному вопросу довоенного периода. Выходили также подобные брошюры, затрагивавшие вопросы религии, образования, положения женщин в Советском Союзе.

Заинтересованность в эффективности проведения тех или иных мероприятий, в их содействии главной цели – создать позитивный образ советского народа и государства – прослеживается и в отказе от ряда проектов. Так, не вышла в свет книга “Против коричневой чумы”. Как отметил Уманский на том же совещании 2 октября 1941 г., упоминавшемся выше, “Сейчас по дороге в Лондон я видел Майского, и мы пришли к выводу, что это не будет эффективно. 150 писателей, все они в один голос и довольно монотонно на протяжении 200 страниц будут заявлять, что мы против фашизма и его нужно уничтожить. Правда, одни представят хорошо, другие хуже, но кто будет это читать?”¹⁴.

Со стороны посольства также было отказано и в поддержке проведения театральной постановки в 1943 г. (после Сталинградской битвы) пьесы М.Горького “На дне”. Предложение было отвергнуто, несмотря на то, что поступило от Г.Уэллса, с которым у Майского были тесные дружеские отношения. Посол в своем письме Уэллсу аргументировал это тем, что эта пьеса “рисует уголок старой России, ... ничего подобного нет в современной России. ... Постановка этой пьесы в Лондоне в настоящее время будет

создавать лишь трудности в процессе дальнейшего сближения между нашими народами”¹⁵. Ответ, присланный Уэллсом свидетельствует, что процесс выстраивания диалога шел с двух сторон, и один и тот же факт интерпретировался по-разному. Так, отказ посольства с позиции хорошо информированного англичанина был воспринят как недооценивание интеллигентности английского народа, близкое к оскорблению¹⁶.

Постановки советских пьес на лондонских сценах шли. В начале 1943 г., несмотря на то, что театр во время войны занял позицию “вне политики”, на сцене старейшего английского театра “Олд Вик” был поставлен спектакль по пьесе К.М.Симонова “Русские люди”. Пьеса шла в течение трех месяцев и выдержала 85 представлений¹⁷.

Продолжалась и традиция устраивания встреч, тематических вечеров с просмотрами советских фильмов, на которые приглашались видные деятели общественной жизни Лондона. Многие из таких встреч проводились в доме Майских.

В начале октября 1941 г. в СССР была завершена работа над кинохроникой “Победа будет за нами”, включавшая в себя пять фильмов, которые также демонстрировались в Великобритании. В “главных героях” в пятом фильме данной киноленты – Лондон и Москва¹⁸. В первой части данного фильма показывается мужество и стойкость лондонцев, с которыми они переносили бомбежки, не сдавшись врагу. Затем камера перемещается на улицу Горького в Москву, меняется место событий, но настрой людей остается прежним. Москвичи готовы сражаться, стойко переносят ночные налеты немецких бомбардировщиков. Лондонцы, смотрящие данные кадры сравнивают и понимают, что советскому народу присущи те же стойкость и мужество, что они так же, как и лондонцы вынесут напор и не капитулируют перед агрессором.

С целью знакомства народов двух стран друг с другом организовывались выставки. Крупная выставка фотографий, посвященная советской жизни, проводилась в Лондоне в августе 1941 г.¹⁹ Участие в ее организации и проведении приняла А.А.Майская, жена посла. Значительное место было отведено фотографиям, представляющим Красную Армию, жизнь колхозников, советскую промышленность, организации здравоохранения и др. сферы жизни в советском государстве. Отмечалось, что на выставке представлены все живущие в СССР национальности. Отдельный зал был посвящен советской культуре – театру, опере, балету и др. искусствам. Во время работы выставки читались лекции, посвященные развитию культуры в Советском Союзе, одна из них – “Шекспир на советской сцене”. Выставка проводилась в течение 2 недель, вызвала интерес у посетивших ее лондонцев. За время работы выставку посетило 13 тыс. человек²⁰.

С 9 сентября проводилась неделя англо-советской дружбы в Кэмбридже, одном из старейших культурных центров Великобритании. Подобные мероприятия проводились и в других центрах страны.

Еще одним заслуживающим внимания направлением являлось активное поддерживание дружеских связей с видными представителями общественной и культурной жизни Великобритании. В основном это были люди, разделявшие позиции социализма, лидеры рабочего движения. Особо в своих воспоминаниях Майский отмечает неопределимый вклад в дело развития дружеских связей с СССР Б.Шоу и Г.Уэллса. Сам Майский очень часто был не согласен со многими положениями, изложенными в их произведениях, особенно с теми, которые касались Советского государства и устройства мира, у них часто возникали споры. Но это были представители британской культуры с мировым именем, имевшие множество знакомых во влиятельных общественных и политических кругах страны. Они были своеобразными лидерами общественного мнения, к чьим высказываниям прислушивались, и очень важно было то, что эти люди выражали принципиальную позицию поддержки Советского народа в борьбе с немецкими агрессорами. И Шоу, и Уэллс неоднократно “и словом, и пером” работали в пользу идеи оказания поддержки Советскому Союзу, в пользу идеи второго фронта.

Эти действия подкреплялись и многочисленными публичными выступлениями Майского. Собрания, митинги, встречи организовывались везде: в лондонском муниципалитете, на лугу в одном из столичных пригородов Фелтоне, на танковом заводе в Бирмингеме, на специальной сессии Британской ассоциации по развитию науки, на заседании американской торговой палаты, на заседании вновь созданного Англо-советского комитета единства, на завтраке английских журналистов, на конференции британских тред-юнионов и т.д.²¹

Таким образом, дипломатический корпус во главе с И.М.Майским проделали действительно огромную работу, охватив все слои общественной жизни, используя возможности во всех областях культуры. Данные действия имели широкий резонанс в общественности, интерес к советскому государству и народу нарастал, советское посольство осаждалось толпами людей, желавших получить информацию, изменилось отношение даже у откровенных недругов России. У большинства англичан были преодолены многие одиозные представления, сформировался позитивный образ советской страны²².

Особенно ярко это подтверждается действиями по оказанию помощи советскому народу, предпринятыми общественностью в то время, когда на уровне официальных отношений ситуация все еще оставалась неопре-

деленной. Официальные рамки переступались, когда в силу вступали человеческие чувства. “Неделя танков для СССР” – одно из самых крупных и значительных мероприятий подобного рода, прошедшее в Британии в сентябре 1941 г. В организации этой “недели” принял активное участие лорд Бивербрук. Проводились денежные сборы в Фонд Красного Креста. Перечисления были значительными. В своих воспоминаниях Майский приводит данные по сбору средств по сравнению с другими фондами к середине 1943 г., когда он был отозван из Лондона и переведен в Москву. “В момент нашего отъезда из Англии общая сумма сборов “посольского” Красного Креста за два года составила 650 тыс. фунтов... В данной связи интересно привести цифры сборов других фондов. Они составляли: “Фонд миссис Черчилль” – 3 млн. ф., “Фонд Хьюлетта Джонсона” – 250 тыс. ф., “Фонд тред-юнионов” – 600 тыс. ф.”²³.

Деятельность советского посольства получила высокую оценку. Позицию общественности ярко представил Г.Билайкин в своей книге “Майский: десять лет на посту посла”²⁴, вышедшей в Лондоне менее чем через год после его отъезда в Москву. В работе представлена сложность обстановки, в которой приходилось работать посольству, динамика изменения общественного мнения в сторону помощи Советскому Союзу в период, когда Майский руководил дипломатическим корпусом в Лондоне, показаны оценки и отклики, появившиеся в британской прессе на шаги, принимавшиеся советским посольством. Высоко оценивалась деятельность Майского и на официальном уровне. Так, Э.Иден отмечает, что “... он работает долго и преданно ради установления взаимопонимания между нашими двумя странами. Часто возникают трудности в этом нелегком деле, но он всегда был и остается верным другом своей и нашей страны, а это самое достойное качество посла”²⁵.

Таким образом, очевидно, что выбранное приоритетное направление советского посольства в Лондоне во главе с И.М.Майским по ориентированию широких кругов общественности на помощь советскому народу было достаточно успешно реализовано. Мероприятия были направлены на охват всех слоев общественности, проводились с учетом восприятия в английской культурной среде, включали в себя как исключительно дипломатические шаги, так и всю полноту возможностей в различных областях культуры. В результате, несмотря на задержку решения вопроса об открытии второго фронта, советскому народу была оказана значительная помощь со стороны британской общественности.

Примечания

1. См.: *Майский И.М.* Воспоминания советского посла. Война 1939–1943. – М.,

1965; Он же. Бернард Шоу и другие. – М., 1967; Он же. Воспоминания советского дипломата, 1925–1945 гг. – М., 1971 и др.

2. См. напр.: *Стегний П.А., Соколов В.В.* И.М.Майский: свидетельство очевидца (к 60-летию начала Второй мировой войны) // *Международная жизнь*. – 1999. – №8. – С.75-89; *Соколов В.В.* И.М.Майский между Сталиным и Черчиллем в первые месяцы войны // *Новая и новейшая история*. – 2001. – №5. – С.18-31; *Поздеева Л.В.* Дневник И.М.Майского. Из записей о британской политике 1938–1941 гг. // *Новая и новейшая история*. – 2001. – №3. – С.46-63 и др.

3. *Майский И.М.* Воспоминания советского дипломата... – С.526.

4. Цит. по: *Фадеева Л.А.* Очерки истории британской интеллигенции. – Пермь, 1995. – С.127.

5. Письмо И.М. Майского В.М. Молотову о мемуарах А.М.Коллонтай // *Новая и новейшая история*. – 2002. – №6. – С.93.

6. *Майский И.М.* Воспоминания советского дипломата... – С.523.

7. Эти книги, изданные на немецком, английском, французском языках, были широко распространены в Европе.

8. Там же. – С.524.

9. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф.8581. – Оп.1. – Ед.хр.1. – Л.1.

10. *Soviet War News*. – 1941. – July 27.

11. ГАРФ. – Ф.5283. – Оп.15. – Л.76-90.

12. Там же. – Ед.хр.103. – Л.42.

13. *Soviet War News*. – 1941. – October 7.

14. ГАРФ. – Ф.8581. – Оп.1. – Ед.хр.1. – Л.12.

15. *Майский И.М.* Бернард Шоу и другие. – М., 1967. – С.94-95.

16. Там же. – С.95.

17. ГАРФ. – Ф.5283. – Оп.15. – Ед.хр.37. – Л.134.

18. *Soviet War News*. – 1941. – October 9.

19. *Ibid*. – 1941. – August 25.

20. ГАРФ. – Ф.5283. – Оп.15. – Ед. хр.37. – Л.87-88.

21. *Майский И.М.* Воспоминания советского дипломата... – С. 527.

22. *Поздеева Л.В.* Лондон–Москва. Британское общественное мнение и СССР. 1939–1945. – М., 2000. – С.3.

23. *Майский И.М.* Воспоминания советского дипломата... – С.728.

24. *Bilainkin G.* Maisky: Ten Years Ambassador. – L., 1944.

25. *Soviet War News*. – 1941. – November 23.

ЗАВЕРШЕННЯ ЕПОХИ “БЛИСКУЧОЇ ІЗОЛЯЦІЇ”: ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОГО СТАНОВИЩА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розкрито основні моменти переходу Великої Британії від політики “блискучої ізоляції” до політики пошуку союзників. Основну увагу сконцентровано на впливі внутрішньополітичних дискусій та політичної боротьби на зовнішню політику Англії напередодні Першої світової війни.

Рубіж XIX–XX ст. став для Великої Британії часом великих соціальних, політичних, зовнішньополітичних і культурних змін. Міжнародні позиції країни значно погіршилися. Англія поступово втрачала домінуюче положення в світовій економіці і політиці, молоді і сильні конкуренти почали досить відчутно тіснити “давню добру Англію”. Крім того, через загострення суперництва між державами за колонії, за ринки сировини і збуту, та через розкол Європи на два ворогуючі блоки, Британії довелось брати участь в цьому суперництві. У такій ситуації Англія змушена була забути про незаперечний, здавалося б, принцип “блискучої ізоляції” і перейти до політики пошуку й зміцнення союзів. В цей переломний момент для правлячих кіл країни було надзвичайно важливо знайти шляхи стабілізації у всіх галузях, але в середовищі різних прошарків населення не було єдності відносно питань, що стосувались шляхів подальшого розвитку країни. Тому важливо проаналізувати вплив цих внутрішньополітичних дискусій на зовнішню політику Великої Британії напередодні Першої Світової війни.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі вперше впроваджених до наукового обігу документів, друкованих джерел, а також враховуючи результати вивчення історії Великої Британії початку ХХ століття вітчизняними та зарубіжними істориками, дослідити процес переходу Англії від традиційної політики до політики союзів.

У вітчизняній історичній літературі практично відсутні спеціальні праці з даної проблематики. В англійській історіографії дана тема досліджена також недостатньо. Хоча й можна відзначити працю Д.Лангера “Дипломатія імперіалізму. 1890–1902” (Нью-Йорк, 1951). Із збірників англійських документів найбільшої уваги заслуговує “British Documents on the Origins of the War”; “Great Britain. Parliamentary Debates”. Тому дана проблема вимагає детального дослідження.

Кінець XIX – початок ХХ ст. відзначились на міжнародній арені загостренням імперіалістичних протиріч між капіталістичними державами,

утворенням військово-політичних блоків. В англійських правлячих колах велась широка дискусія про зовнішньополітичні орієнтації Великої Британії, стратегічні напрямки та форми і методи англійської дипломатії¹.

До кінця XIX ст. Англія здійснювала політику “блискучої ізоляції”: керівництво країни вважало, що суперечності між континентальними державами гостріші, ніж між Англією та її суперниками з континентальної Європи. Через це у разі конфлікту з Росією чи Францією Англія могла розраховувати на підтримку Німеччини або Австро-Угорщини, а тому вона не відчувала потреби зв’язувати себе союзними зобов’язаннями, що можуть витягнути її у війну за чужі інтереси.

Однак це було самообманом: ізоляція Англії була далеко не блискучою, навпаки, досить небезпечною. Небезпека полягала в тому, що протиріччя між австро-німецьким і франко-російським блоками могли відійти на другий план перед їх спільною антипатією до Англії. Ця держава була величезною колоніальною імперією і за її рахунок міг відбутися переділ світу. Недаремно в Англії з тривогою вловлювали кожну ознаку послаблення антагонізму між обома блоками, вбачаючи тут небезпеку для себе².

Політика “блискучої ізоляції” була наслідком великої військово-морської та економічної переваги і промислової гегемонії Англії в другій половині XIX ст. Дотримуючись основних принципів цієї політики, Велика Британія могла залишатися поза будь-якими союзами, не зв’язуючи себе обов’язками, так як її противники не становили для неї великої небезпеки. І хоча ліберали підтримували політику “блискучої ізоляції”, але це не виключало суперечки всередині ліберальної партії з питань форм і методів вирішення зовнішньополітичних проблем. Особливо це проявилось у розгляді вірменського питання³.

Розпалюючи суперечності між великими державами, Англія забезпечувала собі свободу дій. Острівне положення і могутній морський флот виключали можливість нападу на її територію будь-якої іншої держави. Однак різке посилення Німецької імперії в останній чверті XIX ст., нарощування її військово-морських сил принципово змінили ситуацію для Великої Британії. Тому дуже швидко – вже з самого початку XX ст. – необхідність боротьби проти свого головного конкурента – Німеччини – примусила Англію відмовитись від попередньої політики і формувати блоки з іншими державами⁴.

До останнього часу ніхто не міг впевнено сказати, на чий бік у випадку загальноєвропейського конфлікту стане Англія, лінія поведінки якої постійно коливалась. Від часу створення Німецької імперії Англія знаходилась у дружніх, майже союзницьких відносинах з нею аж до середини 80-х років XIX ст. Навпаки, ставлення Великобританії до Франції і Росії

було ворожим. З часу перетворення Франції в колоніальну державу, французькі і англійські інтереси стикались у всіх частинах світу, найчастіше в Азії і Африці⁵.

Починаючи з весни 1898 року й закінчуючи підписанням першого англо-японського союзного договору в січні 1902 року в правлячих колах Британської імперії дебатовалось питання, чи повинна Англія зберігати стару дипломатичну тактику самоізоляції чи залишити її та перейти до створення тривалого діючого блоку? Прихильники політики блоків зайняли провідні позиції до часу підписання договору з Японією. Роль і питома вага Китаю як об'єкта англо-російських протиріч не лише справляла вирішальний вплив на саме співвідношення сил у цій частині світу але й послужило одним із головних стимулів відмови Англії від тактики самоізоляції та визначило напрямок вибору першого союзника⁶.

Ще одним фактором широкого обговорення в британських правлячих колах питання про доцільність збереження політики “блискучої ізоляції” стала зміна міжнародної обстановки, викликана посиленням позицій Німеччини, США і початком формування військово-політичних блоків. Серед членів консервативного кабінету не було єдності з цього питання. Міністр колоній Джозеф Чемберлен одним із перших зрозумів, що застаріла британська політика “блискучої ізоляції” віджила свій вік і в нових умовах Англія не може проводити свою політику старими методами. Тому він виступив за відмову від них і закликав вступити в союз з державами, інтереси яких найповніше відповідають англійським⁷.

На початку ХХ ст. основними протиріччями в світі стали англо-німецькі протиріччя. Англія втратила промислову перевагу над Німеччиною, дедалі глибше втягувалась у виснажливе змагання з нею в гонці озброєнь⁸. У цей час англо-німецьке суперництво набуло настільки різкого характеру, що англійська дипломатія змушена була стати на шлях пошуку союзників, готуючись до майбутньої війни за переділ світу⁹.

Прагнення вийти із “блискучої ізоляції” особливо посилилось у роки англо-бурської війни, коли англійці переконалися в тому, що їх позиції на міжнародній арені не настільки міцні як раніше. Принцип “блискучої самотності” дозволяв Англії не брати участі в європейських конфліктах, але використовувати їх у своїх корисливих цілях. Події англо-бурської війни показали ризикованість цієї тактики: необхідно було шукати постійних союзників. З ким і проти кого? Війна відповіла й на це питання. Небезпека Англії загрожувала з боку Німеччини. Перед цією загрозою традиційне суперництво з Росією та Францією відступило на другий план. Німецьке суперництво загрожувало їй не тільки в Африці, але й у Малій Азії і в Китаї. Через Малу Азію Німеччина готувалась, за згодою турецького уряду,

прокладати залізницю на Багдад до Персидської затоки – області комерційного панування Англії. На Далекому Сході вона розвивала торговельні зв'язки з Китаєм і, всупереч спеціальному договору з Британією, “опікала” політику Росії в Маньчжурії (з метою відвернути її увагу від Туреччини і Балкан)¹⁰.

У ході війни з бурами Англія особливо сильно відчула свою самотність, а тому намагалась вийти із неприсмної та небезпечної для неї ізоляції шляхом зближення спочатку з США, а потім з Німеччиною, або з обома державами одночасно. Ініціативу взяв на себе Дж.Чемберлен, який у 1898, 1899, 1901 рр. в низці публічних промов зробив відповідні пропозиції Німеччині та США. Так, в одній з цих промов він говорив: “Що об'єднує народи? Інтереси і почуття. Яка відмінність між нашими інтересами й інтересами Німеччини? Я не можу знайти жодної причини, через яку може виникнути антагонізм інтересів між двома державами в найближчому майбутньому. Навпаки”. У своїх промовах Дж.Чемберлен формулював або ідею пантевтонського союзу (Англія, Німеччина, США), або англо-саксонського (Англія і США)¹¹. Він у лютому 1901 року наполегливо пропонував Берліну підписати англо-німецький союз, ручаючись за його ратифікацію парламентом. Англійський міністр пояснив, що політика “блискучої ізоляції” віджила свій час, що Англія усвідомлює небезпеку своєї ізоляції і в разі необхідності повинна швидше приєднатись до однієї з груп держав, які поділили між собою Європу. Він говорив, що Англія більше симпатизує Троїстому союзу, але у випадку відмови Німеччини від блокування з нею змушена буде приєднатись до франко-російської групи. Однак спроби Дж.Чемберлена виявились невдалими: Німеччина відповіла відмовою¹².

Воєнізовану позицію Чемберлена підтримали не тільки консерватори, але й впливова група в ліберальній партії – ліберали-імперіалісти. Масова преса взяла зверхній тон і роздмухувала антифранцузькі настрої. В Берліні потирали руки: англо-французька війна скувала б сили обох держав, і Німеччина опинилася б у вигідному положенні в ролі іронічного споглядача. Але саме цього не могла допустити Франція. Отримавши згоду Англії на розподіл володінь в Африці, вона зайняла примирливу позицію¹³.

Англо-бурська війна поклала, таким чином, початок створення угруповань європейських держав і була, як відомо, ніби прелюдією до світового конфлікту (Першої світової війни). Англійський імперіалізм, не змінивши, в сутності, свого характеру, отримав з цього часу нове – антинімецьке – спрямування...¹⁴

Після англо-бурської війни (1899–1902 рр.), втративши промислову гегемонію в світі та можливість використовувати протиріччя континентальних держав, Велика Британія вже не могла притримуватись політики ізо-

ляції, яка із блискучої перетворилась у досить небезпечну. В новій обстановці ця ізоляція, яка раніше була вигідною, тепер загрожувала залишити Англію на самоті в момент конфлікту з потужною коаліцією ворожих держав¹⁵. Спираючись на могутній флот і великий економічний потенціал, вміло граючи на франко-німецьких і російсько-австро-німецьких протиріччях, Англії впродовж певного часу вдавалося залишатися не зв'язаною будь-якими військовими зобов'язаннями. Проте зростання напруженості в Європі та протистояння між країнами за перерозподіл колоній робили таку позицію Великої Британії надзвичайно вразливою.

У 1902 році міжнародне становище Англії різко погіршилося. Наступ епохи імперіалізму відзначився загостренням суперництва між державами за колонії, за ринки сировини і збуту. Німецький імперіалізм, який продовжував посилюватись, з кінця XIX ст. висунув претензії за переділ світу, а від цього насамперед могла постраждати Англія – найбільша колоніальна держава¹⁶.

У правлячих колах Англії поступово почала складатися думка про те, що країна потребує союзників. “Мене не задовольняє політика ізоляції, вірність якій була предметом гордості Англії з часів Кримської війни, – говорив впливовий член кабінету Джозеф Чемберлен. – Тепер, з утворенням на континенті міцних союзів, Англія повинна шукати собі друзів. Війна, звичайно, жажлива сама по собі. Але війна без союзників немислима”¹⁷.

Водночас у самій Англії більшість урядовців і парламентарів поставилися до планів Дж. Чемберлена не зовсім прихильно. Вони звинувачували його в політичній короткозорості та невірній орієнтації. Він пропонував дружбу і союз державі, яка до того часу стала вже найнебезпечнішим і непримиренним суперником Англії. З іншого боку, він продовжував вважати Францію та Росію непримиренними противниками Англії, хоча ця непримиренність історично підходила до завершення. Англійські історики пишуть про так звану чемберленівську традицію у зовнішній політиці країни. Вони мають на увазі сім'ю, “династію” Чемберленів – Джозефа Чемберлена і його синів – старшого Остина і молодшого Невілла. Чемберленівська традиція – це традиція дружби з Німеччиною. Ця традиція надто дорого обійшлась англійському народові, вона ледве не коштувала йому національної незалежності та свободи.

Не всі члени кабінету міністрів поділяли думку Дж. Чемберлена про створення “Англо-тевтонського блоку”, але всі вони погоджувались з тим, що союзників, нехай навіть офіційно неоформлених, потрібно шукати там, де їх шукав Чемберлен – в особі Німеччини, Японії і Сполучених Штатів. Лінія на використання Німеччини в якості тарану проти Росії в Китаї була складовою частиною англійської політики в Тихому океані¹⁸.

Посівши посаду в Форін Офісі в 1886 році, Розбері заявив, що “невід’ємною частиною зовнішньополітичного курсу виступає політика послідовності”¹⁹. Ще в період виборчої кампанії, влітку 1895 р., Розбері говорив: “Які внутрішні розбіжності не були б у країні, ми повинні зберегти єдність дій за кордоном”²⁰.

Проти політики союзів був лорд Солсбері, який заявив, що Британія може захищати свої інтереси в будь-якому кінці земної кулі без допомоги союзників. За збереження політики “блискучої ізоляції” активно виступала і частина лібералів. Ще в 1896 році В.Харкорт, голова ліберальної партії після відставки Розбері, заявив, що Англія “не потребує союзу, який одразу ж застаріє, як тільки його укладуть”²¹. Він категорично висловився проти приєднання як до Троїстого, так і до Двоїстого союзів, закликаючи Англію зберегти “свободу рук” у вирішенні міжнародних проблем²².

Ліберали, як і Чемберлен, були занепокоєні послабленням позицій Англії на міжнародній арені. Однак, на відміну від нього вони шукали засоби зміцнення міжнародного становища країни у збереженні політики “блискучої ізоляції”. Якщо Чемберлен розраховував шляхом союзів посилити позиції Англії на міжнародній арені і тим самим відгородити її від можливих конкурентів у сфері придбання колоній, то праві ліберали вважали, що цього можна досягнути обережнішою політикою, не обмежуючи Англію різного роду зобов’язаннями. Ще в 1888 р. Розбері відзначав, що зовнішня політика Англії повинна керуватися колоніальними інтересами²³. Тому до тих пір, поки територія імперії розширюється, зовнішня політика Великої Британії повинна бути “політикою миру”, тобто більш обережною²⁴. У відповідності з цими поглядами Розбері та його прихильники вважали необхідним для Англії уникати вступу в будь-які військово-політичні союзи. Однак з моменту заяви Чемберлена (травень 1898 року) до підписання англо-французької угоди (квітень 1904 року) позиції більшості лібералів з питань зовнішньополітичної орієнтації трансформувалися²⁵.

Як уже відзначалося, у травні 1898 року Дж. Чемберлен знову виступив проти збереження політики “блискучої ізоляції”. Його виступ здійняв нову хвилю суперечок в англійських правлячих колах. Один з урядовців Харкорт вважав, що укладати союзні договори нерозумно²⁶. Він виходив з того, що Англія, як морська держава, має багато спільних інтересів з іншими континентальними державами. Прем’єр-міністр Асквіт заявив, що союзи суперечать інтересам британського народу і він завжди буде виступати проти відмови від політики “свободи рук”. Англія, на його думку, нічого не отримає і нічого не втратить, вступивши в союзи з тими державами, шляхи розвитку яких не співпадають з англійським, чії методи не тотожні англійським, чії інтереси не відповідають англійським²⁷.

Суперечки в правлячій верхівці йшли не навколо проблеми вибору союзників. Тут розходжень не було. Питання полягало в тому, що краще: чи прагнути створити контркоаліцію російсько-французькому блоку, або домовитись з ним, або з одним із його членів? Росія в ці роки не фігурувала в якості союзника ні в промовах Чемберлена, ні у виступах Солсбері²⁸.

Особливо цікаві в світлі взаємовідносин Англії, Росії і Японії погляди тих кіл, які, виступаючи за англо-японський союз, разом з тим відстоювали необхідність англо-російської угоди. В даному випадку, звичайно, маються на увазі не офіційні виступи членів британського уряду, які висловлювали повну готовність встановити дружні відносини з Росією²⁹.

У верхній палаті британського парламенту лорд Спенсер виступав не з критикою, але з сумнівами в серйозності тих причин, які змусили Англію відмовитись від її традиційної політики, і з проханням до уряду опублікувати ті додаткові документи, які розвіяли б сумніви щодо цього³⁰. Відповідаючи йому, лорд Ленсдаун нагадав палаті слова того ж Спенсера, сказані ним рік тому з приводу англо-японських відносин: “Я не кажу, звичайно, що ми повинні мати наступальний і оборонний союз з Японією, якщо ми не маємо такого ж десь в іншому місці. Але я стверджую, що для нашої країни надзвичайно важливо підтримувати виключно хороші і сердечні відносини з Японією”³¹.

Бальфур заявив у парламенті від імені уряду: “Для нас однаково погано, чи буде Японія знищена або ж під тиском коаліції двох держав вона буде змушена будувати свою політику проти наших інтересів”³². В обстановці того часу це означало побоювання, як би не створився російсько-французько-японський альянс. Можлива російсько-японська угода здавалась Бальфурові небажаною з точки зору британських інтересів, як і знищення Японії.

Бальфур, вітаючи пропозицію Кембел-Баннермана про дружні та сердечні відносини з Росією, писав йому: “Немає більш заповітного бажання у британського уряду. Ми найбільше прагнемо, щоб досягнути цього. Безпека, проти якої направлений можливий і такий бажаний договір, – це авантюристська політика; уряд його Величності далекий від того, щоб підозрювати в цьому російський уряд у його політиці на Далекому Сході. Тим не менше добре відомо, що на континенті існують угруповання (schools of thoughts), які хотіли б бачити здійснення цієї авантюристської політики”³³.

У своєму виступі лорд Бальфур теоретично обґрунтував доцільність створення союзів: “Головним джерелом війн у майбутньому, – говорив він, – виступає існування на всій території від Кореї до Марокко номінально незалежних, а фактично безпорадних, другорядних держав, які практично

не могли розраховувати на власні можливості, що зумовлено зростаючим торговельним змаганням сусідніх держав, а також фінансовою залежністю слабких держав від іноземних урядів”. Союз між великими країнами, на думку оратора, “необхідний для досягнення двох цілей: проти цих маленьких держав, щоб уникнути смуту між великими державами, а також проти правителя чи народу, які виношували честолюбні плани нехтування правами своїх сусідів”³⁴. Інакше кажучи, Бальфур бачив цілі підписання угод в тому, щоб уникнути війни при поділі напівзалежних народів між країнами антагоністами й об’єднатись проти головного спільного ворога. Це принципове обґрунтування союзів у період імперіалізму, в той же час відображало конкретну зовнішньополітичну обстановку в Англії і наміри її уряду.

На початку ХХ століття більшість англійських політичних діячів почала усвідомлювати, що Німеччина значно серйозніше загрожує Великій Британії, ніж її традиційні вороги – Франція і Росія. Холден писав: “Ми не можемо спокійно сидіти і дозволити Німеччині настільки посилити свій флот, щоб інші держави вважали вигідним зв’язатися з нею і приєднати свої флоти до її флоту. Нам необхідно встановити дружні відносини з іншими державами”³⁵. Холден, насамперед, мав на увазі Францію.

В кінці 1902 року під тиском громадської думки англійський уряд змушений був перервати стосунки з офіційним Берліном. Якраз у той день, коли Вільгельм II прибув до Лондона (листопад 1902 року), впливовий часопис “Standart” писав: “Ізольована Німеччина, строго кажучи, не була б слабкою, але її становище стало б дуже тривожним і дуже німеччим. Інша справа – Англія. Ми завжди зможемо знайти союзників. Німеччина ж сама буде винна, якщо ми колись звернемося до сприяння держав, які її не люблять”³⁶. Які саме держави? Насамперед, з найбільшою долею ймовірності, до них належали Росія, Франція та Японія.

Особливо цікаві в світлі взаємовідносин Англії, Росії і Японії погляди тих британських кіл, які, виступаючи за англо-японський союз, разом з тим відстоювали необхідність англо-російської угоди. В даному випадку, звичайно, маються на увазі не офіційні виступи членів британського уряду, які висловлювали повну готовність встановити дружні відносини з Росією.

Так, автор статті в “Fortnightly Review” (“Zeta”) готовий був іти на великі поступки Росії. Він писав, що ставка на Туреччину в Кримській війні та на Берлінському конгресі проти Росії була “ставкою на поганого коня”, як і теперішнє прагнення спертись на Німеччину чи Японію проти Росії. Блокуючи Росію на Близькому Сході, Великобританія сама штовхала її на Середній і Далекий Схід: отже немає немає нічого небезпечного в тому, аби надати Росії порт в Персидській затоці та визнати повністю російські

інтереси в Маньчжурії. Водночас автор вважав необхідним, щоб Англія гарантувала Японії збереження її морської могутності, якщо проти Японії виступить коаліція держав, і лише вимагав, щоб Японія натомість гарантувала Англії свою допомогу в будь-якому пункті Азії, а не тільки на Далекому Сході, як згодом було обумовлено в англо-японському договорі 1902 року³⁷.

Із цих фактів американські історики Г.Лангер і Р.Черчілл роблять висновок, що англійська дипломатія почала працювати над створенням Антанти ще з кінця XIX ст.³⁸.

Тим самим Англія ще в останні роки XIX ст. робить крок від своєї традиційної, майже столітньої зовнішньої політики, яка полягала у підтримці так званої рівноваги сил у Європі, до пошуку союзників. Для Англії підтримка “рівноваги сил” у Європі була надзвичайно вигідною, бо вона таким чином, не зв’язуючи собі рук, знаходилась у ролі арбітра. Зазнавши невдачі на шляху зближення з Німеччиною, Лондон відразу перейшов до політики “оточення” кайзерівської імперії. Цей поворот вона здійснила швидко, рішуче і вміло. Його почали консерватори (Бальфур і Ленсдаун) і продовжували ліберали (Е.Грей і ін.)³⁹. Юніоністський уряд зробив все можливе для поступового, але твердого відходу від політики “блискучої ізоляції” в зовнішній політиці до пошуку союзів і угод з недавніми суперниками і “вічними ворогами”⁴⁰. При цьому британська дипломатія діяла гнучко та рішуче водночас.

Примітки

1. *Гелла Т.Н.* К вопросу об отношении либералов-империалистов к внешнеполитическим проблемам Англии в конце XIX – начале XX вв. // Проблемы британской истории / АН СССР, Ин-т всеобщ. истории; Отв. ред. И.И.Жигалов. – М., 1984. – С.174.
2. *Ерофеев Н.А.* Очерки по истории Англии (1815–1917 гг.). – М., 1959. – С.210.
3. *Гелла Т.Н.* Назв. праця. – С.174-175.
4. Всесвітня історія: Навчальний посібник / Б.М.Гончар, М.Ю.Козицький, В.М.Мордвінцев, А.Г.Слісаренко. – К., 2002. – С.282.
5. Книга для чтения по истории нового и новейшего времени. – Харьков, 1930. – Т.3: Эпоха империализма (1871–1914 гг.). – С.651.
6. *Остальцева А.Ф.* Англо-русское соглашение 1907 года / Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – М., 1962. – С.12.
7. Documents of English History. 1832–1920. – L., 1954. – С.85-86.
8. *Алексеева Ю.М., Вертегел А.Г., Даниленко В.М.* Всесвітня історія XX століття. – К., 1994. – С.16.
9. *Галкин И.* Англия 1870–1914 гг.: Стенографические лекции, прочитанные в ВПШ при ЦК ВКП(б). – М., 1949. – С.25.

10. *Херасков И.* Англия до и во время войны / Под ред. М.Н.Покровского. – Пг., 1918. – С.38.
11. *Захаров С.В.* Англия в 1870–1914 гг. Стенограмма лекций, прочитанных в Высшей партийной школе при ЦК ВКП(б) в 1940–1941 учебном году. – М., 1946. – С.54.
12. *Лемонон Э.* Англия и Германия / Пер. с франц. А.М.Сухотина с предис. Ф.Ротштейна. – М., Л., 1925. – С.35.
13. *Кертман Л.Е.* География, история и культура Англии: Учебное пособие. – М., 1979. – С.265.
14. Documents of English History. 1832–1920. – P.40.
15. Новая история. Второй период: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по спец. “История” / Ананова Е.В., Виноградов К.Б., Машкин М.Н. и др. Под. ред. Е.Е.Юровской и И.М.Кривогуза. – М., 1984. – С.261.
16. Новая история: В 2-х частях. Учебное пособие для студентов ист. фак. пед. ин-тов / Под ред. Н.Е.Овчаренко. – М., 1976. – С.289.
17. *Кертман Л.Е.* Джозеф Чемберлен и сыновья. – М., 1990. – С.238.
18. *Остальцева А.Ф.* Назв. праця. – С.13.
19. *Гелла Т.Н.* Назв. праця. – С.173.
20. The Times. – 1895. – July 16. – P.3.
21. The Times. – 1896. – Oct. 6. – P.8.
22. The Times. – 1897. – Apr. 10. – P.11.
23. *Langer D.L.* The Diplomacy of Imperialism. 1890–1902. – N.Y., 1951. – P.77.
24. The Times. – 1896. – Oct. 10. – P.9.
25. *Гелла Т.Н.* Назв. праця. – С.177-178.
26. Great Britain. Parliament. The Parliamentary Debates (Authorised ed.). – L., 1898. – Ser.4 th. (1892–1908). – Vol. 58. – Col.1420.
27. Ibid. – Col.1350.
28. *Остальцева А.Ф.* Назв. праця. – С.14.
29. *Гальперин А.Л.* Англо-японский союз. 1902–1921 годы. – М., 1947. – С.131.
30. Там же. – С.130.
31. Great Britain. Parliament. The Parliamentary Debates. – Vol.54. – Col.1176.
32. The Times. – 1902. – Feb. 14. – P.4.
33. Great Britain. Parliament. The Parliamentary Debates. – Vol.54. – Col.1296.
34. The Times. – 1905. – Nov. 10. – P.2-3.
35. Гелла Т.Н. Назв. праця. – С.179.
36. *Галеви Э.* История Англии в эпоху империализма / Перевод с франц. под ред. и с предисл. Б.Вебера. – М., 1937. – С.362.
37. *Гальперин А.Л.* Назв. праця. – С.130-132.

38. *Остальцева А.Ф.* Назв. праця. – С.13-14.
39. *Захаров С.В.* Назв. праця. – С.54-55.
40. Книга для чтения по истории нового и новейшего времени. – С.111.

Summary

The article reveals the key aspects of transition of Great Britain from the „brilliant isolation policy” to the policy of searching for allies. The attention is focused on the influence of intra-political discussions and political struggle on the foreign policy of England on the threshold of the World War I.

УДК 94 (410):(477)“1919”

О.І.Козій

ЗУНР У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ (СІЧЕНЬ 1919 Р.)

У статті, на основі опублікованих джерел, розглядається політика Великої Британії щодо ЗУНР у січні 1919 року.

У період побудови української держави важливе місце займає проблема вивчення історії її міжнародного становлення. Особливе значення має питання висвітлення зовнішньополітичних стосунків Західноукраїнської Народної Республіки з провідними державами світу, зокрема Великою Британією. На основі доступної для нас джерельної бази спробуємо розглянути політику Великої Британії щодо ЗУНР у січні 1919-го року. Тим більше, що тема західноукраїнсько-англійських взаємин є актуальною і практично мало дослідженою в історіографії.

В Україні, яка після національної революції попала під владу більшовицької Росії, це питання розглядалося в контексті боротьби українського народу проти агресії Антанти¹. Українським емігрантам-науковцям для глибокого дослідження проблеми не вистачало достатньої джерельної бази. Все ж, незважаючи на це, з'явилася низка публікацій, в яких певною мірою висвітлювалися українсько-англійські контакти. Їх можна поділити на дві категорії: праці загального характеру, присвячені українській революції, та тематичні – які стосувалися окремих аспектів міжнародних зв'язків ЗУНР. До перших можна віднести праці С.Ярославина, П.Стерчо, І.Нагаєвського², до другої – В.Кучабського, Є.Лукаш, Дж.Карк, М.Стахо-

ва³. Лише після проголошення незалежності України почався процес комплексного і всебічного вивчення даної проблеми⁴.

Унаслідок розпаду Австро-Угорської монархії, змінилася геополітична ситуація у Центрально-Східній Європі. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. відділ галицьких військових роззброїв гарнізон австро-угорців і отримав доступ до основних військово-адміністративних установ Львова. Через кілька днів влада у всій Східній Галичині перейшла у руки нової держави. 13 листопада було проголошено утворення ЗУНР. Проти новоствореної західноукраїнської держави виступила Польща. Почався міжнаціональний конфлікт, який переріс у справжню війну. Після тритижневих боїв українці були змушені покинути Львів. Однак, незважаючи на це, в їх руках практично залишилася уся Східна Галичина, за винятком вузького коридора на заході – Перемишля і Львова.

Молода держава галичан опинилася у міжнародній ізоляції. З метою виходу із такої ситуації, західноукраїнське керівництво намагалося налагодити контакти, насамперед з державами Антанти. Ще 1 листопада УНРада, утворена 18 жовтня 1918 р., розіслала телеграфні ноти до європейських держав із повідомленням про утворення нової держави на теренах Східної Галичини та Північної Буковини. Однак західні держави не поспішали вступати у будь-які контакти з нею. Лише за допомогою Швеції, яка передала державам світу ноти президента ЗУНР Є.Петрушевича, вдалося розповсюдити цю інформацію⁵. Для встановлення безпосередніх контактів з державами Антанти Є.Петрушевич майже на два місяці затримався у Відні і повернувся до Галичини лише наприкінці грудня.

Все ж утворення ЗУНР не могло пройти мимо англійських урядових кіл. Ще до початку Першої світової війни, у 1913 році, в Англії був створений Український Інформаційний Комітет, який очолив виходець з України Г.Рафалович. Його метою було інформувати британську громадскість про українську проблему⁶. Діяльність комітету не залишилася поза увагою британських урядовців. 20 листопада 1918 року британський посол у Берні Г.Рамбольд подав у Форін Офіс звіт про “Формування незалежної української держави з австро-угорської України”⁷. А наступного дня він передав міністру закордонних справ А.Бальфуру ноту від ЗУНР. У ній містилася інформація про утворення ЗУНР і початок українсько-польської війни⁸. 13-го грудня із Ясс у тимчасову столицю галицької держави – Тернопіль – прибула англійська місія капітана Джонсона і поручика Бідермана для вивчення ситуації на місці⁹. Українська преса зазначала, що вони повинні були з’ясувати “відносини і настрої у нашій державі”¹⁰.

Отже, ще до початку роботи Паризької мирної конференції англійці розгорнули активну діяльність на території Східної Галичини. Зокрема,

вони проводили розвідувальну роботу, збираючи інформацію для уряду і спецслужб, яка повинна була допомогти Великій Британії виробити політичну лінію стосовно ЗУНР. Водночас Англія прагнула розширити свої економічні інтереси в даному регіоні, особливо у Бориславському нафтовому басейні, а також використати збройні сили західноукраїнців у боротьбі з більшовизмом. Із цим погоджується І.Борщак¹¹. Він вважає, що лояльність Британської імперії до українського питання пояснюється об'єктивними причинами. Протестанська Англія завжди стримано ставилася до католицької Польщі. Подібну думку висловлює і Н.Городня, яка зазначає, що Велика Британія протистояла французькій політиці всебічної підтримки Польщі. А Ллойд Джордж, як відомо, засуджував агресивну політику польської держави і займав проукраїнську позицію, хоча недостатньо рішучу. У цілому ж, англійський уряд прагнув до рівноваги сил у Європі¹².

На початку січня 1919-го року у Варшаву прибула нова англійська військова місія (POLLMISS) під керівництвом військового аташе у Копенгагені полковника Г.Вейда¹³. До складу місії входили майори Кінг та Періс. Згадувані Джонсон і Бідерман перейшли у його підпорядкування. Капітан Джонсон став першим помічником керівника місії.

Полковник Вейд одразу ж приступив до діяльності, спрямованої на ліквідацію українсько-польського конфлікту. Уже в першій декаді січня капітан Джонсон отримав завдання провести переговори із головнокомандувачем польських військ у Східній Галичині генералом Розвадовським на предмет укладення перемир'я з українцями. 10 січня Джонсон повернувся у Варшаву і повідомив Вейда про негативні наслідки цих переговорів. Генерал Розвадовський характеризував галичан як бандитів і заявив, що підпише перемир'я з останніми лише за наказом Ю.Пілсудського¹⁴. Тоді ж відбулася зустріч Г.Вейда із Ю.Пілсудським. На пропозицію англійця припинити конфлікт у Східній Галичині на основі теперішньої лінії фронту і вирішення всіх спірних питань винести на засідання Паризької мирної конференції Пілсудський висунув свої контраргументи. Він зауважив, що Польща може зупинити війну у Східній Галичині лише за умов відходу до Польщі Львова і 20-ти кілометрової смуги навколо нього, міста Дрогобича, трьох залізничних ліній, які з'єднують Перемишль, Краків та Варшаву. Крім того, Пілсудський висловився за переговори з українським урядом Петлюри у Києві¹⁵.

Не зважаючи на такі, по суті, ультимативні дії Польщі, англійська військова місія продовжила свою роботу, зустрічаючись із польськими і українськими лідерами, пропонуючи свої посередницькі послуги між галичанами і поляками. Вейд навіть пропонував полякам окупацію Східної Га-

личини військами Антанти¹⁶. Позиція Вейда зводилася до припинення бойових дій і укладення перемир'я по лінії Буг–Куровичі–Ходорів–Стрий–Дністер. Нафтовий басейн пропонувалось віддати під контроль англо-американських військ¹⁷. Проте поляки погоджувалися на демаркаційну лінію Буг–Ходорів або, в крайньому разі, Буг–Дністер.

12-го січня член англійської місії капітан Джонсон зустрівся у Городку з представниками УГА (Українська галицька армія). Під час переговорів останні погоджувалися підписати перемир'я з поляками про розмежування лише по річці Сян, тобто по етнічному кордону¹⁸.

19-го січня переговори між галичанами і поляками за посередництва англійців продовжилися у Львові¹⁹. Українську сторону представляв брат головнокомандуючого УГА Іван Омелянович-Павленко, англійську – голова місії полковник Г.Вейд. Однак практичного результату не було досягнуто. Українці, як і на попередньому засіданні, відстоювали етнічний принцип – лінію по річці Сян. Британська сторона в особі її керівника визначала демаркаційну лінію значно східніше, по річці Буг: через Куровичі, Ходорів, Стрий. Нафтові райони пропонувалось передати під контроль англо-американської комісії²⁰. Активна діяльність Г.Вейда у справі розв'язання конфлікту мирними засобами викликала невдоволення поляків. Не без їх допомоги останній наприкінці січня 1919 р. був відкликаний із Східної Галичини²¹.

Зовнішньополітична активність Великої Британії в даному регіоні викликала певну настороженість Франції. За ініціативою Ж.Клемансо під егідою Паризької мирної конференції було утворено міжсоюзну комісію для припинення українсько-польської війни. Її керівництво було доручено 55-річному французькому генералу, командувачу піхотним корпусом у Салоніках, Юзефу Бартельмі. Його першим помічником став англієць, командир піхотної бригади Ф.Сміт. Крім них, до складу комісії входили: від Франції – майори де Лейтоле і Вікер, капітан Ламарк; від Великої Британії – генерал Кортон де Віарт, капітан Моуль; від США – професор Р.Лорд, поручик Фостер, капітан Басс; від Італії – майор Стабіле та поручик Парголезі, а також близько 70-ти членів, які змінювалися у процесі ротації²². Основним завданням комісії Бартельмі було домогтися припинення збройного конфлікту між Польщею і ЗУНР. До кола її завдань входив також збір інформації про економічне, військове, політичне та культурне становище в Галичині. Робота комісії Бартельмі була спрямована на досягнення перемир'я між ворогуючими сторонами при максимальному врахуванні інтересів Польщі. Державам Антанти Польща бачилася передовим бастионом у боротьбі із більшовицькою Росією, центром об'єднання всіх антибільшовицьких сил Східної Європи. Особливо симпатизував полякам голова

комісії генерал Бартельмі. Його дружина мала польське походження²³. Так, після прибуття комісії 18 січня до Варшави, її голова, відповідаючи на привітання поляків, заявив, що Англія і Франція готові надати допомогу, щоб розділені частини Польщі зрослися знову в єдину цілість²⁴. Крім моральної, Бартельмі надав і матеріальну підтримку Польщі. Зокрема, сприяв перевезенню до заблокованого Львова зброї та набоїв²⁵.

24 січня міжсоюзна комісія прибула до Львова. У її розпорядженні знаходився цілий штат польських експертів, які інформували комісію у вигідному для Польщі плані. Близько місяця антантівська делегація перебувала на території Східної Галичини, окупованої поляками. Лише 22 лютого комісія відвідала контрольовану українцями територію. Усе це сприяло появі невідного для галичан проекту перемир'я, відомого, як “демаркаційна лінія Бартельмі”²⁶.

Тим часом польсько-західноукраїнська війна не вщухала. У січні 1919 року після реорганізації УГА українці перейшли в наступ, намагаючись заволодіти Львовом. Війна стала ще масштабнішою. Це викликало занепокоєння держав Антанти, які в цей час готувалися до відкриття мирної конференції у Парижі. “Східногалицьке питання” постало на розгляд держав Антанти ще до початку роботи мирної конференції. Розв'язання східногалицької проблеми, на думку дослідника О.Павлюка, перепліталось з проблемою відновлення Польщі і складалося із двох аспектів – припинення польсько-української війни та розв'язання політичного статусу Східної Галичини та східного кордону Польщі²⁶. На нашу думку, слід також виділити ще один момент – прагнення використати армію ЗУНР у антибільшовицькій коаліції.

Після підписання перемир'я союзників з Німеччиною, перед державами Антанти постала проблема встановлення кордонів Польщі. Серед держав-переможців виникли суперечки щодо цього питання. Сформувалися дві точки зору: англо-американська та французька. Перша в його основу ставила етнічний принцип. Зокрема прем'єр-міністр Великої Британії зазначив: “Поляки вимагають 3,5 млн. жителів Галичини. Проти цього можна сказати одне: Польща не повинна поглинати населення, яке не є і не хоче бути польським”²⁷. Друга – французька – пропонувала зміцнити Польщу як протизагугу Німеччині, віддавши їй непольські території.

12 січня на засіданні Верховної військової ради Антанти, скликаній для розгляду процедури роботи Паризької мирної конференції, постало польське (в його контексті і східногалицьке) питання. На вимогу голови Військової ради Антанти, – французького маршала Ф.Фоша, була розглянута його “Записка про становище в Польщі” від 11 січня. У ній наголошувалось, що становище в Польщі небезпечне, оскільки там йде війна (україн-

сько-польська і литовсько-польська – К.О.) та існує загроза більшовицької агресії. Військовий хаос у цьому регіоні є небезпекою для всієї Європи, і становище там потрібно якомога швидше змінити. Французький маршал пропонував перекинути армію Ю.Галлера, сформовану у Франції з польських полонених під час Першої світової війни, на Батьківщину. Вона повинна була допомогти Польщі у боротьбі з більшовиками. Англійська та американська сторони виступили проти, зазначивши, що вона буде використана Польщею проти сусідів – України, Литви та Білорусі, а не для боротьби з більшовизмом²⁸.

З ініціативи президента США В.Вільсона, до польського питання мирна конференція повернулася 21 січня, коли було зачитано лист від польського прем'єр-міністра І.Падеревського, в якому останній просив союзників надіслати Директорії УНР колективну ноту з вимогою припинити військове втручання у Східну Галичину. Разом з тим, поляки, маючи достатню підтримку на міжнародній арені, вдавалися до фальшування дійсності. Вони порівнювали галичан з більшовиками, а український рух називали “німецькою вигадкою”. І.Падеревський писав: “Всупереч чуткам німецької пропаганди, поляки не є агресивною стороною... Змушені розбійницькою більшовицькою українською армією жінки і діти Львова взялися за зброю й обороняли місто. У даний час 80 тисяч українців, яких озброїли і вивернули німецькі й австрійські офіцери під команду австрійського архієпископа Вільгельма Габсбурга, стоять під брамами Львова, а чисельність польських вояків, що не мають ні харчів, ні амуніції, не перевищує 18 тисяч.” Далі, після переліку заходів, які могли б врятувати Польщу (нота мирної конференції до Директорії, прибуття міжсоюзної комісії у Польщу тощо), Падеревський продовжував: “Якщо цю акцію відкласти, то ціла цивілізація може перестати існувати. Вислід цієї війни може мати свій кінець тільки у перемозі варварства по цілій Європі...”²⁹

Ось такою була відкрита польська дезінформація про український рух. Країни Антанти, в тому числі й Англія, не володіючи достовірною інформацією про ситуацію у Східній Галичині, в тій чи іншій мірі піддавалися цій приманці. Однак Ллойд Джордж, на відміну від інших членів мирної конференції, не дав себе ввести в оману. Він спростував твердження Падеревського про польський характер Східної Галичини. “У Галичині – писав Ллойд Джордж, – поляки складають не більше чверті всього населення. Решта населення – українці – відносяться до ідеї польського панування так само вороже, як поляки до російського панування”. Щодо надіслання ноти Директорії, то він запропонував послати також ноту і Польщі, щоб застерегти останню від захоплення спірних територій, в тому числі Східної Галичини³⁰.

Наступного дня Рада 10-ти знову розглядала вищезгадану проблему. Цього дня в центрі уваги була записка Ф.Фоша від 11 січня, а також пропозиції В.Вільсона про допомогу Польщі. Як і в попередніх дебатах, Велика Британія не підтримала точку зору французів. Позицію Англії на нараді обстоював міністр закордонних справ А.Бальфур. На запитання А.Бальфура про рівень небезпеки полякам з боку більшовиків, Ж.Клемансо відповів, що вони стоять віч-на-віч з більшовиками на Сході. Шеф Форін Офісу змушений був констатувати, що важливим завданням мирної конференції буде змусити поляків прийняти етнічний кордон і що це може бути зроблено лише під тиском держав Антанти³¹. Польща, на його думку, повинна була чекати на рішення мирної конференції у визначенні її кордонів. Англійський міністр запропонував також тимчасово утриматись від висилки армії Ю.Галлера на батьківщину. Президент США підтримав А.Бальфура і Ж.Клемансо змушений був погодитися з думкою союзників. У той же час він звернув увагу на прохання І.Падеревського про приїзд антантівської комісії у Польщу, для вивчення ситуації і представлення її мирній конференції. Ллойд Джордж підтримав французького прем'єр-міністра, зазначивши, що в склад комісії повинні ввійти, крім військових, ще й політики. Міністр закордонних справ Італії Соніно додав, що міжсоюзна комісія повинна змусити поляків обмежити свої військові дії виключно проти більшовиків.

У цілому ж з питання східних кордонів і вирішення польсько-української проблеми у союзників не було єдиної думки. Ллойд Джордж у своїх спогадах про роботу мирної конференції так характеризував політику Польщі: «Ніхто не приносив нам стільки неприємностей, як поляки... Охмілена молодим вином свободи, яким її спорядили союзники, Польща знову уявила себе головною господинею Центральної Європи. Принцип самовизначення не відповідав її домаганням. Вона вимагала Галичину, Україну, Литву і деякі частини Білорусі, чие населення при голосуванні категорично відмовилося б від польського панування. Право народів самим визначати свою національну приналежність було раптово відкинуто польськими національними лідерами. Вони стверджували, що ці різні національності належать полякам по праву завоювання, здійснених їх предками. Подібно до старого нормандського барона, який оголив меч, коли його попросили показати докази своїх прав на маєтки, Польща розмахувала мечем своїх войовничих королів, який вже століттями ржавів у їх гробницях»³².

Наступне засідання Ради 10-ти, яке торкалося західноукраїнської справи, відбулося 24-го січня. На ньому, згідно пропозиції англійської делегації, був затверджений представлений В.Вільсоном текст послання дер-

жавам Центральної і Східної Європи, у якому новоутвореним державам регіону в суворій формі пропонувалося утриматись від збройних конфліктів за спірні території, поки мирна конференція не прийме відповідні рішення. Рада 10-ти доручила делегату від Франції С.Пішону підготувати проект директиви для міжсоюзної комісії, яка повинна була відправитись у Варшаву. Список членів комісії був затверджений на засіданні 25-го січня. Керівництво комісією покладалося на колишнього французького посла в Петрограді Ж.Нуланса. У склад комісії ввійшли: від США – Р.Лорд, генерал Ф.Кернан; від Англії – Е.Говард, генерал А.Кортон де Віарт; від Франції – Ж.Нуланс (керівник комісії), генерал А.Ніссель; від Італії – Д.Монтань, генерал Ромей-Логен³³.

29-го січня на черговому засіданні мирної конференції Польща в особі голови її делегації Р.Дмовського спробувала “об’єктивно” обґрунтувати свої територіальні домагання. На його думку, проголошені пункти Вільсона не слід використовувати щодо Східної Галичини. Р.Дмовський брав за основу нової держави кордони Речі Посполитої від 1772 року. Тоді східні кордони Польщі, зокрема на Україні, простягалися до Дніпра. Східна Галичина була далеко від кордону, тому не може бути мови про її незалежність. Однак, у зв’язку з сучасною міжнародною ситуацією, він погоджувався здійснити певні відступи від кордону 1772 року³⁴.

Вислухавши доповідь Р.Дмовського, Рада 10-ти приступила до визначення завдань для комісії Нуланса. Після довгих дискусій, які відбувалися протягом 29-го січня і 1-го лютого 1919 р., комісії Нуланса було доручено: 1) переслати у Париж вичерпну інформацію про військове, політичне, релігійне і продовольче становище у Польщі; 2) утримувати поляків від самовільної агресії проти сусідів; 3) вивчити можливості постачання польському уряду засобів для підтримання порядку всередині країни і захисту від будь-якої зовнішньої агресії. У відповідності з рекомендаціями Ради 10-ти, комісії Нуланса необхідно було визначитися, з допомогою яких засобів можна якнайкраще реалізувати поставлені перед нею завдання³⁵. Варто також зауважити, що на засіданні Ради 10-ти була створена “комісія у польських справах”, яка займалася східногалицьким питанням. Її очолив колишній французький посол у Берліні Жюль Карбон. До складу комісії ввійшли : від Франції – генерал Ле Ронд; від Англії – Е.Кроу; від США – професор Р.Лорд; від Італії – колишній посол у Росії де ля Торетта та ін.³⁶. Протягом всього періоду свого існування вона перебувала у Парижі і безпосередньо керувала роботою комісії Бартельмі та Нуланса. Дві останні комісії постійно знаходилися у Польщі та Східній Галичині.

Отже, після розвалу Австро-Угорщини і проголошення незалежності ЗУНР, Британська імперія однією з перших надіслала сюди свої численні

місії, основним завданням яких було вивчення ситуації на місці та передачу інформації у Лондон. Протягом грудня 1918 та січня 1919 року англійські спецслужби зуміли справитися з поставленими завданнями. На основі одержаної інформації Англія виробила свою позицію стосовно ЗУНР на Паризькій мирній конференції. Вона зводилася до вирішення ряду завдань, які стояли перед зовнішньополітичною службою Великої Британії. Серед них:

- протидія планам Франції у сенсі створення на противагу Німеччині великої Польщі за рахунок її сусідів України, Білорусі та Литви;
- припинення збройного конфлікту у Східній Європі – українсько-польської війни;
- використання збройних сил ЗУНР в антибільшовицькому альянсі держав Східної Європи;
- забезпечення своїх економічних інтересів у новому регіоні, зокрема у Бориславському нафтовому басейні.

Примітки

1. *Симоненко К.* Імперіалістична політика Антанти щодо України в 1919 р. Паризька мирна конференція і антирадянські інтервенції на Україні. – К., 1962; *Сливка Ю.* Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К., 1973.
2. *Ярославин С.* Визвольна боротьба на ЗУЗ у 1918–1923 рр. – Філадельфія, 1956; *Стерчо П.* Україна і європейський вир 1917–1923. – Нью-Йорк, 1973; *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – Рим, 1989.
3. *Kuthabsky W.* Die Westukraine im kampf mit Polen und dem Bolscewismwin dem Janren 1918–1923. – Berlin, 1934; *Lukasz E.* Ukrainian at the Paris Peace Conference, 1919. – Chicago, 1963; *Стахів М.* Західноукраїнський нарис історії державного будівництва, збройної боротьби та дипломатичної оборони в 1918–1923. – Скрантон, 1959; *Kark Jonh S.* British polisy toward Ukrainian statehood, 1917–1921. – Munich, 1978.
4. *Павлюк О.* Східна Галичина в Європейській політиці 1918–1919рр. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993; *Кучик О.* Україна у зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.) / Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2001; *Литвин М.* Українсько-польська війна. – Львів, 1998; *Кучменко Е., Літкан А.* Польща і питання Східної Галичини в міжнародній політиці (1914–1921 рр.). – К., 1998; *Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923: Історія / Керівник автор. колективу й відп. ред. О.Карпенко.* – Івано-Франківськ, 2001; *Городня Н.* Політика країн Антанти і США щодо державності України в 1917–1919 рр. / Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995.
5. *Литвин М.* Назв. праця. – С.258.
6. *Довган Ю.* Політика Великобританії в загально-українському і галицькому питанні напередодні і під час Першої світової війни // Галичина. – 2002. – №8. – С.192-193.

7. *Сирота Р.* Матеріали до історії ЗУНР у державному архіві Великої Британії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.6: Західноукраїнська республіка: історія і традиції / НАН Україна, Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича. – Львів, 2000. – 3. – С.53.

8. *Павлюк О.* Зовнішня політика ЗУНР // Київська Старовина. – 1997. – №3, 4. – С.116; *Михальчук П.* ЗУНР і Антанта (До питання про взаємовідносини ЗУНР (ЗО УНР) з державами Антанти і США) // Наукові записки ТДПУ ім.Гнатюка. Серія історія. – 1999. – №8. – С.37.

9. *Литвин М.* Назв. праця. – С.260.

10. Там же.

10. *Сирота Р.* Назв. праця – С.51.

11. *Борицак І.* Як була організована мирова конференція 1919. // Альманах Червоної калини. – Львів, 1938. – С.112.

12. *Городня Н.* Їм потрібні були сильні союзники: українське питання на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Політика і час. – 1995. – №11. – С.79.

13. *Сирота Р.* Назв. праця. – С.51.

14. *Стахів М.* Назв. праця. – С.179.

15. Там же. – С.180-181.

16. *Литвин М.* Назв. праця. – С.260.

17. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923: Історія. – С.402-403; *Литвин М.* Назв. праця. – С.260.

18. *Литвин М.* Назв. праця. – С.260.

19. Royek M.E. Polish-Ukrainian conflict for Lvov and East Galicia 1918–1923 (submitted in partial fulfillment of the requirement for the degree of Master of Arts in the Faculty of Political Science, Columbia University). – P.107-108.

20. *Литвин М.* Назв. праця. – С.260.

21. Там же.

22. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923: Історія. – С.404.

23. *Омельянович-Павленко М.* Українсько-польська війна 1918–1919. – Прага, 1929. – С.38.

24. Західноукраїнська народна Республіка 1918–1923: Історія. – С.405.

25. *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С.165.

* Лінія розмежування польських і українських військ у Східній Галичині, за якою близько третини території ЗУНР переходило під контроль Польщі. Тут проживало близько половини галичан та містилася основна частина економічного потенціалу країни.

26. *Павлюк О.* Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Історія України. – 2002. – №21-24, червень. – С.38.

27. *Ллойд Джордж*. Правда о мирных договорах. – М., 1957. – Т.1. – С.192.
28. *Гостынская В.* Политика правящих кругов Польши и антисоветские планы Антанты в 1919 году // Вопросы истории. – 1971. – №6. – С.91; *Royek M.E.* Polish-Ukrainian conflict for Lvov and East Galicia 1918–1923. – P.106.
29. Архив полковника Хауза. – М., 1944. – С.206-207.
30. *Стахів М.* Західна Україна: нарис історії державного будівництва та збройної боротьби та дипломатичної оборони в 1918–1923. – Т.3. – С.188-189.
31. *Гостынская В.* Назв. праця. – С.92.
32. *Ллойд Джордж*. Назв. праця. – Т.1. – С.268-269.
33. *Гостынская В.* Назв. праця. – С.93; *Кучабський В.* Польська дипломатія і “східно-галицьке питання” на Паризькій мировій конференції в 1919-му році” // Дзвони – 1931. – Ч.2. – Травень. – С.121.
34. *Ллойд Джордж*. Назв. праця. – Т.1. – С.272-273
35. *Гостынская В.* Назв. праця. – С.93.
36. *Кучабський В.* Назв. праця. – С.121.

Резюме

В статтє, на основани опублікованих источникох, рассматриваеться политика Великобритани по отношению к ЗУНР в январє 1919 года.

УДК 94 (437)“18-поч.19”

Р.М.Постоловський

ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЙ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЧЕСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті аналізується процес формування чеського громадянського суспільства протягом ХІХ – початку ХХ ст.

Формування громадянського суспільства в Чеських землях було тривалним, досить складним, історично обумовленим процесом, з чеськими місцевими та часовими особливостями. Політичний досвід, який здобуло чеське суспільство протягом ХІХ – початку ХХ ст. у боротьбі за політичне визволення в Габсбурзькій монархії, значно підвищив шанси чехів і словаків у запровадженні і дотриманні демократичної системи правління.

Імпульси і фактори, котрі відігравали свою роль у процесі формування чеського національного суспільства у цей вирішальний період, надходили як ззовні, так і з середини чеського суспільства, взаємно впливали і створювали умови для формування чеського громадянського суспільства.

Як відзначав відомий чеський історик О.Урбан: “Два паралельні історичні процеси вирішальним чином вплинули на формування суспільних відносин: французька й американська політичні та англійська промислова революції. Під їх впливом розкладалось традиційне сільське та ремісничє общинне суспільство й утворювалось сучасне індустріальне громадянське суспільство”¹.

Як і в Західній Європі, зростання ліберальної демократії у Чеських землях було підкріплено відносно сильним середнім класом. У XIX ст. середні верстви становили значну частину в соціальній структурі чеського суспільства. Їхня частка приблизно складала 15–20% усієї популяції². У промислового статуті 1859 р. та в торговельному кодексі 1862 р. держава проголосила необмежену свободу підприємництва у відповідності до правил економічного лібералізму³. Започаткувавшись у 60-х роках, швидкий господарський злет тривав у класичних рамках ліберального капіталізму, коли панувала повна підприємницька свобода, невід’ємне право не лише володіти капіталом, але й цілком вільно ним розпоряджатись. В цих умовах швидко наростали нові економічні потужності, котрі відтіснили старі виробничі форми й породжували власну базу економіки “нового суспільства”⁴.

Однак, політичний досвід Німеччини вказує, що успішний економічний розвиток і наявність середнього класу не обов’язково гарантує розвиток і тривале існування демократії. Є очевидним, що дивовижний успіх чеської демократії спричинився іншими факторами. Серед них основне значення мав розвиток національної ідеології, яка була демократичною за своєю суттю.

Політична боротьба чехів проти Австро-Угорщини, що відбувалася до 1918 р., черпала сили з моральної і політичної філософії, завдяки чому вони зайняли почесне місце в європейській інтелектуальній історії, поєднавши історію свого минулого з сучасними духовними і політичними прагненнями. Авторами цієї досить величної ідеології були два вчених, які стали також політичними лідерами свого народу. За словами Г.Кона: “Те, що в інших народів було зроблено цілою групою істориків, у чехів зробила одна людина, Франтішек Палацький (1798–1786), який був значно більшою особистістю, ніж просто першим видатним чеським істориком. Його назвали “батьком нації”, першим з національних будителів. Його, звичайно, можна назвати і вчителем нації. Він сприяв пробудженню чеської національної свідомості, надавши чеській історії такого значення, яке прославляло ми-

нуле завдяки гордому та натхненному його баченню та виправдовувало ту наполегливу боротьбу, яку повинні були вести чехи за своє національне відродження. Він надав чехам відчуття місії, розумне підґрунтя прагненню заново зайняти місце в історії. Його інтерпретація чеського минулого створила міцне підґрунтя для чеської демократії. Це стало живою інтелектуальною традицією яка надихала всі прояви чеського життя⁵.

Ім'я Ф.Палацького золотими буквами вписано в історію чеської історичної науки. І не тільки науки – в історію Чехії, оскільки його наукова, просвітницька і політична діяльність стала явищем суспільного життя, спричинивши вагомий вплив на інтелектуальний і духовний розвиток країни. Його вважають батьком сучасного чеського націоналізму. Саме він забезпечив виникаючому чеському націоналізму, продукту впливу Французької революції і німецького романтизму, міцне підґрунтя. Ф.Палацький створив для чехів чітке уявлення про них самих, яке пояснювало та інтегрувало їхню історію й, в той же час, відрізняло їх від німців та протиставляло їх німцям. За існуючих географічних та історичних умов чеська національна свідомість могла розвиватись лише в порівнянні та протиставленні німцям, серед яких чехи жили політично, економічно та культурно⁶.

Ф.Палацький створив свій символ чеської національної свідомості новим тлумаченням чеської історії. Чеський історик, який сам походив з протестантської сім'ї, реабілітував гусизм, побачивши у чеській Реформації кульмінацію та значення чеської історії, вирішальний період якої почався від Яна Гуса та гуситського руху та зазнав свого останнього та найбільш піднесеного розквіту в чеському братстві.

Політичні переконання Ф.Палацького як конституційного ліберала відображались у зауваженні про значення свободи й авторитету гуситської доби. Ф.Палацький надавав вирішального значення наявності старослов'янського демократичного духу, говорячи про участь більшості чеського народу у переможних боях гуситів. Лише в умовах свободи, самостійності й освіченості народжується дух ініціативи і відваги⁷. Для нього суттю та значенням чеської історії була конфронтація між чехами та німцями, не стільки в значенні політичної боротьби й, звичайно ж не в значенні військових конфліктів, а як конфронтація, яка базується на моральних ідеалах та національній психології. Він вважав, що німці представляли авторитарні й аристократичні принципи, а чехи – ліберальні й демократичні. Чеський народ у гуситських війнах став піонером усього людства в духовній боротьбі за свободу свідомості, за рівність людей, проти авторитаризму та ієрархії. Старе протистояння слов'янської демократії й німецької аристократії піднялось на вищий щабель завдяки релігійному натхненню гусизму та набуло всесвітнього значення⁸.

Ідеалізоване уявлення Ф.Палацького про слов'ян можна цілком пояснити впливом на нього Гердера та його словацьких послідовників, Шафарика та Коллара. Як показали останні історичні дослідження, воно не витримало критики, але аналіз чеської історії, як постійного протистояння між демократичними чехами й авторитарними німцями, зіграло важливу роль у формуванні сучасного чеського політичного мислення. Відродження Ф.Палацьким гуситської реформації та її духовних цінностей наклало значний відбиток на чеську національну свідомість. Це надало їм самовпевненості давніх борців за сучасну концепцію свободи, це надало єдності й мети їхній історії, це об'єднало їх з усіма ліберальними й демократичними рухами в світі⁹.

Відповідно до політики австрославізму, яку розвинув Ф.Палацький та яку нація прийняла майже одностайно, монархія повинна була бути заміненою у вільний союз народів, організований на основі сучасної демократії, конституційного парламентаризму, де визнавалися б громадянські і політичні права особистості¹⁰.

Усі громадянські свободи та політичні права з тих пір, як у середовищі чеського міщанства зародились ліберальні погляди, тут завжди були пов'язані з усвідомленням та підкресленням національної самобутності. Національна свідомість була невід'ємною частиною громадянської свідомості. Чех мусив бути вільним не лише як абстрактний громадянин, але саме як вільний чех.

Чехи не мали власної держави і відтак опинились у суспільстві, сповненому протиріч. З одного боку вони мусили відкидати тодішню абсолютистську державу не лише з загальнополітичних, але й з національних міркувань, з іншого – логічно повинні були боротися за власну державну організацію. І чеська політична думка безперервно колівалась між двома крайнощами, з одного боку – проти держави та її інститутів, з іншого – слід було свідомо культивувати хоча б потенціальні державницькі настрої. На сеймі 1848–1849 рр., де розроблялась конституція, Ф.Палацький висунув план федералізації Австрії, в якому знайшли свій вираз його ліберальні погляди на націю та державу¹¹.

Міцність австрославізму як політичної концепції було продемонстровано більшістю чеських представників у Віденському парламенті, які майже до 1917 р. продовжували вірити в можливість справедливої Австрії. Звичайно їхніми мотивами не були страх чи політичний кар'єризм.

Надалі політичні методи австрославізму були демократичними за своєю суттю. За небагатьма винятками переважна більшість чеських політичних лідерів відкидала насильство як інструмент боротьби за політичну емансипацію. Найкраще це виразив Карел Гавлічек, журналістський огля-

дач і палкий захисник програми Ф.Палацького. У 1849 р., коли справа про австрійський федералізм здавалась безповоротно програною, він повторив своє твердження про те, що рано чи пізно Австрія змушена буде стати “союзом вільних народів” у Центральній Європі. Політична тактика, якої він рекомендував чехам дотримуватись, мабуть, найкраще підсумовується у наступному твердженні: “...ми повинні залишатись об’єднаними в нашій опозиції уряду, діючи, однак, у строгих межах закону, борючись, як ми робили це до цього, духовною та інтелектуальною зброєю, коли не вистачає матеріальної; у той же час у своїх діях ми повинні спиратись на справжню демократію, яка з самого початку була суттю наших національних зусиль. Це – наше завдання; у ньому одному ми знайдемо наше спасіння”¹².

Дуже важливою складовою чеського ліберального світобачення у XIX ст. був культурний лібералізм у всіх його різновидах. Поширення загальної освіченості як передумови реалізації громадянських свобод і нової організації суспільства стало однією з провідних підвалин чеського лібералізму. Характерним показником поширення освіти був той факт, що в останні десятиліття XIX ст. у чеському середовищі було практично ліквідовано неграмотність, а якщо мати на увазі існуючу в той час соціальну та масткову диференціацію, то був набагато полегшений доступ до вищої освіти. Загально доступна освіченість, коріння якої лежить у XIX ст., стала одним з найбільших тріумфів лібералізму не лише у чеському середовищі. З цього погляду чеський лібералізм ще не дістав належної історичної оцінки¹³. У сфері культури чехи практично не отримували допомоги від офіційної влади, а повністю залежали від своєї відданості національній справі та від своїх вроджених здібностей. У багатьох добровільних організаціях – культурних економічних, фізкультурних і благодійних – чехи отримували практичні навички демократії.

Товариства і професійні спілки в Чеських землях і час їх виникнення:

- 1848 – “Товариство лісників”;
- 1849 – “Американське товариство читачів”;
- 1856 – “Товариство хімічного і металургійного виробництва”;
- 1862 – “Сокол” (фізкультурне товариство); “Союз чеських лікарів”;
- “Союз для вільного вивчення математики і фізики (від 1869 р. спілка чеських математиків);
- 1863 – “Сватобор “ (спілка на підтримку чеської літератури); “Мистецька бесіда”;
- 1864 – “Юридичне товариство”;
- 1865 – “Союз інженерів і архітекторів королівства чеського”; “Американський клуб чеських дам”; “Бджола”; “Природознавче університетське товариство”;

- 1866 – “Лотос – товариство чеських хіміків” (з 1872 – товариство хіміків чеських);
1867 – “Зора – брненське читацьке товариство”;
1867/8 – “Товариство чеських філологів”;
1868 – “Вишеград студентське юридичне товариство”; “Товариство чеських медиків”;
1869 – “Слов’янська липа” (младочеське товариство); “Природознавчий клуб”; “фізнократичне товариство”; “Меркурій” (торгівельна спілка);
1871 – “Жіночий чеський клуб виробників”;
1872 – “Історичний клуб”;
1873 – “Поліграфічне товариство”;
1881 – “Філософське товариство”;
1882 – “Чеський клуб фотографів”;
1886 – “Товариство фотографів при живностенській палаті”;
1888 – “Клуб чеських туристів”;
1889 – “Клуб фотолюбителів”;
1908 – “Асоціація академічно освічених жінок”;
1911 – “Товариство допомоги авіаторам”¹⁴.

На жаль, зростаюча внутрішня сила чеського суспільства супроводжувалась посиленням німецького націоналізму, особливо серед німецької меншини в Богемії. Однак, у суперечці з німцями чехи вже більше не були беззахисними; їх головною турботою було збереження чеського національного домінування в Богемських землях при подальшому посиленні германізації. Це привело їх до усвідомлення фундаментального значення кожної особистості для існування нації. Навіть найбідніші й менш важливі члени чеської національної спільноти визнавалися рівними і могли розраховувати на повний захист, який їм надавав національний колектив. Це допомогло забезпечити міцне підґрунтя для прийняття демократичної теорії і практики, які почали вважатися невід’ємними від усієї нації.

Таким чином, більш ніж будь-якій іншій нації в Австрійській імперії, чехам вдалось досягнути справжнього значення демократії. Парадоксально, що усунення від прямого управління державою, в якій вони проживали, – головне джерело чеського незадоволення – не було зовсім невиконаним. Залишені самі на себе, чехи сконцентрували свої зусилля над покращенням свого матеріального й інтелектуального рівня, практикуючи мистецтво самоуправління у своїх численних національних громадських організаціях. Демократія в Чеських землях стала способом життя завдяки до того, як перетворилась на політичний факт¹⁵.

Стійкість політичної тактики, яка оминала застосування сили, мала глибоке підґрунтя у спадщині чеської національної історії. Надзвичайно

обережна поведінка чеських лідерів на початку XIX ст. була продиктована загальною, як кількісною, так і культурною слабкістю нації, яка майже чудом зуміла уникнути трагічної долі національного зникнення.

На ранніх стадіях національного відродження обережність і стриманість, які все ж не свідчили про недостатню стійкість, стали абсолютно необхідними. Примара битви при Білій горі у XVII ст., після якої було втрачено чеську незалежність продовжувала переслідувати підсвідомість чеських національних лідерів, маючи значний вплив на їхнє політичне мислення й дії. Цей трагічний досвід минулого підкріпив їхню віру в стриманість, у відкидання будь-яких крайнощів, у виважений реалізм, зробив спробу якнайкраще скористатись наявними національними ресурсами. Революція як засіб задоволення чеських національних прагнень не була прийнятною, тому що вступала в конфлікт не лише з тактикою австро-славизму, але й з сучасною чеською психологією¹⁶.

Відкидав революцію у всіх її проявах, трактуючи її як явище анархічне, подібно до феодальних абсолютистських монархій Т.Г.Масарик, філософ і політик, лідер і організатор чехословацької боротьби з Австрією, засновник та ідеолог Чехословацької республіки, її перший президент. “Хто вірить у революцію, – наголошував Т.Г.Масарик, – той не сприймає життя серйозно. Я знаю, що революція є сьогодні пережитком старого режиму. Демократична і народна політика не допустять до революції. Світ опирається і опиратиметься на працю, а не на побажання, світ утримується сталою працею в малому”¹⁷.

Спеціально досліджуючи питання про філософію демократії Т.Г.Масарика у європейському контексті, М.Беднарж вважає, що Масарик концептує суто філософський та етичний зміст демократії, знаходячи його в чеській історії як конфлікт двох типів авторитетів – авторитету духовно-концептуальної свідомості та авторитету інституції. Він говорить про гармонізацію їх обох. Головне значення він вбачає у гармонійному устрої свідомості. Звичайно ж, тут не йдеться лише про чеське питання, а про проблему світового значення. В даному випадку Масарик говорить про неполітичну політику¹⁸.

Саме поняття “неполітична політика” Т.Г.Масарик вперше вводить, характеризує і досліджує у своїй праці про Карла Гавлічка Боровського, останній розділ якої називається “Гавлічкова неполітична політика”¹⁹.

Феномен неполітичної політики, ще не називаючи її так, Т.Г.Масарик досліджує у своїй попередній праці “Чеське питання”. Що ж стосується К.Гавлічка, то Т.Г.Масарик зупиняється на значенні його поняття про внутрішні сили народу, де відчутним є вплив Ф.Палацького. Внутрішня сила народу означає його цілковиту зрілість, причому, не лише освіченість, але

й зрілість матеріально-суспільну, яка за К.Гавлічком, базується суто на зрілості духовно-моральній²⁰.

Спостереження за розвитком чеської політичної традиції дозволяє зробити висновок, що основою неpolітичної політики, як слушно наголошує О.В.Павленко, стержнем чеської національної ідеології була ідея “моральної політики”, котра послідовно розвивалась, вибудовувалась в чеську систему національних політичних цінностей в працях провідних діячів ХІХ–ХХ ст.: від К.Гавлічка – Боровського до Ф.Палацького, від Т.Масарика до В.Гавела²¹.

На думку О.В.Павленко, найбільш повне відображення ідея “моральної політики” отримала в працях Т.Масарика, який надавав особливого значення розробці проблем “демократичної етики”²².

О.В. Павленко виділяє наступні структурні ланки концепції “моральної політики”: соціальна гармонія національної спільноти; заперечення насильницьких збройних методів вирішення конфліктів; компроміс з Віднем (ідея федералізації); широка освіта всіх соціальних прошарків²³.

Т.Г.Масарик повністю приймає поняття неpolітичної політики К.Гавлічка, поки не існує основи, на якій вона має бути заснована, тобто основи морально-духовного освітянського типу та її діяльного вирішення, політична свобода не має довгострокових шансів і смислу. Іншими словами, за таких умов не має смислу і демократична держава²⁴.

На його думку, завдання чеської нації полягало в подоланні багатовічної насильницької католицької габзбурзької контрреформації і в русі по шляху, котрий проклали чеські релігійні реформатори. Вирішення релігійної проблеми в самому її широкому смислі, усвідомлення і розвиток гуманістичних ідеалів чеської реформації і національних “будителів” було великим обов’язком тодішніх чехів. Як слушно підкреслював відомий дослідник теоретичної спадщини Т.Г.Масарика Г.І.Гаєк, він був переконаний, що тільки в душі своїх прабатьків і, керуючись благородною ідеєю справжнього гуманізму, маленька чеська нація могла зробити важливий і постійний внесок в загальну спадщину людства²⁵.

Таким чином, інтерпретація “чеського питання” Т.Г.Масариком стала його концепцією політичної програми демократії для чеського народу. Як слушно зазначив М.Гавелка: “І все ж Масарикова філософія історії є реалістичною,.. він шукав і знаходив прямий зв’язок між чеською реформацією і національним відродженням... Проти історичної безперервності чеського народу, котру обстоював Пенарж (і проти перервності чеської національної ідентичності, на яку вказує сучасна чеська історіографія), була поставлена ідентичність духовних джерел національної історії”²⁶. Безперечно мав рацію всесвітньо відомий соціальний антрополог Л.Голий, коли

стверджував, що уявлення про минуле, в якому чеський народ був суб'єктом історії, є складовою національної ідеології. Сюди також належить конструкція освіченого і високо культурного народу з сильними традиціями демократії²⁷.

Вірючи в ідеал прогресу й безперечну ефективність політики, в якій не застосовується сила, чеські лідери надавали перевагу позиції очікування на загальноєвропейські рухи, які, як вони були переконані, будуть працювати на їхню користь. Як результат, чехословацька декларація незалежності 28 жовтня 1918 р. була проголошена більше, ніж за місяць після того, як Т.Г.Масарик добився визнання Чехословацької держави головними державами-союзниками. Не будучи революцією у загальному значенні цього слова, чеська акція стала звичайним переходом влади від Відня до керівництва чехословацької держави. Таким чином, “28 жовтня” стало триумфом демократичної ідеології, у той же час це повністю виправдало багато десятиліть ненасильницької, еволюційної, демократичної політичної тактики, якої дотримувались чехи. Ненасильницька природа захоплення влади 28 жовтня 1918 р. стала символом еволюції чехословацької демократії. Це підкріпило віру більшої частини нації в ефективність еволюційних, законних і конституційних методів боротьби, посилило їхню відразу до сили й насильства²⁸.

Таким чином, формування традицій демократичної ідеології громадянського суспільства в Чеських землях в XIX – початку XX ст. базувалось на вірі в безперечну ефективність переговорів і компромісів, полягало в повільній, але неухильній праці над покращенням інтелектуального й матеріального життя народу шляхом реформ, в повній відмові від насильницьких методів боротьби.

Примітки

1. *Urban Otto*. České a Slovenské dějiny do roku 1918. – Praha, 1991. – S.140.
2. *Machačova Jana, Matějček Jiří*. O středních vrstach v Českých zemích 1750–1950. Základní zjištění, hypotéry, náměty. – Opava, 2002. – S.23.
3. *Urban Otto*. Kapitalismus a česká společnost. K otázkám bormování české společnosti v XIX století. – Praha, 1979. – S.79.
4. *Ibid.* – S.79, 91.
5. *Kohn H.* The historical roots of czech democracy // Czechoslovakia. Twenty years of independence. – Berkley, Los Angeles, 1940. – S.94.
6. *Ibid.* –S.94, 95.
7. *Kořalka Jiří*. František Palacky 1798–1876. Životopis. – Praha, 1998. – S.503.
8. *Kohn H.* Op. cit. – S.99-100.

9. *Beneš Václav*. Background of Czechoslovak Democracy // The Czechoslovak contribution to world culture. – London, Paris, 1964. – S.268-269.
10. *Ibid.* – S.27.
11. *Urban Otto*. Český liberalismus v 19 století // Český liberalismus. Texty a odobnosti. – Praha, 1995. – S.20.
12. *Beneš Václáv*. Op. cit. – S.272.
13. *Urban Otto*. Český liberalismus v 19 století. – S.21.
14. *Ebmertová Marcella C.* České země v letech 1848–1918. – Praha, 1998. – S.298-299.
15. *Beneš Václáv*. Op. cit. – S.274.
16. *Ibid.*
17. *Masaryk T.G.* Česká otázka. Naše nynější krize. Jan Hus // Spisy TGM. – Svazek 6. – Praha, 2000. – S.200-201.
18. *Bednář M.* Masarykova filosofie demokracie v evropském kontextu // Masarykova praktická filosofie. Sborník z přednáškového cyklu. – Praha, 1993. – S.10.
19. Див.: *Masaryk T.G.* Karel Havlíček. Snahy a tužby politického probuzení. – Praha, 1996. – S.299-328.
20. Op.cit. – S.315, 323.
21. *Павленко О.В.* Концепция “нравственной политики” в чешском движении в XIX – начале XX вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – М., 1997. – С.56.
22. Там же. – С.62.
23. Там же. – С.64.
24. *Bednář M.* Op.cit. – S.12.
25. *Hajek J. Hanus.* Masaryk Revisited a Critical Assessment. – N.Y., 1983. – S.124.
26. Spor o smysl českých dějin 1895–1938. – S.16.
27. *Holý L.* Malý český člověk a skvělý český narod. Narodni identita a postkomunistická transformace společnosti. – Praha, 2001. – S.15.
28. *Beneš Václáv*. Op. cit. – S.273.

Резюме

У статті аналізується процес формування чеського громадянського суспільства протягом XIX – початку XX ст.

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 811.161.2:821.161.2-09

І.Я.Дзиґа

ОРГАНІЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК МОВИ “ЛІТОПІСУ САМОВИДЦЯ” Й РОМАНУ П.КУЛІША “ЧОРНА РАДА”

У даному дослідженні здійснюється порівняльний аналіз мови “Літопису Самовидця” й роману П.Куліша “Чорна рада”, з метою виявлення зв'язку писемних мовних традицій XVII–XVIII ст. з літературною мовою XIX ст.

“Літопис Самовидця” написаний живою розмовною мовою, що поряд з книжною українською була одним з двох типів літературно-писемної мови на Україні в XVI–XVIII ст. На відміну від книжної української, яка, продовжуючи церковнослов'янську традицію, містила незначну кількість українізмів, проста мова характеризувалася великою питомою вагою елементів української народної мови того часу. В ряді випадків, як наприклад у “Літописі Самовидця”, народно-розмовний компонент є визначальним для цілого твору. В тексті пам'ятки яскраво відображено майже всі риси південно-західних та північних говорів другої половини XVII ст.

Звернення автора літопису до простої форми літературно-писемної мови обумовлено двома чинниками. Як стверджує П.Житецький, в середньовічному українському суспільстві “Здебільшого вченість письменника обернено пропорційна народності його мови”¹. А Р.Ракушка-Романовський, як відомо, не мав вищої освіти, тому не володів тими мовно-стильовими засобами барокового мистецтва, як скажімо вихованці Києво-Могилянської колегії Г.Граб'янка й С.Величко. По-друге, він був очевидцем подій і при написанні твору не користувався джерелами, тому вимушений був спиратися на живу розмовну мову.

Роман П.Куліша “Чорна рада” написаний новою українською літературною мовою.

Зіставлення мовних особливостей літопису й роману допоможе глибше зрозуміти процес засвоєння писемних мовних традицій XVII–XVIII ст.

літературною мовою XIX ст. В.Передерієнко зазначає, що “Давні традиції у новій літературній мові визначаються, по-перше, рівнем успадкування старокнижних елементів, по-друге, близьким характером використання народної мови, як літературної основи у національний період та в історично найближчі етапи перед ним”².

Оскільки і для літопису, і для роману є визначальною народна мовна основа, яка “стає з’єднувальною ланкою в системі літературно-мовної спадкоємності”³, то головну увагу необхідно зосередити на порівнянні елементів народної розмовної мови в обох творах.

До словникового складу “Літопису Самовидця” й “Чорної ради” входять переважно слова розмовної української мови, хоча лексика роману значно багатша й образніша, що обумовлюється як розвитком літературних жанрів, так і освітою Куліша.

Невеликий за обсягом шар лексики в обох творах становлять широкоживані слова іншомовного походження. Ракушка використовує тюркізми, що служать в основному для номінації суспільно-політичних груп населення Туреччини і Криму. В Куліша зустрічаємо значно ширший за своїм значенням спектр слів тюркського походження, які, щоправда, давно вже українізувалися. Зображуючи різноманітні побутові епізоди, письменник вживає в них тюркізми, що позначають назви посуду (чарка), овочів (гарбуз), одягу (шаровари, шапка), озброєння (кинджал), терміни тваринництва й суспільно-політичну лексику.

Вплив книжної традиції зумовив використання священиком лексичних церковнослов’янізмів, “які, проте, як правило, не виконують певної стилістичної функції і не використовуються навіть у відповідних випадках як засіб “високого” стилю, оскільки авторові літопису взагалі не властива ні патетика, ні ораторська риторика”⁴. На відміну від Ракушки, Куліш використовує церковнослов’янізми виключно із стилістичною метою. Нерідко за їх допомогою створюється піднесений, урочистий стиль мови: “Не заступайте дороги, а то я призову на ваші глави проклятіє господне!”⁵. Старослов’янська лексика, яку письменник вкладає в уста полковника Шрама і божого чоловіка, служить для соціальної характеристики цих героїв. Деякі церковнослов’янізми завдяки своєму лексичному значенню (напр. *окаянний*) у поєднанні із згрубілими та просторічними словами вжиті автором для негативної оцінки вчинків Брюховецького, Золотаренка, єпископа Мефодія.

І Ракушка, і Куліш, як правило, вживають повноголосні сполучення *оро, оло, ере, еле*. Їхні церковнослов’янські відповідники *ра, ла, ре, ле* зустрічаються рідко.

В мові “Літопису Самовидця” дієслівний суфікс *-ова (ти)* в усіх випадках передається з фонемою *о*, що є відображенням особливостей ліво-

бережнополіських говірок, які займають територію, де жив Ракушка й де минали дитячі та юнацькі роки Куліша. Тому в останнього спостерігаємо паралельне вживання фонем у і о в суфіксі з деякою перевагою форми *-ова (-ту)*: підтягувати, поцілувався, козакування, одвітовав, гетьманувати, вимудрував, радовати тощо.

Літописець не дотримується послідовності при передачі наслідків асиміляції звука *ј* попередньому приголосному. “Так в його мові, – наголошує І.Петличний, – є немало слів, в яких під впливом старокнижної мови... йот зберігається: гоненіє, отягощеніє, православіє – 3, воскресеніє – 8”⁶. На сторінках роману це явище має місце лише в церковнослов’янським типом благословеніє, проклятіє тощо.

Р.Ракушка-Романовський, як правило, вживає іменники в тих граматичних формах, що притаманні сучасній українській літературній мові, якою написана “Чорна рада”. Проте в ряді випадків літописець дотримується старокнижної традиції. Наприклад, іменники, що позначають назви істот, трапляються в тексті пам’ятки в називному відмінку множини у трьох формах:

а) з давнім закінченням називного відмінка множини іменників й основи (старостове, полковникове, панове, послове, жолнірове тощо);

б) у формі називного відмінка множини іменників з основами на приголосний (жолніре, татаре, міщане, бояре тощо);

в) з давнім закінченням знахідного відмінка множини іменників о основи (козаки, ксіонзи, турки, пани, жиди, посланци).

Як зауважує І.Петличний, “жива народна мова поступово витискає старокнижні форми іменників на *-ове, -е* формами знах. відмінка”⁷. Цю думку яскраво ілюструє текст “Чорної ради”, в якому форма називного відмінка множини іменників й основи зустрічається лише в слові “панове”, котре, до того ж, стоїть у формі кличного відмінка. Правда, у Куліша, як і Шевченка, не є рідкісними форми називного відмінка множини основ на приголосний: люде, татаре, бояре, міщане, кияне, миряне і т.ін. Основна ж перевага надається формам колишнього знахідного відмінка множини іменників о основи.

Обидва автори нерідко використовують давній вказівний займенник *сей*, що є характерним для північних говорів.

Повне нестягнене закінчення прикметників жіночого й середнього роду також є властиве для тих північних говорів, що охоплюють терени, де народився Куліш і було створено літопис. Внаслідок цього, а можливо й під впливом фольклорної традиції, повні нестягнені форми прикметників у називному та знахідному відмінках множини часто вживаються обома письменниками. Повна стягнена й неповна форми зустрічаються на сто-

рінках літопису рідко. Відповідно до критеріїв нової української літературної мови прикметники у повній стягненій формі є типовими для роману й поряд з нестягненими відповідниками часто використовуються в творі. Короткі прикметники чоловічого роду в Куліша вживаються винятково рідко (ясен).

І Ракушка, і Куліш використовують властиве для нової української мови закінчення неозначеної форми дієслова *-ти*. В “Чорній раді” міститься незначна кількість дієслів на *-но*, *-то*, в той час як у літописі ці присудкові форми не є рідкісними.

Службові частини мови, які вживаються на сторінках літопису, є притаманними для живої народної мови й зустрічаються в аналогічних формах на сторінках “Чорної ради”. При зіставленні граматичних особливостей творів помітні незначні розходження у використанні деяких прийменників. Так, Ракушка нерідко вживає прийменник *о*, який трапляється в романі лише в уривку, запозиченому з “Самовидця”: “вступаючи в осінь, о святому Сімеоні” (С.193).

“Абсолютна більшість синтаксичних конструкцій і форм, що поширені в досліджуваних українських літописах XVII ст., – свідчить С.Бевзенко, – співпадає з синтаксичними конструкціями і формами, властивими сучасній українській мові як літературній, так і, зокрема, діалектній”⁸. Це стосується в першу чергу форм вираження головних і другорядних членів речення, а також узгодження присудка з підметом. Хоча в окремих випадках наявні незначні розбіжності в текстах “Самовидця” й “Чорної ради”.

Предикативний член складеного іменного присудка в літописі, як правило, стоїть у формі орудного відмітка: “которій напотом королем полским зостал был”⁹; “Яким Сомко, не щадячи здоровья своего, ишол з войском й добрым приводцею был” (С.86); “у Паволочи перше бил полковником Иван Попович” (С.92). У тексті роману перевага також надається орудному предикативному, хоча й форма називного не є рідкісною: “а запорожці собі гетьманом Брюховецького зовуть” (С.57); “остались реестровими козаками” (С.52); “той молодий козак був його син” (С.51).

І в “Літописі Самовидця”, і в “Чорній раді” відношення присвійності виражаються або іменником у формі родового належності, або присвійним прикметником, причому перевага надається останньому варіанту. Наприклад, у романі зустрічаємо: Череваневого хутора, правди божої, сини Шрамові, але Шрама син.

Під впливом фольклорної та польської традиції узгоджені означення в тексті “Літопису Самовидця”, як правило, стоять після означуваного слова “і до того, справді, вони часто не мають додаткового стилістичного навантаження”¹⁰. Для Куліша ж є характерним вживання препозитивних

означень. У постпозиції означення використовуються або із стилістичною метою, або в уривках, створених на основі літописного тексту. Наприклад: “Боже правий” (С.50), “Добродію мій любий” (С.50), “а найбільш із народом недружним” (С.51), “Жаловались миряне і попи благочестивії тільки далеким своїм землякам – козакам запорозьким, котрі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибирали і гетьману коронному узяти себе за шию не давали” (С.52).

Жанрові особливості літопису зумовили часте вживання на його сторінках прикладок. Виражені іменником означення, що характеризують тих чи інших героїв, нерідко використовує й Куліш: до веселого пана Череваня, пана Шрама, старець-кобзар, до Сомка-гетьмана, недоляшка Тетерю.

Обидва письменники, як правило, застосовують конструкції з безособовою формою дієслова на *-но*, *-то* без допоміжного дієслова. У другій половині XVII ст., коли складався літопис, “такі присудкові форми втрачали категорію часу”¹¹ а в середині XIX ст., – остаточно втратили її.

Елементи давньої української мови, що потрапили з текстів козацьких літописів на сторінки “Чорної ради”, служать засобом відтворення колориту епохи, сприяють індивідуалізації мови персонажів, виконують інші стилістичні функції.

Роблячи вибір між діалектним чи літописним походженням окремих форм з роману, ми схиляємось на користь останнього. Це підтверджує І.Нечуй-Левицький, який, не погоджуючись з деякими редакторськими правками своїх творів, писав: “Та ще між ними (редакторами – І.Д.) багато чернігівців, що встоюють за свою мову, за те щастє, мені, сей. Д.Грінченко знов проводить ту думку, щоб зв’язати нову українську письменність з старою та Кулішем, і через те треба писати – щастє, сей, мені. А Куліш мені казав, що він пише так не по-чернігівській, а щоб був зв’язок теж з старою літературою”¹².

Отже, погляди Куліша на шляхи формування української літературної мови свідчать про свідоме використання письменником різноманітних мовних засобів, почерпнутих з літописних пам’яток. Щоб зміцнити зв’язок між літературною мовою XIX ст. і попередніх епох, щоб не перервалася історична мовна традиція, він, як і Шевченко, широко вживає на сторінках своїх художніх творів, зокрема “Чорної ради”, книжну староукраїнську лексику, найжиттєздатніші граматичні та синтаксичні форми XVII–XVIII ст.

Примітки

1. *Житецький П.Г.* Нарис історії української мови в XVII ст. // П.Г.Житецький. Вибрані праці. – К., 1987. – С.58.

2. *Передерієнко В.А.* Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – К., 1979. – С.8-9.
3. Там же. – С.9.
4. *Плющ П.П.* Історія української літературної мови. – К., 1971. – С.227; *Куліш П.О.* Чорна рада // Пантелеймон Куліш. Вибрані твори. – К., 1969. – С.116. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.
6. *Петличний І.* Із досліджень над українською літературною мовою часів возз'єднання України з Росією. Фонетичні особливості мови літопису Самовидця // Вопросы славянского языкознания. – Львів, 1955. – Кн.4. – С.137.
7. *Петличний І.З.* Граматичні особливості мови літопису Самовидця // Питання українського мовознавства. – Львів, 1956. – Кн.І. – С.77.
8. *Бевзенко С.П.* Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1954. – Т.IX. – С.240.
9. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.52. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.
10. *Петличний І.З.* Граматичні особливості мови літопису Самовидця... – С.85.
11. Там же. – С.92.
12. *Нечуй-Левицький І.С.* Лист до Петра Стебницького від 07.02.1905 // Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у 10-ти томах. – К., 1968. – Т.10. – С.434.

Резюме

В исследовании проводится сравнительный анализ речи “Летописи Самовидца” и романа П.Кулиша “Черная рада”, с целью выявления связи письменных традиций XVII–XVIII вв. с литературной речью XIX в.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ПОЛАБСЬКИХ І БАЛТІЙСЬКИХ СЛОВ'ЯН В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті аналізуються праці українських істориків другої половини ХІХ ст., присвяченні вивченню полабо-балтійського слов'янства, доробок яких не був предметом спеціального вивчення в історіографії.

Полабські і балтійські слов'яни, котрі у давнину займали велику територію Центральної Європи, займалися хліборобством, скотарством, мисливством, а на берегах Балтики – рибальством і морською торгівлею, у поморських містах – ремеслом, ще в середні віки зникли з арени політичного життя як активно діючі народи. Деяка їх частина (кашуби і словенці у Східному Помор'ї) зберігали свою етнічну ознаку – національну мову – ще в другій половині ХVІІІ ст.¹, а найпівденніша група – лужицькі серби – у невеличкій кількості існує й нині у Федеративній Республіці Німеччини.

Історична доля полабського і балтійського слов'янства впродовж майже двох століть привертає увагу німецьких, польських, чеських, російських й українських авторів². У центрі нашого дослідження – аналіз праць українських істориків, присвячених вивченню полабо-балтійських слов'ян, доробок яких не був предметом спеціального вивчення в історіографії. Він дозволить з'ясувати його роль і місце в історіографії даної проблеми.

Насамперед відзначимо, що у вивченні історії слов'янських народів українські учені другої половини ХІХ ст. відштовхувалися від ідей трьох основних концепцій: слов'янофільської, народницької та позитивістської. Так, слов'янофіли розглядали європейську історію через призму двох самостійних світів – романо-германського, католицького, і східного, греко-слов'янського. Характерними ознаками першого вважалися римо-католицька релігія, латинська освіченість, раціоналістичність думки й дії, прагнення до насильства, при цьому католицизм сприймався як спотворення християнства. У революціях і державних переворотках Заходу слов'янофіли бачили потяг до насилля, а тому звертали свої погляди до патріархальності та соціальної гармонії. “Східний світ” уявлявся їм спадкоємцем і охоронцем раннього християнства, а православ'я – єдиною прийнятною для слов'ян релігією. Державність слов'ян, на їх думку, ґрунтувалася на вільних виборах, а кожний їх народ ототожнювався з численною общиною, в якій важливі питання вирішувалися демократичним шляхом. Історики-слов'янофіли (І.Малишевський, В.Вертеловський та ін.) постійно повторю-

вали думку про месіанську роль слов'янства серед європейських народів, розробляли ідею його неминучого лідерства серед усіх “рас і племен”. Воднораз, слов'янофільська концепція історії передбачала вивчення життя народу, що зближувало її з народницькою.

У народницькій концепції головною рушійною силою історії виступав народ, який протиставлявся власній еліті. Тому саме він був об'єктом дослідження істориків. Основна увага приділялася з'ясуванню умов його життя у різні епохи, особливо в ті з них, коли з найбільшою силою виявлялась активність народних мас. Вони, як правило, вивчали порівняно вузьке коло проблем, але краще бачили тенденції історичного розвитку, ніж слов'янофільські історики. Визнаючи економічні чинники основними причинами народних виступів, вони, проте, не займалися дослідженням проблем власне економічної сфери буття народу³. Незважаючи на певні відмінності у дослідників народницького напрямку – М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, О.Котляревський, В.Антонович та ін., їх концепція була визначальною для усієї української історіографії другої половини XIX ст.

Інший підхід до історії слов'янських народів сформуваали історики-позитивісти. У сфері розуміння історії вони критикували умоглядні концепції попередньої доби, вперше звертали особливу велику увагу до вдосконалення “техніки” опрацювання джерел і підготовки на цій основі наукових праць. Позитивісти розширили діапазон історичних досліджень слов'янських народів, зокрема розпочали вивчення соціально-економічних проблем, оскільки в їх теорії “факторів” історичного розвитку, помітне місце посідали явища і процеси, що відносилися до матеріального життя суспільства. У певному сенсі утверджували уявлення про об'єктивні закономірності, притаманні історичному розвиткові, прогресивний, поступальний рух історії⁴. Позитивістська історіографія декларувала принцип неупередженості наукового дослідження, розглядала відхилення від інформаційного змісту джерела вважалось ледь не “зрадою” науки. За істориками заперечувалося право вносити у вивчення минулого елемент оцінки з позицій свого часу, від них вимагалось повністю “відключити” свої політичні переконання⁵. Вона вперше зайнялася глибоким дослідженням проблем історії польського народу, яка ігнорувалася слов'янофілами через те, що мов, поляки “зрадили” слов'янські витоки й “загрузили” у католицизмі.

Визнаним авторитетом у галузі давньої історії слов'янських народів (періоду їх розселення у Європі до X ст., коли у них панував родовий лад і лише виникали перші передумови утворення держав), а також історії балтійських слов'ян, був професор київського університету Св. Володимира О.Котляревський (1837–1881). Він народився у дворянській родині на Полтавщині. Навчався в Московському університеті, де слухав лекції про-

фесорів Т.Грановського й П.Кудрявцева, славістичні курси свого земляка О.Бодяньського та ін. За спостереженням його біографа О.Піпіна, він “рано дістав певну самостійність, яка звільняла його від деякої однобічності учителя; це було тим більш можливо, що поряд він мав іншого наставника, якому взагалі був чимало зобов’язаний, в особі Ф.Буслаєва”⁶. Майбутній науковець отримав золоту медаль Московського університету за твір з історії слов’янської культури “Про час хрещення болгар” (1857), а 1863 р. в Петербурзькому університеті захистив дисертацію на звання кандидата “Про час прийняття християнської віри у Болгарії і про участь у цій справі св. Кирила Солунца”, виконану під керівництвом О.Бодяньського⁷.

У 1862 р. за підозрою в антиурядовій діяльності О.Котляревський був заарештований, а тому після звільнення йому заборонили працювати у навчальних закладах і до 1869 р. перебував під таємним наглядом⁸. Заснування 1869 р. Археологічного товариства при Московському університеті, в якому молодий науковець посів посади товариша секретаря, бібліотекаря, хранителя музею, редактора “Археологического вестника” відкрило широкі можливості для реалізації його творчих задумів⁹.

Наприкінці 1860-х рр. О.Котляревський розпочав дослідження язичницьких ритуальних звичаїв слов’ян, яке вилилося у магістерську дисертацію “Про поховальні звичаї язичницьких слов’ян”¹⁰. Праця вченого стала першим в європейській історіографії узагальнюючим дослідженням даної проблеми. Вона виразно продемонструвала його методичні прийоми наукового пошуку, для яких характерним було комплексне використання і порівняльний аналіз різноманітних джерел, зокрема, археологічних, писемних пам’яток, фольклорних матеріалів тощо. Це дало змогу автору з’ясувати, які саме риси побуту давніх слов’ян можна віднести до їх специфічних прикмет, а які притаманні й іншим народам.

Вітчизняні й зарубіжні автори доброзичливо зустріли працю О.Котляревського. Чеський учений І.Гануш у своїй рецензії відзначав: “Це прекрасна робота, і я не знаю, чи можна знайти в літературі іншу, яку б можна було поставити поряд з працями Котляревського. Знайомство з усією літературою, що стосується цього ж предмета, виявляється на кожній сторінці книги, так що росіяни можуть нею гордитися і стати на чолі цієї галузі науки”¹¹. А український славіст О.Кочубинський наголошував, що в цій книзі “автор представив першу главу майбутньої слов’янської міфології, живий і вірний образ минулого... Лише людина з глибоким розумом і широкою освітою була здатна надати дійсно історичний інтерес такому явищу, як поховальний обряд”¹².

Улітку 1872 р. О.Котляревський отримав дозвіл на річне закордонне наукове відрядження і через Варшаву, Братиславу, Дрезден виїхав до Пра-

ги¹³. Саме в останній він ретельно студював матеріали місцевих архівів і на основі виявлених джерел, а також раніше зібраних матеріалів, підготував і видрукував фундаментальну працю “Старожитності юридичного побуту балтійських слов’ян: Спроба порівняльного вивчення слов’янського права” (Прага, 1874)¹⁴. Це був перший випадок в українській і російській історичній науці, коли докторська дисертація на славістичну проблематику готувалася безпосередньо в західнослов’янському середовищі. Відомо, що деякі матеріали для неї, а також консультації автор отримав від чеських учених – М.Гатгає, Я.Ганела, А.Патери, за що автор висловив їм вдячність на титулі своєї книги¹⁵. На думку російського академіка В.Ягича, яку поділяємо, праця “вирзнялася ретельною розробкою даного питання за джерелами, не вдаючись в які-небудь сміливі комбінації чи гіпотези”¹⁶.

17 листопада 1874 р. в Петербурзькому університеті відбувся публічний захист дисертаційного дослідження О.Котляревського, за результатами якого він отримав ступінь доктора слов’янської філології¹⁷. Відразу ж після захисту, 26 листопада спочатку рада історико-філологічного факультету, а 20 грудня – рада Київського університету Св. Володимира обрала його ординарним професором по кафедрі слов’янської філології¹⁸.

У другій половині XIX ст. дисертація О.Котляревського стала однією з найфундаментальніших праць європейської історіографії у галузі історії правових звичаїв балтійських слов’ян. На відміну від представників першого покоління українських славістів, у поглядах яких переважали романтичні настрої щодо минулого слов’янських народів, їх ідеалізація, нерідко і вороже ставлення до німців як пригноблювачів слов’янських народів, О.Котляревський був прекрасно обізнаний і високо цінував досягнення німецької науки, її роль в культурному розвитку слов’янських народів. Зокрема, він симпатизував видатному німецькому філологу-романтику й досліднику міфології європейських народів Я.Гримму, котрий започаткував в європейській науці порівняльно-історичний метод вивчення мови, народної поезії, міфології й пам’яток права і першим ввів поняття науки юридичних старожитностей. Його ж праця “Німецькі правничі старожитності” справила помітний вплив на формування наукових зацікавлень О.Котляревського слов’янськими старожитностями і була, за його ж словами, “ніким не перевершеним зразком антикварно-правничої праці”¹⁹.

О.Котляревський першим у вітчизняній славистиці використав порівняльні методи дослідження правничих пам’яток балтійських слов’ян, що дозволило йому дійти висновків, котрі знаменували новий етап в розвитку тогочасної славистики і були підтримані європейськими науковцями. Він наголошував, що відносно юридичних пам’яток балтійських слов’ян найкраще використовувати порівняльний метод історичної критики: “Тем-

рива і уривчастість у свідченнях джерел щодо історії балтійських слов'ян в більшості повинні стати зрозумілими і відкритись при порівняльному співставленні їх з даними джерел польських, лужицьких, чесько-моравських та інших слов'ян²⁰. Учений з'ясував, які риси давнього побуту балтійських слов'ян можна віднести до специфічно слов'янських, а які властиві й іншим народам. Відповідно до його концепції, звичаєве право мало більш охоронний, консервативний, ніж прогресивний характер, і представляло собою узагальнений досвід попереднього життя народу, що увібрив в себе звичаї століть сивої давнини, тоді як в юридичному побуті балтійських слов'ян брали свій початок їх державні інститути й правові відносини.

У 1874 р. О.Котляревський видав ще одну фундаментальну працю “Сказання про Оттона Бамберзького у відношенні до слов'янської історії та старожитностей”, яку присвятив О.Бодянському як “першому своєму учителю в слов'янознавстві”²¹. Звертаючись до писемних пам'яток про Оттона Бамберзького, що серед інших джерел історії поморських слов'ян “займали не лише помітне, але можна сказати – найперше місце”, він прагнув “здійснити нове видання важливих джерел слов'янської історії у відповідності до сучасних віянь науки про слов'янські народи й пристосоване до її потреб”²².

Висока інформаційна цінність життєписів про Оттона Бамберзького, на думку вченого, зумовлювалась тим, що їх автори мали “можливість спостерігати життя слов'ян у вільних, природних його проявах ... в середовищі народного побуту і його порядків, ... зуміли підмітити в житті слов'ян чимало важливих рис і передати їх правдиво і виразно”²³. Джерелознавчий аналіз праці передбачав докладний аналіз кожного із життєписів Оттона, насамперед, тих частин, де йшлося про його подорож і проповідницьку місію до поморських слов'ян. При цьому дослідник, за його словами, намагався “утримуватися в межах точного історичного викладу” на основі порівняльного аналізу життєписів Оттона з іншими джерелами, що дозволило йому “відкинути деяку інформацію німецьких хроністів як сумнівну або недостовірну”. Подібні прийоми опрацювання історичних джерел чи не вперше використовувалися українськими ученими в історико-славістичних дослідженнях, що дозволило автору не лише всебічно проаналізувати події першої й другої проповідницької місії Оттона до Помор'я, але й схарактеризувати внутрішній устрій і зовнішні зв'язки поморських слов'ян.

О.Котляревський проаналізував повідомлення німецьких хроністів про війни поморян з поляками за правління Болеслава I, Казимира I, Болеслава II, Владислава Германа, Болеслава III Кривоустого, а також запровадження у них християнства в ході місії Оттона Бамберзького. Християнізацію балтійських слов'ян німецьким духовенством О.Котляревський оціню-

вав досить реалістично, підкреслюючи, що вона потрібна була німецьким завойовникам не в ім'я ідеї, а лише як привід для збагачення. Він висловлював сумнів, що “в цю нову обітовану землю прагнули не лише скромні подвижники з прапором миру і любові, але й цілі полчища хрестоносного війська, вогнем і мечем поширюючи духовну свободу і політичне поневолення. Нерідко християнські ідеї зовсім заслонялися корисними мотивами і ставала лише пристойним офіційним приводом”²⁴. Водночас, про одного із найбільш відомих проповідників християнства у балтійських слов'ян Оттона Бамберзького він писав, що той “діяв з виразним усвідомленням кінцевої мети, до якої повинна була привести насаджена його рукою нова релігія, а саме до придбання благодатної країни не лише до християнства взагалі, але й для німецької церкви і народності”²⁵. У додатках своєї книги автор вперше подав у перекладі російською мовою “Уривки анонімного автора про права поморян”²⁶, що зберігають свою джерелознавчу цінність і сьогодні.

Праці О.Котляревського стали великим здобутком української славістики другої половини ХІХ ст. Підвалиною його концепції виступало переконання, що Захід і Схід розвиваються на єдиному ґрунті, і тому європейська освіта повинна стати спільним досягненням європейських народів. З цих позицій він критикував слов'янофілів, категорично відкидав їх погляди на минуле слов'янських народів. Водночас, тверезо ставився до сучасних йому слов'янських народів. Співчуваючи їх пригнобленому становищу, бачачи і визначаючи їх позитивні якості, він не впадав у крайнощі критики “германізму”, високо цінував досягнення німецької науки.

У 1876 р. О.Котляревський очолив Київський відділ слов'янського благодійного комітету, а з 1877 р. був головою Історичного товариства Нестора-літописця, і, фактично, започаткував на його засіданнях розгляд проблем історії слов'янських народів, у тому числі полабсько-балтійських. На них він виголосив доповіді “Про звичаї у слов'ян при народженні дитяти і до його змузніння”, “Нарис історії двобою у слов'янських племен”, промови в пам'ять учених-славістів О.М.Бодяньського, О.Попова та ін.²⁷

Вагомим внеском у вивчення проблем історії балтійських слов'ян та їх германізації стали праці професора кафедри загальної історії університету Св. Володимира Ф.Фортинського (1846–1902). Він закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету, де навчався у професорів І.Срезневського, В.Ламанського, К.Бестужева-Рюміна, В.Бауера, й був залишений при ньому для підготовки професорського звання по кафедрі загальної історії. У 1872 р. захистив магістерську дисертацію “Титмар Мерзенбурзький і його хроніка”, що і сьогодні залишалася “однією з кращих праць з цього питання”²⁸.

31 травня 1872 р. Рада університету Св. Володимира обрала Ф.Фортинського доцентом по вакантній кафедрі загальної історії, а восени він розпочав читання курсу з історії середніх віків. У 1874–1876 рр., з метою поглиблення спеціалізації у галузі історії європейського середньовіччя, учений перебував у двохрічному науковому відрядженні за кордоном: слухав лекції в семінарах паризької Школи хартій, Вищій практичній школі наукових досліджень при Сорбоні²⁹, що вчинили вирішальний вплив на формування його наукових поглядів, зокрема, їх методологічну перебудову на засадах позитивізму. Водночас, в Геттінгенському університеті Ф.Фортинський взяв участь у роботі історичних семінарів професорів Г.Вайца, Паулі і Френсдорфа. Саме тоді захопився історією північно-німецьких міст і розпочав досліджувати відповідні джерела в бібліотеках і архівосховищах Німеччини³⁰. Імовірно, вже на початку 1876 р., коли закордонна подорож добігала кінця, завершив написання своєї докторської дисертації “Приморські венецькі міста та їх вплив на утворення Ганзейського союзу до 1370 р.”, що почала друкуватися в “Университетских известиях”³¹.

Уже в першій главі дослідження автор подав короткий нарис внутрішньої історії слов’ян Західного Помор’я в період його підкорення німцями й заснування там міст. Згідно спостережень Ф.Фортинського, найбільшою повнотою вирізнялися повідомлення Тітмара про полабських слов’ян й лужицьких сербів, тоді як про бодричів і лютичів інформація подавалася лаконічно. Автор, зокрема, вказував, що “під час страшного повстання полабів у 983 році князь бодричів Мстивой спалив Гамбург”³². Він також наголошував, що у часи Тітмара головним кордоном, який розділяв слов’ян від німців була річка Ельба, тож всі походи німецьких королів і герцогів на слов’ян розпочиналися і закінчувалися переходом через цю річку, а кожне придушення повстання слов’ян супроводжувалося відбудовою фортець на Ельбі. “Спустошення Славії вогнем і мечем було звичайним наслідком всіх походів на неї”, – підкреслював він³³.

При цьому дослідник переконливо показав суто матеріальну, а не релігійну причину колонізації слов’янського Помор’я. Він, зокрема, наголошував, що князі, єпископи і монастирі у своєму заклик до колоністів із різних країн, а особливо із Німеччини, керувалися не стільки думкою про поширення і утвердження християнства, скільки матеріальними міркуваннями про власну безпеку й збагачення. “Зрозуміло, – вказує Ф.Фортинський, – самі єпископи створення монастирів і заклик колоністів пояснюють в своїх грамотах виключно першою метою, а другу замовчують чи підкреслюють звичайне бажання розвивати в країні землеробство, до якого слов’яни начебто були мало придатні”³⁴. Згідно його спостережень, ста-

новище німецьких завойовників серед населення Помор'я було не надто міцним, оскільки слов'яни чинили їм опір й, до того ж, вони досить “часто від поклоніння хресту поверталися до культу своїх богів”³⁵.

Спрямовуючи критичні зауваження на адресу німецьких учених, які змальовували німецьких колоністів як звичайних християнських місіонерів, Ф.Фортинської вказував на необхідність переосмислення проблеми німецької колонізації на основі критичного аналізу наявних джерел. “Німецькі дослідники бачать в колонізації Славії і в запровадженні там німецького права ні більше, ні менше як знищення кріпацтва, що панувало начебто не лише в Німеччині, – писав він, – але й у слов'ян; але вони, очевидно, змішують при цьому загальні слов'янські земські повинності, що призначалися для захисту країни і на утримання уряду – князів й їх каштелянів – з панщиною на користь приватних власників, головною умовою кріпацького стану, а між іншим саме тут і виявляється істотна різниця між побутом слов'ян і німців у XII ст.”³⁶. Учений аргументовано довів, що німецькі колоністи не звільнялися від панщини, а від часу колонізації з нею познайомилося і місцеве населення³⁷.

Заслугою Ф.Фортинського було висвітлення проблеми виникнення і розвитку внутрішнього устрою поморських венецьких міст (Любек, Вісмар, Росток, Стральзунд і Грейфсвальд), що невдовзі об'єдналися у Ганзейський союз. Із блискучим знанням спеціальної літератури та величезного комплексу різноманітних джерел, він дослідив континентальну і морську торгівлю цих міст, з'ясував її місце в економічних відносинах Північної Європи. На його переконання, саме торговельні інтереси стали життєвим нервом поморських міст, тим цементуючим початком, що згуртував їх в єдине ціле. Крім того, Ф.Фортинський з'ясував причини виникнення товариств німецьких купців у колонізованих землях і союзів міст у самій Німеччині, що мали вирішальний вплив на укладення Ганзейського союзу. Переконавши довів, що організація товариств любекських купців в інших землях була копією устрою самого Любека³⁸. Тож дослідження проблеми, яку обходили у своїх дослідженнях німецькі автори, слід теж віднести до успіхів київського професора. На початку 1877 р. у Петербурзькому університеті Ф.Фортинський захистив своє дисертаційне дослідження й отримав ступень доктора загальної історії.

На засадах позитивістської методології досліджував проблеми історії права давніх слов'ян професор кафедри історії руського права Харківського університету І.Собєстіанський (1856–1895). Він закінчив юридичний факультет Харківського університету (1878) і був залишений для підготовки до професорського звання. У 1885–1886 рр. перебував у науковому відрядженні за кордоном. 1886 р. у Празі видав своє дослідження “Кругова порука

у слов'ян за давніми пам'ятками законодавства". Друге видання цієї книги (Харків, 1888) І.Собестіанський захистив як магістерську дисертацію³⁹. У ній вперше у вітчизняній історіографії досліджувався інститут кругової поруки у давніх слов'ян та деяких інших народів. Критичний аналіз різнопланових джерел дозволив автору стверджувати, що вона у родових і територіальних общинах була характерна не лише слов'янським народам, як заявляли Ф.Палацький, В.Мацієвський і деякі інші зарубіжні дослідники, а й на певному етапі розвитку для більшості європейських народів.

У 1892 р. І.Собестіанський захистив докторську дисертацію "Вчення про національні особливості характеру і юридичного побуту давніх слов'ян"⁴⁰. У ній піддав критиці як суб'єктивні, сентиментально-романтичні, погляди, пануючі у той час, на правничу практику слов'ян, включаючи балтійських. Й хоча концепція українського славіста викликала певні зауваження з боку частини фахівців, все ж згодом чимало її положень утвердилося в науковій літературі. Тож цілком погоджуємося з оцінкою сучасної російської дослідниці Л.Лаптевої, що для наукового методу вченого були притаманні "порівняльна постановка досліджень, критичне відношення до висновків наукових авторитетів, знання джерел, самостійність наукових висновків і суджень"⁴¹.

Отже, у другій половині XIX ст. у вивченні історії полабо-балтійських слов'ян українські дослідники досягли помітних успіхів. На основі порівняльно-історичного методу О.Котляревський з'ясував і дослідив найголовніші риси побутової історії правничих інститутів поморських слов'ян, а Ф.Фортинський суттєво просунувся у з'ясуванні характеру їх відносин з німецькими державами.

Примітки

1. Див.: *Гильфердинг А.Ф.* Остатки славян на южном берегу Балтийского моря. – СПб., 1864.
2. *Павинский А.И.* Прибалтийские славяне (Историческое исследование). – СПб., 1871; *Гильфердинг А.Ф.* История балтийских славян // Гильфердинг А.Ф. Собр. Соч. – СПб., 1874. – Т.IV; *Мука Е.* Statistika luziskich Serbow. Woblicenje a wopisanje hornjo- a delnjo-luziskeho Serbowstwa w letach 1880–1885. – Budysin, 1884–1886; *Серну А.* Luzice a luzicki Srbove. – Praha, 1911; *Любавский М.К.* История западных славян. – М., 1918; *Григорьев С.Г.* Полабские славяне и их борьба против немецкой агрессии в IX–XI вв. – М., 1953; *Черниловский З.М.* Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. – М., 1959; Докладний огляд літератури. Див.: *Hrabova L.* K otazce vzniku a vyvoje statu u Polabskych Slovanu // Ceskoslovensky casopis historicky. – Praga, 1955. – №4. – S.43–54.
3. *Гирич І.* "Народництво" та "державництво" в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація. Альманах. – 2000. – Вип.4. –

К., 2001. – С.5-30.

4. *Кроче Б.* Теория и история историографии / Пер. с итал. И.М.Заславской. – М., 1998. – С.173-183.

5. *Григорьева И.В.* Введение // Историография истории нового времени стран Европы и Америки / Под ред. И.П.Дементьева. – М., 1990. – С.199.

6. *Пытин А.Н.* Очерк биографии профессора А.А.Котляревского // Сборник Отделения русского языка и славистики. – СПб., 1895. – Т.50; Сочинения А.А.Котляревского. – Т.IV. – С.CXLIII.

7. Диссертация А.Котляревского на звание кандидата // Центральный державный историчний архів в м.Києві. – Ф.2223. – Спр.8.

8. Дело о прекращении секретного наблюдения за А.А.Котляревским // Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1282. – Оп.1. – Ед.хр.289.

9. Письмо А.Котляревского – А.Пыпину (Б.д.) // Отдел рукописей Российской Национальной Библиотеки. – Ф.621. – Ед.хр.441.

10. *Котляревский А.* О погребальных обычаях языческих славян. – М., 1868.

11. Див.: *Гануш И.* Отзыв о книге г.Котляревского “О погребальных обычаях языческих славян” // Отчет о присуждении наград графа Уварова 25 сентября 1869 года. – СПб., 1870. – С.240.

12. *Кочубинский А.А.* А.А.Котляревский // Итоги славянской и русской мифологии. – Одесса, 1882. – С.233-234.

13. О командировании за границу с ученой целью экстраординарного профессора русского языка и славянского языкознания А.А.Котляревского // РГИА. – Ф.733. – Оп.147. – Ед.хр.642. – Л.294.

14. *Котляревский А.* Древности юридического быта балтийских славян: Опыт сравнительного изучения славянского права. – Прага, 1874. – Ч.1.

15. Там же. – С.1.

16. *Ягич В.* История славянской филологии. – СПб., 1910. – С.557.

17. Диплом доктора славянской филологии // Институт русской литературы. – Ф.134. – Оп.4. – Ед.хр.179.

18. Представление историко-филологического факультета в Совет университета Св. Владимира от 29 ноября 1874 г. // Державний архів міста Києва. – Ф.16. – Оп.313. – С.183. – А.1, 6.

19. Там же. – С.4.

20. Там же. – С.2.

21. *Котляревский А.* Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древностей. – Прага, 1874.

22. Там же. – С.1, 5.

23. Там же. – С.5.

24. *Котляревский А.А.* Книга о древностях и истории поморских славян в XII в.: Сказание об Оттоне Бамбергском в отношении к славянской истории и древностей // Сочинения А.А.Котляревского. – Т.3. – СПб., 1891. – С.323.
25. Там же. – С.408.
26. *Котляревский А.А.* Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древностей. – Прага, 1874. – С.143-160.
27. *Котляревский А.А.* Об обычаях у славян при рождении дитяти до его возмужания // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – 1879. – Кн.І. – С.290-292; *Його ж.* Очерк истории поединков у славянских племен // Там же. – 1888. – Кн.ІІ. – С.295-302, а також у кн.: *Котляревский А.А.* Сочинения. – Т.ІV. – С.640-643; *Його ж.* Очерк учено-литературной деятельности О.М.Бодянского // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн.І. – С.295-302, а також у кн.: *Котляревский А.А.* Сочинения. – Т.ІІ. – С.432-443; *Його ж.* О трудах А.Н.Попова // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн.І. – С.308-310.
28. *Фортинский Ф.Я.* Титмар Мерзебургский и его хроника. – СПб., 1872; *Гутнова Е.В.* Историография истории средних веков. – 2-е изд. – М., 1985. – С.307.
29. *Ясинский А. Ф.Я.* Фортинский как ученый и професор // ЧИОНЛ. – 1903. – Кн.17. – Кн.ІІ. – С.47-49.
30. *Фортинский Ф.Я.* Из Геттингена // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – №11. – С.80-90; *Його ж.* Научно-историческая деятельность Георга Вайца // Университетские известия. – 1879. – №3, 4.
31. *Фортинский Ф.Я.* Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г. // Университетские известия. – 1876. – №4, 5, 7-12 та окреме видання: К., 1877. – 416+II с.
32. Там же. – С.163-164.
33. Там же. – С.9.
34. Там же. – С.33, 26.
35. Там же. – С.17.
36. Там же. – С.41.
37. Там же. – С.42.
38. Там же. – С.327.
39. *Собестианский И.М.* Круговая порука у славян по древним памятникам законодательства. – 2-е изд. – Харьков, 1888.
40. *Його ж.* Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян. – Харьков, 1892.
41. *Лаптева Л.П.* Собестианский Иван Михайлович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М., 1979. – С.311.

Резюме

В статье анализируются труды украинских историков второй половины XIX в., посвященные изучению полабо-балтийского славянства, наработки которых не были предметом специального изучения в историографии.

ПОДІЛЛЯ В НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧІЙ СПАДЩИНІ В.К.ГУЛЬДМАНА (ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У статті аналізується життєвий і творчий шлях Віктора Карловича Гульдмана (1852–1907) на тлі його досліджень археології, історії, культури, статистики, природи Подільської губернії, на території якої нині розташовані Хмельниччина і Вінниччина, розглядаються основні наукові й краєзнавчі праці вченого.

Віктор Карлович Гульдман, якому в 2004 році минає 150 років від дня народження, належав до когорти таких визначних дослідників минувшини Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст., як М.Я.Орловський, М.В.Сіماشкевич, М.І.Яворовський, Й.Й.Ролле, Є.Й.Сіцінський та інших. Хоча йому належить 12 фундаментальних книг і близько сотні статей з статистики, демографії, економіки, історії, археології, культури й природи нашого краю, він і досі залишається малопомітною постаттю в українській історіографії. Тільки у 1993–1995 роках з’явилися публікації перших коротких енциклопедичних довідок¹, а в 1996–1997 роках більш розгорнуті статті про його життєвий і науковий шлях² та в матеріалах наукового збірника³, які породжують більше питань, ніж дають відповіді та ліквідовують так звані “білі плями” в його біографії. Тим не менше, нині жодний дослідник історії Поділля доби від найдавнішого часу і до початку ХХ ст. не спроможний обійтися без використання праць В.К.Гульдмана.

Недостатня обізнаність з життєвим шляхом В.К.Гульдмана пояснюється тим, що ця непересічна постать вела настільки скромний образ життя, що про неї не писали тоді місцеві часописи, не помістили репортажі про відзначення його ювілеїв і навіть некрологу. Тільки нещодавно автору даної статті вдалося виявити у фондах Державного архіву Хмельницької області особову справу “Формулярні списки про службу секретаря Подільського губернського статистичного комітету, колезького секретаря Віктора Карловича Гульдмана” за 1886, 1893, 1894, 1901 роки⁴, які стали головним джерелом до вивчення його біографії та громадсько-наукової діяльності. Проте “формулярні списки” не фіксують раннього етапу життя вченого і краєзнавця. Тому й досі його життєпис можемо складати на основі даних про громадську діяльність та творчої спадщини. Варто також зауважити, що подільські краєзнавці А.Г.Паравійчук⁵ та С.К.Гуменюк⁶ ще в середині 60-х – у 80-ті роки ХХ ст. уперше упорядкували бібліографію головних праць В.К.Гульдмана, що мало позитивне значення для популяризації його творчості.

Нині відомо, що В.К.Гульдман народився у 1854 році в одній з німецьких колоній, що були поширені тоді у Волинській губернії, в сім'ї військовослужбовця (у “формулярному списку” зазначено, що він “з обер-офіцерських дітей, маєтків не має”). Ріс хворобливим хлопчиком. В юнацькі роки навчався в київській школі землемірів, але через погіршення стану здоров'я так і не закінчив. Трудовий шлях розпочав 30 липня 1872 року на посаді судового пристава у складі мирових суддів першої-другої дільниць Летичівського повіту Подільської губернії. Вже 1 жовтня перейшов на посаду помічника секретаря з'їзду мирових суддів, а 12 грудня 1872 року, згідно поданої заяви, був переведений на посаду помічника судового пристава губернського міста Житомира, з 8 серпня 1873 року він працював поліцейським наглядачем у м.Новограді-Волинському Волинської губернії, з 13 вересня 1874 року поступив на службу чиновником Волинського губернського правління у Житомирі⁸. Однак, уже 24 вересня 1874 року В.К.Гульдман звільнився з роботи за станом здоров'я і протягом восьми років життя займався серйозним лікуванням своїх легень, у тому числі за кордоном. Відносно видужавши, Віктор Карлович відновив свою трудову діяльність і з 15 листопада 1882 року працював столоначальником канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. На цій посаді він настільки добре себе зарекомендував, що з метою росту службової кар'єри його 7 вересня 1885 року було призначено спочатку молодшим, а незабаром просто чиновником особливих доручень при Подільському цивільному губернаторові. На початку вересня цього року В.К.Гульдман зі своєю сім'єю (дружиною, дочкою і сином) прибув до м.Кам'янця-Подільського і, як з'ясувалося, назавжди⁹. Саме в цьому місті, яке стало йому рідним, він остаточно визначився зі своєю професією, сформувався як учений, краєзнавець Поділля, став широко відомим у наукових колах і серед громадськості в Україні та за її межами.

Перші три роки перебування В.К.Гульдмана у м.Кам'янці-Подільському були досить насиченими. Він настільки поринув в роботу чиновника особливих доручень, що вже 29 жовтня 1885 року був нагороджений російським самодержцем під час його офіційних відвідин Києва спеціальним діамантом “За усердные труды”¹⁰. 22 березня 1886 року В.Гульдмана призначили завідувачем Подільського губернського статистичного комітету і водночас 16 вересня цього ж року – старшим чиновником з особливих доручень, а 20 лютого 1887 р. урядовий Сенат перевів його у колезькі регістратори з жалуванням до 1800 руб. Згодом пройшов щаблі службовця від колезького регістратора до титулярного радника (1893 р.) і надвірного радника (з 1900 р.). Нарешті, у 1888 році В.К.Гульдман відмовився від посади старшого чиновника з особливих доручень, ставши губернським секре-

тарем, і остаточно обійняв посаду секретаря Подільського губернського статистичного комітету, на якій самовіддано працював до 1903 року¹¹.

Варто зауважити, що утворений в 1838 році Подільський губернський статистичний комітет за своєю суттю був чиновницько-бюрократичним органом, який керувався губернатором і забезпечував владні структури самодержавства офіційними статистичними матеріалами. З середини 60-х – до середини 80-х років XIX ст. в його складі, крім штату чиновників, на громадських засадах працювали провідні місцеві науковці й краєзнавці, зокрема, Й.Й.Ролле, М.В.Сіماشкевич, М.І.Яворовський та інші. Саме вони здійснили спробу перетворити офіційну установу в науковий центр Поділля. Так, у 1866 р. за допомогою комітету Й.Й.Ролле видав книгу “Гигиенические очерки Подолии”, за ініціативою М.І.Яворовського і Й.Й.Ролле статистичний комітет опублікував у 1885 році значну за обсягом збірку документів “Материалы для истории Подольской губернии” та у 1880–1885 роках – тритомник “Материалы статистического описания Подольской губернии” й інші, які стали важливим джерелом історії краю. Всупереч опору чиновників, які прагнули зберегти вузьку галузевість, корпоративність установи, В.К.Гульдман продовжив справу перебудови статистичного комітету в науковий осередок краєзнавства. В його руках знаходився весь видавничий потенціал комітету, і він із завзяттям став публікувати видання, які часто виходили за межі компетенції установи¹².

Перший напрям діяльності В.К.Гульдмана в цьому комітеті пов’язаний з відомчим виданням статистичних і довідкових матеріалів про Подільську губернію. Уже 1888 року за його упорядкуванням побачили світ збірники “Движение населения в Подольской губернии за 1872–1886 годы”¹³ і “Справочная книжечка Подольской губернии”¹⁴, в 1895 і 1900 роках – “Подольский адрес-календарь”¹⁵ та ін. За своїм характером ці книги були довідниками для службового користування й всіх тих, хто цікавився подільським краєм. Тут читач й сьогодні може знайти відомості про офіційні особи (губернатори, чиновники тощо), про всі державні й громадські установи, організації та товариства, що діяли на Поділлі, про стан населення, промисловості, ремесла, сільського господарства, транспорту і зв’язку, торгівлі, культури, освіти, медицини та інших галузей в розрізі губернії та повітів. Сьогодні ці видання, які відзначаються правдивістю і достовірністю викладу статистичних відомостей та фактів, є цінним і об’єктивним джерелом для вивчення Поділля кінця XIX – початку XX ст.

Особливо відзначився В.К.Гульдман у розробці статистичних матеріалів регіону, коли він увійшов 1895 року до складу Подільської губернської комісії по проведенню першого Всеросійського перепису населення у 1897 році. У цій комісії йому, як одному з керівників губернського

статистичного комітету, належала ключова роль не тільки по організації перепису на Поділлі, але й в упорядкуванні зібраних матеріалів перепису і підготовці їх до оприлюднення. Тільки в 1904 році побачив світ XXXII том “Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Подольская губерния” за загальною редакцією сенатора Н.Тройницького¹⁶. Зрозуміло, що авторство В.К.Гульдмана в цьому видання, яке здійснював Центральний статистичний комітет у Петербурзі, не зазначено. Проте за активну участь в організації перепису населення Подільської губернії В.К.Гульдман був удостоєний срібної медалі¹⁷.

Другим важливим напрямом діяльності В.К.Гульдмана стала багаторічна робота по створенню довідок енциклопедичного характеру про всі населені місця Подільської губернії. За його авторством оприлюднені такі важливі для сучасної української історичної науки книги, як “Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания” (1889 р.)¹⁸, “Населенные места Подольской губернии: Алфавитный перечень населенных пунктов губернии” (1893 р.)¹⁹, які стали першим в історіографії Поділля зведеним описом населених місць краю. У цих доповнюючих одна одну фундаментальних працях подані відомості про більш як 2600 населених місць Поділля, в яких зазначені перші письмові згадки про них, окремі епізоди історичного розвитку, прізвища їх власників, розподіл у них землеволодіння та інші суттєві соціально-економічні й статистичні показники на час виходу книг. При цьому потрібно врахувати, що третина довідок про населені місця Поділля, поданих у виданнях В.К.Гульдмана, взагалі є першим джерелом для їх вивчення. Тому названі праці стали одним з головних джерел для написання всіх нарисів і довідок при підготовці до видання томів “Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область” (К., 1971) та “Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область” (К., 1972), лежать в основі всіх інших нинішніх видань про населені місця подільської землі. Загалом сьогодні не можливо обійтися без цих праць В.К.Гульдмана всім, хто досліджує і популяризує історію міст і сіл краю.

Хто ж вивчає і цікавиться аграрною історією Поділля, станом розподілу земельної власності цього регіону на межі XIX-XX ст., заостренням соціальних протиріч на селі, про стан використання земельних угідь в сільськогосподарському плані, прагне отримати додаткові достовірні статистичні відомості про міста і села краю – не може обійтися без капітальної книги В.К.Гульдмана в двох виданнях “Поместное землевладение в Подольской губернии”²⁰. Про наполегливість у дослідженні стану помісного землеволодіння та в упорядкуванні книги статистичними таблицями, викладками, тощо свідчить той факт, що в пер-

шому виданні за 1898 рік вона мала обсяг 441 сторінку, а в другому – за 1903 рік – 950 с. Варто зазначити, що на початку ХХІ ст. фактичний матеріал і подана статистика у цих виданнях не викликають сумнівів у науковців і краєзнавців, що досліджують минуле Поділля. Водночас варто пам'ятати, що автор видань готував їх, насамперед, як настільно-довідкову книгу для потреб землевласників і орендаторів, щоб вони практично використовували їх для підвищення рентабельності своїх господарств. Окремі агрономічні поради В.К.Гульдмана придатні для застосування у нинішніх ринкових умовах.

В.К.Гульдман захоплювався не тільки статистичними дослідженнями, але й історією Поділля. Серед його історичних праць особливе місце займає капітальна книга “Памятники старины в Подолии. Материалы к составлению археологической карты Подольской губернии”²¹. Це видання, на яке надихнули у свій час Й.Й.Ролле і відомі місцеві краєзнавці Є.Й.Сіциньський, М.Й.Грейм, стало синтезом опублікованого В.К.Гульдманом протягом 1893–1901 рр. у “Подольских губернских ведомостях” циклу статей і довідок під такою ж назвою – “Памятники старины в Подолии”²², присвячених археологічним, історико-культурним і природним пам'яткам, скарбам й іншим старожитностям краю епохи первісного суспільства та середньовіччя в контексті упорядкування археологічної карти. Водночас над створенням археологічної карти Подільської губернії, яку він завершив у 1899 році й опублікував також у 1901 році в матеріалах ХІ Археологічного з'їзду в Києві, наполегливо працював Є.Й.Сіциньський²³. Ця карта Сіциньського одразу ж знайшла визнання в історіографії, хоча в ній тільки перераховувалися і вказувалися місця знаходжень археологічних й інших історичних пам'яток без належної класифікації. Цю прогалину певною мірою заповнюють “Памятники старины в Подолии” В.К.Гульдмана, де подано опис цих пам'яток, зазначені основні їх об'єми, прив'язки до території, речового інвентаря, ступінь їх дослідженості тощо. Тому це видання залишається й досі вартісним і корисним для науковців, створює базове підґрунтя для вивчення давнього минулого Поділля.

Як краєзнавець, В.К.Гульдман вивчав усі аспекти історії, культури й природи Подільського краю (видав досить цікаву за змістом книгу “Климат Подольской губернии”²⁴) й одночасно, як редактор неофіційної частини “Подольских губернских ведомостей” в 1890–1903 роки, активно публікував тут власні статті з регіоналістики, вміщував матеріали інших дослідників минувшини краю.

Визнанням наукового авторитету В.К.Гульдмана, значного внеску в дослідження Поділля стало обрання його дійсним членом Московського археологічного товариства, з 1888 року – Подільського єпархіального істо-

рико-статистичного комітету (з 1903 року – Подільського церковного історико-археологічного товариства) та інших.

На початку ХХ ст. поступово завершувалась трудова, наукова і громадська діяльність В.К.Гульдмана. Ще у січні 1901 року він був призначений міністром освіти почесним наглядцем Кам'янець-Подільського двокласного училища²⁵, продовжував працювати в губернському статистичному комітеті, створювати свої книги. Проте стан здоров'я став значно погіршуватися, і в 1903 році він змушений був подати у відставку з посади секретаря статистичної установи, маючи відзнаки за працю орденів Св. Анни 3 ступеня, Св. Станіслава 3 ступеня та набір медалей²⁶. Кілька років важко хворів, повністю відійшов від наукової і громадської діяльності і в 1907 році пішов з життя. В.К.Гульдмана було поховано на Кам'янець-Подільському русько-фільварецькому цвинтарі.

Вшановуючи нині 150-річчя дослідника і популяризатора історії, культури й природи Поділля Віктора Карловича Гульдмана, відзначаємо, що на порозі ХХІ століття його творча спадщина посіла належне місце в українській історіографії, знаходиться в активному науковому обігу, продовжує жити, реалізовуватися в численних працях учених, краєзнавців і публіцистів, присвячених минувшині Хмельниччини, Вінниччини і суміжних з ними областей України. Настав час для більш масового використання книг і статей В.К.Гульдмана, які стали раритетними, скласти повний бібліографічний покажчик його праць, здійснити підготовку і видання зібрання його творів, на дисертаційному й монографічному рівні дослідити і проаналізувати його життєвий шлях, наукову і громадську діяльність.

Примітки

1. *Баженів Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.184; *Баженів Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – початку ХХ ст. – Хмельницький, 1995. – С.62, 195-196.
2. *Баженів Л.* Відомий і невідомий Віктор Гульдман // Кам'янець-Подільський вісник. – 1996. – 21 грудня. – С.7.
3. *Баженів Л.В.* Видатний дослідник Поділля В.К.Гульдман // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матеріали науково-краєзнавчої конференції. – К., 1997. – С.235-237.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.227. – Оп.1. – Спр.1482. – Арк.55; Спр.4114. – №46; Спр.4467. – №44; Спр.5921. – №49.
5. Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю (3 давніх часів до 1964 р. включно) / Упоряд. А.Г.Паравійчук. Рукопис. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С.115-116 (Зберігається в бібліотеці Кам'янець-Подільського держуніверситету).

6. Історія міст і сіл Хмельницької області: Бібліографічний покажчик літератури і джерел / Упоряд. С.К.Гуменюк. – Хмельницький, 1997. – Ч.1.
7. ДАХО. – Спр.4114. – №46.
8. Там же. – Спр.4467. – №44.
9. Там же. – Спр.5921. – №49; *Баженов Л.В.* Видатний дослідник Поділля В.К.Гульдман. – С.235.
10. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.4114. – №46.
11. Там же. – Спр.5921. – №49.
12. *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст. – С.62.
13. *Гульдман В.* Движение населения в Подольской губернии (1872–1886). – Каменец-Подольский, 1888.
14. *Гульдман В.К.* Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1888.
15. *Гульдман В.К.* Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895; Изд. 2-е. – Каменец-Подольский, 1900.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т.XXXII. Подольская губерния. – СПб., 1904.
17. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.5921. – №49.
18. *Гульдман В.К.* Населенные места Подольской губернии. Алфавитный перечень населенных пунктов губернии с указанием некоторых справочных о них сведений. – Каменец-Подольский, 1893.
19. *Гульдман В.К.* Опыт географическо-статистического описания Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1889.
20. *Гульдман В.К.* Поместное землевладение в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1898; *Гульдман В.К.* Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольная справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. – Изд. 2-е. – Каменец-Подольский, 1902.
21. *Гульдман В.К.* Памятники старины в Подолии. Материалы к составлению археологической карты Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901.
22. *Гульдман В.К.* Памятники старины Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) // Подольские губернские ведомости. – 1892. – №5,8; 1893. – №91, 93 тощо.
23. *Сецинский Е.И.* Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Всероссийского археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т.1.
24. *Гульдман В.К.* Климат Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1889.
25. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.5921. – №49.
26. Там же.

Резюме

В статье анализируется жизненный и творческий путь Виктора Карловича Гульдмана (1852–1907) на основе его исследований археологии, истории, культуры, статистики, природы Подольской губернии, на территории которой сегодня размещены Хмельницкая и Винницкая области Украины, рассматриваются главные научные и краеведческие труды ученого.

УДК 94(477.82)+(477.43/44) I пол. “18”: 821.162.1

С.Е.Баженова

РОЗВИТОК КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН НА ВОЛИНІ Й ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. У ТВОРЧОСТІ Ю.КОЖЕНЬОВСЬКОГО

У статті розглядаються твори “Спекулянт”, “Коллокація” та інші відомого польського письменника, представника “української школи” в польській літературі Юзефа Коженювського (1797–1863) під кутом зору їх використання для характеристики розвитку капіталізму в Правобережній Україні в 40-і роки ХІХ ст.

Ім'я Юзефа Коженювського відоме у вітчизняній історіографії лише полоністам-літературознавцям та вузькому колу шанувальників його творчості.

У 1846 та 1847 роках вийшли друком перші повісті Ю.Коженювського “пекулянт” та “Коллокація”, які одразу ж отримали схвальну рецензію Е.Земенської¹. Пізніше, досліджуючи вплив журналу “Пшегльонд”, який видавала Земенська, на творчість Ю.Коженювського, інший польський дослідник М.Інглот написав книгу “Літературні погляди Петербурзької котерії в 1841–1843 рр.” (об'єднання польських літераторів у російській столиці. – С.Б.), вважаючи, що в 40-і роки Коженювський за своїми ідейними поглядами тяжів до Петербурзької котерії². Цю точку зору поділяв С.Кавин³. Деякі дослідники, наприклад А.Бар, прослідкували вплив Ю.Крашевського на творчість Ю.Коженювського, підкреслюючи аналогічність проблем, що спонукали до творчості цих письменників⁴. Цікавими з точки зору висвітлення епохи між романтизмом і реалізмом є роботи К.Чаховського⁵, П.Хмельовського⁶, Л.Дуніна-Борковського⁷, російських літературознавців О.Цибенко⁸, О.Смирнової⁹. На жаль, на сьогодні відсутні

спроби проаналізувати творчість Ю.Коженювського з історичної точки зору і дана стаття є таким почином.

40–50-ті роки XIX ст. були періодом загострення соціальних протиріч не тільки у власне польських землях, а й у Правобережній Україні, що стало наслідком кризи феодално-кріпосницької системи. У 1840-і роки в житті польської шляхти все більшої ваги набувають грошові відносини, робляться спроби розширення капіталістичних форм господарювання. Іdealізована в польській літературі старовина поступово відходить у минуле, а з нею і благородний герой польських революційних романтиків – борець за свободу народу – вже поступався місцем новому герою – ділку і кар’єристу, який стає однією з чільних фігур польського суспільства.

Патріархальне життя польської шляхти в Україні розмивалось зсередини, все більше занепадають дрібні шляхетські господарства і одночасно знівельовуються сімейні цінності, відходять на другий план такі поняття як родова честь і лицарська вірність. У той же час старі вади польської знаті – станові забобони, чванливість, презирство до українського народу, сліпе наслідування всього закордонного стає значним гальмом суспільства.

Особливої гостроти соціальні протиріччя досягли на кінець 50-х років. Вони переплітаються з боротьбою проти національного гноблення, яке в той час посилилось, і призводять до повстання 1863 року в Королівстві Польському, найбільш розвинутій в економічному і культурному плані частині колишньої Речі Посполитої.

Нові проблеми, які висувала польська дійсність у 40–50-х роках, вимагали глибокого осмислення і аналізу. Головним завданням того часу стає відображення соціальної дійсності в її контрастах і протиріччях, а також змалювання життя простих людей.

Важливу роль у той період відіграє творчість видатного прозаїка Юзефа Коженювського (1797–1863 рр.). Він народився в с.Смульно під Бродами, в Галичині, у родині управителя маєтком. Навчався спочатку дома, потім, у 1808–1919 роках, у німецькій школі в Бродах, у гімназіях в Збараж і Чернівцях й завершив здобуття освіти в Кременецькому ліцеї на Волині. У стінах останнього ще п’ятнадцятирічним юнаком він змушений був утримувати себе і брата, підробляючи репетиторством. Після закінчення ліцею Ю.Коженювський деякий час проживав у Варшаві, даючи приватні уроки (декілька місяців був домашнім учителем Зигмунта Красінського, у майбутньому відомого польського поета-романтика), працював бібліотекарем у графів Замойських. У 1823–1831 рр. він викладає польську мову і літературу в рідному Кременецькому ліцеї. Ці роки були найкращими в його житті, коли він сформувався як талановитий педагог, письменник, дослідник життя Волині, Київщини й Поділля. Після придушення польського по-

встання 1830–1831 рр., коли за участь в ньому багатьох викладачів і учнів ліцей було закрито, Ю.Коженьовський переїжджає до Києва, де стає ад'юнктом кафедри латинської мови Київського університету св. Володимира, а також викладає давню історію. Пізніше, з 1838 року, він був призначений директором гімназії у Харкові, а з 1846 року – служить у Варшаві, спочатку директором гімназії, потім чиновником у відомстві народної освіти. У період підготовки різних реформ, пов'язаних з відміною в Росії кріпосного права, він багато займається питаннями шкільної освіти (Коженьовський один з авторів проекту шкільної реформи 1862 року в Королівстві Польському і організатор Головної школи у Варшаві).

Займаючись службовими питаннями, Коженьовський багато їздив містами і селами України. Він з дитинства добре знав звичаї провінційної шляхти, життя чиновників і міських ремісників й проникся глибокою симпатією до людей з народу, був ознайомлений з культурою, фольклором, побутом українського населення Волині й Поділля, що знайшло своє віддзеркалення в його творчості.

Події, змальовані у творах письменника, відбуваються в Україні – на Волині чи Поділлі. І хоч в основному Ю.Коженьовський зображував у своїй творчості життя польської шляхти, однак, йдучи за власним матеріалом, він змушений був описувати середовище, в якому вона мешкала та визискувала, а саме – українське селянство. Так, у повісті “Коллокація”, розкриваючи убоге, нужденне життя кріпаків сіл Волині й Поділля, письменник широко використовує місцевий фольклор, діалекти української мови, відтворення їх побуту. У повістях “Спекулянт” і “Коллокація” розгортаються на фоні чудової природи волино-подільського краю. Вона виступає самостійним героєм у романі, своїм вічним плином об'єднує життя й до останнього епізоду служить чи не постійним тлом, на якому живуть і діють мешканці краю. Зокрема, в романі “Спекулянт” зображується побут населення Кам'яця-Подільського, Летичева, Ярмолинець та інших міст, містечок і навколишніх сіл подільської землі.

За своїми поглядами Коженьовський був переконаним лібералом. Хоч його свідоме і творче життя припадало на період між двома польськими національно-визвольними повстаннями проти царизму: 1830–1831 і 1863–1864 років, він не брав у них участі. Письменник вважав, що його творча і педагогічна діяльність принесуть суспільству більше користі.

Як і Ю.Крашевський у волинських селянських повістях початку 40-х років, Ю.Коженьовський робить українського селянина – жителя гуцульського села Антона Ревізорчука, героєм драми “Карпатські горці”. Антона незаконно здали в рекрути і він за допомогою своєї нареченої втікає у гори й стає розбійником-месником. Австрійці незабаром убивають його. Пафо-

сом п'єси виступає протиставлення волелюбності і правдивості простих українців – Антона, його матері і нареченої, односельців, їх людської гідності ницості і бездушності панів та представників влади.

У своїх прозових творах Коженювський прагне до об'єктивності, і це виявляється в описі природи, речей, обстановки, в якій живуть і діють його герої. Для письменника характерний сам початок його романів – як правило, починаються з глибоко прозаїчної події: “було то в 1838 р.” – чи: “в один прекрасний травневий ранок” – чи: “у живописному краї Поділля, Полісся” – чи: “сонце, якраз сідало, коли..” Так починаються повісті – сентиментальні, повчальні чи розважальні: “Та я собі дозволю відступити від загальноприйнятих правил і почати з картини, яка восени найбільш характерна для нашого родючого краю, а саме – з бездоріжжя”¹⁰. І далі йде опис кременецької калюжі, в якій застрягла коляска з героїнею. Дії романів “Спекулянт”, “Коллокація” автор відносить до самого кінця 30-х років XIX ст., і головні їх герої Молицький і Загартовський типові для того нового суспільного ладу, що дозрівало в глибинах поміщицького Польщі і України.

Роман “Спекулянт” (1846 р.) в художньому плані багатьма польськими критиками визначається найкращим зі всіх його творів. Головний його герой – цинічний шукач багатого приданого Август Молицький – молодий, красивий, в міру освічений і вихований – типовий представник уже нового, буржуазного часу з його мораллю особистого збагачення. Для нього немає нічого святого, він повністю засвоїв цю мораль суспільства, яке народжувалося, – його вчинками керує корисний інтерес і розрахунок.

Молицький не нехтує жодними засобами для збагачення. Не задумуючись і не відчуваючи ніяких докорів сумління, він краде гроші у рідної сестри. Він картяр, але гра у карти є у нього не пристрастю, не звичкою, а засобом до існування і якщо доведеться – він стане шулером. Викритий у крадіжці, не отримавши руки Клари, Август, не соромлячись, перекидається на іншу багату здобич, потім ще і ще, і, нарешті, знайшов собі пару – таку саму аферистку, разом з якою підробив заповіт і став власником омріяного мільйона.

Якщо “Спекулянт” побутовий, психологічний роман, де проблеми соціального характеру автор практично не висвітлював, то його інший – “Коллокація” – типовий соціальний твір польської літератури 40-х років XIX ст. У ньому Коженювський досліджує важливе для того часу явище “коллокацію” – розподіл села між кількома дрібними власниками. Це був один з перших творів польської літератури, де піднімалась проблема наслідків проникнення капіталізму в село, збагачення великих поміщиків і розорення дрібних власників.

Події роману “Коллокація” відбуваються у селі Чаплинці на Волині, яким по частинах володіють дрібні, але сповнені станової гордині шляхтичі. Поряд знаходиться інше село – Шишківці, власник якого типовий спекулянт і ділок Загартовський – колись син простого економа, а тепер багатий поміщик в окрузі, що володіє шістьма селами. До своїх володінь він задумав приєднати і сусіднє село, зігнавши з землі шляхтичів, які розорилися.

Коженьовський реалістично показує боротьбу жорстокого і жадібного Загартовського з сусідами, висвітлює всі його інтриги та хитрощі. Своєю хитрістю, винахідливістю він нагадує багатьох героїв Бальзака, зокрема батечка Гранде¹¹.

Образ Загартовського – найбільша знахідка письменника. Такий ділок буржуазного типу, який придбані ним гроші пускає в оборот, розширює володіння, вводить сучасні методи господарювання, будує млини, винокурні, розводить худобу на продаж, – тільки народжувався в польському поміщицькому господарстві, і Коженьовський один із перших відкрив його для літератури. Автор вводить читача у всі фінансові операції Загартовського, в його стосунки з підставними лихварями Шльоною і Мортком, в його плани входить видати дочку заміж за аристократа Подземського. Свої безчесні махінації Загартовський прикриває личиною святоші (чого, зокрема, варте його велеріччя, його руки, з постійним рухом великих пальців, солодкий вираз очей у момент, коли він намітив чергову жертву).

Занепад моралі і життєдіяльності аристократії, нищість дрібної шляхти, чис розорення і вимушений продаж родових шматків землі не викликають в силу цієї нікчемності, чванства й дурості співчуття ні у автора, ні у читача, лицемірство ділків типу Загартовського – все це, не зважаючи на об’єктивність тону розповіді, автор піддає осуду і висміює.

В Коженьовському-письменнику весь час відчувається щось від Коженьовського-педагога, вихователя молодого покоління. Це простежується, насамперед, у прагненні протиставити тверезо оціненій дійсності якийсь ідеал, до якого треба прагнути. Він намагається в самому дворянстві віднайти сили, які могли б протистояти повному занепаду моралі. В “Спекулянті” – це багатий поміщик Генріх Забжезинський – освічена, благородна людина, в “Коллокації” – це Юзеф Стажицький – один з співвласників Чаплинців, дбайливий господар, дім якого “сповнювала благодать, яку мешканці заслужили добротою, щирою вірою, душевною чистотою, працелюбством”¹². Саме ці якості здавались Коженьовському опорою, яка стримає розорення поміщицького господарства. Але, будучи письменником-реалістом, він сам же заперече собі, визнавши, що майбутнє не за Старицькими. На його думку, вони можуть тільки продовжити своє існування, але не

рухатись вперед, а перемога буде за Загартовськими, у яких є тисячі за-собів “проковтнути” такі дрібні господарства, як Плахти чи Стажицького.

Критично змальована у романі дрібна шляхта з її невмінням вести господарство, жадібністю, заздрістю, прагненням у всьому наслідувати аристократію¹³. Подібним зображенням поміщиків Коженювський нагадує Гоголя, зокрема його “Мертві душі”. Ця подібність не залишилась непоміченою в польському літературознавстві. “Природою свого таланту спостерігача і характером реалізму, – пише К. Чаховський, – Коженювський зближується зі своїм сучасником Гоголем, раніше опублікований роман якого (1842) міг бути для польського письменника одним з небайдужих літературних зразків”¹⁴.

Таким чином, життя і творчість Ю.Коженювського на протязі 50 років була тісно пов’язана з Україною, яку він добре знав і любив.

Події багатьох творів Ю. Коженювського відбуваються в Україні. У них письменник реалістично відобразив розвиток капіталістичної економіки на землях, зокрема Волині й Поділля у XIX ст., де і далі панувала польська шляхта, нещадно гнобилось українське селянство і водночас відбувалися її розорення, поповнення нею інших верств суспільства, перехід на все більш консервативні позиції польської аристократії, її моральний розклад. Враховуючи це, твори письменника-реаліста Ю.Коженювського є цінним джерелом для пізнавального вивчення історії становлення капіталістичних відносин в Україні, для показу взаємин українського і польського народів першої половини XIX ст.¹⁵ З іншого боку, він, сучасник формування і розвитку в 20–40-х роках XIX ст. романтичної “української школи” в польській літературі, осередком якого найперше був Кременецький лицей, у своїй творчості перейшов на стезю критичного реалізму, прагматичного зображення дійсності в польській прозі. Тому його творчість можна віднести до наступного етапу розвитку “української школи” в польській літературі, який започатковується з 40-х років XIX ст. Ю.Крашевським, Ю.Коженювським та іншими польськими письменниками.

Примітки

1. *Ziemięska E.* “Spekulant” przez Jozefa Korzeniowskiego // *Pielgrzym.* – 1846. – Т.3. – S.265.
2. *Inglot M.* *Poglądy literackie koterii petersburskiej w latach 1841–1843.* – Wrocław, 1861. – S.117.
3. *Kawyn S.* *Wstęp* // *Korzeniowski. Opowiadania.* – Wrocław, 1961. – S.14.
4. *Bar A.* *Charakterystyka i źródła powieści Kraszewskiego w latach 1830–1850.* – Warszawa, 1934. – S.189.
5. *Czachowski K.* *Міędzy romantyzmem i realizmem.* – Warszawa, 1967. – S.247.

6. *Chmieliowski P.* Historia literatury polskiej. – Warszawa, 1900. – Т.V. – S.82.
7. *Dunin-Borkowski L.* Powieściopisarstwo polskie krytyka literacka 1800–1918. Materiały. Red. J.Z.Jakubowski. – Warszawa, 1900. – Т.ІІ. – S.82.
8. *Цибенко Е.З.* Польский социальный роман 40–70-х годов XIX в. – М., 1971. – 350 с.
9. *Смирнова О.* Два романа Юзефа Коженевского // Ю.Коженевский. Аферист. Раздел. – М., 1979.
10. *Коженевский Ю.* Аферист. Раздел. – М., 1979. – С.207.
11. *Bartoszyński K.* Wstęp // Korzeniowski J. Kollokacja. – Warszawa, 1951. – S.15.
12. *Коженевский Ю.* Аферист. – С.263.
13. *Szejkowski Z.* Nota wydawcy // Korzeniowski J. Kollokacja. – Kraków, 1949. – S.218.
14. *Czachowski K.* Op. cit. – S.269.
15. *Дік Т.С.* Фольклор і побут Поділля в творах Ю.Коженевського // Проблеми етнографії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С.186-187.

Резюме

В статтє рассматриваются произведения “Спекулянт”, “Коллокация” и другие известного польского писателя, представителя “украинской школы” в польской литературе Юзефа Коженевского (1797–1863) с точки зрения их использования для характеристики развития капитализма на Правобережье в 40-е годы XIX в.

УДК 91(477)

М.Ю. Костриця

РОЛЬ Д.П.ЖУРАВСЬКОГО У СТАНОВЛЕННІ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА В СЕРЕДИНІ ХІХ ст.

У статті розглядається діяльність видатного українського історика, статистика і краєзнавця першої половини ХІХ ст. Д.П.Журавського. Звертається увага на його роль в справі становлення організаційних форм українського краєзнавства.

У середині 40-х років ХІХ ст., з посиленням ролі Києва в культурному і науковому житті України (цьому у великій мірі сприяло відкриття у 1834 році університету св. Володимира), центр краєзнавства перемістився на береги Дніпра. Значним поштовхом до розгортання краєзнавчого руху послу-

жило створення у 1845 р. Російського географічного товариства (РГТ). Створення цієї потужної науково-краєзнавчої інституції відображало реалії часу і співпало з початковим етапом розпаду кріпосницької системи і становленням росту капіталістичних відносин в Російській імперії.

Прискоренню створення першої науково-краєзнавчої організації в Україні сприяли також і ті обставини, що серед членів РГТ було чимало українських вчених і краєзнавців-аматорів. У 1847 р. дійсним членом РГТ було обрано М.Максимовича, децю згодом – М.Судієнка, М. Рігельмана, М.Іванишева, В.Дабіжу та ін.; членами-співробітниками – М.Маркевича, А.Метлинського, О.Афанасьєва-Чужбинського, М.Сементовського, Д.Журавського та ін.

З конкретними пропозиціями до Російського географічного товариства щодо організації комплексних етнографічних та природничих експедицій в Україні у кінці 40-х рр. звернулися вчені Київського університету св.Володимира. Їх ініціатива зустріла всіляку підтримку помічника попечителя округу М.В.Юзефовича, який підготував Д.Г.Бібікову доповідну записку, в якій схвально відгукнувся про діяльність її членів. Останній, у свою чергу, подав відповідне клопотання на ім'я міністра народної освіти, запросивши дозвіл на заснування при університеті св.Володимира Комісії для опису губерній Київського учбового округу.

22 грудня 1850 року було одержано “высочайший” дозвіл Миколи I на відкриття Комісії, за словами професора Київського університету М.Х.Бунге, на тих же підставах, на яких була “учреждена Комиссия для отыскания древностей и издания исторических актов”¹. Головним завданням створеної Комісії, згідно із статутом, повинно було стати “исследование губерний Киевского учебного округа в естественном, сельскохозяйственном и промышленном отношениях и... статистическое описание оных”².

Роль головного генератора ідей і практичної реалізації задуму – вивчення п'яти губерній в історико-географічному, статистичному, природничому, сільськогосподарському і технічному відношеннях – взяв на себе статистик і економіст Д.П.Журавський.

Дмитро Петрович Журавський (1810–1856) був високообдарованим вченим, талановитим організатором науки. Уродженець Могилівської губернії, він рано залишився без батьків і був відданий на виховання у Петербурзький кадетський корпус, після закінчення якого у 1829 р. під керівництвом М.М.Сперанського брав участь у складанні Зводу законів Російської імперії. З середини 30-х років починається його літературна й наукова діяльність. На початку 40-х років, після утворення Міністерства державного майна, Д.Журавський переходить на службу у це відомство і переїжджає в Україну. З 1845 р. і до кінця свого життя він служив чиновником

особливих доручень при Київському цивільному губернаторі, а з 1851 р. – одночасно і вченим секретарем Комісії для опису губерній Київського учбового округу³. У 1847 р. Д.П.Журавський розробив так званий “Проект учреждения главного статистического Комитета в г.Киеве”⁴ та заснування Статистичної комісії, поклавши у їх майбутню діяльність наукову програму Російського географічного товариства на нові методичні засади.

План опису губерній Д.П.Журавського складався з об’ємного запитальника (56 сторінок), який включав 55 розділів і 418 запитань. Кожне із запитань деталізувалося і супроводжувалося додатковими дрібними запитаннями. На попередньому етапі підготовки описів детальний план Д.Журавського служив своєрідним методичним порадищем. За задумом автора, опис мав включати дев’ять окремих розділів, які, в залежності від особливостей території, у підсумку мали скласти “систематически целое”. З цією метою Д.П.Журавським було підготовлено взірцевий план опису краю⁵.

Перша частина включала вступ, в якому пропонувалося дати “общий исторический взгляд на край” і з’ясувати “главные различия и подобия между частями описываемого края и разделение его на полосы”, тобто в їх межах виділити мікрорайони, враховуючи “различия и подобия”. Основним змістом першої частини плану є опис природи. Д.Журавський ставить питання про рельєф, річки, ґрунти, клімат, рослинний і тваринний світ, корисні копалини. При цьому автор зазначає, що вивчення природи має проводитися обов’язково “с целью чисто практической”.

Друга частина плану присвячена питанням народонаселення. Тут пропонувалося охарактеризувати заселення краю і етнографічні особливості народів, що його населяють, зокрема подати відомості про чисельність населення “по состояниям” і “по размещению”, його динаміку протягом 50-ти років “по сословиям и знаниям”. У цій же частині передбачалося зробити огляд “сословий населения” (дворянство, купецтво, міщани, селяни та ін.) і відобразити їх “нравственное и экономическое состояние”, описати домашній побут, житло, одяг, їжу, з’ясувати “средства существования”. При цьому слід було зазначити доходи і витрати “в семействах богатых, средних и бедных”. Питання вивчення населення і господарства за соціальними категоріями посідали центральне місце у плані Д.Журавського.

Третя частина присвячувалася характеристиці міст, містечок, поселень і шляхів сполучень. Тут пропонувалося дати “обозрения” населених пунктів, з’ясувати їх розташування, характер забудови “в экономическом и архитектурном отношениях”. Особливий наголос робився на характеристику міст, зокрема їх історію (“в общих чертах”, з’ясувати “причины и способы заселения”), промисловість, торгівлю, міське управління, прибутки і витрати. Закінчувалася ця частина плану характеристикою шляхів сполучення.

Четверта частина присвячувалася питанням сільського господарства і поземельної власності: розподілу землі, техніці сільського господарства, посівам і врожаям, витратам праці і розподілу продуктів, що збирались у краї (із співставленням окремих територій між собою). Всі ці питання Д. Журавський вважав за необхідне вивчати у розділі “земледельческих классов”, окремо виділяючи господарства поміщиків. Але центральним питанням цієї частини були “исследования и обозрения” стану селян, що належали поміщикам. Дослідникам пропонувалося встановити “господские повинности” і порівняти їх з прибутками, що отримував селянин з виділеної йому землі, а також “действительные расходы помещичьих крестьян, рассчитывая на одно семейство зажиточное, среднее и бедное”.

У п'ятій частині ставилися питання, що стосувалися промисловості краю. Зокрема слід було “описать местность”, де знаходились промислові підприємства, з'ясувати їх “первоначальное учреждение”, техніку, способи і місця збуту товарів і, особливо, висвітлити “быт фабричных людей” – кріпосних і найманих. Тут же ставилися питання торгівлі в цілому і в розрізі окремих товарів, дрібної промисловості промислових заробітків.

У шостій частині мали бути з'ясовані доходи з майна та заробітки. Сюма – присвячувалася огляду “предметов казенного управления”, який включав вивчення “податей, повинностей с расчленением по классам платящих”. Восьма і дев'ята частини стосувалися огляду урядових і громадських установ та місцевих управлінь.

“План” Д. П. Журавського було схвалено і рекомендовано до друку на засіданні Комісії 6 червня 1851 р. Російське географічне товариство рекомендувало “План” Д. Журавського як взірцевий для опису всієї країни. У протоколі засідання відділення статистики РГТ від 22 листопада 1851 р. зазначалось, що “план статистического описания Киевского учебного округа мог бы послужить программой для статистических описаний губерний вообще”⁶. За цим “Планом” передбачалось здійснити комплексне вивчення Центральної України і видати дев'ять тематичних томів наукових праць. Хоча “План” Д. П. Журавського було розроблено на високому для свого часу науково-методичному рівні, проте він був настільки об'ємним, що вимагав значних уточнень і деталізації. Тому на основі цього плану в Комісії було складено галузеві програми вивчення регіону.

Вагомим здобутком у діяльності Комісії став вихід у 1852 р. тритомної праці Д. П. Журавського “Статистическое описание Киевской губернии” (Т. I. – 549 с.; Т. II. – 534 с.; Т. III. – 572 с.). На прикладі Київської губернії вчений здійснив практичну реалізацію своїх планів відносно краєзнавчого вивчення регіону. Перший том включав короткий історичний нарис, опис природи, народонаселення і шляхів сполучення. Господарська оцінка при-

родних ресурсів здійснювалась в порівнянні з іншими регіонами України. Детальна характеристика народонаселення включала його чисельність, рух, природній приріст, міграцію в містах губернії, його густоту (щільність). Докладно описувалися міста, містечка, села. Окремі дані, що стосувалися населення, Д.Журавський порівнював з загальноросійськими даними в цілому. Рух населення розглядався в динаміці за 48 років.

Особливо докладно автор зупинився на “обозрении разных состояний народонаселения”, виокремлюючи дворян, купців, поміщицьких селян тощо. Характеризуючи поміщиків, автор вказував, що “в их владении более 3/4 всей площади губернии и более 2/3 всего ее населения”⁷. Було ретельно описано домашній побут селян за рівнем економічного достатку, їх житло, одяг, їжа. Поміщицьких селян Д.Журавський називав “главной производительной силой” губернії⁸. Він звернув увагу на низький природний приріст населення у родинах поміщицьких селян, який становив лише чверть відсотка на рік, що характеризувало вкрай низький рівень їх життя.

Серед міст найбільш повно описаний Київ, дається характеристика будівель, промислових підприємств, торгівлі та “потребления различных классов” міських жителів. Крім повітових міст і містечок, описані деякі інші поселення. В описі міст та інших населених пунктів включено також відомості історичного порядку. З’ясовано людність сільських населених пунктів в окремих частинах губернії в їх динаміці. Докладно описані шляхи сполучення. До першого тому додаються карти губернії, а також цікавий план Києва з показом змін рельєфу і забудови.

У другому томі, присвяченому сільському господарству, дається оцінка природних умов. Автором докладно розглядаються технічне оснащення, галузева структура рослинництва, врожайність (у динаміці за 10 років) різних культур, стан скотарства. З’ясовується стан сільськогосподарського виробництва за “земледельческим классам”: поширення земельної власності між поміщиками, особливості їх господарства з обрахуванням прибутків, котрі приносить кожна ревізька душа.

Третій том присвячено характеристиці промисловості і торгівлі губернії, подається докладний опис галузевої структури промисловості і окремих промислових підприємств (продукція, сировина, паливо, технічне обладнання). Особливу увагу автор приділяє цукровій промисловості, як провідній галузі промисловості Київської губернії, становищу кріпосних і найманих робітників, промисловим заробітками селян. Описується також ввіз, вивіз та вантажопотоки річкового і сухопутного транспорту за видами сільськогосподарських і промислових товарів. У зв’язку з антикріпосницькою спрямованістю дослідження, вихід видання у продаж було затримано цензурою на чотири роки. А четвертий том взагалі не побачив світ.

За повнотою матеріалів, за методикою їх обробки та методологічною основою побудови праця Д.П.Журавського являла оригінальне краєзнавче дослідження, проклала нові шляхи в географічній та економічній науці. За цю працю Географічне товариство присудило вченому премію, зазначаючи, що “одного имени Д.П.Журавского достаточно для того, чтобы предполагать большие достоинства в труде”⁹.

Крім Д.П.Журавського, активну участь у роботі Комісії брали О.С.Афанасьєв-Чужбинський, М.Х.Бунге, Г.П.Галаган, В.Д.Дабіжа, Д.П.Деляфліз, М.А.Маркевич, М.О.Максимович, А.Л.Метлинський, Е.Руліковський, В.В.Тарновський. На особливу увагу заслуговує діяльність Д.П.Деляфліза¹⁰. Людина унікальної долі, лікар за професією, краєзнавець-дослідник за покликанням, він став піонером медико-географічного краєзнавства, присвятивши своє життя дослідженню матеріальної і духовної культури Київщини. Такій активній діяльності сприяла робота Деляфліза в Палаті державних маєтностей, де він з 1843 року служив старшим лікарем. Як кореспондент РГТ, регулярно виїжджаючи в службових справах до найвіддаленіших сіл губернії, він занотовував усе, що стосувалося не тільки побуту жителів, але й впливу клімату на стан здоров'я. Відомий вчений-етнограф О.М.Піпін, зокрема зазначав, що “Деляфліз повідомляв у Російське географічне товариство свої кліматичні спостереження, які отримали схвальні відгуки своєю об'ємністю й чіткістю... Намагання ж якнайповніше охопити етнографічне вивчення є прекрасним, оскільки на сьогодні в нашій літературі немає книги, яка б виконала завдання, що його поставив Деляфліз”¹¹.

Підсумком діяльності Комісії став вихід у світ чотирьох випусків наукових “Трудов...”¹², в яких містилися різноманітні краєзнавчі матеріали, присвячені дослідженню природи, історії, населення, економіки, культури краю. Активна діяльність Комісії тривала до середини 50-х років і пов'язана, насамперед, з ім'ям Д.П.Журавського. Після його смерті у 1856 році, Комісія, за виключенням етнографічної секції, фактично згорнула свою діяльність. У листопаді 1860 року віце-голова Комісії вніс пропозиції про зміни в Статуті, зокрема щодо реорганізації Комісії в “Общество для вспомоществования сельскому хозяйству и промышленности” з метою сприяння розвитку економіки регіону. У лютому 1861 року було створено особливий Комітет для реалізації цієї пропозиції, проте до практичних заходів справа не дійшла.

18 березня 1864 року на ім'я попечителя Київського учбового округу надійшло розпорядження міністра народної освіти про закриття Комісії. Її документація і кошти перейшли до “Комісії для розбору древніх актів”, що працювала в цей час у Києві. Прямими спадкоємцями Комісії для опису губерній Київського учбового округу стали засновані у 60–70 роках

XIX ст. “Київське товариство природодослідників” (1869–1917), “Київське відділення Російського технічного товариства” (1871–1917), “Київське товариство сільськогосподарської промисловості” (1876–1917) та інші галузеві об’єднання науково-технічної інтелігенції. Ці товариства відзначалися у вивченні різних аспектів економіки, продуктивних сил, природи, медицини України, у створенні природничих лабораторій, музеїв, бібліотек, заохочуванні науковців та краєзнавців до природничих досліджень на Правобережній Україні.

Діяльність Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1851–1864 рр.) стала найвищим досягненням регіонального географічного краєзнавства середини XIX ст. в Україні. Програма краєзнавчого дослідження губернії, складена Д.П.Журавським, по праву вважається взірцем комплексного соціально-економіко-географічного дослідження регіону. План краєзнавчого опису краю, складений Д.П.Журавським, являв для свого часу видатне досягнення української науки. Ідеї Д.П.Журавського мали вплив на розвиток географічного краєзнавства в Україні у 50–60-х роках, а також на становлення земської статистики у другій половині XIX ст., в складі якої відбувалося зародження української соціальної і економічної географії. План досліджень краю, розроблений Д.П.Журавським, характеризувався комплексністю вивчення природи, населення і господарства. При цьому природа вивчалася з урахуванням можливостей її господарського використання. Вченим було закладено основи мікрорайонування досліджуваної території – виділення т.зв. “полос”. Побудова опису, як наукового дослідження, здійснювалася шляхом поєднання експедиційного (польового) і камерального методів.

Заснування і діяльність Комісії припали на період активного суспільного інтересу до накопичення знань про місцеві природо-економічні ресурси та історію. Значення Комісії полягає не лише в тому, що вона першою стала на шлях комплексного краєзнавчого вивчення значної частини України, запропонувавши нову методику для наукових розробок, а й в тому, що вона виробила цілісний системний підхід до вивчення регіону в історико-природничому і економіко-географічному аспектах. Комісії вдалося не лише об’єднати довкола себе таких діячів, як Д.П.Журавський, Г.П.Галаган, Д.П.Деляфіз, В.В.Тарновський, М.О.Рігельман, М.О.Максимович, М.А.Маркевич, О.С.Рогович, А.Л.Метлинський та багатьох інших, а й залучити до наукових спостережень учителів, священників, лікарів, аптечних працівників, поміщиків, що дозволило за короткий проміжок часу зібрати значний фактичний матеріал.

За рівнем діяльності і масштабами охоплення території, Комісію для опису губерній Київського учбового округу можна вважати першою науко-

вою інституцією з географічного краєзнавства в Україні. Хоча Комісія проіснувала недовго, вона своїм творчим доробком зробила важливий внесок в удосконалення методики географо-краєзнавчих досліджень в Україні, заклала його наукові підвалини. Невдовзі її спадкоємцями стали Київське товариство природодослідників, (засн. 1869 р.) та Південно-Західний відділ Руського географічного товариства (засн. 1873 р.), яким судилося піднести розвиток географічного краєзнавства в Україні на новий якісний рівень.

Примітки

1. Центральний державний історичний архів України у м.Києві. – Ф.884. – Спр.79. – Арк.2-5.
2. Там же. – Ф.884. – Спр.78. – Арк.1.
3. *Птуха М.В.* Д.П.Журавский. Жизнь, труды, статистическая деятельность. – М., 1951; *Подварков Г.А.* Русский статистик-экономист Дмитрий Петрович Журавский. – М., 1961.
4. *Птуха М.В.* Назв. праця. – С.113.
5. Тут і далі див.: План статистического описания губерний Киевского учебного округа: Киевской, Полтавской, Волынской, Подольской и Черниговской. Составлен в Комиссии, высочайше утвержденной при Университете св. Владимира Дмитрием Журавским // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К., 1852. – Т.1.
6. Вестник Императорского Русского географического общества. – СПб., 1852. – Кн.1. – Отд.IV. – С.39.
7. *Журавский Д.П.* Статистическое описание Киевской губернии. – К., 1852. – Т.I. – С.201.
8. Там же. – С.232.
9. Отчет Русского Географического общества за 1857 г. – СПб., 1858. – С.68-69.
10. *Горленко В.Ф.* Л.П.Деляфлиз как этнограф // Советская этнография. – 1965. – №1. – С.107-116.
11. *Скуратівський В.* Невгомний дослідник Київщини // Радянська освіта. – 1983. – 21 січня.
12. Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К., 1852. – Т.1; К., 1853. – Т.2; К., 1855. – Т.3; К., 1861. – Т.4.

Резюме

В статье рассматривается деятельность выдающегося украинского историка, статистика и краеведа первой половины XIX в. Д.П.Журавского. Обращается внимание на его роль в деле становления организационных форм украинского краеведения.

ДОКУМЕНТИ З ФОНДІВ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО ТА РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА У МІСТАХ І МІСТЕЧКАХ ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ XVIII – У XIX ст.

У даній статті подається огляд документів з Російського державного історичного архіву, які характеризують стан ремісничого і промислового виробництва на Поділлі наприкінці XVIII – у XIX ст.

Проблема промислового виробництва в містах Правобережної України кінця XVIII – у XIX ст. недостатньо вивчена в історіографії, хоча окремі її аспекти привертали увагу дослідників¹. Під час спроби її аналізу особливо стали відчутною обмеженість джерельної бази для періоду XIX ст. Відомо лише кілька робіт з цієї теми. Найзначніша з них – це робота П.Клименка “Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м.Кам’янець-Подільського від 1601 до 1803 р.”, видана у 1932 р.². “Цехова книга...” написана польською мовою і фіксує інформацію про устрій цеху, прийом до нього та визволення учнів з навчання, цехові та братські угоди, прибутки та видатки цеху і т.п. Разом з тим, записи в “Цеховій книзі...” закінчуються в 1803 р. і ілюструють польський зразок цехового устрою на Поділлі.

Тому особливо вагомим підґрунтям у дослідженні промислового та ремісничого виробництва кінця XVIII – XIX ст. слугують документи, що зберігаються в фондах Російського державного історичного архіву. Серед них першорядне значення мають звіти подільських губернаторів про стан промисловості та ремесел на Поділлі за 1804–1805, 1807, 1828, 1879 рр., а також статистичні відомості про розвиток кустарних підприємств окремих галузей (цегляна, скляна, ливарна, винокурна).

Після входження Поділля до складу Російської імперії, губернатори здійснювали постійний контроль за станом економіки краю, в тому числі над промисловим і ремісничим виробництвом. Надані з місцевих адміністрацій свідчення про це щорічно заносилися до їхніх звітів. Кожен із них містив розділ “Про стан фабрик і заводів”. Однак, на думку Т.Дерв’янкіна, “даними фабрично-заводської статистики у більшості випадків не можна користуватися без особливого їх опрацювання³. Вказаний автор, посиляючись на роботи В.Леніна визначає фабрику, як підприємство із зайнятими на виробництві 15–16 робітниками. Відповідно, підприємства з кількістю робітників до 15 чол. він відносить до ремісничих. Інший автор – К.Пажитнов, виходячи з положення, що 2–3 робітника дають господарю настільки

мізерний прибуток, що він мусить працювати поряд із ними, а 5 робітників вже звільняють господаря від ручної праці, стверджує, що “власне ремісничими є підприємства, на яких господар працює сам або з одним найманим робітником, а також заклади з числом найманих працівників від 2 до 4”⁴. Більш аргументованою позиція видається К.Пажитнова. Тому занесені до звітів губернаторів “фабрики і заводи” з кількістю працюючих до 4 чол. слід вважати дрібно-кустарними ремісничими майстернями. При детальному ознайомленні з діяльністю вказаних фабрик і заводів з’ясовуємо, що це були дрібні ремісничі виробництва з одним або декількома майстрами. Відтак, в понятійному розумінні терміни “фабрика” і “завод”, що містяться у звітах, не відповідають сучасному розумінню цих понять*. А наявна в документах термінологія, очевидно, запозичена з тогочасної європейської економіки, де фабрики і заводи функціонували на засадах капіталістичного виробництва.

Зокрема, у звіті за 1804 р. подаються відомості про 55 промислових підприємств, з яких 4 виникли у 1804 р.⁵. Серед новозаснованих – дві капелюшні фабрики у Кам’янці, одна з яких належала купцю Антонію Теперу, інша – іноземцю Кіліяку Росмаку. Капелюхи виготовлялися переважно на замовлення. Третя фабрика, що виникла у 1804 р., – суконна. Вона належала Давиду Ароновичу і знаходилася в м.Межиріві Літинського повіту. Четверта фабрика спеціалізувалася по виправці шкір і виступала власністю поміщика Триєцького (м.Сокілець, Ушицького повіту). Привертає увагу і документ польською мовою (датований 1804 р.), який засвідчує, що в м.Ярмолинці існувала також капелюшна фабрика, де працювали три майстри: Францішек Зановський, Якуб Закжбецький та Антоній Майер⁶.

Поряд із новозаснованими були підприємства, які припинили своє існування. Так, у 1805 р., через брак лісів, закрилися склоробні заводи поміщиці Тржезєцької в Ямпільському повіті (с.Гута Лучанська) та поміщика Вітославського в Ушицькому повіті (с.Яцьковецька Гута). Припинилося виготовлення селітри в таких поселеннях як с.Нігин Кам’янецького повіту (власник Хаїм Мошкович) та м.Збриж (власник Гершко Нотович). З’ясовується, що ці заводи були тимчасовими і влаштовувалися “до вироблення в тих місцях селітрової землі”⁷. Також перестали функціонувати поташні в Літинському повіті. Загалом, серед поданих у 1805 р. 59 підприємств – 14 спеціалізувалися по виготовленню селітри і поташу. А розмежування фабрик проводилося за трьома категоріями:

- по царству викопному (виробництво скла, міді, селітри) – виробництва пов’язані з переробкою викопною сировини;

* Надалі в статті терміни “фабрика” і “завод” вживаються за редакцією документів XIX ст.

- по царству животноючих (погашні, папірні) – виробництва пов’язані з переробкою продуктів рослинного походження;
- по царству тваринному (суконні, капелюшні, шкіряні, сап’янові, саловарні) – виробництва пов’язані з переробкою продуктів тваринного походження.

Таким чином, на основі поданого губернатором розподілу виробництва у Подільській губернії, з’ясовуємо, що на облік бралися переважно переробно-сировинні підприємства. Мануфактури, як зазначено у звіті, були “малозначними і працювали лише на місцевий ринок”⁸.

Згідно зі звітом 1805 р., найбільше переробних підприємств було у Могилівському повіті. Так, у Могилеві діяли 4 сап’янових фабрики, що належали відповідно Кайтану Куцькому, Кайтану Манусевичу, Якобу Паустовичу та Киркору Чайковському. Трьома саловарнями володіли Кайтан Баранович, Якуб Калускович та Микола Чайковський.

У 1805 р. були відкриті й такі промислові підприємства, як гамарня (виробництво міді) у м.Зінькові, селітарня у м.Смотричі та суконні – (по одній) у м.Деражня (власник шляхтич Кароль Шафирович) і в м.Сокілець (власник іноземець Карл Гендерф)⁹.

Цінну інформацію з досліджуваної проблеми містить звіт за 1807 р. На Поділлі в той час налічувалося 48 підприємств. Найбільшими серед них були: суконна та гутна фабрики в Балтському повіті (садиба графа Салтикова). Суконна фабрика виготовляла солдатське сукно. Фабрики по виготовленню скла існували в Летичівському, Могилівському та Ушицькому повітах. На них виготовлялися переважно штофи*, напівштофи та аптекарський посуд. В 1808 р. подільські фабрики виготовили 117672 шт. скляного посуду, що в п’ять раз перевищувало виготовлення скляного посуду у сусідній Волинській губернії (тут було виготовлено 23155 шт.)¹⁰. В 1811 р. був відкритий скляний завод у с.Варинці Летичівського повіту, в садибі князя Голіцина. Тут вироблялося віконне скло та “чисте скло”** для столових приборів. Однак, як зазначено у звіті, “виробництво не розвивається через те, що скло в основному купується в м.Києві”¹¹.

Згідно зі звітом подільського цивільного губернатора за 1828 р. у містах і містечках Подільської губернії існувало 32 підприємства. Серед них: гамарні були влаштовані в м.Браїлові (Вінницький повіт) та в м.Межиріві (Літинський повіт). Гамарня в Браїлові заснована ще в 1762 р. і належала власнику містечка. Губернатор зазначав, що функціонуванню підприємствам заважало “виготовлення євреями по хатах мідного посуду”¹². Окрім названих

* Штоф – міра рідини, рівна 1/10 відра або 1,2299 л.

** Скляні відливки для ручок-держаків у столових приладах.

підприємств, є свідчення і про папірню, що знаходилася у містечку Миньківці, Ушицького повіту (заснована в 1802 р.). Відомо також, що в краї діяло 13 суконних фабрик, які розташовувалися в магнатських маєтках. Крім них, функціонувало три сап'янові фабрики в м.Могилеві, 2 капелюшні фабрики в м.Кам'янці (іноземців Кизиветера та Берхмана), завод по виготовленню свічок в м.Сатанові (належав римо-католицькому костелу) і чотири поташні, що знаходилися в магнатських садибах. Збереглися відомості й про завод по розведенню тутових дерев та шовкопрядів у м.Могилеві (належав шляхтичу Валеріану Трубному). В цьому ж місті існував тютюновий завод (належав міщанину Шнееру Булгарському) та завод по виготовленню люльок для паління (власники міщани М.Тутхель та Г.Гольденштейн).

Російський державний історичний архів містить також значний матеріал про промисловість Поділля другої половини XIX ст. Так, у фонді “Департаменту торгівлі і мануфактур” знаходяться відомості про наявність промислових підприємств Подільської губернії за 1879–1895 рр. Згідно з переліком підприємств за 1879 р., на Поділлі значного розмаху набуло виробництво цегли. Заводи знаходилися в основному у містах і містечках губернії, а їх кількість досягала 34. Так в Балті їх налічувалося 5, у Вінниці – 2, в Кам'янці – 4, в Літині і Летичеві – по одному, в Хмільнику – 5, в Барі – 4, в Проскурові – 3, в Ольгополі – 1 тощо. Вони виготовляли сиру й випалену цеглу і черепицю, мали від 1 до 4 печей. В основному на такому заводі працював один майстер (власник заводу) і декілька робітників. Зокрема, на цегляному заводі Михайла Хмельницького в передмісті м.Кам'янець-Подільського (Боришківській Мукші) працював сам господар і 4 робітники. Вони виготовляли 30 тис. штук цегли протягом року, яка коштувала 10 руб. за одну тисячу¹³.

Багато цегляних заводів належало євреям. Зокрема в м.Хмільник всі цегельні знаходилися у їх власності. Господарі-євреї самі виступали майстрами і мали по декілька робітників-міщан з Хмільника. Ці заводи були невеликими і містилися в дерев'яних сараях, де знаходилася піч для випалу. На цегляних заводах Подільської губернії часто працювали майстри і чорнороби з Чернігівської губернії (поселення Добрянки). Так, в м.Калинівка Вінницького повіту, власник заводу – прусський підданий Людвиг Вальков – наймав 6 чоловік з Чернігівської губернії. Аналогічної практики дотримувався поміщик с.Уладівка Вінницького повіту граф Альфред Потоцький. В нього працювало 80 чоловік з Чернігівської губернії. Часто цегельні виникали поряд з цукровими заводами. Зокрема, в м.Бершадь, Ольгопільського повіту товариство цукрового заводу орендувало у місцевого поміщика цегельню, продукцію якої повністю направляло на будівництво заводу. Майстер і 5 робітників також були з Чернігівської губернії¹⁴.

У згаданому вище документі містяться відомості про наявність заводів по відливу дзвонів. Одне підприємство знаходилося в с.Захарівці Прокурівського повіту і належало селянину Івану Островському. Він відливав дзвони різної величини, а також переробляв старі. В 1879 р. ним було виготовлено 65 виробів. Майстром виступав сам власник, який наймав чотирьох робітників. Друге підприємство знаходилося в Немирові (Брацлавський повіт) і належало Івану Семенову. Він також сам був майстром і наймав одного робітника. В м.Немирові знаходився третій завод, що належав селянину Карлу Скопинському. Як і попередній, він сам майстрував і відлив дзвонів у 1879 р. на 120 пудів¹⁵.

Таким чином, як в цегельному, так і в дзвоноливарному виробництві домінувала ручна праця майстра та чорноробів, а підприємства носили дрібно-кустарний характер, де продукція виготовлялася переважно за давніми традиціями.

Із звітів губернаторів першої половини ХІХ ст. з'ясовуємо, що обліковувалися і заносилися до звітів лише сировинно-переробні підприємства. Однак, щоб охопити всю виробничу сферу, Міністерство внутрішніх справ запровадило в 1850 р. обов'язковий запис до ремісничих цехів виробників різних професій в містах і містечках західних губерній. Згідно з "Розписом ремісничих цехів...", всі ремісники міст і містечок записувалися до 18 ремісничих цехів, кожен з яких об'єднував майстрів суміжних спеціальностей¹⁶. Цехи були складними і однорідними. До складних цехів належали:

- екіпажний (каретники, візники, колісники, ковалі, шорники, сідельники);
- мідно-бронзовий (столярі, різчики, позолотники, токарі, гребінщики, щіточники, парасольщики, корзинщики);
- інструментальний (слюсарі, механіки, оптики, годинникарі, загалом інструментальні майстри);
- кравецький (кравці, шапочники, капелюшники, скорняки);
- ткацький (ткачі, прядильники, красильники, золотошвей, ситцепечатники, майстри волосяних виробів);
- мистецький (живописці, іконописці, гравери, літографи, типографи, скульптори, музиканти, різчики на металах і каміннях);
- шкіряних виробів (чоботарі, черевичники, рукавичники, сап'янчики, пергаментчики, загалом майстри шкіряних, замшевих і резинових виробів);
- пекарський (кухмістри, куховари, кондитери, булочники, пряничники, ковбасники, квасники);
- ювелірний (майстри діамантових, золотих і срібних виробів);

- фельдшерський (перукарі, цирюльники, майстри помад, мила, інших косметичних виробів);
- пічний (пічники і трубочисти).

До однорідних цехів належали: зброярський (зброярі); палітурний (палітурники); тютюновий(майстри тютюну, сигар, папірос і пахитос); гончарний (майстри глиняних виробів: порцелянових – фарфор, фаянс і гончарних); малярний (малярі та стекольщики); скляний (майстри скляного посуду).

Оскільки в містах і містечках українських губерній проживала значна частина єврейського населення, положення про цехи передбачало саме для нього п'ять особливих неремісничих цехів:

- цех служителів синагог і молитовних шкіл (рабини, майстри по обрізанню, могильщики);
- торговий цех (купецькі приказчики, конторщики, бухгалтери і т.п.);
- візницький цех (візники, фурмани);
- садовий цех (садівники, городники);
- будівельний цех (теслі, каменярі, камнетеси, кровельщики, дорожники, тинькарі, землекопи та інші будівельні професії).

Таке “влаштування” єврейського населення сприяло “залученню цього народу до суспільно-корисної праці” і лише після підтвердження належності євреїв до одного з п'яти цехів, їх “зараховували до корисного стану і називали міщанами 2-го розряду”¹⁷. Разом з тим євреї, які не ввійшли до жодного з цехів, “повинні були підлягати різним обмеженням, в тому числі посиленому рекрутському набору”¹⁸.

У загальних положеннях про цеховий устрій говорилося, що “до цехового товариства повинен записатися кожен, хто бажає в місті чи містечку займатися ремеслом, рукоділлям чи промислом”¹⁹. Для влаштування цеху необхідно було мати в місті чи містечку 25 майстрів (без підмайстрів та учнів). Якщо ж такої кількості майстрів не було, існуючі ремісники входили до іншого, близького за спеціалізацією, цеху. Ремісники могли вступати до цеху на “вічні часи”, із зачисленням до цехового стану та на певний період, без зміни соціального статусу.

Тимчасова приписка до цеху дозволялася:

- купцям всіх трьох гільдій (вони мали право займатися ремеслом в тих містах, де були записані і могли утримувати стільки робітників та учнів, скільки побажають);
- іноземцям, які не склали присяги на підданство;
- ремісникам з інших міст і селянам, які прибули до міста чи містечка з паспортами, на строк їх дії;
- відставним нижчим чинам, які мали власні майстерні.

Отже, “Положення про цехи” дає змогу зрозуміти систему, за якою в середині XIX ст. функціонувало ремісниче виробництво, а також розкриває значення багатьох незрозумілих понять (міщани 2-го розряду, неремісничі цехи та ін.), що зустрічаються в документах ремісничо-промислового спрямування другої половини XIX ст.

Таким чином, проаналізовані джерела дають можливість виявити економічні особливості у розвитку Подільського регіону кінця XVIII – XIX ст. Зокрема, виявлені документи свідчать про дрібно-кустарний характер економіки Поділля досліджуваного періоду. Спостерігається еволюція цехової системи організації праці. На зміну старим цехам приходять цехи зразка 1850 р. Однак основним виробником на Поділля залишається ремісник.

Примітки

1. *Сецинский Е.* Материалы для истории цехов в Подолии // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1904; *Прусевич А.* Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916; *Дерев'янкін Д.І.* Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво. – К., 1960; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999.
2. Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янець-Подільського від 1601 до 1803 р. – К., 1932.
3. *Дерев'янкін Д.І.* Назв. праця. – С.10.
4. *Пажитнов К.А.* Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. – М., 1952. – С.165.
5. Российский государственный исторический архив. – Ф.1281. – Оп.11. – Д.105.
6. Там же. – Ф.16. – Оп.1. – Д.3. – Л.550.
7. Там же. – Ф.1281. – Оп.11. – Д.105.
8. Там же. – Л.27.
9. Там же. – Л.29.
10. Там же. – Ф.16. – Оп.1. – Д.4. – Л.2.
11. Там же. – Ф.1281. – Оп.11. – Д.107. – Л.103.
12. Там же. – Л.101.
13. Там же. – Ф.20. – Оп.12. – Д.170. – Л.31.
14. Там же. – Л.39.
15. Там же. – Л.43.
16. Там же. – Ф.1287. – Оп.7. – Д.76.
17. Там же. – Л.139.

18. Там же. – Л.106.

19. Там же. – Л.127.

Резюме

В статье делается обзор документов из Российского государственного исторического архива, которые характеризуют состояние ремесленного и промышленного производства на Подольи в конце XVIII – в XIX вв.

УДК 39 (092)

Т.І.Малеєва

НЕОПУБЛІКОВАНА ПРАЦЯ В.ВАСИЛЕНКА У ФАМІЛЬНОМУ АРХІВІ О.КІСТЯКІВСЬКОГО

У статті аналізується неопублікована праця видатного земського діяча, історика та етнографа кінця XIX – поч. XX ст. В.І.Василенка “Подсоседки в Полтавской губернии”.

Одним з важливих напрямків історичних досліджень є вивчення регіональної історії та наукової спадщини дослідників краю. Суттєвою джерельною основою дослідження історії селянства Полтавської губернії останньої третини XIX – початку XX ст. є доробок земського діяча, історика, етнографа В.І.Василенка¹. Залучення до наукового обігу його неопублікованої праці “Подсоседки в Полтавской губернии” реалізує водночас подвійну мету. По-перше, привертає увагу до широко відомої свого часу постаті науковця; по-друге – активізує дослідження соціальної структури сільського населення.

Вперше у новітній історії України привернув увагу до цієї видатної особистості та повернув її з історичного небуття полтавський краєзнавець В.Ханко². Праці В.Василенка, як джерельний матеріал, були використані авторкою³ при підготовці дисертаційної роботи.

Праця “Подсоседки в Полтавской губернии” зберігається у колекції Інституту рукопису НБ України ім. В.І.Вернадського у фонді 61⁴, котрий є фамільним архівом історика, юриста і дослідника звичаєвого права українців О.Ф.Кістяківського. Фонд налічує 1666 одиниць зберігання, у числі яких відклалися справи, що безпосередньо стосуються В.І.Василенка – історика, етнографа, народознавця, земського діяча.

Віктор Іванович Василенко народився 31 січня (12 лютого за новим стилем) 1839 р. в козацькій родині с.Панське Золотоніського повіту на Полтавщині. У 1870-х р. після знайомства з київськими членами Південно-Західного відділу Російського географічного товариства П.Чубинським, В.Антоновичом, М.Драгомановим та О.Русовим він долучається до наукових пошуків за програмами товариства.

Переїзд В.Василенка у 1880-х рр. до Полтави збігається з періодом активних пошуків Полтавським губернським земством власної стратегії у розв'язанні соціальних проблем села. З вересня 1882 р. В.Василенко у ранзі колежського секретаря був запрошений на службу до губернського земства на посаду члена статистичного бюро з кустарного виробництва. За власною оцінкою вченого, “з 1882 року мені довелося брати участь у числі перших земських піонерів на полі Полтавської земської статистики і покласти початок – за власною ініціативою і планом – повітових нарисів господарств сільських станів Полтавського і Миргородського повітів...; згодом, в 1884–85 рр., я провів особисто, опрацював і відредагував для друку дослідження 25 кустарних промислів губернії”. Дослідник проаналізував розлогий масив іменних списків ремісників (кілька сот аркушів по кожному повіту), відстежив статистичний подвірний перепис (понад 60 тисяч картонок з характеристикою окремих господарств Зіньківського, Полтавського і Миргородського повітів), за власною програмою експедиційним шляхом провів обстеження традиційних кустарних промислів на теренах губернії. Підсумком цілеспрямованих зусиль дослідника стала монографія у двох випусках “Кустарні промисли сільських станів Полтавської губернії”.

Не обходить увагою В.Василенко, як історик і етнограф, народознавчу проблематику. Він вивчає звичаєве право щодо землеволодіння та земельних стосунків, свято “понеділкування” (жіночі привілеї на Україні), сільські сестричні товариства, підсусідків, ярмарки як соціально-економічне явище, розваги молоді, дитячі забави та ігри, діяльність сільськогосподарських товариств, опікування сліпими та жебраками. У колі наукових зацікавлень дослідника добробут сільського населення, оренда, кредит, земельне питання, засади шкільної та ремісничої освіти в Полтавській губернії.

Бібліографія вченого нараховує до 100 робіт, серед них 23 статті до енциклопедичного словника Брокгауза та Ефрона. 24 березня (6 квітня за новим стилем) 1914 року В.Василенко помер і був похований у с.Біликах Полтавської губернії.

У фондї 61, де зберігаються справи №279, 541 та 646, вони немовби об'єднані тематично довкола доповіді В.Василенка “Подсоседки в Полтавской губернии”, позаяк справа №279⁵ є власне рукописом доповіді на 19 аркушах (з обох боків) російською мовою. Справа №541⁶ – “Вступление

к докладу о подсоседках в Полтавской губернии”, – адресоване Київському Юридичному товариству у відділення звичаєвого права також у формі рукопису на двох аркушах російською мовою. Інша справа – №646 – супровідний лист на ім’я О.Ф.Кістяківського з поданням доповіді про “підсусідків” на одому аркуші російською мовою.

Зазначені матеріали фонду 61, на наш погляд, варті введення до наукового обігу не лише як спадщина В.І.Василенка, але і як такі, що стосуються майже не дослідженого прошарку українського суспільства другої половини XIX ст. – “підсусідки”. Вперше звернув увагу на цю проблему В.Василенко. Він стверджував, що “... питання про підсусідків цікаве як у відношенні звичаєво-правовому, так і в соціально-економічному. Хоч би як, питання залишається незайманим у сучасній юридичній літературі”. Матеріал був зібраний спільними зусиллями діячів Полтавського земського статистичного бюро “принагідне при проведенні спеціального подвірньо-статистичного дослідження по двох повітах”. У наступних експедиційних обстеженнях повітів губернії В.Василенко пропонував використовувати розроблену ним програму – “кілька запитань, що стосуються спеціально побуту підсусідків”, хоча зазначав: “Як колишній діяч статистичного бюро, скажу з власного досвіду, що при величезній праці за затвердженими губернським земством програмах, ґрунтовне збирання відомостей про підсусідків під час подвірнього перепису, зважаючи на різну міру підготовки статистичних діячів та їх зацікавленості чи індивідуальності до проблем підсусідків – не може бути у бажаних розмірах повним”. Іншим, надійнішим джерелом, може стати “праця докладного збирання відомостей про підсусідків (найближчих до місця проживання кожного діяча) членами Відділення (звичаєвого права – Т.Я.) та іншими місцевими діячами”.

В.Василенко сподівався, що Відділення збиратиме і зберігатиме подані матеріали та повідомлення, а по мірі накопичення – опрацьовуватиме їх. За зразок для опису одиничних господарств підсусідків можна використати “досвід моєї програми”, який варто детально розглядати у засіданні відділення. Доповідь моя хай прислужиться ілюстрацією до програми”.

У супровідному листі, адресованому О.Ф.Кістяківському, В.Василенко висловлює прохання “...у випадку, якщо моя доповідь виявиться придатною, то дозвольте просити Вас передати для надрукування у Юридичний вісник чи в інший журнал на Ваш розсуд”. Водночас, вказуючи на слабкі на його погляд місця доповіді, В.Василенко зауважує, “справа значно виграла б, якби у доповіді не був зовсім випущений історичний бік питання”.

Доповідь В.Василенка “Подсоседки в Полтавской губернии” розбита на п’ять глав, стислий виклад змісту яких містять тези “Вступление к докладу о подсоседках в Полтавской губернии”. Ці тези подаємо повністю.

Глава I. Відмінності між “сусідою” (жильцем, квартирантом) і “підсусідком”. Сучасні числові дані про підсусідків за верствами по Полтавському і Миргородському повітах. Ускладнення у пошуках пристановища та соціально-економічні умови, що сприяють зростанню числа безземельних і бездомових господарів.

Глава II. Існування виключно словесних договорів. Способи заключення, продовження і розторгнення договорів. Види і характерні ознаки договорів: головний, другорядний. Способи винагородження патронів за договорами.

Глава III. Класифікація правостосунків за економічними ознаками (розмірами обов’язкової праці підсусідків). Характеристика договорів, незначених у часі й розмірі відробітків. Значення закону у побуті підсусідків. Огляд даних про співшукачів закону. Скорочення цього виду заробітку внаслідок обов’язкових робіт при сівозмінному обробітку землі. Виникнення нового звичаю подесятинного оцінювання землі і збирання зі снопа.

Глава IV. Значення звичаю у взаємних стосунках. Приклади довготривалих стосунків і характеристика їх. Майновий ценз підсусідків. Розміри заробітків від закону як головного джерела прожиття.

Глава V. Відсутність правочинності і порушення корінних начал звичаю, які затримують поширення інституту (підсусідків – Т.М.). Характеристика станових особливостей сільського населення. Істотні риси правостосунків і побуту підсусідків. Про заходи до підтримання і поширення інституту.

У першій главі доповіді В.Василенко виділяє особливий прошарок сільського населення – підсусідків, позбавлених через певні обставини власного житла і змушених найматися на умовах розрахунків за відробіток. “У сільському побуті Полтавської губернії зустрічаються безпритульні по-невір’яльці двох родів: “сусіда”, тобто пожиалець або квартирант за обумовлену грошову платню, зовсім незалежний від домовласника – це як і взагалі квартирант у містах і містечках. Напротивагу цьому – “підсусідок”, – за право користування житлом сплачує домовласнику замість готівки виконанням різноманітних господарських або інколи ремісничих чи професійних робіт. З цього виникають обов’язкові стосунки з характером патронатним. Існуючий упродовж століть у межах колишньої Гетьманщини своєрідний інститут підсусідків, відомий писаному законодавству, заслуговує, за своїми соціально-економічними особливостями, серйозного вивчення, принаймні настільки, як “чиншовики” південно-західного краю та новоросійські “десятинники”.

Повна відсутність підручних джерел для вивчення історичної частини питання “змушує мене обмежити пояснення кількома словами і присвя-

тити працю виключно викладу побуту підсусідків за сучасними матеріалами, здобутими при виконанні господарсько-статистичного опису Полтавського і Миргородського повітів. (Примітка – В.В. “У виданому проф. Лучицьким першому випуску “Матеріалов для истории землевладения” з таблицями за Рум’янцевським описом, майже у всіх поселеннях значаться підсусідки, але про їх економічне становище нічого не говориться)””.

Відтак, незважаючи на заглиблене у часі існування інституту підсусідків, первинних джерел для дослідження обставин і часу його виникнення бракувало, що змусило дослідника обійти історичний бік явища.

Повертаючись до сучасних йому джерел, В.Василенко зазначав, що патронами підсусідків бували землевласники усіх станів, звичайно, з переваженням дворян і козаків, як таких, що володіють більш суттєвими просторами зручних земель, порівняно з власниками інших станів.

В.Василенко, спираючись на здобутий при обстеженнях населення Полтавського і Миргородського повітів матеріал, вираховує число осіб, змушених поповнювати ряди безземельних і безпритульних, вступати у залежні патронатні стосунки. Так, контингент підсусідків складається з осіб усіляких непривілейованих станів. За переписом, проведеним В.Василенком, кількість зареєстрованих господарств чи сімейств підсусідків відтворено у таблиці 1.

Таблиця 1. Кількість господарств (сімейств) підсусідків

Стани	Повіти	
	Полтавський	Миргородський
Козаки	181	39
Селяни		
• державні	5	–
• казенні	7	–
• колишні поденники	139	83
• міщани	35	2
Усього:	361	124

Отож, безпритульність штовхає осіб усіх непривілейованих станів почасти у ряди підсусідків, під прихисток патронів, а між тим в українців давно склалось прислів’я, “чужа хата гірша ката”. Значить, незважаючи на всю несхильність до поневірянь і залежності, близько 500 невдах лише у двох повітах повинні були вступити у патронатні обов’язкові стосунки.

Треба сказати, що у пересічних сільських обивателів не у звичай обзаводитись зайвим житлом – навпаки, зимового часу хати надзвичайно переповнені народом і навіть ті, хто мав хату через сіни – досить часто корис-

туються нею влітку як світлицею, а взимку не опалюють її з економії. Загалом, у незначних поселеннях, а тим паче хуторах, особливо Полтавського повіту, доволі важко знайти притулок за грошову платню, зате у “багатирів” траплялися хати, призначені спеціально для пристановища підсусідків – інколи зосібно у полі чи в лісі. Зокрема, як зазначав В.Василенко, “по Миргородському повіту, внаслідок значних виселень малоземельних господарів, останнім часом виявляється достатня кількість порожніх хат та квартир, які наймають за мізерну платню від 2 крб. на рік”.

Водночас, влаштуватись у “багатирів” можна лише при патронатних стосунках, позаяк домовласники зовсім незацікавлені у звичайній платні за річний найм хати в межах 2–10 крб. У будь-якому випадку, як видно з лише наведеного, попит на незайняті хати доволі значний і може бути вдоволенний почасти у чималих поселеннях і містечках, де і скупчуються переважно усіякий ремісничий люд, а чорноробочому, або, по-місцевому, “ціпов’язу”, не по статкам жити на найманій квартирі і, як кажуть, з готової копійки.

Як бачимо, у той час, як безземельні невдахи усіяко опираються загрози втратити власний дах над головою, а пересічні селяни-українці не спроможні опалювати навіть взимку необхідне житлове помешкання, багатирі навмисне купували житло для подальшої здачі його на патронатних умовах.

Аналізуючи соціально-економічні умови, що обумовлювали зростання числа безземельних і бездомових господарів, В.Василенко виявляє причини явища, виділяючи, насамперед, традиційні сімейні розподіли та постійне збільшення відведених під землеробські потреби площ. На проблемі сімейних розподілів дослідник зупинявся докладно і, власне, зачіпав особливості етнічної ментальності українців. “Внаслідок триваючого у гігантських розмірах обезземелювання у середовищі козаків та колишніх поміщицьких селян, нерідко траплялися бездвірні хатинки, які мали “стільки хати, скільки й землі,” або “зі стріхи на чуже капає” – словом, для покоління, що народжувалося, і справді не вистачало місця на рідному попелищі, а про овочевий город і поготів говорити нічого. Зрештою, шляхом сімейних розподілів постійно збільшувалось число безпритульних господарів. Проте, головна складність полягала у підшукуванні вільного клапця землі для садиби. Справа в тім, що зі збільшенням населення і розширенням площі оброблюваних земель, у козачих і казенних поселеннях повсюдно припинилось відведення ділянок з вигінних земель для заселення.

Не можна заперечувати, що зростанню кількості безземельних і бездомових, до певної міри, сприяло притаманне українцю прагнення до відосібнення. Водночас, цю рису народного характеру варто розуміти в

сенсі розвитку особистості у широкому контексті. Відомо, що українці не терплять стороннього, хоча б родинного втручання у свій домашній світ: тут живе він замкненим життям зі своїми прихильностями. Певною мірою він прагне і до економічної самостійності, тобто до свободи розпоряджатись своєю особистістю і майном. Словом, у погляді народу існує ідеал так званої малої сім'ї (підкр. В.В.). І це вже ввійшло у плоть і кров українця, втілюючись у загальнопоширений звичай, за яким кожний дбайливий батько, котрий має синів, одруживши якого-небудь з них, прагне першочергово збудувати йому хату, а більш забезпечені – майже завжди також дати у розпорядження молодого господаря частину землі". "Отож, прагнення до відосібнення, до особистої і економічної свободи, ідеал малої сім'ї, – підмічає В.Василенко – є рисами, властивими українському ментальному типу".

Зауважимо, що прагнення до сімейних розділів надзвичайною мірою проявилось також, за дослідженнями, у 43 великоросійських губерніях. "У той час, як одні вбачають у цьому "виразку", що роз'їдає сімейно-родовий устрій, інші витлумачують у сенсі емансипації особистості від сімейного деспотизму, визнаючи, що теперішнє прагнення народу до розділів є продовженням того ж таки руйнування кріпосницького порядку, започаткованого законодавчим актом 19 лютого 1861 р. Так що у цьому сенсі українці не тільки займають першорядне місце, але ж і як прихильники свого ідеалу встигли виробити більш-менш доцільні звичаї і поклали мудрі правила, завдяки яким, можливо, не мають місця криваві драми, неминучі при узурпації особистості. Відтак, заради справедливості, мусимо сказати, що при усій схильності до особистості, нерівна боротьба та безпорадність серед нових економічних умов начебто починають утримувати більш розважливих сім'янинів від розділів. Нещодавно довелось записати з народних вуст чудове прислів'я: "жити у купі – не болять у пупі": і дійсно, зустрічаються доволі багатолюдні сімейно-робітничі союзи, які нагадують сербську задругу.

Відомо, що селянин гартується у суворих обставинах при глибокому неутві й не може вирізнятись м'якістю вдачі і поведіння, однак при цьому він завжди чутливий до матеріальної правди і справедливості. Між тим, саме на ґрунті матеріальних інтересів і виникають найчастіше нескінченні розбрати і чвари, що ведуть до сімейного розпаду і закінчуються, зазвичай, виділенням невдоволених або виштовхування їх на сторону в ряди безпритульних поневірятьців".

Отже, вбачаючи у традиційних сімейних розподілах одну з основних причин поповнення рядів підсусідків, дослідник підносить проблему розподілів на соціальний рівень. Прагнення до відосібнення порівнює з вивільненням особистості від економічного та соціального утиску. Розу-

міючи процес тяжіння до розподілів економічно не підкріпленим, В.Василенко наводить аргументи на користь великої сім'ї, хоча вважає також, що уникнути розподілів неможливо.

Отож, у Полтавському і Миргородському повітах загальну картину з числа бездомових господарів у якості підсусідків відтворює таблиця 2.

*Таблиця 2. Бездомові господарі
(у % співвідношенні до загального числа бездомових)*

Стани	Повіти	
	Полтавський	Миргородський
<i>Козаки</i>	26,4	22,5
<i>Селяни, у минулому поміщицькі</i>	16,6	18,8

Важливе місце у своїй доповіді В.Василенко приділяє проблемі укладання усних договорів, обумовлених звичаєвим правом. Підсусідок, який підшукав вільну хату і бажав її зайняти для помешкання, зазвичай попередньо укладав угоду зі своїм майбутнім патроном. Взаємні стосунки сторін, за традиційним звичаєм, визначалися словесним договором. Єдиним винятком в даному відношенні став знайдений дослідником у Василівській волості Полтавського повіту письмовий договір до книги волосного правління в 1888 р. Згідно з договором, землевласник (купець-караїм) віддавав селянину в користування хату з городом близько $\frac{1}{4}$ десятини, а останній зобов'язувався відробити 45 днів у рік різнотерміново “на вимогу економії та по можливості підсусідка”.

Низький соціальний статус підсусідків прямо пов'язаний з рівнем їхньої професійної підготовки і навпаки. За незначним винятком, підсусідки не володіли ремісничими знаннями і не займалися кустарними виробництвами, відтак, заробіток хліба натурою під час жнив і молотьби, був єдиним продовольчим фондом. У числі безземельних і бездомових, підсусідки постійно і незмінно фігурували як законщики. Багато хто з числа підсусідків упродовж цілих десятиліть працював у одних і тих же господарів. Тому останніми виказувалась “повага” старожильним підсусідкам, тобто, у кращому випадку, раз встановлена доля врожаю у винагороду за його збирання, то вона залишалась довго без змін, навіть з часів кріпосного права.

В.Василенко, на підставі власних спостережень, наводить також характеристики станових особливостей сільського населення, підмічаючи специфічні тонкощі їх поведження у скрутних життєвих обставинах. “Козак неодмінно вкаже свій стан, а соціальне становище визначить односкла-

довим лаконізмом, з відтінком іронії: “мужицьке”, тобто займається мужицькою працею, поденщиною, іноді скаже “ціп та коса”. У найми поступають лише ті, котрі зовсім не мають змоги вивернутися так чи інакше, щоб розквитатися з “подушним”. Про це роблю висновок з того, що на питання до якого-небудь бідняка з козаків: чи не служить він у наймах, часто відповідали “ще Бог милував, та мабуть доведеться”, так що лише крайня злиденність змушує запродати свою працю і волю, тобто свободу розпоряджатися своїм часом та особистістю”.

Усвідомлюючи незнищенність інституту підсусідків у сучасних йому економічних умовах, дослідник аналізує значення звичаю у правостосунках сторін та можливості їх врегулювання на засадах звичаєвого права. “Відтак наголошую, облаштування підсусідків буде виключно корисним не тільки тим, хто укладає договір, але й країні загалом. А поки що треба докладно вивчити оригінальні правостосунки і поширити на них дію закону. Останнє необхідне у сенсі підпорядкування скарг і непорозумінь по договорах з підсусідками юрисдикції місцевих і мирових установ або волосних судів виключно на началах звичаєвого права.

Але заміна звичаєвих правостосунків формальними є передчасною, а тому шкідливою, зрозуміло, до тих пір, поки грамотність між селянами розвинеться настільки, щоб, укладаючи договір, вони були у змозі не лише підписати своє ім'я і прізвище, але і зрозуміти справжній зміст і значення зобов'язань, витворених усілякими ділками і порадниками сільського люду. Нехай договори з підсусідками й надалі залишаються словесними, тільки б взаємні домовленості виконувались точно. Все, чого можна і слід очікувати – так це впорядкування у розподілі в часі обов'язкових відробітків, інакше підсусідок повинен бути усякчас наготові “йти як покличе” патрон, а тому ніколи не може вигідно розпорядитись своїм часом. Невиконання ж умов патрона не може сприяти підтриманню добрих стосунків, а саме на них виключно витворювались і тримаються довголітні зв'язки підсусідків зі своїми патронами. І ще сотні й тисячі безземельних і бездомних поневір'яльців чекають притулку та пристановища на своїй батьківщині як підсусідки і незмінні трударі на збиранні хлібів”.

Таким чином, наведена праця народознавця В.Василенка зачіпає низку проблем з історії українського селянства на етапі укорінення капіталістичних відносин. Вказуючи на загублені в часі витоки існування явища “підсусідків”, вперше вводить до наукового обігу назву класу нових сільських багатіїв – “багатири”. З'ясовує причини зростання числа “підсусідків”, способи урегулювання правостосунків сторін. Водночас, зачіпає особливості етнічної ментальності українців, серед яких представники таких станів, як козацтво і селянство”.

Наукова спадщина Віктора Івановича Василенка – видатного етнографа, статистика та історика ще й досі ґрунтовно не вивчена. Доробок вченого вартує того, щоб зайняти йому гідне місце в українській історіографії, а ім'я дослідника стало відомим широкому науковому загалу.

Примітки

1. *Василенко В.И.* Деревянный инвентарь в 1900 году в Полтавской губернии. – Полтава, 1909; Його ж. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. Вып. I. – Полтава, 1885; Його ж. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. Вып. II. – Полтава, 1886; Його ж. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. Особое прибавление. Щетинники (украинские торговцы-ходебшики). – Полтава, 1885; Його ж. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. Общий обзор промыслов. – Полтава, 1885–1887; Його ж. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Отдел I–II. – Харьков, 1902; Його ж. Очерки кустарных промыслов Полтавской губернии. Вып. I. Прядение и ткачество в Зеньковском и Миргородском уезде. – Полтава, 1900; Його ж. К вопросу о толковом словаре украинской народной терминологии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1902.

2. *Ханко В.М.* Народознавець і дослідник кустарних промислів України // Народна творчість та етнографія. – 1992. – №5-6. – С.19-25.

3. *Малєєва Т.І.* Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 рр. / Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.

4. Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.61. Архів О.Ф.Кістяківського.

5. Там же. – Спр.279: Доповідь Василенка В. Подсоседки в Полтавской губернии.

6. Там же. – Спр.54: Василенко В. Вступление к докладу о подсоседках в Полтавской губернии.

7. Там же. – Спр.646: Василенко В. Кистяковскому Александру Федоровичу. Ответ 21 октября 1884 г.

Резюме

В статье анализируется неопубликованный труд выдающегося земского деятеля, историка и этнографа конца XIX – нач. XX в. В.И.Василенка “Подсоседки в Полтавской губернии”.

СВІТОГЛЯДНО-ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КАЛЕНДАРНОЇ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

У статті даються характеристики історіографії проблеми світоглядно-ідеологічних основ календарної обрядовості українців.

Календарна обрядовість є надбанням народу, результатом його багатовікової творчості та цілеспрямованої діяльності багатьох поколінь. Обрядовість вбирала в себе і відображала побут народу, його традиційну культуру, звичаєвість, ставлення людини до навколишнього середовища, моральність.

Основним джерелом існування в давніх українців було збиральництво, мисливство й раннє землеробство. Нетривалі періоди достатку змінювались періодами недоїдання. Коли вдавалося здобути їжі вдосталь, давні буковинці спільно родом-громадою, поселенням відзначали цю радість – влаштовували святкування, обіди, танцювали навколо багаття, обмінювались дарунками тощо. Часто це відбувалося певної пори року: закінчення зими й прихід весни, скресання криги на озерах і річках, в час дозрівання деяких плодів. Поступово такі святкування ставали традицією.

Предки українців були в тісному зв'язку з природою, відповідно в них виробилось вірування, що в природі все народжується, живе й вмирає; що частинки природи, як живої, так і неживої, мають душу й мислення, можуть спілкуватися з вищими надприродними силами (богами, стихіями). Людина була переконана і вірила, що більшість духів природи добрі й прихильні до людей, що можна примусити всі сили природи через умовляння, заклинання, ворожіння творити добро для певної особи, сім'ї, роду, а неприхильні сили можна відвернути, знешкодити магічними діями та словами. В давнину мешканці теренів України вірили, що при допомозі різних магічних дій можна прихилити на свій бік добрих богів. Одночасно вірили, що існує позаземне життя, відповідно покійники є опікунами сім'ї, родини, громади.

З другої половини XIX ст. і до наших днів в українській етнологічній науці існує напрямок, представники якого вважають, що основи духовної культури українців започатковані у давній індоевропейській спільноті. Представником цієї наукової школи у XIX ст. був О.Потебня, який ще у 1876 р. свою теорію представив у праці "Пояснення малоросійських та подібних народних пісень"¹, а в наші дні цю точку зору підтримує археолог і етнолог Ю.Шилов, який на основі археологічних пам'яток, обстежених

в останні десятиліття, та розшифрування написів на стінах і каменях Кам'яної Могили, доводить багатотисячолітнє існування індоєвропейської цивілізації на землях України². Подібну точку зору про етнокультурний зв'язок індоєвропейської спільноти, що існувала кілька тисяч років тому у межиріччі Дніпра–Дністра, Північного Причорномор'я, з праукраїнською спільнотою II тис. н.е. висловили такі відомі вчені, як В.Даниленко, Б.Михайлов, С.Наливайко та ін.

Ю.Шилов також простежує витоки української культури з трипільської та інших давніх культур теренів України у праці “Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н.е. – II тис. н.е.”³.

Ще у 70-х рр. XIX ст. в Україні з'явилась так звана етнологічна школа літературного запозичення, представлена в той час М.Драгомановим⁴, за твердженнями якого більшість свят і обрядодій визнавалось запозиченими українцями в інших народів.

Частково розділяв таку точку зору на початкових етапах української етнокультури етнолог Ксенофонт Сосенко, який у праці “Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора”, опублікованій у Львові у 1928 р., і яку автор присвятив “усім, що потрудилися для української етнографії і зберегли великі цінності української давньої культури та з особливою посвятою Володимирові Гнатюкові”⁵, наводить багато прикладів подібності українських зимових святкових календарних обрядодій з святами у іранців, греків, римлян. У 1994 р. в Києві під редакцією та текстологічною підготовкою В.Р.Коломійця здійснено передрук цієї праці за дещо іншою назвою “Різдво-Коляда і Щедрий Вечір”⁶. У цій праці К.Сосенко намагався розібратись з питанням основ староукраїнських свят новорічно-різдвяного циклу. Характеризуючи Різдво-Коляду, він розглядає передріздвяний святковий період, вказуючи на різні містериї та символіку вогню, води, землі, космічних явищ тощо.

Починаючи від Святої вечері й закінчуючи колядками і аналогією святкувань в інших сучасних народів, автор намагається пояснити значення і символіку кожного складника різдвяних обрядів. Використовуючи метод порівняльного аналізу, дослідник виявляє подібності у святкуваннях українців та інших народів (давніх і сучасних), показує астральний культ і космологічні уявлення у давніх українців. Хоча К.Сосенко був священиком, він, не зраджуючи правді, констатує багату духовну культуру українців задовго до прийняття християнства. Спільність звичаїв на українських землях була тією силою, яка живила й формувала народ. У святвечірніх звичаях автор бачить обрядовість, яка символізувала об'єднання людей (духи усіх предків злітаються на таємну вечерю), тобто Святий вечір символічно об'єднує людей, що належать до одного роду (народу).

Серед дослідників витоків української етнокультури знаходиться і відомий український історик та політичний діяч М.Грушевський, який у праці “Історія української літератури” (Т.1) намагався розібратись у питаннях дохристиянських вірувань давніх українців і зв’язку духовної культури українського етносу з культурою давніх мешканців теренів України⁷. За його висновками українці мали багату дохристиянську духовну культуру.

Дослідженням календарної обрядовості займався також науковець української діаспори О.Воропай, який виклав результати свої досліджень у праці “Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис”. Двотомне видання було здійснене в Мюнхені у 1958 р. (Т.1) та 1966 р. (Т.2)⁸. Ці два томи мають чотири частини, які виділені за порами року: “Зима”, “Весна”, “Літо”, “Осінь”. Дослідник, використавши наявну літературу і матеріали власних спостережень того часу, коли він жив в Україні, аналізує обряди Різдва-Коляди, Нового року, Водохрещення, Великодня, Купала і інших свят за народним, дохристиянським характером.

Інший дослідник календарної обрядовості українців С.Килимник поза Україною (у Канаді), у 50–60-х рр. ХХ ст. написав і опублікував п’яти-томну працю про календарні звичаї та обряди різних регіонів України. Характеризуючи календарну обрядовість, автор у праці “Український рік...” констатує: “Не всім відомо те, що ці звичаї пройшли крізь морок віків і донесли до наших часів характер духовного життя наших далеких предків, їх віру, вірування, світогляд, образ матеріального життя, їх ідеали, бажання, мрії... Жодний слов’янський народ не мав таких високо поетичних уявних образів природи, її явищ, жодний слов’янський народ не зберіг до наших днів так повно й цільно основ своєї ранньої культури, як це зберіг саме український народ”⁹.

Вагоме дослідження з дохристиянської духовної культури українців здійснив представник православного християнського кліру, митрополит Іларіон (Іван Огієнко), який також в еміграції опублікував книгу “Дохристиянські вірування українського народу”¹⁰, де окремим розділом подано матеріал про стародавні народні свята.

Серед дослідників календарної обрядовості українців виділяється відомий київський етнограф з Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України О.В.Курочкін. Займаючись вивченням календарної обрядовості (опубліковано майже 100 наукових праць з даної проблематики), він концентрував свою увагу на зимових святах.

Цікавими є висновки О.Курочкіна про корені новорічних святкувань та складові частини обрядодій. Вказуючи на подібність обрядових обходів з “Козою” і “Маланкою” з певними обрядодіями грецьких діонісій, рим-

ських сатурналій, з вавилонським обрядом акітом, дослідник робить висновок не про запозичення цих обрядів українцями від народів Півдня і Сходу, а про те, що ці обряди "...відображають спільність шляхів розвитку ідеології та культури аграрних суспільств. Цілком ймовірно, що в усіх цих випадках мова йде не про генетичну спорідненість, а про спільні історико-типологічні закономірності розвитку цивілізації. Сказане аж ніяк не ставить під сумнів місцеве (автохтонне) походження українського ритуалу "Коза" і "Маланка"¹¹.

У 90-х рр. XX ст. значний внесок у дослідження календарної обрядовості українців зробив В.Скуратівський, який у праці "Святвечір" дає опис святвечірніх святкувань, розробляє деякі питання коренів різдвяних обрядів та їх атрибутики¹². Питання використання в новорічно-різдвяній обрядовості снопа пшениці як символу духів предків, символу нового врожаю досліджує В.Скуратівський у книзі "Дідух"¹³. У великій монографічній праці цього ж дослідника "Русалі"¹⁴ подано цілісну картину дохристиянської міфології українців, ознайомлено з найдавнішими міфологічними віруваннями, обрядами, народною символікою.

На початку XXI ст. дослідження календарної обрядовості українців Буковини проводив етнолог Г.Кожолянко, який у праці "Народознавство Буковини. Новорічно-різдвяна обрядовість буковинців"¹⁵ подає матеріал про основи українського літочислення та народного календаря, новорічні та водохрещенські святкування українців Буковини.

Земна природа має чотири пори року, зумовлені сонячно-земними обертаннями. Ці космічні ритми українці намагались відобразити у своїй духовній культурі, витворивши визначальні свята. Календар з найдавніших часів був своєрідною енциклопедією народної творчості, звичаєвим розпорядком життя у будні й свята.

Серед атрибутів календарної обрядовості були: вшанування предків, обрядовий стіл, передбачення майбутнього, ритуальні обходи й вітання, ряження й маскування, драматичні сценки й розваги, пісні й словесні побажання та ін. В основі календарної обрядовості були звичаєві та обрядові закони, які почали формуватись задовго до християнської доби, у період рідної народної язичницької віри.

Головним божеством давні українці вважали небо, під назвою Сварога, з блискавкою, громом і іншими явищами. Вони уявляли, що увесь світ заповнений різними добрими і злими богами. У одному з найдавніших писемних джерел українців "Велесовій книзі" згадуються боги: "Радогощ, Колендо і Кришень, а цих два удержують Сивий Яр і Дажбо. Себо інші суть: Білояр, Лад, Купало, Сівич, Житнець, Вінич, Зернич, Овсянич, Просич, Студець, Ледич і Лютець, а потім Птичець, Звіринець, Мілич, Доз-

дець, Плодець, Ягодець, Пчолич, Ростич, Ключець, Озерець, Вітрич, Соломич, Радич, Світич, Крович, Красич, Травич, Стеблич, а за цим суть: Родич, Маслянець, Живич, Відич, Листвиць, Квітич, Водич, Звіздич, Громич, Сімич, Липець, Рибиць, Березич, Зеленець, Горич, Страдиць, Спасич, Листвевріць, Мислич, Гостич, Ратич, Страниць, Чурець, Родич”¹⁶.

Життєдайне сонце вважалось сином неба Сварога і називалось Дажбогом. Сином Дажбога вважався вогонь. Зокрема, одна з сучасних віток рідної української народної віри (РУНВІРА), яка була заснована в діаспорі вихідцем з України Левом Силенком (селенкіяни), вважає Дажбога головним і верховним богом. У праукраїнців вогонь і вода були основними чистителями і святителями. Відповідно ні одне свято чи обряд не обходились без ритуального використання води і вогню.

Святкова обрядовість календарного циклу була тим чинником, який задовольняв духовні й естетичні потреби людей, в них проявлялись вірування, почуття, таланти, гостинність. З впровадженням християнства на українських землях календарна обрядовість зміщується у бік християнських канонів і атрибутів, перетворюється з національно-етнічної у інтернаціонально-іудейську, де головними діючими особами виступають історичні діячі та святі іудейського світу: Давид, Соломон, Матір Божа – Марія, Ісус Христос, пророки Петро, Павло та ін. Показовим є те, що християнство, пропагуючи релігію, яка виникла в іудейському суспільстві і яка оголосила іудеїв богообраним народом, що має зберегтись навіть після зникнення чи денационалізації всіх інших народів. Вийшовши з Палестини, воно не закріпилось на іудейському ґрунті, а поширилось в тих регіонах світу, де правлячій верхівці була вигідна релігія, що закликала до смирення пригноблених, освячувала майнову чи станову нерівність.

Щодо теренів України, то належну оцінку християнізації українців дав відомий український історик, етнолог, філософ і мовознавець В.Шаян у праці “Віра предків наших”: “Що втратив нарід із своєю вірою? Він утратив найбільшу свою цінність, свою героїчну літературу, а wraz з нею – свої героїчні ідеали; своє усвідомлення окремішности, свій відмінний і єдиний шлях власного розвитку, найглибшу основу, джерело власної культури. Чи можна втратити більше?”¹⁷.

Поширившись поза межами Палестини, християнство всіма силами боролось проти національних релігій, проти народної обрядовості. У тих випадках, коли не вдалося повністю побороти народну обрядовість, її залучали до християнських обрядодій, створивши симбіоз християнського з язичницьким (присотсування Різдва Ісуса Христа до давнього народного свята Різдва Сонця, Водосвячення, весняне свято Великодня з писанкарством і ряд ін.).

Той же В.Шаян писав: “Слід однак виразно ствердити, що коли народні звичаї й пребагатий український фольклор утрималися упродовж тисячі літ, то це сталося всупереч волі і наставленню церкви, яка не змогла їх знищити. Вони виявились сильніші за неї... Коли зважимо далі найважчу втрату нашої дохристиянської історії, тоді зрозуміємо в заключенні, що це є втрата найбільша. Нарід без історії є історичним безбатченком”¹⁸.

Таким чином, світоглядно-ідеологічні основи духовної культури українців, включно з календарною обрядовістю, знаходяться в глибині тисячоліть, у досягненнях давніх праукраїнських цивілізацій (трипільської та ін.). Не дивлячись на різні історичні перипетії і утиски, основи духовного культури українців пройшли через тисячоліття і збереглися в гущавині народу до наших днів, знаходячи свій вияв, зокрема, у календарній обрядовості.

Примітки

1. *Потебня А.* Об’ясненія малорусских и средних народных песен. – Харьков, 1883–1887. – Т.1-2.
2. *Шилов Ю.* Праісторія Русі-України. – К., 1998.
3. *Шилов Ю.* Джерела витоків української етнокультури ХІХ тис. до н.е. – П тис. н.е. – К., 2002.
4. *Драгоманов М.* Малорусские народные предания. – К., 1876.
5. *Сосенко К.* Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора. – Львів, 1928.
6. *Сосенко К.* Різдво-Коляда і Щедрий Вечір / Під ред. В.Коломійця. – К., 1994.
7. *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., Львів, 1923. – Т.1.
8. *Огієнко І.* Дохристиянські вірування українського народу. – Вінніпег, 1965 (друге видання: К., 1992).
9. *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., Львів, 1923. – Т.3. – С.125.
10. *Огієнко І.* Назв. праця.
11. *Курочкін О.* Українські новорічні обряди: “Коза” і “Маланка”. – Опішне, 1995. – С.292-293.
12. *Скуратівський В.* Святвечір. – К., 1994. – Кн.1.
13. *Скуратівський В.* Дідух. – К., 1995.
14. *Скуратівський В.* Русалії. – К., 1996.
15. *Кожолянко Г.* Народознавство Буковини. Новорічно-різдвяна обрядовість буковинців. – Чернівці, 2001.
16. *Золоте слово.* Хрестоматія літератури України-Руси епохи середньовіччя ІХ–ХV ст. – К., 2002. – Кн.1. – С.154.

17. Шаян В. Віра предків наших. – Гамільтон, 1987. – С.469-470.

18. Там же. – С.474.

Резюме

В статтє даютьсє характеристики историографії проблеми мировоззренческо-идеологических основ календарной обрядовости украинцев.

УДК 94(477.82)“15-І пол. 16”:311

В.Б.Атаманенко

СКЛАД ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ВОЛИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

У даній статті на прикладі Волині XVI – першої половини XVII ст. аналізується комплекс джерел статистичного характеру.

Проблема складу джерел описово-статистичного характеру, як і цілий ряд пов'язаних з ними аспектів, не знайшла узагальнюючого розв'язання як на джерелознавчому, так і на конкретно-історичному рівнях. Але недостатня дослідженість проблеми не означає відсутності праць, де ці документи характеризуються та широко використовуються. Стосується це, в першу чергу, історико-демографічних досліджень¹. Вивчення ж складу конкретних комплексів / надвидів джерел дає можливість уточнити: переважання на той чи інший час певних цільової заданості і функцій та пов'язати конкретні групи джерел з відповідними суспільними інституціями та їх розвитком, а також конкретними проявами видів суспільної діяльності; зміни способів, методів, форм відображення в джерелах історичної дійсності; додаткову інформацію, яка в самому досліджуваному джерелі не міститься; залежність внутрішньої структури джерел від процесів, які покликали їх до життя; виділення груп на рівні різновидів та схожих ознак та функцій на рівні надвидів, інформативні можливості². Тому завданням даної статті є розкриття на прикладі Волині XVI – першої половини XVII ст., часу, до якого можна віднести прискорене розповсюдження різних категорій джерел статистичного характеру, складників цього, одного з найбільш репрезентативних при вивченні в першу чергу соціально-економічної проблематики, документних комплексів.

Податкова документація як окремий різновид джерел відома ще для першої половини XVI ст., але українські землі, в тому числі й Волинь, в ній майже не представлені. Значною мірою це пояснюється окремішністю їх статусу у Великому князівстві Литовському, пов'язаного з необхідністю витратити кошти, в тому числі й одержані від загальнодержавних податків, на місцеві потреби, перш за все на оборону від постійних татарських вторгнень, та невисоким рівнем участі тутешньої шляхти у загальнодержавних акціях. Система оподаткування, яка тут склалася, не була стабільною по відношенню до приватного землеволодіння. Реформи 60-х рр. XVI ст. певною мірою наблизили її до польських зразків, але тільки після Люблінської унії було здійснено дуже значні зміни в способах обкладання і в самому розумінні податка³, а також в супровідній вибиранню податків документації. Зрозуміло, що ці новації повинні були також опиратися на добре розроблену в Польщі податкову документацію, впровадження якої одразу ж після Люблінської унії за поборовим універсалом сейму також було нововведенням.

Вся сукупність податкових джерел другої половини XVI – першої половини XVII ст. поділяється на дві групи за типом самого оподаткування основної маси населення. Це побор, який збирався з усього непривілейованого населення від володіння нерухомістю в містах і заняття ремеслом чи промислами в містах і селах та за користування землею з селян та міщан. Він фактично розкладався на ланове, шос, чопове. Окремий податок, поголовне, накладався на єврейське населення. Отже, окреслений терміном “побор” податок фактично складався з відмінних платежів. Але з точки зору документального оформлення їх сплати на рівні державної скарбниці – Скарбу – він, принаймні для Волині, частіш за все був єдиним. Збирання побору покладалося на власників, опікунів, посесорів чи адміністрацію, які передавали її призначеному сеймом поборці.

Водночас, як екстраординарні платежі впроваджувалися податки на державні та духовні маєтності. На користь того, що це був не звичайний податок, свідчить зауваження про те, що ухвалений в 1570 р. побор не вибирається з маєтків Кременецького повіту, оскільки “to iest spadkowe imienie k[rola] ie[go] mezi wlasne, ktore tem prawen trzyma iako kazdi szlachczicz”⁴, і в цьому випадку платежі збирав представник Скарбу, а не призначений сеймом поборця (у 1570 р. – служебник підскарбія М.Ланчицький). Окрім того, в 1564 р. в Польщі було схвалено “підводний універсал”, згідно з яким підводна повинність редукувалася в грошові платежі. Стосувався він лише території цієї держави (відтак лише частини Волині), але містить вказівку про “всі панства” Жигимонта-Августа та згадку про передавання подібних змін на теренах Великого князівства Литовського, а отже

і Волинської землі⁵. Дані про збирання “підводних грошей” збереглися по Луцьку за 1564–1569 рр.⁶ та Володимирі за 1569, 1570 та 1576 рр.⁷. Поширення на Волинь побору було для місцевої шляхти та адміністрації справою призабутою через її звільнення на початку XVI ст. від сплати державних податків.

Податкова реформа 1629 р. уніфікувала підставу вибирання податку, звівши його до диму. Новим податком обкладалися селяни, жителі міст, в тому числі і його єврейська складова, православне духовенство, частково й шляхта. На відміну від побору, який звільняв від сплати спустошені та погорілі протягом чотирьох років до часу його вибирання та новоосаджені маєтки, господарства чи будинки, подимне вибиралося з усіх без винятку димів. Сама процедура передачі зібраного подимного ускладнювалася за рахунок збільшення числа посередників. Збирання податку покладалося безпосередньо на власників чи посесорів приватних володінь чи представників (старших) самоврядування упривілейованих міст. Останні, чи представники землевласника з числа підданих, повинні були передати гроші призначеним сеймиком поборці в присутності представників гродського уряду⁹.

Безпосереднє вибирання податкових сум проводилося землевласником чи органами міського управління. При цьому створювалися спеціальні списки – первинні поборові реєстри. Вони тиражувалися платником податку в силу цілого ряду причин. По перше, проблема регулярного періодичного обліку залежного населення з фіксацією статусу його окремих груп була необхідною умовою функціонування доменіального господарства в його фільварковому варіанті і у випадку розкиданості або значних розмірів землеволодінь не могло не породити зрозумілих складностей та затрат, які применшувалися при створенні первинного поборового реєстру. Це не означає, що в їх основу не міг кластися внутрідоменіальний облік, скоріше за все саме так і було, але пов’язаність обліків податкового та господарського є очевидною. По-друге, будучи офіційним документом, первинний поборовий реєстр, на відміну від непублічного характеру господарської документації, міг мати доказову силу в суді при розгляді різноманітних справ – майнових, про втечі підданих, при поверненні маєтків з застави, опіки тощо. Зрозуміло, що перебуваючи в складі родинних зібрань документів, первинні реєстри більшою мірою підлягали знищенню, ніж їх скарбові відповідники. Але в окремих випадках вони збереглися до нашого часу саме тут. Первинні поборові реєстри не могли мати таких втрат. Вони створювалися власниками чи адміністрацією маєтків і не повинні були, в усякому разі законодавчо це не передбачалося, передаватися на зберігання до Скарбу. Натомість, саме присутність цілого ряду таких поборових реєс-

трів серед скарбової документації частково зберегло їх для дослідників. Про причини, які привели до передачі державному фінансовому, в тому числі й фіскальному, органу поборових реєстрів, можна тільки здогадуватися. Такими слід вважати: саме впровадження/відновлення державного оподаткування приватного землеволодіння на інкорпорованих землях, майже півсторічну відсутність у фіскальному органі даних про кількість оподаткованого тут населення, різкі коливання чисельності населення через татарські напади, які для Волині досягли свого піку якраз у перше десятиріччя після введення побору та необхідність надання пільг та звільнення від оподаткування значної кількості володінь. Саме на 70-ті рр. XVI ст. і припадають всі відомі первинні поборові реєстри, які зберігалися у Скарбі Коронному. Симптоматичним в даному відношенні є збереженість, наприклад, реєстру Острозької волості 1604 р. не в державному, а в родинному архіві¹⁰. Але реальна картина в цьому відношенні може бути спотворена майже повною знищеністю архіву Скарбу Коронного в роки Другої світової війни.

Процес передачі зібраного податку в руки поборці супроводжувався творенням таких різновидів документації первинного рівня, як квити та рекогніції. Вони представляли собою розписки про віддачу та отримання податкових сум. Квити та рекогніції про сплату податку з волинських маєтностей майже не збереглися. Більше уявлення про їх структуру та інформативні можливості дають дещо краще, хоча також вкрай погано збережені документи по Київщині. Квити та їх копії-рекогніції за формою та змістом представляли собою своєрідну розписку про сплату власником і одержання поборцею суми податку з певної маєтності. Вони могли містити як повністю узагальнену інформацію, тобто дані про грошову суму, вибрану та сплачену з того чи іншого володіння, так і частково узагальнені свідчення, які вказували кількість підданих всіх категорій, з яких було взято податок. Представлення інформації в другому вигляді близьке, майже тотожне, способу подачі даних в сумаріушах. Подібна, узагальнена та агрегована, форма фіксації податкових свідчень не могла не мати наслідком втрату частини інформації.

На основі квітів та первинних реєстрів поборці створювали підсумковий документ, сумаріуш. Він структурувався за повітами, адміністративно-територіальними одиницями всередині воєводств, і за маєтковими комплексами, якщо йшлося про латифундії. До них додавалися свідчення про осіб, які не сплатили з різних причин податок. На основі територіальних підсумкових реєстрів скарбовими урядовцями створювалися загальнодержавні сумаріуші, які містили дані виключно по адміністративних складниках Речі Посполитої – воєводствах, землях, князівствах.

Підсумком діяльності поборці були не лише територіальні сумаріуші. На нього покладался обов'язок повного вибирання податків, тому в випадку їх несплати тими чи іншими платниками він повинен був ініціювати судову процедуру з цього приводу. Реєстри неплатників включалися до територіального сумаріушу, а відомості про них заявлялися до гродської канцелярії і повинні були вноситися до актових книг. Таких записів, правда, збереглося небагато. Даліше стягнення побору покладалося вже на місцеву старостинську адміністрацію.

Стосовно податкової документації відзначають таку рису, як охоплення значних територій, що, власне, й перетворює її на першочергове як історичне, так і найближче підводить до розуміння статистичних джерел в новітній практиці. Близькими до неї за цим показником є державні ревізії та люстрації. Ця група джерел описово-статистичного характеру може бути названа скарбовими документами, які поряд з фіскальними завданнями виконували функції правові та ревізійні. Але низька питома вага державних володінь на Волині суттєво знижує можливості широкого територіального охоплення соціально-економічними дослідженнями. Так, більш-менш значними за розмірами тут були тільки дві королівщини – Ковельське та Кременецьке старства, їх у територіальному відношенні навряд можна, відтак, вважати репрезентативними при вивченні Волині, натомість їх функціонування як таких мало важливі наслідки, якщо говорити про джерельну базу дослідження. Мається на увазі регулярність створення збережених до нашого часу описово-статистичних джерел – інвентарів та люстрацій. Податкові документи також характеризуються цією рисою, але вони значною мірою втрачені. Тому, коли йдеться про них як історичне джерело, можна говорити лише про два періоди, які вони під цим кутом зору розкривають: 70–80-ті роки XVI ст. (поборові реєстри, реєстри вибирання шосу тощо) та рубіж 20–30х рр. XVII ст. (реєстри подимного). Власне люстраційні джерела волинського походження сучасні податковій документації та близькі до них ревізійні матеріали, які відносяться до середини XVI ст., дають можливість статистичного дослідження Волині хронологічно на чверть століття раніше.

Так звані “Ревізії замків” 1545 та 1552 рр.¹¹ мали завдання набагато ширше, ніж суто перевірка стану замків. Але матеріал описово-кількісного характеру стосується, перш за все, околиць замків – призамкових волостей, старост. Поряд з обстеженням стану українних замків, ревізії представляли собою реєстрацію повинностей, які відбувалися державними та шляхетськими підданими, тобто мали скарбове використання. В усякому разі, складені ревізорами описи послужили для уряду такими реєстрами, на основі яких він став вимагати від шляхти виконання повинностей.

Одночасно ревізії виконували функцію перевірки власницьких прав. Але оскільки шляхта, за винятком Полоцької землі, не висловила бажання пред'явити свої привілеї¹², то вони торкалися виключно державних замків. Відтак їх територіальну репрезентативність також можна вважати низькою. Прямих та детальних свідчень про соціально-економічний стан волинських латифундій в них небагато. Розширити їх можна за допомогою свідчень по Ковельському староству, яке на час ревізії перебувало в руках королеви Бони, їх, окрім цього, можна розглядати в кількох аспектах. По-перше, описування Ковельщини відбувалося більш-менш регулярно – у 1556, 1590 та 1609 рр.¹³, а люструвалося воно у 1616 та 1628 рр.¹⁴. По-друге, це дає можливість на досить широкому матеріалі (3 міста та кілька десятків сіл) розглядати динаміку цілого ряду процесів. По-третє, є підстави на її прикладі розглядати процеси на території волинського Полісся, незадовільно забезпеченого іншими категоріями описово-статистичних джерел і стосовно інших крупних землевласницьких комплексів. Поряд з Ковельським староством значним територіально державним комплексом Волині залишалося тільки Кременецьке староство; Луцьке ж і Володимирське майже повністю свої “волості” втратили. Кременеччина також представлена набагато повнішим, порівняно з попередніми ревізіями, описанням 1563 р.¹⁵, а також ревізією 1548 р. У повному обсязі інформація волинських “люстраційних” джерел під кутом зору дослідження соціально-економічної історії не використовувалася. Володимирське староство разом з іншими волинськими королівщинами настільки широко люстраційними описами XVI–XVII ст. не представлено. Воно протягом цього періоду люструвалося тільки двічі – в 1616 та 1628 рр.¹⁷.

Від епізодичного “державного втручання” в приватне землеволодіння також можна очікувати подібних описань, але, на жаль, вони майже не збереглися. Можна говорити про два таких випадки; обидва вони стосуються маєтностей кн. Острозьких (передача Ковельського староства в приватні руки та повернення їх до державної власності тут не враховується). Йдеться про акт ув'язання Б.Острозької у маєтності померлого чоловіка, на які претензії висував В.-К.Острозький, у 1542 р. Характер документу – оформлення зміни власницької належності – не міг не позначитися і на якості інформації. На повногі інформації описів 1542 р. не міг не сказатися і час їх створення, коли господарська документація не охоплювала всіх сфер функціонування приватновласницьких господарств і не могла стати в повній мірі основою створення актів з наявністю кількісних (описово-статистичних) свідчень. Другий випадок стосується передачі О.Лаським маєтностей Б.Острозької королю. Перетворення Острожчини на королівське володіння мало одним з наслідків створення нової адміністративної оди-

ниці. Це дає підстави вважати опис 1571 р. люстрацією – саме так його й називають сумаріуші документів Дерманського монастиря¹⁹, хоча в тексті він названий інвентарем. Він був вписаний і зберігався у скарбових книгах Великого князівства Литовського, хоча Волинь вже входила до складу Корони. На жаль, до нашого часу зберігся лише фрагмент у вигляді випису з інвентаря, який стосувався духовних маєтностей на території Острозької волості²⁰. Хоч свідчення цих джерел мають узагальнюючий (1542 р.) чи фрагментарний (1571 р.) характер, вони певним чином можуть доповнити дані, наявні в описах державних маєтностей.

До скарбових документів відносяться і так звані подавчі інвентарі, тобто описи маєтностей, створювані при введенні в держання королівщинами нових посадовців. Часто їм передували посмертні інвентарі; вони могли поєднуватися з подавчими, оскільки недоцільно було майже одночасно двічі проводити описання одного і того ж староства. Дійшли вони дуже неповно, тільки для кінця XVI ст. для Луцька за 1576, 1598 та 1600 рр.²¹. Володимирський замок та староство не могли бути для цього часу представленими цією категорією джерел, оскільки староство перебувало в руках представників однієї родини – В.-К. Острозького та, недовго, його сина Костянтина. Для другої половини XVI ст. це стосується також і Кременецького староства, яке перебувало в держанні кн. Збаразьких. Зберігся тільки подавчий інвентар володимирського замку 1636 р., створений при введенні в посаду Г.Стемпковському по смерті попереднього старости кн. Ю.Заславського²². Створення подавчих інвентарів практикувалося і в приватних володіннях, прикладом чого може служити межирицький інвентар 1640 р.²³.

Наступною категорією джерел статистичного характеру є документи господарсько-правового призначення – інвентарні описи приватних маєтків. Такими їх робить (як і люстрації) спрямування на описання ряду фактів тогочасного життя, якими є господарські одиниці, та обов'язкову фіксацію утвердженого в правовому порядку статусу різних категорій населення.

Зауваження стосовно невеликої кількості інвентарних описів та охоплення ними незначної території також вимагає деяких уточнень. За другу половину XVI ст. вони збереглися досить повно²⁵, але є, так би мовити, “хронологічно розкиданими”, а для статистичного дослідження, яким значною мірою є вивчення соціально-економічної історії, необхідна певна одномоментність спостережень і даних. Таким чином, описи шляхетських маєтків можуть відігравати тут виключно допоміжну роль. Інакше слід підходити до інвентарів магнатських володінь. По-перше, переважання на Волині крупного землеволодіння робить можливим перенесення його господарських характеристик та параметрів на весь регіон. По-друге, від-

сутність для першої половини XVII ст. охоплюючих його повністю податкових матеріалів переносить центр джерельної ваги у вивченні цілого ряду соціально-економічних проблем, очевидно, на інвентарі латифундій. Певною мірою це знаходить підтвердження й у видозміні реальної структури описово-статистичних документів у реальній джерельній базі. Вона проявилася у вже зауваженому незбереженні поборових реєстрів та зменшенні інвентарів шляхетських маєтностей, вписуваних до актових книг. З іншого боку, зростає кількість описів магнатських володінь. У першу чергу, це стосується найбільших волинських землевласників кн. Острозьких та Заславських.

До часу створення подимних реєстрів 1629 р., тобто за першу чверть XVII ст., було описано (в тому числі і на рівні сплати побору з цих маєтностей) Острозьку волость у 1603–1604 рр., Степанську волость в 1614 р.²⁷, Старокостянтинівську, Кузьминську, Базалійську, Шульжинську волості в 1615 р.²⁸, Острозьку (частина О.Острозького), Рівненську, Сатіївську, Остропільську, Дорогобузьку, Суразьку, Крупську, Звягельську, Полонську, Княгининську, Любарську, Лабунську, Берездівську волості в 1620 р.²⁹, Острозьку (частина Я.Острозького) та Шульжинську волості у 1621 р.³⁰, Заславську волость у 1610, 1613, 1617, 1622 рр.³¹. Для цього періоду, тобто першої чверті XVII ст., а здебільшого для десятиріччя з 1612 до 1622 рр., ці документи мають очевидне першочергове значення, тим більше з врахуванням люстрацій королівщин 1616 р.³². Воно зростає в силу відсутності інших категорій джерел, придатних для територіально широких соціально-економічних досліджень та наявності репрезентативної інформації, відсутньої в будь-яких інших, в тому числі й податкових, документах³³.

Майже не залучаються до вивчення соціально-економічної проблематики історії України джерела, які можна назвати документами господарського обліку або поточною господарською документацією. Однією з причин цього, очевидно, є їх поганий рівень збереженості по відношенню до більш-менш значних територій та нерегулярність (за сучасним станом) навіть на рівні окремих маєтків. З.Ю.Кописький пропонує таку класифікацію цих джерел: інвентарі та реєстри маєтків, документи обліку грошових засобів та кредитних операцій, документи про селян; документи обліку грошових засобів та кредитних операцій в свою чергу поділяються на документи обліку прибутків та витрат, податкові документи, боргову документацію³⁴. Рисами, характерними для документів обліку грошових сум, він вважає неповноту даних та свідчення про джерела прибутків³⁵. Представлені ж вони касовими книгами, реєстрами та сумаріушами і склалися як окрема категорія раніше середини XVI ст., а на початок XVII ст. ця група

помітно вдосконалилася та стала різноманітнішою³⁶. Недоліком її дослідник вважає, окрім неповноти, часту нечіткість свідчень, фрагментарність, незначне територіальне охоплення.

Відомо, що різні рівні обліку – державний, адміністративний, господарський, а з античності і в приватному його варіанті, нехай і на примітивному з сучасного погляду рівні, супроводжують цивілізоване людське суспільство. На XVI ст. припадає виділення знань бухгалтерського обліку в окрему галузь. Це, поряд з остаточним утвердженням реєстрації кількісних фактів, підготувало виникнення статистики³⁸. Державний облік на теренах Великого князівства Литовського відомий з кінця XV ст., а найдавнішим його зразком є, на думку Г.Ловмянського, фрагмент опису Київської землі 1470 р.³⁹. Отже, можна говорити про те, що розвиток приватного обліку не дуже відставав від державного. Так, інвентарі склалися вже в XV ст. щодо маєтностей як державних, так і церковних та шляхетських.

Магнатські латифундії Волині створювали умови для широкого впровадження господарської звітності та контролю в силу узалежнення шляхти і створення розгалужених клієнтел через надання маєтків та адміністративних посад за службу при дворі. Саме ведення господарства в великих, а часом – велетенських, комплексах полягало, перш за все, в передачі в заставу чи оренду сіл або цілих ключів, що тим більше вимагало відповідних звітності та контролю. Отже, можна говорити про те, що постійний документально фіксований господарський облік був пов'язаний з утвердженням нових рис в економічних відносинах на українських землях, перемогою фільварково-панщинної системи, а також певною мірою запозичений. Він був конче необхідним, в першу чергу, для крупного землеволодіння, оскільки саме значні обсяги виробництва і оперування великими цінностями вимагали обліку, а наявність більш-менш розгалуженої системи оренди, формування клієнтарних зв'язків, розростання штату маєткової адміністрації вимагали постійного контролю. Дані обставини не могли не мати наслідком як урізноманітнення (якісний показник), так і збільшення чисельності (показник кількісний) господарської, в першу чергу облікової, документації. Щодо останнього, то варто зауважити, що подібні документи поточного створення та використання не представляли для сучасників цінності і не заслуговували на тривале, більше за один чи кілька господарських циклів, зберігання. Якщо до цього додати дублювання їх свідчень в узагальнюючих матеріалах та ще й з нормативним значенням, а також рівень зберігання у приватних “архівах” розглядуваного періоду та силу і масштаби соціальних і політичних потрясінь хронологічно майже йому тождних, то проблема збереженості господарської документації (звідси – і

реконструкції її комплексів) виглядає дуже складною. В усіх відношеннях в кращих умовах з даної точки зору перебували матеріали крупних земельних володінь, осередками яких, до того ж, в переважній більшості випадків були міста чи містечка з замками, замковими установами та місцями для зберігання актових книг. Тому перспективним з точки зору виявлення господарських документів слід вважати магнатські та монастирські архіви.

Основною, визначальною рисою більшої частини господарських документів є облікове спрямування, але сам облік проводився на різних рівнях. Вищий рівень представлений джерелами статистичного характеру, до яких можна віднести інвентарі, а нижчий – власне обліковими, які можна називати, в зв'язку з їх подальшою трансформацією, джерелами бухгалтерського характеру, пам'ятаючи, що у розглядуваний час вони перебували в стані початкової еволюції з відсутністю будь-якої аналітичності. Останні охоплювали описанням незначне, здебільшого одиничне, коло об'єктів (за винятком хіба сумаріїв) та в більшості випадків стосувалися якоїсь однієї або кількох близьких сфер діяльності того чи іншого господарства, а також носили найчастіше звітний характер. Таким чином, можна говорити про типологічну близькість джерел обох рівнів в силу їх орієнтованості на тотожний спосіб фіксації інформації і про відмінності у рівні завдань, що перед ними ставилися, та рівні охоплення описуваних об'єктів. Джерела правового та нормативного характеру наближаються до них лише за спрямованістю (господарською) і лише в тій частині, яка її має.

Маєткова адміністрація повинна була здійснювати регулярний контроль за орендарями та селянами і фіксувати будь-які порушення з їх боку, як і надходження платежів і податків. Такими є “Грошові прибутки з чиншевих маєтків”⁴², “Реєстр полотна” від рівненських орендарів, реєстр худоби від орендарів⁴⁴, реєстр чиншів і поборів з Заславськві та Новозаславської волостей і їх витрати (1612, 1613, 1631 рр.)⁴⁵ тощо. Ряд “контролюючих” селян документів фіксує несплати ними подимщини, але також і потреби селянських господарств у одержанні допомоги худобою⁴⁶.

Обліку фінансово-кредитних операцій та заборгованостей серед господарської документації належало дуже важливе місце. Поряд з розписками та фінансовими угодами вони могли супроводжувати різноманітні маєткові операції та служити однією з підстав створення відповідних частин інвентарних описів. Фінансова документація фільварків використовувалася для контролю за діяльністю адміністрації з боку власників і була зручною в силу здебільшого узагальнюючого, а то й підсумкового характеру, при визначенні можливостей значних господарських комплексів. Такими, наприклад, є сумарій прибутків Залозецької волості кн. Я.Вишневецького, “перцептаж” платежів, одержаних 1628 р. з володінь Замой-

ських, в тому числі, й їх волинських маєтностей, реєстр перцепти від їх волинського урядника, реєстр платежів з оренд, облік позичок з їх грошовим вираженням та платежів слугам⁴⁷.

Наведені вище приклади різних категорій документів, віднесених нами до господарських, збереглися переважно в магнатських архівах. Зрозуміло, що не охоплюють всієї розмаїтості господарської документації, а лише дають попереднє уявлення про їх типологічну належність та інформативні можливості, належним чином не використані при вивченні аграрної проблематики української історії XVI–XVII ст. Розглянуті групи документації містять в ряді випадків унікальні свідчення і не тільки з господарських питань. Зазнавши значних втрат, поточно-облікова складова господарських документів не є такою репрезентативною, як, наприклад, їх власне статистична складова, і тільки епізодично використовується істориками.

Свідчення соціально-економічного характеру містяться також в дже-релах, які стосуються судової практики та лише окремих маєтків і за рівнем територіального охоплення не можуть зрівнятися навіть з інвентарями шляхетських, не говорячи вже про магнатські, маєтностей. Знаходяться вони здебільшого в матеріалах судово-адміністративних установ. У виняткових випадках до реєстрів шкод могли включатися так звані “рубєжі нажаття збіжжя”. Такі випадки пов’язані були з відмовою посесора чи урядника звітуватися про свою діяльність. Так, загроза розгляду зловживань з боку бронницького урядника призвела до його втечі з речами, майном. Відсутність в даному випадку звітності мала наслідком опитування возним селян не тільки про завдані їм збитки, але й про фільваркові врожаї – “рубєжі” містять свідчення про врожай різних культур (жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, горох, просо) за 11 років, тобто протягом 1564–1574 рр.⁴⁸.

Якщо розглянуті вище категорії джерел обов’язково містять статистичні за характером свідчення, то в даному випадку типологічна належність не визначає їх наявності. Можна говорити про можливість статистичного представлення свідчень окремих розрізнених джерел у випадку, коли йдеться про масові явища. Як приклад можна навести дані про селянські втечі в значною мірою підготовленому до статистичного аналізу вигляді⁴⁹.

Таким чином всю сукупність волинських джерел статистичного характеру можна поділити на три комплекси: податкова, державна контрольно-ревізійна та облікова маєткова документація. Перший складається з поборових квитів та рекогносії, первинних реєстрів окремих володінь і сумарних реєстрів. До неї відносяться і судові документи про несплату податків. До складу другого входять ревізії, люстрації та подавчі інвентарі. Останній з виділених комплексів є складним за структурою і включає в себе групу джерел обліково-правого значення (ревізії та інвентарі) та доку-

менти господарського обліку. Не є статистичною за територіальним охопленням та часовою одномоментністю, але є такою за характером інформації група судових “реєстрів шкод”, що дає підстави говорити про четвертий комплекс в структурі описово-статистичних джерел. Нарешті, останньою групою є нестатистичні джерела масового характеру, які можуть стати основою для застосування статистичного методу представлення інформації та використання відповідного методичного забезпечення.

Примітки

1. Крикун Н.Г. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979. – С.126-137; Його ж. Документальные источники по истории населения Правобережной Украины кануна и периода освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979. – С.126-137.

2. Воронкова С.В. Эволюция видов письменных исторических источников (к постановке проблемы) // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тез. докл. IV Всесоюз. конф. Днепропетровск, 31 октября – 2 ноября, 1983 г. – М., 1983. – С.28-39; Литвак Б.Г. О закономерностях эволюции делопроизводственной документации в XVI–XIX вв. // Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных исторических дисциплин и их преподавания в вузах. – М., 1979. – Вып.2. – С.200-201; Минц С.С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера // История СССР. – 1979. – №5. – С.55-70.

3. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т.I. – С.764.

4. Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Archiwum Skarbu Koronnego (далі – ASK). – Dział I. – Księgi poborowe. – №31. – К.160.

5. Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т.II. – С.42.

6. Крикун М.Г. Населення Луцька в 60-ті рр. XVI ст. // Минувле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції. 26–28 вересня 1985 р. – Луцьк, 1985. – С.232; Центральний державний історичний архів (далі – ЦДА) України в м.Києві. – Ф.44: “Вінницький гродський суд”. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2-52, 328-338.

7. ЦДА України в м.Києві. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.123-131зв., 397-408, 763-772зв.

8. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К.,1930. – С.9.

9. Крикун М.Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С.70.

10. Archiwum Państwowe miasta Krakowa i województwa krakowskiego. Oddział na Wawelu (далі – AP Kraków). – Archiwum X. Sanguszków w Sławucie (далі – AS). – Rkps.65.

11. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т.VI.

12. *Довнар-Запольский М.В.* Назв. праця. – С.688-689.

13. *Атаманенко В.Б.* Описово-статистичні джерела XVI–XVII ст. з історії Ковельщини // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині.* – Луцьк, 2003. – С.44-46.

14. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIIIст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Укл. Р.Майборода. – К., 1999. – С.227.

15. Архив Юго-Западной России. – Ч.7. – Т.I. – С.42-128.

16. AGAD. – ASK. – Dział LVI. – №K-7.

17. Люстрації королівщин українських земель... – С.194; Люстрація 1628 р.: Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т.V. – С.142-152.

18. *Атаманенко В.Б.* Остріг в адміністративному устрої Волині др. пол. XVI ст. // Матеріали VI-ої Острзької конференції “Остріг на порозі 900-річчя”, 1995 рік. – Остріг, 1996. – С.8-9.

19. ЦДІА України в м.Києві. – Ф.2072: “Дерманський монастир”. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.1.

20. Inwentar dóbr duchownych Ostrogskich z roku 1571 // Muzeum Konstantego Świdzińskiego. – Warszawa, 1876. – Т.2. – С.198-202; *Гуцаленко Т.* Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря // *Лавра.* – 2000. – №2. – С.49; *Луц В.* Інвентарні описи Дерманського монастиря XVI–XVII століття в науковому доробку Володимира Вуйцика // *Волинська ікона: Дослідження та реставрація.* – Луцьк, 2003. – С.167-168.

21. *Кравченко В.М.* Невідомі інвентарі Луцького замку 1598 та 1600 рр. // *Минуле і сучасне Волині...* – Луцьк, 1985. – С.224-227; *Його ж.* Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.) // *Архіви України.* – 1986. – С.19-26.

22. AGAD. – ASK. – Dział LVI. – №W.5.

23. AP Kraków. – AS. – Rkps.118. – S.1.

24. *Баранович О.І.* Залюднення України... – С.5.

25. *Атаманенко В.Б.* Волинські інвентарі другої половини XVI ст. як історичне джерело // *Наукові записки: Острозька Академія.* – Острог, 1998. – Т.1. – Ч.2. – С.16-27.

26. *Ковальський Н.П.* Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // *Вопросы отечественной историографии и источниковедения.* – Днепропетровск, 1975. – Вып.2. – С.113-137; AP Kraków. – AS. – Rkps.65.

27. Львівська наукова бібліотека НАН України. – Відділ рукописів. – Ф.91: “Радзінські”. – №39/III-1. – Арк.1-106зв.

28. Там же. – Арк.110-164зв.

29. Biblioteka Zakładu Narodowego im.Ossolińskich PAN. – Dział rękopisów. –

№3669/II; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Упоряд. І.О.Ворончук. – К.; Старокосянтинів, 2001. – С.140-391.

30. ЦДІА України в м. Києві. – Ф.25: “Луцький гродський суд”. – Оп.1. – Спр.131. – Арк.458зв.- 481зв.

31. AP Kraków. – AS. – Rkps.64/22, 64/23, 64/24, 64/25, 64/26, 64/28.

32. Люстрації королівщин українських земель... – С.194, 227, 242.

33. Крикун М.Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1988. – Вип.24. – С.78-79.

34. Копыцкий З.Ю. Источниковедение аграрной истории Белоруссии. – Минск,1978. – С.136.

35. Там же. – С.46.

36. Там же. – С.49.

37. Там же. – С.53.

38. Плошко Б.Г., Елисеєва И.И. История статистики. – М., 1990. – С.12.

39. Lowmiański H. Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI: Zaludnienie w roku 1528. – Poznań, 1998. – S.10.

40. Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII вв.): Структура источниковой базы. – Днепропетровск, 1982. – С.22.

41. Атаманенко В.Б. Типологічна належність статистичних джерел // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. – Дніпропетровськ,2000. – Вип.8. – С.70.

42. Biblioteka PAN w Krakowie. – №4335. – К.75.

43. AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – №2525. – К.83-84.

44. Ibid. – №2521. – К.86-87.

45. AP Kraków. – AS. – Rkps.№64/24; №64/25; №64/29.

46. ЦДІА України в м. Києві. – Ф.256: “Замойські”. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.135-135зв.; AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – №2650. – К.13.

47. Biblioteka PAN w Krakowie. – №4327. – К.20-20v.; AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – №2521. – К.15-46, 47-48, 49-50, 135; №2622. – К.187; №2770.

48. ЦДІА України в м. Києві. – Ф.25: “Луцький гродський суд”. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.111-114.

49. Хроніка селянського руху на Україні (1569–1647) // Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. – К., 1993. – С.366-481.

Резюме

В статті на прикладі Волині XVI – першої половини XVII в. аналізується комплекс джерел статистичного характеру.

ДЖЕРЕЛА ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

У статті аналізуються найважливіші джерела з історичної географії України – писемні, картографічні та топонімічні. Розкриваються проблеми, що пов'язані з їх використанням.

Історична географія України не може існувати без великої кількості джерел. Найбільше значення для неї мають **писемні джерела**. Серед яких: твори вітчизняних і зарубіжних авторів (літописи, описи історичних подій і географічних об'єктів, щоденники подорожей купців і мандрівників тощо), особисте, службове і дипломатичне листування, дані статистики і податкових реєстрів, описи міст і сіл, воєводств і губерній, парафій і єпархій, офіційні звіти чиновників різного рангу (губернаторів, намісників, поліцеймейстерів, голів рад, партійних керівників і т. ін.). Слід мати на увазі, що далеко не кожне письмове джерело містить конкретну і вичерпну інформацію з історичної географії України того чи іншого періоду.

Перші згадки про територію України і племена, що там мешкали, є вже в Біблії та поемах давньогрецького поета Гомера. Перший розлогий опис території України міститься в книзі “Мельпомена” Геродота з Галікарнасса (близько 490–430 рр. до н.е.), що входить до його “Історій”. Хоча академічне видання цього твору українською мовою здійснено лише недавно¹, проте для вивчення історичної географії Північного Причорномор'я V ст. до н.е. дані “Історій” Геродота використовуються науковцями ще з кінця XIX ст. Так, Одеське товариство історії і старожитностей спеціально відредило професора Новоросійського університету Фелікса Бруна для “перевірки свідчень Геродота” на місцевості. 1873 року ним була опублікована карта Скіфії за Геродотом².

З того часу вченими робилися десятки спроб створити власну карту Геродотової Скіфії. Над вирішенням цього питання працювали такі відомі дослідники-скіфознавці як М.І.Артамонов, Б.М.Граков, О.І.Тереножкін, В.А.Іллінська, академік Б.О.Рибаков та ін.³. Проте чимало проблем ще далекі від вирішення. Це, зокрема, стосується ідентифікації та характеристики багатьох річок Скіфії. Наприклад, чимало вчених ставило під сумнів свідчення Геродота (IV, 52) про те, що Гіпаніс (Гіпаній) починається з великого озера. Допускали також, що Геродот приймав за верхів'я Гіпанісу річку Синюху (ліву притоку Південного Бугу). На допомогу у вирішенні цього питання можуть прийти зовсім несподівані письмові

свідчення. Так, історик з м. Черкаси А.Г.Морозов звернув увагу на доповідь про геодезичні дослідження між містечками Сміла, Шпола і Звенигородка, опубліковану в 1891 р. З'ясувалося, що в районі сіл Сигнаївка–Васильків Шполянського району фактично відсутній перепад височин. Даний відрізок річкової долини являв собою велику озерну систему, пов'язану протоками з басейнами Південного Бугу і Дніпра. Вчений наголошує, що ще в 50-х роках ХХ ст., коли річки були більш повноводними, можна було човном пропливати з річки Шполки до річки Гнилий Ташлик. У часи весняної та осінньої повеней, загалом не менше 40–60 днів на рік існував суцільний водний шлях, доступний для вантажопідйомних плоскодонних плавзасобів. Після припинення робіт по осушенню заплавлених земель, які велися з кінця 60-х до середини 80-х рр. ХХ ст., безперервність існуювшої тисячоліття водної лінії на сьогодні фактично відновилося⁴.

Багато давніх писемних джерел містять лише невеликі уривки повідомлень про територію України. Тому, інформація античних авторів, візантійських і арабських істориків, географів і письменників середньовіччя, скандинавські саги і т.п. можуть використовуватися переважно для загальної реконструкції історичної географії України.

Так, праці Клавдія Птолемея з Олександрії Єгипетської (83–161 рр. н.е.) визнані одним з найважливіших джерел з історичної географії України перших століть н.е. Як відомо, вплив Птолемея на картографію і географію взагалі більший за будь-якого іншого вченого всіх часів і народів. Дані Птолемея використовувалися європейськими географами для опису багатьох країн світу, у тому числі й території України включно до ХVІ ст. Проте Птолемею допускався помилок навіть у добре знайомому йому Середземномор'ї (так, він подає невірні координати міст Візантія, Карфагена і навіть Риму). Тому посилання на твори Птолемея, які до того ж дійшли до нас у копіях ХІІІ–ХІV ст., навряд чи є переконливим аргументом, наприклад, при визначенні віку Кам'яця–Подільського або межі римських завоювань за імператора Траяна⁵.

Яскравий приклад блискучої наукової інтерпретації уривчатих і не зовсім чітких свідчень скандинавських саг і хронік, рунічних написів з різних країн Європи відносно географічних об'єктів на території України продемонстрував Омелян Прицак. Так, на його погляд, у ісландській поемі “Битва готів з гунами” (одна з частин “Саги про Гервьор” ХІІ–ХІІІ ст.) є єдиний, але цінний історичний аспект – перелік топографічних назв, які “відбивають географію України за часів великих переселень”⁶. В поемі згадується місце “зване Дампастадір в Аргеймі; у ті часи столиця Рейдготланду містилася там”. О.Прицак довів, що географічні назви Дампастадір (або Данпарстад, Данпарстадір – “Дніпрове місто”), Аргейм, Рейдготія та

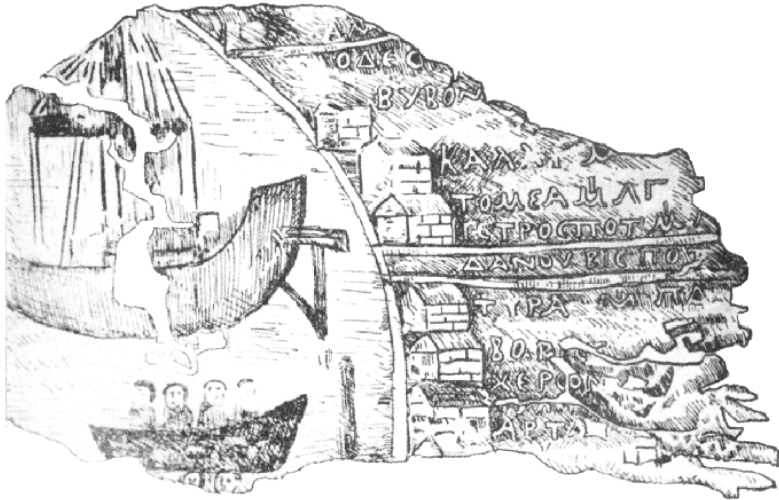
ін. мають пряме відношення до території України і стосуються IV–V ст. “Домівку готів” (Gotar buggia) з їхніми політичними і релігійними пам’ятками (“хаша знаменита, названа Мюрквід, могила священна на землі Готланду, камінь, майстерно оброблений у поселеннях на Дніпрі”) дослідник пов’язує з Кам’янським городищем на лівому березі в нижній течії Дніпра. На сході готських земель, де точилися бої з гунами, у поемі згадуються Дунгейд і Ясарфйоль. Найбільш переконливим є припущення про те, що Дунгейд – “Дунайський степ” в районі Сіверського Дінця, а Ясарфйоль – “Яські гори” (пасмо на південь від Дінця і на північ від річки Сухий Торець – Святі гори)⁷.

О.Пріцак також довів, що такі назва як (Г)Рейдготаланд та Гардарікі в певний час використовувалися скандинавами для позначення різних територій у Європі. Так, у ісландському географічному творі XII ст. вказується: “на схід від Полена [лежить] Рейдготаланд і далі – Гун[а]ланд”. О.Пріцак вважає, що у даному випадку Рейдготаланд – “політичне утворення у Західній та Центральній Україні до приходу русі в IX ст.”. В інших скандинавських джерелах є пряма вказівка на те, що Рейдготаланд – Ютландський півострів. Так само назва Гардарікі (“країна міст”) використовувалася скандинавами для позначення території в пониззях Рейну до спустошення цього краю у 830-х рр., Фракії (Кюльфінгаланд) та Русі⁸.

Великий об’єм робіт по історико-географічному дослідженню Східної Європи IX–XIII ст. на підставі руських літописів виконано Л.Є.Махновцем. Створені ним карти мають велике наукове значення. Землі й міста княжої України-Русі охарактеризовано у дослідженні С.Д.Федака⁹.

Серед масових джерел, які датуються XIV–XVIII ст., зустрічаємо літописи, податкові реєстри, люстрації, сеймові конституції тощо. Чимало з них опубліковано у фундаментальних археографічних виданнях XIX – початку XX ст., таких як “Архив Юго-Западной России”, “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссией”, “Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси”, “Акты исторические”, “Дополнения к Актам историческим”, “Volumina legum”¹⁰ та ін.

Над підготовкою цих видань працювали провідні вчені того часу. До видань готувалися ґрунтовні вступні статті та великий довідковий апарат, серед яких були і географічні покажчики. На підставі вивчення писемних джерел з’явилися праці М.Владимирського-Буданова, М.Любовського та інших дослідників, що стосувалися, зокрема, адміністративно-територіального устрою українських земель в складі Великого князівства Литовського та Польського королівства¹¹. В другій пол. XX ст. величезний масив джерел XVI–XVIII ст. досліджувався в працях М.П.Ковальського, Я.Р.Да-

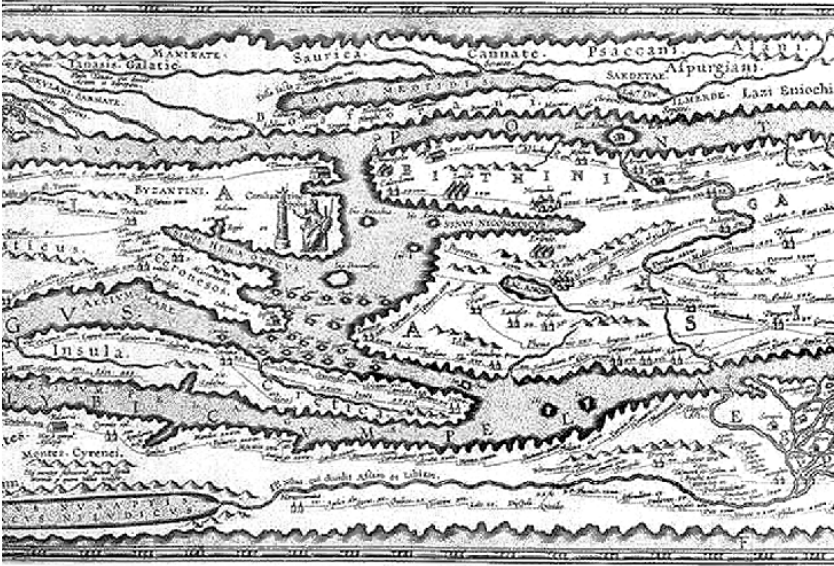

Фрагмент шкіри від щита з Дура Еуропус

шкевича, Ю.А.Мицика, М.Г.Крикуна, Г.В.Боряка та інших українських вчених. М.Г.Крикун узагальнив його в докторській дисертації та монографії про адміністративно-територіальний устрій Правобережжя¹².

Особливо багаті на писемні джерела XIX і XX ст. Найбільш масовими і зручними для опрацювання є матеріали, що стосуються розвитку галузей народного господарства, переписів населення, розвитку культури (ревізькі казки, щорічні звіти губернаторів, казенних палат, акцизних управлінь, галузевих управлінь тощо)¹³. Ця група письмових джерел добре доповнюється законодавчими актами, матеріалами керівних органів політичних партій, центральних і місцевих органів влади, мемуарами безпосередніх учасників подій тощо.

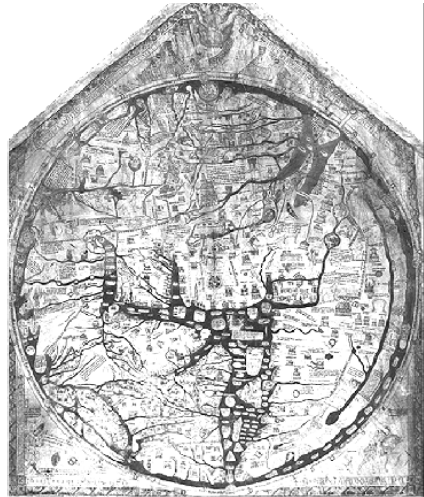
Картографічні джерела до історичної географії України з'явилися ще в античні часи. Ці "карти" мало схожі на сучасні. До того ж матеріали, на яких вони зображувалися, могли бути самі різні. Так, при розкопках римського поселення Дура Еуропос на р.Євфрат було знайдено фрагмент шкіри від щита, який міг належати колишньому морському піхотинцю, на якому схематично зображувалися міста Північного Причорномор'я. Цей предмет відносять до III ст. н.е.¹⁴. На фрагменті показано узбережжя Чорного моря на північ від Одесоса (сучасна Варна). Біля позначення міст (зображення будиночків) чітко читаються назви: Тіра і Херсон[ес], між ними вміщено Боріс[тен] – Ольвію. Назву наступного за Херсонесом міста можна прочитати як Арт[абда] – "Семибожна" (одна з назв Феодосії).

Частина карти Касторія (в центрі – алегорична фігура, що символізує Візантій, північніше – значно видовжений Понт Евксинський)

Останнім часом завдяки мережі Інтернет доступними широкому загалу стало чимало рідкісних картографічних джерел. Так, у деталях можна розглянути надзвичайно цікаве джерело до історичної географії Європи II–III ст. н.е. – так звану Певтингерову таблицю (Tabula Peutingeriana), яка збереглася в копіях XII–XIII ст., проте вона складена, ймовірно, у другій половині IV ст. космографом Касторієм. Певтингєрова таблиця – пергаментний сувій, що колись складався з 12 листків, загальною довжиною 6,82 м і шириною 34 см. Це своєрідна карта доріг Римської імперії, що була виготовлена, на думку вчених, на державне замовлення. На карту нанесено шляхи з вказівкою на кількість денних переходів тощо. 11 сегментів карти зберігаються сьогодні в Австрійській національній бібліотеці. На карті Касторія показано кілька племен, що населяли сучасну територію України: роксолани-сармати, бастарни, савріки, меоти. На північ від гирла Дунаю, на схід від даків, позначені венеди. Ще раз “венеди сарматські” показані північніше Альп Бастарнів (Карпатських гір?), на узбережжі моря (сегмент VIII)¹⁵.

У XII–XV ст. популярними були “карти світу” (mappe mundi)¹⁶. На цих квадратних, овальних і кулястих картах територію світу показували в дуже деформованому вигляді. До найвідоміших рукописних “карт світу” нале-

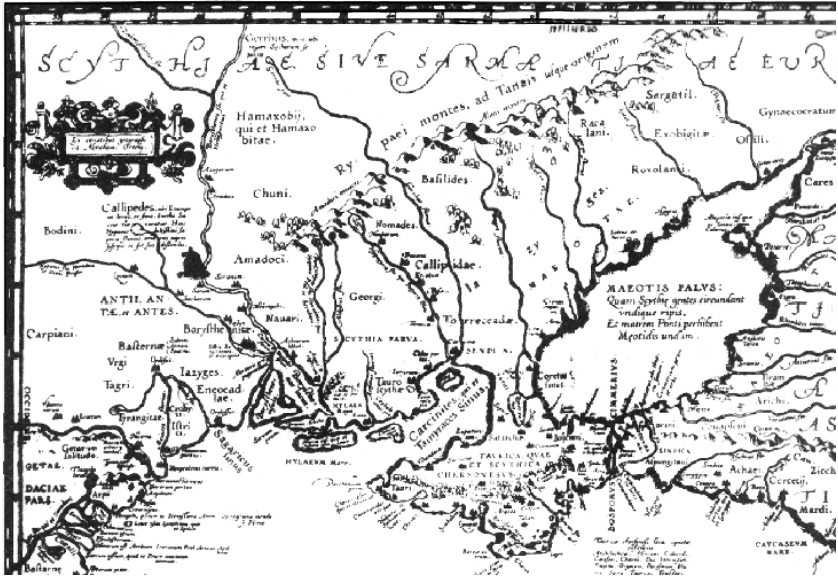

*“Mappae mundi” (ліворуч – ал-Ідрісі;
праворуч – Геревфордська карта світу)*

жать: карта арабського географа ал-Ідрісі (близько 1100–1165), анонімна карта в книзі “*Tabulee astronomicee*” (початок XIII ст., зберігається в Центральній національній бібліотеці у Флоренції), Геревфордська карта світу (виготовлена близько 1290 р. Річардом з Голдінгему), овальна карта Ранульфа Гайдена (помер 1363 р.), карта Фра Мауро з 1459 р. та ін. “Карти світу” подавали територію України дуже фантастично. Вірогіднішу картину причорноморських територій подавали каталонські й італійські морські компасні карти XIV–XV ст. (так звані портолани) П’єтро Веконте, П’єтро Роселлі, Г.Бенінказі та ін.¹⁷

Насиченими географічними деталями щодо України є “карти Птолемея”, які сучасні науковці пов’язують не з самим Птолемеєм і його “Географією”, а з візантійськими вченими Максимосом Планудесом (1260–1310) і Никифоросом Грегорасом (1295 – після 1359). Переписувачі й публікатори цих карт у XIV–XVIII ст. змінювали й доповнювали їх. Україна вперше у друкованих варіантах карт з’явилася на картах Сарматії в ульмських виданнях “Географії” Птолемея (1482, 1486 pp.).

“Відкриття” і переклад на латинську мову “Географії” Птолемея на початку XV ст. дали поштовх для розвитку наукових основ картографії. З’являються т.зв. “модерні карти”: кардинала Ніколи з Кузи (1401–1464) – на деяких переробках його карти відтворювалися землі до Азовського моря і позначалися різні місцевості України; Марко Беневентано – на його

Фрагмент карти Чорного моря, складеної за К. Птолемеєм і виданої А.Ортелієм у 1590 р.

карті, вміщеної уперше в римському виданні “Географії” Птолемея 1507 р., охоплено територію України до Дніпра на сході тощо¹⁸.

Важливим джерелом є карти французького географа Гійома Ле Вассера де Боплана (близько 1600–1675). Йому належать “Генеральні” і “Спеціальні” карти України, карти Речі Посполитої та її земель, карти Дніпра. На картах Г.Боплана вперше в західноєвропейській картографії з’явилася назва “Україна”¹⁹. Хоча на картах Боплана показано чимало міст, татарські шляхи тощо, проте державні кордони та границі воєводств відображені не зовсім вірно. Під впливом Г.Боплана картографи, що зображували територію України, перебували близько століття. На основі карт Боплана французькими, польськими, німецькими і голандськими картографами склалися карти України, Польщі, Литви, Криму та Північного Причорномор’я.

Друга половина XVIII – початок XIX ст. стали “епохною реформи картографії”, коли картографія почала використовувати найновіші досягнення фізики і математики. Так, у 1770 р. на Україні побувала експедиція Російської Академії наук на чолі з Х.Ейлером, за наслідками робіт якої було створено велику карту, що зображує Середнє і Нижнє Подніпров’я від Києва до Чорного моря²⁰. У 70-х роках XVIII ст. топографічні зйомки Галичини і Буковини проводили австрійські військові. 1790 року на 42 ар-

Одна із загальних карт України Г.Боплана (1652 р.)

кушах була опублікована топографічна карта Галичини Йозефа Лізганіга, яка довгий час служила основою при створенні нових карт²¹.

На початку XIX ст. складаються топографічні описи та детальні карти різних регіонів України²². З'являються карти губерній, провінцій, промислів, населення тощо. Починаючи з середини XIX ст. створюються різноманітні історичні карти, а згодом і атласи²³.

Важливе значення для історичної географії України має **топоніміка**. Для топонімічних назв характерна сталість, живучість. Проте назви певних урочищ, річок, озер, населених пунктів часто не знаходять своє пояснення в мові народу, який зараз населяє ці місцевості. Досить часто тлумачення багатьох топонімів супроводжується помилками. Так, усмішку викликає припущення про походження назв близькосхідних міст Триполі та Алеппо від населених пунктів Трипілля і Халеп'я в Україні. Ми не можемо погодитися з гіпотезою академіка О.М.Трубачова про витoki Русі в давній Синдиці – на Таманському півострові. Цей вчений стверджує, що “береги Понту й Меотиди залишаються місцем, де ім'я русь виступає перед нами в документованій історії... за 300 років до закликання варягів” та визначає як індоарійські близько 150 топонімів у Криму²⁴.

Наприкінці XIV ст. створена цікава пам'ятка історичної географії – “Список руських градів”, який включає міста болгарські, українські, білоруські і російські, що згруповані за тодішньою політичною належністю²⁵. Одними із перших в “Списку” названі “на усть Днестра над морем, Бельгород. Черн”, – стосовно яких вчені дискутують більше 200 років. Ще у візантійських джерелах згадуються Маврокастро (Чорна фортеця) і Аспрокастро (Біла фортеця). У XVIII ст. була висунута гіпотеза, за якою місто названо Білим через чисті води, на берегах яких воно виникло, а чорним його звали в пам'ять грецької колонії Оксії. Звертали також увага на те, що у давнину молдован називали білими волохами, а волохів – чорними²⁶. Проте проблему міста Черн, як і деяких інших, що згадуються у цьому джерелі тільки методами топоніміки вирішити неможливо.

Чимало населених пунктів змінювало свою назву у XX ст., проте досить “консервативними” є назви залізничних станцій. Так, у Вінницькій області є чимало станцій і роз'їздів, що своїми назвами нагадують про колишніх поміщиків і неіснуючі села (Сулятицька, Израїловка, Паліївка, Степанки, Холоневська та ін.). Було б корисно поширити досвід випуску карт, які б поряд з сучасними містили і історичні назви, як це робиться в Криму²⁷.

Лише використання всіх доступних писемних, картографічних і топонімічних джерел, у співставленні з даними археології, геології, лінгвістики, етнографії, антропології, нумізматики, кліматології та деяких інших наук, дає можливість найбільш повно відтворити історичну географію України того чи іншого періоду.

Примітки

1. *Геродот*. Історії в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А.О.Білецького. – К.: Наукова думка, 1993.
2. В кн.: *Recueil d'antiquités de la Scythie*. – SPb., 1873. – Liv.II.
3. Див., зокрема: *Артамонов М.И.* Киммерийцы и скифы. – Л., 1974; *Граков Б.Н.* Скифы. – М., 1971; *Тереножкин А.И., Ильинская В.А.* Скифия VIII–IV вв. до н.э. – К., 1983; *Рыбаков Б.А.* Геродотова Скифия. – М., 1979; *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. – М., 1988. – Ч.І. Язычники “Трояновых веков”; *Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.* Народы нашей страны в “Истории” Геродота. – М., 1982.
4. *Морозов А.Г.* Місце Холодноярсько-пастирського комплексу в товарообміні праслов'янсько-елліністичного світу та формуванні первісних форм праукраїнської державності // Вісник Черкаського університету. – Серія: Історичні науки. – 2000. – Вип.21. – С.12-13.
5. Поширенням “сенсацій” про масштаби римських завоювань у Середньому Подністров'ї, спорудження римлянами замкового мосту в Кам'янці-Подільському і т.п. займається в українській та польській пресі, а також в окремих наукових виданнях архітектор з Києва О.Пламєницька.

6. *Приймак О.* Походження Русі. – К., 1997. – Т.І. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – С.276.

7. Там же. – С.262-264.

8. Там же. – С.265, 268-271, 317, 456, 541, 545, 549 та ін.

9. Див.: Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. – К., 1989; *Федака С.Д.* Землі і міста княжої України-Русі: Нарис історичної географії. – Ужгород, 2002.

10. Значення багатотомного зведення польських сеймових постанов і конституцій 1347–1793 рр., які опубліковані в 1732–1782, 1859–1860, 1889 і 1952 рр. під назвою “*Volumina legum*” (“Томи законів”), для історичної географії України ґрунтовно проаналізовано Г.В.Боряком. Див.: *Боряк Г.В.* Джерело для історичної географії України періоду феодалізму // Історичні дослідження. Вітчизняна історія (далі – ІД). – К., 1982. – Вип.8. – С.21-28.

11. *Боряк Г.В.* Адміністративно-територіальний поділ України першої половини XVI ст. у висвітленні істориків – викладачів Київського університету XIX – початку XX ст. // ІД. – К., 1981. – Вип.7. – 76-87.

12. Див., зокрема: *Ковальський Н.П.* Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII вв.): Структура источниковой базы. – Днепропетровск, 1982; *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978; *Крикун Н.Г.* Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979. – С.126-137; *Крикун М.Г.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воеводств у світлі джерел. – К., 1993; *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1970.

13. Див., зокрема: *Бутич М.І.* До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // ІД. – К., 1985. – Вип.11. – С.45-50; *Кульчицький В.С.* Матеріали для картографування промисловості і торгівлі на Україні в 30–50-ті рр. XIX ст. // ІД. – Вип.7. – С.37-51; *Степанович Є.П.* Фонд Київського навчального округу як джерело про розвиток мережі культурно-освітніх закладів та шляхи формування кадрів вчителів на Україні в другій половині XIX ст. // Там же. – С.52-56; *Степанович Є.П.* Мережа учбових закладів України у другій половині XIX – початку XX ст. (початкові, середні та спеціальні) // ІД. – Вип.11. – С.25-29; *Ковтун Л.П., Булда М.В.* Розвиток цукробурякового комплексу України // ІД. – Вип.8. – С.55-61; *Демченко Т.П.* Мережа освітніх закладів, утворених на Україні відділеннями Російського технічного товариства // Там же. – С.99-107.

14. Оpubліковано в статті: *Бешевліев Б.* Долен Дунав в антична карта географія // Археологія. – Софія (България), 1985. – Кн.2. – С.1-2.

15. Див.: <http://www.fhaugsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost03/Tabula>

16. Див.: <http://www.henrydaris.com/MAPS/LMwebpages/228A.html> та ін.

17. Див.: *Дашкевич Я.Р.* Територія України на картах XIII–XVIII ст. // ІД. – Вип.7. – С.88.

18. Там же. – С.88-89.
19. *Перналь А.Б., Эссар Д.Ф.* Гійом Ле Вассер де Боплан – військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С.15-45; Вавричин М. До історії створення Г.Бопланом карт України // Там же. – С.88-113.
20. *Ленченко В.О.* З історії географічних досліджень України Російською Академією наук у XVIII столітті // Проблеми історичної географії України: Збірник наукових праць. – К., 1991. – С.126-130.
21. *Кришталович У.* Перша топографічна карта Галичини Йозефа Лізганіра // Боплан і Україна. – С.147-151.
22. Див.: *Бондаренко І.В.* Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003.
23. *Трубчанінов С.В.* Сучасні історико-географічні дослідження: напрями, проблеми та перспективи розвитку // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.12. – С.498-503.
24. *Трубачев О.Н.* О синдах и их языке // Вопросы языкознания (далі – ВЯ). – 1976. – №4. – С.39-63; *Его же.* Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // ВЯ. – 1977. – №6. – С.13-31; *Его же.* Некоторые данные об индоарийском языковом субстрате Северного Кавказа в античное время // Вестник древней истории. – 1978. – №4. – С.34-42; *Его же.* Indoapica в Северном Причерноморье. Источники. Интерпретация. Реконструкция // ВЯ. – 1981. – №2. – С.3-21.
25. *Тихомиров М.Н.* Список русских городов дальних и ближних // Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С.83-137.
26. История Молдавии и Валахии с рассуждением о настоящем состоянии сих обоих княжеств. – СПб., 1791. – С.6, 42; *Peyssonnel M.* Observvations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin. – Paris, 1765. – P.145.
27. Див.: Крым исторический. Топонимия Крыма / НПП “Союзкарта”. – Симферополь, 2004.

Резюме

В статье анализируются важнейшие источники исторической географии Украины – письменные, картографические и топонимические. Раскрываются проблемы, связанные с их использованием.

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

1. **Алещенко Михайло Іванович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент Подільського державного аграрно-технічного університету.

2. **Атаманенко Віктор Борисович** (м. Остріг), кандидат історичних наук, доцент Національного університету "Острозька академія".

3. **Баженов Лев Васильович** (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету, академік УАІН, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

4. **Баженов Олександр Львович** (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

5. **Баженова Стефанія Едуардівна** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

6. **Блох Юлія Миколаївна** (м. Рівне), аспірантка кафедри політології та соціології Рівненського державного гуманітарного університету.

7. **Борисов Андрій Олександрович** (м. Пермь, Росія), кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Пермського державного університету.

8. **Боровицька Ганна Євгеніївна** (м. Липецьк, Росія), аспірантка Липецького державного педагогічного університету.

9. **Вавринчук Микола Пророкович** (м. Хмельницький), кандидат політичних наук, начальник Управління СБ України в Хмельницькій області.

10. **Василенко Юрій Васильович** (м. Пермь, Росія), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Пермського філіалу з вивчення політичних інститутів і процесів Інституту філософії і права Уральського відділення РАН.

11. **Васильєв Валерій Юрійович** (м.Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

12. **Газін Володимир Володимирович** (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

13. **Дзира Іван Ярославович** (м.Київ), кандидат філологічних наук, доцент Київського національного університету технології і дизайну.

14. **Дубінський Володимир Анатолійович** (м.Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

15. **Завальнюк Олександр Михайлович** (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського державного університету.

16. **Задорожнюк Андрій Борисович** (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

17. **Зваричук Едуард Олександрович** (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

18. **Ільїнський Валентин Миколайович** (м.Хмельницький), викладач Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту.

19. **Коваль Володимир Володимирович** (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

20. **Кожолянко Олександр Георгійович** (м.Чернівці), аспірант Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

21. **Козій Олег Іванович** (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

22. **Комарніцький Олександр Борисович** (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

23. **Копилов Сергій Анатолійович** (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету.

24. **Колос Руслан Леонідович** (м.Кам'янець-Подільський), науковий співробітник Військово-інженерного інституту Подільського державного аграрно-технічного університету.

25. **Костриця Микола Юхимович** (м.Житомир), кандидат географічних наук, доцент Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

26. **Криськов Андрій Анатолійович** (м.Тернопіль), кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного технічного університету.

27. **Кузема Олена Леонідівна** (м.Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

28. **Кузьмінець Наталія Петрівна** (м.Вінниця), аспірантка Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського.

29. **Кучеров Геннадій Геннадійович** (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

30. **Лозовий Віталій Станіславович** (м.Київ), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Київського державного педагогічного університету імені М.Драгоманова.

31. **Лубчинський Андрій Анатолійович** (м.Кам'янець-Подільський), асистент кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

32. **Макарова Олена Вікторівна** (м.Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

33. **Малєєва Тетяна Іванівна** (м.Кременчук), кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-політичних наук Кременчуцького державного політехнічного університету.

34. **Мельничук Олег Анатолійович** (м.Вінниця), кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського.

35. **Мельничук Тетяна Анатоліївна** (м.Вінниця), аспірантка Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського.

36. **Михайленко Валерій Михайлович** (м.Єкатеринбург, Росія), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії міжнародних відносин Уральського державного університету.

37. **Михайлик Артур Олександрович** (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

38. **Нестеренко Валерій Анатолійович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент Подільського державного аграрно-технічного університету.

39. **Нечитайло Віталій Васильович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського державного університету.

40. **Петров Микола Борисович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

41. **Пивоваров Сергій Володимирович** (м. Чернівці), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

42. **Плаксій Тамара Миколаївна** (м. Кременчук), кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-політичних наук Кременчуцького державного політехнічного університету.

43. **Подкур Роман Юрійович** (м. Київ), старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

44. **Постоловський Руслан Михайлович** (м. Рівне), кандидат історичних наук, професор, ректор Рівненського державного гуманітарного університету.

45. **Прищепя Олена Петрівна** (м. Рівне), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

46. **Прокопчук Віктор Степанович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, директор бібліотеки Кам'янець-Подільського державного університету.

47. **Розовик Дмитро Федорович** (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Т. Шевченка.

48. **Скочиляс Ігор** (м. Львів), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (Львівське відділення).

49. **Стецюк Вадим Борисович** (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

50. **Телячий Юрій Васильович** (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, завідувач магістратури і кафедри менеджменту освіти Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту.

51. **Трембіцький Анатолій Михайлович** (м. Хмельницький), здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

52. **Трубчанінов Сергій Васильович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

53. **Федьков Олександр Миколайович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, проректор Кам'янець-Подільського державного університету.

54. **Філінюк Анатолій Григорович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, проректор з наукової роботи Кам'янець-Подільського державного університету.

55. **Шевчук Андрій Володимирович** (м. Житомир), асистент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

56. **Шостак Інна Віталіївна** (м. Остріг), магістр історії, аспірантка Національного університету "Острозька академія".

57. **Якубовський Василь Іванович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

Наукове видання

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Том 13

Рік заснування – 1995. У 1995–1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997–2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ №9195 від 28.09.2004 р.*

Підписано до друку 15.12.2004. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 31,55. Ум. друк. арк. 34,41. Наклад 300.

Приватне видавництво “Оіюм”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ХЦ №009 від 12.10.2000 р. 32300 м.Кам'янець-Подільський, площа Польський ринок, 14-16. тел. (03849) 22-4-50 oium@kp.rel.com.ua

Друк та палітурні роботи ПП Мошинський В.С.